

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya sagar"
Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Pranavashankar Krishnashankar Dave,
Radhakrishnamandir Chawl, Kandewadi, Bombay

प्रस्तावना ।

श्रीविघ्नौघघातिने नमः

आवर्तवर्तिरोलम्बलीलया ललितं जगत् ।

यद्विवर्ते बरीवर्ति तस्मै तारात्मने नमः ॥ १ ॥

प्रलयप्रवृत्त्यतीततीव्रतमगतिमत्तया विवर्तमाने प्रत्यक्षादियादन्मानमाना-
प्रमर्दितयेयत्तासीमातिगामिमेयवति जगति मन्ये महामतयोऽपि महामत्स्या इव
महोदन्वति कालत इव देशतोपि भावान् व्यभिचरन्त एव प्रकाशन्ते तन्वेव
तनुना तेजसा संविदा च । तत्र तत्र श्रुतितटमायाता निरस्तसमस्ततमोराशि-
तया तेषां, सम्यग्देशसम्यग्भूतितया च तदीयसन्निभैः सुनिस्तु वस्तुतस्तदीया-
लोकसामान्यतत्कालिककतिचनकृत्यचमत्कृततदनुसक्तजनतावर्जितस्नान्तप्रयोज्य-
तया कृतज्ञता समर्थनस्थानीयैव । तस्याः (सुतेः) भ्रमप्रमादादिदोषदुष्ट-
पुरुषस्वभावातिगसर्वज्ञत्वादिविशेषणविभूषणेन परिष्कृत्य पुरुषपरम्परया स्मरण-
मपि पितृपितामहप्रपितामहादिमहामहिमात्पूर्वजादतोदात्तचरितपूज्यपादगु-
त्पादादरणे भारतवर्षमेव प्रथमश्रेणिमधितिष्ठतीति तात्पर्यपरायणमेव ।

यद्यपि केचन शास्त्रनिरस्ततर्कस्त्वप्रतिष्ठिततया शास्त्रैकशरणप्रमाणायां
कर्तव्यकर्तव्यव्यवस्थितौ स्वतन्त्रतया नाद्रियत इति समयस्य सम्यगपरिचित-
तयाऽसंमततया वा संवित्तरतम्यादिना पुरुषविशेषतया सर्वज्ञसाधनाय
बहुधा क्लिश्यन्ते तदपि तेषां प्रायोऽवैदिकतया परिगृहीतापरपधदिगदर्शकाद्य-
पुरुषोपदेशस्वीकर्तव्यत्वमहत्त्वादिप्रयत्नहेतुकं किमपि कौतुकमेव । अना-
द्यविच्छिन्नदिष्टपरम्परापरिरक्षितवेदादिशास्त्राणामप्रामाण्यकल्पने अपरिचित-
पुरुषप्रणीतापण्डितप्रायजनतानुगृहीतसम्मानितसमष्टिविशेषपरक्षितपुस्तकविशेषस्य
प्रामाण्यकल्पने तत्कृते च तत्पुस्तककर्तुस्संवित्तरतम्येन सर्वज्ञसाधना-
ग्रहे कल्पनागौरवात्प्रमाणाभावाच्च ।

किञ्चेतादृशसिद्धान्तस्तम्भभूतसर्वज्ञसाधकबोधतारतम्यस्य हेनोरेव तावत्प्रयोज-
कत्वे सन्देहः । हेतोरेतस्य सर्वकालवृत्तितया संप्रत्यपि यद्यकुत्रापि सत्त्वेऽपि
सर्वसंमतस्य कस्यापि सर्वज्ञस्यानुपलब्धेः । प्रोक्ततारतम्यविधान्तिसहचरितस्य

सर्वज्ञत्वस्य कदाचित्कत्वे देशान्तरवृत्तिव्यक्तिवृत्तिरवे वा विनिगमनाविरहः । कथं-
मपि सर्वज्ञस्य कदाचित्कत्वाङ्गीकारेऽपि हेतोर्वोधतारतम्यस्य सनातनत्वेन
व्यभिचारः । बोधतारतम्यस्योपज्ञानवच्छिन्नत्वेन क्वचिदेकस्मिन्नेव तदवधिस्वीका-
रस्योचितत्वेन युगपत्स्वीकृतशतसहस्रादिसर्वज्ञस्य चादिनो त्रिप्रलम्भकत्वापत्तिः ।
बोधतारतम्यविभ्रान्तेरनिश्चितत्वेन बहुव्यक्तिवृत्तिरवे वा हेतुसिद्धिः । तार-
तम्यं हि युगपदनेकाधिकरणमाश्रयत्वरूपं ज्ञेयमिति । सर्ववाद्यसम्भूतद्विती-
यादिवृत्तिसर्वज्ञत्वस्य साध्यत्वे साध्यासिद्धिश्च । दृष्टतरतर्कविरहवतो बोधतार-
तम्यस्य हेतोः स्वाभिररणस्य कस्याप्येकस्य तदितरयावन्निष्पितोत्तमज्ञानव-
त्त्वसाधनेन शिथिलसामर्थ्यस्य सर्वज्ञत्वसाधने तादृशाश्रयान्वेषणे च हीनोत्साह-
स्याश्रयो नास्तीति पक्षासिद्धिश्च । तत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वे सिद्धसाधनम् ।

महत्परिमाणतारतम्यस्याकाशादौ विभ्रान्तिरपि बोधतारतम्यस्यापि क्वचि-
द्विभ्रामो वाच्यो यत्र च स सर्वज्ञ इति तयोऽपि मनोमोदक एव । अनुपरि-
माणतारतम्यस्य परमाणौ विभ्रान्तिरिवाल्पोधतारतम्यस्यापि क्वचिद्विभ्रामो
वाच्यो यत्र च स सोऽल्पज्ञ इति सर्वज्ञपरिभाषाया इवाल्पज्ञपरिभाषाया अपि
परस्या आपत्तेः । अल्पबोधविभ्रान्तिपरामर्शमन्तरापि तरकाढीनाधिकबोधव-
त्पुरुषापेक्षया न्यूनबोधवति पुरुषेऽल्पज्ञव्यवहार इवाधिकाधिकबोधवति
पुरुषे सर्वज्ञव्यवहार इति कल्पनया सर्वज्ञानप्रत्यये तारतम्यस्य हेतोरसिद्धसाध-
कत्वस्योक्तत्वाच्च । कश्चिदल्पमात्रादते कश्चित्ततोऽतितरामात्रादत इति स्वादना-
दावपि तारतम्यं द्रश्यते तेनैव हेतुना सर्वज्ञादकास्त्रितानुमाने सर्वभुग्भुजोऽपि-
तिद्वौ प्रतिफलं प्रलयस्य गले पातात् सर्वासिद्धेश्च ।

स्वादशयनादिवियाया अवधेर्नियतत्वेनाहारादितारतम्यप्रदादृष्टस्यापि नि-
यतावधिमतएव स्वीकारेण च सर्वभुग्भुक्त्वसिद्धेः प्रलयस्य च नापत्तिः सर्व-
ज्ञत्वानन्तज्ञानदर्शनवत् आरमन् । सहजसिद्धो धर्म आवरककर्मप्रलये प्रती-
यते आवरककर्मप्रलयोऽपि कस्याप्येव तपस्विसत्तमस्येति कस्क एव कदाचिदेव
सर्वज्ञत्वादानीन्तनजनताप्रतिभाप्रमाण इदानीन्तनजनताकृषाविषयः, तारतम्येन
सर्वज्ञत्वानुमानन्तु तत्समवप्रदर्शनपरमेवेति सर्वथा सर्व समप्रसमित्यप्यापात-
रमणीयम् । तादृशस्वादशयनादितारतम्यस्य सावधिकस्येव तत्तन्मातीयतत्त-
च्छरीरावच्छिन्नतत्तदात्मवृत्तिसिद्धिद्विशेषस्यापि शरीरविशेषसमनियतस्यैव सा-
वधिकस्याल्पात्पेतरपरिमाणमात्रमात्रपर्यवसानसम्भीचीनस्य स्वीकारात् । चेतना-

लक्षणतया जीवात्मनामफिबिज्जलस्थेवाल्पज्ञलक्षणतया परस्परप्रतिपक्षितया च सर्वज्ञलस्यास्वीकार्यत्वात् । परिच्छिन्ननानात्मवादे त्वपरिच्छिन्नानन्तवस्तुविषय-
कज्ञान (दर्शन) वदात्मवार्त्ताया अपि तत्तन्मतपरिभाषामात्रपर्यवसायित्वात् ।
शरीरावच्छेदेनापि यावज्ज्ञान (दर्शन) प्रतिबन्धकाल्यस्वीकारस्येव यावदाहारा-
न्तरायात्ययस्य यावद्दीर्यान्तरायात्ययस्य चासर्वसम्मतस्यापि स्वीकारेऽन्यतमामत-
सिद्धान्तातिरिक्तबाधकाभावात्पूर्वदोषास्त्रिलतादंबस्थ्यात् । तदानीन्तनजनताप्र-
तिभाप्रमाण इति रणनस्यापीदानीन्तनजनताकथामात्रप्रमाणकत्वात् । समसमयस-
दशदेशसमानवैपसेविनां सर्वज्ञानां तदानीन्तनानामेव तदनुसारिणां च सर्वज्ञ-
तास्पदप्रयुक्तविषाददर्शनात्तदानीन्तनजनताप्रतिभाप्रमाण इति हेतुविशेषणस्यापि
विरुद्धत्वात् । ज्ञानतारतम्येन सर्वज्ञत्वानुमानं जीवात्मन्यपि तत्संभवप्रदर्शना-
र्थमित्युक्तेरपि पशुत्वेन शशके शृङ्गिलानुमानं तत्रापि तत्संभवप्रदर्शनार्थमि-
त्युक्तेस्समानत्वात् ।

अथ बहुषु संप्रदायेषु विस्ववादासंभवादिदोषासंस्पर्शशासनप्रणेतृतया स्वीकृ-
तानां केषाञ्चित्तपस्विनामङ्गीकृता सर्वज्ञता त्वितरनरातिशाप्यसाधारणाधिकरण-
वृत्तितया न प्रमाणान्तरमुखमाकाङ्क्षते क्षतेरभावादित्यपि न परीक्षाक्षमम् ।
प्रोक्ताधिकरणता सर्वज्ञतासमनियतेत्यत्रैव तावत्प्रमाणाभावात् । तत्तत्संप्रदा-
यशासनानामनादितायास्तैरेवामिलप्यमानतया तत्प्रणेतृताया अपि सर्वज्ञस्यायुक्त-
त्वात् । शासनस्यासंभवादिदोषासंस्पर्शित्वेऽपि मानाभावाच्च । हृद्यमानस्य सर्वस्या-
संभवेतिवृत्तस्य तादृशशासनसंभवत्वात् । सर्वत्रासिविस्ववादस्य परस्परनिन्दा-
नित्यकर्मसु सर्वपौरुषेयसंप्रदायेषु विशेषतः स्पष्टत्वात् । शासनं सर्वज्ञप्रणीतलाहो-
पास्पर्शं शासनस्य दोषास्पर्शित्वात्तत्प्रणेतृता सर्वज्ञ इति परस्पराश्रयस्यापि
सर्वज्ञताप्रतिकूलत्वात् ।

‘सर्वज्ञस्सुगतो बुद्ध’ इत्यमरकोपात्सर्वमान्यात्सुगतस्य सर्वज्ञता तु प्रतीतप्राया
न्यायवेदान्तादिदर्शनेऽपि च युक्तयुज्जानरूपयोगिद्वयस्य सर्वज्ञापरपर्यायस्य
हस्तगतामलकफलगोचरज्ञानसमानाव्यभिचारिभूतभविष्यद्भवबाबद्धस्तुविषयकज्ञा-
नवतो जीवन्मुक्तस्य च प्रसिद्धिरिति सर्वतश्चसर्वविज्ञपण्डितगणानुगृहीते
सर्वज्ञे संशयोत्थानमसमीचीनमित्यपि न समीचीनम् । अमङ्गलस्यापि मङ्गलस्य
(माहेयग्रहस्य) मङ्गलनामवदसर्वज्ञस्यापि सुगतस्य सर्वज्ञेति नामेति तन्मात्रेणै-
वान्वर्थकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । शब्दानां व्युत्पत्तिप्रवृत्तिनिमित्तयोरन्य-

स्वस्यापि सर्वसम्मतत्वात् । युक्तयुद्धानयोर्योगिनोरसत्यपि सयोगादिलोकि-
मनिकर्षेऽलौकिकयोगजप्रत्यासत्त्या अवहितान्यवहितादीतानागतकतिपयात्यभ्य-
स्तवस्तुविषयकप्रत्ययस्य सत्त्वेऽपि तयो सर्वज्ञत्वे मानाभावात् । सर्वज्ञत्वेन
तयोर्व्यक्ततत्रोल्लेखस्य स्तुतिरूपत्वात् । प्रागभाधध्वसाभावप्रतियोगिनोरसतोर्गी-
तानागतयोर्वैस्तुनोविशकलिततया वर्तमानसमयवृत्तिरत्वेन भानस्य मिथ्यात्वमित्या
कल्पितयोर्योगिज्ञानं निर्विषयं, योगियोगमहिम्ना सर्वस्य वस्तुनस्सर्वदा सत्त्व-
मिति पक्षयोर्द्वयोरपि योगिज्ञानस्य व्याघ्रहारिकवस्तुविषयकत्वाद्योगिनोरसर्वज्ञत्वस्य
स्पष्टत्वात् । सतो वस्तुनो व्यावहारिकस्यैव ज्ञानमसत्तस्तु तस्य योगमहिम्ना सन्नि-
हितस्येत्यर्जुनरतीयस्य त्याज्यत्वात् । अनुपतण्डुलादीनामद्भुतजननतावच्छकि-
रादित्येन स्थितेरेव जन्मान्तरजनकादृष्टराहित्येन स्थितेरेव जीवन्मुक्तावस्थेति
सङ्गेति तादृशावस्थायास्सर्वज्ञत्वप्रयोजकत्वे तर्काभावाज्जीवन्मुक्तस्यापि सर्वज्ञत्वे
सर्वसमतप्रमाणाभावात् ।

ज्योतिषशास्त्रज्योतिषशरीरमणिमन्त्रौपधादिसहायवतामिदं तपोजपोपवासादि
जनितातिशयवतामपि यावद्वस्तुविषयकबोधवत्त्वे न कोऽपि बाध इत्यपि
न निर्बाधम् । ज्योतिषशास्त्रस्य व्याप्तिप्रादुर्भावेन तन्मन्यज्ञानस्यानुमितिद्वय-
त्वात्, नष्टमुष्टिप्रभादौ व्याप्तिनिश्चयपूर्वकोत्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । ज्योतिषशरीरवतो
ज्ञानस्य दूरतरादिवस्तुगोचरस्य शृङ्खलदर्शनस्येव व्याघ्रवीर्यस्येव वा खट्विकर्तुं शक्ते-
रूपत्वात् । मणिमन्त्रौपधादेरपि ज्ञानोत्कर्षमात्रहेतुत्वात् । तन्मन्त्राधिष्ठायकदेव-
स्यान्यसर्वज्ञस्यैव स्वीकारात् । तपोजपोपवासादीनामपि प्रत्यवायपरिहारकत्वेन
विरूपितानामुत्कर्षमात्राधायकत्वात् ।

अस्तु ज्योतिषशास्त्रस्य व्याप्तिप्रादुर्भावेन ज्ञानजनकत्वं सत्कर्तुस्तु प्रथमस्य
ज्योतिर्विद्यो बोधस्य सर्ववस्तुविषयकत्वे न सन्देहस्तत्कृतदर्शनस्याद्भुतत्वादित्यपि
नात्यद्भुतम् । आदिमज्योतिर्विदोऽपि ज्योतिर्वित्त्वादेवाधुनिकज्योतिर्वित्समानत्वा-
ज्ज्योतिषश्च वेदमूलकत्वेनानादित्वात्तत्त्वादिमत्त्वाभावाच्च । ज्योतिष सादित्वा-
प्रदस्य हीनज्ञानकर्तृत्वात् । तत्त्वे वा प्रथमज्योतिर्विदस्त्वार्थानुमानरूपत्वे
ज्योतिषशास्त्रस्यान्तर्भावसम्भवात् ।

मन्त्रतन्त्रयन्त्रज्योतिषादिदृष्टान्तेन न वयं सर्वज्ञता साधयामोऽपि कियमा-
णातिशयापराधमेवापराधमो मन्त्रादीनां जडत्वेन सर्वज्ञताहेतुतात्वस्यापि
न समता तपआदिना तु मनोमालिन्यं न्यून्यते जीवस्तु सर्वज्ञ एवेत्याशय

इत्यपि दुराशय एव । तारतम्यादिना सर्वज्ञसाधकप्रकरणे कृतोत्तरत्वात्, मन्त्रादीनामिव तपआदीनामपि जडत्वात्, मनोमालिन्यदूरीकरणे तपआदीनामिव मणिमन्त्रादीनामपि समानत्वात् । मणिमन्त्रादिसभवातिशयो न्यतावधिक तप प्रभृतिसभवस्तु स निरवधिकोऽन्तिमावधिको वेति द्वयोर्भेद इत्यपि भ्रम एव । प्रमाणाभावात् । तपआदीना नानात्वेन (नानाविधत्वेन) न्यतानेकफलकत्वेन च सावधिकत्वात् ।

सर्वज्ञत्वेनाभिमतानामसर्वज्ञत्वेऽपि न प्रमाणमित्यपि कस्यचित्तापोपदेश प्रतारणमेव । प्राकृतिकपुरुषावच्छेदेनासर्वज्ञताया प्रामाणिकत्वे तेषामप्यसर्वज्ञत्वात्, दुराग्रहे तु कस्यापि पामरस्याप्यसर्वज्ञत्वे भानाभावात्सर्वस्यैव द्विनादिव्यक्ति भक्तिमतस्सर्वज्ञताया आपत्तिसभवात् ।

स्वतन्त्रमतयो विद्वांस प्रत्यक्षानुमानप्रधानमाना मान्या एव तत्प्रणीत आगमस्तत्त्वतानुकूल उपदेशोऽप्याश्रणीय एवेत्यपि कस्यचिद्व्यामोह एव । स्वतन्त्र मतयो विद्वांस इति वाक्यस्यैव व्याहतत्वात् । प्रमाणपरतन्त्रमतयो विद्वांस इति मतस्यैव सर्वविद्वत्समतत्वात् । स्वतन्त्रमतयस्तु मनस्विन उन्मनसो विक्षिप्ता वेति प्रसिद्धे सवनाद्रियमाणत्वात् । अनुकूलोपदेशस्यैवाश्रयणीयत्वे सर्वज्ञादीनामनावश्यकत्वात् । अनाद्यविच्छिन्नपरम्परापरिपालितवेदादिसदागमपरित्यागपूर्वकपुरुषविशेषप्रणीतागमाना प्रामाण्यकल्पने कल्पनागौरवस्योक्तत्वात् ।

सर्वज्ञस्वीकारे सर्वदार्शनिकविद्वद्देकमत्यमित्यपि प्राचीनपरम्परापरित्यागमूलक दौर्भाग्यमेव । “तत्र नैव विशिष्टोऽपि पूर्वस्मादेव भिद्यते । तत्र हेतोरसामर्थ्यादन्यत्राप्यविशेषत ॥ यत्सत्यं नाम लोकेषु प्रत्यक्षं तद्धि कस्यचित् । अमेयज्ञेयवस्तुर्वेदधिरुपरसादिवदित्यादि वदद्भिर्दार्शनिकविद्वन्मूर्धन्यैर्मासासूत्रवातिकादिकारैर्भट्टपादादिभिः, परमात्मन्येव सर्वज्ञविशेषणं मन्यमानैर्नैयायिकैः, जगति अचिन्त्यरचनारूपस्येति विशेषणं ददद्भिर्वेदान्तसूत्रभाष्यादिकारैः श्रीशंकराचार्यादिभिश्च जीवात्मना सर्वज्ञत्वे स्वसम्भाते प्रतिकूलताया आविष्कृतत्वात् “तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् । कीटसह्यापरिज्ञानं तस्य न कोपयुज्यते । हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदक ॥ यः प्रमाणमसाविष्टो नतु सर्वस्य वेदक ॥ दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ॥ प्रमाणं दूरदर्शी चेदेते गृध्राणुपास्वह” इति कथयता बौद्धपण्डितमतल्लिकानां धर्मकीर्त्तिप्रभृतिमहत्तराणामपि सर्वज्ञ उदासीनत्वात् । सर्वज्ञसिद्धये बहुधा भावद्विरपि दिगम्बरवार्त्तिककारैः सर्वज्ञं सिध्यति

न वा सर्वज्ञाभावोऽपि न सिध्यतीति “सर्वज्ञो नायमित्येतत्पुनराहुं न शक्यते । नास्ति च परचेतासि साक्षात्कर्तुंमशक्तकै ॥ सर्वत्र सर्वदा कश्चित्सर्वज्ञो नेत्यपि स्फुटम् । सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितै कथ्यते कथम्” इत्यादिवार्तिकै प्रतिपादयद्भि कुप्यद्भि सर्वज्ञे विरोध सर्वज्ञाभावसाधनचैतद्वय भिन्नमित्यनवधारयद्भि रन्ते सर्वज्ञसाधने आत्मनोप्यसामर्थ्यस्यैव व्यक्तीकृतत्वात् ।

नामूना प्रसिद्धिरिति न्यायपराधीनेन कोऽपि प्रामाणिकस्त्वज्ञस्तत्त्वज्ञो वा कल्पयितव्य एवेत्यन्वेपि सर्वज्ञस्त्वत्वेव का फल्य हानिरित्यपि कश्चोपदेश सर्वाव्यवस्थास्थानमेव । यदीयसत्त्वैतत्किंकर कलमादिनानापिधधायराशि सजा तीयानेकसन्तानानुवर्तनात् विरमति । यदीयविलोकनलालिता ललनेव भगवती वसुमती गणनातिगामिगुणमेद विमज्य भावयति भूचररजचरजलचरान् नाना जातीयान् मनुष्यपशुपक्षितृक्षप्रवृत्तीन् भावान् । यदीयचक्षुस्सन्दतात्पर्यपरि चित्तो सूर्याचन्द्रमसौ पाचयत पाचकापिती इवोपावचान् सृष्ट्यातिशयिनो रसाग्निभौ रसान् । यदीयहुकारभीतो भूत्य इव जठरवहि प्रमदोदरदतीचरी चणकादिद्रव्यासकृच्चवेणापिपातितोपि न पिपति पार्श्वतरवर्तिनमपि वीर्यविन्दुम् । यदीयशित्वातुर्यमाचामति धनल्पशित्पिपात्रिहलम् । यदीयषीरुपभूत कालोऽ निरुपणीयेनैकेनैव व्यापारेण वायुनेबोद्भवयति परिभावयति च भावान् । यथ पितेव पाति परीक्ष्य कर्मक्षेत्रदीक्षितान् । द्विषक इव हिनस्ति तस्करप्रकृतीन् । यथ सर्वाधर्माचार्यो, यथ यावत्तारतम्यविभ्रामभूमिर्मयाराध्य विरोधा धव- लायते स भगवानणोरणीयान्महतो महीयान् सर्वव्यापकोऽद्वितीयस्त्वह स्तरक्त्पाथ मन्वादय कल्पिता एवेति नामूलन्यायपराधीनताया एवाभावात् ।

सर्वशक्तिमत्तया कौतुकितया च प्रतिपादितप्रवर्तितप्रामाणिकनियमप्रवाहानि रेदि कर्मप्रवृत्तपुरुषापसदव्यतिरेकहेतुवत्तत्तत्कालावस्थवजनताप्रतिप्राहितनियत कार्यकारणभावादिभावजातानुप्राहककृतिप्रयमत्स्यकञ्चपादिशरीराणां धारणेऽपि विरुद्धेरभावान्दरीराणा नेपम्यस्थानीयतया नानावत्तारवादेऽपि सर्वज्ञस्य सर्वे श्वरस्य नाद्वितीयत्वे विवाद इति सिद्धमेतच्च महामतयोऽपि व्याप्यैव प्रकाशन्त इति । एवम तत्तत्पुरुषस्मरणरूपा तत्तत्पुरुषनाम्ना प्रसिद्धा नियतजनताहतास्त- येऽपि सांक्रिकसंप्रदाया धर्मवैदिका देशवैदिका वा प्रायोऽवैदिककर्मप्रियत्वात्सा क्षात्परम्परया वा वर्णधर्महासहेतुत्वात्परस्परनिन्दादिना वैमनस्यसंपादकत्वाद् नुपादेया एव । संप्रदायविशेषणीभूततत्तत्पुरुषे सर्वज्ञबुद्धिरीश्वरबुद्धिर्वा धर्ममा धाय सतोयनीयैव । वैदिकवर्मादरणे वर्णव्यवस्थाया सिधिलीकृतायास्तरवप्र

काशने यन्न आधेय एव । भारतस्य गौरवं प्रेयःप्रेयश्च वर्णधर्मवैदिककर्माधीन-
मेव । अन्यत्सर्वं स्वाहाकारस्वधाकारविकलं गानवादनाद्याडम्बरप्रधानमनुष्ठानं
जलताडनमेव । गौतमोद्योतकरादिन्यायपण्डितैर्जैमिनिशचरकुमारिलादिभिर्मौमां-
सानिष्ठातैर्व्यासशंकरादिभिर्वेदान्तविद्वद्भिर्निजनिजकाले महतोऽप्यायत्पालितस्यापि
वैदिकतत्त्वस्य हासो हस्यैरेव पुरुषोर्विधीयते इति पण्डितैरपि शोच्यमेव । विदुषां
कुम्भकर्षनिद्रा सर्वस्यैव भारतस्य प्रेयःप्रेयश्च प्रतिबध्नाति । दौवारिको जागर्तीति
गृहपतिः शेते दौवारिकस्तु द्वारि स्वपिति किं नायं विश्वासपातः ? । विचारप्रयीक-
र्तृमिस्त्वामिथौ १०८ कृष्णानन्दसरस्वतीचरणैस्तु यथास्वकीयाधिकारो रक्षित-
स्तयान्यैरपि समर्थैर्विद्वद्भिरधिकृतिः स्वकीया रक्षणीयैव ।

यद्यप्येतेषां स्वामिपादानामिति वृत्तज्ञानं विदितैतद्योग्यताज्ञानानां नातीवोपयु-
ज्यते तथापि कालोऽयमिति वृत्तकौतुकीति तत् स्वामिपादावसानसमये सुरतवा-
स्तव्येन महाराजगण्डलाधीश्वरभूतपूर्वप्रधानपुरुषेण श्रीलालशंकरशर्मतनुजन्मना
श्रीहरिशंकरशर्मणा द्विवेदोपनाम्ना नागरविदुषा “गुजराती” नामक-
साप्ताहिकपत्रे प्रकाशितं समस्य प्रकाश्यते ।

श्रीकाशीस्थकैवल्यधामस्वामिनः स्वामिन इव सरस्वत्याः श्री १०८ कृष्णा-
नन्दसरस्वतीस्वामिनः १९६५ पञ्चपञ्चुत्तरैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे
मार्गशीर्षशुक्ले द्वितीयायां तिथौ भाँमे दिवसे दिवसेऽशीतिवर्षदेशीय आयुषि ब्रह्म-
भूयमिताः । प्रसूते चैतद्भुते नगरे काशीयास्तव्यैस्सर्वैरेव संस्कृतविद्वद्भिर्दुःखितैरेक-
मुल्लैः सखेदमेतद्भुक्तं तदा यद्वास्तंगतो भारतभारतीप्रकाशनपण्डितो हा पण्डि-
तमार्तण्डः । संन्यासैकजीवात्मनानेन महात्मना जन्मना कर्णाटकविषये प-
रम्पानामाश्रमोऽनुगृहीतः । पिताचास्य रामनामा जयापरनामा जानकी चा-
सीजननी । अस्यैव महात्मनः पितामही कुमारीकरराजपूजितस्य ब्राह्मणवरेण्यस्य
काश्या कृतमहायानस्य रायभट्टशर्मणः पितामहस्यावसानसमये विरहमसहमाना
शरीरमनुगमनेन लक्षवती । गुरुचरित्रनायकस्य दत्तात्रेयावतारस्य भगवतो
नृसिंहसरस्वतीस्वामिनश्चतुर्षु शिष्यमहत्तरेषु मान्योऽन्यतमः स्वामी
सायंदेवनामा स्वामिपादस्यास्य पूर्वजोऽभवत् । ईदृशैस्सिद्धशतसहस्रैरङ्गीकृतस्य
जन्मना तत्कुलस्य ख्यातिर्योगावरूढयोगिजन्माकरतयाऽद्यापि गीयते तत्र देशे ।
अद्भुतस्मृतिः कुशाग्रमतिरयं स्वामी संस्कारस्य शुद्धतयाऽसमाप्ते एव चतुर्दशे
वर्षे ऋग्वेदं सिद्धान्तकौमुदीं चाधीत्याधिकाध्ययनामिडापावशीभूतो वात्सल्यं
पिश्रोर्बालस्य मे दूरदेशनिवासं कदाचित्प्रतिबन्धीयादिति तयोरग्रशमनादायैव

मनोरथरथास्तो लब्धेन सार्धेन समं वाराणसीमासाद्य निजप्रामजन्मनो
 द्विजन्मनः काशीवास्यस्य कस्याप्याहिताभेगृहे कृतवसतिः सर्वतन्त्रस-
 तन्त्राणां स्थविराणां श्रीकाशीनाथशास्त्रिणाभनुमत्या पूर्वतो निधिटे-
 भ्यस्तद्व्याप्यापकेभ्यः श्रीराजारामशास्त्रिभ्यो राजनीयमहाविद्यालयप्र-
 धानाभ्यापकेभ्यस्तद् सतीर्ध्वर्वालशास्त्रि(रानडे)राजारामशास्त्रि-
 (घोडस)प्रभृतिभिरप्ययनमारभत । मुदेः कुशाग्रतयासत्त्वेनैव कालेन
 संपादितं पाण्डित्यं विचारत्रयी मुनिपुणं प्रकटयतीति मुधोदधिमाधुर्याय
 शर्करामुष्टिनिक्षेपो विक्षिप्तैव । विदितेष्वपि वेदवेदाङ्गादिषु तन्त्रान्यासम-
 न्तरा परतन्त्रैव सर्वतन्त्रसतन्त्रेति तन्त्रपरतन्त्रचिस्तन्त्राचार्यादपरशिवादिषु
 शिष्यानन्दगुरोः शापानुग्रहावधिसिद्धेरगार्धं योषं तत्रापि लब्धवान् ।

अथ पर्याप्तेऽप्ययने वादादौ दीक्षितो महाविद्यालयेऽध्यापकत्वेन नियोगाययत-
 मानाय गुरुवर्याय गुरोरपरस्य दास्य उदासीनोस्मीत्युक्त्वा पाण्डित्यफलं चातुर्य-
 मूलं देशाटनमिति मत्ता काशीरादां पर्यट्य विजयी भूत्वा पुनरपि काशीं
 प्रतिनिवृत्त्य श्रुतवान् यत्केनापि लोकचतुरेण रामानुजाचार्येण योग्यावसरमासाद्य
 सरलस्वभावा बालशास्त्रिसदृशा अपि पिद्वासोऽनुनीता ननिप्रियतयैव च तस्मदीय-
 निबन्धोपि हस्ताक्षरेणुगृहीतयेति । अद्वैतमेव मतं श्रुतिसम्मतमनुभवातुगृहीतं ।
 पण्डिता शप्येतेऽद्वैतसत्त्ववेदिनः किमिति रामानुजस्य मायाजालमायातां
 इति जातकौतुकस्त्रिबन्धस्रण्डनरूपमपरमेकं निबन्धं शिष्याय गुरुभ्योऽदर्श-
 यतेऽपि च तदानीन्तनमोह एवाम्माहमित्यवदन् । निबन्धश्च सर्वसम्पत्त्या
 प्रकाशनामानीतो मृतश्च रामानुजाचार्यस्य चातुर्यप्रपञ्चः । इतश्च गच्छति काले
 चिरयति तनये जनशुल्या श्रुतश्रुतानुसरपाण्डित्यो पितरौ किमित्यपि नायानि
 कृतकृत्योपि हृदयवीर्यनुभमविरम्भाकं पूरामणिधूडामपिसुरसरस्वत्या इति चिन्तो-
 रवादितां गहास्त्रानविश्वनाथदर्शनद्वार्मा काशीमायाती गतो च परां सटीमान-
 न्दस्य पश्यन्तीं मुसमात्मनन्दनस्य ।

अथ स्थिता तत्र कतिचिद्दिनानि कृत्वा देवदत्तोनपञ्चकोशीयाप्रापिण्डदाना-
 दिवृत्तानि दम्नती परस्परमामय्य तनुजमाकार्यावोचताम् । यत्तस्य चूडा-
 मणे जातमाभेनैव उल्लूडाममिना तया न वेरलं वयमेव देशोऽपि श्रुतिपा-
 त्रतां नीतः । अतः परमेक एवावशिष्यते मनोरथोऽशिषिलोऽम्माकं यदिच्छामो
 द्रष्टुं पञ्चद्वितीयं ताम् । पण्डितमणिधूडामपिस्तु पाण्डित्यस्य परिपक्वनया

संस्कारस्योद्भूततया कर्तव्यस्य भूरितया ससारस्य समाप्तप्रायतया वैराग्यस्य सर्वाङ्गसुन्दरतया मानससंन्यासस्य प्रथमत एव घृततया हस्तौ सयोज्य पादयोर्निपत्यानुजानीतो पूज्यो प्रव्रज्याया इत्यजरीगृह्यत पितरौ । अहो हतदैवाह कथं मङ्गलालोकनलालसा वत्सस्य सन्ध्यासु द्रक्ष्यामि मोक्ष एव सन्ध्यासदीक्षाया फल स च काशीक्षेत्रे मरणमात्रमुलभ कृतवृद्धाया ममाधिककालक्षेपेण सन्निहितौ भवत पति पुत्रधेत्यादिचिन्तयन्ती **जानकी** माता तु पञ्चत्वेन प्रपद्यमल्ल-जम् । पिता **रामोऽपि** वत्स ! अनिवार्यस्ते त्यागगोचरो विचार इति न प्रतिबभ्रामि त परन्तु त्यागिन्चपि स्वयि पुत्राभिमान इत्याज्ञापयामि यद्यवसर लभस्व तर्ह्यकस्य योग्यस्य ग्रन्थस्य देवमन्दिरस्य च निर्माणकृते यत्तेथा इति पुन पुनराज्ञाप्य स्वदेशं प्रति निवृत्त ।

काशीधरचूडामणिचूडामणिरपि द्रोणगिरिगुहागृहात्स्वामिध्री १०८ सच्चिदानन्दसरस्वतीचरणात्सन्ध्यास्य महामाराद्युपद्रवनिवृत्तिप्रभृतिलोकोत्तरचमत्कारेण सुभावितशिष्यसपदासादनेन सर्वातिशायिसरस्वतीप्रसादेन शिष्योदरपरायणचार्वाकोबचबलनीचनवीननास्तिकगणपरायणकरणेन च भगवद्भाष्यकारशंकराचार्यध्रियं विभ्रत्स्वामिध्री १०८ कृष्णानन्दोऽभवत् । सर्वथा शान्तोऽप्येकान्तनिवासप्रियोऽपि श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामिपाद सन्ध्यासिनो मिक्षैष भूषण भ्रमणमेव तप आस्तिक्यस्य नानाविषयवासिनास्तिकलोककलङ्कितास्तिक्यतया प्रसरत पाषण्डस्य मायाया पतिला हिंश्यता तत्रभवता गौतमयसिष्ठायाश्चलङ्घ्यादितनुजन्मना ब्राह्मणकुमाराणां, मनुनलयुधिष्ठिरादिसन्ततीनां रामकृष्णादिजन्मना विष्णुनाप्यनुगृहीतानां भवता क्षत्रियवीराणां समाधिसाधुप्रभृतितनुभुवा जगज्जीवनव्रतानां श्रीमता वैश्यमहाशयानां द्विजातीनां, विश्वकर्ममातलिचन्द्रगुप्तादिजातानां भारतभवनस्तम्भभूतानां तत्र दीपायुष्मता शूद्रमहोदयानां सकरीमवनोन्मुखानां स्वधर्मोपदेश एव देशसेवेति मत्वाऽनियतनिवासेनैव दिवसान्यलवाहयत् । अतएवच नाशकोत्परमातिमहतो निबन्धस्य निर्माणे प्रयतितुम् । शरीरावसानं सन्निहित इति जानन् स्वरश्च पितुषादेः गमागृहीतश्च काशीनिवासाय काशीवास्यै पण्डितप्रकाशे, परमप्रियाभ्यां परिणतोपदेशाभ्यां रात्रिपुरुषमतल्लिकाभ्यां नागरब्राह्मणाभ्यां गुर्जरराजनगरसूर्यपुरा(सुरत)लङ्कारभूताभ्यां द्विवेदोपनाममहामहिमलालकाकराजमभ्यां श्रीरूपणशंकरहरिशंकराभ्यां कारिते काशीकैवल्यधामनामनि मन्दिरे विच्छिन्नमिव पद्ममोर्ध्वान्नययोऽथ प्रतिष्ठाप्य तमेव बहुधाप्यतिष्ठत् । शिष्येणापि सता

संसारविरयता सम्यगवगता न मया पुनर्गुह्यापि जीर्णेनेति भावयन्ति
 राजारामशास्त्रिणोऽपि सम्यक्ता वृद्धत्वात्पूर्वमेव मक्षीभूताः । पूज्यशदाः श्रीह-
 र्णानन्दसरस्वतीस्वामिनस्तु पथात् । एतेषा महामहोपाध्यायरामानुजा-
 चार्यपण्डितस्वामिध्रीराममिश्रशास्त्रिमिसमं शास्त्रार्थसूत्र मिश्राणामपकर्षं, उचि-
 तस्यापि पक्षस्य यस्मिन्विपक्षे टोपरेराजारामशास्त्रिमिर्यतमानैरपि जात
 उत्तराभाव आदीन्मत्तोऽस्मान्यानि शुभकृत्यान्वयापि श्रीकाशीक्षेत्र वर्तमा-
 नान्येव सन्ति । स्वाभिपादकृता अपरेऽपि सन्ति निबन्धाः परन्तु ते तादृशानां
 हस्तो निपतिता ये तरेषु पुस्तकैरुद्यत परिवर्तितैर्निबन्धनारो भवितार इति ते नोप-
 लब्धा इति न मुद्रिताः । मुद्रिताश्चैव ग्रन्था श्रीहरिकृष्णद्विवेदसमूहाख्यादु-
 पलब्धाः । विचारत्रयीमुद्रणे बन्धने च जातः सर्वो ज्ञय श्रीलालशंकरद्विवेदपुत्रेण
 श्रीप्रणयशंकरेण सोढः । समग्रस्य विचारत्रयीत्युचितं नाम श्रीहरिशंकर-
 द्विवेदद्विकृतम् । आत्मविचारपरणा येषामित्युक्तोत्राणां ब्रह्मविचारे तिघात-
 व्यानां व्यवहारविचारे समावेशो विषयस्य मिश्रत्वात्निबन्धानां च विलम्बेन
 तथारवेन विज्ञातत्वात् । निबन्धानां सङ्गमनेन पदविभागकरणेन शुद्धिसपाद-
 नेन च पणशीकरोपनामभिर्निर्णयसागरसर्वैः श्रीवासुदेवशास्त्रिमि-
 र्विचारत्रयीप्रकाशकोऽनुगृहीत इत्यत्र तु नास्ति सन्देहलेशः । विचारत्रयीप्रका-
 शकेन श्रीकृष्णशंकरद्विवेदतनुजन्मना श्रीप्रणयशंकरशर्मणा च पण्डितसमार-
 ऋणीभावित इत्यपि वक्ष्यं प्रशंसासम्पर्कश्चन्यमेव । निबन्धानां समग्रहेण
 श्रीहरिकृष्णद्विवेदनापि सीमातिशायि श्रेयः सपादित यतःसततशो नास्ति-
 कथाश्रिता अपेक्षावन्तः । निबन्धानां गहनत्वान्मम मतेषातिन्यूनत्वात्सो-
 धन आहितेऽपि यन्ने मूले टिप्पने चाशुद्धयस्तस्तीति जानामि तादृशे सहृद-
 यपण्डितेभ्यः क्षमाभ्यर्थनैर्बार्थसाधिकेति तदर्थं विदुषो नमस्कृतम् । टिप्पने
 कृता वाङ्मयीणा पण्डितानां प्रमोदायेति तत्र प्रामाण्यप्रत्ययो मानेतव्यो गुरुव-
 रैरिव मित्रप्रवरैरपि । पण्डिता व्यवहारविदो न भवन्ति दयानन्दादिकृतर्वस्य
 पुरतः स्थातुं च न शक्नुवन्ति शुष्कशास्त्रार्थेन कालं क्षिपन्तीत्याद्यनेककलहमार्जन-
 वामैरवश्यमेव विचारणीया विचारत्रयीत्यन्तिमं निवेदनं सुरसरस्त्युपासकेषु ।

तेहं महेशो विदधातु वृद्धौ धर्माध्वनो धीर द्वातलेऽयम् ।

चाण्डालचार्याकचभूषिणीतं पायात्स कृष्ण पुनरात्मतत्त्वम् ॥

विचारत्रयीमुद्रणमुदितमहामहोपाध्यायन्यायवेदान्तचार्यपरी-

क्षोक्षीर्णसर्वतन्त्रसूत्रत्रयविषयपण्डितश्रीलक्ष्मणशास्त्रि-

साक्षादनुभूतश्रद्धितस्वामिपादेतिवृत्तम् ।

पुरा किलाऽस्मिन् भारते वर्षे समभूवघनेक आचार्यायैः स्वीयतपःप्रभाववशेन दिव्यज्ञानसम्पदा चाऽऽसत्पथमुपेयुषां भारतीयानामज्ञानान्धकारं दूरीकृत्य सम्मानप्रदर्शको ज्ञानालोको ग्रन्थरूपेण विरचितः । सम्प्रति तादृशानामाचार्याणामभावेन नास्तिकानां प्रादुर्भावेन च सनातनधर्मसम्प्रदायोऽयं सर्वथा दिलोपमेव समुपयातः । यद्यपि नूतनरीत्या मुद्रणादिसौकर्येण बहवो ग्रन्था अधुनातनैः शिक्षितैः पण्डितैश्च प्रणीताः संमुद्र्यन्ते प्रकाश्यन्ते च, तथाऽपि प्रणेतॄणां सनातनसम्प्रदायलब्धज्ञानवैकल्याग्निमित्तैर्ग्रन्थैर्न कश्चिदपि लोकानां संशयात्क्षानां संशयापनोदनं दृश्यते । यद्यपि च व्यासार्थैर्ऋषिभिः प्रज्ञैः शङ्करादिमिराचार्यैश्च निर्मिताः पद्ददर्शनपुराणभाष्यप्रभृतयः सम्प्रत्यपि विराजन्ते, तेषां परिशीलनेन सर्वथा हृदन्तरवर्तिमोहनिरासपूर्वकं विशदार्थं ज्ञानं समुदेतीत्यत्र नाऽस्ति सन्देहलेखोऽपि, तथाऽपि कलिकालप्रभाववशाद्बहुविपाकाद्वा पाश्चात्यविद्यापरिशीलन एव यदपरिकराणां पाश्चात्यतत्त्वज्ञानमेव ज्ञानमिति च मन्यमानानामधुनातनशिक्षितानां निसर्गत एव पूर्वोक्तेषु ग्रन्थेषु अनादरेण प्रवृत्तिर्न भवति । किं बहुना, संस्कृतभाषाज्ञानमपि विरलतमं संवृत्तम्, दूरेतरां प्राचीनग्रन्थतत्त्वज्ञानलाभः । तदेवमनवरतमनार्यभाषापरिशीलनेन पाखण्डिजनसंसर्गेण च सनातनधर्मप्रत्यनीकानामुपदेशानां व्याख्यानानां च श्रवणेन बुद्धिर्निर्तरां स्वीयधर्मैवास्थामलभमानाऽनार्यधर्मैश्चैव पुरुषान् प्रवर्तयतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेव । एवं सत्यपि केचित् केचिदीश्वरानुग्रहेण जन्मान्तरसञ्चितसुकृतवशेन सत्सङ्गमासाद्य के वयं, कोऽस्माकं धर्मः, कथमस्य सनातनत्वं, किंचाऽत्र प्रमाणं, कथं वा तस्य प्रामाण्यं, कस्यै प्रयोजनाय च स धर्म आश्रयणीय इत्यादिरूपेण सन्दिहते । नानाविधदुस्कर्तव्यमितकुयुक्तिपरिपूरितमनसां सङ्क्षेपेण सारत्वेन च सकलबुद्ध्युक्तिनिरासपूर्वकं धर्मतत्त्वस्योपदेशकं मनोब्राह्मि ग्रन्थरत्नं प्रायो विरलप्रचारमेव, तथाऽपि सम्प्रतीदमेवाऽऽमोदस्थानं, (यत्) श्रीकाशीकैवल्यधामनिवासिनां ब्रह्मभूयंगतानां श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीकृष्णानन्दसरस्वती-स्वामिपादानां कृतयो विचारत्रयीनाम्ना सम्प्रति प्रकाश्यन्ते । एताः कृतीर्निपुणतरं विभावयतामत्रत्यविपश्चितां प्रायः सर्वेषामेव भवन्ति भावन्ति पित्तानि । पाश्चात्यशिक्षासमादरबद्धचेतसोऽपि विलोक्य परिशील्य चैतान् ग्रन्थान् विध-

मेषु शिपिष्ठितास्था बहवः गन्माणं प्रवेदिरे । किमधिनेन । पर्याप्तं सत्प्रेताणां
 मृतीनां वैशिष्ट्याभ्यापनायेदमेव यन् काशीस्थपिद्विभिरसमास्तवं नाम ।
 काशी हि भारवर्षाभिरासिद्धप्रदेशेभ्योऽपि विद्यागारवेणाग्निरिच्यते । तत्रैवैः
 पण्डितप्रकाशैः समास्तव्येभ्यः, भारतवर्षाभ्यः शक्यैरपि विद्वद्भिः समास्तव्य
 एव । तत्राऽपि यस्मिन् काले स्वामिपादरेते ग्रन्था निर्मितास्तदानीं कार्या ये
 नित्यं पण्डिता विरेजिरे, तेषां ह्यनमादात्म्यमनुपममेवाऽऽसीत् । न सन्ति ता-
 दृशा पण्डिताः मन्त्रत्रयि । तेभ्यः सानन्दं प्रशंसिता एते ग्रन्थास्तदा ग्रन्थानामेषां
 वैशिष्ट्यमस्तीत्यत्र नाऽस्ति सन्देहश्चेष्टः । स्वामिपादानां स्थापनप्रणाली सङ्गि-
 त्पटवद्वर्षा हृदयमाहिणी चाऽऽसीदित्यत्र नाऽस्ति विशेषतो वक्ष्यम् । तेषां
 वाक्यानुव्यनितरसाधारणी श्रोतृजनमनोहारिणी आसीत् ।

एकदा हि काश्यां ब्रह्मपते रामानुजकरनिर्मिते शिखमन्दिरे निवसद्भिः स्वामि-
 पादैवातुमांस्यसमये श्रोतृजनानुरोधेन योगवाशिष्ठसामर्थ्यं प्रत्यहं व्याख्यातु-
 मार्थम् । तदानीमिदानीन्तनव्याकरणशास्त्रपरिष्करणप्रणेतया आविष्कर्तारः
 वागिनिश्चलश्रुतिरक्षास्तत्रमवन्तः कालेकरोवाद्भीरानारायणशक्तिः स्वामिपा-
 दानां गुरवोऽपि श्रव्यायां स्थिता गम्भीरे तेषां व्याख्यानमशृण्वन् । शृण्वन्तश्च
 व्याख्यानं महान्तं प्रमोदमनुभवन्तो गुरोरपि मे नाऽस्ति साहसी वागिमता
 दर्शनशास्त्रपरिज्ञातृत्वं येति सर्वेषां पुरतो भूयसीं प्रशंतामनुजन् । तदारभे च
 स्वामिपादानां दिव्यवरीं कीर्तिमाकर्ष्य नानादिदेशेभ्यो बहवो जिज्ञासवः काशीं
 समागम्यान्तेवासिलमासाद्योपदेशध्वनादिना स्वजीवनममृताययन् ।

एते च प्रत्यहं सायं मठाह्निर्निर्गल मिश्रेश्वरादिदेवतादर्शनं विधाय साया-
 हिक्कमनुष्ठानं गङ्गातीरं गच्छन्ति स्म । तत्राऽपि अनेकैर्मणैः सह विचित्राः
 कथाः प्राचीनाधर्मचरितानि च आवयन्तः श्रोतृजनमनां सानन्दसागरे निम-
 ज्जयन्त इव सकललोकस्पृहणीयता समासादयन् । एवस्मिन् दिने नानाविधाः
 वयाः पुर्वन्तो विष्णुसहस्रनामस्तोत्रान्तर्गतं 'अमानी मानशो मान्य -' इति
 श्लोकं तथा व्याचष्टुः, येन शृण्वता जनानामस्माकं चाऽनिर्वेद्यनीय आनन्दः
 समुदभूत् । आसीद्य विस्मयः, अहो एतेषां कीदृशी सत्त्वप्रादिता ? तदा ते
 हि इत्थमवदन्—'मगवतः श्रीविष्णोरेतानि नामानि तत्तदाचरणप्रश्रुतिनिमि-
 त्तकानि लोकानामुपदेशरूपाणि । तथाहि मगवान् विष्णुः स्वयममानी, यो हि
 महर्षेणोः पदापातं वक्षस्यविगणयन् महर्षेः पादयोः वदाचित्कटोरवक्षःस्थल-

संघटनेन व्यथा न समुत्पन्ना किलेति मत्वा हस्ताभ्यां संवाहनमकरोत्, अनेन तस्याऽमानित्वं प्रकटीकृतम्, महर्षेः प्रसादनेन मानदत्तमपि स्फुटीकृतम्, अत एव श्रीमान् नारायणो लोकानां मान्योऽभवत्, सा च मान्यता लोकस्वामित्वपूर्वकं क्रमेण वर्धमाना त्रिलोकधृत्वे पर्यवसन्ना । अनेन चाऽऽचरितेन तन्निमित्तकेन नामनिचयेन चोत्तरोत्तरं हेतुहेतुमद्भावमापन्नेन लोका इत्यमुपदिश्यन्ते, यो हि स्वयममानी सन्नन्येषां मानदः स्यात् सोऽवश्यं मान्यो भवति । स च क्रमेण मान्यतायाः परां काष्ठां त्रिलोकस्वामित्वपर्यवसायिनीमनुभवति अतो व्यवहारावस्थायाभेतादशौश्वर्यकामेन स्वयममानिना परेषां मानदेन च भवितव्यमित्युपदिश्यते ।' एवमेव प्रत्यहमपूर्वं तत्त्वं श्रोतृश्रुतिमनो-हादनमुद्भावयन्तो गङ्गातीरे समवेतानां जिज्ञासूनां ज्ञाततत्त्वानां च परित्राजक-परिवृष्टानामन्येषां च गृहस्थानां मनांसि समाकर्षयन् । एवंविधानां पुण्यचरितानां महात्मनानैहिकलोकपरित्यागः कस्य वा सचेतसत्त्वापाय न भवेत्? महदेव शोकस्थानम् । एषमपि चिरसन्धितं ज्ञानं ग्रन्थरूपेण तैरेव महात्मभिः समुपनिषदं चेत् कथंचिदासादयेयुर्लोकाः, तावताऽपि स्वान्नाम कथञ्चिदपि कियत्सपि तद्विरहप्रयुक्तनुतिपूर्तिरित्यालोच्य गुर्जरदेशान्तर्गतसुरतनगरवासिमिस्तच्छिष्यैर्धर्मश्रद्धालुभिः प्रणवशङ्करकृष्णशङ्करप्रभृतिभिः स्वीयद्रव्यव्ययेन विशकलितान् सर्वान् ग्रन्थानेकीकृत्य सुम्बापुर्यां निर्णयसागरयन्त्रालये मनोरमैः सीसकाक्षैर्मण्डपेषु भास्वरेषु च पत्रेषु संमुख्य यो महानुपकारः साधितो जिज्ञासूनां, तदर्थं तेभ्योऽनेकान् धन्यवादान् वितरामः । प्रार्थयामश्च श्रीजगदीश्वरं, सर्वदेवमेव धर्मकार्यमनुतिष्ठन्तो लोकानामादर्शभूताश्विरंजीव्यासुरिमे । एते च ग्रन्थाद्विधा विभक्ताः—केचन सकलदर्शनललामभूतं वेदान्तदर्शनमाधित्य तदीयगूढार्थानामा-ज्ञस्येन बोधप्रदाः, केचन सुनीत्युपदेशपूर्वकं व्यवहारतत्त्वस्य सम्यक्परिष्कर्तारः, अपरे च धर्मविषयमधिकृत्योपदेशपराः, इति सुमुख्यां व्यावहारिकाणां धार्मिकाणां चाऽत्यन्तमुपादेयाः । एतान् ग्रन्थान् विमत्सरा विद्वांसः सहृदयाश्च सम्यक् परिशील्य ग्रन्थकर्तृणां स्वामिपादानां चिरसम्भूतं ज्ञानामृतमास्वादयन्तो मुद्रणादिना प्रचारकाणां परिश्रमं सफलयन्त्विति भूयोभूयः साजलिबन्धमभ्यर्धयामः ।

विदुषामनुचरः

श्रीकाशी । }
६-५-२१ }

(महामहोपाध्यायः) श्रीलक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

विषयः	पृष्ठं
इति नीतिविचारप्रकरणम् ।	
अथ धर्मविचारः ३	
१ वैदिकपद्धतिः	
शास्त्रतर्कयोधेलायलादिविचारः	२४७
वेदस्य शास्त्रत्वविचारः	... २४८
आयुर्विचारः	... २५१
वेदस्येश्वरोक्तत्वविचारः	... २५२
ईशस्य जगत्कर्तृत्वविचारः	... २५३
उत्तरोत्तरज्ञानवृद्धिविचारः	... २५३
मनीनप्राचीनकर्मविचारः	... २५५
प्रतिमापूजनविचारः	... २५७
प्रतिमाया ईशत्वे मतानि	... २५९
पुराणप्रामाण्यविचारः	... २६१
अवतारविचारः	... २६२
भूभ्रमणविचारः	... २६२
सूर्याल्पत्वविचारः	... २६३
भूमेराकर्षणशक्तिविचारः	... २६४
सूर्यभ्रमणविचारः	... २६५
ग्रहणविचारः	... २६६
सूर्यादीनामाश्रयविचारः	... २६७
सूर्यपरिमाणविचारः	... २६८
काचप्रामाण्यविचारः	... २७०
चातुर्वर्ण्यविचारः	... २७१
चतुर्युगविचारः	... २७३
जातिविचारः	... २७४
जलोत्पत्तिविचारः	... २७४
प्रत्यक्षभेदाः	... २७४
शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिः	... २७५
शास्त्रतात्पर्यम्	... २७६

विषयः	पृष्ठं
वेदाधिकारनिर्णयः ।	
वेदाधिकारिविचारः	... २७७
उपनयनाधिकारिविचारः	... २७७
उपनयनारम्भकालविचारः	... २७८
आद्योपनेतृविचारः	... २७९
वेदोपनयनानादित्वविचारः	... २७९
सर्वसाधारणवेदाधिकारविचारः	२८१
वेदव्याख्यातृविचारः	... २८३
वैदिकहिंसाविचारः	... २८६
पितृपशुविचारः	... २९१
यज्ञे मांसभक्षणविचारः	... २९२
याज्ञिकानां शास्त्रपारतन्त्र्यविचारः	२९३
स्वर्गास्तिलविचारः	... २९४
वेदशान्द्योद्धारः ।	
वेदस्य पुरातनत्वविचारः	... २९५
वेदस्यापौरुषेयत्वविचारः	... २९६
सर्वमायापुरातनत्वविचारः	... २९७
ईश्वरस्य वेदवक्तृत्वविचारः	... २९८
वेदस्यानादित्वविचारः	... २९८
ऋषित्वविचारः	... २९९
वेदाध्ययनाधिकारविचारः	... ३००
जातिविचारः	... ३००
वेदार्थविमर्शनी ।	
श्रुतिसमन्वयः	(१ पादः) ३०१
प्रमाणनिर्णयः	(२ पादः) ३०२
अधिकारसिद्धिः	(३ पादः) ३०२
फलनिरूपणम्	(४ पादः) ३०३
अनधिकारिनिरूपणम्	(५ पादः) ३०४

विषयः	पृष्ठं
समाधिः (६ पादः)	... ३०४
पंचाक्षर्या अर्थविचारः	... ३०४
द्विजत्वलिङ्गनिर्णयः ।	
संस्कारविचारः	... ३०५
भस्मधारणविचारः	... ३०६
पंचानां देवतानां सर्वोत्तमविचारः	... ३०९
दीक्षाभेदाह्निगभेदविचारः	... ३१०
धीशंकराचार्याणां जगद्गुरुत्व- विचारः	... ३१३
गायत्रीतात्पर्यविचारः	... ३१५
श्रृंगकमन्त्रन्याख्याविचारः	... ३१६
द्वीपांतरगमनविचारः	... ३१९
संन्याव्याख्या	... ३२२

गायत्रीस्तोत्रम् ।

द्विजरहस्यम्	... ३२३
--------------	---------

तत्त्वचक्रांकमीमांसा ।

वैदिक्यादिचतुर्विधदीक्षाविचारः	... ३२५
मुद्रांकनविचारः	... ३२६
चक्रांकस्य श्रौतत्वविचारः	... ३२७
चक्रांकाधिकारविचारः	... ३२८
कलोपसंहारः	... ३२९

स्त्रीरत्नप्रस्तावः ।

स्त्रीयोग्यताविचारः	... ३३१
दानविचारः	... ३३२
विवाहकालविचारः	... ३३३
गर्भाधानकालविचारः	... ३३३
पुनर्विवाहासंभवविचारः	... ३३४
विवाहतत्त्वविचारः	... ३३५

विषयः	पृष्ठं
अवांतरजानिषु मियःकन्यासंबंध- विचारः	... ३३६
लोकतंत्रवाक्योपसंहारः	... ३३७
शास्त्रतंत्रवाक्यारंभः	... ३३७
मानवशास्त्रसंमतिः	... ३३७
विधवावपनविचारः	... ३३९
पाराशर्यशास्त्रसंमतिः	... ३३९
सहजधर्मविचारः	... ३४०
विधवादुःखविचारः	... ३४१
स्त्रीदायविचारः	... ३४१
त्रिविधस्त्रीविचारः	... ३४२

श्रीशिवहृदयंगमयिरुद्रा-

वलीस्तोत्रम् ।

कलिशमनोपायः	... ३४४
श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपम्	... ३४७

परिष्कारः ।

प्रदीपः	... ३४८
दृष्टिभेदविचारः	... ३४८
जीवानादित्वविचारः	... ३४९
आहुतिः	... ३४९
कथा	... ३५०
सिद्धांतयोपः	... ३५०
डिण्डिमः	... ३५०
ध्वजपटी	... ३५१
आदेशः	... ३५१
मंगलमीतिः	... ३५२
फलं	... ३५२
प्रशस्तिः	... ३५२

इति वैदिकपद्धतिः संपूर्णा ।

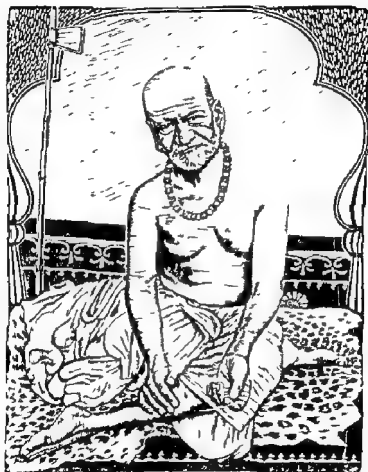
विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
२ वैदिकपद्धत्युपोद्धातः ...	३५४	२४ प्रश्नोत्तररत्नमालिका ...	५०२
३ वैदिकमतभेदपविः ...	३५७	२५ प्रश्नचतुष्टयोत्तराणि ...	५०४
४ योगानुशासनम् ...	३५९	२६ ज्वरनिवृत्त्युपायः ...	५०७
५ श्रीमच्छंकराचार्यचरितं ...	३६०	२७ जनमारसान्तिः ...	५०९
६ वैदिकपद्धतिपरिशिष्टं		२८ महामहोपाध्यायः	
अथलाघलम् ...	३६१	शब्दविचारः ...	५१५
७ ब्राह्मणसर्वस्वम् ...	३७४	२९ चमत्कारपरामर्शः ...	५१७
८ जातिनिर्णयप्रकारः		३० जगद्गुरुसत्यस्वरूप	
परामर्शः— ...	३९८	स्तोत्रम् ...	५२२
९ मुण्डनानुशासनम् ...	४००	३१ वेदान्तस्तोत्राणि ...	५२३
१० आचार्यकालपरामर्शः ...	४०८	द्ययनस्तोत्रम् ...	५२३
शङ्कराचार्यलघुप्रणाली ...	४१५	अष्टाष्टकम्— ...	५२४
११ द्वारकापीठस्थलामिविचारः		शिष्टाष्टकम्— ...	५२५
संशयतिमिरभास्करः ...	४१७	प्रश्नोत्तरमालिका ...	५२६
१२ आतुरसंन्यासपरामर्शः ...	४३९	शिवमानसपूजा ...	५२७
१३ संन्यासारपरावृत्तस्य		शुद्धतत्त्वविवेचनस्तोत्रम् ...	५२८
मीमांसा ...	४२९	निगमसारस्तोत्रम् ...	५२९
१४ संन्यासिपादुकामीमांसा ...	४३०	तत्त्वमसिस्तोत्रम् ...	५३०
१५ भैरवाष्टमीनिर्णयः ...	४३४	शुक्लस्तोत्रम् ...	५३१
१६ एकादशीविवेकः ...	४५९	श्रीकृष्णयशोमाला ...	५३३
१७ एकादशीपरामर्शः ...	४५५	३२ आनन्दवचकः ...	५३५
१८ एकादशीपरिशिष्टं ...	४६४	३३ ताराश्रमघाटी ...	५४७
१९ कण्ठकत्रयोद्धारप्रदीपः ...	४७१	३४ चाटुदण्डकः ...	५४८
२० टोपराटोपपरामर्शः ...	४७८	३५ ताराष्टपदी ...	५५१
२१ द्वितीयाटोपः ...	४८९	३६ सूर्यसाधुचरितम् ...	५५१
२२ तृतीयाटोपः ...	४९१	३७ कलिपरामर्शः ...	५५८
२३ षड्विंशतिप्रश्नपरामर्शः ...	४९४	धुनर्विवादविचारः ...	५६२

वैदिकपद्धतिप्रशंसा ।

परिशीलितयाययासोहन्ति विष्णुपदं
सूरिवेद्यं ग्रामाणिकं विचक्षणाः ॥

नयं पुरातनं वापि लेखं पश्यन्ति सूरयः ।
सात्मासाद्य तुष्यन्ति निःसारं रसयन्ति च ॥ १ ॥
धर्मज्ञा अप नीतिज्ञा उभयज्ञा अयेतरे ।
पश्यन्तु पालयन्तेनां श्रीमद्वैदिकपद्धतिम् ॥ २ ॥
घस्ते वैदिकपद्धते घस चिरं वेदैकमानाधित-
ग्रानानां निजनेप्रसंस्कृतिकृते यज्ञाधितानां सताम् ।
नेहाद्वाढतर्मी निरस्य सरणिं तां दर्शयित्वा श्रुते-
वैक्तव्यं च वियोध्य वेदविदुषां श्रेयस्करी त्वं भव ॥ ३ ॥
स्मरार्णवस्थितये नृणां कृष्णानन्देन सिन्धुणा ।
प्रादर्शि प्रार्थितेनैव कैश्चिद्वैदिकपद्धतिः ॥ ४ ॥

श्रीकेवल्यधामनिवासी
स्वामि श्रीरुष्णानंदसरस्वती, क्षेत्र काशी

जय सच्चिदानन्द ।

श्रीमत्परमहंसकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता

विचारत्रयी ।

ब्रह्मविचारः ॥ १ ॥

गीतासारोद्धारः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णं करुणापूर्णहृदयं बुद्धिसाक्षिणम् । पार्थसंशयनीहारमि-
हिरं संश्रयेऽनिशम् ॥ १ ॥ स्फुरदन्तप्रभापूरमिलन्मधुरवाग्भरीम् ।
गीतां संस्रवते कृष्णमुखपद्माय ते नमः ॥ २ ॥ गीतासारोद्धारं
कर्तुं प्रयते तथापि जिह्रेमि । कः समुद्रः कच चटकः कच सा
चञ्चूः क रत्ननिचयः सः ॥ ३ ॥ नीरनिधिर्यदि करुणापूर्णश्चटकः
समानयेद्रत्नम् । ज्ञाननिधिर्यदि गीताकरुणां धत्ते ममापि किं
चित्रम् ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमाध्याये चापन्यासान्तवर्णनस्यार्थः ।
यत्किञ्चित्कर्तव्यं सुविचार्यैव प्रवर्तनीयमिति ॥ ५ ॥ १ ॥ सुविचारो
नरकोटिष्ठीशानुग्रहवतोऽपि कस्यापि । भवति च तस्य च पुंसः
परमेशः सार्थकदपीति ॥ ६ ॥ यो यद्वत्तविचारे तदातुस्तस्य सर्व-
निर्वाहः । पतति गले इति भावः पार्थस्यातः कृतश्च हरिणापि ॥ ७ ॥
एतेषां हननं मम मरणं वा युज्यते रणत्यागः । इति संशयवति
पार्थे कृष्णः सप्तैकघोत्तराणि ददौ ॥ ८ ॥ यद्धननात्त्वं भीतो न ते

१ अथाखिलशालापाराकूपारपारदृष्ट्वा परमहंसः श्रीकृष्णानन्दयतिमूर्धन्योऽपि-
लमानुपप्राप्यज्ञानध्वान्तापाकरणपूर्वकं विचारत्रयीमिषेण ब्रह्मसारं बुधयिपुरि-
मान्मृधक्प्रकरणन्प्रन्यानिबबन्ध । तत्रादौ ब्रह्मविचारः प्रस्तुत्यते ।

म्रियन्ते कदाचिदपि वत्स । तस्मात्त्वं न म्रियसे स्वाभाव कुत्र
 केन वा दृष्ट ॥ ९ ॥ मायामयविश्वं यत् दृष्ट्वा ज्ञानी न मोहम-
 भ्येति । नच भीतिस्तस्यास्ते लक्षणमशुभाद्यनासक्ति ॥ १० ॥ क-
 ष्णाय कीदृग्वा यस्य च कुत्रास्ति केन कथमिति च । न विजानाति
 विषश्चित्पश्यत्याश्चर्यवद्दृश्यपि च ॥ ११ ॥ आश्चर्यं मायेति च
 पर्यायौ नास्ति भातीति । पर्यायोऽज्ञानं तत्तस्य विनाशो न भाति
 नास्तीति ॥ १२ ॥ आश्चर्येऽस्मिंस्त्वं ब्रुह युद्धाश्चर्यप्रवाहपतित ते ।
 प्रावाहिककर्मकरो नैवाश्वति लेपमशुभशुभकृदपि ॥ १३ ॥ सच्छि-
 द्यप्रति हरिणा योग सदसद्विभागनामायम् । उक्तस्तदुक्तार्थं
 आन्तिहरोऽयं द्वितीयकोऽध्याय ॥ १४ ॥ २ ॥ एव यो वेत्ति नरो
 न तस्य लेपोऽस्ति कर्मणा कश्चित् । कर्तव्यमपि न किञ्चित्तदपि
 प्रावाहिकं तु कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ यदि न प्रवाहपतितं कुरुपे किंवा-
 करोपि वद मह्यम् । अप्राप्तकार्यकर्ता प्राप्तत्वामी च निन्द्यते
 सकलैः ॥ १६ ॥ इति हरिणा पार्थाय प्रोक्तं कर्तव्यकर्मणा तत्त्वम् ।
 येन न लेपं कर्तुंयशश्च यस्मात्तृतीयकेऽध्याये ॥ १७ ॥ ३ ॥ अज्ञा-
 त्वा यदि कर्म त्यजति तदा किं भवेदकर्तासौ । ज्ञात्वा कुर्वन्कर्मा-
 ण्यशेषतः किं भवेदसौ कर्ता ॥ १८ ॥ यदकल्पितवस्तु सत्ये तत्रा-
 सरजस्वितं जगत्सर्वम् । तदपि न सद्भिन्नमिति ज्ञात्वा कुर्वन्विमुक्त-
 एवास्ते ॥ १९ ॥ एतज्ज्ञानं देशिककरुणालभ्य परपराप्राप्तम् ।
 राजर्षिसमतं त्वं सशयमाच्छिद्यं ब्रुह न ते लेप ॥ २० ॥ एव-
 तुयंऽध्याये पार्थाय श्रीनिवासेन । ब्रह्ममयै कर्ममिरिह विदुषो लेपो-
 नचति सकथितम् ॥ २१ ॥ ४ ॥ किमहं कर्ताऽन्यो वा विचारस्य-
 त्वं तदैव कर्माणि । तच्छीपणि सस्थाप्य स्वस्थो मुक्तो भवस्यवश्य-
 त्वम् ॥ २२ ॥ पञ्चम एव हरिणाध्याये कर्तृत्वबन्धनच्छेदः । सो-
 पाय सकथितो येनाग्रहमोचनाद्विमुच्येत ॥ २३ ॥ ५ ॥ आत्मानं
 त्वं यदि चैल्लानास्यद्वा विसृज्यसर्हि । कर्तृत्वं तव नश्येदित्युक्तं

पष्ठ ईशेन ॥ २४ ॥ ६ ॥ विश्वं मायामयमिदमपि मयि पश्य प्रश-
स्तदृष्ट्या त्वम् । संशयविच्छिन्तिः स्यादित्युक्तं सप्तमे हरिणा ॥ २५ ॥
७ ॥ माविश्वजीवनं चेज्जानीपे भवसि पार्थ सकलात्मा । यो यद्वेत्ति
तदेव प्रभवति देहं विदन्यथा देहः ॥ २६ ॥ इत्यष्टमेऽपि हरिणा
ज्ञानाभ्यासस्य सत्फलं प्रोक्तम् । तस्मात्प्रबाहपतितैर्विदुषो लेपो न
कर्मभिः कापि ॥ २७ ॥ ८ ॥ पश्य प्रथितमते त्वं चमत्कृतिं मयि
समस्तमेतत्तु । अहमपि तत्र नचाहं तत्र न तन्मयि मुनीन्द्रदुर्बो-
धाम् ॥ २८ ॥ इति नवमे श्रीपतिमुखपङ्कजविगलन्मरन्दरससारः ।
श्रीराजयोग उक्तः प्रभितजनमोक्षदोऽप्रयासकरः ॥ २९ ॥ ९ ॥
यद्यद्विभूतियुक्तं तत्तन्मां वेत्ति चेदनल्पमते । तर्ह्यल्पकालतो मां
सर्वात्मानं विमृश्य कृतकृत्यः ॥ ३० ॥ यद्यद्विभूतिवक्तुर्मतिरभ्येति
क्रमेण सर्वं माम् । तद्वन्मतिरपि च तव क्रमात्समभ्येति मामेव ३१
इत्थं दशमेऽध्याये नवमाध्यायोक्तचिचमत्कारम् । वेदयितुं पुनरुक्तो
विभूतियोगो दयानिधिना ॥ ३२ ॥ १० ॥ विधिना कदापि जातोऽ-
पीशानुग्रहभरेण सर्वात्मा । दृष्टिपथे तदपि नरैः सोढुं शक्यो न
सामान्यैः ॥ ३३ ॥ निर्वैररूपभक्त्या भगवति सर्वात्मके पक्वः ।
शक्तः सोढुं ज्ञातुं बोधुं चैकत्वमीशेन ॥ ३४ ॥ एवं हरेऽध्याये
नवमाध्यायोक्तनिजचमत्कारम् । बोधयितुं पार्थाय प्रदर्शितं किमपि
तद्रूपम् ॥ ३५ ॥ ११ ॥ सर्वात्मभक्तियुक्ते भूयादद्वेष्टृतादिगुणसंघः ।
ईशानुग्रहरूपो येन विजानाति निर्गुणं तत्त्वम् ॥ ३६ ॥ तस्माच्छ-
मादिसंपत्स्वज्ञानावाप्तये परमधनम् । तत्सगुणभक्तवर्त्ये प्रियतम इति
मे रसद्वयाध्याये ॥ ३७ ॥ १२ ॥ किं तन्निर्गुणतत्त्वं यज्ञाभाय प्रया-
सनिर्देशः । इति मा शङ्किष्ठास्त्वं पार्थैकत्वं मया सह तदेव ॥ ३८ ॥
ज्ञानन्देहे यस्त्वं स एव देवोऽहमस्मि चिद्रूपः । यत्प्राप्तस्यसेत-
न्निर्गुणतत्त्वं स एव परमार्थः ॥ ३९ ॥ यस्ते परिचय आस्ते स एव
मे मम स चापि तव पार्थ । कस्मात्कर्मविलेपाद्भीतिः सर्वात्मतां

स्मर स्वीयाम् ॥ ४० ॥ अविमक्तः सर्वेभ्यो यस्मादहमस्मि तद्भू-
वानपि च । यस्त्वं सोऽहं योऽहं स त्वं सत्तावयोर्न पृथगस्ति ४१
सच्चिन्मात्रैकघने को लेपः कर्म किं च को बन्धः । निर्गलिताऽसि-
लभेदे सदसच्छब्दामिलापभीरुतरे ॥ ४२ ॥ सममिति वस्तुमशक्यं
सममात्रं विद्धि निर्गुणं तत्त्वम् । तस्मादतात्विकात्ते भीतिर्मा भवतु
मुक्त एवासि ॥ ४३ ॥ यः स्वं वेत्ति स मां वेत्यस्मात्सोऽहं ततो न
विदुपस्तु । बन्धः कर्मकृतः स्यादित्युक्तं हि त्रयोदशेऽध्याये ॥४४॥
१३॥ यस्त्वं प्रकृतिगुणानां विश्वस्थित्युद्भादिरेतूनाम् । साक्षी सच्चि-
द्रूपः सोऽहं पार्थेस्ते भनुमितेऽध्याये ॥ ४५ ॥ १४॥ यः खलु निगमा-
न्तानां वक्ता सोऽहं यस्मि सर्वत्र । सोऽहं पार्थ शरीरे स्मर्ता ज्ञाता
तमोमिभूतश्च ॥४६॥ तस्मात्पृथगभिमानं त्यक्त्वा मां विद्धि सर्वतः
सर्वम् । क्वच कार्यं क निदानं पुरुषः स च शिष्यतेऽहमर्थो यः ४७
इत्थं गुहातमेयं विद्या प्रोक्ता दयानिधिना । अव्युत्थानसमाधिः
पञ्चदशाध्यायतः फलं भवति ॥ ४८ ॥ १५॥ विसृजतुर्गुणस्य प्रा-
प्तासिलसद्गुणस्य पुरुषस्य । आसन्नानं संशयहीनं भवति च स एव
मां वेत्ति ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं दुर्गुणलवसद्भविहीनोऽसि मां वेत्सि ।
शोकं मा कार्षीस्त्वं पार्थेति ग्राह्योदशेऽध्याये ॥ ५० ॥ १६॥ अद्वा
त्रिविधा लोके शास्त्रीया मोहजा च काम्या च । शास्त्रभ्रष्टामद्वा
स्वीकुरु वेत्सीति सप्तदशकेऽपि ॥ ५१ ॥ १७॥ देहेन्द्रियादिधर्मास्त्य-
क्त्वात्मानं विमृश्य जहि शोकम् । मन्मयतामुपयासि क्षेमं मोक्षा-
ख्यमेव मम तत्त्वम् ॥ ५२ ॥ अयमेव हि बन्धस्तव यदेहेन्द्रियम-
तिस्थगुणदोषान् । आसन्नारोपयसि त्यक्त्वा तान्मुक्त इति च
चरमेऽपि ॥ ५३ ॥ १८॥ इत्युपदेशनिरूढः स्वात्मारामोऽर्जुनः प्रवाह-
गतम् । अङ्गीचकार युद्धं गुर्वनुमतमेव शर्मणे चिद्भान् ॥ ५४ ॥ एवं
सप्तदशोक्ता युक्तय इह कर्मलेपनाशाय । तस्माद्विचार्य कुर्यात्पातं
नोपैति मानवश्रेष्ठः ॥ ५५ ॥ अविचारोत्यो बन्धः कर्मकृतो नेति

सर्वगीतायाः । तात्पर्यं हृदि धार्यं कौस्तुभ इव पार्थसारथिना ५६
गीतासारोद्धारः कृष्णानन्देन कृष्णकृपयैव । सरसजनाह्लादाय
श्रीकृष्णप्रीतये कृतो जीयात् ॥ ५७ ॥ गीतासारोऽतिमधुरः कृष्णा-
नन्देन दर्शितः । अनसूयेषु भक्तेषु कृष्णानन्दं प्रकाशयेत् ॥ ५८ ॥
नमः कृष्णाय पार्थाय मिथोमिलितचेतसे । अन्योन्यप्रीतिविख्या-
तिकामुकाय महात्मने ॥ ५९ ॥ ललितामलचारित्रमिलितामलचेतसे ।
फलिताऽखिलविज्ञानपार्थकृष्णाय ते नमः ॥ ६० ॥ मनो मे
कृष्णपादाब्जमकरन्दासवं पिबत् । मत्तं सत्तच्छुभाङ्गेषु मुहुर्नृत्यति
तुष्यति ॥ ६१ ॥ कृष्ण क्रीड मया सार्धं किं मोक्षेण प्रयोजनम् ।
त्वदङ्घ्रिप्रीतिरक्षनावन्धो मेऽस्तु सुखावहः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्कैवल्यसिंहासनाधीश्वरश्रीसच्चिदा-
नन्दसरस्वतीकरकमलसजातकैवल्यपदामिषिक्तश्रीकृष्णानन्दसरस्वती-
विरचितो गीतासारोद्धारः श्रीगुरुवरणकमलयोः समर्पितः ॥

चतुःश्लोकीगीतारहस्यम् ॥ २ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

याभ्यां ज्ञातौ यथार्थं द्वाबुद्धारः शरणागतिः ।

ताभ्यां श्रीकृष्णपार्थाभ्यां नमः कृष्णयतेरिदम् ॥ १ ॥

प्रसङ्गादभिव्यक्तसाधनसंपत्तिर्जुनः पृच्छतिस्म मित्रीभूत-
मीशम् । यथा—कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढ-
चेताः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां
त्वां प्रपन्नमिति । तेन केवलं श्रेयोर्युक्ता व्यक्तीकृतेति मत्त्वोत्तरमाह
भगवान् करुणाकरः कृष्णो ज्ञानदयानिधिः । यथा—सर्वधर्मा-
न्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-

प्यामि मा शुच इति । अत्र वीजम्—नासतो विद्यते भावो
नाऽभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमि-
रिति सिद्धान्तः परंपरायातः । इति गुरुकरुणापीयूषपारावारस्नातः
शुद्धबुद्धिरसतस्यागे सद्विज्ञाने कः प्रयास इति तमेतं सिद्धान्तं
सोपदेशं बुध्वा जगदेकबीरः पार्थो भरतकुलभूषणः संमतिमाह-
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गत-
संदेहः करिष्ये वचनं तवेति नित्यलब्धब्रह्मीभावे स्थिरमापन्नो-
न्तिमजन्माङ्गीकरोमीशामिप्रेतं प्रावाहिकं कर्मेति तत्याज हृदय-
दौर्बल्यं नर इति गीताशास्त्रमेतत् ॥

एतत्सुनिश्चितं ज्ञानं कृष्णस्य परमात्मनः ।

एषा मुमुक्षुता सत्या पार्थस्यान्तिमजन्मनः ॥ १ ॥

शाके श्रीशालिबाहस्य धाणचन्द्रगजेन्दुनि ।

अवादि कृष्णयतिना गोदाभूषणनासिके ॥ २ ॥

इति धीर्बल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीरष्टे श्रीगीतारहस्यं निवेदितं
श्रीकृष्णचरणे चिन्वन्तु परिचिन्वन्तु च मुमुक्षुगोऽधिकारिणः ॥

भगवद्गीतैकदेशपरामर्शः ॥ ३ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

लोकेऽद्वैतब्रह्मवादो भेदब्रह्मवादो देहब्रह्मवाद इति त्रयो वादा
दृश्यन्ते, तानुपक्रम्य भगवता व्यवस्थोक्तं यथा गीतायाम्—ज्ञानं
कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यन्ते गुणसंख्याने यथा-
वच्छृणु तान्यपीति प्रतिज्ञाय, गुणसंख्यानमाह—सर्वभूतेषु येनैकं
भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्वि-
कम् । येन गुरूपदिष्टज्ञानेन सर्वभूतेषु एकमद्वितीयं त्रिकालाधि-

घ्नानं परमात्मानमीक्षते विजानाति पश्यत्यनुभवति च । कथं त-
दाह—अविभक्तं विभक्तेषु नानारूपाभ्यामलंकारवैचित्र्येषु सुवर्णमिव
तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । एषोऽद्वैतब्रह्मवादः ॥ ॥ अथ भेदब्रह्मवाद-
माह—पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु
भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यज्ज्ञानं भेदप्रकारकं सप्तपदार्थां
अन्योन्यं भिन्ना इति तेन ज्ञानेन स्वाङ्गीकृतेषु द्रव्यगुणादिषु सर्वेषु
भूतेषु पदार्थेषु समवस्थितान् जाल्यादीनपि पृथग्विधान् मिथो
भिन्नान् वेत्ति मनुते स्वरूपसंबन्धं चान्तेऽङ्गीकरोति किमवशिष्टं
भेदवादस्य बलं, तस्मात् तज्ज्ञानं संछेशकारि राजसं विद्धि ॥ ॥
अथ देहब्रह्मवादमाह—यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् । यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्देह-
नाम्नि कार्ये सक्तं तादात्म्यान्तं तदहैतुकं प्रमाणवाद्यम् । देहो-
ऽहमिति वदन् विजानन्नतीन्द्रिय आत्मा । तत्र प्रमाणशब्दसत्रास्ति
देहात्मवादे । अतीन्द्रिये हि शब्दः प्रमाणम् । देहो नातीन्द्रियः
प्रत्यक्षगोचरः । आत्मा हि तत्रानुव्यवस्यत्ययं देह इति । तस्य देहा-
त्मता दुःसाध्या । अन्यथा घटमनुव्यवस्यन्नपि घटः स्यात् तस्मादत-
त्त्वार्थवत् बाधितार्थवत् । अतोऽल्पम् । देह एवात्मा भोग एव
स्वर्गनरकौ मरणं मोक्ष इति सिद्धान्ताश्रयणापातात् अल्पफलं
ज्ञानमल्पमुच्यते । नहि मरणं मोक्षः । मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति
सर्वानुभवादन्धतमोधिकारी तामसज्ञानः । स्वर्गनरकाधिकारी
राजसज्ञानः । मोक्षाधिकारी सात्त्विकज्ञानः । सात्त्विकज्ञानं श्रुतौ
पठितम्—ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमहमेवेदं सर्वमिति । न पठितं
राजसज्ञानं मिथो विमिश्रं सर्वमिति । तथा तामसज्ञानं देह
आत्मेति कुत्रचित् । तस्मात्तामसराजसज्ञानद्वयं पूर्वपक्षकोटौ । सा-
त्त्विकज्ञानं सिद्धान्तकोटाविति सिद्धम् ॥ जयति श्रीकृष्णाभिप्रायवेत्ता

श्रीशंकरः । तस्येयं वाक्—न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुर्न सं
 नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः । अनैकान्तिकत्वात्सुषुप्त्यैकसिद्धस्त-
 देकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् । भूतानां भौतिकानां चानैका-
 न्तिकत्वाद्यभिचारितत्वात्काल्पनिकत्वाज्ज्ञातं तदात्मा किंतु तेषा-
 महमात्रमेत्याह सुषुप्त्यैकसिद्ध इति । अविद्यावृतस्यैवाध्यासाधि-
 ष्टानत्वमित्यर्थः । तत्तस्मात् काल्पनिकानां स्वाधिष्ठानेतरत्वाभावा-
 त्तेषां भानेऽप्यभानेऽप्येक एवावशिष्टः शिवो नित्यानन्दस्वरूपोऽहं
 प्रत्यगात्मा केवलः शुद्धः । मय्येव विभातीदं सर्वं तस्मादेव प-
 श्यामि । यदि मयि न भायादेव संसारस्तदा न पश्येयमहं स्वप्न-
 यत् । स्वप्ने भातेऽप्यभातेऽप्यद्वितीयो द्रष्टा चिद्रूपः । अतएव चाक्या-
 न्तरं—विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्नात्मनि
 मायया बहिरियोज्ञातं यथा निद्रया । यः साक्षात्कुरुते प्रबोधस-
 मये स्वात्मानमेवाह्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये
 इति निगदव्याख्यातम् । ईदृशज्ञानदाता श्रीगुरुदक्षिणामूर्तिः पर-
 शिवो न मानुष इत्यर्थः । दक्षिणा कुशला चासौ मूर्तिरिति विग्रहः ।
 न संज्ञायामिति निषेधात् पुंवद्भावः । इदं महत्कौशलं यदात्मनि
 विश्वदर्शनम् । अतएव श्रुतिः—आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा
 आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः । न भरेणावरेण प्रोक्त एव सुविज्ञा-
 नाय प्रेष्टेति । अतएव—उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्भोहमेवं यास्यसि पाण्डव इति प्रतिज्ञातं भगवता ।
 तत्त्वदर्शिनामेवाधिकार उपदेशकर्मणि । उपदेष्टव्यज्ञानस्वरूपमाह—
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि । येन ज्ञानेन विश्वमिदं
 सचराचरमात्मनि द्रक्ष्यसि । यस्त्वं देहस्य इव भाससे स देहस्त्वनिष्ठ
 इव भासेत । अथो तथानुभवानन्तरमिदं विश्वं मयि द्रक्ष्यसि । किं
 बहूना सर्वं सर्वात्मानं द्रक्ष्यसि । अत्रैतत्समर्पितमेजत्प्राणान्निमिषश्च
 यदिति श्रुतेः । अत्र दहरावच्छिन्ने प्रत्यगात्मनि । ननु कथमेतत् ।

दृश्यवर्गैकदेशे द्रष्टरि यावद्दृश्यवर्गसंभवः । सत्यम् । बुद्धिमानसि ।
किञ्चिज्जानीपे । वत्स, वद य एष दृश्यवर्गस्तव संमतः स केन बलेन
तिष्ठति । स्वबलेनेति चेत्स्वतन्त्रत्वादुदयास्ताभावप्रसङ्गः । दृश्येते
उदयास्तौ दृश्यवर्गस्य । न दृश्येते द्रष्टुः । तस्माद्द्रष्टुर्वलेनेति वक्त-
व्यम् । यथोदयास्तशीला अलंकारा अनुदयास्तशीलस्वर्णबलेन ।
ननु द्रष्टाप्युदयास्तशीलो जन्ममरणदर्शनादिति मा शङ्किष्ठाः ।
स्योदयास्तौ किं स्वयं पश्येत् । असंभव एष वादः । वेहेन्द्रियादी-
नामुदयास्तौ प्रत्यहं पश्यति एतावन्तौ जन्ममृत्यू । तावनुभव-
भित्त्यो द्रष्टा चिदूपस्तद्वलेनावभासनशीलमुदेति तिष्ठति लीयते च ।
तद्वलमवशिष्यते ततो न पुनर्मोहावकाशः । अत एतत्फलं—अपि
चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं
संतरिष्यसि । यथा मरुर्मृगजलादुत्तीर्ण एव स्वरूपबलेन । अत्र
वृजिनमित्युपलक्षणमित्याह—यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरु-
तेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । आत्म-
सात्करणं—सर्वकर्माणि सुकृतं दुष्कृतं संचितं क्रियमाणमागामि
च । एतदेवाह भगवान्ठ्यासः—तदधिगम उत्तरपूर्वाद्योरश्लेष-
विनाशाविति । संचितक्रियमाणयोरगोचरयोर्ब्रह्मीभूतयोरगोचरत्वं
युक्तम् । गोचरस्यापि भस्मीभूतस्य प्रारब्धनाम्नो न कर्मशब्दवा-
च्यता । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दप्रवृत्तेः । यथैधःश्लेषे भस्मनि न
पुनरेधःशब्दः । अतएव भस्म संधार्यमिति शास्त्रम् । अस्ति ज्ञानं
भस्मनि ज्ञानदग्धः संसारः संधार्य इति । अतएवाह—नहि
ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेना-
त्मनि विन्दति । योगः प्रथममनुष्यत्वाङ्गीकारस्ततो वर्णाङ्गीकार-
स्तत आश्रमाङ्गीकारस्तत्र च प्रावाहिककर्मकरणमप्रावाहिकत्यागस्तेन
यः सिद्धः स योग्यतां प्राप्तः सन् कालेन क्रमेणात्मनि विन्दति
अहमेवेदं सर्वमिति । यथाह यजुः—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य

न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति । तस्मादुपपन्न सर्वभूतेषु येनैक
भावमव्ययमीक्षते । अविभक्त विभक्तेषु तज्ज्ञान विद्धि सात्विक-
मिति । तस्माद्भगवत्समतज्ञानमुपाश्रित्य भेद त्यजन्त्वधीतशास्त्रा
स्वाधीतफलसिद्धये । भगवतैव खण्डितो भेदवाद् ॥

इति श्रीवैवस्वतामनिवाप्तिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतो भगवद्गीता
देशपरांशः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ यय सच्चिदानन्द ॥

गीतार्थपरामर्शः ॥ ४ ॥

अय सच्चिदानन्द ।

अथ गीतार्थ परामृश्यते । यदर्थं प्रवृत्त शास्त्रं स तस्यार्थः ।
सत्त्वैवम् । सिंहासनाधीश्वरस्य धर्मस्य राज्यम् । धर्मकामस्य
नरस्य जयः । श्रीकृष्णस्य सहाये धर्मकामस्य तत्त्वज्ञतामूला
लोकज्ञता । लोकज्ञतामूला नीतिः । प्रवृत्ताथमाधनमुक्तिर्नीतिः ।
स एव योगः । योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारतेति लिङ्गात् । न
पातञ्जलादियोगमास्थाय युद्धायोपतिष्ठेत् । तस्मान्नीतियोगोऽत्र
गीतायाम् । नीतिमूलो जयः । दुष्टनिग्रहः फलम् । अपरेऽर्था
पूर्वाचार्यव्याख्यातास्तत्र तत्र स्थले यथार्था अपि न विशिष्टा
र्थपराः । भगवद्वाक्यस्याकात्पनिकत्वादुपनिषत्त्वं वेदरहस्य-
त्वमित्यर्थः । अनधिगतब्रह्मविद्यास्य धर्मस्थापनानधिकार इति
ब्रह्मविद्येति विशेषणफलम् । अनीतिज्ञस्य जयानधिकाराद्योगा
नीतयो युक्तयः । तस्माद् गीतानाम् ब्रह्मविद्यामूल नीतिशास्त्रम् ।
—यथा ब्रह्म तथा नीतिर्गम्भीरेति हरेर्वचः । समाश्रयन्ति भू-
तानि जयस्यधिकृतो नरः । यत्परं शब्दः स शब्दार्थ इति
न्यायात् । तस्मात्—सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां श्रुत्वा इति श्लोके

सर्वधर्मान् प्राप्तप्रसङ्गानुकूलनीतिविरुद्धान् परित्यज्य मामेकं समू-
लनीतिवक्तारं शरणं रक्षितारं विद्धि । व्रजेति गत्यर्थोऽपि ज्ञाना-
र्थः । तदाऽहं त्वां सर्वापद्भ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शोकं कार्षीः ।
तादर्थ्यान्मदवतारस्येत्यर्थः पर्यवसितः । —कालोऽस्मि लोकक्षयकृ-
त्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति
सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो
लभस्य जित्वा शत्रून् भुङ्क्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः
पूर्वमेव निमित्तमाश्रमं भव सव्यसाचिन् । इति वाक्यैकवा-
क्यतया—कैवर्त्यं मास्व गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृद-
यदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपेति वाक्यमनुसृत्य गीता व्याख्येया ॥
इति श्रीकैवस्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतगीतार्थपरामर्शो
प्रथम उल्लासः ॥ १ ॥

अध्यात्मज्ञानान्तं शास्त्रं संपाद्य नीत्या वर्तितव्यमित्येव मनु-
क्तितात्पर्यमिति स्वयं भगवानाह । यथा—मयि सर्वाणि कर्माणि
संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-
ज्वरः । ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽ-
नसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । मानवा इति मनुवंशलक्षणमु-
क्तम् । शास्त्रे श्रद्धावन्तो नीतयेऽनसूयन्तो मानवाः प्राप्तकर्मभिः
साधनभूतैः सर्वापद्भ्यो मुच्यन्त इत्यर्थे संपन्न आह—ये त्वे-
तदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि
नष्टानचेतसः । शास्त्रं न नीतिवाक्यं न नीतिः शास्त्रवाक्येति
सिद्धान्ते सत्यपि ये मिथो विरोधं मन्यन्ते ते नाशाय कल्पन्ते
तत्तेषां शास्त्रं व्यर्थं सा चातुरी च तथा । तस्माद् गीता तथा
व्याख्येया यथा ज्ञाननीतिभ्यां पुष्टा भवेत् । कस्मादेतत् । अस्तु
ज्ञानपुष्टा मास्तु नीतिपुष्टेति चेदाह—सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते-
र्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।

ज्ञानवतोऽपि प्रारब्धशेषाङ्गीकारे नीतिबलमपेक्षितं ज्ञानस्य । तेन बलवज्ज्ञानं जीवन्मुक्तिमुखं पूर्णं ददाति । प्रकृतिः प्रारब्धकर्म । तदनुसरन्ति सर्वे जीवास्तत्र निमग्नो न बलवान् । तस्मात्प्राप्तकारित्वं ज्ञानसंपन्नत्वं सचेतस्त्वं बुद्धिमत्त्वमित्यर्थः । अप्राप्तकारित्वं प्राप्तत्यागित्वं मनस्वित्वमिति च । विदुषः प्रवाहप्राप्तकर्मप्रवृत्तौ युक्तिमाह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति । उपसंहरति स्वाभिप्रायम्—श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयापहः । शास्त्रनीतिविधुरः परधर्मः । तद्युक्तः स्वधर्मः । अप्रार्थे संमतिमाह—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्थान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्याकवेऽग्रवीत् । एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप । स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सदा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तममिति । राजर्षयो विदुरिति राजान एवाधिकारिणोऽत्र गीतायां नीतिशाम्बत्वात् । नीतिसंपन्नत्वाद्वाजत्वम् । विद्यासंपन्नत्वादपित्वम् । भक्तत्वात्तुभ्यं ज्ञानमुक्तं स-
 स्तित्वाङ्गीतिरिति रहस्यमिति विदां कुर्वन्तु व्याख्यातारः ॥ इति गीतार्थपरामर्शो द्वितीय उल्लासः ॥ २ ॥

अतएव धनंजयस्योपसंहारो युज्यते । —नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वधनं तवेति । अध्यात्मविद्यया मोहो नष्टो नीतेः स्मृतिश्च लब्धा । त्वत्प्रसादफलमेतद्वयं तस्मादेव गतसंदेहो विदुषोऽपि नीत्यवलम्बोऽवश्यः प्रारब्धशेषपक्षपणायेति सिद्धान्तात् । अध्यात्मविद्यया मानवत्वसाफल्यं नीत्या क्षात्रसाफल्यं च कुर्विति वचनमनुसरामीति प्रणिपातो भगवत्पादयोः । अतएव संजयः—संवादमिममश्रौष-

मद्भुतं रोमहर्षणम् । व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्ममहं परम् ।
 योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् । नीतिब्रह्मवि-
 द्ययोरेकवाक्यत्वमपूर्वमिति रोमहर्षणं गुह्यं च । एष एव योगो
 भगवत्संमतो यन्मिथो विरुद्धयोरिव भासतोरेकवाक्यत्वज्ञानम् ।
 ईदृशश्रवणं गुरुप्रसादलभ्यमित्यर्थः । नानीश्वरकथितं फलाय
 कल्पत इत्याह—तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
 विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च मुहुर्मुहुः । बहुलब्धं बहु-
 लब्धमिति हर्षः । कुत्र मानुषसमता कुत्र सा विभूतिर्भगवत इति
 विस्मयः । -आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुश-
 लानुशिष्टः । न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञानाय प्रेष्टेति श्रुतिः
 समन्विता दृष्टा केशवार्जुनयोः प्रसङ्गे । ननु गीता नाम नीति-
 शास्त्रं ब्रह्मविद्यामूलमिति तदसत् समुच्चयवादप्रसङ्गादिति चेन्न ।
 ब्रह्मविद्यायाः प्रारब्धकर्मसमुच्चयोऽङ्गीकृतो व्यासेन तदधिगम उत्त-
 रपूर्वाधयोरश्लेषविनाशाविति सूत्रणात् । -कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्
 करिष्यस्यवशोऽपि तदिति भगवदभिप्रायाच्च विद्वत्प्रारब्धशेषस्य
 कृतकार्यस्य न बन्धहेतुत्वं नापि ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानाभावेव
 हूयमानत्वादिति दिक् । आह नीतिशास्त्रत्वं गीतायाः संजयः—यत्र
 योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा
 नीतिर्मतिर्ममेति विशिष्टार्थोपसंहारात् । भूतिर्ज्ञानम् । ध्रुवेति चतुर्णां
 विशेषणम् । वक्ता कृष्णः शंकरो वा जगत्सु श्रोता पार्थो मण्डनो
 वाऽथ मिश्रः । वक्तारोऽन्ये सन्ति सन्तो महान्तः श्रोतारोऽन्ये
 सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । पण्डितो यत्र वक्तास्ति श्रोता यत्रास्ति
 धीरधीः । ॥ संवादो लिख्यते च पठ्यते च पुनः पुनः । इति
 गीतापाठप्रवृत्तिहेतुः ॥ इति गीताऽर्थपरामर्शो तृतीय उद्भासः ॥३॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिदृष्टानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतार्थपरामर्शः समाप्तः ॥

स्वानुभूतिविलासः ॥ ५ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

श्रीगुरुं ज्ञानदातारं सच्चिदानन्दरूपिणम् । स्मारेस्मार मुहुर्नोमि
येनाहमनृणी कृतः ॥ १ ॥ भाष्यकारान्भवाम्भोधिओपणे बुम्भसं-
भवान् । अविद्याध्वान्तविध्वंसे भास्कराञ्जंकरान्भजे ॥ २ ॥
अथासहायं सद्ब्रह्म विश्वरूपं कथं भवेत् । जीवो विरुद्धधर्मायं
ब्रह्म स्यान्न कथं शृणु ॥ ३ ॥ फलोन्मुखैः कर्मभिरात्तमायावेशेन
जीवेन परात्मतत्त्वे । आरोपितं रज्जुमुज्ज्वलत्तद्भेदो न तद्भास्यतया
यथाहौ ॥ ४ ॥ शास्त्रस्य साफल्यनिरूपणाय सिद्धा त्वविद्या
चित्तिगाहिनी ताम् । ब्रह्मप्रमा नाशयतीन्द्रियाणामगोचरे सिद्धवति
विश्वकृप्तिः ॥ ५ ॥ विचित्रत्वसारूप्येन विभात्यविद्या शुश्रू ततो
जागरिते न किञ्चित् । अवेदिपं तत्र महत्सुखं चेत्यतः स्मृति-
स्तत्र जगत्प्रकृतिः ॥ ६ ॥ भातेऽप्यभातत्वविधायिनी सा तथा
न भातेऽपि विभाततादा । नाभावरूपावरणस्य हेतुर्न भावरूपा
द्वितयप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥ न प्रागभावो रजतस्य शुक्लौ तथाभिसृष्टं
सह धाध्यते तत् । तस्मादनिर्वाच्यतनूरविद्या विद्याविरोधोऽत्र
नवर्धकः स्मृतः ॥ ८ ॥ निरुक्त्यभावेन च किञ्चिदुक्ते स्थिताः
सदाद्या जगति प्रकृताः । यथा यथारोपमिमे विभान्ति मूलं सदा
सत्सुखमेव भाति ॥ ९ ॥ प्रत्यक्परत्वाध्यसनं पुरस्तादादाय तन्नू-
नमिदं त्वमानम् । अयं घटोत्पत्यस्म्ययमित्यपन्दुतेतरद्धि भानं जगति
प्रसिद्धम् ॥ १० ॥ प्रत्यक्परस्वावधिरस्ति चात्मा लब्ध्वा तमे-
तद्वितयं विनश्येत् । अध्यस्तवाधोत्तरभद्वितीयब्रह्मैव जीवो
भवतीति सिद्धम् ॥ ११ ॥ ततोऽध्यासं परित्यज्य युक्तिर्जगति कापि
न । अवस्तूपाधितो जीवे ब्रह्मभेदोऽप्यवास्तवः ॥ १२ ॥ तार्कि-
कास्तर्कतो हेतूनण्युत्पत्तिरिति चक्षते । साख्याः प्रधानं ब्रुवते तत्र

युक्तं यथा शृणु ॥ १३ ॥ स्वतो वा परतो वापि निरंशे न क्रिया
 भवेत् । तदभावात्त संयोगस्तदभावात्पराणुषु ॥ १४ ॥ नोपपन्नो
 द्यणुस्तद्वधसरेण्वादिर्कं जगत् । विचित्रेश्वरशक्त्या चेत्किं तेन परमा-
 णुना ॥ १५ ॥ श्रुतिसिद्धेश्वरेण कोऽपराधः कृतस्तव । सद्य
 त्वयाभवद्वद्वेत्वेवं हि वदति श्रुतिः ॥ १६ ॥ उपादानस्य कृतिमद्भिन्न-
 त्वव्यभिचारतः । ऊर्णनामौ विचित्रेशशक्त्यङ्गीकरणादपि ॥ १७ ॥
 विरुध्यते नामिन्नत्वं कर्तुपादानयोरिति । प्रधानस्य प्रवृत्तौ तु
 पुरुषः कारणं न वा ॥ १८ ॥ आद्ये किं कृतिमत्त्वेनाथवा
 चुम्बकवद्वद । आद्ये कथमुदासीनो द्वितीये सर्वदा भवेत् ॥ १९ ॥
 प्रवृत्तिस्तौ न ते मोक्षो न कथंचन युज्यते । प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा जड-
 निष्ठा चिदाश्रिताम् ॥ २० ॥ कृतिमाश्रित्य दृष्टान्तो द्वितीयो
 नोपपत्तिमान् । मायामाश्रित्य सर्वं न उपपन्नं यथा शृणु ॥ २१ ॥
 त्रौपचर्यं श्रीनिकेतो वसनानि वभूवह । तथैव जगदाकारस्वीकारे का
 क्षतिः प्रभोः ॥ २२ ॥ पार्थसंशयविच्छेदे विश्वरूपो जनार्दनः ।
 तथैव जगदाकारस्वीकारे का क्षतिः प्रभोः ॥ २३ ॥ वत्साहरणवे-
 लायां गोगोपादिरभूस्सरिः । तथैव जगदाकारस्वीकारे का क्षतिः
 प्रभोः ॥ २४ ॥ प्रल्हादपीडासंश्रुब्धो नृहरिर्जात ईश्वरः । तथैव
 जगदाकारस्वीकारे का क्षतिः प्रभोः ॥ २५ ॥ मत्स्यकूर्माद्यनेकानि
 रूपाणि भगवान्दधौ । तथैव जगदाकारस्वीकारे का क्षतिः प्रभोः
 ॥ २६ ॥ न बाह्यसाधनाकाङ्क्षा न भेदस्तस्य तत्र तु । न तत्सत्यं
 नापि शून्यं किंतु मायेति निश्चयः ॥ २७ ॥ एकमेव तु चैतन्यं जीवे-
 शब्रह्मशब्दभाक् । जीवत्वं देहयुगलावच्छेदेन भवेत्तथा ॥ २८ ॥
 संस्कारसहिताविद्यावच्छेदेनेशता भवेत् । आरोपीयविशेष्यत्वा-
 द्ब्रह्मज्ञा ब्रह्मणि स्थिता ॥ २९ ॥ आरोपकर्तृता वा स्वाधीनत्वं
 ब्रह्मणि स्थितम् । जीवरूपानुप्रवेशोत्तरं व्याकरणश्रुतेः ॥ ३० ॥
 संस्कारसहिताविद्याभिमानात्सा च कर्तृता । अन्याकृतामिमु-

सता भवेदीशत्वमात्मनि ॥ ३१ ॥ अन्वितत्वं सर्वबाधशेषत्वं
ब्रह्मता भवेत् । एतद्विषयमेकत्र कल्पितं माययास्ति हि ॥ ३२ ॥
यथा मृदि घटत्वं च घटहेतुत्वमप्ययम् । तदन्वितत्वं तद्बाधशेषत्वं
लोककल्पितम् ॥ ३३ ॥ जलाहरणहेतुत्वं घटत्वेन भवेन्मृदः ।
संस्कारसहितत्वेन घटहेतुत्वमिष्यते ॥ ३४ ॥ अन्वयो बाधशेषश्च
भवेत्केवलमृत्तया । घटो हित्वा निजाकारं मृदैकीभवति क्षणात्
॥ ३५ ॥ तथा हित्वा निजाकारं जीवो ब्रह्म भवेत्पुनः । सं-
स्कारेषु प्रयुद्धेषु पुनर्जीवः पुनर्घटः ॥ ३६ ॥ विचारबाधिते-
ऽज्ञाने पुनर्याति न जीवताम् । जीवधर्मे च दृष्टेऽपि ब्रह्मैक्यं न
विरुध्यते ॥ ३७ ॥ अज्ञत्वेऽपि च रामस्य ब्रह्मत्वं सर्वसंमतम् ।
तथैव सर्वजीवानां ब्रह्मत्वं श्रुतिसंमतम् ॥ ३८ ॥ अज्ञस्याप्य-
र्जुनस्यास्ति ब्रह्मत्वं सर्वसंमतम् । तथैव सर्वजीवानां ब्रह्मत्व श्रुति-
संमतम् ॥ ३९ ॥ बुद्धस्य शून्यनिष्ठस्य ब्रह्मत्वं सर्वसंमतम् । तथैव
सर्वजीवानां ब्रह्मत्वं श्रुतिसंमतम् ॥ ४० ॥ विष्णुब्रह्मेशदुर्गाणां
ब्रह्मत्वं सर्वसंमतम् । तथैव सर्वजीनां ब्रह्मत्वं श्रुतिसंमतम् ॥ ४१ ॥
औपाधिष्वेतेषु धर्मेषु व्यक्तेषु चित्ति का भिदा । तथापि चेद्बुद्धि-
तेषु का युक्तिर्ब्रह्मतामतौ ॥ ४२ ॥ इष्टं चेद्धर्मैरिष्टं तदा
स्याद्ब्रह्म दूषितम् । अनिष्टं चेत्तदा सर्वजीवानां ब्रह्मता भवेत्
॥ ४३ ॥ न द्वैतं मायया किञ्चिद्भ्रजुसर्पस्थले यथा । केन दृष्टं
रज्जुसर्पद्वयं तस्मादहिर्मृपा ॥ ४४ ॥ एकेन रज्जुरन्येन सर्पश्चेदपि
न द्वयम् । परस्परं चाप्रसिद्धेरिष्टासिद्धेस्तदापितु ॥ ४५ ॥ पितुः
पत्नी भुतस्त्वाम्बा भित्रा स्यादन्यथा तव । तस्मान्न दृष्टिभेदेन
भेदः स्याद्ब्रह्मसर्गयोः ॥ ४६ ॥ स्वाभाववत्स्वित्त्वं यत्तन्मिथ्यात्वं
प्रकीर्तितम् । अविचया स्वयं ग्राह्यं स्वाभावस्तु विचारतः ॥ ४७ ॥

१ प्रत्ययधर्मेण ब्रह्मीभूतजीवविषय एव विद्वान्तः । ज्ञानेन तथामूततद्वि-
षयस्तुल्यम् ।

अभावोऽत्र न च ध्वंसः संस्कारात्मतया स्थितेः । ततः सत्कार्य-
 वादोऽपि सिद्धोऽविद्यादशासु च ॥ ४८ ॥ आविर्भावतिरोभावौ
 सन्तौ चेत्सः सदातनौ । असन्तौ चेदसद्वादः सत्कार्यं नोपपत्ति-
 मत् ॥ ४९ ॥ अपूर्वं किञ्चिदेष्टव्यं कृतिसाफल्यसिद्धये । स्वभा-
 ववादसंपातोऽनिष्टेऽपूर्वं श्रुतिर्वृथा ॥ ५० ॥ स्वबन्धानुपपत्तेश्च
 सतः कार्यस्य नोद्भवः । असन्निष्ठा यदोत्पत्तिः शशशृङ्गजनि-
 स्तदा ॥ ५१ ॥ नोत्पत्तिनियमोऽस्माकं किंत्वसन्नियमो मतः । इति
 चेन्न कुलालस्य संशयस्तत्र दृश्यते ॥ ५२ ॥ यथा दृष्टं तथा कल्प-
 मिति चेत्कल्पना वृथा । दृष्टं पश्यन्मुखं तिष्ठ किं ते कल्पनया
 भवेत् ॥ ५३ ॥ प्रागभावावधिः कः स्यात्सन्वाऽसन्वा यदो वद ।
 उभयत्राऽवधित्वं तु न युक्तं सिद्ध्यासिद्धितः ॥ ५४ ॥ भविष्यत्त्व-
 प्रतीतिस्तु योग्यतामवलम्बते । योग्यता कार्यसत्ता च पर्यायाव-
 धधारय ॥ ५५ ॥ अतएव न बुद्धार्या पुत्रोत्पत्त्यै प्रवर्तते ।
 सिकतासु न तैलाय प्रवृत्तो दृश्यते नरः ॥ ५६ ॥ यस्मात्सतोऽसतो
 वापि कार्यत्वं नोपपद्यते । तस्मादजातसिद्धान्तः स्थितिमाप्नोति
 शाश्वतीम् ॥ ५७ ॥ यथा रज्जावहिर्नेष्टो नोत्पन्नो न स्थितोऽपि न ।
 अजातो दृश्यते भ्रान्त्या विचारेण निवर्तते ॥ ५८ ॥ अधिष्ठाने
 समारोप्याऽभावः सत्यो न वा वद । सत्यश्रद्धैतसंग्राप्तिर्न चेत्का-
 र्यस्य सत्यता ॥ ५९ ॥ इति चेन्न द्वयापत्तिरनन्यत्वान्न सत्यता ।
 विचारक्षणवाधाच्च तस्मादद्वयता स्थिता ॥ ६० ॥ अथवा न
 दशभेदाद्वावामावौ स्थितिं गतौ । यथा वा शशशृङ्गस्य नाभावो
 नापि सत्यता ॥ ६१ ॥ भ्रमेऽनन्यत्वतो वाधे प्रतियोग्यप्रसिद्धितः ।
 तदित्थं शशशृङ्गार्थं जगज्ज्ञानेन वाध्यते ॥ ६२ ॥ अधिष्ठा-
 नानन्यमतिर्ज्ञानं वेदान्तसंमतम् । येन द्रष्टृदिभेदोऽयं न जाने
 क पलायते ॥ ६३ ॥ अजातवादबुद्धस्य वीचीवत्पश्यतो जगत् ।
 अतिपक्वं यदा चित्तं तदा दृश्यं विलीयते ॥ ६४ ॥ आत्मगुर्वाश-

शास्त्राणां प्रसादा युगपद्यदि । तदोपदेशसमये लीयते रज्जुसर्पवत् ॥ ६५ ॥ ननु स्वाशयनन्यत्वं जगता ब्रह्म दूषितम् । घटकार्यं च मृत्कुर्वाद्घटसृष्टिर्दृष्ट्या तथा ॥ ६६ ॥ इति चेत्कारणाभेदं कार्यं भ्रमो न कारणे । तदनन्यत्वमित्यं च कारणे नास्ति दूषणम् ॥ ६७ ॥ सृष्टिभ्रान्तिर्वृथैवातः शास्त्रं सफलमुच्यते । सर्वस्य व्यवहारस्य भ्रमो निर्वाहको भवेत् ॥ ६८ ॥ भ्रमेऽपि पुरुषार्थश्चेत्स्वप्नेऽपि फलवान्भव । शास्त्रस्यापि भ्रमत्वेन सत्यबोधः कथं भवेत् ॥ ६९ ॥ इति चेत्स्वाप्नसिद्देन कथं ते सत्यजागराः । किंच विद्वानविद्वान्वा पृच्छयते भूहि नस्त्वया ॥ ७० ॥ अविद्वान्वेद नो बोधं विद्वान्नो वेद कारणम् । विद्वद्ब्रह्मा त्वविद्यया न कालत्रयभागिनी ॥ ७१ ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७२ ॥ यत्र नान्यद्विजानाति नेह नानास्ति किंचन । इत्यादिश्रुतयोऽज्ञानं तन्निवृत्तेऽत्र कारणम् ॥ ७३ ॥ नैवेत्याहुरतो विद्वान्नाज्ञानं वेद न धृतिम् । तथाप्यतर्क्यबोधे तु धृतिरेव प्रमाणकम् ॥ ७४ ॥ तर्कागम्यापूर्वबोधे पूर्वकाण्डवदिष्यताम् । विशेषस्तु ब्रह्मबोधोत्तरं मिथ्या स्वयं भवेत् ॥ ७५ ॥ धृतिस्मृतिपुराणानि त्यक्त्वा मानुषकल्पितान् । तर्कानाश्रित्य मूढाश्चेत्का नो हानिः धृतेरपि ॥ ७६ ॥ धर्मवद्वेदकथितं सन्तव्यं चेत्कुतोऽनुभूः । इति चेदपरोक्षत्वादनुभूतिर्न घाध्यते ॥ ७७ ॥ मृत्तादात्म्यं घटे चेत्स्याद्घटोऽपि घटकारणम् । इति चोक्तं घटत्वेनाथवा मृत्त्वेन हेतुता ॥ ७८ ॥ कार्यकारणतावच्छेदकैक्यात्प्रथमेन हि । मृत्त्वेन घटहेतुत्वं मृत्तायामिष्टमेव नः ॥ ७९ ॥ अतएव घटस्तत्र दृश्यते नास्त्यपहवः । कुलालकृत्ययोग्यत्वान्न घटेऽस्ति घटान्तरम् ॥ ८० ॥ पुनर्न्यापारयोग्यत्वे भविष्यति पुनर्घटः । सोपाधिके भ्रमे ह्यसिद्ध्योदना ते न युक्तिभाक् ॥ ८१ ॥ तादात्म्यं हेतुसंबन्धं वदतस्तेऽपि दूषणम् । मृत्तादात्म्यं

घटे नास्ति भेदवक्तुर्ममेति चेत् ॥ ८२ ॥ कथं संबन्धता तस्य द्विनि-
ष्ठत्वमृते वद । कार्यकारणयोर्भेदे कान्तर्मवति वीचिका ॥ ८३ ॥
जलभेदात्पृथिव्यादिभेदान्न द्रव्यता भवेत् । अतिरिक्तत्वपक्षे तु
संख्याबाधः प्रसज्यते ॥ ८४ ॥ सांशद्रव्यत्वतश्च स्यात्संयोगो
हेतुकार्ययोः । स्तम्भकुम्भादिवत्तस्मान्नेदवादो न युक्तिमान् ॥ ८५ ॥
बुद्धिग्राह्यं परब्रह्म जगच्च ग्राह्यमिन्द्रियैः । शब्दस्पर्शादिवद्भेदो
मिथः स्यादिति चेन्नहि ॥ ८६ ॥ उभयग्राहिणी बुद्धिर्विश्वे त्विन्द्रिय-
सारथिः । शुद्धातिरेकाभावेन विशिष्टे न मिदा तयोः ॥ ८७ ॥
विशिष्टस्य मिथो भेदाद्भिन्नाः शब्दादयः खलु । आरोपितस्याधि-
ष्ठानान्नेदवार्ता न युज्यते ॥ ८८ ॥ यथा द्वैते तथाऽद्वैते तर्काः
सन्ति सहस्रशः । मिथः सत्प्रतिपक्षत्वाद्वाद्या वेदानुमोदिताः
॥ ८९ ॥ आस्तिकेन त्वया नोचेन्नास्तिकस्त्वं बहिर्जन । किं ते
तर्काद्वैतसिद्धिर्विषयेऽविषयेऽथवा ॥ ९० ॥ आद्ये चेत्कार्ययोर्द्वैतं
कार्यकारणयोरुत । आद्ये चेदिष्टमस्माकं द्वितीये नियतान्वयात्
॥ ९१ ॥ न द्वैतं तद्ब्रह्मग्राह्या गुणा अपि तदात्मकाः । त्वत्तर्कविष-
यत्वेनाविषयत्वं हतं तव ॥ ९२ ॥ अतर्क्ये चेत्कथं तर्कस्तत्सू-
ष्णी स्थितो भव । अज्ञातपक्षे साध्यस्य साधकश्चेदलंमतिः ॥ ९३ ॥
ब्रह्मणो विषयत्वे तु मिथ्या स्याद्रज्जुसर्पवत् । तस्यापि सत्यता
चेत्सादर्यः को भ्रमशब्दके ॥ ९४ ॥ भ्रमशब्दस्य विष्यं नः सत्य-
शब्दस्य तत्परम् । सत्यशब्देन वाच्यत्वे मिथ्यात्वं ब्रह्मणो भवेत्
॥ ९५ ॥ इति चेन्न गृहीत्वा तु सत्यत्वं व्यावहारिकम् । शक्तिर्घटे
लक्षणया ब्रह्मार्थः स्यादवाधितम् ॥ ९६ ॥ व्यवहारे न गौणत्वं
मुख्यादर्शनतो घटे । परमार्थदशायां तु सर्वे शब्दा निरर्थकाः
॥ ९७ ॥ सर्वेषामपि शब्दानां ब्रह्मैवार्थस्तदा भवेत् । वाच्यवाचक-
भावेन कल्पितत्वाद्ब्रह्मार्थता ॥ ९८ ॥ शक्यं त्यक्त्वा यथा शब्दः
कल्प्यं त्यक्त्वा मतिस्तथा । युगपद्ब्रह्मणो ब्रह्म निर्विशेषं गतद्वयम्

॥ ९९ ॥ निर्व्यापारदशां प्राप्तौ तदा स्तो मतिशब्दकौ । व्याप्तेः
 पूर्वं शक्यकल्प्यत्यागमादाय सा श्रुतिः ॥ १०० ॥ यतो वाचो
 निर्वर्तन्ते अप्राप्येति प्रभाषते । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति
 किञ्चन ॥ १०१ ॥ इति श्रुतिर्द्वैतवाधशेषस्य मतिगाह्यताम् । ब्रवीति
 तत्कथं शब्दो यदि न ब्रह्म गाहते ॥ १०२ ॥ मतिर्गाहेत गाहेत
 तर्काच्चेन्न प्रमा भवेत् । अतीन्द्रियत्वात्तर्काणामप्रतिष्ठानयोगतः
 ॥ १०३ ॥ तस्मादुपनिषद्वाक्यैर्मतौ ब्रह्मप्रमा भवेत् । प्रमाविरो-
 धिनी नश्येदविद्या नान्यथा सरे ॥ १०४ ॥ यथोपदेशं सा च
 स्यादहं ब्रह्मेति वा प्रमा । सर्वं ब्रह्मेति वा नूनं सर्वथा न परोक्षता ।
 ॥ १०५ ॥ उभयत्र जगद्वाधात्स्वप्रकाशात्मगाहनात् । तदर्थस्य
 जगद्धेतोः सर्वज्ञस्य सदात्मनः ॥ १०६ ॥ त्वमर्थस्य सदेहस्याल्प-
 ज्ञस्य मृतिमीयुषः । परस्परविरोधेन कथमैक्यमिति श्रुतिः ॥ १०७ ॥
 विकारो नामधेयं च वाचारम्भणमात्रकम् । उक्त्वा सदात्मनोर्मु-
 रत्यमैक्यं ब्रूते दयावती ॥ १०८ ॥ रङ्गत्वरजतत्वाभ्यां भाता
 शुक्तिर्विचारणात् । शुक्त्यैक्यं भजते तद्वत्सत्सदैक्यं विचारणात्
 ॥ १०९ ॥ सर्वं ब्रह्मेति वाक्यं तु वाधाभेदेऽमिसंहितम् । कल्पितं
 सर्वशब्दार्थो जीवोऽकल्पितचित्प्रभः ॥ ११० ॥ अर्थः स्याद्ब्रह्मश-
 ब्दस्य ब्रह्मलक्षणयोगतः । प्रतिबिम्बत्वपक्षस्तु नोपपन्नः कथंचन
 ॥ १११ ॥ प्रतिबिम्बव्यापकस्य रूपस्य विरहाच्चितः । प्रतिबिम्बं
 न मायायां मरुतो न यथाम्भसि ॥ ११२ ॥ शुक्लाधारोपिते
 रौप्ये न शुक्तिः प्रतिबिम्बिता । तथैवानन्यमायायां न ब्रह्म प्रतिबि-
 म्बभाक् ॥ ११३ ॥ वाध्यस्य मुक्त्ययोगाच्च तस्माच्चिज्जीवशब्दभाक् ।
 चित्रभोगव्यवस्था तु सिद्धयत्यज्ञानलीलया ॥ ११४ ॥ तस्मान्न
 सर्वशब्दार्थो वाध्यकोटिप्रसङ्गतः । सर्वथा नापरोक्षस्य परोक्षत्वं हि
 युज्यते ॥ ११५ ॥ यदि ब्रूयात्परोक्षत्वं न प्रमा तस्य मन्यते । अपरोक्षे
 परोक्षत्वस्यारोपान्न प्रमा भवेत् ॥ ११६ ॥ तथापि चेद्रज्जुसर्पज्ञानं

इति श्रुतिरतः सर्वे वेदान्ता द्वैतवाधनात् । कृतार्थाः शेषविश्रान्ताः
 प्रतीचि चकितास्तथा ॥ १३३ ॥ जगद्गुरोरीश्वरस्य सर्वप्रत्यक्सवरू-
 पिणः । प्रसादलभ्या विद्यैषा न पाण्डित्यैर्न जल्पनैः ॥ १३४ ॥
 बहुजन्माराधितेन परेशेनैव सन्मसिः । स्वेनैकीक्रियते जीवो न
 कुतर्कसरिदृप्तः ॥ १३५ ॥ युगपत्सर्वपुण्यानां फलं दित्सति
 चेच्छिवः । तदाऽऽत्मज्ञानसंपत्तिं ददात्यानन्दवारिधिः ॥ १३६ ॥
 वदत्याश्चर्यवद्वक्ता पश्यत्याश्चर्यवत्परः । जमयोः प्रत्यगर्थत्वान्न
 जानीतः परं पदम् ॥ १३७ ॥ उक्त्वा गुरुः कृतार्थोऽभूत्प्रतिपाद्य
 श्रुतिल्लथा । श्रुत्वा चाहं कृतार्थोऽस्मि त्रयाणामप्यगोचरम् ॥ १३८ ॥
 ईदृशज्ञानसंपन्नो मुक्त इत्युच्यते युधैः । ननु मुक्तौ प्रमाणादिव्य-
 वहारोऽस्ति वा न वा ॥ १३९ ॥ अस्ति चेद्वद्धतापत्तिर्नोचित्तज्जीवनं
 कथम् । इति चेन्न न मुक्तानां व्यवहारो मनागपि ॥ १४० ॥
 दृश्यते चेत्तव भ्रान्तिर्न मुक्तानां महात्मनाम् । जीवनं मरणं वापि
 न जानन्ति महाधियः ॥ १४१ ॥ दृष्टं चेज्जीवनं तेषां महापुण्यो-
 दयस्तव । व्यवहारविदूरस्य कृष्णस्य परमात्मनः ॥ १४२ ॥
 व्यवहारं हि पश्यन्तो महाभाग्योदया यथा । अस्तु वा व्यवहा-
 रोऽसौ न तेषां यद्धता भवेत् ॥ १४३ ॥ यतो ब्रह्ममयं सर्वं
 जगत्तद्दृष्टिगोचरम् । शोकमोहाद्यभावेन न त्वत्तुल्या महाजनाः
 ॥ १४४ ॥ शर्करामीनमांसादः कः पापी शोकबांश्च कः । निर्ममा
 निरहंकारा वाचैवाज्ञानभेदकाः ॥ १४५ ॥ यथाप्राप्तं मुसन्तुष्टाः
 कथं यद्धा महाशयाः । संकल्प्य वद्धतां तेषु कुतः पापाय यन्नवान्
 ॥ १४६ ॥ मैवं गुरु महाप्राज्ञ तत्पादाव्जनतो भव । विचारमात्र-
 हीनोऽसि त्वं कुतो बन्धवानसि ॥ १४७ ॥ यतो विचारमात्रेण
 मुक्तास्ते नान्यहेतुना । अविशाकर्मणी च द्वे परस्परसहायके
 ॥ १४८ ॥ जगत्कारणतां याते ईश्वरानुग्रहान्विते । तत्र कर्म स्वप्र-
 धानं दृश्याकारस्य कारणम् ॥ १४९ ॥ अविद्या तत्र सत्यत्वहेतुः

स्यात्स्वप्रधानिका । अविद्यायां हि नष्टायां नष्टा तत्सत्यतापि तु
 ॥ १५० ॥ विद्यया दृश्यसंघाते ब्रह्मता भाति केवला । चैतन्यवि-
 पयत्वस्य मिथ्यात्वव्यापकस्य तु ॥ १५१ ॥ अभावेन न चैतन्यं
 मिथ्येति ब्रह्मवादिनः । कर्मनाशे नामरूपनाशोऽथ स्याद्विदेहता
 ॥ १५२ ॥ अविचारहितं कर्म नाग्रे दृश्यस्य कारणम् । यथैवैक-
 दले नष्टे नापरं चाणकं दलम् ॥ १५३ ॥ अङ्कुरोत्पादने शक्तं तथा
 कर्मेति चक्ष्महे । नष्टेऽज्ञाने कर्म सृष्टं भाति ब्रह्मतया तु यत्
 ॥ १५४ ॥ जीवन्मुक्तिः सैव सिद्धज्ञानिभिः कथ्यतेतराम् ।
 वासुदेवः सर्वमिति वासुदेवोऽब्रवीत्स्वयम् ॥ १५५ ॥ नान्यद्यत्रेति
 वेदान्ता अप्याहुर्वोधलक्षणम् । अयमेव समाधिस्तु यद्ब्रह्मैक्यावलोक-
 नम् ॥ १५६ ॥ भाने विशेषो माया स्याद्भानं ब्रह्मैव केवलम् ।
 इति यः सुदृढो बोधः स समाधिरिति स्मृतः ॥ १५७ ॥ कृति-
 साध्यो निरोधात्मा मूर्खकल्पित इष्यताम् । प्रमाणजन्यवृत्तिः किं
 न ब्रह्मविषया मता ॥ १५८ ॥ मित्रौ लिखितरङ्गाससर्पनाशेन
 नो सुखम् । किंतु तत्सत्यताबाधात्ततो नश्यतु विघ्नतु ॥ १५९ ॥
 निश्चिते रज्जुभुजगे नाभयं नेत्रमीलनात् । निरोधाद्येतसो वापि
 तस्माद्बाधः सुखावहः ॥ १६० ॥ निश्चित्य यत्नं तमसि किं सुखं
 नेत्रमञ्जनात् । तथा निश्चित्य विश्वं ते किं सुखं चित्तमञ्जनात्
 ॥ १६१ ॥ यो विश्वसत्यताबोधस्तच्चित्तं तच्च दुःखदम् । बाधिते
 विश्वसत्यत्वे ब्रह्मसद्ब्रह्म गाहते ॥ १६२ ॥ को वा विधिः श्रुतो वेदे
 ब्रह्मोद्दिश्य सखे वद । जीवो ब्रह्मेति शतधा श्रुत्वा कर्ता भवेत्क-
 थम् ॥ १६३ ॥ यथा तथा स्थितो विद्वान् समाधिस्यो न चान्यथा ।
 यथा तथा स्थितं ब्रह्म केवलं सर्वसंमतम् ॥ १६४ ॥ निमिषार्धं न
 तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । अन्यस्यानुपलब्धत्वाजीवन्मुक्ता
 महाशयाः ॥ १६५ ॥ तृणीकृत्य जगत्सर्वं ग्रहीकृत्य च तत्पुनः ।
 निश्चिन्ता निरहंकाराः शुद्धसत्त्वाः समस्थिताः ॥ १६६ ॥ विहरन्ति

यथाकामं सार्वभौमार्भकौ यथा । वेदोऽनुशासितुं नेष्टे ब्रह्मज्ञानी-
 श्वरं यथा ॥ १६७ ॥ श्रीगुरोः करुणा चेत्स्याद्विभ्या मुक्तदशा
 तदा । अतः श्रीगुरुपादाब्जकैङ्कर्यं न त्यजेद्बुधः ॥ १६८ ॥ येना-
 किङ्करतां याति देवादीनां महामतिः । अनृणी जायते सद्यः कृतक-
 त्यश्चरेन्महीम् ॥ १६९ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः ।
 यत्रकचनशायी सन्मोदते ब्रह्मनिष्ठया ॥ १७० ॥ लोका नन्दन्तु
 निन्दन्तु किं मूर्खकथया मम । शतधा स्तौति मां वेद इति विश्रा-
 न्तिमागतः ॥ १७१ ॥ अहं वेदि शुतेर्हृद्यं मम हृद्यं शुतिलया ।
 को वा जानाति मां मूढ इति विश्रान्तिमागतः ॥ १७२ ॥ यच्च
 प्रारब्धशेषेण भविष्यति तथास्तु तत् । उचितात्र च संशान्ति-
 रिति विश्रान्तिमागतः ॥ १७३ ॥ सत्कर्माणि कुकर्माणि यदि स्युः
 कर्मयन्त्रणात् । न नूनं बन्धहेतूनि तेषामासतावता मम ॥ १७४ ॥
 लूतातन्तुः पुनर्लूतां न यन्नास्यासतावशात् । अन्येषां मूढचित्तानां
 किम्भीणां दृढवाशुरा ॥ १७५ ॥ सेवका निन्दकाश्चेमे वायावा
 मम कर्मणः । तेनैव मे यथेष्टत्वमिति विश्रान्तिमागतः ॥ १७६ ॥
 यः कुर्वन्नप्यकुर्वाणो यो भुजन्नप्यभोगवान् । श्रीमद्गुरुकृपापात्रं
 धन्यो ब्रह्मपदं गतः ॥ १७७ ॥ श्रीमद्देशिकवाक्येन ब्रह्मीभूतस्य
 किं मम । उत्पादयन्ति कर्माणि यादं विश्रान्तिमागतः ॥ १७८ ॥
 आश्चर्यं ब्रह्म न ब्रह्मेत्येवं रोदिति रोदिति । स्वीकृत्य गुरुसांमुख्यं
 हसन्मृत्यति नृत्यति ॥ १७९ ॥ आश्चर्यं ब्रह्म नानाभूदहित्वाद्वय-
 रूपकम् । अत्यक्त्वा तच्च नानात्वमद्वयं भाति सुन्दरम् ॥ १८० ॥
 मधुम्बेपनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयौ । विभातो मे न कर्तृत्वं
 किमाश्चर्यमिदं सखे ॥ १८१ ॥ अरोदिषं देहबुद्ध्या ब्रह्मभावं
 गतोऽयुना । तथाविधाजनान्दृष्ट्वा हसाम्युपदिशामि च ॥ १८२ ॥
 अदृष्टं ब्रह्म वमति ब्रह्माण्डानि सहस्रशः । दृष्टमस्ति क्षणेनैव
 तस्याद्धान्ताशिसंसतम् ॥ १८३ ॥ अयोनि च जगत्सूते विनास्यं

गिलति क्षणात् । किमाश्चर्यमिदं ब्रह्म किञ्चित्कपटमस्ति किम् ॥ १८४ ॥ तर्कतर्कित आत्मा तु नानाविधतया स्थितः । श्रुतिश्रुत-
 स्त्वेकविधस्तमाश्रित्य सुखी चिरम् ॥ १८५ ॥ मृत्कल्पितघटे यद्वन्न
 भूतान्तरमस्ति हि । तद्वच्चित्कल्पिते विश्वे न भूतानि चितिं विना ॥ १८६ ॥ शुक्तावारोपितं रौप्यं यथाशुक्तिघनं मतम् । तद्वच्चित्कल्पितं
 विश्वं चिद्धनं भाति मे सदा ॥ १८७ ॥ आलसत्रिपुटी यत्र धन्यं
 मे दर्शनं सखे । धन्या मे शास्त्रकलना यत्र शान्तिः सुशीतला ॥ १८८ ॥ धन्या मे गुरवो येषां पादाः कल्पमहीरुहाः । यदा-
 श्रितस्य मे नूनं सर्वलाभः क्षणादभूत् ॥ १८९ ॥ अविद्यैक्यानि
 नष्टानि संचितानि तया सह । शिष्टं प्रारब्धमपि मे मुमूर्षति लवे-
 लवे ॥ १९० ॥ अदायादमनायासमानन्दं प्राप्तवानहम् । ततो
 गर्ववशो नूनं मत्समोऽस्ति न वा भुवि ॥ १९१ ॥ क्षेत्राणामप्यहं
 क्षेत्रं तीर्थानां तीर्थमस्म्यहम् । अतः कापि मरिष्यामि वसामि
 बिहरामि च ॥ १९२ ॥ इत्थं नानाविधैर्भावैः क्रीडति स्यालली-
 लया । सर्वानन्दतृणीकारो यदानन्देन जायते ॥ १९३ ॥ धन्या
 माता ब्रह्म यस्यास्तु गर्भे धन्यस्तातो लालितं ब्रह्म येन । धन्यः
 श्रीमत्सद्गुरुर्योधदाता धन्याः सर्वे विज्ञसंबन्धिनस्ते ॥ १९४ ॥
 धन्यो विश्वो यस्य दृष्टौ जगत्स्याद्ब्रह्माद्वैतं केवलं शान्तशान्तम् ।
 शुद्धाद्वैतज्ञानयोगेन यस्य श्रौतं स्मार्तं कर्म सर्वं समाप्तम् ॥ १९५ ॥
 धन्या वाचो यस्य चिद्वाहशीला धन्या धन्या यत्क्रिया ब्रह्म-
 लीलाः । श्रुत्वा दृष्ट्वा सज्जना भोददोलाः संतप्तानां यस्तु विश्रान्ति-
 शाला ॥ १९६ ॥ धन्या पृथ्वी यस्य संचारपूता धन्यं विश्वं ब्रह्म-
 तामेति सद्यः । धन्यं दैवं येन मुक्तोऽमिसृष्टो धन्यं मौनं यद्वचो
 नो रुणद्धि ॥ १९७ ॥ धन्योत्पत्तिर्यस्य यश्चात्र जन्म धन्यो मृत्यु-
 र्यस्य पश्चात्र मृत्युः । धन्यो भोगो यस्य पश्चात्र भोगो धन्यो लाभो
 यस्य पश्चात्र दुःखम् ॥ १९८ ॥ धन्यस्त्यागः सर्वसत्त्वेऽपि यस्य

धन्यो रागो यस्य नो बन्धहेतुः । धन्यं सौख्यं सर्वगूढ्येऽपि यस्य
 धन्यो मोदो विश्वमापूर्य गच्छन् ॥ १९९ ॥ द्वितीयमात्रादष्टान्ता-
 न्मिथ्या प्रथममात्रिका । नष्टा कृतीया धीजाख्या तदा तुर्यमर-
 ण्डितम् ॥ २०० ॥ ब्रह्मनिष्ठवरिष्ठाय वसिष्ठाय नमोनमः । नमो
 रामाय कृष्णाय देशिकाय नमोनमः ॥ २०१ ॥ यदूनं सज्जनाः
 सर्वं पूरयन्ति स्वभावतः । यथा सगररघातानि पूरयामास जाह्नवी
 ॥ २०२ ॥ स्यानुभूतिविलासोऽयं कृष्णानन्देन मिक्षुणा । अलेखि
 दृष्ट्वा तं लोको नन्देष्टेदनुभूतिमान् ॥ २०३ ॥ इति श्रीमत्कृष्णा-
 नन्दसरस्वतीविरचितः स्यानुभूतिविलासः समाप्तः ॥

सौजन्यनिधयः श्रीमद्राजारामाख्यशास्त्रिणः ।

गता मे पूर्वगुरव इति चिन्तक मा शुचः ॥ १ ॥

अद्वैतसाम्राज्यम् ॥ ६ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ सर्वथादविदूराय स्वप्रकाशैकदीप्तये । नित्यमुक्ताय शान्ताय
 प्रतीचे ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ यत्कृतेक्षाक्षणेनैव ब्रह्मैवाहमिति प्रथा ।
 तस्यै श्रीसच्चिदानन्दमूर्तये गुरवे नमः ॥ २ ॥ श्रीमद्राजारामयती-
 न्द्रान्कविचन्द्रान्विद्वद्वादिद्विरदक्षोमेपु मृगेन्द्रान् । आपन्नार्तित्राणे
 करुणारससान्द्रान्वन्दे विद्वद्गौरवदीक्षागततन्द्रान् ॥ ३ ॥ तच्छि-
 प्याः प्रथिताश्च सन्ति बहुशोऽप्यासेतुसीताचलं तेषां मौलिमणी-
 यमानचरणा वालामिधाः शास्त्रिणः । विद्यामिस्त्वनवद्यद्दृक्कवि-
 मिर्गण्याश्च वाग्देवतास्तेतेषां स्मृतिरेव मङ्गलमिमं ग्रन्थं नयेत्पूर्ण-
 ताम् ॥ ४ ॥ आयात्यान्छास्त्रवेत्तृत्वाद्दालशास्त्र्यमिधाजुषाम् ।
 भवेन्मम सहायश्चेद्ग्रन्थोऽयं विपुलीभवेत् ॥ ५ ॥ ऋते गुरुरूपसत्ति
 न ज्ञानं कस्यापि जायते । अतो वसिष्ठशिष्याय रामायास्तु नमो

नमः ॥ ६ ॥ द्वैताद्वैतविचारकौतुकवशाद्विध्वस्तभेदः सुधीरद्वैते
परिनिष्ठितः परशिवः काप्यस्ति तस्मै नमः । द्वैतध्वान्तसमुन्मिष-
द्गुणपरो मध्वादिनक्तंचरो भूयिष्ठः श्रुतियुक्तिभूतिरजसा प्रोत्सार्यते
फूट्कृतैः ॥ ७ ॥ न कोपः कर्तव्यो भवति महतां बालचरिते
मुहुर्दृष्ट्वा घृद्धाचरणमिह बालोऽपि यतते । न तत्कर्तुं शक्तस्तदपि
महतां प्रीत्युदयतस्तदङ्गे संवेशं फलमभिमतं चापि लभते ॥ ८ ॥

इह खलु यथार्थप्रतिपत्तिहेतुश्रुतितात्पर्यं द्वैतनिन्दनादद्वैतदर्श-
नस्य मोक्षफलश्रवणादद्वितीये ब्रह्मण्येवेति राद्धान्तो घाण्टापधिकः ।
तत्र द्वैतवादिनः पृच्छन्ते ॥

ॐ श्रीः ॥ द्वैतस्य साधकं द्वैतमुताद्वैतं सखे वद । आत्माश्रय-
त्वमाद्ये स्यादेककोटिप्रसङ्गतः ॥ १ ॥ द्वितीये स्वविरुद्धस्य साधकं
स्यं भवेत्कथम् । न चण्डभानुस्तमसि मानं भवितुमर्हति ॥ २ ॥
यत्सत्त्वे यदभावस्य नियतत्वं विरोधि तत् । भानुसत्त्वे तमः-
सत्त्वं केन दृष्टं क्षितौ वद ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणानि द्वैते
सन्तीति चेद्वद । मानानि केन सिद्धानि किं तस्याप्यस्ति साधकम्
॥ ४ ॥ अनवस्थादिदोषः स्यान्मानान्तरपरिग्रहे । मानाऽसिद्धानि
चेत्तानि भ्रमोऽयमिति भण्यते ॥ ५ ॥ भ्रमसिद्धेन यत्साध्यं सोऽपि
भ्रम इतीप्यताम् ॥ ६ ॥ प्रमाणागोचराणां चेत्सत्त्वं वन्ध्यामु-
तोऽपि सन् । प्रमाणगोचरत्वं चेदुक्तदोषे निमज्जति ॥ ७ ॥
स्वतःप्रमाणभूतेन सर्वस्यानुभवेन हि । प्रमाणानि हि सिध्यन्ति
तैः सिद्धं द्वैतमक्षतम् ॥ ८ ॥ इति चेदनुभूतिस्तु न प्रामाण्यप्र-
योजिका । मेयस्यापि च मानत्वं भवेत्तव मते तदा ॥ ९ ॥ येन
रूपेण यज्ज्ञातं तत्तथेति विनिश्चयः । कर्तुं न शक्यते कापि रज्जुः
सर्पायते नहि ॥ १० ॥ मेयसिद्धयैव मानत्वं मानसिद्धयैव मेयता ।
अन्योन्याश्रयदोषेण न सिद्धेदुभयं तव ॥ ११ ॥ भ्रमप्रमासमान-
स्यानुभवस्य न कस्यचित् ॥ १२ ॥ साधकत्वं भवेन्नूनमतो मानान्तरं

वद । मानाभावात्प्रमाणानामसिद्धिरिति हेतुना । द्वैतासिद्धिर्यदि
 भवेत्तावकीनमतेऽपि हि । किं मानमद्वयेऽस्मिन्नेद्वन्ध्यायास्त-
 न्नयोऽपि कः ॥ १३ ॥ यदि स्यात्तनयस्तस्याः कथं वन्ध्येति
 गीयते । तनयेऽपि च वन्ध्या चेत्प्रश्नोऽयमुपपद्यते ॥ १४ ॥
 मानमेयादिविरहे मीमांसा मानगोचरा । उपहासाय ते भूयाद्व-
 न्ध्यासुत इवाधुना ॥ १५ ॥ मानाभावादद्वयस्य न सिद्धिरिति
 चेत्तदा । पुत्राभावात्त सिद्धिः स्याद्वन्ध्याया अपि ते मते
 ॥ १६ ॥ पुत्राभावः स्वरूपं चेन्मानाभावोऽपि तस्य तत् । शून्य-
 वादप्रसङ्गश्चेच्छून्यं द्वैतस्य मे मतम् ॥ १७ ॥ प्रमाणाभावतो द्वैतं
 शून्यमेव समाधिमेत् । नाद्वैतशून्यता सा तु भवेन्मानादिसंभवे
 ॥ १८ ॥ यदन्यस्य प्रमाणानि न सहेतु कथं नु तत् । स्वस्मिन्स-
 हेतु मानानि विषयानिव तत्तमः ॥ १९ ॥ तस्माच्छूर्णी तिष्ठ-
 यत्स तदेवाद्वैतमिष्यते । नाज्ञाननाशो मानस्यानङ्गीकारे भवेत्तव
 ॥ २० ॥ यत्र स्यान्मानसंपर्कस्तत्राज्ञानं विनश्यति । इतिचेन्मान-
 संपर्कः कुत्र दृष्टस्त्वया वद ॥ २१ ॥ असिद्धानां हि मानानामसि-
 द्धविषयेषु चेन् । संपर्कः स्नाति वन्ध्यायाः सुतो मृगजलोर्मिषु
 ॥ २२ ॥ स्नात्वा त्वमपि तत्रैव ब्रह्ममानी करोषि हि । मृगवारि-
 जलैश्चेत्स्युः शीता भानुमरीचयः ॥ २३ ॥ तदा त्वन्मतमानेन
 ब्रह्मापि विषयीकृतम् । मानमेयाद्यभावे तु सुपुत्रित्वे मते स्थिता
 ॥ २४ ॥ सत्यं तदा सुपुत्रिः स्यादपि माजादिगोचरे । निश्चये
 सति विश्रान्तिर्न तथेयं स्थितिर्मता ॥ २५ ॥ अवस्थात्रयसद्भावो
 मानाभावात्त सिद्ध्यति । इति बोधः सुपुत्रिश्चेज्जन्म ते सफलीकृ-
 तम् ॥ २६ ॥ विचारागस्त्यसंपीतद्वैतनाम्नि महोदधौ । चिन्तामणि-
 मूर्धनामा कर एव स्थितस्तव ॥ २७ ॥ मानानङ्गीकारपक्षे व्यवहार
 उपप्लुतः । स्याच्चेत्त्वदङ्गीकरणान्मदनङ्गीकृतेरथ ॥ २८ ॥ प्रवृत्तो
 वा निरुद्धो वा किंत्वसावज्ञगोचरः । मया सह विचारेण त्वदीयो

यदि रुध्यते ॥ २९ ॥ तर्हि त्वमद्य मुक्तोऽसि श्रुत्याप्यङ्गीकृतो भवान् । पश्येत्येन च कं जिघ्रेद्विजानीयाच्च केन कम् ॥ ३० ॥ यत्र नान्यत्पश्यतीति श्रुत्या प्रोक्तं निरोधनम् । व्यवहारेऽस्ति चेद्भूरिकरुणा भवतस्तदा ॥ ३१ ॥ अङ्गीकुरुष्व मानानि ततो जीवन्तु जन्तवः । अद्वैतनाम्नि दीप्तेऽग्नौ द्वैतिमिः शलभैरिव । पक्ष-
द्वयविलोपेन भस्मसाद्भूयतेऽधुना ॥ ३२ ॥ सचेन्न शान्यति कदाचन दृश्यदुःखं दृश्ये त्वशान्यति न बोद्धरि केवलत्वम् । दृश्ये त्वसंभवति बोद्धरि बोद्धृभावः शान्येत्स्थितोऽपि हि तदस्य विमोक्षमाहुः ॥ ३३ ॥

अस्तु मानं भ्रमोऽस्माकं यथा तव मते श्रुतिः । मानमद्वैतके तद्वद्वैते मानानि तानि हि ॥ ३४ ॥ इति चेच्छृणु वेदस्य द्वैताभावे हि मानता । न तद्वति यतो वक्ति यतो वाचो निर्वर्तनम् ॥ ३५ ॥ द्वैतव्यावृत्तिपर्यन्तं वेदस्य व्यावृत्तिर्भवेत् । तन्निवृत्तौ निर्विशेषं शिष्यते केवलं परम् ॥ ३६ ॥ शशिसंबन्धशून्यापि शाखा शशि-
विबोधने । द्वारं न मानं तद्वत्स्याद्वैताभावः परास्मिन् ॥ ३७ ॥ असङ्गस्य च सन्वन्धो द्वैतेनाथेतरेण वा । कथं भवेदतो वक्ति श्रुति-
रव्यवहार्यताम् ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमेव बोधोऽसि व्यवहारः कथं तव । उपपन्नो न चेदस्मादिष्टं सिद्धं सुरी भव ॥ ३९ ॥ द्वैताभावे श्रुतिं मानमुरीकुर्वतस्तव । मानमेव व्यवहृतौ न प्रभोऽस्त्युपपत्ति-
मान् ॥ ४० ॥ इति चेद्व्यवहारोऽसौ त्वयैवाङ्गीकृतस्ततः । त्वन्म-
तेनोत्तरं दत्तं त्वद्वोधाय न मे क्षतिः ॥ ४१ ॥ ननु मत्संमते वेदे द्वैतमप्युक्तमस्ति हि । तदेव मे मतं यस्मात्प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ४२ ॥ इति चेद्ब्रूहि जगतो ब्रह्मणो भेद उच्यते । उत जीवादधान्योन्यं क कस्मान्भेदसंभ्रमः ॥ ४३ ॥ ऐतदान्यमिदं सर्वं सर्वं ब्रह्मेति वाक्यतः । प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदो निरस्तोऽस्ति न वा बद् ॥ ४४ ॥ न भेदः सृष्टिवाक्यार्थो मित्रसृष्टेरसंभवात् । यस्माद्भिन्नं यश्च

लोके तस्य कार्यं न तद्भवेत् ॥ ४५ ॥ स्वप्नकुम्भादिवत्तस्मात्प्र-
कृतौ पञ्चमीं स्मर । अतएव ध्रुवा द्यौरित्यादिश्रुतिसमन्वयः
॥ ४६ ॥ दवादीनां च कार्यत्वात्कार्याणां नाशदर्शनात् । स्वतो
ध्रुवत्वायोगेन ब्रह्मणाऽभेद इष्यताम् ॥ ४७ ॥ ब्रह्मैव ध्रुवशब्दार्थः
परं ध्रुवमिति श्रुतेः । यस्मादभिन्नं यच्च स्यात्तस्य कार्यं न तद्भवेत्
॥ ४८ ॥ यथा मृत्त मृदः कार्यमिति चेदुद्धिमान्भवान् । अभि-
न्नत्वं च कार्यस्य श्रुतैवाङ्गीकृतं यतः ॥ ४९ ॥ भवतापि तदे-
ष्टव्यं श्रुत्येकशरणेन हि । अभिन्नत्वविरोधेन कार्यत्वं नेष्यते यदि
॥ ५० ॥ तदा भ्रमानुवादेन कृतार्थाः श्रुतयोऽनघाः । किञ्च
प्रत्यक्षमानेन भेदश्रुवचरेण हि ॥ ५१ ॥ प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्नु-
वादित्वमिष्यताम् । भेदेऽभेदेऽपि कार्यत्वं नोपपन्नं कथंचन ॥ ५२ ॥
व्याप्तिद्वयविरोधेन भ्रम इत्येव वास्तवम् । आरोपितस्याधिष्ठाना-
भेदो रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ५३ ॥ हित्वाधिष्ठानमारोप्यमप्रसिद्धं यत-
स्ततः । अधिष्ठाने समारोप्य भेदो नास्ति कथंचन ॥ ५४ ॥
हित्वेदमर्थं रजतं न प्रतीयेत केनचित् । अतएव विजातीयभेदोऽपि
च निराकृतः ॥ ५५ ॥ हाटकस्थस्य रौप्यस्य भेदेऽप्यारोपितस्य
तु । न भेदोऽस्तीदमर्थे हि चैका सत्ता तयोर्यतः ॥ ५६ ॥ आरो-
पितं हाटकस्थमिति चेच्छृणु शुद्धिमन् । अत्रत्यत्वं कथं तत्र निर्वाणं
भवता यद ॥ ५७ ॥ अत्रत्यत्वं शुक्तिगतं रजते भाति चेद्वद ।
आपणस्यादिदं मिश्रमभिन्नं वास्ति रूपकम् ॥ ५८ ॥ अभिन्नं चेदा-
पणस्थेऽत्रत्यत्वमुररीकृतम् । न चायं रजतारोपः किञ्चित्रत्यत्वकस्य
सः ॥ ५९ ॥ न तेन संप्रयोगोऽस्ति नारोपस्तत्र युज्यते । मिश्रं
चेन्नृत्तमेवेदमिदमर्थमृते नहि ॥ ६० ॥ तस्मात्तस्य भेदोऽस्ती-
दमर्थे शुक्तिरण्डके । धर्मारोपेऽपि धर्मोऽयं वास्तवाद्विद्यते न
वा ॥ ६१ ॥ द्वितीये वास्तवं तत्स्यात्प्रथमेऽभिनवं भवेत् । समा-
गतानिर्वचनीयत्वातिर्भम संमता ॥ ६२ ॥ आरोपितत्वाभातेन

भ्रान्तस्याभेदविभ्रमः । यस्यामिलापशब्दस्य न धर्मे लक्षणा भवेत् ॥ ६३ ॥ न भ्रान्तेर्गौरवं दोषः स्वयं दोषो यतो भ्रमः । धर्मारोपेऽपि नो भेदस्तद्ब्रह्मग्राह्यता यतः ॥ ६४ ॥ संसर्गारोपपक्षोऽपि दत्तोत्तर इति स्मर । तस्मान्न ब्रह्मजगतोर्भेदो वक्तुं हि युज्यते ॥ ६५ ॥

ब्रह्माभेदान्न जीवस्य भेदोऽस्ति जगता सह । सुपर्णऋतपानाख्यश्रुतिभ्यां भेद उच्यते ॥ ६६ ॥ इति चेद्ब्रूहि कस्त्वं भो जीवो ब्रह्माऽथवेश्वरः । जीवश्चेदीश्वराद्भिन्नो ब्रह्मणो वाथ मे वद ॥ ६७ ॥ भिन्नश्चेदीश्वराद्ब्रूहि को भेदे हेतुरजसा । सर्वज्ञत्वादयो धर्मा ऐश्वरामयि नेति चेत् ॥ ६८ ॥ सर्वज्ञ ईश्वर इति श्रुतता ज्ञात एव हि । सर्वशब्दार्थको नोचेद्व्यर्थता बुध्नशब्दवत् ॥ ६९ ॥ प्रातिखिकं न जानामीति चेच्छब्दार्थविद्भवान् । न वा वदाद्ये यत्किंचिद्वक्ति जानाति तद्भवान् ॥ ७० ॥ नचेत्त्वमीश्वरे कं वा धर्मं साधयितुं प्रभुः । यदि सर्वज्ञता जीवे वद किं मे मनःस्थितम् ॥ ७१ ॥ इति चेत्प्रभविषयस्तत्किं चेत्स किमर्थकः । कः किंशब्दार्थ इति न प्रभः किंतूत्तरं हि तत् ॥ ७२ ॥ अस्तु सर्वज्ञताऽस्याकं सर्वकर्तृत्वं कथम् । इति चेच्छक्यसर्वस्य कर्तृत्वं त्वयि चेश्वरे ॥ ७३ ॥ अशक्यसर्वकर्तृत्वं नेश्वरे नापि च त्वयि । नित्यसिद्धासर्जने न युक्तं शक्यविशेषणम् ॥ ७४ ॥ सत्यसंकल्पता चेशे मयि नास्तीति चेद्वद । संकल्पे वाथ विषये क्व वा सत्यविशेषणम् ॥ ७५ ॥ त्वत्संकल्पेऽपि सत्यत्वं न चेत्तत्रापि नास्ति तत् । येनैव हेतुना मिथ्या त्वत्संकल्पो विचारितः ॥ ७६ ॥ तेनैव हेतुना मिथ्या स भवेदीश्वरस्य हि । कल्पितत्वं यदा हेतुरुभयत्र समोऽस्ति सः ॥ ७७ ॥ ईशसंकल्पसंशान्त्या लयश्रुतिसमन्वयः । पुनः संकल्पजननात्सृष्टिश्रुतिसमन्वयः ॥ ७८ ॥ उभयत्रैकसंकल्पो नित्यश्चेदीश्वरे भवेत् । नित्यत्वं च न मिथ्यात्वविरुद्धं दृष्टमीश्वरे ॥ ७९ ॥

त्वत्संकल्पः कल्पितश्चेत्कल्पना कल्पिता न वा । आद्येऽनवस्था-
दोषः स्याद्वितीये नित्यतेश्वरन् ॥ ८० ॥ यादृगीश्वरसंकल्पस्तादृगेव
तवापि हि । यादृक्तवास्ति संकल्प ईश्वरस्यापि तादृशः ॥ ८१ ॥
नासदासीदिति श्रुत्या प्रलये सर्वनास्तिता । श्रूयतेऽतः परेशस्य
न संकल्पस्तदाऽस्ति हि ॥ ८२ ॥ लये लयस्य संकल्प इति चेन्न
लयस्तदा । कुतः सर्जनसंकल्पस्तदानीं संभवेद्वद ॥ ८३ ॥ अतः
कल्पितसंकल्पो मिथ्यैव भवतीश्वरे । उक्त्युक्त्या कल्पितोऽपि न
भवेन्मास्तु का क्षतिः ॥ ८४ ॥ नेश्वरं साधयामोऽद्य भेदमात्रनि-
वारकाः । विषये स्वप्नतुल्ये च सत्यवार्ता न युज्यते ॥ ८५ ॥ सर्व-
ज्ञसर्वकर्तृत्वे जीवसाधारणे मते । अतो नेश्वरभेदस्ते ब्रह्मभेदोऽपि
नास्ति ते ॥ ८६ ॥ सर्वज्ञत्वव्यापकत्वमल्पज्ञत्वस्य विद्यते । नातो
विरोधशङ्कापि कृतो जीवेशयोर्भिदा ॥ ८७ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तेति
ब्रह्मलक्षणयोगतः । ब्रह्मत्वमास्तां सर्वान्तर्यामिता मायि नास्त्यतः ८८
ईशत्वं दुर्घटं मन्ये इति चेच्छृणु बुद्धिमन् । सर्वान्तर्यामिता का
ते ययेशत्वं हि दुर्घटम् ॥ ८९ ॥ व्यवहारनियन्तृत्वमुत सत्ताप्रदा-
कृता । अधिष्ठानस्य धर्मोऽयं वा च सत्ताप्रदाकृता ॥ ९० ॥ यत्स-
त्तयेश्वरोऽयं ते सत्तावान्न स्वतस्तथा । स्त्रीयदेहेन्द्रियादीनां निय-
न्तृत्वं तवापि हि ॥ ९१ ॥ प्रतिस्रलं विभिन्नत्वात्सर्वार्थोऽनेकधा
भवेत् । यत्किञ्चित्प्रकृतं तत्तु सर्वशब्दार्थ इष्यते ॥ ९२ ॥ स्वसर्व-
देहेन्द्रियादेर्नियन्तृत्वं यतस्त्वयि । अतः सुषट्मीशत्वं चिन्तां मा
बह मा बह ॥ ९३ ॥

किंचेश्वरः सर्वकर्ता भेदवादे कथं भवेत् । यच्च जीवकृतं तत्तु
नेश्वरेण कृतं तव ॥ ९४ ॥ तदभावाच्च सर्वस्य कर्ता स्यात्तदभा-
वतः । न स्यात्सर्वज्ञत्वा तस्य सर्वान्तर्यामितापि च ॥ ९५ ॥ अतो
नेश्वरसिद्धिस्तो कथं भेदः प्रसाध्यते । यदि जीवकृतं तेन कृतं
स्यात्तत्कृतं कृतः ॥ ९६ ॥ नच जीवकृतं तस्मात्सर्वेषामपि चेशता ।

क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वं धर्मिग्राहकमानतः ॥ ९७ ॥ तावत्येव हि विज्ञत्वे
 कल्प्ये सर्वज्ञता कुतः । एतावताल्पकर्तृत्वाजीवकोटौ निवेशितः ९८
 अधिकज्ञत्वकर्तृत्वे नेश्वरत्वप्रयोजके । आंशिकाज्ञत्वमेतस्य को वा
 वारयितुं क्षमः ॥ ९९ ॥ यदि स्यात्सर्वकर्ता स जीवानां स्यादक-
 र्तृता । जीवाः स्युर्यदि कर्तारोऽन्यथासिद्धस्त्वदीश्वरः ॥ १०० ॥
 घटादयः कुलालादिकर्तृका नेश्वरं प्रति । साकाङ्क्षा अङ्कुराद्यास्तु
 भवन्तवीश्वरकर्तृकाः ॥ १ ॥ सर्वात्मत्वात्सर्वकर्ता सर्वज्ञः सुशक्रो
 मम । त्वयैवाविद्यया स्वस्मिन्मगदारोपितं खलु ॥ २ ॥ अज्ञान-
 याधात्तद्वाधस्त्वमीशो भगवांस्ततः । माण्डूक्ये प्राज्ञमात्मानं प्रकृ-
 त्येशत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ अपि दुर्घटमीशत्वं घटनीयं विचारतः ।
 ईशानन्त्यं भवेदस्मिन्मते चेत्कथमस्ति तत् ॥ ४ ॥ संख्यातः परि-
 माणाद्वा द्वितीये त्विष्टमेव नः । संख्योपाधिग्रहप्राह्या नेशान-
 न्त्याय कल्पते ॥ ५ ॥ दशावतारभेदेन न विष्णोर्विशता यथा ।
 दशानामपि विष्णुत्वं विष्णोरेकत्वमप्यय ॥ ६ ॥ एवं जीवान-
 न्त्यमपि गतं हस्ताच्च तार्किक । तत्र तत्र व्यक्तचिता तत्तद्भोगो हि
 युज्यते ॥ ७ ॥ न तेन भोगसांकर्यं न वा ज्ञानस्य संकरः । तेन
 भुक्तं मया नेति न वक्तुं शक्यते त्वया ॥ ८ ॥ यतस्त्वमेव भोक्तासि
 सर्वोपाधिषु चैकलः । अविद्ययाध्यास्य दातेन्द्रियैर्भुक्त्वासि
 भोगवान् ॥ ९ ॥ सर्वोपाधिनिवृत्त्वात्सर्वज्ञत्वाच्च सज्जनात् ।
 ईशत्वं तव भोक्तृत्वादज्ञत्वाजीवतापि च ॥ ११० ॥

य इमं मध्वदेत्यत्र जीवं प्रक्रम्य चाग्रतः । ईशानं भूतभव्यस्ये-
 त्यभेदोक्तिः समञ्जसा ॥ ११ ॥ असङ्गोदासीनचित्त ईशित्वं न
 युज्यते । अत ईशानशब्दस्य चेश्वरोऽर्थो न शुद्ध्यति ॥ १२ ॥

१ न्यायनयेऽपि स्वरसादौ द्विलपद्गतादीनामाश्रयद्वारैव समाहितलाघात्रा-
 ग्रहलेशः शास्त्ररहस्यविदाम् ।

एतच्छब्देनोभयस्याध्यासाधिष्ठानमुच्यते । तदेव पृष्ठं ब्रह्मेति
तच्छब्देनोपसंहृतम् ॥ १३ ॥ जीवेशयोरभेदब्रह्मक्षणा तत्त्वमा-
दिषु । कथमाश्रीयते युष्मात्पूर्वाचार्यैर्विचारय ॥ १४ ॥ तत्र हेतु-
द्वयं विद्धि त्वदध्यस्ता हि भिन्नता । शुद्धे ब्रह्मणि शब्दानां शक्त्य-
योगो द्वितीयकः ॥ १५ ॥ त्वदध्यस्ता भिन्नता तु तद्बोधप्रतिब-
न्धिका । अतस्त्वद्बोधनायैव लक्षणा प्रोच्यते युधैः ॥ १६ ॥
सर्वनाम्नां लक्षणा न तैरधिकेष्टेति चेच्छृणु । ब्रह्म शक्यं न
कस्यापि शब्दस्य भवितुं क्षमम् ॥ १७ ॥ निर्धर्मकत्वाच्छून्यलमी-
क्षादि जगतः प्रभुः । तदर्थस्त्वंपदार्थोऽपि देहेन्द्रियगणा-
न्वितः ॥ १८ ॥ अनोपितत्वाच्छोभे तु तयोरैक्यं सुपुत्रके ।
अविद्योपाधिको जीवो मायोपाधिर्महेश्वरः ॥ १९ ॥ उपाधिभेदा-
दुत्तयोर्नैकत्वमिति चेच्छृणु । अविद्यैव हि माया स्याद्वचनानर्ह-
रूपतः ॥ २० ॥ अविद्यावरकत्वेनाव्याकृतं बीजरूपतः । तदे-
वाज्ञानमित्युक्तं प्रमावाध्यत्वयोगतः ॥ २१ ॥ देहेन्द्रियगणाध्यक्षः
सौपुत्रात्र विमिश्रते । योऽहं सुप्तोऽभवं पूर्वं सोऽहं व्यवहृतौ
स्थितः ॥ २२ ॥ इति सार्वजनीनेयं प्रत्यभिज्ञा प्रदर्शयते । बीजा-
वस्थां च आपन्नोऽध्यक्षेदं जगदात्मकः ॥ २३ ॥ पुनर्भसित्वा
बीजाख्य इत्यमेवाप्रमं स्थितः । कूर्माङ्गानि प्रविष्टानि कूर्मं प्रोत्तानि
कूर्मकः ॥ २४ ॥ प्रसारे मुस्तपादादिव्यवहारो न कूर्ममित् । जग-
त्तथाविष्टबीजं बीजमुक्तं च निर्गमे ॥ २५ ॥ घटः पटो जीव ईश
इत्यादिव्यवहारभूः । आदृत्य कूर्मदृष्टान्तं सत्कार्यमुपपादितम् २६
सर्वाधारः काल इति वदतापीदमुच्यताम् । सत्कार्यवादो नो
कस्मान्नाङ्गीकृत इति स्वयम् ॥ २७ ॥ विशेषोऽन्यत्र यदृष्टं तद-
न्यत्र स्थितं तव । नित्यजात्याद्याश्रयत्वे तत्तद्व्यवहृतिर्भवेत् ॥ २८ ॥
आस्तामेतच्च सर्वात्मा त्वमेव जगदीश्वरः । पृथग्देहाभिमानेना-
च्छादितेश्वरत्वा तव ॥ २९ ॥ विचारे त्वीश्वरत्वं ते को वा वार-

यितुं क्षमः । ^१नित्यं परोक्ष ईशस्तु जीवो नित्याऽपरोक्षकः ॥ १३० ॥
 तयोरैक्यं कथं चेत्ते तथाध्यासोऽविचारतः । त्वदध्यासाच्छक्त्य-
 योगाद्ब्रह्मप्रकरणादपि ॥ ३१ ॥ लक्षणा तत्त्वमोर्युक्ता तथैवासि-
 पदस्य च । लकारार्थानन्वयेन वाक्यं लक्षणयाऽर्थवत् ॥ ३२ ॥
 तदर्थोऽन्वेत्यभेदेन त्वमर्थेन त्वमर्थकः । असर्थेनाप्यभेदेन नान्य-
 संसर्गसंभवः ॥ ३३ ॥ अभेदस्तु न संसर्गस्तत्त्वे पट्टी भवेद्यतः ।
 विशेषणे विशेष्ये च धर्मत्यागादखण्डता ॥ ३४ ॥ धर्मिमात्रस्यै-
 कसत्तारूपोऽभेदो न खण्डकृत् । ये त्वभेदेऽपि खण्डत्वमीत्याऽभेदं
 त्यजन्ति हि ॥ ३५ ॥ धर्मिमात्रोपस्थितिरित्याहुर्मन्या यतो बुधाः ।
 उपस्थितेः प्रमात्यं च पदानां वाक्यतापि च ॥ ३६ ॥ कथं निर्वा-
 ह्यते ब्रह्मपदादपि भवेत्प्रमा । मानाभावश्च तत्त्यागे न च मान-
 मखण्डता ॥ ३७ ॥ यतो बोधस्वरूपं तत्फलं बोधस्य वा भवेत् ।
 घटो घट इतीवात्र नाभेदश्चेदलं शृणु ॥ ३८ ॥ तत्त्वंपदाभ्यां
 शबलावीशजीवावुपस्थितौ । अनेकरूपतस्तस्मादुक्तदृष्टान्तसं-
 गतिः ॥ ३९ ॥ नोपस्थित्यन्तरं तत्र धर्मत्यागेऽपि च द्वयोः ।
 लक्षणाव्यवहारस्तु धर्मत्यागे न युज्यते ॥ १४० ॥ नच घृत्यन्तरं
 येन रूपान्तरमभीप्सितम् । ^२संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो
 नात्र संमतः ॥ ४१ ॥ अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ।
 प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ॥ ४२ ॥ अद्वयानन्द-
 रूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः । इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा
 भवेत् ॥ ४३ ॥ अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तत तदैव हि । इति
 श्लोकत्रयेणार्या वाक्यवृत्तावखण्डताम् ॥ ४४ ॥ अभेदं चाभेदवो-

१ नित्यं परोक्ष इत्येकमीशविशेषणम् । २ ओऽर्थेनेत्युक्तावर्थाप्रतीतिरिति
 सुखाभावः । ३ भवतीत्यादावपि शक्तपदोपस्थितपदार्थयोः संसर्गविधयेवा-
 न्वयो नच तत्र वाक्यार्थत्वव्यवहार इति पदार्थसाधारण एव इति पक्षा-
 न्तरम् ।

धफलं चाहुर्मनीषिणः । त्वमर्थस्य च धात्वर्थेनाभेदेऽपि न कर्मता ॥ ४५ ॥ फलाविशेषिता सत्ता धात्वर्थो व्यावृतिर्न हि । आरोपितव्यावृत्तित्वाद्धातुसंज्ञा न बाध्यते ॥ ४६ ॥ उपाध्यभिव्यक्तियोगादारोपोऽपि हि युज्यते । उपाध्यभिव्यक्तिकर्तृब्रह्माभेदाद्वदादि च ॥ ४७ ॥ कर्तृ स्याद्ब्रह्म विख्यातं सत्तामात्रमिति श्रुतौ । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ ४८ ॥ इति श्रुतिरतः सत्ता न व्यापारोऽविकारतः । तत्त्वभावविरोधाच्च तस्मान्नैवास्ति कर्मता ॥ ४९ ॥

साधुत्वायैव पुरुषो युष्मच्छब्दसमन्वयात् । पुरुषार्थोऽस्तु चैकत्वं सत्तायामन्वितं भवेत् ॥ १५० ॥ इति केचित्तन्न युक्तं न संख्या निर्विशेषके । एकमेवाद्वयमिति कथमादौ विशेषणम् ॥ ५१ ॥ इति चेद्वितीयत्वं संख्यापक्षे विरुध्यते । संख्यापि सद्वितीयत्वाद्वये न विरुध्यते ॥ ५२ ॥ विरोधादुभयोरेवकारोऽपि च विरुध्यते । तस्मान्नेदत्रयाभावो वाक्यार्थोऽन्वेति वै सत्ता ॥ ५३ ॥ अभावात्सद्वितीयत्वं नाभावो नाश्रयात्पृथक् । निर्विशेषप्रकरणाद्धक्षणा तत्त्वमोरपि ॥ ५४ ॥ जडकारणताबोधवाधायेक्षादिसं-
कथा । कार्यकारणभेदापहत्यै सर्वासताकथा ॥ ५५ ॥ आरोपितत्वमीक्षादेः सति सत्यविशेषणात् । एकज्ञप्तेः सर्ववित्तिसिद्धये तत्त्वमोः कथा ॥ ५६ ॥ महावाक्यार्थबोधस्य प्रमात्वान्मोक्षयु-
क्तता । ननु चाव्याकृते भेदत्रयाभावो हि युज्यते ॥ ५७ ॥ तस्माच्च शबलं ब्रह्म प्रकृतं ननु शुद्धसत् । इति चेत्सत्यमिति च तद्व्यावृ-
त्त्यर्थमिष्यते ॥ ५८ ॥ कालान्तरे बाध्यते तद्विचारेणापि बाध्यते । कथं स्यात्सत्यता तस्य ब्रह्मैव प्रकृतं ततः ॥ ५९ ॥ पदत्रयं लक्षयित्वाऽस्यर्थेनैक्यं वदन्ति ये । तेषामभिप्राय एषोऽस्यार्थोऽभे-
दान्न मिद्यते ॥ १६० ॥ एकसत्तात्वभेदः स्यात्तद्व्यक्तित्वं तदेव हि ।
येनैवं शेषिकी सत्ता जालादिष्वपि भासनात् ॥ ६१ ॥ संसर्गे

चैकताभानं न ब्रह्म द्वैतकारणम् । संसर्गैकत्वमुभयोः सामरस्य-
 प्रयोजकम् ॥ ६२ ॥ तथाऽऽग्रहश्चेद्भवतु चैकत्वमुपलक्षणम् । अस्य-
 र्थस्य च संसर्गरूपमानेऽपि न क्षतिः ॥ ६३ ॥ अमेदो नित्य
 इत्यादौ तथोदाहृतिदर्शनात् । लक्ष्यत्रयैक्यबोधोऽयं न वाचां
 विषयो भवेत् ॥ ६४ ॥ निर्धर्मि वस्तु केनापि सुशकं नामिभाषि-
 तुम् । अतिव्युत्पन्नमतिना वाक्यार्थो वृध्यते तथा ॥ ६५ ॥ वक्तुं
 न शक्यते तस्मान्न सत्तन्नासदुच्यते । इत्याह भगवान्साक्षात्स-
 र्वज्ञोऽप्यर्जुन प्रति ॥ ६६ ॥ इत्थं लक्षणया स्तम्भकुम्भयोरेकता
 भवेत् । इति चेद्धर्मिभेदेन नैकतास्ति समञ्जसा ॥ ६७ ॥ भिन्न-
 रूपोपस्थितस्य धर्मिणस्त्वैक्यमिष्यते । यत्र धर्मिद्वयं तत्र कथमैक्यं
 भवेद्वद ॥ ६८ ॥ धर्मिभेदेऽप्यभेदश्चेल्लक्षणोक्तिर्न युक्तिभाक् ।
 अत्र प्रकरणादेकं ब्रह्म सद्धर्मि तत्र हि ॥ ६९ ॥ ईक्षादिकर्ता
 भगवानज्ञो भोक्ता च जीवकः । आरोपितौ तयोरैक्यं तत्त्वमि-
 त्याह च श्रुतिः ॥ १७० ॥ आरोपितत्वमैक्यस्य बोधात्सिद्धयति
 तत्त्वमोः । अविरोधः कुतो न स्यादिति चेच्छङ्क्यते त्वया ॥ ७१ ॥
 विरोधं न वयं ब्रूमस्त्वयाध्यस्तोऽस्ति सुस्थिरः । प्रकृतार्थपरा-
 मर्शि तत्पदं लक्षितं भवेत् ॥ ७२ ॥ लक्षणा त्वंपदस्यात्र न प्रयो-
 जनमर्हति । घटत्वादिविशिष्टस्य मृदभेदो यथा तथा ॥ ७३ ॥
 सविशेषे निर्विशेषाभेदो भवति सांप्रतः । इति चेत्परिणामोऽयं
 जीवो न ब्रह्मणो भवेत् ॥ ७४ ॥ तथा चेत्कालवशतो नाशो
 नास्तिक जीववत् । नापि धर्म्यन्तरं जीवस्तत्त्वमैक्यविरोधतः ७५
 नैक्यज्ञानमुपासार्थं सर्वज्ञानविरोधतः । अतो विवर्तो जीवो न
 बाधाभेदे मृषा भवेत् ॥ ७६ ॥ न स्यान्मोक्षमुखं तस्य मृपात्वा-
 च्छोकमावहेत् । धर्मत्यागाद्धर्मिणैक्यसिद्धयर्थं लक्षणा त्वमः ॥ ७७ ॥
 तदैव मुख्यमैक्यं स्यादहं ब्रह्मेत्यबाधितम् । देहादिवन्न जीवोऽयं
 धर्म्यध्यस्तोऽस्ति चित्प्रभे ॥ ७८ ॥ किंतु प्राणादियोगेन जीव-

त्वाध्यास इष्यते । औपाधिकत्वान्मिध्या तद्ब्रह्मत्वं वास्तवं
मतम् ॥ ७९ ॥ उपाधीनां तु मिध्यात्वं वाचारम्भणवाक्यतः ।
तस्मादीश्वरभेदो न ब्रह्मभेदोऽपि नास्ति ते ॥ १८० ॥ द्वाभ्युपपत्त्या-
दिमन्त्रास्त्वद्भ्रमेणैव सार्वकः । प्रत्यक्षं वद फीदृक्ते कं भेदमवगा-
हते ॥ ८१ ॥ जीवेशयोश्चेज्जीवेशौ नेन्द्रियार्थौ स्वयंप्रभौ । कथं
भेदस्तयोः स्वीयप्रत्यक्षपथमर्हति ॥ ८२ ॥ येनेन्द्रियेण यद्वाहं
तत्र भेदोऽपि तेन वै । विरुद्धधर्माक्रान्तिश्च न हेतुरुपयुज्यते ॥ ८३ ॥
नच प्रात्यक्षिकं ज्ञानं हेतूपन्यासमर्हति । हेतूपन्यासतो भेदः
साध्यश्चेदमुमा भवेत् ॥ ८४ ॥ दृष्टान्तस्तत्र वक्तव्यो घटादिः
सर्व एव हि । घटादिसर्वभिन्नत्वादभेदोऽपि भवेत्तदा । व्यतिरेके
घटादिस्तु दृष्टान्तः स्वयमूह्यताम् ॥ ८५ ॥ किंचेश्वरो जीव-
भिन्नः सर्वज्ञत्वादिति त्वया । वक्तुं न शक्यते तत्र दृष्टान्ताभावयो-
गतः ॥ ८६ ॥ एवं जीवेशपीशभेदोऽज्ञत्वाद्धेतोरपि त्वया । दुःसा-
धो हेतुना तेनाभेदोऽपि स्याद्यथाक्रमम् ॥ ८७ ॥ विरुद्धधर्मसि-
द्धिश्च भेदसिद्ध्या भवेत्तव । भेदसिद्धिस्तदैव स्याद्विरुद्धाक्रान्ति-
संभेदः ॥ ८८ ॥

किंच जीवाभिन्न ईशो ज्ञत्वाद्रामादिवद्भवेत् । इत्थमेवेश्वरा-
भिन्नो जीवोऽपि भवितुं क्षमः ॥ ८९ ॥ ईश्वरेऽप्यज्ञतापत्तिरिति
वक्तुं न शक्यते । सर्वात्मत्वादज्ञतापि युक्तैव परमात्मनः ॥ १९० ॥
सर्वज्ञतात्पक्षतयोर्विरोधो न कथंचन । सर्वज्ञत्वव्यापकत्वमत्प-
क्षत्वस्य दृश्यते ॥ ९१ ॥ स्वाध्यस्तसर्ववेत्तत्वं सर्वस्यापि हि
विद्यते । स्थानध्यस्तानभिज्ञत्वमपि सर्वस्य विद्यते ॥ ९२ ॥ यदी-
श्वरो जीवभिन्नस्त्वमेवाङ्गीकरोपि तत् ॥ ९३ ॥ यद्यभिन्नस्तदा
स्वीयमताद्विप्रच्युतो भवान् । यत्रेश्वरे जीवभेदः साध्यस्तं वेत्ति
वा न वा ॥ ९४ ॥ आद्ये किं विषयत्वेनायवा स्वत्वेन वा वद ।

विषयत्वे तु मिथ्यात्वं स्वत्वे भेदः कथं भवेत् ॥ ९५ ॥ न वेत्ति
 चेद्भेदसिद्धिः कथं वा क्रियते त्वया । अनेनैव, प्रकारेण जीवभे-
 दोऽपि धिक्कृतः ॥ ९६ ॥ उपाधिभेदग्राह्यत्वाज्जीवभेदो न वास्तवः ।
 मणिभेदान्न सूत्रस्य भेदो मालासु दृश्यते ॥ ९७ ॥ मणिवैचित्र्य-
 योगेन चेत्सूत्रे भेदविभ्रमः । मिथ्यैव भवितुं युक्तः केवले तदद-
 र्शनात् ॥ ९८ ॥ स्वप्ने जाग्रति दृष्टोऽपि भेदो नास्ति सुषुप्तके ।
 जीवस्तस्मादेक एव सर्वोपाधिविलासवान् ॥ ९९ ॥ नोपाधिसंपरि-
 त्यागः सुषुप्तेऽप्यस्ति येन हि । जीवस्य केवलीभावो येन स्याद्भेद-
 विभ्रमः ॥ २०० ॥ इति चेदस्तित्तोपाधेः केन दृष्टा सुषुप्तके ।
 त्वयेतरेण वा चाद्ये सुषुप्तिस्ते कथं भवेत् ॥ १ ॥ द्रष्टोपाधेस्त्वया
 दृष्टो न वा ब्रूहि सुषुप्तके । कथं सुषुप्तिर्दृष्टश्चेन्न चेत्सत्तोपधेः
 कथम् ॥ २ ॥ मदीयसुप्तिसमये यो जाग्रत्तत्कथावशात् । उपाधि-
 सत्ता चेत्तर्हि तज्जाग्रत्केन सिध्यति ॥ ३ ॥ तज्जागृतिस्त्वया दृष्टा
 चेत्त्वं जाग्रन्न सुप्तिमान् । तस्मात्तादृक्त्वदध्यासस्तस्मात्सत्यं जगन्न
 हि ॥ ४ ॥ अध्यस्तं जगदादाय न किञ्चित्तव सिध्यति । महाद्भे-
 दयथा बह्विधूमाभासान्न सिध्यति ॥ ५ ॥ मानमेयव्यवहृतेः संभ-
 वाभावतः खलु । अध्यस्तत्वं त्वयेष्टव्यं न चारम्भादिसंभवः ॥ ६ ॥
 कार्यकारणयोर्भेद आरम्भे संमतो न वा । न चेदप्रत्यक्षता स्याद-
 प्रत्यक्षाण्वभेदतः ॥ ७ ॥ तुल्यः सांख्येऽप्ययं दोषः । किंचापरत्वेन
 शृणु । स्वकार्यत्वं स्वहेतुत्वं नैकधर्मिणि संभवेत् ॥ ८ ॥ आद्ये न
 कारणं कार्यमिति वक्तुं न युज्यते । मृत्कार्यस्य कपालस्य घटका-
 रणता यतः ॥ ९ ॥ घटहेतोः कपालस्य मृत्कार्यत्वस्य दर्शनात् ।
 न कार्यं कारणमिति न वक्तुं सुशकं तव ॥ २१० ॥ यत्तच्छब्दाने-
 वेशे तु दोषोऽननुगमो भवेत् । कार्यकारणतावच्छेदकरूपेण
 चेद्भिदा ॥ ११ ॥ अवच्छेदकधर्मस्य भेदः स्यान्नतु धर्मिणः ।

अवच्छेदकधर्मस्य भेदोऽपि च न सिध्यति ॥ १२ ॥ उभयावच्छे-
दकत्वं कपालत्वस्य दृश्यते । यच्चच्छब्दनिवेशे तु दोषोऽननुगमो
भवेत् ॥ १३ ॥ अस्तु वा धर्मभेदोऽयं न धर्मि द्वैतसाधकम् ।
कपालकं न कलश इति ख्यात्या विभिन्नता ॥ १४ ॥ कल्पनीयेति
चेत्केनावच्छिन्ना प्रतियोगिता । कपालकलशत्वाभ्यां चेत्त्वदुक्तो
न सिध्यति ॥ १५ ॥ द्वयोपलक्षितत्वं तु प्रत्येकस्यापि विद्यते ।
कार्यं स्वकारणाद्भिन्नमिति वक्तुं न शक्यते ॥ १६ ॥ कार्यमेव
स्वशब्दार्थ उक्तदोषः स्थितस्ततः । तस्माद्भिन्नमभिन्नं वा कार्यं वक्तुं
हि दुःशकम् ॥ १७ ॥ तस्मान्निधायैव विश्वं स्यात्कस्य वा साधकं
भवेत् । अकार्यं चेत्सर्वयन्त्रवैयर्थ्यापत्तिरापतेत् ॥ १८ ॥ विश्वनिष्ठं
च मिध्यात्वं सत्यं मिध्यायवा वद । आद्ये द्वैतं द्वितीये तु जग-
त्सत्यत्वमापतेत् ॥ १९ ॥ इति चेच्छृण्वनिर्वाच्यस्थितो धर्मोऽपि
तादृशः । बन्ध्यापुत्रस्थिता धर्मास्तादृशा एव नान्यथा । याव-
न्निध्यावस्तुभावि मिध्यात्वं दृश्यवस्तुनः ॥ २० ॥ मिध्यात्व-
स्यापि मिध्यात्वे सत्यत्वं नहि सिध्यति । तथा सत्यविरोधित्वं
तथा तुच्छविरोधिता ॥ २१ ॥ सदसद्भिन्नमिन्नत्वे सदसद्रूपता
स्थिरा । इदमेव त्वनिर्वाच्यमुच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ २२ ॥
मिध्यावस्तुनियुन्यैव निवृत्तं यद्वेत्ततः । न द्वैतमप्रसिद्धत्वाद-
न्योन्यं शुक्तिरौप्यवत् ॥ २३ ॥ किमत्र बहुनोक्तेन ग्राह्यसंभावना
नहि । यत्किञ्चिद्गृह्यते तत्तु ज्ञानयोगेन गृह्यते ॥ २४ ॥

ज्ञाने ज्ञेयस्य संबन्धो विपर्यित्वं न चापरः । तत्र स्वरूपं
ज्ञानस्य सर्वतैरधिकसंमतम् ॥ २५ ॥ मिन्नत्वे कल्पनीयं स्यात्संव-
न्धान्तरमप्यथ । अनवस्थादिदोषः स्याज्ज्ञानामिन्नं जगत्ततः ॥ २६ ॥
ज्ञानं ज्ञेयमिति द्वेधा यदार्थोऽस्ति न चेतरः । इतरत्वे तुच्छता
स्याज्ञानत्वे तु गदिष्टता ॥ २७ ॥ ज्ञेयत्वे ज्ञानसंबन्धो न स्यात्त-
न्न ते गतिः । इदमेव हि तादात्म्यं ज्ञानस्य ज्ञेयवर्गके ॥ २८ ॥

यत्स्वातिरिक्तसंबन्धासंभवोऽस्ति विचारिते । ज्ञानस्याखण्डरूपस्य निर्विकल्पस्य नो भवेत् ॥ २९ ॥ जगद्विकल्पनारूपं तस्मान्मिथ्या जगत्स्मर । तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशं सर्वग्राहकता यतः ॥ २३० ॥ ग्राह्यबाधे सर्वशास्त्रतात्पर्यं ज्ञेयमादरात् । नच शास्त्रसहस्रेण पदार्थः क्रियतेऽन्यथा ॥ ३१ ॥ तस्मादेकार्यता युक्ता शास्त्राणां बुधसंमता । यथार्थवक्ता वेदोऽसौ नानात्वं धिक्करोति हि ॥ ३२ ॥ प्रशंसति नच द्वैतमद्वैतं च प्रशंसति । तस्माद्यथाधिकारं हि शास्त्र-वृत्तिः समञ्जसा ॥ ३३ ॥ स्वयंप्रकाशे प्रज्ञाने सर्वप्रत्यक्स्वरूपके । सर्वावभासके भेदो न कथंचन युज्यते ॥ ३४ ॥ भेदग्रह-आनुयोगिप्रतियोगिग्रहोद्भवः । स्वप्रकाशस्य ग्राह्यत्वाभावाद्भेद-ग्रहो नहि ॥ ३५ ॥ ज्ञानं च यदि भिद्येत भेदस्य ग्राहकोऽस्ति कः । गृहीता यदि भिद्येत जडो गृह्णाति किं कथम् ॥ ३६ ॥ ज्ञानस्य जडतापत्तिर्ग्राह्यत्वाच्च घटादिवत् । गृहीता ज्ञानमिन्नत्वाज्जड एव भवेत्स्वल्प ॥ ३७ ॥ जडोऽपि च गृहीता चेद्घटादीनां च तद्भवेत् । उभयोर्जडता चेत्स्याज्जगदान्ध्यं भवेत्तदा ॥ ३८ ॥ स्वयंप्रका-शता कापि मन्तव्या भवता ततः । यश्च स्वयंप्रकाशः स्यात्त-ज्ज्ञानं स्वयमुच्यते ॥ ३९ ॥ परप्रकाश आत्मा चेज्ज्ञानवानहमि-त्यपि । न वक्तुं शक्यते तेन घटतुल्यजडेन हि ॥ २४० ॥ जडोऽपि चेत्तथा विन्धाद्धटोऽपि गुणवानहम् । इति विद्याच्च ननु स ज्ञाना-भावान्न वेत्ति चेत् ॥ ४१ ॥ त्वयि ज्ञानं केन सिद्धं ज्ञानेनाथेतरेण वा । आद्ये स्वसाधके ज्ञाने दोष आत्माश्रयो भवेत् ॥ ४२ ॥ अन-वस्थादिदोषः स्याज्ज्ञानान्तरपरिग्रहे । द्वितीये तद्वितीयं तु स्वेना-न्येनोत सिद्धिमाक् ॥ ४३ ॥ पक्षद्वयेऽप्युक्तदोषास्तस्मादात्मा स्वयं-प्रभः । ज्ञानरूपो नित्यसिद्धोऽभ्युपगन्तव्य एव ते ॥ ४४ ॥ उत्प-द्यते चात्मनःसंयोगाज्ज्ञानमात्मनि । इत्याह तस्य चान्ध्यं

स्यान्मध्ये ज्ञानविनाशतः ॥ ४५ ॥ ज्ञानान्तरोत्पत्तिनाशं ज्ञानं
 चेन्नोपपत्तिमत् । प्राक् संयोगात्तदुत्पत्तिः संयोगान्तरतोऽथ
 वा ॥ ४६ ॥ आद्ये तु सर्वज्ञानानां यौगपद्यं भवेत्तव । द्वितीयेऽप्य-
 णुमात्रे तु न संयोगान्तरोद्भवः ॥ ४७ ॥ स्वावच्छेदेन संयोगान्त-
 ररोधित्वयोगतः । निष्प्रदेशे चात्मनि च न संचारस्य संभवः ४८
 संयोगश्च विभागश्च येन स्तः सोपपत्तिकौ । सप्रदेशत्वपक्षे तु
 नित्यत्वं नात्मनो भवेत् ॥ ४९ ॥ निष्प्रदेशेऽपि चाकाशे यथास्ते
 पक्षिणां गतिः । मनोगतिस्तथा चेत्किमाकाशं दृश्यते त्वया ॥ ५० ॥
 येन दृष्टान्तसिद्धिः स्यात्किंच संचारसंभवः । मनसो न भवे-
 त्कापि पादपक्षायभावतः ॥ ५१ ॥ सुषुप्तौ चरमज्ञाननाशो न
 स्यात्कथंचन । पुरीतदान्तरज्ञानान्नाशो नैवोपपत्तिमान् ॥ ५२ ॥
 सामानाधिकरण्यस्याभावात्किंचादराच्छृणु । भावावगाहि तज्ज्ञान-
 मुताभावावगाहि वा ॥ ५३ ॥ आद्ये न स्यात्सुषुप्तिः सा द्वितीये
 प्रतियोगिनम् । विनिर्मुच्याभाववित्तिर्न दृष्टा कापि केनचित् ५४
 प्रतियोगिज्ञानपक्षे न सुषुप्तिर्भवेत्तु सा । येनेन्द्रियेण यद्वाह्यं तद-
 भावोऽपि तेन हि ॥ ५५ ॥ इत्थं नियमसङ्कावादभावप्रहणं
 कथम् । इन्द्रियाणां हि संयोगे जागृतिः स्वप्न सुषुप्ता ॥ ५६ ॥
 तस्माच्च चरमज्ञाननाशो नैवोपपद्यते । पुरीतदन्तःसंयोगान्नाश-
 श्चेज्ज्ञाननाशयता ॥ ५७ ॥ गता तथा चरमता कथं सिध्यति
 तद्वद् । नाशाच्चरमतासिद्धिश्चरमत्वाच्च नाशयता ॥ ५८ ॥ इत्थम-
 न्योन्याश्रयतादोषान्नाशो न सिध्यति । संयोगान्तरसिद्ध्यर्थं व्यापा-
 रश्चेप्यते नवा ॥ ५९ ॥ आद्ये व्यापारसमये पूर्वसंयोगनाशतः ।
 ज्ञाननाशो भवेन्मध्य आन्ध्यं दुर्वारमेव हि ॥ ६० ॥ द्वितीयेऽपि
 च संयोगान्तरासंभवतः खलु । ज्ञानोत्पत्तिर्न, सिध्येच्च तेन चैद्युग-
 पद्भवेत् ॥ ६१ ॥ परस्परविरोधेन युगपन्नाशिता भवेत् । अविरोधे
 तु तिष्ठेच्च गता नाशीयहेतुता ॥ ६२ ॥ चिद्गुण आत्मनि तथा

सांशेऽन्तःकरणेऽपि च । कः कुशो ज्ञाननिष्पत्तिः कथं चेच्छृणु
तत्कमम् ॥ ६३ ॥ देहोत्पत्तिविनाशाभ्यामासोत्पत्तिविनाशकौ ।
यथा तथा बुद्धिपुत्तिनाशोत्पत्तिभिरिष्यते ॥ ६४ ॥ तदभिव्यक्ति-
योगेन व्यवहारोऽस्ति लौकिकः । अन्यथा त्वालनित्यत्वं व्यवहारं
च लौकिकम् ॥ ६५ ॥ कथं च निर्वाहयसि तस्मादालैव चित्प्रभः ।
सच्चिदानन्दगुणकं ब्रह्म मध्वावगच्छसि ॥ ६६ ॥ गुणाद्भिन्नमभिन्नं
वा तद्ब्रह्म प्रतिपादय । भिन्नं चेज्जडतापत्तिरभिन्नं चेच्चिदेव हि ॥ ६७ ॥
चिद्भिन्नत्वे च जडता सद्भिन्नत्वे च तुच्छता । सुखमेवे दुःखतेति
दोषत्रयमुदाहृतम् ॥ ६८ ॥ चिद्भिन्नत्वेऽपि चिद्वत्त्वान्न जडत्वं
वदेद्यदि । सद्भिन्नत्वेन तुच्छत्वाच्चिद्वत्ता न हि संभवेत् ॥ ६९ ॥
सुखवत्तापि तद्वत्स्यात्तुच्छे सर्वमसंभवि । जीवसाधारणा एते
भवतः संमता न वा ॥ ७० ॥ जीवसाधारणत्वे तु ब्रह्मलक्षणता
कथम् । असाधारणपक्षे तु जीवस्य जडता तथा ॥ ७१ ॥ तुच्छता
दुःखता चेति मोक्षोऽपि च न संभवेत् । तद्वत्क्षणं पूर्णता चेदा-
काशस्यापि दृश्यते ॥ ७२ ॥ प्रत्यक्त्वं चेदस्ति जीवे न श्रुतं
लक्षणान्तरम् । ज्ञानानां तारतम्यं च वदन्संपृच्छयते मया ॥ ७३ ॥
न्यूनाधिकग्राहकत्वमुत सर्वैकदेशिता । आद्ये गृध्रो दूरदृष्टिस्त्व-
त्तोऽधिकतरो भवेत् ॥ ७४ ॥ मन्देन्द्रियः पण्डितश्च बालान्न्यून-
तरो भवेत् । द्वितीये देशवत्त्वेन नाशः स्यादात्मनामपि ॥ ७५ ॥
उज्ज्वलानुज्ज्वलत्वे तु न शक्ये कल्पितुं त्वया । ते किं स्वाभाविके
नो वा स्वभावश्चेदलं शृणु । बालो न पण्डितः स्यात्तेन चेद्वैत्व-
न्तरं भवेत् ॥ ७६ ॥ उपाधौ तारतम्यं स्यान्न ज्ञाने स्यात्कथंचन ।

विष्णुः सर्वोत्तम इति वदन्नप्यत्र पृच्छयते ॥ ७७ ॥ को वा स्या-
द्विष्णुशब्दार्थो जडश्चिद्वाय मे वद । जडश्चतुर्भुजो देहो व्यापको
नैव संभवेत् ॥ ७८ ॥ चैतन्ये व्यापके देहो न कथंचन युज्यते ।
देहाभावादुत्तमता दुर्निरूपा भवेत्तव ॥ ७९ ॥ चिज्जडैक्यं वास्तविकं

न कथंचन सिध्यति । जडस्य चित्त्वापत्तिः स्थावितश्च जडतापि च ॥ २८० ॥ विरोधादुभयं न स्यादनिर्वाच्यत्वमापतेत् । न तज्जडं किंतु मायाकल्पितं चिन्मयं भवेत् ॥ ८१ ॥ इति चेत्परिणामे तु विकारित्वं समापतेत् । विवर्ते तु मत्वात्स्वीयात्प्रच्युतिस्तत्र संभवेत् ॥ ८२ ॥ सदातनत्वाच्चक्राब्जपाणिमूर्तिर्न मायिकी । इति चेद्भ्रामक-
 प्णाद्या नूना वाऽथ सदातनाः ॥ ८३ ॥ सदातनत्वेऽवतारशब्दो न स्याच्च तेषु तु । नूनत्वे परिणामो वा विवर्तो वाय मे वद् ॥ ८४ ॥ आव्ये चित्तो वा मूर्तेर्वा परिणामो भवेद्बद् । चित्तस्तु परिणामेऽपि नाशापत्तेर्न सांप्रतम् ॥ ८५ ॥ द्वितीये मूलमूर्तेश्च स्वरूपेण कथं स्थितिः । अचिन्त्या शक्तिरीशस्य तथा रामादिसंभवः ॥ ८६ ॥ इति चेन्मन्मता माया कुतो न स्वीकृता त्वया । सतीत्वे शक्तिता न स्यात्स्तम्भे कुम्भे क शक्तिता ॥ ८७ ॥ असती शशभृद्भाभा कथं वा स्वीकृता त्वया । उत्तोभयविरुद्धा चेत्सैव माया प्रकीर्तिता ८८ तथा रामादिसृष्टिश्चेज्जगत्सृष्टिः कुतो नहि । रामादीनामभिन्नत्वे जगतोऽपि कुतो नहि ॥ ८९ ॥ अभिन्नत्वे तु सर्वासा ह्येक एव हरिः स्थितः । कथं सर्वोत्तमत्वं स्यादेकवस्तुनि निर्द्वये ॥ ९० ॥ सर्वं पुरुष एवेति प्रोक्तं पुरुषसूक्तके । बलायलविचारे तु शिवाद्या अपि चोत्तमाः ॥ ९१ ॥ अंशांशितायामपि च भेदो जीवेशयो-
 र्यदि । अंशांशिता नोपपन्ना भिन्नत्वात्स्तम्भकुम्भवन् ॥ ९२ ॥ किंच भेदं समाश्रित्य तत्त्वमित्यत्र वाक्यके । तस्य त्वमिति माध्वोऽसौ समासं प्राह सादरम् ॥ ९३ ॥ समासो नैव युक्तोऽयं युष्मदर्थविशेष्यकः । समासेऽपि च विंचाय विधेयं ब्रूहि साद-
 रम् ॥ ९४ ॥ पष्ठयर्थश्चेत्प्रमासेषु तादृग्वोयो न युक्तिमान् । अस्पर्धश्चेदपूर्वत्वं न तस्यास्तीति संस्मर ॥ ९५ ॥ तदित्यन्ययनि-
 र्देशः पष्ठयर्थे चेन्न युक्तिमान् । निपादस्थपतिन्यायविरोधात्प्रथमा ततः ॥ ९६ ॥ स आत्मा तत्त्वमित्यत्र नभश्छेदो न सांप्रतः ।

अक्रान्त आत्मा कथितस्तद्भिन्नत्वे त्वनात्मता ॥ ९७ ॥ सादृश्यं न समस्तस्य नञोऽर्थः स्यात्तथैव चेत् । अचन्द्रं मुखमित्यत्र न सादृश्यं प्रतीयते ॥ ९८ ॥ अगौरिति पदाद्यद्गोभिन्नो गोसदृग्भवेत् । अतदित्यत्र तद्वत्त्वादिति चेद्वचनैरलम् ॥ ९९ ॥ भेद एव हि वाक्यार्थो न सादृश्यं तथापि हि । अनात्मत्वे तु जीवस्य वाक्यमेतद्वृथा भवेत् ॥ ३०० ॥ अनात्मा बोधयोग्यश्च कुत्र दृष्टस्त्वया वद । अस्त्यध्याहारपक्षेऽपि वाक्यभेदोऽपि गौरवम् ॥ १ ॥ तस्मादात्मानमेवावेदहं ब्रह्मेति वाक्यतः । विरोधारसर्वविज्ञानविरोधादैक्यमेव हि ॥ २ ॥

वाक्यार्थो वर्णनीयस्ते न भेदस्तु कथंचन । एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानं प्रकृतं ततः ॥ ३ ॥ तत्र प्रकरणे भेदकथा नैवोपयुज्यते । जडानामीश्वराभेदमुररीकुरूपे न वा ॥ ४ ॥ द्वितीयं भेदनिन्दायाः श्रुतत्वान्न हि युज्यते । आद्ये मुख्यममुख्यं वाऽभेदमङ्गीकरोपि हि ॥ ५ ॥ मुख्यं चेच्चित्रमेतत्तु यज्जडाभेदकश्चित्ति । बाधायां चेद्भेदहेतुर्न वास्तविकतामियात् ॥ ६ ॥ कथं जीवेशयोर्भेदो वास्तवः स्याद्विचारय । वास्तवत्वे निष्फलं स्यात्सतः सत्यविशेषणम् ॥ ७ ॥ अतो विश्वमृषात्वाय युक्तं सत्यविशेषणम् । दृष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तमित्यतः ॥ ८ ॥ दार्ष्टान्तिकेऽप्यधिष्ठाने युक्तं सत्यविशेषणम् । भेदहेतोर्मृषात्वेन भेदोऽपि च मृषा भवेत् । दुःखी जीवः कथं ब्रह्मेति चेद्विष्णुर्यथा तव ॥ ९ ॥ वृन्दासीतावियोगाभ्यां दुःखित्वं श्रूयते बहु । तन्मिथ्या चेदिदं मिथ्या कुतो न भविता वद । जनयैव दिशा विज्ञः कर्तृत्वादि विचारयेत् ॥ १० ॥ अन्तर्नियन्ता सर्वेशः कथं जीवो भवेदिति । नाशङ्क्यं निष्प्रदेशान्तः स्थितेर्नियमनस्य च ॥ ११ ॥ असंभवादतो जीवोपाधेरन्तर्नियामकः । आकाशान्तर्नियन्तृत्वं कार्यत्वात्संभवेद्यथा ॥ १२ ॥ घटे मृत्तद्वदत्रापि न जीवे कार्यता नहि ।

कार्यत्वे नास्तिकमतप्रविष्टस्त्व विभासि मे ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नबौद्धा
 इति च वृथा लोकान्विनिन्दसि । अतो जीवेशयोर्भेदे न कश्चिद्वे-
 तुरस्ति हि ॥ १४ ॥ जडानामीशभेदश्चेत्सर्वज्ञान न सिध्यति ।
 सत्यमिदं वाक्यं तु निर्मूलं धूर्तकल्पितम् ॥ १५ ॥ लब्धं
 चेदपि कुत्रापि नास्माकं कापि च क्षतिः । ब्रह्मेव सत्यशब्दार्थं
 सत्यज्ञानमिति श्रुते ॥ १६ ॥ तदभेदो मिदायाश्च सर्वं ब्रह्मेति-
 ब्रूवेत् । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुत्तरी ॥ १७ ॥
 इत्यादिवचने स्मार्तानामुरान्मन्यतेऽधमः । ईश्वरोऽहमिति प्रज्ञाव-
 तामासुरता यदि ॥ १८ ॥ जीव वास्तवभोक्तारं मन्वानस्यापि
 तद्भवेत् । ईश्वरोऽहमिति प्रज्ञावतीशेऽपि तदापतेत् ॥ १९ ॥ ईशस्य
 युक्तजीवानामयुक्ततत्त्वत्तत्तत् । जीवेश्वरैक्यमेतावदुक्तं किं न
 श्रुतं त्वया ॥ २० ॥ लौकिकेश्वरताहन्तानिपेद्बुधं वचनं हि तत् २१
 त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च । आत्मा पुनर्बहिर्भूय
 अहोऽज्ञानताक्षता । इत्थं ब्रह्मापीशभेदं मन्वानं धिक्करोति
 हि ॥ २२ ॥ यः सर्वाणि च नामानि बोधयन्तीति मध्वकः ।
 स्वीकृत्य नानाशक्तित्वां स्वीकरोति हि शब्दके ॥ २४ ॥ ईशसर्वा-
 लतायां तु कस्याद्वेषो न विद्महे । आनन्दमात्रावयवोऽनवयवगुण-
 सागरः ॥ २४ ॥ स्वगतेन च भेदेन वर्जितं परमेश्वरः । ब्रह्मा
 वायुश्च तस्यैव प्रतिनिम्नौ पुमाकृती ॥ २५ ॥ रमापि योपिदाकार-
 प्रतिविम्बो हरेरिति । तारतम्यप्रतिभायां ब्रुवन्मध्योऽत्र पृच्छयते
 ॥ २६ ॥ आनन्दावयवत्वे तु कथं नो नाशिता भवेत् । यद्यत्सा
 वयववस्तु तत्तत्राशीति निर्णयान् ॥ २७ ॥ नो चेन्नित्यत्वमस्माकं
 को निवारयितुं क्षमः । अम्मान्नित्यत्वमिष्टं चेत्किमीशेन कृतं तव
 ॥ २८ ॥ किञ्च स्वगतभेदेन वर्जितत्वं तु दुःशङ्कम् । अभेदोऽवयवानां
 पायवाऽवयवशून्यता ॥ २९ ॥ कोऽयं स्वगतभेदेन वर्जितत्वस्य
 ते मते । आद्ये हस्तक्रिया पादे नेत्रे पादक्रिया तथा ॥ ३० ॥

एवं सर्वक्रियाकर्ता प्रत्येकावयवो भवेत् । तदनेकत्वकृतिस्तु व्यर्था
स्यान्मध्व बुद्धिमन् ॥ ३१ ॥ यथाऽस्याऽपानयोरैक्यं दिवसान्धपत-
त्रिषु । हस्तत्वादिस्वरूपेण भेदश्चेत्केन भिन्नता ॥ ३२ ॥ आनन्द-
त्वेन चेद्भोके पार्थिवत्वेन भिन्नता । न दृष्टातः को विशेषो विष्णोः
स्वाभेदसंश्रये ॥ ३३ ॥ अथावयवशून्यत्वे प्रतिज्ञाहानिमाश्रय ।
ब्रह्मा वायू रमा चेति प्रतिविम्बा इति ब्रुवन् ॥ ३४ ॥ वदतु क
त्वया दृष्टः प्रतिविम्बोऽयमीदृशः । विम्बानुरूपता दृष्टा तर्ह्येव
प्रतिविम्बता ॥ ३५ ॥ वचनानां बलाच्चेदिकं यूप आदित्यतामि-
यात् । यादृत्स्याद्विम्बसन्निध्यं तावत्तु प्रतिविम्बकः ॥ ३६ ॥
प्रतिक्षणव्यापृतानां ब्रह्मादीनां प्रतिक्षणम् । विष्णुविश्लेषतो नाशः
प्रतिक्षणमहो भवेत् ॥ ३७ ॥ व्यापकत्वात् विश्लेष इति चेदिह
दर्पणे । प्रतिविम्बस्त्वया केन हेतुना विनिवार्यते ॥ ३८ ॥ मुक्ता-
वप्येवमेवैते ब्रह्माद्यास्तारतम्यतः । तिष्ठन्ति तव सिद्धान्ते मुक्ता
किं तैः समर्जितम् ॥ ३९ ॥ दुःखहेतौ तारतम्ये कथं ते सुखभागि-
नः । निष्कामत्वान्मुक्त्यवस्था न तेषां दुःखकारणम् ॥ ४० ॥
इति चेत्प्राञ्जुक्तितस्ते स्युस्तुल्या असदादिभिः । मुक्तावदुःखहेतु-
त्वात्तारतम्यं वृथेप्यते ॥ ४१ ॥

सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म । स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म
जगत् । सूक्ष्मचिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वाद्ब्रह्माभेदो वास्तवः ॥ इत्थं
स्थूलयोरपि ब्रह्माभेदः । अणुश्चिद्रूपो जीवः । ब्रह्मशरीर-
त्वाद्ब्रह्मभिन्नः स्वरूपस्वभाववैलक्षण्याद्भिन्नाश्चैते इति रामानुजः
प्राह । तत्रैतच्च विचार्यते । सर्वज्ञचिता सूक्ष्मे चिदचितौ अभिन्ने
इति वदताऽचिच्छब्दश्चिच्छब्दो वा कथं प्रयुज्यते ? चिदभेदेऽचि-
त्त्वाभावादचिदभेदे चित्त्वाभावाच्च । प्रकाशतमसोरिवाभेदासं-
भवाच्च । अभेदेऽपि कारणत्वासंभवात् । तथाहि सूक्ष्मचिदचिद्वि-
शिष्टं ब्रह्म जगत्कारणमिति वदता सूक्ष्मचिदचितोर्जगत्कारणता-

वच्छेदकत्वमङ्गीकृतं तत्र प्राथमिकमहत्तत्त्वपरिणामे सूक्ष्मत्वाप-
गमात् कारणतावच्छेदकरूपाभावात्कारणाभावादुत्तरपरिणामो न
स्यात् । चिदचिदनुवृत्तिवत्सूक्ष्मत्वस्याप्यनुवृत्ताद्युत्तरोत्तरकार्ये
स्थूलत्वासंभवात्स्थूलचिदचिदात्म जगदित्युक्तिर्न संगच्छेत । तत्र
स्थूलत्वासंभवात् । न चापेक्षिकं सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं च समादायो-
त्तरोत्तरकारणता निर्बोद्धुं शक्या चरमकार्ये ब्रह्मत्वासंभवात्सर्वं
ब्रह्मेति वाक्यविरोधः । निरपेक्षसूक्ष्मत्वेन सापेक्षसूक्ष्मत्वस्य विरो-
धात्तत्सामानाधिकरण्येन तदुत्पत्तेरसंभवात् । किंच सापेक्षसू-
क्ष्मत्वस्यापि कार्यत्वाग्निरपेक्षसूक्ष्मत्वानुप्रवेशस्य तत्रासंभवात्सा-
पेक्षसूक्ष्मत्वोत्पत्तिरेव न स्यात् । तदभावे च तत्सामानाधिकरण्येन
स्थूलत्वानुत्पत्तेर्जगदनुपपन्नं स्यात् । किंचावयवोपपद्यं विना
प्राग्विद्यमानैरेवावयवैः स्थूलत्वासंभवात्स्वकारणावयवातिरिक्ताव-
यवासंभवाज्जगदनुपपन्नमेव । किंच चिज्जडब्रह्मवादिमतेऽचिदंश-
स्यैव परिणामाज्जगत्कारणत्वं छत्रिन्यायेन समुदाये औपचारिक-
मापतेत् । आपन्ने च मुख्यकारणत्वं प्रकृतिशब्दवाच्येऽचिदंशे
एव पर्यवसन्नम् । पर्यवसन्ने च सांख्यमतादयिशेषः । अविशेषे च
ईक्षणाद्यसंभवाज्जगत्कारणत्वानुपपत्तिः । अनुपपन्ने च छत्रिन्या-
येनाप्युपचारीभावाद्ब्रह्मत्वासंभवः । यदि शक्तित्वार्थं मित्रां सत्तां
नाङ्गीकरोषि तर्हि प्रकृतिर्ब्रह्मशक्तिरिति घटता ब्रह्मत्वं चिदंशे
एवाङ्गीकृतं तत्र चिदमित्रायाः शक्तेरचित्वासंभवादचितः सम्भ-
कुम्भादिवच्छक्तिन्वासंभवात्केवलचिद्रूपत्वे स्वस्य स्वशक्तित्वायो-
गाद्यानिर्वचनीया मायेयमेवेति स्वस्यापि मायावादित्वादन्यान्य-
थार्थवक्तृभ्यनिन्दन् कुतो न लज्जति भवान् । किंच जीवोपाधेः
स्थूलस्य सर्वं ब्रह्मेति वाक्यसमन्वयाय मुख्याभेदमङ्गीकुर्वता
स्थूलचिदचित्तोरप्यभेदाङ्गीकाराज्जीवब्रह्मैक्यं कुतो न स्वीक्रियते
च नित्यमुक्तत्वादीधरस्य तदभेदाज्जीवस्यापि नित्यमुक्तत्वाद्ब्रह्ममि-

ध्यात्वं प्रसज्येत । प्रसक्ते विश्वमिध्यात्वं विना तदनुपपत्तिः । अनु-
 पपन्नत्वाद्विश्वमिध्यात्वाङ्गीकारे स्वमतादत्यन्तं प्रच्युतो भवान् ।
 किंच स्थूलचिदचितोर्ब्रह्माभेद इत्यत्र स्थूलविशेषणं चिदंशे वाऽचि-
 दंशे वोभयत्र वा समन्वियात् । चिदंशे वोभयत्र वा न संभवति ।
 पक्षद्वयेऽपि चिदंशे विकारापत्त्या जडत्वाज्जगदान्धप्रसङ्गः । अचि-
 दंशे चेदप्यविकृतसूक्ष्मचितो जीवस्येश्वरस्य वा विकृतस्थूलाभेद-
 स्याध्यासं विनाऽनुपपन्नत्वान्मुख्याभेदो दूरनिरस्तः । सूक्ष्माचिदं-
 शस्यापि विकारिणो विकृतचिदभेदो मुख्योऽनुपपन्नः । अनुपपन्ने
 भेदेऽभेदे चानिर्वचनीयख्यातिः सुस्थिरा । किंच सर्वाणि नामानि
 चेतनस्यैवाचेतनेषु देहादिषु गौणानीति वदतो दाशरथिरित्यादौ
 चेतनेऽपत्यत्वस्य जन्यत्वव्याप्यस्यानुपपत्तिः । तदुपपत्त्यर्थं जन्य-
 त्वाङ्गीकारे नास्तिकमतप्रवेशः । देहगतं जन्यत्वं आत्मन्यध्यस्य
 यदि शब्दप्रवृत्तिस्तदा गौणत्वं गले पतितम् । चैत्रादिशब्दानां
 चैत्राद्यात्मन्येव मुख्यवृत्तिं स्वीकुर्वतो द्वितीयचैत्रशब्दार्थं आलो-
 तान्यः । अन्यश्चेतननामता न स्यात् । आत्मा चेदेवदत्तादिप-
 र्यायतापत्तिः । चैत्रदेहाद्युपलक्षितश्चेदत्रापि चैत्रदेहशब्दयोराल-
 नैवार्थवत्त्वान्न देहोपस्थितिः । देहशब्दस्य देहे एव वृत्त्यङ्गीकारेऽपि
 देहत्वेन यावदेहानामुपलक्षणत्वेन पुनः पर्यायतापत्तिः चैत्रशब्द-
 वैयर्थ्यापत्तिश्च । चैत्रोऽहं जानामीति प्रतीत्या देहात्मनोरभेदाङ्गी-
 कारप्रयासो निष्फलः । चैत्राहंशब्दयोरालनैकाध्यात् । देहवाचित्वे
 त्वभेदद्वारा शब्दप्रवृत्तेर्गौणता । परिणाम्यपरिणामिनोर्वास्तवाभे-
 दासंभवादाध्यासिकः सः । वास्तवाभेदाङ्गीकारे देहनाशेऽज्ञातत्व-
 प्रसङ्गात् । चिदंशपरिशेषेऽपि तस्य नासता स्यात् । तव चिदचि-
 दात्मवादित्वात् । कस्यचिज्जडांशस्य परिशेषेऽपि आंशिकनाशस्य
 दुर्वारत्वात् । यस्मिन्देहे देहः पतेत्तत्रैव तिष्ठेद्यत्र घटस्तत्र मृद्वत् ।
 शुद्धचिदंशस्यैवात्मताङ्गीकारे चैत्रोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतिसदृशे-

णाप्यभेदो दुःसाधः । चैत्रोऽहं मरिष्यामीति प्रतीत्याऽऽसनाशोऽप्यङ्गीकृतः स्यात् । गतं तव वैकुण्ठगमनमुपासनाफलम् ।

ननु शरीरशरीरिणोः स्वरूपस्वभाववैलक्षण्याद्भेदोऽपि तेन भवे-
ल्लोकान्तरगमनमिति चेन्न । भेदाभेदयोरन्यतरस्यावास्तवत्वापत्तेः ।
वास्तवत्वेऽन्यतरबुद्धिरन्यतरबुद्धिं प्रतिवर्त्तीयान् । अप्रतिबन्ध-
कत्वे सर्वत्र सर्वबुद्धिप्रसङ्गः । यथा शरीरशरीरिणोर्भेदे सत्यप्यभे-
दमङ्गीकरोषि तथा घटपटयोरप्यभेदे किं प्रतिबन्धकं तव भवेत् ।
यथाप्रतीतिस्तदङ्गीकार इति चेत्किमयुक्ता स्यान्भेदः सर्वेषु इति
प्रतीतिः । किंच भेदाभेदयोः प्रतियोग्यभावरूपयोः सामानाधि-
करण्ये घटघटाभावयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात् । किंच सर्वे
शब्दाः प्रकृतिप्रलययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा लोके तत्तद्वा-
च्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवद्वस्तुमुखेन तदभिमानिजीवतद-
न्तर्यामिपर्यन्तसंघातस्य वाचका इत्यपि वदता शब्दशक्तिपर्याप्तिः
किं देहजीवपरमात्ममुदाये, एत प्रत्येकस्मिन्, अथवाऽन्यतमे,
अथवाऽन्यतमेष्वेकस्मिन्, एकस्मिन्नपि किं देहे, एत जीवे, अ-
थान्तर्यामिणि । आद्ये तत्तद्वाच्यतयेत्यसंगतम् । माद्यपक्षत्रये तत्त-
त्संस्थानवद्वस्तुमुखेनेत्यसंगतम् । चतुर्थे शक्यतावच्छेदकाभाववद्वा-
चकत्वापत्तिः । चित्रमेतदन्यशक्त्यान्यप्रतीतिरिति । परमात्मवा-
चित्वे देहजीवयोः शब्दादप्रतीत्यापत्तिः । देहजीवान्यतरवाचक-
त्वपक्षेऽपि स्वैरान्यतरप्रतीत्यनापत्तिः । देहादीनां प्रकारत्वे कृष्ण-
श्चैत्र इत्यादौ एकदेशान्वयापत्तिः । जीवः संसारीत्यत्र जीवशब्दस्य
जीवान्तर्यामिवाचकत्वेन परमात्मनि संसारित्वप्रतीत्यापत्तिः ।
अन्यथा एकदेशान्वयापत्तिरुक्तैव । जीवशब्देऽन्तर्यामिविनिर्भोकेण
शक्त्यङ्गीकारे सर्वे शब्दाः परमात्मवाचका इति प्रतिज्ञाहानिः । ल-
क्षणापक्षे त्वनन्तस्थललक्षणापेक्षया परमात्मनि शक्तित्यागएव युक्तः ।
अतश्चैत्रादिशब्दानां देह एव, जीवशब्दस्य मोक्षचैतन्य एव, घटा-

दिशब्दानां तत्तत्संस्थाने एव, परमात्मादिशब्दानां परमात्मन्येव शक्तिर्युक्ता । किञ्च जीवस्य ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मात्मत्वं वदता 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति, समानाधिकरणं त्वंपदं चाचिद्विशिष्टं जीवशरीरं ब्रह्माचष्टे, इति पदद्वयार्थं निर्णयि प्रकारद्वयविशिष्टैकपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्येति जीवान्तर्यामिब्रह्मणो जगत्कारणब्रह्माभेदः कथितस्तन्मन्दप्रहारमणीयम् । त्वंपदस्य जीवान्तर्यामिवाचकत्वाभावात् । अन्यथा त्वं मूर्ख इत्यादौ ब्रह्मणो मूर्खत्वापत्तेः । अन्तर्यामिणः संबोध्यत्वाभावादसिपदासंगत्यापत्तेः श्वेतकेतुजीवस्यैव संबोध्यत्वात् । किञ्च शरीरशरीरिणोरभेदवादिनः किं प्रतिबन्धकं तत्त्वमसीत्यत्रैव जीवब्रह्मैक्यबोधे । किञ्च निरवयवचिद्रूपस्य जीवस्यान्तःप्रवेशासंभवात्तदन्तर्यामित्वं ब्रह्मणो न संगच्छते । प्रदेशबल्येव पदार्थान्तरप्रवेशसंभवात् । अन्तर्यामित्वेऽपि न जीवशरीरत्वं ब्रह्मणः । यथा न मणिशरीरत्वं मालासूत्रस्य । किञ्च तत्त्वमसीत्युपदेशवाक्यं । उपदेशो ह्यज्ञाननिवृत्तये भवति । नाज्ञानं ब्रह्मणि त्वयाभ्युपगम्यते येनायमुपदेशः सफलीक्रियेत । नापि जीवे भावरूपमज्ञानमङ्गीक्रियते नाभावरूपमज्ञानं । संभवति ज्ञानवति ज्ञानाभावायोगात् । नचोत्पन्नज्ञानवत्त्वेनाभाव उपपादयितुं शक्यः । नहि ज्ञानरूप आत्मा ज्ञानान्तरमपेक्षेत विषयं प्रकाशयितुं यथा न दीपो दीपान्तरम् । यदि स्वरूपज्ञानस्य दीपस्य वा विषयप्रकाशनसामर्थ्याभावः तर्हि तत्र ज्ञानं नापि दीपः । किंचालसमवेतं ज्ञानं ज्ञानान्तरसापेक्षं विषयप्रकाशनाक्षमं वा ज्ञानत्वादात्मज्ञानवदित्यनुमानेनानवस्थाजगदान्ध्ययोः प्रसङ्गात् । विषयप्रकाशक्षमत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षा ज्ञानान्तरापेक्षत्वे विषयप्रकाशाक्षमत्वमित्यन्योन्यविरोधाज्ज्ञानरूपत्वं ज्ञानवत्त्वं च न सिध्येत् । तस्माद्भावरूपमज्ञानं ज्ञानसामान

न्याविरोधिप्रभावाध्य स्वकार्यपरीक्षावाध्यं वा जीवेऽस्तीति भवते-
 दृश्यम् । तस्यैव तत्त्वमसीत्युपदेशः । तदैव तत्त्वावेदकवेदान्तशा-
 खसाफल्यम् । नह्यज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण भूतार्यवेदनस्य किञ्चित्प्र-
 योजनं संभवति । किञ्च चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापरि-
 च्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्कर्मा-
 नुरूपज्ञानसंकोचविकासावित्युक्तं तत्र स्वरूपभूतज्ञानेऽसंकुचिता-
 परिच्छिन्नेति विशेषणाभ्यां विभुत्वं नित्यत्वं चाङ्गीकृतं तत्र 'आरा-
 प्रमात्रः पुरुषः, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, बालाग्रशतभा-
 गस्ये'त्यादिश्रुतिमिरणुजीवाङ्गीकारेण विध्यते । नह्यणुर्जीवोऽसंकुचि-
 तापरिच्छिन्नज्ञानरूपो भवितुं युक्तः । किञ्च यदविद्यायाः कर्मरूप-
 त्वमुच्यते तदपि न युज्यते । नहि श्रुतिसाक्षात्कारस्य श्रुत्यावर-
 ककर्मनाशकत्वं युज्यते । अप्रायश्चित्तत्वात् । तदङ्गीकारेऽपि न
 यावज्ज्ञानं संभवति येन यावदविद्यानाशः स्यात् । पदार्थानामा-
 नन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । नापि ज्ञानसंकोचविकासादुपपद्येते ।
 परिणामित्वेन जडत्वप्रसङ्गात् । किञ्च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्,
 अजामेकामि'त्यादिना मायाप्रकृत्यजाशब्दवाच्यस्य 'पराऽस्य शक्ति-
 र्विविधैव ध्रूयत' इति श्रुत्या शक्तित्वमङ्गीकृत्यापि ब्रह्मशरीरत्वमु-
 च्यते । तदसत् । नहि वह्निर्गच्छेर्वह्निशरीरत्वं दृष्टम् । अस्तु वा
 शरीरं तथापि ब्रह्मापि स्वशरीरभूतं प्रधानं तथा तथा परिणमन्य
 स्वस्वभावमजहदेव तत्रतत्र वर्तमानं सत्तान्तां संज्ञां लभत इत्युक्तं
 न संगच्छते । ब्रह्मशरीरसूक्ष्माचिद्वाचकप्रधानशब्दस्य ब्रह्मण्येव
 मुख्यतया प्रवृत्तत्वात्परिणामस्यापि तत्रैव मुख्यतया प्रतीत्यापत्त्या
 स्वस्वभावमजहदित्युक्तं स्यात् । नहि परिणममानं दूटस्थमजडं
 वा दृष्टचरम् । स्वस्वभावमित्यत्रैकः स्वशब्दोऽधिकः । अन्यत्र परि-
 णामाङ्गीकारेऽपि कार्याणां स्वोपादाने एवाभेदात्तत्र चिद्वस्तुनि
 'ब्रह्मणि ब्रह्मशरीरत्वाद्ब्रह्माभेद' इति चेच्छरीरं शरीरी चेति वस्तु-

द्वयं एकं वा । आद्ये वस्तुद्वयमभेदश्चेति विरुद्धम् । द्वितीये चिद-
चिदीश्वररूपतत्त्वत्रयगणनाप्रतिपक्षीभवेत् । चिदचितोरीश्वरशरीर-
त्वात्तदभेदेनेश्वरैकतत्त्वापत्तेः । किञ्च 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशी-
ती'ति मन्त्रवर्णादभोक्तुर्भोगोपाधिभूतशरीरकरूपनाया अयुक्त-
त्वात् । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यादि तूपासनार्थमिति मन्तव्यम् ।
यत्तु रङ्गाचार्येण 'सर्वस्य जगतो ब्रह्मशरीरत्वाच्छरीरवाचकानां
शरीरिण्येव मुख्यतया प्रवृत्तिदर्शनात्सर्वं स्वत्विति सामानाधिक-
रण्यनिर्देशो युक्त' इत्युक्त्वाऽपि 'सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार-
णवाचिब्रह्मपदेन स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यवाचिसर्वपदस्य
सामानाधिकरण्यं कार्यकारणयोरभेदबोधकं मुख्यमेवोपपन्नतर'-
मित्युक्तं तत्तु रङ्गहेपणं ननु मानुषभाषणम् । कार्यकारणयोरभेदे
शरीरवाचकानां शरीरिणि मुख्यप्रवृत्तिदर्शनहेतुरुक्तनासामञ्ज-
स्यात् । तादृशशब्दप्रवृत्त्यापि स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः सूक्ष्म-
चिदचिद्विशिष्टब्रह्माभेदो बुद्धः स्यान्नतु कार्यप्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदः
सिध्येत् । तच्छरीरत्वात्तदभेद इति चेत्कार्यकारणयोरभेदबोधक-
मिति कथनं न युक्ततामर्हति । किञ्च स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण
एव प्रपञ्चत्वादित्युक्तं, तत्र किनाम ब्रह्मत्वं सर्वज्ञचित्त्वं, उत
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टतादृशचित्त्वं, अथवा स्थूलतद्विशिष्टतादृशचि-
त्त्वम् । आद्ये न तस्य कार्यत्वं सिद्धत्वात्, अविकारित्वात् । द्वितीये
स्थूलतद्विशिष्टेऽव्याप्तेः, तृतीये सूक्ष्मतद्विशिष्टे अव्याप्तेः । किञ्च
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणवाक्येन सूक्ष्मचिदचितोर्विशेषण-
ता गम्यते येन तद्विशिष्टे ब्रह्मता त्वन्मता स्यात् । नहि शब्दादप्र-
तीयमानवैशिष्ट्यं वक्तुं शक्यम् । विशिष्टे ब्रह्मत्वेऽपि कार्यावस्थायां
ब्रह्मविशेषणे चिदचिदंशे सूक्ष्मत्वाभावेन ब्रह्मपदेनान्वयितावच्छे-
दकरूपेणानुपस्थितेः सर्वं ब्रह्मेति वाक्यमनन्वितं तत्र भवेत् ।
सुवर्णं कुण्डलमित्यादौ कुण्डलावस्थायामपि सुवर्णत्वस्यान्वयिता-

वच्छेदकस्य सत्त्वादन्वयोपपत्तिः । दुग्धं दधीत्यत्र दुग्धत्वोपलक्षितं द्रव्यं दुग्धशब्दार्थः । इत्थं सूक्ष्मचिदचितोरुपलक्षणत्वे सर्वज्ञचितन्यस्यैव कारणत्वाद्विकारापत्तिः । यत्तु रङ्गाचार्यः जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावे द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति श्रुतिमाह तदयुक्तम् । ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येन मूर्तत्वामूर्तत्वयोर्विधानाद्ब्रह्मस्य द्वे रूपे पूतिः सुरमिश्रेति वाक्याद्ब्रह्मैद्वैविध्यब्रह्मैद्वैविध्यापत्तेः । न त्वन्यतरस्य मिथ्यात्वं त्वदिष्टं येनैकमेवाद्वितीयमित्यधिरुद्धं स्यात् । यत्तु जडभागस्य मिथ्याभूतस्य सर्वशब्दार्थत्वे ब्रह्मस्वरूपतादात्म्यासंभव इत्युक्तं । तत्र । घोरस्याणुन्यायेन तत्संभवात् । यत्तु यावत्कृत्स्नं ब्रह्मात्मकमिति वेदान्तार्थज्ञानं सम्यग्जायते तावद्विशेषणेष्वेव मुख्यवृत्तिरिति तत्तुच्छम् । सम्यग्ज्ञानोत्तरं शक्तिमहस्तदुत्तरं सर्वं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधोदात्तसम्यग्ज्ञानमित्यन्योन्याभयात् । यत्तु 'जगद्व्यापारवर्जमिति वादरायणसूत्रमवलम्ब्य मोक्षदशायामपि व्यापाराव्यापाराभ्यां जीवब्रह्मणोर्भेदं ब्रूते । तत्र । जगद्व्यापारकर्तृतावच्छेदकं ब्रह्मत्वं न जीवन्मुक्तत्वमिति तदर्थसंभवात् । यत्तु सत्यसंकल्पादिगुणकतया न निर्गुणं ब्रह्मेति । तत्र । जगत्सत्यत्वे एव तदुपपत्त्या तदभावात्तदभावः । यत्तु केवलवाक्यार्थज्ञानं न मोक्षोपायः सहसैव मोक्षप्रसङ्गात्किं तूपासनाकर्मसहितमिति । तत्र । वाक्यार्थज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते मोक्षे किं प्रतिबन्धकं भवेत् । नहि वाक्याद्ब्रह्मविगमे सर्पभयनिवृत्तौ किंचित्प्रतिबन्धकं दृष्टव्यम् । देहालानोरभेदवादित्वाच्चास्तिकाग्रेसरचक्रवर्तिनश्चक्रीवतो मतमनादेयतरम् । तस्मादेतन्मतं विहाय केवलकापिलप्रवेदोऽपि न निस्तारः । तत्र जगत्कारणं प्रकृतिरिति स्थितम् । तत्र प्रकृतिशब्दस्य कारणवाचित्वात्स्वातिरिक्तकार्यसंभवात्स्वस्य स्वकारणत्यायोगात्स्वस्मान्यस्य वा कारणमिति विकल्पासदिष्णुत्वात्प्रकृतिशब्दोऽनुपपन्नः । अप्रकृतौ जगत्कारणत्वमनुपप-

भ्रमेव । प्रधानशब्दवाच्यत्वमप्यप्रकृतेरेव स्यात् । किंच गुणत्रय-
 साम्यावस्थायाः प्रकृतित्वाङ्गीकाराद्विकृत्यवस्थायां प्रकृतित्वाभा-
 वात्प्रकृतिविकृत्योरभेद इत्युक्तं स्यात् । कपालावस्थायां पिण्डा-
 वस्थाया इवोत्तरोत्तरपरिणामे पूर्वावस्थाया नाशे पञ्चविंशतित्व
 तत्त्वानामसमञ्जसं स्यात् । माध्यमिकपरिणामैः संख्यापूर्तिश्चेद्भू-
 धेत्संख्यापूर्तिर्न तूपलभ्येरन् । प्रकृतेः सावयवत्वेन यत्किञ्चि-
 दवच्छेदेन यत्किञ्चित्परिणामे महदादीनां प्रकृतिविकृतित्व दुर्नि-
 रूपम् । पूर्वावस्थामविनाशैवोत्तरकार्याङ्गीकारेऽयमेव विवर्त
 इत्यलं पञ्चवीभावेन धाचाम् । विवर्तपक्षे तु सर्वस्याध्यासिकत्वे-
 नाध्यस्तस्याधिष्ठानैकरस्यैकरसे प्रमाणप्रमेयकार्यकारणादिव्यव-
 हारस्य सुतरामनुपपन्नत्वादनुपपन्नस्य जगत आसनः स्वप्रकाशस्य
 वा चिन्ताया अयुक्तत्वान्नैश्चिन्त्यमेव विवेकसिद्धं परमब्रह्मनिष्ठां
 मन्यन्ते ब्रह्मवादिनः । अध्यस्तस्य जगतोऽधिष्ठानातिरेकेण सत्त्वा-
 संभवादध्यासस्यासनोऽन्यत्रासंभवादेतदुभयविज्ञानेनासैकत्वविज्ञा-
 ने नित्यमुक्तत्वमित्यत्र श्रुतिस्मृतीरुदाहरामः । —‘सर्वभूतस्थमा-
 सानं सर्वभूतानि चालानि । संपश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन
 हेतुना । यस्तु सर्वाणि भूतान्यासन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु
 चालानं ततो न विजुगुप्सते । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यासैवाभूद्वि-
 जान्तः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । सर्वभूत-
 स्थमासनं सर्वभूतानि चालानि । ईक्षते योगयुक्तास्मा सर्वत्र सम-
 दर्शनः । यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं
 न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति । सर्वभूतस्थमासनं सर्व-
 भूतानि चालानि । संपश्यन्नालयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छती’ति ।
 अध्यस्तस्य जगतोऽधिष्ठानसन्मात्रत्वेन जलं तरङ्गेण, रज्जुर्भुजङ्गेन,
 सूर्यकिरणाः कुरङ्गजलेनेव न स्पृश्यते अधिष्ठानसन्मात्र आत्मा
 जगता । अतएव ‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति श्रुतिः । नित्यासङ्गत्वेन

नित्यमुक्ते परमात्मनि जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ती श्रमः । स च ज्ञान-
परिपाकतारतम्येन विभाति । तच्च ज्ञानं प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारा-
संभवादध्यस्तत्वेनाध्यस्तस्याविद्यामयत्वेनाविद्यायाः स्वप्रकाशचि-
देकरसेऽहमिति प्रथमानेनावृतेऽसंभवात्स्वातिरिक्तस्य कस्यचिदप्य-
संभवादहमेवाहमिति सहजविश्रान्तिः । तत्साधनं च निखिलवेद-
धीजस्य यावद्वाक्प्रपञ्चसारस्य सारस्वार्थविचारः । यद्विचारेण
यावन्तो वेदा विचारिता भवन्ति, यदध्ययनेनाधीता भवन्ति, यज्ज-
पेन जप्ता भवन्ति, येन प्राणवन्तो भवन्ति, यदनुसंधानेन यत-
योऽन्ते मुक्ता भवन्ति, यज्जपमात्रेण ब्रह्मलोकमारोहन्ति, यदुपास-
नया सर्वेऽप्युपासिता भवन्ति, यन्माहात्म्यवर्णने शेषप्रभृतयो
विकृण्ठिता भवन्ति, यदर्थविचारेण युद्धिमन्तो मुक्तास्तिष्ठन्ति
तदर्थस्तु अखण्डैकरसं ब्रह्मैव । तत्र प्रणवस्य चत्वारि पदानि ता
एव मात्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममात्राया विश्वविराट्शब्दवाच्यो
निखिलः स्थूलप्रपञ्चस्तद्द्रष्टा चार्थः । द्वितीयमात्रायास्तैजसहिरण्य-
गर्भशब्दवाच्यः स्वाप्नः सूक्ष्मः प्रपञ्चो द्रष्टा चार्थः । तृतीयमा-
त्राया अव्याकृतशब्दवाच्यमूलाविद्या तदनुभविता चार्थः । अर्ध-
मात्रारूपसोङ्कारस्य 'नान्तःप्रज्ञ'मित्यादिनिपिद्धसकलविशेषमहमिति
सामान्यतः प्रथमानमनुभवमात्रं तुरीयमर्थः । अनुभूयमान-
स्यान्तःप्रज्ञत्वादेर्निषेधेऽप्यात्मानुभवस्य निषेधायोगात् । तत्र स्थूल-
प्रपञ्चस्य प्रथममात्रार्थस्य द्वितीयमात्रार्थं सूक्ष्मे प्रातिभासिकेऽभे-
देनान्वयः । तस्य द्रष्टापि विश्वः सूक्ष्मद्रष्टरि तैजसेऽभेदेनान्वेति ।
सूक्ष्मस्य प्रातिभासिकस्य सौपुत्रे मूलाज्ञानेऽभेदान्वयः तैजस-
स्यापि मूलाविद्यानुभवितरि प्राज्ञेऽभेदेन । सौपुत्रमूलाविद्यायाश्च
नान्तःप्रज्ञमित्यादिलक्षिते तुरीये चाधिसामानाधिकरण्येन, तत्रैव
प्राज्ञस्य मुख्यसामानाधिकरण्येन, स्थूलस्य स्वाप्नभेदेन प्राति-
भासिकत्वापादनेन, प्रातिभासिकस्याविद्यामयत्वेनाविद्यायाः एक-

रसे ब्रह्मणि कथमप्यसंभवादसंभवाविद्यस्वप्नकाशतुरीयाभेदेनाव-
स्थात्रयानुभवितुरसङ्गनित्यमुक्तत्वमिति विशिष्टवाक्यार्थः । 'त्रय
आवसथास्त्रयः स्वप्नाः, अयमाला ब्रह्म सर्वानुभूः, असङ्गो ह्ययं
पुरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवच्छेदकोपाधाववच्छिन्ने चैतन्ये च
खण्डशः शक्त्यङ्गीकारात्पृथगन्वयेऽपि न क्षतिः । भागत्यागलक्ष-
णयाऽवच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन शुद्धचिदंशस्यापि तुर्यान्वयो न
विरुध्यते । स्वकार्यपरीक्षयाऽविद्याया नष्टत्वादविद्याकार्याणां पूर्व-
मेव बाधितत्वात्स्वयंप्रकाशसच्चिदानन्दसामान्ये तुरीयेऽदृष्टमव्य-
वहार्यमप्रामाण्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकालप्रत्ययसारमिति ल-
क्षिते बुद्धेरप्रवेशात्सर्वचिन्तां परिहाय तूष्णीमवस्थानं वाक्यार्थ-
बोधस्वरूपं फलं च ।

ननु अदृष्टमित्यादिविशेषणैरुक्तेऽपि वृत्तिव्याप्त्यभावे एकालप्र-
त्ययसारमिति विशेषणेनावश्यको वृत्तिव्याप्त्यङ्गीकारः । अतएवा-
विद्याबाधोऽपि युक्त इति चेन्न । सूर्यकिरणेषु मृगजलवद्ध्यस्तया
बुद्ध्याधिष्ठान आत्मा न विपयीकर्तुं शक्यते । यथा सूर्यकिरणाः
स्वाध्यस्तजलैर्न शीतलीक्रियन्ते भिन्नसत्ताकत्वात् । अतएव प्रति-
विम्बाभासवादौ निराकृतौ । नहि मृगजले सूर्यप्रतिविम्ब
आभासो वा संभवति । ननु अध्यस्तस्याप्याकाशनीलिम्नः प्रतिवि-
म्बदर्शनाद्भिन्नसत्तायामपि बुद्धौ वास्तवसतोऽप्यासनः प्रतिवि-
म्बाभासौ संभवेतामिति चेन्न । आकाशनीलिम्नः सोपाधिकभ्रम-
त्वेनाप्रलयमनिवृत्तेर्व्यावहारिकतुल्यत्वेन व्यावहारिकत्वेनैव वा
समसत्ताकत्वेन प्रतिविम्बः । अतएव न मृगजले तत्प्रतिविम्बो
दृष्टः । ननु वृत्तिव्याप्त्यनङ्गीकारेऽविद्याबाधोऽनुपपन्न इति चेन्न ।
यत्र विषयविषयिभावो वास्तवः स्यात्तत्र विषययाथार्थ्यज्ञानेना-
विद्याया यापनं युक्तं । यत्र तु विषयविषयिभावोऽविद्याया कल्पित-
स्तत्र विषयत्वासंभवादविद्यायाः स्वकार्यासंभवदर्शनेनैव नाश

इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतएव 'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधी'ति श्रुत्या विद्याविद्याविषयत्वं निरस्तं संगच्छते । यदि हि कार्यं नाम किञ्चिदुपपन्नं भवेत्तदा तत्कारणाभ्युपगमोऽपि सुतरामुपपन्नो भवेत् । यदा तु कार्यमधिष्ठानमन्तरेण न प्रतिभाति स्यतश्च स्वरूपं न किञ्चिद्विन्दति तस्य कार्यत्वासंभवेन कारणाभ्युपगमस्यानवकाशात्कार्यकारणबुद्ध्यनुदय एवाविद्यानाशः कार्यसहित इत्युच्यते । यथा 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यन्लुप्तं तदपां यत्कृष्णं तदग्नस्य तदपागादग्नेरप्रित्वं' इत्यग्नाग्निपरीक्षायामग्नेरसंभवादग्न्यापादकाविद्यानाशस्तथा कार्यमाग्ने सत्ताप्रकाशयोर्मैत्रमात्रत्वेऽसदप्रकाशस्य शशशृङ्गतुल्यस्य कार्यस्य आपादकाऽविद्यानाशः । अविद्याऽसंभव एवाविद्यानाश उच्यते । अतएव अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवास्तित्वप्रकल्पनमिति सुरेश्वराः । अविद्याकार्ये सत्येवाविद्याकल्पनमिति तदर्थः । एतावताऽविद्यानाशार्थं वृत्तिव्याप्यङ्गीकारो निष्फलः । अङ्गीकृतायामप्यसंभवस्तस्या इति कलितम् । 'अप्रमेयं परं ध्रुवमि'ति श्रुतेः । 'भानं प्रबोधयन्तं बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते । एधोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मान' इत्याचार्याः । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतिव्याख्यावसरे स्वस्मिन्स्वप्रवेशायोमादित्यानन्दगिरयः । किञ्च ब्रह्मणस्तुरीयस्य निराकारत्वादबुद्धिप्रत्यक्त्वाच्च बुद्धेर्मैत्राकारत्वं नामाकारपरित्याग एव पर्यवस्यति । साच न वृत्तिः शुक्लरां वृत्तिव्याप्तिः ।

ननु तथात्वे ब्रह्मबोधो न स्यादिति चेन्न । स्वयं बोधरूपस्य न बोधान्तराकाङ्क्षा किंतु बोधयोगेन भासमानेषु बोधभेदनिरासे बोधः स्वमात्रोऽवतिष्ठते । अतएव वेदान्तवचनानि विषयविमुक्तिकरणार्थानीति भाष्यम् । सति भेदग्रहे विषयसामुत्पत्त्यस्य दुर्वारत्वाग्निरस्ते च भेदे स्वमात्रत्वेन विषयसामुत्पत्त्यासंभवात्प्रत्यग्विश्रान्तिरार्थिकीति तात्पर्यम् । अत्रतु विश्वतैजसयोः प्राप्ते स्थूलसूक्ष्मयोः

कारणे चाभेदमवगाह्य विशिष्टप्रणवार्थे तुरीयेऽवस्थात्रयभावाभा-
वसाक्षिणि स्वयमहमात्मा निजमित्यादिशब्दितेऽभेदाकाङ्क्षावत्ता-
मालोक्य तत्संगमसमये तेन तुरीयेण व्याप्ता तुरीयमेव भवति
बुद्धिः शब्दश्च । यथा वह्नियन्मपीप्रज्वलितवह्निसंगमसमये एव
वह्निर्भवति न स्वरूपेण तिष्ठति नापि वह्निं व्याप्नोति नाप्युत्था-
स्यति । तथाच भाष्यम्—क्षीणे तु भकारे बीजभावक्षयादमात्रे
ॐकारे गतिर्न विद्यते कचिदित्यर्थः । अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति
सोऽमात्र ॐकारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरू-
पयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः
संपृक्तः । एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ॐकारस्त्रिमात्रस्त्रिपाद
आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य एवं
वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं दग्ध्वात्मानं
प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याबीजत्वात् । नहि रज्जुसर्पविवेके
रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्था-
स्यति । मन्दमध्यमधियां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां
संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपा-
स्यमान ॐकारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आलम्बनीभवतीति । मात्रात्रयस्य
सविकल्पविश्वादिबोधनेनोपक्षीणत्वाग्निर्विकल्पसमस्तोद्धारस्यामात्र-
स्याव्यवहार्यप्रपञ्चोपशमाद्वयार्थे तुरीये जाग्रतः स्वप्नाभेदेन
मिथ्यात्वे तस्य सौपुप्ते बीजेऽङ्गानेऽभेदेनाविद्यामात्रत्वे ज्ञाते तेनै-
वाविद्यादाहे समावेशः । अविद्यादाहे सत्येवाधिष्ठानसाक्षात्कारात् ।
ये तु अधिष्ठानसाक्षात्कारोत्तरमविद्यानाशमिच्छन्ति तेषां सत्या-
वरणे साक्षात्कारासंभवः । आवरणसाक्षात्कारयोः समकालिक-
त्वासंभवात् । यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेर्निःसापरोक्ष आत्मा न
स्वसाक्षात्कारे वृत्तिमभिलपति किंतु स्वाध्यस्तनिरासमात्रं मोक्षाय ।
रज्जुरिव सर्पादिमिर्विकल्प्यमात्रा स्थानत्रय आत्मैक एवान्तःप्रज्ञा-

दित्वन विनश्यते यदा तदान्त प्रज्ञादित्यप्रतिषेधविज्ञानप्रमाण
व्यापारसमकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिक्षण परिसमाप्तमिति
तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तर साग्नान्तर वा न शृङ्गम् । रज्जुसर्प
विवेकसमकाल इव रज्ज्वा सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्येत्या
दिना । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाण व्यापारसमकालमेवात्मन्यध्यारो
पितान्त प्रज्ञवाचनार्थनिवृत्तिरिति सिद्धमित्यन्तेन भाष्येण नान्त-
प्रज्ञमिति श्रुतिव्याख्यानपरेण स्पष्टीकृतम् । रज्जुसर्पस्थले यो ह्यवि-
द्यानिवृत्त्युपाय स एव साक्षात्सारोपाय । तुरीये तु अविद्यानि-
वृत्त्युपायस्य न साक्षात्सारोपायत्व तस्यैव नित्यसिद्धसाक्षात्कार-
स्वरूपत्वात् । परंतु अविद्यानिवृत्त्युपायेतरोपायानपेक्षत्व तुल्य
मिति दृष्टान्तसंगति ।

ननु नित्यापरोक्षत्वे आवरणासम्भवादविद्यासम्भव इति चेन्न ।
आवरणासम्भवेऽप्यहमात्मान न जानामीति प्रतीत्य वरणाभिमानो
त्पादकाऽविद्यासम्भवात् । सच च यावद्विभेदहेतु शास्त्रेण निव-
र्तनीया । अस्तु नाम शुक्तिरजतस्थले शुक्तित्वात्तमाच्छादयन्ती
रजतपरीक्षया बाध्या च । अत्र तु विषयत्वासम्भवान्निर्निभागे
तया विषयत्वमध्यस्यात्मान कथं लभेयमिति यतमान प्रति विष-
यत्व नास्तीत्येव बोधनीय नत्वङ्गीकरणीय नापि कश्चिदश आच्छा-
दनीय सम्भवति निर्विशेषत्वात् । नच ब्रह्मत्वमाच्छादितमिति
वाच्यम् । सर्वारोपाधिष्ठानत्वमपेक्ष्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तेस्तस्य चाचि-
द्यत्वात् । सिद्धमेतावताऽवस्थात्रयबाधेन तुरीयविभ्रान्ति प्रण-
यार्थविचारेणेति । एकात्मप्रत्ययसारमित्यस्य तु एक यावद्वेद-
शून्य आत्मप्रत्यय आत्माभिन्नचित्प्रकाश सारो यस्मिन्नित्यर्थ ।
ननु एकजीववादे एकमुक्त्वा सर्वमुक्तिप्रसङ्गाद्वन्धमोक्षव्यवस्था न
सिध्येदिति चेन्न । इष्टापत्ते । केन मुक्तन जीवान्तर दृष्टमिति
तद्व्यवस्था गले पतिता स्यात् । या विद्या सर्वभूतानां तस्या जागर्ति

संयमी । यस्यां जायते भूतानि सा निशा पश्यतो मुने'रिति भगवता मुक्तेषु प्रपञ्चदर्शनाभावामिधानात् मुक्तेषु सा प्रसरति ।

ननु जगद्व्यवस्थाऽभावे जीवन्मुक्तानां यथेष्टाचारप्रसङ्गः व्यवस्थायां च जगदुपपत्तिर्वक्तव्या उपपन्ने च जगति मोक्षानवकाशः प्रसङ्ग इति चेन्न । जगद्व्यवस्थया संव्रस्यो जगदतीतपदवीमारुरुर्ध्वमुमुक्षुरध्यात्मशास्त्रे प्रवृत्तस्तत्राकर्त्रात्मानं निश्चित्य कथं जगद्व्यवस्थायां प्रवर्तते यया यथेष्टाचारश्च परिहर्तव्यो भवेत् । 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो बानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचरः' इत्युद्धवं प्रति भगवदुक्तेर्मुमुक्षुदशायामेव यदा विध्यगोचरत्वं किमु वक्तव्यं जीवन्मुक्तानाम् । किंचाप्तकामानां नेच्छासंभवोऽस्ति येन यथेष्टाचार आपादनीयः । नापि शास्त्रस्येच्छास्ति तदुद्देशेन विधेरदर्शनात् । तवेच्छायास्त्वकिंचित्करत्वात् । नापि ज्ञानाज्ञानदशयोः प्रकृतिविकृतिभावोऽस्ति येनाज्ञानदशायां विहितानि कर्माणि ज्ञानदशायामतिदिश्येरन् । अकर्मत्वाज्ज्ञानदशायाः । नाप्यज्ञानेनाभिमितानि वर्णाश्रमादीनि ज्ञानेऽप्यभिमित्य तथैवाचरितव्यमिति नियमोऽस्ति । नापि लोकनिन्दानिवृत्त्यर्थमिति वक्तुं शक्यं । अनात्मज्ञलोकानां मूर्खेषु गणनात् । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः । जह्नुन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना ययान्धा' इति श्रुतेस्तन्निन्दाया अप्रयोजकरत्वात् । आसङ्गेषु तु निन्दास्तुत्योरसंभवात् । किंच संसारदुःखसंश्रुतस्याखण्डनिरतिशयसुखलाभे तत्राखण्डविश्रान्तिरेवार्थिकी न सदाचारो नाचारो वा तमाक्रमितुं शक्तः । कदाचिद्विश्रान्तिप्रतिषन्धे पुनः पुनः प्रणवार्थविचारेण विश्वमिध्यात्वं निश्चित्यात्मविश्रान्तिः संपादनीया इत्यपि वक्तुमशक्यम् । यथाह वसिष्ठः— 'चिद्व्योमैकान्तनिष्ठत्वात्प्रयत्नेन विना सुखम् । न वेत्ति शुद्धबोधात्मा यः स विश्रान्त उच्यते । सर्व एव परिक्षीणाः संदेहा यस्य

क्षितधिपणा शिक्षितधिपण्या बाध्यते शिक्षाफलस्य वक्तव्यत्वात् । नहि पूर्वबुद्धिपरावृत्तिमपहयान्यत्फलं शिक्षितबुद्धेः सदूहम् । नहि पूर्वबुद्धिबलदानदक्षा शिक्षा प्रमाणपथमधिरोहति, अज्ञात-ज्ञापकत्वस्य सलक्षणत्वात् । नहि गुरुघटसत्तां शिक्षयति, तस्याः शिष्यसंमतत्वान् । अत्रेदं शिक्षणीयं यदिदमयं घट इति दर्शनं तत्त्वन्निष्ठम् । नहि घटनिष्ठमहं घट इति दर्शनमयं मे प्रमातेति वा दर्शनम् । तस्माद्घटासंस्पृष्टमयं घट इति दर्शनम् । तर्हि कथं दर्शनविधयो घटः । युक्तमेतत्पृष्टं, प्रतीतिदेशेऽप्रसिद्धत्वात् मरु-दकरज्जुसर्पादिवत् । यो हि स्वदेशेष्वप्रसिद्धस्तद्दर्शनमाविद्यकमिति निर्धिवादम् ।

सा चानिद्या शिक्षाकालान्ता । सतोऽनादित्वमविद्यायाः । सिद्धे चानादित्वे शिक्षाकालान्तत्वे च प्राप्तोऽवकाशः शास्त्रशिक्षाफलस्य । तच्च फलं शिक्षाभावसमनियताया घटोऽयमिति दृष्टेः परावर्तनं शिक्षाकालसमनियतम् । ननु घटोऽपि शिक्ष्यते इत्थं कर्तव्य इत्थंलक्षण इत्थं व्यवहर्तव्य इति, तत्कथं घटदर्शनम् । शिक्षाबाध्यमिति चेत्किमनया शिक्षया कृतिलक्षणव्यवहाराः शिक्षिता उत घटः । घटः कृतिजन्यो लक्षणसंपन्नो व्यवहारगोचरोऽतिरिच्यते प्रकृतशिक्षायाः । स च बाध्यते कार्यकारणपरीक्षया । बाध्यन्ते च तेन सह कृतिजन्यत्वलक्षणसंपन्नत्वव्यवहारगोचरत्वानि । ननु यदि घटेन सह कृतिलक्षणव्यवहारा बाध्यन्ते तर्हि वैयर्थ्यं शिक्षायास्तद्रोचराया इति चेदसि तावत्फलं यावद्घटाविद्या । अविद्या नाम कार्यकारणगर्भा शिक्षाभावाजीवान्यथादर्शनप्रसवा प्रमाणपरिपन्थिनी । सा स्वप्रसूतैरेव प्रमाणैर्हन्यते यथाऽश्वतरीकर्कटी स्वप्नो वा स्वप्नं पश्यन् हस्तिजीवो वा गर्भेण सिद्धेन च । एतावतैव तत्सिद्धम् । अनाद्यविद्यया पूर्वपूर्ववासनागर्भया सान्तया गुणमय्या प्रसूतं प्रमाणप्रमेयप्रमात्रात्मकं जगत् ।

तत्र प्रमाता नाम सत्त्वोपाधिचैतन्यम् । स च स्वोपाध्यनुगुणं सत्त्वसारं प्रमाणमवलम्बते । तदवलम्बेन तमोमयं नामरूपालोकं प्रपञ्चमनुभवति, तत्सत्यमित्यपि व्यामोहमापद्यते प्रकाशाप्रकाशाक्षना रजसा व्यवहरति च । यथा स्वप्नद्रष्टा स्वयं सत्यः सन् स्वप्नोऽपि सत्य इति । तस्माद्दृश्यबाधाऽविरोधीनि तमोमिश्राणि प्रमाणत्वेनामिमितानि प्रमाणाभासानि । तात्कालिकव्यवहारसाधकत्वेऽपि निमित्तान्तरबाध्यत्वात् स्वाप्नप्रमाणवत् । तस्मात्पारमार्थिकं प्रमाणं तदेव यदापातप्रतीतिबाधकम् । अतएव शास्त्रे द्वैतमिवेति इवशब्देन प्रपञ्चो व्याख्यातः । इवशब्दार्थस्तु दृष्टिगोचरत्वेऽपि सत्ताशून्यत्वम् । अतएव निषेधवाक्यानि चरितार्थानि । तथा कर्मकाण्डोऽपि व्यावहारिकप्रमाणमनुरन्धानोऽधिकारिविशेषे चरितार्थः । पारमार्थिकेन प्रमाणेन व्यावहारिकप्रमाणपरिष्वक्तं तमोऽपनीयते । तेन तानि प्रमाणानि न व्यवहारसत्यत्वसाक्षीणि युक्त्यसहत्वात् । यतस्तत्प्रदर्शितो घटो मृद्यप्रसिद्धः स्वस्मिन्नपि च तस्मादाशास्त्रमविद्येति प्रवादो निर्विवादः ।

तामेतामविद्यां कर्मरूपामभावरूपां वा केचिन्मन्यन्ते । आद्ये सत्कर्मणाऽसत्कर्मरूपा नादयते । द्वितीये ज्ञानाभावरूपा ज्ञानोत्पत्त्येति । एतदुभयमसदिति मन्यन्त औपनिषदः । नहि शुक्तिसाक्षात्कारः कर्मात्मा येन रजतापादककर्मरूपाविद्यानाश उपपद्येत ।

ननु रजतस्य कर्मेतराविद्यामयत्वेऽपि कथमपि भोगहेतुत्वेन कर्मपरिणामाङ्गीकारप्रसक्तौ किमनयाऽधिकयाऽविद्ययेति चेत् तद्यमते हर्षोत्पादकरजतस्य पुण्यकर्मफलत्वेन शोकोत्पादकशुक्तिसाक्षात्कारस्य पापकर्मफलत्वेन च दृष्टबाध्यबाधकभाववैपरीत्यापत्तेर्यथार्थज्ञानद्वेषापत्तेरङ्गीकुर्वाणस्यापि प्रत्यक्षं रजतबाधं पुनः शोकापत्तेः । तस्मात्कर्मदृष्टश्रुतार्थवासनानामाश्रयः सर्वनामविकारास्पदीभूता यथार्थज्ञानबाध्याऽविद्या सिध्यति ।

नन्वस्तु भावविरोध्यज्ञानं नामाभावरूपम्, तच्च ज्ञानोत्पत्त्या विनाशशीलं यथा घटोत्पत्त्या घटाभाव इति चेदस्त्वभावरूपता, परंतु प्रपञ्चहेतुता दुर्यटा स्यात् । नह्यभावस्तेजसो यक्षादिभयोत्पादनहेतुः, किंतु यक्षादिवासनाश्रयाऽविद्या । तथा यावन्न शास्त्रसंपर्कस्तावद्विचित्रप्रपञ्चहेतुवासनाश्रयोऽभ्युपगन्तव्यः सा चाविद्या ।

ननु द्रव्यकालकर्तृभेदादुपपद्यते जगद्वैचित्र्यमिति चेत्तदेव तु न । द्रव्यकालकर्तृभेदानां स्वस्वदेशेष्वप्रसिद्धेः । ननु प्रसिद्धिः कर्तृणां वयं कर्तार इति स्वस्वदेश इति चेदिदं विचार्यम् । किं प्रसिद्धसामग्र्या कर्तृतोताऽप्रसिद्धया । द्रव्यकालयोः स्वदेशाप्रसिद्धत्वेन तन्निमित्ता कर्तृता नोपपन्ना कर्तृत्वामिमानिनि । अतएव सृष्टिवाक्ये इव भवतीति इवशब्देन जाततुल्यत्वमुक्तम् । अतएव पश्यतीव जिघ्रतीवेत्यादि सिद्धम् । अतएव सृष्टिवाक्येषु खं जातमिव वायुर्जात इवेत्यादि चोच्यम् । नहि रजतमिवावभासमानं संगृहीतुर्थनिकत्वप्रयोजकं तथा जगदिवावभासमानं ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रयोजकम् । अतएव तर्केण सिद्धा इव जगत्कारणत्वेनामिमता अपि परमाणवः । एतेनारम्भवादः प्रमाणवाह्य इति सिद्धम् । तथा परिणामवादोऽपि सृष्टिवाक्यगतेशब्देन निरस्तः । आरम्भवादिनः परिणामवादिनो वा वैदिकत्वे सृष्टिवाक्यगतेशब्दानुरोधेन व्यणुकादिकं महदादिकं वा जातमिवेत्येव मतमिति सन्तव्यम्, अन्यथा शिक्षितज्ञानाभावेन बालत्वापत्तेः । तस्मादाविद्यकस्य

१ समष्टेर्जातसदृशत्वेन व्यष्टेऽपि तथाविधाया एवोचितत्वात् व्यष्टिकृतस्यैव समष्टिपदार्थत्वात् । ननु जातस्य प्रतियोगिनः कस्याप्यसत्त्वात्कुतस्तत्तादृश्यमन्येति चेत् । न । अनुयोगिनः प्रतीयमानस्येव मिथ्यात्वनिश्चयाय निश्चितमिथ्यात्वप्रतियोगिसादृश्यस्य शशशृङ्गवत्प्रमुखमितीत्यादां दृष्टत्वात् स्वामिमिरप्यनुपदं समाधानस्य यथ्यमाणत्वाच्च ।

द्रष्टृदृष्टिमात्रसिद्धस्य निषेधो बलवानिति शिक्षापथमारूढो महाज-
नेष्वौपनिषदेषु । प्रपञ्चस्तु भोगपथमारूढो विचारविधुरेषु । अत-
एवैकस्मिन्नेव वस्तुनि नानाकलहा वादिनाम् । कश्चिदीदृशमनी-
दृशं वक्ति, कश्चिदनीदृशमीदृशं वक्ति, कश्चिदत्रयं तत्र वक्ति,
कश्चित्तत्रयमत्र वक्ति, कश्चिदियत्तावदिति, कश्चित्तावदियदिति,
कश्चिद्दूरं समीपं, कश्चित्समीपं दूरं, कश्चिदल्पं महत्, कश्चिन्मह-
दल्पं, कश्चिदेकमनेकं, कश्चिदनेकमेकं, कश्चिदसत्कार्यतां यातीति,
कश्चित्सत्कार्यतां यातीति, कश्चिदसत्कारणतां, कश्चित्सत्कारणतां-
मिति एवमादिवहवो वादाः शास्त्रेण युक्त्या बलवता युक्तिरूपेण
वा द्वैतमिवेति निर्वाढा अन्योन्यमप्रसिद्धाः ।

नन्वाविद्यकमेव सर्वं तदपि को हेतुरविद्याया इति चेदत्तमुत्तरं
सर्वहेतोरविद्याया हेतुप्रभो न व्युत्थास्यतीति शिक्षामात्रयाध्याया
अनादित्वमिति ।

नन्वस्त्वनादित्वमविद्यायाः, अस्तु च सर्वमाविद्यकं, ततो न
वास्तवमिति च, तथाप्यविद्यासत्त्वसारमयेन प्रमाणेन कुतो
बाधोऽप्याविद्यकत्वान्न वास्तव इति प्राप्तमिति चेद्विज्ञातं शास्त्र-
तत्त्वमायुष्मता जगद्भावाभावास्पृष्टमद्वितीयमासतत्त्वमिति । यदा-
गतमिव तद्गतमिवेति शास्त्राभिप्रायो विद्वदनुभवश्च तस्माज्जगद्भावा-
भाववार्ताऽपि पूर्वोपन्यस्तवादकोटिप्रविष्टेत्युपरम्यते ॥ इति
प्रथममाहिकम् ॥

ननु नैकमात्मतत्त्वं निश्चिनुमो महर्षिमिर्गातमकपिलप्रभृतिभि-
र्घट्टनां गणनादिति चेत् किं महर्षिकृततत्त्वानेकत्वगणना तत्त्वै-
कत्वबुद्धिं प्रतिबध्नाति, कुतो न तत्त्वैकत्वबुद्धिं शिक्षयति श्रुतिः,
यत्र द्वैतमिव भवतीतीवशब्देन द्वैतमपोह्य । अत्रेवशब्दो नोपमा-
परः किंतूत्प्रेक्षापरोऽतो न सादृश्यप्रतियोग्याकाङ्क्षा नोत्प्रेक्षा व-
स्तुसत्तामपेक्षते । नापि विमेति विरोधादयमेवोत्प्रेक्षोपमयोर्भेदः ।

अतएवैकतत्त्ववचनानि चरितार्थानि । यदुक्तं तत्त्वानेकत्वगणना प्रतिवध्नाति तत्त्वैकत्वबुद्धिमिति नात्र तत्संभवः, यतो न शास्त्र-
मतेर्गरीयसी महर्षिमतिः, हीनबलां मतिं प्रवला मतिः प्रतिवध्नी-
यात् । न महर्षिमतिं श्रुतेर्बलवती बह्वं शङ्कुमो जीवमतेः पराधी-
नप्रामाण्यात्प्रमादसंभवाच्च । अतएव केनचिन्नित्योऽङ्गीकृत
आकाशः श्रुत्या जन्मन्युत्तेऽपि । केनचित्कार्यकारणभेदमङ्गीकृत्वा-
णेन पुप्रकृतितत्त्वद्वये षष्ठ्यं चतुर्विंशतिरुक्ता तत्त्वानाम् । तस्मा-
दक्षिणतत्त्वकल्पनातत्त्वानेकत्वगणनेति युक्ततरम् । किंच यन्नित्यस्म-
मङ्गीकृतमाकाशस्य तत्त्वत्वं परीक्षितमसर्वबलेन श्रुताबुत्पत्ति-
लयौ । तस्मादनेकतत्त्वगणना न तत्त्वैकत्वप्रतिपत्तिं शास्त्रप्रापितां
प्रतिबन्धुमीष्टे । एष वैज्ञानिकः प्रलय इत्युच्यते या हीवशब्दो-
र्थताप्रतिपत्तिः प्रपञ्चस्य । यो हीवशब्दो मायाऽविद्यापरपर्यायं
जगत्कारणं सदसदादिरूपैरनिरूपणीयं प्रदर्शयत्यपोहति च स का-
र्यम् । तावत्तस्य जगतो जीवन सकारणस्य यावदिवकारेणास्पृ-
ष्टता । यदा हि प्रामाणिकेनेवशब्देन परामृष्टं तदा कार्यं कार्यमिव
कारणं कारणमिव मित्रं मित्रमिवानेकमनेकमिवैकमेकमिव शून्य
शून्यमिव बन्धो घन्ध इव मोक्षो मोक्ष इवेति प्रतिपत्ता नित्य-
मुक्तः सिद्ध्यति प्रमाणसाफल्यभूमिः शुद्धोऽधिकारी ।

ननु सृष्टिवाक्यस्येवशब्देन तन्मूलकनिषेधवाक्येन च प्रपञ्च-
वाधे परामृष्टेऽपि नासैकत्वविज्ञानास्था समास्येया प्रमाणस्यावा-
धादिति चेद्व्याप्यतावच्छेदकचिद्वोचरत्वस्य प्रमाणप्रमेयप्रमातृत्रि-
पुटीन्यापकस्य प्रमाणेऽपि सत्त्वात्त्वेन प्रमात्रा च सह प्रमेयं
वाधते युगपत् प्रमाणम् । यथा प्रमेयं प्रमात्रा सहैवशब्दगोचरस्य-
येवशब्दोऽपि । एवं नेह नानास्ति नेतिनेतिवाक्यस्थनञो विषयः
प्रमाता प्रमेयं च तथा नशब्दोऽपि । अतएव वैयाकरणाः शब्दस्य
शब्दोऽप्यर्थ इति वदन्ति । द्वैतमिव भवतीतिवाक्ये यथा द्वैतश-

ब्दस्य त्रिपुटी तथाऽद्वैतशब्दोऽप्यर्थः । एवमिवशब्दनानाशब्दन-
शब्दाः स्वस्वगोचराः ।

ननु द्वैतनानाशब्दयोर्नार्थः कुत आत्मा तत्त्वे निषेधापत्तेरिति
चेद्यत्रेहशब्दाभ्यां पृथक्करणादात्मनो यथा दर्पणस्य यत्र द्वैतमिव
भवति नेह नानास्ति किंचनेति वाक्याभ्यां परामृष्टस्याधिकरणत्वेन
न निषेधः, प्रतिपिध्यन्ते प्रतिविम्बाः तथा द्वैतं ब्रह्मणि निपिध्यते
न ब्रह्म तत् आलैकतत्त्वसिद्धिः ।

ननु निषिद्धत्वे कथं गोचरता गोचरत्वे कथं निषेध इति चेदि-
यमेवशब्दचानुरी यो गोचरस्य निषेधं वक्ति निषिद्धस्य गोचर-
त्वम् । इदमेव श्रुतेर्वाचि सत्यत्वम् यदेतादृशस्य निषेधः । यथा
दर्पणस्थप्रतिविम्बानामिवशब्दार्थत्वेन निषेधवचनं सत्यार्थं ततो न
कश्चन विरोधगन्धोऽपीति निषेधवचनैस्तिमिरमुद्धाट्यते बलव-
त्तमैः शिक्षायत्तदृष्टीनाम् । अयमभिप्रायः प्रायः प्रदर्शितो वैदि-
कपद्धत्यां स्थले स्थले येन निर्दोषमालैकतत्त्वं विज्ञातं स्यादधि-
कारिभिः ।

ननु जीव एकोऽनेके वा । एकत्वे गुरुशिष्यासंभवोऽनेकत्वे
सिद्धान्तहानिप्रसङ्ग इति चेत्संख्याया आविधकत्वेन नैको नानेके ।
नहि घटाकाश एकानेकमीमांसां सहते घटसामान्यस्याप्रसिद्धेः ।
आविचारं घटनिष्ठत्वेन प्रतीताऽपि संख्या विचारवाधिता घटेन
घटाकाशेन च सहैव बाध्यते तदा कुतः संख्याविचारः । तथा
जीवो नाम कश्चन सिद्धश्चेदुपपद्येतापि तन्निष्ठसंख्याविचारः ।
तस्मान्निरवकाशावेकजीवानेकजीववादौ । ततः सजातीयविजातीय-
स्वगतभेदशून्यमात्मतत्त्वमिति विदुषां सहजविश्रामः । एतेन 'नास्त-
तो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वन-
योस्तत्त्वदर्शिमि'रिति श्लोको व्याख्यातः ॥ इति द्वितीयमाहिकम् ॥

नन्वविद्याया अनादित्वेन शिक्षायाः सादित्वे च कस्मात्काला-
च्छिक्षारम्भः कस्मात्कालाज्ज्ञानप्रवृत्तिरिति चेदतिगम्भीरमिमं
प्रश्नमुपाकर्ण्य चकिता भवेयुर्विद्वांसस्तथाप्यत्रोत्तरमिदमेवाविद्याया
इव परामृष्टत्वे तद्वत्गुणविलासस्यापि तत्परामृष्टत्वमिति प्रपञ्चो
भात इव याधित इवेति पूर्वोत्तरत्वप्रयोजककालस्याप्रसिद्धेः पूर्व-
पक्षानवकाश इति । शास्त्रव्यामोहयोरनादित्वेऽप्याविद्यककाल-
परतन्त्रः सत्त्वसारप्रमाणपरामर्शः प्रमातुः, ततः शिक्षायाः सादि-
त्यव्यवहारः । शिक्षणीयशास्त्रमनाद्येव तथा प्रमातृपरम्परा च
यथा तमसि तेजोबीजम् । एतेन कथमविद्या कथं तन्नाश इति पूर्व-
पक्षः समाहितः । बाध्यस्याधिष्ठानापेक्षत्वेऽप्यधिकरणानपेक्षणात्र
संसर्गोऽविद्यया ब्रह्मणो नापि कारणत्वं कार्यस्याप्रसिद्धेर्दर्पणप्रति-
बिम्बन्यायान्नानीश्वरवादप्रसङ्ग आजगत्प्रतीतिसेश्वरवादचारिता-
र्थाञ्च नैरात्म्यप्रसङ्गो जगद्वाधाधान्यथानुपपत्तेः । 'या विश्व-
रूपा व्यवहाररूपा, कर्तृस्वरूपा च कृतिस्वरूपा । ज्ञानस्वरूपा
करणस्वरूपा, विश्वेशमाया इवशब्दवाच्या ॥ १ ॥' मृदि
घट इव, तन्तौ घट इव, रज्जावहिरिव सर्वं स्वस्वकारणे
जातमिव भुज्यमानमिव भोक्तृधीनमिव कर्तृपरतन्त्रमिव कर्माधीन-
मिव शोचतीव हसतीव च तृप्यतीव चैषा भगवन्माया । याव-
त्पराङ्मुखस्तावन्नृत्यति चक्षुष्मतः पुरस्तात् स चैनां भीमांसमानः
कदाचिदैवयोगेन इवशब्दवाच्यामिमां सिद्धान्तयति, ततः सा
स्वरूपं दर्शयितुं लज्जमाना कुत्रचिद्विलीयते तदा स धन्यमन्य-
मानो नृत्यति हृष्यति तृप्यति धन्यं मनुते स्ववंशं स्वगुरुं स्वदेहं
स्वायुष्यं स्वजन्म स्वोत्पत्तिघटिकां तादृक्फलदातारमीश्वरं चेत्य-
लमतिविस्तरेणेति शिवम् ॥ जयति जयति देवः सच्चिदानन्दरूपो,
जयति जयति विद्या तत्स्वरूपैकरूपा । जयति जयति बोधो
विश्ववाधाविहीनो, जयति जयति मोक्षो नित्यसिद्धोऽप्यगम्यः ॥१॥

नमस्तस्यै सरस्वत्यै मोक्षं व्यवहृतिं च या । निर्वाहयत्यत्रेन देशि-
केन्द्रस्वरूपिणी ॥ २ ॥ इवशब्देन संदग्धः प्रपञ्चो भस्मतां गतः ।
भूतिभूषितसर्वाङ्गं ब्रह्मैवैकं विराजते ॥ ३ ॥ शास्त्रं तु भाग्यलभ्यं,
लभ्यं जन्माऽपि भाग्यतोऽधिकृतम् । उभयं वैदिकगोहे, भारतखण्डे
च भाग्यकृते ॥ ४ ॥ इति तृतीयमाह्निकम् ॥

इति श्रीमद्भारणसीविराजमानब्रह्मयष्टप्रतिष्ठापितश्रीकैवस्यधामनिवासि-
कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितः शास्त्राकृतप्रकाशः समाप्तः ॥

तिमिरोद्घाटनम् ॥ ८ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ प्रहादधरदं वन्दे वन्दारुजनवत्सलम् । मन्दारमिव
सच्छायं मोहध्वान्तदिवाकरम् ॥ १ ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञाना-
ञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २ ॥
काशीं वेत्ति शिवं साक्षात्काशिका वेत्ति तं शिवम् । इत्थमन्यो-
न्यसंमर्शादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥ ३ ॥

तमोनामेन्द्रियधर्मः । यतस्तानि तानि तत्तद्विषये प्रवृत्तानि
सन्ति सति तमसि निरुध्यन्ते तदपसार्यन्ते ज्योतिरपेति सकलसं-
मतम्, परंतु व्यभिचरितं दिवान्धेषु सत्येव तमसि पश्यन्ति
बहवः । सत्येव सवितरि पश्यन्ति बहवः । किमत्र तमः । किमत्र
ज्योतिः । ज्योतिर्निरोधाला छायाणाम् तम इति यदि तदोल्का-
स्तव प्रतिपक्षतां भजेरन् । यदि सवितैव तमस्तदा मनुष्या नाम
प्रतिपक्षाः । तदुभयसमाधाने चिन्तनीये स्वीकर्तव्यं भवति भव-
तायुष्मता । तमो नामेन्द्रियधर्मः सविता नामेन्द्रियदेवतेन्द्रियम-
नुगृह्णाति तदा पश्यन्ति सर्वे जीवा इति सकलमनीषिमतम् ।
यदाऽस्तमेति मानुषाणां तदोदेत्युल्कानामिति प्राप्तम् । यदाऽस्त-

मेत्युत्क्रान्तां नदा मानुषाणामुदेतीति च । रूपदर्शनस्य तेजोधी-
नत्वात् । तेज आवृणोति तमस्तम आवृणोति तेज इत्यन्योन्यमा-
वृण्वतोस्तयोः समत्वं सचिवत्वं भजते रूपदर्शनाय चक्षुषोः । तेजस
आधिक्येऽस्मिन् यान्ति तमस्तस्मिन् निरुध्यन्ते चक्षुषि । अतएव
दर्शनभेद उपपद्यते प्रतिजीवं तेजस्तमस्तारतम्यात् । अतएव
सुमेघसोक्तम्—‘दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथाऽपरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः’ इति । यथा देवतानु-
ग्रहस्तथा तमस्तिरोधानं तथा दर्शनमिति श्लोकार्थः पर्यवस्यति ।
यं कालं दिवेति केचित्तमेव न कर्मिति केचित् । केचिद्विलेवं
पश्यन्त्येव । केचिद्रात्रिरित्येव न पश्यन्त्येव । तथापि सर्वे प्राणि-
नस्तुल्यदृष्टयः । न चित्रमेतत् । यथा मैत्रेयीप्रति याज्ञवल्क्य
आह—‘नहि दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति ।
दिवापि पश्यन्तु रात्रावपि पश्यन्तु, दिवा रात्रावपि पश्यन्तु, मा
वा पश्यन्तु, दृष्टिस्तुल्यवानुच्छिन्ना प्रपञ्चदर्शनादर्शनयोर्देवतानु-
ग्रहाधीनत्वात् । अतएव सुप्तौ न केऽपि पश्यन्ति देवतानां विल-
यात् । यथोक्तम्—‘सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं
मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि’ । यदा सूर्यश्चक्षुषि तदा जागृतिं
यदा चक्षुर्हृदये तदा स्वप्नं यदा हृदयं मनो मयि प्राणोपाधौ तदा
सुषुप्तिं पश्यामि तदाहमर्थो जीवः सुप्तरूपेऽवस्थित इति सकल-
जीवसाधारणोऽनुभवः । एषैवाज्ञातब्रह्मसंपत्तिः । अमृतं ब्रह्मणीति
तु ज्ञातब्रह्मसंपत्तिः । समाधिर्गुरूपदेशगम्यः । तदाऽमृतं ब्रह्मणीति
गम्यते । एषा मुक्तिः । अमृतत्वान्न म्रियते तत एव न जनिष्यति ।
यावत् प्राणबुद्धीन्द्रियावच्छिन्नोऽभिमानेन तावज्जन्ममृत्यू । तदन्तं
शास्त्रं प्रवर्तते पाशच्छेदाय स च संस्कारैः । अतएवोपनीते वटौ
द्विज इति व्यवहरन्ति । पूर्ववासनातिरोधानमभिमानान्तरोत्पादनं
संस्कारस्तदेव जन्म । अतएव दीक्षादिनानि जन्मदिनानीति व्यव-

हरन्ति वृद्धाः । पुनः पूर्वस्थितेरनुपादानात् । एतत्तिमिरोद्घाटनम् ।
 लौकिकाभिमानस्तिमिरम् । शास्त्रीयामिमानोत्पादनमुद्घाटनम् ।
 इत्थमुद्घाट्य देवशास्त्रं कैवल्यान्तं प्रापयति यत्र नाभिमानसंभवः
 स मोक्षः स निर्वाजः समाधिः । 'न स पुनरावर्तते न स पुनरा-
 वर्तत' इति श्रुतिरत्रोपतिष्ठते । आवृत्तिबीजस्याहमोऽनुपलम्भात् ।

नन्विदं विरुद्धं मुक्तानामपि शिवविष्णवादीनां जन्मदर्शनात्,
 तस्मान्न स पुनरावर्तत इति श्रुतिर्विषयविहीनेति चेदपर आहोऽस्मि-
 न्कल्पे नावर्तत इति विज्ञेयम् । 'इमं मानवं नावर्तन्त' इतीदंशब्द-
 सहकारादिति । आह पूर्वपक्षी । एकस्मिन्नेव कल्पे बहवोऽवताराः
 श्रूयन्ते मुक्तानां ते विरुध्येरन्, अभ्यासवैयर्थ्यदोषस्तु सम
 उभयोरिति चेदत्र पृच्छामः । किं नामावताराः, किं नाम जन्मा-
 नीति । पर्यायावेताविति चेत्तव जन्मन्यवतारशब्दः प्रवर्तेत तच्च
 न दृश्यते । त्वं मर्त्य इति गीयसे ते देवा इति । किमत्र बीजं
 स्यादिति । अत्रैतदेव वक्तव्यं मुक्तानामप्यधिकारिणा प्रसङ्गे
 स्वातन्त्र्यप्रदर्शनं यन्मर्त्यत्वानुकरणम् । अतएव नृसिंहः सत्त्वात्,
 देवकीनन्दनः पीताम्बरादिभूषित आविर्भवूव । एतच्च स्वातन्त्र्यं
 देवत्वं च । अतएव भगवानाह—'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि-
 र्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मिति
 स्वातन्त्र्यं सृजामीति व्याचष्टे । तस्मात्तानि जन्मानीत्युच्यन्ते
 यानि कर्मपरवक्ष्यानि । कर्मफलानि यच्छन्त्यवताराः, मर्त्या
 भुञ्जत इति विभागः । विदेहकैवल्यान्तमेतत् । विष्णवादीनामधि-
 कारिणां विदेहकैवल्ये पुनः कल्पादावन्ये जीवा उपासितेशाः
 पदमारोहन्त्याधिकारिणां ते प्रसङ्गादवतरन्ति । ईशोपासनया मर्त्य-
 त्वमपगच्छति देवत्वमुपयाति देवलोकश्च । कर्मणाप्युभयमेति
 मर्त्यत्वं नापगच्छति । अतएव—'आब्रह्ममुवनाहोकाः पुनराव-
 र्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति । मामु-

पेत्य माममिमुक्षीभूय यथाशास्त्रमाश्रित्य । यद्यपि ब्रह्मादिलोकाः
 कर्मिभिरुपासकैर्वा लभ्यन्ते पुण्यातिशयात्तथापि कर्मजं पुण्यं
 क्षीयते नोपासनोत्थं । तत्राप्युपासनासंभवात् । तस्मात्तद्भोक्तृकामि-
 भानिना सह मुच्यन्ते संप्राप्ते प्रतिसंचरे । कर्मिणस्तु क्षीणे पुण्ये
 मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः । ते चोपासकफलदर्शनवासनयोपासका
 भवन्ति ते च क्रमेण मुच्यन्ते । यदा कर्म पक्वं भवति तदोपास-
 नाफलदातुरुत्थास्यति, यदोपासना पक्वा तदा जिज्ञासोत्थास्यति,
 तस्यां पक्वायां श्रीगुरुरुपतिष्ठते, स चापसारयति सर्वं तमस्तदा
 तमसः परस्तात्पुरुषः श्रीकैवस्यनायः परिदृश्यते कैवस्यमेव
 शिष्यते सचिपयो न स पुनरावर्तत इति श्रुतेः । तदैव भगवद्वा-
 क्यम्—‘सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृ-
 चैव निर्गुणं गुणभोक्तृचे’ति विज्ञायते । तस्मात्सर्वोऽयं संसारस्त-
 मस्येव । अतएव तम आसीत्तमसा गूढमग्र इत्याह । किंचालान-
 सुपक्रम्याह ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति, आत्मा वा अद्रे
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यप्याह । तस्मा-
 दस्ति तमःशब्दस्यापसरणीयं भानोरिव । यदपसारयन्ति सूर्यो-
 चन्द्रमसाप्रयो वा शब्दो वा तत्तमसः परस्तात्पुरुषपवलेन । अत-
 एवोक्तं—‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽसिलम् । यच्चन्द्रमसि
 यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक’मिति । ‘न तद्भासयते सूर्यो न
 शशाङ्को न पावकः । यद्रूपा न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमं ममे’ति च ।

अथ यदि न निर्वर्तते तर्हि त्वं कथमत्र परिदृश्यसे । दत्तमु-
 त्तरं सृजामीति स्वातन्त्र्यम् । किं बहुना । ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्नि-
 विष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदा-
 न्तकृद्वेदविदेव चाह’मिति सदाभातोऽहम् । तर्हि न विज्ञायसे
 कस्मात् । तमोयलात् । किं तत्तमः । मोह इति । यत्र न दृश्यतेऽ-
 न्यथा च दृश्यते तत्तमः संमतं स एव मोहः । तं नाशयन्नि

सूर्यचन्द्राग्निरुवो यथावलं यथाप्रसङ्गम् । तत्र सूर्यचन्द्राप्रयो
नाशयन्ति तम इति यत्तिरोदधति तमः । पुनरुज्जीवनदर्शनात् ।
नित्यमुक्तत्वानुभवप्रतिष्ठानात् । गुरुरुन्मूलयति पुनस्तददर्शनात् ।
नन्वस्ति पुनर्दर्शनम् ।—‘एतस्मादासन आकाशः संभूत’ इत्याल-
मूलत्वात्संसारस्य सत्यासनि पुनरुदयप्रसङ्गात् । सत्यं पुनरुदय-
प्रसङ्गो यदि सामग्री । संसारोदयसामग्री तु मोहः स्वप्न इव ।
यथा स्वप्नः सत्यप्यासनि प्रयुद्धसंस्कारे मोहे सत्येवोदेति न सुषुप्तौ
सत्यपि मोहे संस्कारप्रबोधाभावात् । किमु वक्तव्यं मोहाभावे
तदनुदय इति । तस्मादेतस्मादासन आकाशः संभूत इत्यत्र मुग्धा-
दिति विज्ञेयम् । ननु यदि मुग्धात्संसारोदयस्तदा धाता यथापूर्व-
मफलपयविति सर्वज्ञत्वं निर्विशति, सोऽकामयतेति मृत्यन्तरानु-
सरणात्, तस्मात्सर्वज्ञादिति विशेषणं संगच्छते न मुग्धादिति ।
युक्तं सुबहुपृष्ठम् । यो हि मुग्धस्य मोहः सैव सर्वज्ञता स्रष्टुः ।
यथा मुग्धस्य मोहे एव रजतसर्जनशक्तिः शुक्तौ । यथावा मोहे
एव स्वप्नदर्शनशक्तिः सर्जनशक्तिश्च मुग्ध एव । यथावा नदो
मोहयित्वाभीष्टं सृजति नाऽमुग्धेषु तस्य चातुरी । तस्मान्मोहान्ना-
तिरिच्यते सर्वज्ञताल्पज्ञता वा । तस्मात्सर्वज्ञान्मुग्धादासन आका-
शादिः पर्यवस्यति । चित्रमेतत् सर्वज्ञो मुग्धश्चैक इति । न
चित्रं मोहे । तस्मिन् गते न सर्वज्ञो नाल्पज्ञः श्रीसण्दिदानन्दः
पर्यवस्यति श्रीकैवल्यनाथः । अतएव धुतिराह—‘यदा तमस्तत्र
दिवा न रात्रिर्न सप्त चासन्निव एव केवल’ इति—‘निष्कलं
निष्प्रियं च शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् । अमृतस्य परः प्रेतुं दग्धे-
न्यनमिवानलमिति च ।—यो वै भूमा तत्सुगं, यो वै भूमा नद-
भृतमिति निरूप्य स्वरूपमाह—यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्रिजानाति स भूमेति । तत्रोपपत्तिमाह—यत्र द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यती’त्यादि । इवशब्देन मोहो निरूपितः । अतएव

गौडपादानामनुभवः—न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।
 न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थवेति । न यत्र मोहलेहः ।
 अतएव भगवानाह—‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति । मुग्धानां
 सर्वभूतानां सकलविषयिष्ठमितां या निशा तमसः परस्मात्पुरुषे
 मोहनिशा तस्यां वर्तमानायामपि संयमी गुरुमुखागमलब्धबोध-
 तिरस्कृतमोहो जागर्ति न पुनर्मोहं याति तस्माद्यस्यां संसारदृष्टौ
 जाग्रति भूतानि मोहरात्रिचराणि गुरुपादाश्रयरहितानि सा
 निशा पुनर्दर्शनसाधनरहिता पश्यतोऽपाकृतमोहस्य मुनेरित्यर्थः ।
 पुनर्मोहानुदयात् सति तमसि संसारं पश्यति तदपगमे कैवल्यम् ।
 अतएव ‘काकोल्लूकनिशेधायं संसारोऽज्ञास्येदिनो’रिति वसिष्ठः ।
 अन्योन्यमप्रसिद्धत्वात् । मुक्तस्य मुक्तिमविद्वान्न विजानाति
 वद्धस्य वन्धं न मुक्तो विजानातीत्यर्थः । तर्हि वन्धमोचनानुप-
 पत्तिः । नानुपपत्तिः । वद्धो वन्धं बधति मुक्तो मुक्तिम् । शृण्व-
 नेन मुक्तवार्ता मुक्तो भवति यथा वद्धवार्ता शृण्वन्नेव वद्धः ।
 अतएवानया वाचातन्त्या दामभिर्नामभिः सित इति धृतिः
 विमुक्तश्च विमुच्यते इति च । यथा स्वप्ने वन्धं मन्वानो विमुक्त
 एव विमुच्यते स्वप्नमपश्यता जागृतिं नीयते यथा रजतमपश्यता
 शुक्तवन्धो जागृतिं नीयते नेह रजतमिति । संसारमपश्यत्यैव
 श्रुत्योक्तम् नेह नानास्ति किंचनेति । तर्हि कर्मकाण्डासंगतिः ।
 नासंगतिः । मुग्धो हि तस्याधिकारी तं प्रति यजेत्युपदिशति
 यागेन स्वर्गं भावयेति । लिङ्गार्थो भावना । भावितं वस्तु नास्तीति
 वक्तुं शक्यते । तस्मान्नेह नानास्तीति सफला यजेति च । न
 मित्रवाक्यत्वं शास्त्रे पश्यामः । यद्वि मित्रवाक्यत्वं भजते स
 प्रक्षेपः । शासनाभावप्रसङ्गात् । विकल्पशास्त्राणां न मित्रवाक्य-
 त्वमनुज्ञापर्यवसानात् । मुग्धानां भावनैव संसार इति पूर्वका-

ण्डार्थः । भावितस्य सत्ता नास्तीत्युत्तरकाण्डार्थः । अतएव—
 ‘ध्यायतीव लेलायतीवे’ति श्रुतिः । इवशब्दार्थस्तु निरूपितो मोह
 इति । तस्मिन्मोहे एव सर्वा नियतिरनेन कर्मणेद् भवितव्यमि-
 त्यादिः । तस्मिन्मोहे मोह इति विज्ञाते मोह एवापगच्छति ।
 तदा श्रुतिः श्रावयति सिद्धान्तं ‘यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न
 सन्न चासञ्छिव एव केवल’ इति तत्कैवल्यम् ।

ननु ‘सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चा-
 क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण’ इति गुणलक्षणसंक्रान्तिश्चेदस्तु
 धर्मत्वं न विरुध्यते तमसः । कथमिन्द्रियधर्मत्वं प्रागेव स्वतःसि-
 द्धस्य तमस इति चेत् । प्राक्सिद्धत्वं न धर्मत्वप्रतिबन्धकं प्राक्-
 सिद्धस्यापि शब्दादेर्वाग्यादिधर्मत्वदर्शनात् । किंचेन्द्रियाण्यासन्नेव
 तमो जठरे तमोप्यासीदिन्द्रियजठरेऽतएव उत्तम उच्यते सुषुप्तिवन् ।
 सति पुनर्गुणक्षोभे भवति रूपादिदर्शनम् । सत्त्वाद्रूपादिदर्शनं
 रजसो जिघृक्षा तित्यक्षा च तमसो लयः । एता एवावस्था उच्यन्ते
 सृष्ट्यादयश्च । कथमेतत् । इत्थमेतत् । या हि जागृतिः सत्वो-
 दयः सः । यश्च स्वप्नो नाम स रजस उदयः । या च सुषुप्तिर्नाम
 स तमसः । या च जागृतिः सा सृष्टिः स्रष्टुः । यश्च स्वप्नः सा
 स्थितिः पालनं स्रष्टुः । या च सुषुप्तिः स प्रलयः स्रष्टुः । इति
 त्रयो भोगास्त्रीणि कर्माणि । यदाऽसौ मुग्धः स्थूलमात्मानं मनुते
 तदा फलं दित्सन् स्थूलो भूत्वोपतिष्ठते । यदा सूक्ष्ममुपादत्ते तदा
 सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनावतिष्ठते । यदि मुप्तस्तदोपसंहृत्य रूपाणि दर्श-
 नीयानि तमसि तेन सहैकीभवति सर्वथा न विसृजति परमात्मा
 जीवम् । यदा भोक्ता विश्वस्तदा विराडीशो, यदा भोक्ता तैजस-
 स्तदा स हिरण्यगर्भो, यदासौ प्राज्ञो भवति तदा स ईशतामेति ।
 एतेन द्वासुपर्णेति श्रुतिर्व्याख्याता । मोहाद्भौ तस्मिन्नपगते चैकस्तु-
 रीयः । घनमोहे प्रज्ञानघने चैकः । मोहाश्रयत्वेऽपि मोहविषयत्वा-

भावात् । यदा क्षुभ्यति मोहस्तदा विषयतामादधाति तदावस्था-
द्वयं जायते स्वप्न इति । आश्रयत्वं विषयत्वं चैकस्यैव । अतएव
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्त्रा विज्ञातेत्यादि संगच्छते । तत्त्वम-
सीति च । अथ केचिदाचार्या आहुः—महावाक्यैर्धृतिव्याप्तिरूपे
ज्ञाते समुदितेऽपि मूलाविद्यामात्रनाशस्तूलाविद्यानुवर्तत एव तत
एव जीवन्मुक्तिः । तत एव—‘तस्य तावदेव धिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ संपत्स्य’ इति धृतिचारितार्ध्यम् । तत एवाद्यापि ब्रह्मवि-
द्योपदेशकमोऽनुवृत्तः परितृश्यत इति । अत्रेदं बीजम्—मूलावि-
द्यानामवभासतशीले वस्तुनि अनवभासतापादकं तमः । तच्च
जीवमात्रसाधारणमत एवान्विष्यन्तीतस्ततो यच्च किञ्चित् ।
तूलाविद्यानामान्वेषणसामग्री स्थूलसूक्ष्मरूपा तयान्विष्टे वस्तुनि
व्युत्पत्तिमासादितः क्रमेण स्थूलां सूक्ष्मां च त्यजति विसरति च ।
एष विवेकमोक्षः । अतएव ‘न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समव-
नीयन्ते ब्रह्मैव सन्नस्ताप्येती’ति धृतिसमन्वयः । परोक्षत्वापरोक्ष-
त्वयोर्मोहमूलत्वाद्वास्तवभेदस्यासंभवाद् ब्रह्मैव सन् अहं ब्रह्मेत्य-
प्येति प्रबोधमापद्यते । यदहमिति प्राक् प्रतीतं तदिदानीं ब्रह्म
परोक्षत्वापरोक्षत्वरहितं निर्मोहमभूदिति । अत्र बहु वक्तव्यं तन्मो-
हेनाहृतयोधेन च निर्वाह्यत इति विभ्रामः ॥

इति श्रीतिमिरोद्भाटनमनुत्तराग्रायः श्रीकैवल्पधामनिवासिदृष्ट्यानन्द-
सरस्वतीसमधिगतः ॥

अनुत्तरसिद्धान्तपरामर्शः ॥ ९ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ यस्य वेदमयी वाणी यस्य देवमयी तनुः । यस्य ब्रह्ममयी
दृष्टिः स गुरुः पातु मां सदा ॥ १ ॥ नमः श्रीशङ्कराचार्यपारंपर्य-

क्रमाय ते । अद्ययावच्छास्त्रमार्गः पालितो येन भूतले ॥ २ ॥
 पुरुषैः पालितो वंशः स्त्रीभिः संपालितं कुलम् । गुरुभिः पालितं
 शास्त्रं शिष्यैः संपालिता मतिः ॥ ३ ॥ सर्वविद्यामयं तन्नं सर्व-
 विद्यामयी श्रुतिः । अन्योन्यदृढये मन्ये यथा हरिहरौ तथा ॥ ४ ॥
 परामृशामः सिद्धान्तं शुद्धान्तं वेदतन्त्रयोः । यस्मिन् श्रुते संशयानां
 गणः कापि पलायते ॥ ५ ॥

अथ ज्ञात्वा यागो न बन्धहेतुरिति तन्नसिद्धान्तः । यस्मात्कु-
 लार्णव-यावदासवगन्धः स्यात्पशुः पशुपतिः स्वयम् । आसवेन
 विहीनस्तु पशुः पशुपतिः स्वयम् । मृत्युर्वैद्यायते देवि स्वर्गः
 साक्षाद्गृह्यायते । पुण्यायतेऽङ्गनासङ्गः कौलिकानां कुलेश्वरि । पि-
 वन्मद्यं फलं खादन्स्वेच्छाधारपरायणः । अहन्तेदन्तयोरैक्यं भाव-
 यन्निवसेत्सुखम् । इत्याह । कौलेका दीक्षिताः । अतएव तत्तत्कल्पे
 पञ्चविपयाः प्रदर्शिताश्चरितार्थाः । अथ ज्ञात्वापि भोगो बन्धहेतु-
 रिति श्रुतिसिद्धान्तः । अतएव न सुरां पिवेन्न मांसमभीयान्न परां
 स्त्रियमुपेयादित्यादि । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृ-
 तत्वमानशुरित्याह । ज्ञानमत्र शास्त्रीयम् । कथं भुञ्जीत कथं
 कुर्वीतेत्यादि । किमत्र न्याय्यम् । द्विविधोदाहरणदर्शनात् शिवा-
 दयस्ताम्रिकाः नारायणादयो वैदिकाः । तर्हि द्विविधं न्याय्यम् ।
 सर्वज्ञोदाहरणात् । न न्याय्यम् । सर्वज्ञोदाहरणात् । भिन्नवाक्यत्वं
 सर्वज्ञानां विरुद्धं सर्वज्ञत्वव्याघातात् । तर्हि कथमेकवाक्यत्वम् ।
 चेद्भगवानाह सर्वज्ञः—यद्वाशिष्ठाशिनः सन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म-
 भिरिति । सर्व कर्मारितं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति च । अखिलं
 साङ्गमित्यर्थः । ज्ञाने शास्त्रीये परिसमाप्यते तस्मिन्सर्वेषां कर्मणां
 मदर्पणपर्यवसानात्कर्तुरभोक्तृत्वपर्यवसानादित्यर्थः । अतएव—यथै-
 धांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
 भस्मसात्कुरुते तथेत्युपपन्नम् । यथा वेदे तथा तन्त्रे यज्ञा विहिताः ।

यथा तत्रे तथा विषया वेदेऽपि विहिताः सत्रादौ यज्ञपङ्क्तौ । यज्ञो हि परमेश्वरार्पणरूपक्रिया । तच्छिष्टं तदङ्गं वा द्रव्यं प्रतिपत्तव्यं विधिपरतत्रैः । सा च प्रतिपत्तिर्भोगरूपापि न भोगरूपाऽतः कर्मभ्यो मुच्यन्ते । नहि राजाह्वया किञ्चित्कुर्वाणाः पापं पुण्यं वाश्रुते । अतएवाह शिवः—यत्रास्ति भोगो नहि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो नहि तत्र भोगः । सत्यं परन्तु—श्रीसुन्दरीतर्पणतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्य एवेति । श्रीः सर्वत्र परिदृश्यमान आनन्दः सुन्दरी त्रिकालमवाध्या । सच्चिद्रूपः शिवः साक्षात्तस्यानन्दमयी शिवेति । तत्तर्पणपराणां यज्ञशिष्टाद्यानं भोगोऽपि मोक्ष एवेति तात्पर्यम् ।

यस्माद्भोगो हि सुखावसानः सुखं तु ब्रह्म स मोक्षः । अथ सत्यं सुखं ब्रह्म स मोक्ष इति च परन्तु परमो विरोधः । भोगस्याहानपर्यवसानात्—न तत्सुखं ब्रह्म न वा स मोक्षः पशुसाधारण्यात् । इति चेत्सत्यम् । त्वमधीतशास्त्रः परमनधिगतविद्यः । विद्या हि सुप्रमेव ब्रह्मेति बोधयति तं च मोक्षं स्वीकारयति । मोक्षो नामात्मसाक्षात्कारः । आत्मा हि सुखं प्रियतमत्वान् । तदयसानो भोगो मोक्षान्नातिरिच्यते । ननु पशुसाधारणमेतत् । सत्यम् पशुसाधारणं परंतु विद्वकर्णत्वाविद्वकर्णत्वे अतिरिच्यते । शास्त्रं हि विद्वकर्णमेव बोधयति मानुषं नाविद्वकर्णं पशुम् । यथा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् इति श्रुतिः । श्रुत्यन्तरं च को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति । तत्त्वं च आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम् । तस्यामिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयत इति विधौ लेट् । अतएवात्मन आगोपालं प्रसिद्धत्वेऽपि शास्त्रसंस्कृत एव सफलः । यो हि गुरुशिष्यसंवादेन निमुच्यतेऽतएव कर्णवेधो दृश्यते मानुषेषु । अतएव भारुमान्पितृमानाचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतिः सफला । पूर्व मात्रा

ततः पित्रा ततो गुरुणा विद्वेष्वेव दृश्यते ब्रह्मविद्याया कर्णैव
 शिक्ष्यते प्रणवान्ता महावाक्यान्ता वेदे, चरणान्ता वासनान्ता च
 तन्त्रे । एतासां विद्यानामेक एवार्थो जीवत्वभीक्ष्वं चासमानाधि-
 करणमपि समानाधिकरणं मिथ्येति च । तत्त्वमसीति श्रुतिः ।
 -जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः । तुषेण वद्धो
 ब्रीहिः स्यात्तुषाभावे तु तण्डुलः । यथा हि सूत्रा ग्रथिता जालमूलस्य
 गोलके । एवं कुलार्णवज्ञानं पादुकायां प्रतिष्ठितम् । इति तन्त्रम् ।
 उभयोः स्वतः प्रामाण्यमकृतकत्वात् । कौतुके प्रामाण्यमसंमतम् ।
 अकृतकमकौतुकम् । याश्च तन्त्रेषु महाविद्याः प्रसिद्धास्तासामपि
 जीवब्रह्मैक्यमेवार्थो गूढतरो गायत्र्या इव चतुर्दशतूत्र्या इव च ।
 अतएव गायत्र्यपि महाविद्या वेदे सा यथा दीक्ष्यते ऋणधनादि-
 शोध(न)मपहायाधिकारमात्रमपेक्ष्य तथा ता अपि । अधिकारमासा-
 दितो गुरुणा प्रणवमहावाक्याभ्यां दीक्ष्यते तथा चरणादिविद्य-
 येति । एताः सिद्धविद्या उच्यन्ते । तथा गायत्र्यपि । सिद्ध आला
 तस्य वेदनं विद्या । अतएवानुत्तरविद्यायामेकवाक्यत्वं वेदत-
 न्नयोः । यत्र गायत्र्या सह श्रीविद्यामेकीकृत्य तुरीयपादे प्रदर्शित
 उपसंहारः । हुंफडादीनामनर्थकत्वकथनमगुरुकथा, तथा गाय-
 त्र्यादौ मुद्राणामप्रदर्शनकथा च । —एता मुद्रा न जानाति
 गायत्री निष्फला भवेदिति प्रत्यवायश्रवणात् । अन्यथा गायत्री-
 कल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिः । गुणोपसंहारन्याये जागरूके शारत्तान्त-
 रवत् स्मृतिवेदकवाक्यत्वपाशः कस्माच्छिद्येत । अतएव पुराणैः
 सहाप्येकवाक्यत्वम् । विद्यामयं विद्यामयेनैकवाक्यतामापद्यते ।
 एतदेवामिमेत्य भगवानुद्धवं प्रति—वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे
 त्रिविधो मरुः । प्रयाणाभीप्सितेनैव विधिना मां समर्पयेदित्युप-
 न्यस्योपसंहृतम्—उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धय इति ।
 रोचत इति शेषः । त्रैविध्यमधिकारिभेदादीप्सितत्वं कालभेदान् ।

उभयसिद्धिर्मुख्याधिकारिणि । सर्वविद्यामयो वेदस्तथा तन्न च ।
 यथावाह्वानि । त्याग उभयत्र समानः प्राप्तभोगोऽपि तथा । त्याग-
 स्वरूपमाह—मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति श्रुतिर्गर्धानिपेधम् । प्राप्त-
 कारित्वं तु समानमपरिहार्यम् । संन्यासमुपदिश्य युद्धे योज-
 यामास पार्थसारथिर्भगवान् जिप्यम् । तथैव शास्त्रतात्पर्यात् ।
 निर्ममत्वं प्राप्तकारित्वं च मुख्यं विधेयं शास्त्रस्य । येन ज्ञानं
 पाल्यते लभ्यते च । अतएव संन्यासिभिरपि श्रीशङ्कराचार्यैर्दि-
 ग्विजयः कृतः श्रीविद्यारण्यस्यामिभिश्च । पतञ्जलिरपि सूत्रया-
 सास—कर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषामिति । निर्ममत्वम-
 सन्नत्वात् । प्राप्तकारित्वं देहाभिमानात् । ज्ञानं महावाक्यार्थः ।
 एष परमो योगः । संन्तु वैदिकास्तान्त्रिका वा छिन्नपाशा एव
 चेदीक्षिताः । पाशच्छेदो दीक्षा । संस्काराभावः पाशः । यथा
 सङ्गः सञ्जेव हन्यते ग्रीहौ तण्डुलः स तस्य पाशच्छेदः प्राक्
 ततोऽङ्कुरायोर्ध्वं तु वृत्तिमात्राय तुपहस्तेन किञ्चिद्(द)धिकारिणः
 पशवः स पाश उच्यते । क्षीयते सशास्त्रदशा, क्षीयते पाशवी
 दक्षा यस्यां क्रियायां सा दीक्षा । अथ ज्ञात्वा भोगो न बन्धहेतु-
 रिति तन्नसिद्धान्तो जयति स शास्त्रभागेऽस्यापरिहारात् । यथेष्टा-
 चारानुमतेश्च इति चेत्सत्यम् । यदि ज्ञानोत्तरं रागासंभवः यथा
 तन्त्राचार्यैः—जिह्वा दग्धा पराजनेन हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनो
 दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने इति । तर्हि तन्नसिद्धान्तव्या-
 कोपो द्वतीयागादीनामचारिताध्यात् । न व्याकोपः । वामदे-
 वीयवत् । यस्मात्—आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगा-
 रुढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति व्यवस्था गीतायाम् ।
 अतएव वामदेव्यसामोपासकेन कां च न परिहरेदिति श्रुतिः ।
 कर्मकालो भोगकालः । तस्मात्तत्त्वानुसंधातैव हि वैदिकस्तान्त्रिकौ
 वा कर्मठः । तन्निष्ठौ तावुभावप्यमृतभाजौ । एतेन पूर्वोत्तरकाण्डौ

व्याख्यातौ सर्वापेक्षाधिकरणन्यायेनैकवाक्यतया सफलौ । अत एव-यजमानोऽष्टमी मूर्ति शिवस्येति वैदिका । शिवो भूत्वा शिव यजेदिति तात्रिका । यो यच्छूद्ध स एव स इति गीता । अतएव नमस्क्रियन्ते यजमाना यतयो वा यथाधिकारम् । यस्माद्यजमानोऽष्टमी मूर्ति शिवस्य । यतिर्नारायणस्य शमारुढ । नमस्कारवीज दीक्षा । सा च शिवत्वाय । अनुसधानकालो हि यज्ञिय कालस्तत्समाप्तिकाल समाधिकाल । अनुसधान कर्म । तत्समाप्ति समाधि । अतएव—यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तप-पूजाक्रियादिषु । न्यून सपूर्णता याति सद्यो वन्दे तमच्युतमित्याहुर्बुद्ध्या । स्मृति प्रत्यभिज्ञा । नाम शब्द । उक्तिर्गुरो । अच्युत स्वय पूर्णस्वभावत्वात्समाधिर्नित्यलब्ध तस्य स्मृत्या न्यून परिच्छिन्न विकल वा सपूर्णता परिच्छेदत्याग सद्यो याति यथा समुद्रमाविश्य नद्य । बुद्धेरेव स्वभावो यत्स्मृति वदाकारत्व स्मृतिश्च नामोक्त्या तदा बुद्धिस्थाना कर्मणा तदाकारत्वमार्थिकमित्यर्थ । —शाब्दे ब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छतीति वचनान्तरात् । समाधिरच्युतपूर्णस्वभावो व्युत्थान च्युतिशीलमिति तात्पर्यम् ।

अथ कथं समाधिरच्युत पूर्णो वा ब्रह्मनिष्ठमुपक्रम्य धृतिर्जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्यादि । तत्र च कौलिकमुपक्रम्य-कचिच्छिष्टा कचिद्भृष्टा कचिद्भूतपिशाचवन् । नानारूपधरा कौला विचरन्ति महीतल इत्यादि । इति चेत् सिद्धान्तारोहरूप समाधिरव्युत्थानो—यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचात्यत इति वचनान्तरात् । किमधिक वदामस्तस्यैवैतत्सर्वं भोग्य तस्यैवैषा सर्वा त्रिया सर्वात्मन ।—तनु त्यजतु वा काश्या श्वपचस्य गृहेऽथवा । ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशय इति ज्ञानमाहात्म्य वचनान्तरे । तस्माद्गीताया शमशब्दार्थं सिद्धान्तारोहो नि शङ्क न ततो व्युत्थानशङ्का । यया काश्मीराचार्या ईश्वरप्रत्य-

भिज्ञायामाहु - एकवार प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यत । ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्य प्रतिपत्त्या दृढात्मना । करणेन नास्ति कृत्य वापि भावनायापि वा । सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना । सर्वथा पितृमात्रादितुल्यदाढ्येन सत्यतेति । यथा-त्यागेनैके अमृतत्वमान-
शुरिति श्रुतिस्तथा तत्र च ।—यस्य वा पश्चिम जन्म यदि वा शङ्कर-
स्थयम् । तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरीति पुराणे स्तुता
वेदे च कामो योनेरित्यादिनोद्भूता श्रीविद्या प्रवर्तयामास सादोपम् ।
त्यागस्य चरमजन्मलभ्यत्वे तद्विद्वद्वा श्रीविद्या ब्रह्मविद्या विदुः ।
अर्वाचीनाश्चतुर आश्रयान्कर्मविद्या विदुः । अनुत्तर पट्टम् ।
एतेन यतिरेवाधिकारी श्रीविद्यायामिति गम्यते ।

अथ कथं यते श्रीविद्याधिकारः । अयश्चो वा एष योऽपनीक-
इति ध्रुतेरिति चेत्सत्यम् । यदि श्रद्धापत्नी न स्यात् । अतएव तस्यैव-
विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धा पत्नीत्याद्योऽनुवाक सार्थ-
सपन्नः । यथा त्यागेन जन्मनश्चरमत्वमनुमीयते तथा श्रीविद्ययेति
केचित् । इत्थमेव वाक्यत्वसिद्धान्तयोः । अतः सिद्धान्तत्वमाचार्याणां
सर्वज्ञत्व चाविरुद्धम् । अनुसन्धाननिष्ठयोर्मिथो बलत्वमत्येवाह
भगवान्-कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादय इति । अनुस-
न्धानरूपेणैव कर्मणा सिद्धान्तपदारोहः प्राप्ता इत्यर्थः । तस्मिन्नेव
जन्मनि जन्मान्तरे वा ।—त विद्याकर्मणां समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा
चेति ध्रुतेः । अथ-न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-
मानशुरिति श्रुतिरचरितार्थाः । नाऽचरितार्थाः । कर्मप्रजाधनमा-
त्रेणामृतत्वस्याशा नास्ति किंतु कर्मणामीशतुष्टौ प्रजया शस्त्रे
धनस्याश्रमधर्मपालने विनियोगाक्षेपेन त्यागेनामृतत्वमिति गोत्र-
प्रवृत्तिबीज विज्ञानता भगवतोक्तं—न कर्मणामनारम्भाच्चैककर्म्यं
पुरोऽभुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति । अतः
एवोपनीतस्याधीतविद्यस्यैव सन्न्यासो विवाहो वा सति रागे ।

नन्वस्त्वेकवाक्यत्वं कोऽत्राधिकारीति चेदेकवाक्यतां शृणोष्य-
 धिकारिणं च पृच्छसि । चित्रमेतत् । एकविधे सिद्धान्त एकविध
 एवाधिकारी न नानाविधो भवितुमर्हति । यदि वैदिकसिद्धान्ते
 वैदिकोऽधिकारी तर्हि स एवाधिकारी तन्नसिद्धान्तेऽपि द्वयोरेक-
 पत्वात् । अतएव वैदिकसंस्कारोत्तरमेव तन्नसंस्कारमाचरन्ति ।
 अवैदिकानां तु तन्नसंस्कारमात्रं कर्णवेधादिवत् । न सिद्धान्तारोह
 उपनयनादिवत् । अथ यदि वैदिकस्तन्नसिद्धान्ताधिकारी तर्हि
 प्रतिनिधिप्रत्याख्यानं समापन्नम् । न समापन्नं सौत्रामणीवदुप-
 पत्तेः । सौत्रामणीदीक्षितस्य कलावनधिकारात्पयोमहवदुपपत्तेः ।
 तस्यैव वाजपेयदीक्षितस्य सुराग्रहोऽपि । वाजमन्नं तत्पेयं भवति
 यत्र सुरारूपेणेति वाजपेयः । अत्र पयोमहे स्वरूपहानिप्रसङ्गः न
 सौत्रामण्याम् । निषेधोत्सर्गस्य दीक्षया बाध इति शास्त्रे संप्रदायः ।
 तस्मात्कालभेदादीक्षाभेदादधिकारभेदादुपपद्यते मुख्यस्य प्रतिनि-
 धेर्वा समान्नायः । अतएवाभिपेके राजानं पाययति पुरोहितः
 सुराम् । सा हि दीक्षा । दीक्षित एव दीक्षयेदिति नियमः सकल-
 संमतः । यथैतरेया आमनन्ति—अथास्मै सुराकंसं हस्त आद-
 धाति स्वादिष्टयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैः पिबेदिति यो ह वै सोमपीथः
 सुरायां प्रविष्टः स हैवैतेनैन्द्रेण महामिपेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य
 भक्षितो भवति न सुरेति च । एवमभिपेके ब्राह्मणायापरिमितं
 दद्यात्तेनाभिषिक्तः क्षत्रियोऽपरिमितो भवति । व्यङ्गा दीक्षा बलं
 व्यङ्गयति । तत्रोदाहरणान्याम्रावानि धहूनि । तर्हि प्राप्तो ब्राह्म-
 णानां सुरापानप्रसङ्गः । तर्हि कदा नासीत् । ब्रूहि कथमाचार्यत्वं
 ब्राह्मणानां सर्वविद्याम् । इत्थं श्रुत्वैवाचार्यत्वमपहारितम् । एतद्र-
 हस्यं तैत्तिरीयके निरूपितम्—ब्रह्मणो वा एतत्तेजः । यत्सोमः ।
 इति सोमं निरूप्य सुरां निरूपयति । अन्नस्य वा एतच्छमलं ।
 यत्सुरा । अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादपहन्ति । सोमप्र-

दाक्ष्य सुरामहाश्च गृह्णाति । पुमान्वै सोम । स्त्री सुरा ।
तन्मिथुन । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आलान-
मेव सोमग्रहे स्पृणोति । जायाश्च सुरामहै इति । यदस्य यजमा-
नस्य मिथुनात्मक कर्म तद्यज्ञे एव करोति । वस्मात् । प्रजननाय
प्रजाशिक्षार्थं यथेष्टचारिणी मा भूदिति । इदमेवाचार्यत्वं यत्प्रजा-
शिक्षणम् । अत्रान्नस्यैव शमलेनेत्येवकारेणोपायान्तरं दुर्यलमिति
व्यज्यते । अतएव दृश्यन्ते यज्ञा वैदिकास्तान्त्रिका वा । तत्रैव-
पूर्वं सोमग्रहा गृह्यन्ते । अपरे सुरामहा । परोक्षश्च सोमग्रहान्ता-
व्यति । पश्चादक्षश्च सुरामहान् । इति प्रकाशगोपनव्यवस्था ।
अर्धो वा षष्ठ आसनो यत्पत्नीति श्रुते सोमग्रहे सुरामहे वा
मिथोऽङ्गाङ्गीभाव स्त्रीपुंसयोरतोऽपि मिथुनत्व कर्मण । तस्मा-
त्कचित्पुंस आचार्यत्वं कचित्स्त्रिय । अतएव गार्गीवाचक्रवीव-
द्वाम्रातोयेयीकुलभार्मन्नेयीति गृह्ये आचार्येषु पठिता । तदेव
वशात् यद्वैदिकसंस्कारवत्त्वं, तदेव कुलत्वं यत्तन्मसंस्कारवत्त्वं ।
तन्नेषु कुलद्वयं श्रीकुलं पालीकुलं चेति । तत्रदीक्षा स्त्रीप्रधाना ।
वैददीक्षा पुं प्रधाना । एतेन वामाचारो वामा स्त्री तत्प्रधानो दक्षि-
णाचारो दक्षिण पुमास्तत्प्रधान इति सिद्धम् । अतएव कुलवधू
कुलीन इति व्यवहार उपपद्यते । कुलं नाम संस्कृता स्त्री तस्या
भव कुलीन इति संपन्नम् । अतएव सर्वेऽपि कुलधर्मा मेधावित
असिद्धाश्चरितार्था दृश्यन्ते कुले कुले । न कोऽपि पारेदृश्यते भरत
रण्डे नास्त्यसग्रेहे कुलधर्म इति श्रुत्वा । कुलधर्ममङ्गीकुर्वता
तन्मङ्गीकृतं प्राक् । धर्मस्य चोदनारूपत्वाच्चोदनालक्षणोर्ध्वं धर्म
इति शास्त्रात् । तन्मङ्गीकृतस्मृतिपुराणानां चोदनापर्यवसानात् ।
तस्या अनुपलम्भे शिष्टाचारादनुमानम् । अन्यथा धर्मत्वाभाव-
प्रसङ्गः । प्रष्टव्यो वश किं कोऽपि सर्वेवैदिकसंस्कारैः संस्कृतोऽभू-
दिति । यद्यभूत्तर्हि स एव वश कुलमुच्यते । तत्रसंस्कारविरोधा

भावात् । यथा महर्षीणाम् । चित्रमेतत् । यत्र सुराग्रहस्तस्य वंशत्वं कुलत्वं च । नैतावदेव किञ्च गोत्रं च संपद्यते संस्काराभ्यामाभ्यामेव । एतत्रयमव्युच्छिन्नं भवति संस्कर्तुरभावेऽपि । अतएव पुत्रपरम्परा शिष्यपरम्परा च । पुत्रपरम्परागोत्राणि प्रसिद्धानि । शिष्यपरम्परागोत्राणि ब्रह्मादीनि । अतएव न पुनर्विवाहप्रसङ्गो गुर्वन्तरप्रसङ्गश्च । यतः कन्यया यदुना वा संपाद्यते गोत्रं विवाहेनोपनयनेन च । यन्मृतमपि न मुञ्चति जीवन्तं वा । अतएव पितृवोपनयेत्पुत्रमिति नियम उपपन्नः । रिक्थे वैषम्यापत्तेः । तच्च गोत्रनिमित्तम् । तस्माच्छास्त्रसंस्कार एव वीजं वंशकुलगोत्राणामिति निष्कर्षः ।

अस्तु तर्हि न सुरां पिबेन्न मांसमभ्रीयादित्यादीनां प्रस्थानं कुत्रेति चेत्स्वयीति वदामः । अपूर्णवैदिकत्वादित्यवैदिकत्वादिति वा । यस्यास्ति यज्ञाधिकारस्तत्र न प्रवेशः । यज्ञो हि स्थानं क्रियाया भोगस्य वा शास्त्रवासनावतां । सर्वो हि यज्ञः क्रियाकलापः । अतएव पञ्चमहायज्ञा गेहे गेहे यत्रैवान्तर्भवन्ति क्रिया भोगा वा । अत्रैव चरितार्था वेदास्तत्राणि च । तथात्वे यद्यत्र विहितं यस्मै तेन तत्तत्र ग्राह्यम् । न तावता विधिनिषेधपरित्यागः । वंशकुलगोत्राणि संपन्नानि । वंशः पितृमूलः कुलं स्त्रीमूलं गोत्रं संस्कारमूलम् । अतएव हठात्समाचरन्ति पुरुषा उपनयनं योषितः कुलधर्ममद्यापि । कुलधर्मस्यापरिहार्यत्वं गीतायाम्—उत्तन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुभमेति । अतएव सर्ववैदिकसंस्कारैः संस्कृतं कुलीनं वदन्ति जनः । किञ्च यथा संन्यासः सर्वान् संस्कारान्पूरयति ज्ञानं च तथोर्ध्वान्नायश्च पूर्णाहुतिन्यायान् । अतएव ब्रह्माण्डपुराणे—चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् । यदि वा पश्चिमं जन्म यदि वा शङ्करः स्वयम् । तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरीति ।

आग्रायो वेदस्तत्र च । वेदे चत्वारस्तत्रे पद । अनन्ता अप्य-
त्रैवान्तर्भूताः । अथोपनिषदां ज्ञानार्थानां क्रियार्थत्वापातः । युक्तं
तत् । ज्ञानं नाम क्रिया । अतएव धातुसंज्ञा ततो ज्ञानशब्दसिद्धिः ।
अथ यदि ज्ञानं क्रिया तदा ब्रह्मलक्षणं न स्यादिति चेदलक्षणे
लक्षणं लक्षणयेत्याचार्याः । अतएव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
वाक्यमसदज्ञानपरिच्छिन्नेभ्यो मिश्रमिति लक्षितम् । अतएव
गीतायां—ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति । यज्ञा-
नमित्युच्यते तज्ज्ञेयं कस्मान् यस्माज्ज्ञानगम्यमिति तदर्थः । एतेन
शब्दवृत्तिपरिणामज्ञानैः स्फोटो भूत्वा यः स्फोटयति शब्दानर्थाश्च
हा सर्वसाक्षी परमात्मा ब्रह्मेति स्फोट इति चोच्यते । तमेव
भान्तमनु भाति सर्वमिति ध्रुतेः । स्फोट उक्तः कठे—अग्निर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । आत्मा तथैको भुवनं
प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्चेति । यथा भुवर्णमलङ्काराणां
स्फोट आलत्वान् नालंकाराः स्फोटा आत्मानो वा । सर्वोऽयं
वागगणो मलिनीमञ्जराजाला वृत्तिपरिणामज्ञानहेतुः । स्फोटेन पर-
मालना स्वप्रकाशेन यलेन स्वप्रकाशं परप्रकाशं च बोधयति ।
तदोपनिषदपि वृत्तिक्रियाहेतुत्वात्क्रियार्थत्वात्सार्थका । वृत्तिव्याप्ति-
रेव ज्ञानमिति वेदान्ताः । अतएव ज्ञानमपि योग इत्युच्यते । यैः
प्रमाता बोधं न विन्देह तेषां वाक्यानामनर्थकत्वमिति पर्यवसि-
तम् । अतदर्थानामुपनिषदां तथात्वमित्यापातः क्रियान्वित एव
शक्तिरित्यपि तथा अव्यभिचारान् भवन्मतेऽपि नातदर्थतात्वा
द्रष्टव्य इति विध्यङ्गत्वाच्चासां आग्रायत्वं सममुभयोः कर्णोपक-
र्णतया समधिगतत्वात् । गोपनं तु समानं अदीक्षितागोचरत्वं
तत् । द्वयोरप्येकैवोपनिषन् । तदन्तर्गुर्वाग्रायान्तमनुसंधानं ।
अद्वावाक्यादनुत्तरविद्यायाश्च समाधिः । प्रायो वेदे वाक्यभाषा ।
प्रायस्तत्रे वर्णभाषेति विशेषः । अतएव वर्णभाषां धतुर्देनसूची

शिवाचार्यामुपक्रम्य महाभाष्ये वेदानां वेदो ब्रह्मराशिरिति प्रायो
वर्णस्फोटस्तत्रे वाक्यस्फोटो वेदे पदस्फोटः समानः । तेन तत्रे
मूलत्वं वेदानामिति गम्यते । किमु वक्तव्यं चतुर्दशसूत्र्यास्तत्रत्वे
व्याकरणस्य तन्मयत्वे वाग्जालस्य तद्वधृतत्वे सर्वं तन्मयमिति ।
ऐतेनेशानः सर्वविद्यानामिति श्रुतिर्व्याख्याता । तस्मान्मन्त्रव्यव-
हारो बीजव्यवहारश्चोपपन्नः । असंस्कृतानामपि जातिनिमित्तोऽ-
धिकारो न प्रशस्ततमः । तस्मादुपपन्नं—श्रीसुन्दरीतर्पणतत्परानां
भोगश्च मोक्षश्च फलस्य एवेति । तर्पणमन्तर्बहिर्यागौ । योगः
कर्मसु कौशलमित्याह भगवान् । समाधिर्ज्ञानकौशलमिति गुरुः ।
तच्च कौशलद्वयं गीतायाम्—कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म
यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृदिति । कर्मणि
विधिलब्धेऽकर्म विधिपरतन्त्रस्य कर्मलेपाभावं योऽधिकारी
पश्येत्स बुद्धिमानित्येकं कौशलम् । योऽधिकार्यकर्मणि नित्यसिद्धे
ब्रह्मणि कर्म नरदृङ्गवन्मृगजलवद्वा पश्येत्स युक्तो न युञ्जानोऽव्यु-
त्थानसमाधिरूढः । कृत्स्नकर्मकृदपि सर्वथैव लेपासंभवादित्य-
परम् । अतएव शास्त्रयोनित्वादित्यत्र द्वितीयं वर्णकं शास्त्रं योनि-
रस्येत्याचार्याणाम् ब्रह्मीभावः शास्त्रमूल इत्यर्थः । अतएव भग-
वान्—ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन
गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेति कर्मणः शास्त्रमयत्वाच्छास्त्रस्य
ब्रह्ममयत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद् ब्रह्म पश्यति कर्मवित्कमेति तात्प-
र्यम् । नैप समुशयवादः । अधिकारिणश्चत्वारः । मलिनो मिश्रः
शुद्धः केवल इति । आद्यौ कर्मदर्शिनौ परौ ब्रह्मदर्शिनाविति
गृहम् । एतूत्तरोत्तर उत्तमः । कर्मठब्रह्मनिष्ठयोः पाण्डित्यमाह—
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाभिदग्धकर्माणं
तमाहुः पण्डितं बुधा इति पूर्वकोटौ मिश्रस्य पाण्डित्यं—विद्या-
वित्तयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः

समदर्शिन इति द्वितीयकोटौ बुद्धस्य पाण्डित्यं । सर्वेषां विधिवच-
नानां पर्यवसानफलं मोक्षो नाम ब्रह्मीभाव इति विजानतो
मिश्रस्य कर्मदाहः स्वतः सेत्स्यति । अतएव—कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेच्छतस्समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म
लिप्यते नर इति श्रुतिश्चरितार्या ।—यज्ञार्यात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं
कर्मबन्धनः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत इति गीता च
विधिप्राप्तं कुर्वित्युपदेशाहो मलिनः समाधौ द्वैतादर्शनाद्बुद्ध्यनेऽपि
ब्रह्ममयं मायामयं च पश्यन् शुद्धो ब्रह्मनिष्ठः समदर्शी । इदमेव
समदर्शित्वं यत्समत्वं व्युत्थाने समाधौ च । एष पञ्चमी पथी
वा भूमिकामारूढः चतुर्थी वा । केवलस्तु सप्तमी भूमिमधिगतो
विगलितद्वैतवासनो वैज्ञानिकप्रलयरसिको भूमात्मा श्रीकैवल्यनाथ
एव भगवान् सर्वोत्तीर्णो न तत्र कापि वार्ता विश्वस्य । स ब्रह्म
स शिवः स हरिः स इन्द्रः सोऽश्वरः परमः स्वराद् । यत्र शास्त्रपर्य-
वसानं तस्यैषा स्थितिरुक्ता तन्ने—अक्रियैव परा पूजा मौनमेव
परो जपः । अचिन्तैव परं ध्यानमनिच्छैव परं फलमिति महात्ता-
म्राज्यम् । तस्मादेतत्सिद्धम् । सुप्रलाभोपायः पूर्वकाण्डः सुप्रसू-
पतोपाय उत्तरकाण्ड इत्यविरोधज्ञानं मोक्षमार्ग इति । यदाह
भगवान्—अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः कलम् । भवत्यत्या-
गिनां प्रेक्ष न तु संन्यासिनां कचिदिति । कर्मेश्वरार्पणं कुर्वन्नो
ब्रह्ममयं वा पश्यन्तो न कर्मफलभाजः किंतु ज्ञानैकफलभाजो
जन्मफलभाजश्च । किं बहुना—यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यातितरि-
प्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च । श्रुतिविप्रति-
पन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योग-
मवाप्स्यसीति शास्त्रमुपसंहृतं भगवता । मोहकलिलं शास्त्राणाम-
नेकवाक्यत्वग्रहम् । वेदेव व्याख्यातं श्रुतिविप्रतिपन्नेति । योगमा-
लारामताम् । कर्माकर्मविकर्मेति चेदवादो न लौकिकः । वेदस्ये-

श्वररूपत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरय इत्याविर्होत्रः । तस्मादेष क्रमः—

पितराबुधतौ यस्य श्रीनाथोऽपि सदोद्यतः । तत्र श्रुतिश्च तत्र च कृतार्थमपरं किमु । पूर्णः पूर्णं धीयते वेदतत्रैर्मोहध्वान्तध्वंसनैः सिद्धशब्दैः । श्रीमन्नाथश्रीकटाक्षैकमिश्रैर्धन्यः पुण्यैः कोऽपि जीवः शिवत्वे । सिद्धान्तैक्यज्ञानसंपत्समृद्धः संस्काराभ्यां संस्कृतो देशिकेन्द्रैः । मुक्तः स्वास्थ्यं भूमरूपे भजेत मोक्षश्रीस्तं किं न सेवेत शिष्यम् । प्रोक्तः शिष्टैरेष पूर्णामिपिक्तः । इति पाठः ।—
मलिना बहवो लोके मिश्रा न्यूनास्ततोऽपि च । ततो न्यूनतराः शुद्धास्ततो न्यूनास्तु केवलाः । यथा—गोष्पदीकृतसंसारो मोहध्वान्तदिवाकरः । आचार्यः शङ्करः शास्त्रवार्धिमन्थो जगद्गुरुः । आलपाशः कर्मपाशोऽविद्यापाशस्तृतीयकः । मायापाशश्चतुर्थस्तु छिद्यते गुरुणामुना । नाथैकसिद्धिचन्द्राब्दे शालिवाहमहीपतेः । श्रीकाशिकायामुद्भूतत्परामर्शः शिवंकरः । यथेष्टाचारविच्छिन्न्यै विधृत्यै शास्त्रवर्त्मनः । विशुद्ध्यै च मनीषायाः परामर्शः कृतो लघुः । यत्प्रेरितं भगवता हृदयस्थितेन यद्वोधितं च गुरुणा करुणार्णवेन । तत्कृष्णमिक्षुरलिखद्बुधचित्तपद्मसद्योत्थमोदमकरन्दरत्नामिलापी ।

गुरोरधीतं गुरवे निवेदितं गुरुभवत्येव गुरोः सदाशिपा । हरौ गुरारर्पयतिस्मि सोऽर्जुनस्तदाशिपासौ विजयीति गीयते । शैबाः शाक्ता गाणपत्या वैष्णवाः सूर्यपूजकाः । भवन्ति यमविज्ञाय सोऽहमस्मि परः शिवः ।

इति श्रीमत्कैवल्यसिंहासनाधीश्वरश्रीमद्भगवत्सच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपाद-

करकमलसंज्ञातकृष्णानन्दसरस्वतीसमधिगतोऽनुत्तर-

सिद्धान्तपरामर्शः ॥

मोक्षमीमांसा ॥१०॥

जय सच्चिदानन्द ।

क्रीडास्पदं बालकानां यूना भोगास्पदं जगत् ।

चिन्तास्पदं च वृद्धानां ज्ञानी तत्रातिरिच्यते ॥

अथ ज्ञानहेतून् परामृश्याम । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
 नान्यं पन्थां विद्यतेऽयनायेति ज्ञानेतरहेतुनिषेधपूर्वकं ज्ञानस्यै
 वाऽवस्थान्नयाऽतिरेकित्वं कथयति येन जगत्सम्यग्बोधो विनिवर्तते स
 मोक्षः । तस्य मोक्षस्य ज्ञानैकहेतुत्वे जगतोऽज्ञानसंभयत्वमर्थसि-
 द्धम् । अतएव द्वैतमिव भवतीतीवकारेण निरूपितमेतज्जगत् ज्ञानं
 चाक्षरदर्शनम् । अतएव श्रुत्यन्तरेऽपि—आत्मा बाअरे द्रष्टव्य
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति हेतव उक्ता तस्मिन्त्यर्थ
 —तद्विज्ञानार्थं स गुरोर्मेवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनि-
 धमिति प्रत्यक्षसिद्ध उपायः । यथा—‘गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं
 कल्पतरुस्तथा । पापं तापं च दैन्यं च सद्यः साधुसमागमः’
 इति । तत्रैव श्रवणादिसंभवेनाज्ञाननिवृत्त्या पापतापदैन्यनिवृत्ति-
 रस्य तथाधिकारे तथा गुरुलाभे सद्यो मोक्षः । सद्य इतीहैव जन्म-
 नीत्यर्थः । ‘इहैव तैर्जितं सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निदोषं
 हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ।’ पापतापदैन्यरहिता
 इत्यर्थः । तदसंभवे काशीमरणान्मोक्षं काशीयासो हि गुरुरपस-
 दनम् । यत्र सर्वे जन्तव मोक्षाधिकारिण मरणमात्रस्य हेतुत्वात् ।
 यत्र महागुरुर्विश्वेश्वरः । अतएवेदं महाशमशानम् यत्र दग्धानां न
 पुनर्दाहप्रसङ्गः । अनएवेदमानन्दकाननम् सर्वानर्थनिवृत्त्या परमा-
 नन्दावाप्ते पापतापदैन्यरहितत्वादित्यर्थः । अतएवेदमविमुक्तम्
 यन्मुक्तैरपि न विमुच्यते ब्रह्मरूपत्वात् । अथ तृतीयो हेतुः
 ‘सिताऽसिते सरिते यत्र सगथे तत्राहुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्त इति । यत्र क्षेत्रे सितासिते गङ्गायमुने नद्यौ यत्र संगथे मिलिते तत्र संगमे संगमावच्छिन्ने क्षेत्रे आप्नुतासः स्नाताः सन्तः दिवं स्वर्गं उत्पतन्ति वेगेन गच्छन्ति न यमादिलोकान्तरं पश्यन्तीत्यर्थः । ये तु तन्वं तनुं शरीरं तत्र संगमे विसृजन्ति त्यजन्ति ते धीरासः धीराः अमृतत्वं पापतापदैर्न्यरहिताख्यं मोक्षं भजन्ते अभ्रुवन्ति । अत्राचार्यस्तीर्थदेवता कल्प्या श्रुता वा स्याच्छास्त्रे । वयं तु वदामः श्रीप्रयागक्षेत्रस्य विराट्पुरुषस्य ललाटस्थानत्वात्, व्यष्टिसमष्टोरैक्याच्च-भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति भ्रूमध्यावसाने ज्ञानध्यानपूर्णरूपं शिक्षयति तत्क्षणे तत्रत्या देवता आचार्यरूपेण मोक्षस्य ज्ञानैकहेतुत्वात् ज्ञानस्योपसदनैकहेतुत्वात् । प्रयागक्षेत्रे तनुत्याग उपसदनम्-इडा भागीरथी गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्नाख्या सरस्वती'ति व्यष्टिसमष्टैक्यं शास्त्रसिद्धम् । सर्वश्रुतिसमन्वयात् तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरभ्येपविनाशाविति व्यासस्मृतेः संचितागामिकर्मक्षये तनुत्यागेन प्रारब्धक्षयात् कुतो न स्यान्मोक्षः । यत्तु—नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनं तदज्ञानविषयम् । तत्राशकसामग्र्या ज्ञानस्य प्रायश्चित्तानां च प्रसिद्धत्वात् । तस्मादत्र श्लोके अकृतनिष्कृतिकमिति शेषो वेदितव्यः । प्रयागक्षेत्रं तु प्रायश्चित्तस्थानम् । तस्मात्तत्र मुण्डनपूर्वकस्नानमात्रेण दग्धपापा दिवमुत्पतन्ति । ये तनुं विसृजन्ति तेषां पुण्यमपि क्षीयते सत्यरागे सति रागे वा तेन पुण्येनेह परत्र वा फलं वेदितव्यम् । विसृजन्तीति कर्तृतन्त्रत्वस्य विवक्षितत्वाद्धीरा इति कर्तृविशेषणान्नात्रात्महत्यादोषोऽस्तीति विसर्गामिप्रायः । सद्योज्ञानमोक्षे ब्राह्मणोऽधिकारी तादृशज्ञानस्य श्रवणाद्यधीनत्वात् श्रवणस्य संन्यस्य श्रवणं कुर्यादिति विधानात् संन्यासे ब्राह्मणाना-

मेवाधिकार इति सुबहुनिरूपित ब्राह्मणसर्वस्वे राममिश्रकृततुरी-
यमीमांसारण्डनावसरंऽस्माभिः । 'काशीमरणमोक्षे तु नरादिकी-
टान्ता अधिकारिणः । चखरं पुण्यपापानां धन्या वाराणसी पुरी'ति
क्षेत्रस्वभावोक्तं प्रयागमरणे विधिज्ञोऽधिकारीति तुप्यन्तु श्रीमद्वि-
श्वेश्वरदीक्षिताः श्रीमदतिवाराजधानी भूपयन्त इति शम् ।

इति श्रीवैवस्वधामनिवासिवृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता धर्मोमासा ।

कैवल्यगाथा ॥११॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ श्रीमद्देशिकभूपाल तया तत्त्वं तु मे वद । श्रमो न यत्र नो
पापं न मोहो नापि चिन्तनम् ॥ १ ॥ एतत्तत्त्वं महाबुद्धे बुध्यते
चरमे भवे । एतद्विज्ञापयामि त्वां तवाय चरमो भवः ॥२॥ शृणुध्वै-
कमना भूत्वा शृण्वन् कैवल्यमभुपे । ईहव सैर्जितः सर्गो येषां
साम्ये स्थित मनः ॥ ३ ॥ किं वा पश्यसि विश्वमेतदखिलं स्वप्ने-
न्द्रजालोपमं मायामात्रमचेतनं चित्तिभिदाशून्यं शिवेनोशिवम् ।
कालेनानिशमेव याति चलता कालश्च चिन्तोऽस्थितश्चिन्ताप्रावरणं
विहाय हृदिति स्वस्थः प्रबुद्धो भव ॥ ४ ॥ ॐकारो निगमान्त-
शेखरगुरुः किं त्वा न सयोधयताहोसिच्छुतिरम्बिका करुणया

१ प्रत्यग्रणेना श्रीकृष्णानन्दयतिवरेणाख्या वैवल्यगाथाया गीतावद्दशदश
प्रकरणानि सन्ति कृतानि, १ सर्वज्ञाध्यायसंग्रह, २ सर्वज्ञाध्यायानुभवारोह,
३ स्वरपस्थितिदृढीकरणं, ४ गुरुरपवाग्देवतोक्ति, ५ रहस्योपदेश, ६ विशो-
ककथनम्, ७ सर्वमताविरोधिगुरुमार्गफलकथनम्, ८ सहजनिर्विजसमाधि,
९ तत्त्वनिरूपणम्, १० तत्त्वनिष्ठादृढीकरणम्, ११ विस्मृत्यपोह, १२ उप-
दिष्टदृढीकरणम्, १३ ज्योतिस्तत्त्वनिरूपणम्, १४ तमोपसरणम्, १५ हानि-
कनिष्ठाफलनिरूपणम्, १६ सर्वाधर्मकथननिरूपणम्, १७ पुण्यपुरुषनिरूपणम्,
१८ निर्वाणपदवीवर्णनम् इति.

चिन्तातुरं कातरम् । यद्यचिन्तयसि प्रवृद्धविषयव्यासङ्गतस्तत्पुर-
श्चिन्ताप्रावरणं० ॥ ५ ॥ किं नास्तीति विमर्शनीयमथ किंचाऽस्तीति
किंचोभयं किंवेशादणुतः प्रधानगुणतः किं शून्यतः किं स्वतः ।
नैवेदं सुविचारणार्हमथ किं चिन्तैव ते तादृशी चिन्ताप्रावरणं०॥६॥
सामान्यालकता विशेषवपुषां यद्वौतमीये मते मृत्सा मिन्नतया
विभान्ति कलशास्तद्रूपतो नो भिदा । सत्सामान्यमिदं तथैव जग-
दप्येकात्मकं निर्द्वयं चिन्ताप्रावरणं० ॥ ७ ॥ आनन्दा अपि ते
विशेषवपुषः पात्राणि रागद्वेषामानन्दाच्च विभेदभाज इति ते
प्राङ्मन्यायतः शुद्धतः । रागद्वेषकलास्त्वयैव कलिताश्चिन्तातुरेणैव
तश्चिन्ताप्रावरणं० ॥ ८ ॥ नीरूपानपि कालमारुतवियज्जात्यादि-
कांस्त्वं यथा जानीये परिचायकैर्निजगुणैर्भिन्ना न ते लब्धये ।
ज्ञानेनाचलभास्वता परिचिनु ब्रह्मापि सूर्यं यथा चिन्ताप्राव-
रणं० ॥ ९ ॥ गन्धाद्या अपि लब्धये नतु महीवार्यादयस्तत्र ते
चिन्ताकृप्तिरियं गुणी गुण इति प्रागल्भ्यमेवात्र ते । नो लभ्या
गुणिनो गुणात्परतया ज्ञानात्परं नोऽपरं चिन्ताप्रावरणं० ॥ १० ॥
गन्धाद्याः खलु लक्षणान्यपि महीवार्यादिरूपाणि च ज्ञानं लक्षण-
मप्रमेयवपुषो रूपं च तत्संश्रय । तत्रैतज्जगदप्रमेयरचनं गन्धे
घटाद्या यथा चिन्ताप्रावरणं० ॥ ११ ॥ आदर्शं प्रतिबिम्बिता
नतु पुनस्तद्भेदभाजो मृषा तद्रूपेण वसन्ति तस्य जठरेऽखण्डा-
कृतौ तन हि । चैतन्ये स्फुरदेकरूपजठरे विश्वं तथा भासते
चिन्ताप्रावरणं० ॥ १२ ॥ नाशं नैति शेतैरपि प्रतिफलैरादर्शकैव-
ल्यकं तद्वत्तेऽपि जगद्रूपैश्चितिमहादर्शस्य कैवल्यकम् । किंवा
शब्दशतैः प्रयाति विलयं चाकाशकैवल्यकं चिन्ताप्रावरणं० ॥ १३ ॥
भो सिन्ध्वादिजलस्थिता उत वने नानाफलेषु श्रिताः किं नानैव
रसाः परंतु कचते सर्वत्र चैको रसः । तद्वच्चैकरसे परात्परतरे

सर्वे रसाः कल्पिताश्चिन्ताप्रावरणं० ॥ १४ ॥ अर्थाः शब्दगणाश्च
 तेऽपि विविधा वर्णा न ते नादतो मित्राः स प्रणवात्मकः स च
 परब्रह्मात्मकः शाश्वतः । तद्ब्रह्म त्वमसि प्रकाशपरमस्त्वद्भान-
 भास्यो रविश्चिन्ताप्रावरणं० ॥ १५ ॥ स्वप्नः शब्दसमुद्रवत्स्वदु-
 दिता चिन्ता च ताभ्यामिदं विश्वं भाति चराचरं त्वय ममाहंत्वं-
 प्रकारोत्पणम् । तज्जस्यास्य कथं भवेद्विषयता नेतीति वेदस्य नो
 चिन्ताप्रावरणं० ॥ १६ ॥ हृषेर्नादसमुद्भवः स च महानन्दैकबो-
 धश्रुतिस्तारात्मा सत एव वेदनिबहस्तस्यावसानेऽपि सः । आनन्दे
 लयमेति चित्तसहितो गानं यथा शिक्षितं चिन्ताप्रावरणं० ॥ १७ ॥
 आनन्दात्र विभेदमश्नुति महानन्दैककन्दार्कुरस्तारस्तारयति त्यक्तै-
 रवयवैर्विश्वस्य सत्ताविषम् । पायंपायमहो महामुत्पणने त्वय्येकतां
 संभजंश्चिन्ताप्रावरणं० ॥ १८ ॥ सूर्याचन्द्रमसोस्तथा हुतवहे
 तेजोऽस्ति तन्मामकं विश्वीत्याह जनार्दनो न च तमो नीलं न पीतं
 सितम् । किंतु स्वच्छसमं विभामयति यद्रूपाणि तद्ब्रह्मचिन्ता-
 प्रावरणं० ॥ १९ ॥ निर्दोषं सममेव तत्त्वमिति स ग्राह प्रसन्ना-
 ननः श्रीकृष्णः करुणारसार्द्रहृदयस्तद्देदिनः पण्डिताः । वैषम्यं
 वत चिन्तया गुरुकृपालेनैव शून्यस्य ते चिन्ताप्रावरणं० ॥ २० ॥
 अस्तीत्याह जगत्त्रनुःसहनकृद्बीजं तु सर्वो जनस्तत्सामान्यमपेहि
 तत्र निखिलाः कृप्ता विशेषास्तव्या । अव्यक्तात्मभवन्ति चाहन्ति
 घने चित्ते निशायां न ते चिन्ताप्रावरणं० ॥ २१ ॥ पृथ्वी गन्ध-
 घना रसेन स घनो गाढो रसो रूपतो रूपं स्पर्शघनं घनः स
 वचनैर्वाद्वाद्गाढा मता । नादो नन्दघनस्तदेव परमं ब्रह्मेति चैकं
 घनं चिन्ताप्रावरणं० ॥ २२ ॥ वाचैवास्त्वथ भावयाऽणुमिरथ
 प्राधानिकं ब्रह्म वा किंवा तेन भवेच्छृणुष्व वचनं चिन्तां लज्जालं
 दुदम् । तत्कैवल्यपदं रमस्व सहसा तत्रैव विश्वं क वा चिन्ताप्राव-

रणं० ॥ २३ ॥ मूर्खः प्रावृतिमार्जनेन विगलन्मालिन्यचिन्तां
 भजेद्विज्ञः प्रावृतिमार्जनेन च पुनस्तत्त्यागतो वा सुखी । चिन्ता-
 जर्जरकन्धिका तव बहुव्यासक्तमालिन्यधृक् चिन्ताप्रावरणं० ॥ २४ ॥
 आकाशोऽनुसृतः परैरपि महाभूतैर्विभुत्वाद्यदा गाढत्वं कथम-
 ञ्जसैव घटते विश्वस्य तथ्यं वद । सत्यं वच्म्यविचारतस्तव घना
 चिन्तैव तन्नो घनं चिन्ताप्रावरणं० ॥ २५ ॥ देवं तं भज चिन्तया
 विरहितस्याविस्तरां यो भवेच्चिन्तां संहरते कथं वद सखे चिन्ता-
 मपेक्षेत यः । तस्मात्त्वं विदिताद्यथो अविदितादन्योऽसि देवो
 महान्चिन्ताप्रावरणं० ॥ २६ ॥ चिन्ताया दृढतैव जागृतिरथो
 शैथिल्यमेव स्यपिः सौपुषं घनतैव विश्वमखिलं चैतन्नयान्नो परम् ।
 तत्त्यागः परमः पुमर्थ इह ते कैवल्यसंदायकश्चिन्ताप्रावरणं०
 ॥ २७ ॥ कैवल्यं सहजं तवास्ति महिषश्चिन्तोत्थितस्तत्तनोर्मजां भुङ्क्ष्व
 महाचितिं सुमधुरां दत्तादिभिः सेविताम् । मद्वाणीं महिषासुर-
 प्रमथनीं संस्थाप्य हृन्मन्दिरे चिन्ताप्रावरणं० ॥ २८ ॥ हृत्तैतौ
 मधुकैटभौ विधिनिपेधाख्यौ मलौ कर्णयोरेकाब्धौ निगमान्तनेति-
 वचनागम्ये महाहौ वस । कर्तृत्वं तव नेति मे शुभवचःपङ्क्तिं
 भजन्कालिकां चिन्ताप्रावरणं० ॥ २९ ॥ बाणी त्वं तदसि प्रका-
 शपरमं दृश्ये प्रमाणं यथाऽदर्शः स्वप्रतिविम्बितेष्विति महापूर्वा
 सरस्वत्युमा । विक्षेपावरणौ निहन्ति कलिता शुम्भं निशुम्भं क्षणा-
 चिन्ताप्रावरणं० ॥ ३० ॥ विश्वं वाग्जनिनं च कामविधृतं ब्रह्मा-
 त्मकं निर्भयं नोत्पन्नं न च नाशमेति सहसा चिन्तेति बोधप्रदाम् ।
 बालां ते प्रदिशामि पालय सदा त्वं सावधानो यत्ते चिन्ताप्राव-
 रणं० ॥ ३१ ॥ गन्धादीनि घटादिकं प्रतिवसन्त्यात्माश्रयं स्फोर-
 यन्त्यद्वा तं न विकुर्वते त्वयि तथा मायेति विद्यो वयम् । चिन्ता-
 जीवनिका न ते जवनिका त्रस्तोऽसि चेच्छ्रूयतां चिन्ताप्राव-
 रणं० ॥ ३२ ॥ तत्त्वं त्वद्वयमेव विस्मर सखे द्वैतं यथा हेमकं

मुध्वा विस्मरसि प्रिय दृढतर प्राग्बुद्धधातुं यथा । चिन्ता मा
 नुरु शास्त्रजन्यमुमतिध्वसैकदीप्ताधरा चिन्तामावरण विदार्य
 झटिति स्वस्थ मुरी त्व भव ॥ ३३ ॥ अस्त्येवानुभवोऽनुभूति
 विषयोऽप्यस्तीति चेदुच्यता वैलक्षण्यमपीन्द्रजालजगतोर्विस्मृत्य
 जालेक्षणम् । शास्त्र विस्मृतमेव बोधयति चेद्विस्मृत्य विश्लेषण
 सिद्ध ह्य स्मर विस्मृतिस्मृतिपद रि वा तथा चिन्तया ॥ ३४ ॥
 एक सस्मरतोऽपरं न मनो गच्छेन्मृपात्ते कुत सत्यत्वं यद्
 विस्मृतेर्ननिजुपो विश्वस्य कस्माद्भवेत् । एतद्वोधयतत्तमुत्तपदवी
 तत्रामिपेक स्वय स्वीकृत्येतरचिन्तन जहि शिशो स्वाराग्यमङ्गी-
 कुरु ॥ ३५ ॥ यज्जात तदभूत भावि तु पुनर्विज्ञापते कैरपि
 प्रारब्ध त्विह भुज्यते न करग तच्चेत्परायत्तकम् । योगक्षेमयहो
 हरिर्विजयतं कर्माणि तच्चापि नो चिन्तामावरण प्रदह्य सहसा
 भस्माङ्गरागो भव ॥ ३६ ॥ पारोक्ष्य कल्पयित्वा प्रथमपुरुषक
 कल्पयित्वा परोक्षाध्यक्षत्वे मध्यमस्त्व भवसि तदुभय दूरयित्वात्त
 मोऽभू । त्वामेव स्तौति कृष्ण सकलनरसस्य सर्ववेदार्थवेत्ताऽव-
 स्थासाक्षी परास्मेत्यत इदमुदित सत्यमेवेति विद्धि ॥ ३७ ॥ दृश्य
 नास्ति त्वमेवासि तस्मात्त्व ब्रह्म निभयम् । इति बोधयते तार-
 सर्ववेदार्थसप्रह ॥ ३८ ॥

इति धीर्बलवत्प्रथमनिवासिकृष्णानन्दतरुस्तृतीकृतर्बलवत्प्रथमाध्याय
 सप्तशास्त्रार्थसप्रहो नाम प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

उत्तरात्पूर्वपूर्वं तु ब्रमाग्र्यूनगुण मतम् । क्षित्वादिवियदन्त
 तत्कारण निर्गुण क्रमात् ॥ १ ॥ गन्धाकाशो रसाकाशो रूपाकाशो
 च स स्मृत । स्पर्शाकाशो रूपवियच्छब्दाकाशो च स स्मृत ॥ २ ॥
 शब्दाकाशश्चिदाकाशो चिदाकाशात्मक जगत् । अरण्यैकपन
 वत्स चिदाकाश त्वमेव हि ॥ ३ ॥ गन्धे पृथ्वी रसे नीरे रूपे तेजो

मरुत्स्पृशि । शब्दे नमः स्वयं ज्ञाने कल्पितोऽग्रे न किञ्चन ॥ ४ ॥
 द्रव्यसत्ता यथा जातिसत्तां निर्वाहयेत्तव । तथा विश्वगतां सत्तां
 ब्रह्म निर्वाहयेत्त किम् ॥ ५ ॥ वत्स किं बहुनोक्तेन चिन्तापाशो
 हि दुर्जरः । कैवल्यबोधस्वप्नेन तं निकृत्य सुखी भव ॥ ६ ॥
 चिन्ता विगलिता नूनं विश्वं कापि पलायितम् । ॐ नमःसिद्धमि-
 त्येव मन्त्रः सिद्धो मयेक्षितः ॥ ७ ॥ शेषसुन्दरशय्यायां जनार्दन
 इवापरः । मोक्षलक्ष्मीं समालिङ्ग्याऽखण्डं भुङ्क्ष्व सुखं शिशो ॥ ८ ॥
 गुरोः पादौ कल्पपृष्ठौ तद्वागस्तीह कामधुक । तत्करश्चातपत्रं
 मे दुःखवार्ता कुतो मम ॥ ९ ॥ पितृवंशसमुद्भूतः संसारं प्रति-
 पद्यते । गुरुवंशसमुद्भूतो मोक्षमेवाभुवान्यहम् ॥ १० ॥ प्रति-
 बिम्बाः प्रमाणानि मुकुटे तद्वदेव हि । शास्त्रं गुरुर्जगन्मायापी-
 श्वरस्त्वयि निर्मले ॥ ११ ॥ स्वमर्याद्विदितादन्यस्तदर्थोदप्यगोच-
 रात् । अन्योऽस्म्यहं स्वयंज्योतिरखण्डो ब्रह्म निर्भयम् ॥ १२ ॥
 वैराग्यं श्रूयतां चित्ते विषयाणामनागतिः । स एव परमो मोक्षः
 सर्वतैर्थिकसंमतः ॥ १३ ॥ तन्नास्तित्वं श्रुतिर्वक्ति मोक्षदुर्लभता
 कुतः ॥ १४ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतकैवल्यगाथायां
 सर्वशास्त्रार्थानुभवारोहो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विचारस्त्वन्यविषयव्यावृत्तौ दीक्षितः स्मृतः । अतो लेभेऽक्षपा-
 दत्वं गौतमेन महर्षिणा ॥ १ ॥ देहं विस्मर कल्याणस्वरूपं स्मर
 चिद्धनम् । एतद्भूतं समालम्ब्य मोक्षमेव समभुहि ॥ २ ॥ देहं
 खलाः स्मारयन्ति स्वरूपं साधवो जनाः । खलसङ्गं परित्यज्य
 साधुसङ्गं समाश्रय ॥ ३ ॥ नमस्कुरु खलेभ्यस्त्वं साधुभ्योऽपि
 नमस्कुरु । पापक्षयः स्वासबोधो याभ्यां निर्वाह्यते तव ॥ ४ ॥
 गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरः । यदस्माद्बल्यते मोक्ष इतर-

स्मात्तु संसृतिः ॥ ५ ॥ यथा कामः सुन्दरीषु रमस्व त्वं तथात्मनि ।
यथा क्रोधः शत्रुनाशे रमस्व त्वं तथात्मनि ॥ ६ ॥ यथा लोभो
धने पित्र्ये रमस्व त्वं तथात्मनि । यथा मोहो वेद्यवर्गे रमस्व त्वं
तथात्मनि ॥ ७ ॥ यथा मदः सुन्दरत्वे रमस्व त्वं तथात्मनि । मत्स-
रोऽन्योन्यतिभ्रंसे रमस्व त्वं तथात्मनि ॥ ८ ॥ अहङ्कारः स्त्रीयगुणे
रमस्व त्वं तथात्मनि । भूते भव्ये यथा चित्तं रमस्व त्वं तथात्मनि
॥ ९ ॥ यथा बुद्धिर्बस्तुतत्त्वे रमस्व त्वं तथात्मनि । यथा मनो
गुणे दोषे रमस्व त्वं तथात्मनि ॥ १० ॥ यथा पृथ्वी क्षमावत्त्वे
रमस्व त्वं तथात्मनि । यथा जलं शीतलत्वे रमस्व त्वं ॥ ११ ॥
यथा तेजस्तमोनाशे रमस्व त्वं ॥ यथा वायुः स्पन्दविधौ रमस्व
त्वं ॥ १२ ॥ यथा शब्दोऽर्थविज्ञाने रमस्व त्वं ॥ यथा ब्रह्म
निजानन्दे रमस्व त्वं ॥ १३ ॥ यथैवेन्द्रो निजैश्वर्ये २० । यथा
कालो भारवाहे रमस्व त्वं ॥ १४ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्व-
रश्च सदाशिवः । एते यथा स्वकृत्येषु रमस्व त्वं तथात्मनि ॥ १५ ॥
पितृरूपेण सृजति मातृरूपेण रक्षति । गुरुरूपेणोद्धरति तस्मै
श्रीगुरवे नमः ॥ १६ ॥ शून्यतमः सिद्धरूपाय सिद्धज्योतिःप्रका-
शिने । सिद्धज्योतिःस्वरूपाय तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १७ ॥ पितृरू-
पेण जागर्पि पितृशब्दप्रबोधितः । जागृहि ब्रह्मरूपेण ब्रह्मशब्द-
प्रबोधितः ॥ १८ ॥ पितृरूपेण यद्वत्त्वं पुत्रेण सह वर्तते । ब्रह्म-
रूपेण तद्वत्त्वं वर्तस्व जगता सह ॥ १९ ॥ देयरूपेण पापाण-
स्तथा जागर्त्युपासितः । तथा त्वं ब्रह्मरूपेण जागृहि ब्रह्मश-
ब्दितः ॥ २० ॥ देवरूपोऽस्ति पापाणस्तथा जागर्त्युपासितः ।
ब्रह्मरूपोऽस्ति भो जीव तथा जागर्त्युपासितः ॥ २१ ॥ महापा-
क्यप्रतोदेन जागृतिं नीयसे मया । त्वं वदन्नासि प्रकाशोऽसि वत्स
जागृहि जागृहि ॥ २२ ॥ वेदाः स्तोतुं समायाता द्वारि तिष्ठन्ति
वन्दिनः । शीघ्रं जागृहि विश्वात्मन् यो जागार ऋचं शृणु ॥ २३ ॥

अधीत्य गौतमीं विद्यां परमाणावतीन्द्रिये । अधीत्य कापिलीं
विद्यां तत्प्रधानेऽप्यतीन्द्रिये ॥ २४ ॥ अधीत्य नास्तिकग्रन्थान्शून्ये
जागर्ति चेज्जनः । नित्योपलब्धे चिद्रूपे जागृतिर्दुर्धटा कथम् ॥ २५ ॥
उपलब्धेऽपि या निद्रा विस्मृतिः सा प्रकीर्तिता । माया साऽनुप-
लब्धेऽपि जागृतिः सर्वसंमता ॥ २६ ॥ उपलब्धे जागृतिश्चेदलब्धं
विसरत्यसौ । तत्कारणकमप्यसि जागृतिर्द्वैतनाशिनी ॥ २७ ॥
तूष्णींभावाग्निजानन्दाज्जादसंभव इष्यते । विश्रान्तिमेति तत्रैव
सदसश्चाप्यबोधयन् ॥ २८ ॥ तदभिन्नः शब्दगणः सञ्चाऽसञ्चापि
बोधयेत् । न तत्र तस्य तात्पर्यं वर्णनीयं विचारिभिः ॥ २९ ॥
उपक्रमानुसारित्वं युक्तं चाप्युपमं हृतेः । यत्र मृत्क्षोपमंहारस्त-
द्विकारस्य तत्र हि ॥ ३० ॥ अतो नेतीति वचनं नेह नानास्ति
किञ्चन । इति नादावसानं हि निषेधत्यखिलं जगत् ॥ ३१ ॥
इत्यभिप्रेत्य नादान्ते ब्रह्मेति श्रुतिराह सा । प्रणवे प्रकृतौ लीने
शिष्टः शिव इति श्रुतिः ॥ ३२ ॥ प्रणवो नादरूपत्वादात्मन्येवा-
वसीयते । ज्ञात्वा वदसि यस्मात्त्वं तस्मात्त्वं शब्दकारणम् ॥ ३३ ॥
अनन्तरं च तद्वेत्ति त्वमेव परमोऽवधिः । संकेतशक्त्या वर्णास्तु
विश्रान्त्यन्ति स्वगोचरे ॥ ३४ ॥ संकेतत्यागतो वर्णा नादशक्त्या
सशक्तिकाः । घटशक्तौ विलीनायां मृत्साशक्तिर्न हीयते ॥ ३५ ॥
अतएव महावाक्यं संकेतत्यागमावृतः । नादशक्त्या ब्रह्म शुद्धं
बोधयेद्वागगोचरम् ॥ ३६ ॥ नादः सहजशक्त्यैव बोधयेद्वागगो-
चरम् । गन्धः सहजशक्त्यैव पृथिवीं बोधयेद्यथा ॥ ३७ ॥ आदर्श
प्रतिबिम्बस्तु सहजं बोधयेद्यथा । मात्रात्रयपरित्यागे यच्छिष्टं
तत्परीक्ष्य ॥ ३८ ॥ सार्धमात्रा स प्रणवः स नादः परिकीर्तितः ।
स बोधयेत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरम् । अवस्थात्रयसंत्यागे यः
शिष्येत्तं परीक्ष्य ॥ ३९ ॥ परीक्षिते स एव त्वं भूत्वा जानासि तत्प-
रम् । ब्राह्मण्यज्ञानलिप्सा चेद्ब्राह्मणेनैव भूयते ॥ ४० ॥ ब्रह्मत्वज्ञा-

नलिप्ता चेद्ब्रह्मणैव हि मूयताम् । चिदाकाशे वाङ्मयीयं विशु-
 त्कचकचायते ॥ ४१ ॥ आकाशमविकुर्वाणा दर्शयन्ती नभःश्रि-
 यम् । सत्यचित्त्यसुखत्वानि पर्वतान्भेतुकामुकी ॥ ४२ ॥ भित्त्वा
 कुत्रापि लीयेत तद्वक्तुं केन शक्यते । तत्कैवल्यपदं विद्धि लभ्यते
 चरमे भवे । स एव सर्वशब्दानामर्थोऽवोऽहमिति स्मरेत् ॥ ४३ ॥
 परा वागियमेवास्ति प्रकाशासप्रकाशिनी । प्रकाशैक्यं समापन्ना
 परा प्रासाद उच्यते ॥ ४४ ॥ शिवशक्त्येकतापीयं मोक्षोऽयं सुख-
 शेषधिः । दृश्यं नास्तित्वमायातं निशीथो घनतां गतः ॥ ४५ ॥
 आत्मापि चण्डमार्तण्डो मध्यदेशस्थितिं गतः । किं निशीथमहं
 वच्मि किमहर्वां ग्रयाम्यहम् ॥ ४६ ॥ श्रीगुरोर्वाक्चमत्कारमहिमा
 केन वर्ण्यते । मा निशीथ ब्रूहि वत्स माहर्वां ब्रूहि सन्मते ॥ ४७ ॥
 कृतकृत्यत्वमापन्नस्तूष्णीं तिष्ठ हसाथवा । सर्वं जगत्कवलितं माता
 त्वमसि हे गुरो ॥ ४८ ॥ विज्ञापितं वागसीतं पिता त्वमसि हे
 गुरो । अभीष्टं फलमापन्नं कल्पस्त्वमसि हे गुरो ॥ ४९ ॥
 चिन्तितं स्वस्थले प्राप्तं गुरो चिन्तामणिर्मम । तवान्तं नैव जानामि
 वार्धिस्त्वमसि हे गुरो ॥ ५० ॥ उपास्यदेवतैव त्वमतस्ते करुणे-
 दृशी । कां कुर्यां तव हे नाथ सेवां वृत्तस्य सर्वदा ॥ ५१ ॥
 पादुकां देहि मे शीघ्रं धारये शिरसा सदा । यथादिष्टं शिरःस्थेन
 गुरुणा ज्ञानमूर्तिना ॥ ५२ ॥ तथा हृदिस्यदेवेन लिखितं स्वात्म-
 वृत्तये । यो यथा वेत्ति यत्तत्त्वं सर्वो लिखति तत्तथा ॥ ५३ ॥
 रसोपलब्धिश्चेत्तत्र न प्रस्यति बुधो जनः । दिदृक्षा चेदस्ति तव
 प्रतिश्लोकं परीक्षय ॥ ५४ ॥ सहसैव गुणो दोषो न प्रकाशेत
 कर्हिचित् । पदार्थो द्विविधो लोके शब्दोऽर्थश्चेति संमतः ॥ ५५ ॥
 अर्थमात्रं शब्दभास्य शब्दभास्ये क सत्यता । प्रमाणं च प्रमेयं च
 , प्रमाशब्देन भासते । क प्रमाणं क प्रमेयं क प्रमा क प्रमा-
 वृता ॥ ५६ ॥ शब्दमात्रैकभासानां क सत्ता क च भास्यता ।

तस्माद्वाङ्मात्रमित्येव मन्तव्यं सर्वतैर्थिकैः ॥ ५७ ॥ वाचारम्भ-
णमित्येवमतो वक्ति श्रुतिर्जनान् । संकेतशक्तिसंसक्तुं शक्यते लक्षणा-
स्त्रिव ॥ ५८ ॥ सर्वसंकेतसंत्यागे तूष्णीं शब्दगणः स्थितः ।
तदा नादस्वरूपेण सर्वः शब्दगणः स्थितः ॥ ५९ ॥ नादः स्वघ-
नतां यातस्तद्विष्णोः परमं पदम् । संकेतस्मरणं साधो व्युत्थान-
स्यैव कारणम् ॥ ६० ॥ तद्विस्मरणमेवात्र ते समाधानकारणम् ।
न त्वं नाहं नैव लोकास्त्वमेकोऽसि निरञ्जनः ॥ ६१ ॥ यो नाद-
स्तन्मनो विद्धि ऋगाद्यङ्गमिति श्रुतेः । स्थूलं वर्णात्मकं नादरूपं
सूक्ष्मं भवेन्मनः । नादस्य लय एवातो मनोलय इति स्मर
॥ ६२ ॥ सुस्नाता नादगङ्गेयं वर्णैः पर्वणिपर्वणि । स्वगेहं प्रापय-
त्येव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६३ ॥ श्रावश्रावं मधुरमधुरं श्रीगुरौ
त्वद्वचांसि पायंपायं परमममृतं पूर्णपूर्णं मनो नः । गाढंगाढं
तव पदयुगं श्लेषयन्तो वसामः स्मारंस्मारं तव हि चरितं शेष-
मायुः क्षिपामः ॥ ६४ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना
वाऽनुसृतः स्वभावात् । करोमि यद्यत्सकलं परस्मै श्रीदेशिकेन्द्राय
समर्पये तत् ॥ ६५ ॥ गुरो कैवल्यगाथेयं न श्रुता क्वापि जन्मनि ।
अतो जन्म समापन्नास्तदद्य सफलीकृतम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीवृत्तकैवल्यगाथाया
स्वरूपस्थितिहटीकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नादाद्वर्णास्ततो धातुस्ततः प्रत्ययसंभवः । ततस्तु पुरुषा
जाताः प्रथमोत्तममध्यमाः ॥ १ ॥ ततोऽसौ व्यवहारोऽभूत्कर्तृ-
भोक्तृविदन्वितः । वर्णैर्भ्यो नातिरिच्यन्ते धातवः प्रत्यया
अपि ॥ २ ॥ पुरुषा अपि ते वर्णा नादो नादश्चिदात्मकः ।
चिदात्मा त्वं नित्यशुद्धबुद्धः केवलसंस्थितिः ॥ ३ ॥ कार्याणां
नाशभीरुणामाधारो भैरवोऽस्म्यहम् । अद्वितीयचिदानन्दस्व-

रूपोऽतः शिवोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥ कूपूरुपः किंपूरुपो महापूरुप
 इत्यापि । अस्त्यन्यो वेदपूरुपो विराट्पूरुप इत्यापि ॥ ५ ॥
 अतोऽन्यः कालपूरुपः प्रथमाद्याश्च पूरुपाः । सर्वे ते पूरुपा वत्स
 पूरुपोत्तमरूपिणः ॥ ६ ॥ अतोऽस्मि लोके वेदै च प्रथितः पूरुपो-
 त्तमः । इत्याह भगवान्साक्षादर्जुनाय कृपाकरः ॥ ७ ॥ सृण्व-
 स्थाश्रयं वर्णत्रयेण कवलीकृतम् । उत्तमः पूरुपस्त्वं तु क्षराक्षर-
 विभागकृत् ॥ ८ ॥ परमात्मासि सर्वात्मा यतोऽहमिति भापसे ।
 अघापितत्वात्परमः सर्वात्मा सर्वशब्दभुक् ॥ ९ ॥ आदिहान्तो
 वर्णसहो यतोऽहमिति भण्यते । ततः सर्वाणि नामानि तत्ते
 स्वरस्ततोऽमिधा ॥ १० ॥ पित्रोपस्थितसर्वेषु नामस्त्र्येकं हि गृह्यते ।
 यथा भक्तो हरेर्नाम गृह्यात्येकमभीप्सितम् ॥ ११ ॥ तत्राभिमा-
 नी तैर्नव बुध्यसे श्रीहरिर्यथा । अतः सर्वात्मपरमात्मस्वैश्वर्यं सुखं
 भज ॥ १२ ॥ कृतकृत्योसि मुक्तोसि बुद्धोसि स्वस्थतां भज ।
 यथा हृदिस्रया देव्या बाह्मण्या प्रेरितोऽस्म्यहम् । तथैव प्रोक्तवां-
 म्नेन सैवाम्बा परितुष्यतु ॥ १३ ॥ शिक्षयित्वा यथा घालं भाप-
 यित्वा परां मुदम् । उर्पति जननी तद्ददन्नाम्बापि हि तुष्यति
 ॥ १४ ॥ यत्पश्यसि यदादत्तं यच्छृणोषि यदस्वपि । सर्वं तद्बा-
 ह्म्यं त्रयोतिरहमेवेति भावय ॥ १५ ॥ अहं गर्भे विभर्त्येतन्मा-
 त्राश्रयकलेभरा । सृजामि विविधान्वर्णान्नाशयामि विविधानि
 च ॥ १६ ॥ तस्मैर्मुदुर्हासयामि रोदयामि पदेपदे । मोदयामि
 घमत्कारैः क्रीडयामि निजं पतिम् ॥ १७ ॥ क्रीडायां तनुजो
 लक्षे षण्मुरास्तु षडिन्द्रियः । तदुपासनया जन्तुर्षट्पञ्चर्यं गम-
 भुते ॥ १८ ॥ द्वितीयो गणपः पुत्रो वर्णत्रयकलेवरः । अष्टमूर्तिर्वा-
 गधीशस्तत्प्रसादाद्यजोऽभुते ॥ १९ ॥ लक्ष्मीं पुत्रं कलत्रं च सर्वत्र
 रमिषो भवेत् । ताभ्यामिमाभ्यां पुत्राभ्यां क्रीडयामि निजं पतिम्
 ॥ २० ॥ यत्राहं सोऽपि तत्रैव यत्र सोऽस्त्वस्मि तत्र च । स दर्शयति

मां तं च दर्शयाम्यहमादरात् ॥२१॥ बीजं तस्यास्ति मे गर्भे ततो
 जायेति तान्त्रिकाः । ब्रह्मविष्ण्वन्द्रुद्रादीन्सृजेऽहं पालयेपि
 च ॥ २२ ॥ संहारामि च कालेन न त्रस्यामि कदाचन । यदा
 त्रस्यति मे भर्ता तदा लज्जति किञ्चन ॥ २३ ॥ किञ्चिद्ब्रूहाति
 विकलः क्रीडावासनयान्वितः । कञ्चिच्च शरणं याति कञ्चिन्मन्त्रं
 जपत्यसौ ॥ २४ ॥ यदाहं गुरुरूपेण तारं यच्छामि मधुपुः । तदु-
 पास्ते यावदेव तावद्ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥ २५ ॥ तद्विचारयितुं याव-
 त्प्रवृत्तस्तावदेव हि । तिसृर्मात्रास्त्यजाम्येव त्याजयामि वपुस्त्र-
 यम् ॥ २६ ॥ तदावयोः संगमेन सामरस्यं प्रवर्तते । तमानन्द-
 महं वक्तुमशक्ता सोऽपि न प्रभुः ॥ २७ ॥ तस्यानन्दस्य नान्तोऽस्ति
 देशतः कालतोऽपि वा । मम नाम तदा मोक्षलक्ष्मीस्तस्य शिवः
 परम् ॥ २८ ॥ ताराहं तारये यस्मात्तारदानेन मामकान् । काल्यहं
 द्वैतसंहाराल्ललिता सामरस्यतः ॥ २९ ॥ पराहं शब्दविस्तारपरा-
 काष्ठास्मि वै यतः । विचारस्य पराकाष्ठा मय्येवातः परान्विका
 ॥३०॥ वाचारम्भणवाक्यं चेद्विचारयसि वेत्स्यसि । इमां गाथां
 प्रतिपदं यो विचारयते नरः ॥ ३१ ॥ लभते मोक्षपदवीमत्र मान-
 नहंश्रुतिः । एतदान्भृणिसूक्तेन ऋग्वेदे गदितं मया ॥३२॥ आश्च-
 र्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चै-
 नमन्यः शृणोति ध्रुत्वाप्येनं वेद मम प्रसादात् ॥ ३३ ॥ मत्प्र-
 सादोऽयमेवात्र जगन्मिथ्यात्वबोधनम् । मत्प्रसादात्परां शान्ति-
 मचिरेणाधिगच्छति ॥ ३४ ॥ पश्य कृष्णो भवद्बाल्ये गोपस्तस्या-
 त्प्रभावतः । रेमे रासे गोपिकामिर्नानावर्णामिरच्युतः ॥ ३५ ॥
 अङ्गनामङ्गनामन्तरे सोऽभवत्ताश्च वाचो ममानेकवर्णागमाः ।
 नादलुब्धा घने सन्निशीथे हरिर्द्वैतवाधादतश्चिद्विधौ काशिते ॥३६॥
 नानावर्णाकर्षणेन नादे द्वैतनिषेधनात् । वागमित्रा ततः प्रोक्तः
 कृष्णानन्दसरस्वती ॥ ३७ ॥ इन्द्रियाणां हि विषया यथैवामि-

पतां गताः । तथास्मापिपतां यातु वचसो मनसस्तव ॥ ३८ ॥
 यदा शब्दस्तदा विश्वमासन्येवावभासते । यदा न शब्दो न तदा
 भासते त्वं हि शिष्यसे ॥ ३९ ॥ तस्मादर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं
 जगद्भासते स्वादर्शे सकलातिगे सकलगे सर्वप्रिये शाश्वते । सच्चि-
 द्छब्दविमर्शनेन मलिने नेतीति संमार्जिते चिन्ताप्रावरणं विहाय
 सहसाऽऽनन्दान्बुधौ मज्ज मोः ॥ ४० ॥ उपास्यहे वयं तत्तु
 ज्योतिर्वाग्ज्योतिरिन्धनम् । निरिन्धनं धनं तेषां येषां वादे-
 वताशिषः ॥ ४१ ॥ तत्स्तुवीमो वयं ज्योतिर्वाङ्मयं केन वा
 कथम् । मया प्रकाश्यते तत्तु येनाहं च प्रकाशितः ॥ ४२ ॥ तां
 वाचममृतामारवर्षिणीं मृत्तिहारिणीम् । स्वारिणीं सच्चिदानन्दरू-
 पिणीं सततं श्रये ॥ ४३ ॥ गुरुर्वागेव नान्योऽस्ति देवः स्वात्मैव
 नापरः । अतः श्रीसच्चिदानन्दसरस्वत्याः परो न मे ॥ ४४ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवानिकृष्णानन्दसरस्वतीवृत्तवैवल्याध्यायी
 श्रीगुरुपवाग्देवतोक्तिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्यच्च शृणु दे वत्स रहस्यं संशयापहम् । शब्दात्सृष्टिः कथ-
 म्भूदिति मा संशयं वह ॥ १ ॥ मन्त्राच्छब्दमयादिन्द्रजालं सृजति
 मानवः । स्तम्भनादीनि कर्माणि जायन्ते शब्दतः रज्जु ॥ २ ॥
 रागद्वेषादयो दोषाः शब्दादेव हि लौकिकाः । स्वर्गादयो मन्त्र-
 साध्या राजादेः सुप्रसन्नता ॥ ३ ॥ धनलाभादयस्तेषां रक्षणादीनि
 शब्दतः । तस्मात्सृष्टिः शब्दमयी चिन्मयी तत्र भासनात् ॥ ४ ॥
 यथा परिणमेच्छब्दस्तथा विश्वस्य भासनम् । शब्दो ज्योतिर्मय-
 स्तस्मात्तमोऽपि च विभासते ॥ ५ ॥ अन्धकारेऽपि शब्देन
 भासते सकलं जगत् । देहप्राणमनोबुद्धिसुराख्यं कोशपञ्च-
 कम् ॥ ६ ॥ अवस्थास्तत्र भोगाश्च शब्दमात्रात् चेतरेत् । शब्द-
 मेव तमो विद्धि सूर्यादिज्योतिषां गणम् ॥ ७ ॥ उच्चारितोऽपि

शब्दस्तु परिणामं न याति चेत् । न तदास्त्यर्थविज्ञानं परिणामे
 तु तद्ववेत् ॥ ८ ॥ अतः सर्वपदार्थेषु लभ्यते शब्द एव हि ।
 अतोऽग्निबीजं जपतामूष्मा देहेषु दृश्यते ॥ ९ ॥ चन्द्रबीजं प्रज-
 पतां शीतलत्वं प्रदृश्यते । शान्तिबीजं प्रजपतां शान्तिस्तेषां गृहे
 स्थिता ॥ १० ॥ तस्माच्छब्दमयीं सृष्टिं विश्वस्य त्वं सुखी भव ।
 शब्द एव घनीभूय विषयेन्द्रियसंज्ञकः ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणामि-
 न्द्रियं त्वमिन्द्रियं विषयं तथा । जानीये चित्प्रदीपत्वाच्छब्दास्ते
 रश्मयः स्मृताः ॥ १२ ॥ वर्णान्पश्यसि तत्रैव संकीर्णास्तेन ते
 भ्रमः । वर्णसंकरयोगेन विश्वजालं तत् दृढम् ॥ १३ ॥ तान्वर्णा-
 ज्ञादसंरुढान्विद्धि नादालफान्स्वतः । यथासंकेतमेवैते वेदयन्त्यर्थ-
 जालकम् ॥ १४ ॥ असंभवे सन्निहितं गङ्गाशब्दो यथा तटम् ।
 गङ्गात्वरहितं तद्वददृश्यं दृश्यवाधने ॥ १५ ॥ जातौ संघाधितायां
 तु जात्यतीतं प्रचक्षते । गुणे संघाधिते तत्त्वमगुणं बोधयन्ति
 ते ॥ १६ ॥ क्रियाया वाधितायां तु वेदयन्ति क्रियातिगम् ।
 विचाराच्छब्दमात्रत्वे सर्वेऽर्था वाधिताः स्वतः ॥ १७ ॥ तदतीतं
 च किञ्चित्तु वेदनीयं यथा तटम् । नादशक्त्योपस्थितं तद्वागतीतं
 परं पदम् ॥ १८ ॥ बोधयित्वा शमं यान्ति सर्वे वर्णा न
 चान्यथा । भङ्गाततत्त्वाद्वाग्भूतिस्तत्त्वबोधाय चेप्यते ॥ १९ ॥
 यथा किमिदमित्येवमुत्थिता वाह शान्त्यति । इदमित्येव निर्णाय
 बोधे शान्त्यति केवलम् ॥ २० ॥ वाग्जोतिर्वोधसंभूतमज्ञानतिमि-
 रापहम् । पदशक्त्या लक्षणया नादशक्त्याथवार्थकम् ॥ २१ ॥
 यथायोगं बोधयित्वा व्युत्पन्नं प्रतिशान्त्यति । यथा सूर्यादिज्यो-
 तीषि काहुन्ते चक्षुषो बलम् ॥ २२ ॥ व्युत्पत्तिमपि वाग्जोति-
 स्तथैवाकाहुते बलम् । अव्युत्पन्नेषु चाज्ञानं बोधयित्वैव शान्त्य-
 ति ॥ २३ ॥ न जाने किं वदत्येष इति लोकस्य चानुभूः । अथवा
 बोधयत्येष वक्तुर्वा निर्विचारणम् । अविवेको विवेको वा निमित्तं

न तु जन्मभूः ॥ २४ ॥ जन्ममूर्ध्वान्गतीतं तत्परमं ज्योतिरेव हि । घटस्य हि घटातीता मृदिवेदेष्यते बुधैः ॥ २५ ॥ तस्य तस्य लयस्तत्र यस्माद्यस्य समुद्भवः । अतो लयस्तु तारस्य ब्रह्मण्येवोपपद्यते ॥ २६ ॥ नाकाशे नापि शबले मात्रामिश्र निषेधनात् । तदतीते परे शुद्धे बुधोपधिपया गतः ॥ २७ ॥ तदतीतस्तु तत्रैव जानन्नेव हि तत्रयम् । स्थितत्वं बोधयित्वा तु तत्रैव लयमेति सः ॥ २८ ॥ तदेव हि परं ज्योतिः स एव परमः शिवः । सैव शक्तिः परा तारा स महाकाल उच्यते ॥ २९ ॥ नारायणः स एवेति सैव श्रीर्जगदम्बिका । स एव विन्दुः सर्वास्मा ततो नादो व्यजायत ॥ ३० ॥ तारास्मा तत एवमे वर्णा अक्षयसंज्ञकाः । प्रत्याहारेणाय इति प्रोच्यते लोकवेदयोः ॥ ३१ ॥ एतदादि त्रिकोणं स्याद्वलक्षमणिमण्डितम् । हकारो युज्यतेऽग्निस्तु यो विसर्गस्वरूपकः ॥ ३२ ॥ लकारो युज्यते हस्तिर्भुःस्पृष्टत्वं प्रबोधयन् । क्षकारो भेदमेवाह शिवश्चक्षोरचां हलाम् ॥ ३३ ॥ अतस्तदुल्लङ्घनं तु नेष्टं वर्णविचारिणाम् । मध्ये सोऽहं मनुं केचिच्छिवशक्त्यासकं विदुः ॥ ३४ ॥ केचिन्नादावसानस्याभेदबोधकमूचिरे । द्रष्टासौ वर्णसङ्गेन वेष्टितः परमेश्वरः ॥ ३५ ॥ स यथा वर्णविन्यासं कुर्यात्पदगतिस्तथा । आदिछान्तो वर्णसङ्गो वेदराशिः स्मृतो बुधैः ॥ ३६ ॥ तद्रसः सोऽहमित्येव सर्ववेदार्थनिर्णयः । तस्य ज्ञानाधिकारार्थं धर्ममार्गः प्रवर्तितः ॥ ३७ ॥ कर्म चोपासना चेति द्विविधो धर्म इष्यते । स धर्मो योग इत्याहुरन्यन्यावृत्तिलक्षणान् ॥ ३८ ॥ एषैव चापरा विद्या परा वस्तुपरीक्षणम् । मन्वाद्या अपराचार्याः पराचार्याः शिवादयः ॥ ३९ ॥ अपरायां शिक्षितस्य परायामधिकारिता । तत्र त्रयं परीक्ष्यं स्यात्स कः कोऽहमिदं च किम् । अथवा द्वयमेव स्यादस्ति किं नास्ति किं भवेत् ॥ ४० ॥ उभयत्रापि दृश्यस्य शब्दमात्रस्वरूपिणः ।

मिध्यात्वं नहि तद्ब्रह्मर्भानि शब्दानपेक्षणात् । यथा सर्पः शब्द-
 कामस्तथा रज्जुरपीति चेत् ॥ ४१ ॥ मिध्यात्वं तुल्यमेवेह नाम्ना
 शब्दानपेक्षणात् । अहमस्म्येव सद्रूपो दृश्यादृश्यातिगः परः ।
 दृश्यादृश्ये शब्दकामे न सती इति सा परा ॥ ४२ ॥ शिवाद्याः
 सनकाद्याश्च दत्ताद्याश्च महर्षयः । अन्ये च सिद्धगुरवो विक्री-
 णन्ति निजापणे ॥ ४३ ॥ परीक्षयन्त्यागतं च पृच्छन्ति क कुतोऽसि
 कः । प्रतिवक्ष्यतुभूतं च देशं हेतुं निजान्वयम् ॥ ४४ ॥ स्वं च
 नाम्ना सहैवैतद्धसन्ति कथयन्ति च । किं त्वं वाल्येऽप्येतमेवा-
 वादीः किं त्वं न शिक्षितः ॥ ४५ ॥ पितृभ्यां गुरुणा वापि न
 किञ्चित्प्रतिबोधितः । बोधितोऽहं ब्राह्मणोऽसि कर्तास्यस्य सुतोऽपि
 च ॥ ४६ ॥ तद्विश्वस्य ब्रवीम्येवं ब्रूत यूयं स्ववृत्तकम् । अस्मदेशे
 कोऽपि नास्ति नास्माकं जातिरिष्यते ॥ ४७ ॥ न माता न पिता
 बन्धुर्न कालो नापि सत्क्रिया । सर्वभक्षा धर्महीना मौनिनोऽपि
 च वाग्मिनः ॥ ४८ ॥ किं भ्रष्टाः सत्यमुक्तं ते भ्रंशयामोऽपि कर्मणः ।
 अत्रापणे तु बहवो भ्रष्टा दत्तशुक्रादयः ॥ ४९ ॥ भ्रंशयन्त्येव ते
 लोकान्पण्डितान्वाक्यकोविदान् । यज्ञः श्रुत्वैवागतेन ज्ञातं धो-
 रूपमक्षतम् ॥ ५० ॥ स्वं रूपं त्वं न जानीषेऽस्माकं वेत्तु कथं
 क्षमः । स्वरूपं न कुतो जाने युष्मदग्रे स्थितो न किम् ॥ ५१ ॥
 अस्माकमग्रे स्तम्भोऽपि स किं भवितुमर्हसि । स मे दृष्टिपथारूढो
 नाहं चेत्ते वपुस्तथा ॥ ५२ ॥ आस्तामत्रापणे कस्मादागतस्त्वं वदाशु-
 नः । कोऽहमस्मीतीक्षयितुं नास्ति किञ्चास्ति किं स कः ॥ ५३ ॥
 इति चेद्वद हे वत्स सावधानेन चेतसा । कस्मादयं संशयस्ते देहादौ
 ममता मम ॥ ५४ ॥ अहन्तापि च तत्रैकां निर्धार्य वद देशिक ।
 अहं चेन्मृत एवासि मम चेत्प्रायशो मृतः ॥ ५५ ॥ तदन्यः
 संग्रयस्यास्य छेत्ता नह्युपपद्यते । दृश्यं नानुसरत्येवानुसराम्येव
 तत्सदा ॥ ५६ ॥ आवामत्र गतिः का स्यान्नियन्ताऽस्य क कीदृशः ।

धन्योऽसि वत्स सुमते किं त्वयाचरितं पुरा ॥ ५७ ॥ येन त्वया
 कृतः प्रश्नो न भूतो न भविष्यति । न जाने किं कृतं पुण्यं येन
 त्वाद्दशसंगतिः ॥ ५८ ॥ अम्बायाः करुणामूर्तेः कृपेत्येव मति-
 र्भम । मम देह इति ब्रूये त्वं वा ब्रूते वपुस्तथ ॥ ५९ ॥ अहं वच्मि
 न मे देहो वक्ति वेद्यि न वेत्ति सः । तर्हि यो वेत्ति स ब्रूते यो
 न वेत्ति न वक्ति सः ॥ ६० ॥ तर्हि न त्वं देह इति सिद्धं त्वद्ब-
 चनादिह । घटादेहे को विशेषो न विशेषमतिर्भम ॥ ६१ ॥ भोग-
 मात्रे विशेषभ्रष्टकं तत्सर्ववस्तुपु । केन दृष्टा सर्वतस्तु सुरगदुःख-
 समानता ॥ ६२ ॥ तस्मादहन्ता विश्रान्ता त्वय्येव नहि देहके ।
 सामानाधिकरण्यस्य देहोऽहमिति का गतिः ॥ ६३ ॥ शीतलो
 वह्निरित्यस्य या गतिः सा गतिर्भवेत् । अपरीक्षिततत्त्वेपु परितार्थ
 यथा तथा ॥ ६४ ॥ किं तत्र ममता युक्ता युक्ता सर्वेषु वस्तुषु ।
 सर्वे कथं मे देहोऽपि कथं ते वद वालरु ॥ ६५ ॥ को देहनामा
 नामैव तर्ह्यसौ दृश्यते कथम् । न द्रष्टव्योऽहमित्येवं शब्दस्य शपथः
 किमु ॥ ६६ ॥ श्रोत्रस्य विषयः शब्दभ्रष्टुपो विषयः कथम् ।
 श्रोत्रस्य विषयः शब्दो वचसो विषयः कथम् ॥ ६७ ॥ श्रूयते
 देहशब्दस्तु न देह इति चेद्ब्रह्म । यो न श्रुतः कापि लोके स कथं
 दृश्यते त्वया ॥ ६८ ॥ दृष्टं स्यान्नदृष्टं ते न श्रुतं कापि केन-
 चित् । किं देहशब्दभ्रवणादेहोऽपि श्रुत इष्यते ॥ ६९ ॥ वत्स
 दर्शय मे शीघ्रं को देहः शब्दमन्तरा । यः स्पृश्यते पीयते वाग्नि-
 यते ध्रियतेऽथवा ॥ ७० ॥ श्रूयतेऽपि स सर्वोऽपि शब्द एव न
 चेतः । अलङ्कारो यथा पञ्चविषयः स्वर्णमेव हि ॥ ७१ ॥ ननु
 हेमापि पञ्चानां विषयस्याहमेव सः । इति चेद्धेम केनैव दृष्टं किंल-
 क्षणं वद ॥ ७२ ॥ यद्यद्ब्रह्मसि तत्सर्वमलंकारेति गच्छति । सर्वे-
 न्द्रियानोचरत्तद्धेम सर्वेषु गोचरः ॥ ७३ ॥ एवं प्रयुवता शब्दः
 तुतो नाङ्गीकृतस्तथा । यः प्रसिद्धः कचित्स्थाने न प्रसिद्धं सुव-

र्णकम् ॥ ७४ ॥ कारणं कार्यरूपेण मूर्च्छितं मूर्तिरुच्यते । तदा
 गोचरतां याति वियद्वायुक्रमाद्यथा ॥ ७५ ॥ सुवर्णं तर्कविषयः
 स्पृश्यते दृश्यते तथा । विलीयते घट्यते च क्रमान्मूर्च्छाश्चितं
 भवेत् ॥ ७६ ॥ मूर्च्छाश्चितं कारणं तु कार्यमित्यभिधीयते । न
 कारणान्तिरेकित्वं तद्विद्वानुपलब्धतः ॥ ७७ ॥ यद्वन्मूर्च्छाश्चितं
 वारि पापाणश्चाभिधीयते । तद्वन्मूर्च्छाश्चितः शब्दो जगदित्यभि-
 धीयते ॥ ७८ ॥ क्वचित्कदाचित्कैश्चिच्च निमित्तैर्मूर्च्छिता च वाक् ।
 क्वचित्कदाचित्कैश्चिच्च निमित्तैर्दृश्यते जगत् ॥ ७९ ॥ विश्वं पश्य-
 न्न विश्वं स्याद्भट्टं पश्यन्घटो यथा । देहं पश्यन्नदेहः स्यात्तस्मा-
 त्त्वमहमः पदम् ॥ ८० ॥ कस्त्वं योऽहमहं कस्त्वमिति चेदेक-
 ताऽवयोः । सिद्धेति चेदिष्टमेव कथं नानास्थलस्थितिः । यथा
 वियद्वायुकालदिशां नानास्थलस्थितिः ॥ ८१ ॥ सुखदुःखोपल-
 म्भास्तु नानैवोपाधिभेदतः । युगपत्सुखदुःखादिसंबद्धः काल
 इष्यते ॥ ८२ ॥ एको वसन्तः सर्वत्र नैकं फलमुपाभुते । क्वचि-
 दुष्णः क्वचिच्छीतः क्वचिच्च समतां भजेत् ॥ ८३ ॥ क्वचित्सुरी
 क्वचिदुःखी त्वमस्येकः समः क्वचित् । सुखदुःखे न ते सखे
 समस्तदुभयातिगः ॥ ८४ ॥ एवं प्राणादयः कोशा विवेच्यास्तु
 मनीषिभिः । चलत्वादपि दृश्यत्वान्न पदान्यहमः खलु ॥ ८५ ॥
 तत्कोऽहं यः पृच्छसि खं कः स्वो यं त्यक्तुमक्षमः । गृहीतुमपि
 सोऽसि त्वं विदिताविदितात्परः ॥ ८६ ॥ न त्यजामि न गृह्णामि
 स्वप्रकाशे स्थितोऽपि च । दृश्यद्वैतं तु पश्यामि ममता युज्यतेऽपि
 च ॥ ८७ ॥ दृश्यतां तेन का हानिर्ममता ते कथं वद । भोगद-
 त्वाद्युज्यते चेदिन्द्रजालेऽपि युज्यते ॥ ८८ ॥ मिथ्येन्द्रजालमिति
 चेत्सत्यतास्य कुतो वद । दृश्यत्वं तुल्यमेवेह स्थिरतापि न
 काचन ॥ ८९ ॥ न कालनियमस्तत्र कर्तुं युज्येत कैश्चन । प्रमा-
 णगोचरत्वं च तुल्यं व्यवहृतिः समा ॥ ९० ॥ अन्यायचेतान्य-

पुंसां व्यवहर्तुं न शक्यते । शक्यते कापि दृष्ट्यादौ क्रियायां नैव
 शक्यते ॥ ९१ ॥ अन्यायत्तघटेनेव त्विन्द्रजालघटेन च । एते
 असृग्प्रमथेण सृष्टिं त्वदृष्टिगोचराम् । श्रुतिराहेन्द्रजालस्य मन्त्रा
 अपि च भूरिशः ॥ ९२ ॥ विश्वामित्रजसृष्टिं तु गायत्री-
 प्रभवां जगुः । यथाशक्ति सृजत्येव शब्दात्सृष्टिं प्रतिक्षणे ॥ ९३ ॥
 अहं सृजामि चेत्सृष्टिं प्रतिकूलमिदं कुतः । उपायप्रातिकूल्येन
 प्रातिकूल्यमुपेयके ॥ ९४ ॥ तस्मादुपायविज्ञानं गुरुभ्यो लभ्य-
 मेव ते । यतन्ते आनुकूल्येषु नोपायेषु जना इमे ॥ ९५ ॥ उपा-
 यानामानुकूल्यं गुरुकारुण्यमूलकम् । तत्संपाद्यं यत्नशतैर्दुःखि-
 नस्तत्प्रमादिनः ॥ ९६ ॥ क उपायोऽस्ति विश्वस्यानुकूल्ये घद
 देशिक । तदुपायं धत्स्मि घत्स शृणुष्वभावहितो भव ॥ ९७ ॥
 शब्दब्रह्ममयं विश्वं परब्रह्ममयं तथा । प्रतिविम्बमिवादर्थे पश्य-
 स्तिष्ठ सुखी भव ॥ ९८ ॥ असङ्गः परमोपायः सत्सङ्गसहका-
 रितः । असङ्गमुखलाभाय येन स्यात्कृतकृत्यता । दुःसङ्गः परमो-
 पायो दुर्बोधसहकारितः । असङ्गदुःखलाभाय कर्तृत्वाय पदे-
 पदे ॥ ९९ ॥ नमः सङ्गाय महतां मानभङ्गाय योगिनाम् । भूमि-
 कारोहविप्रेतकर्मठाय दुरात्मने ॥ १०० ॥ सत्यमुक्तं त्वया नाथ
 सम्यगेव प्रबोधितः । तथापि विश्वसंहारं कामये नाथ पूरय ॥ १ ॥
 शृणु यत्स रहस्यं मे मन्त्रोद्भूतमिदं जगत् । ततो मन्त्रविभेदं त्वं
 कुरु यत्नेन शुद्धधीः ॥ २ ॥ के ते मन्त्रा विभेदः कः कथं भवति
 तद्वद् । वाक्यमन्त्रमर्थी भाषां जगज्जालप्रदर्शनीम् ॥ ३ ॥ वर्ण-
 शस्त्रैर्भेदयित्वा नादकोशे निधापय । मिनाक्षि तां कथं वर्णैर्वि-
 र्णान्वा नादकोशके ॥ ४ ॥ स्थापयामि कथं चैतद्वद मे करुणा-
 निधे । वाक्यानि वर्णरूपाणि वर्णा नादस्वरूपकाः ॥ ५ ॥ स च
 नादस्ताररूपोऽवयवानमिसंघिष्ठत् । स्वजागृतिं बोधयति विषयम-
 दृणक्षमाम् ॥ ६ ॥ न तदासीत्किञ्चनापि ततः कैवल्यबोधकः ।

ततो वर्णसमुद्भूतिस्तदा अ उ म इत्यपि ॥ ७ ॥ संकेतितस्ततो
धातुसंभवे चावतीत्यपि । ब्रह्म चोपासकं विश्वं रक्षत्येव विचारितः ॥ ८ ॥ ब्रह्मस्वाभेदतो रक्षेदवस्थात्रयबाधनात् । अद्वितीयत्वबोधेन ब्रह्मत्वं स्थापयन्नसौ ॥ ९ ॥ जीवं रक्षति विश्वं च स्वोदरे स्थापनेन च । भूयः कथय तारस्य रहस्यं परमामृतम् ११०
दुर्वोधं मन्दमनसां सुगूढं करुणाकर । नादसामान्यरूपोऽयं तारो वाग्जोतिरिप्यते ॥ ११ ॥ चित्सामान्येन्धनं तत्तु बोधयेदिन्धनाकृतिम् । यथैव विशिखो बहिर्भासयेदिन्धनाकृतिम् ॥ १२ ॥ विदक्षिताक्षरात्मायं प्रतिवर्णाकृतिं ब्रुवन् । अवस्थां जाम्बदादिं च शब्दमात्रत्वबोधनात् ॥ १३ ॥ मिथ्यात्वमाहावस्थानां शब्दमात्रे कसत्यता । मिथ्यात्वं न च वाक्यार्थः किंत्वार्थिकमिति स्मर १४
अवस्थात्रयमिथ्यात्वे केवलीभाव आर्थिकः । ब्रह्मत्वमपि तद्वत्स्याद्वयत्वं तथार्थिकम् ॥ १५ ॥ अवस्थात्रयबाधेऽपि ब्रह्मत्वं कथमस्य तु । किं तद्ब्रह्म त्वमेवात्थ यदभेदाद्विभेपि भोः ॥ १६ ॥ सत्यज्ञानानन्तरूपं ब्रह्मेति श्रुतिराह चेत् । अस्त्वेतल्लक्षणं वत्स त्वामाक्रमति वा नवा ॥ १७ ॥ त्रिकालाबाधितत्वेन प्रमादत्वादियाधनात् । सत्यज्ञानस्वरूपोऽहमानन्त्यं नानुभूयते ॥ १८ ॥ यद्वस्तु यत्र भासेत तत्तत्रास्तीति निश्चयः । देहान्तर्भामि नो बाह्ये तदानन्त्यं न युज्यते ॥ १९ ॥ सम्यगुक्तं त्वया वत्स देहोऽयं भाति कुत्र वा । पृथिव्यां भासते सा क ब्रह्माण्डे तत्क तन्मयि ॥ २० ॥ यस्मिन्ब्रह्माण्डमानं स्यात्तदनन्तं कुतो नहि । यदि ते लक्षणाक्रान्तिर्ब्रह्मता नेप्यते कुतः ॥ २१ ॥ सर्वज्ञत्वं नेति चेत्ते केवलेऽपि विकल्पितम् । ज्ञत्वमात्रं वास्तविकं तत्त्वं चेत्ते कुतो भयम् ॥ २२ ॥ तस्मादहं ब्रह्म शुद्धमिति गर्जय गर्जय । अतस्त्विदस्य विश्वस्य नियन्ता कुत्र मृग्यते ॥ २३ ॥ को नियन्ता चद सखे दृष्टस्य मृगवारिणः । मृगाणां भ्रम एवास्य नियन्तेति मति-

मम ॥ २४ ॥ तर्हि त्वद्दृश्यविश्वस्य नियन्ता त्वद्भूमो भवेत् ।
 अधुना दृश्यते विश्वं न वा भाषस्व तत्त्वतः ॥ २५ ॥ न चेति-
 यन्तृजिज्ञासा शान्तैव तव बुद्धिमन् । दृश्यते चेद्ब्रूहि शीघ्रं भवा-
 ज्जागर्ति वा न वा ॥ २६ ॥ जागर्ति किंतु स्वपिनि सुष्वपिम्यपि
 कालतः । जागर्त्याद्यास्ते स्वभावा न वा ब्रूहि विचारयन् ॥ २७ ॥
 एते कथं स्वभावाः स्युरागमापायशालिनः । कस्ते स्वभावः परम
 एतन्नित्यसाक्षिता ॥ २८ ॥ कदा पश्यस्यवस्थां त्वं किं कृत्वा
 कुत्र पश्यसि । यदा बहिर्मुखो भूत्वेन्द्रियामिमुखतां भजे ॥ २९ ॥
 जागृतिं नत्र पश्यामि किंचिदन्तर्मुखो यदा । तदा स्वप्नं हि
 पश्यामि यदा त्रस्तो बहिर्मुखे ॥ ३० ॥ तदा विहाय तां दृष्टिं
 स्वस्थतां यामि कालतः । तदा सुपुप्त आनन्दपाराबारे मुडाम्य-
 हम् ॥ ३१ ॥ तदा न किंचित्पश्यामि किंचिन्नामिमिनोमि च ।
 अनुभूतप्रायमेव जाड्यं तत्र स्मराम्यहम् ॥ ३२ ॥ किमन्तर्मुखता
 सत्या किं बहिर्मुखता तव । एते न मे स्वभावौ स्तो यत्स्वभा-
 वोऽसि सुव्रत ॥ ३३ ॥ तत्स्वभावः स्थिरसिष्ठ पश्यन्विश्वं हि
 कुत्र वा । इमां विद्यां गुप्ततरां मा प्रकाशय कुत्रचित् ॥ ३४ ॥
 तारं चिन्तामणिं दद्यात्तं परीक्ष्य सर्वदा । सर्वे रिष्टाः क्षमं यान्ति
 चिरं त्वं सुखमेधसे ॥ ३५ ॥ श्रीगुरो करुणासिन्धो न दाता
 त्वत्समो भुवि । येन चिन्तामणिश्चायं सर्वारिष्टनिवारणः ॥ ३६ ॥
 सर्वसंपत्प्रदाता च दक्षो मे सहसैव यः । एतन्मूल्यं किं दास्ये
 दास्येऽस्तु मम देहकः ॥ ३७ ॥ नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । नमः पुरस्तादय पृष्ठतस्ते नमोस्तु
 ते सर्वत एव सर्वे ॥ ३८ ॥ अनन्तवीर्योमितविक्रमस्त्वं यतो
 विमिश्रो मम मोहपर्वतः । सरोति मत्वा प्रसभं यदुक्तं तत्क्षामये
 त्वामहमप्रमेयम् ॥ ३९ ॥ किं वा दास्यामि वृत्ताय लोकवृत्तिरु-
 राय च । दास्ये दास्यामि देहं मे पादयोरर्पयामि ते ॥ ४० ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते सकृद्गर्जय सिंहवत् । अहं ब्रह्मास्म्यद्वितीयं
 शिवोऽहममृतोऽमयः ॥ ४१ ॥ इति संगर्जयन्नत्र सुखं तिष्ठापणे
 निजे । देहं दास्यामि दास्यायेत्युक्तं तद्वदते कथम् ॥ ४२ ॥ अस्म-
 दास्यं कष्टतरं स्वतन्त्राः कस्य वा वशे । उद्धुध्यस्व पशो त्वं हि न
 पशुस्त्वं शिवो ह्यसि ॥ ४३ ॥ शिवोत्कृत्तमिदं पिण्डमतस्त्वं शिवतां
 ब्रज । इति कृन्तन्वि गुरवो दत्त्वा ब्रह्मत्वमाशु ते ॥ ४४ ॥
 विचार्य वद दास्यं नः कष्टं लोकाः सुखेप्सवः । तस्मात्त्वं यत्र
 कुत्रापि तिष्ठान्नैवापणे निजे ॥ ४५ ॥ परीक्षयंस्ताररत्नं मूर्त्वापरि-
 चिते स्थले । सत्यमेतद्देशिकेन्द्र परमेकं वदाम्यहम् ॥ ४६ ॥ यदा-
 हुर्वेदविद्वांसस्तन्महा अपि भूरिशः । ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजा-
 मूलं गुरोः पदम् ॥ ४७ ॥ मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं गुरोः
 कृपा । सत्यमेतद्वत्स शुद्धबुद्धे वदसि यद्वचः ॥ ४८ ॥ परं कृपा
 कथं वा स्यात्तत्र विद्मो वयं शिशो । स्वभावतो वयं ब्रूमस्तद्व-
 ज्ञानं समागते ॥ ४९ ॥ परंतु लौकिकः पन्था यस्य संजनयेन्मु-
 दम् । स कृपामातनोत्येव सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ १५० ॥ सत्यं
 गृहीत्वा मिथ्या मेऽर्पयस्त्वं कुशलो महान् । यन्न त्वं नापि ते
 सत्यं तदर्पयसि मे कथम् ॥ ५१ ॥ तर्ह्येतत्कस्य मायाया अस्माकं
 वास्ति तद्वनम् । यथेष्टविनियोगार्हं तवापि च सुखप्रदम् ॥ ५२ ॥
 अस्त्येतदधुना ब्रूहि किंकिमस्ति तवापणे । महान्तोऽपि च विद्वांसो
 यत्र मिथ्याभिभाषिणः ॥ ५३ ॥ असत्यं सत्यमित्येव स्थापयन्ति
 जनेजने । रसपट्टे निमग्नान्ते कामक्रोधादिनामनि ॥ ५४ ॥ एकै-
 कस्मिन्हृदे मग्ना बहवोऽन्योन्यवैरिणः । नक्रा इव महाभीमा
 योद्धुकामा महाशनाः ॥ ५५ ॥ हितं संवोधयंस्तत्र प्राप्यतेऽधस्तलं
 जनैः । को महांस्तत्र धनवान्प्रमाणं किं स्त्रियो वचः ॥ ५६ ॥
 कस्तत्रास्ति चमत्कारः स्वहिताद्यत्पलायनम् । स्वमार्गेष्वेव मदेशे
 निक्षिपन्ति जना वलात् ॥ ५७ ॥ कण्टकान्वार्यमाणान्ते निक्षिप-

न्यान्यवर्त्तसु । चकोरांश्चन्द्रपियूपपायिनः काकशावकाः ॥ ५८ ॥
 उत्कृष्टद्व्याः संभूयानुसद्युस्तृप्तिपासया । शिक्षितास्तैश्चक्षुषुः
 सरलीकृत्य जिह्वया ॥ ५९ ॥ रसं रसत चान्द्रं ॥ येन वृत्ता वयं
 सदा । ध्रुत्वा ते सरलीकर्तुं स्वस्वचक्षुं यदोद्यताः ॥ १६० ॥
 तदा ते व्यग्रचित्तत्वात्पेतुरुर्न्या मुखेऽणवः । तदा धूलिमुखाः
 सर्वे परस्परजयैषिणः ॥ ६१ ॥ मया लब्धो मया लब्धो रसश्चा-
 न्द्र इति प्रथाम् । व्यक्तीकर्तुं स्थगयितुं मिथ आरंभिरे मुहुः ॥ ६२ ॥
 पुनः केनापि कालेन संभूयालोचितं च तैः । शिक्षयामो वयं
 यैस्तु बन्धिता रसछद्मना ॥ ६३ ॥ तत्पीडितचकोराणां गतो हस्ता-
 ष चन्द्रमाः । इति ते मेनिरे भूयश्चकोराणां च चन्द्रमाः ॥ ६४ ॥
 मुरधूलिरसास्वादवासनामिश्र ते खगाः । चन्द्रं च निन्दयामासुः
 कलङ्कीति क्षयीति च ॥ ६५ ॥ अयमेकश्चमत्कारो दृश्यते विषये
 मम । अन्योऽप्येकश्चमत्कार उपकारपरायणाः ॥ ६६ ॥ गुप्ताप-
 कारैर्हन्यन्ते शिष्टैरपि दुरासदेः । तत्र किं गन्तुकामोऽसि स दग्ध-
 स्त्वद्वचोभिना ॥ ६७ ॥ अत्रैव कुत्रचिद्देहे सर्वेषामप्यगोचरे ।
 त्वदर्शितेऽहं तिष्ठामि ताररत्नं परीक्षयन् ॥ ६८ ॥ कश्चित्तत्रागतः
 पूर्वं महारत्नपरीक्षकः । शाकापणे स्थितिस्त्वेन कृता तत्र च
 शाकिनी ॥ ६९ ॥ स्वशाकं स्थापयामास विक्रीणीर्हीति सा तदा ।
 धिक्कृतापणिकाः सर्वे शाकविक्रयजीविनः ॥ १७० ॥ मिलित्वा
 पीडयामासुर्गतः स कापि चोरवत् । अनर्थास्तत्र बहवो न गन्तुं
 तत्र चोत्सहे ॥ ७१ ॥ अत्रैव तिष्ठ सुमते त्वमेवासि निरञ्जनः ।
 अतस्ते सर्वजिज्ञासा शान्तिमेति जनैःजनैः ॥ ७२ ॥ पित्रेव
 शिक्षितो नूनं मात्रेव परिरक्षितः । परमेकं प्रार्थयेऽहं संचरामि
 निजापणे ॥ ७३ ॥ उपकारं स्मरन्नेव गृणन्नामानि ते मुहुः । भोज्य-
 काले यथा माता बालकं संस्मरत्यसौ ॥ ७४ ॥ तथैव करुणा-
 मूर्ते स्मर मां दीनकिंकरम् । इत्थं व्यवहरन्त्येते दत्तायाः सनका-

दयः ॥ ७५ ॥ वसन्त्येते नादमठे सर्ववर्णबहिष्कृते । कैवल्यसि-
 हासनगाः परविद्याप्रसादतः ॥ ७६ ॥ तां भजस्व महाबुद्धे परविद्यां
 सुखप्रदाम् । यया परीक्ष्यते तत्त्वं येन भूयो न शोचसि ॥ ७७ ॥
 तदभ्यासबलेनैव स्थितप्रज्ञो भविष्यसि । सर्वे वर्णा वाक्यरूपा
 मज्जयन्त्यर्थसंभ्रमे ॥ ७८ ॥ उन्मज्जयति तारोऽयं तेन तारः स
 उच्यते । उत्तराण्यत्र चक्राणि प्रपञ्चान्तर्गतानि च ॥ ७९ ॥
 नोच्यन्ते शब्दरूपाणि भेदनं तूक्तमेव ते । तद्भेदनेन वर्णोपवेष्टितो
 वेद्यते शिवः ॥ १८० ॥ यः पदानि विनिर्माय वाक्यानि विवि-
 धानि च । सर्वा विद्याः सर्वलोके दर्शयामास शङ्करः ॥ ८१ ॥
 भूरादिसप्तभिः शब्दैर्लोकान्सर्वानजीजनत् । एते असृग्मन्त्रेण प्रजाः
 स ससृजे प्रभुः ॥ ८२ ॥ अन्यैरपि महामन्त्रैः सर्वं ब्रह्माण्डगोल-
 कम् । विचित्रमप्यनिर्वाच्यं शेषगौतमसूरिणाम् ॥ ८३ ॥ तत्र
 वाक्यार्थसत्यत्वं जानन्जीवोऽभवच्छिवः । वाक्यार्थं शब्दमात्रं तु
 ज्ञात्वा स शिवतां प्रजेत् ॥ ८४ ॥ नादमात्रं तु तज्ज्ञात्वा पुनः
 कैवल्यमभुते । कैवल्यान्नादसंभूतिस्ततो वर्णक्रमस्त्वया ॥ ८५ ॥
 श्रावितो निर्विकारात्तदुपपद्येत वा कथम् । स नादः सहजानन्दः
 शक्तिरूपः सनातनः ॥ ८६ ॥ तत्सामरस्यपरमो न तं वर्णयितुं
 क्षमाः । यावन्नादो न लब्धः स्यात्तावदानन्दिता कुतः ॥ ८७ ॥
 एतद्रहस्यं स शिवो वेत्ति तत्सदृशाः परे । तदनुग्रहपात्राणि जानते
 देशिकेश्वराः ॥ ८८ ॥ स नादो वर्णरूपेण परिणामं समृच्छति ।
 ततः सृष्टिक्रमः सर्वो दर्पणे प्रतिविम्बवत् ॥ ८९ ॥ सृष्टौ सत्या-
 मसत्यां वा कैवल्यं तु यथास्थितम् । प्रतिविम्बे सत्यसति दर्पणो-
 ऽस्ति यथास्थितः ॥ १९० ॥ यथा सर्वे सत्यसति रज्जुरस्ति यथा-
 स्थिता । मृगवारि न भेदाय किरणानां यथा रवेः ॥ ९१ ॥ यत्र
 पापं श्रमो मोहश्चिन्तनं नैव विद्यते । तदेतत्परमं गुह्यमुक्तं कैव-
 ल्यसत्पदम् ॥ ९२ ॥ तत्र स्थितौ नियुज्यन्ते साधनानि च सर्वदाः ।

कालात्सिद्धत्वमाप्नोति स्थितप्रज्ञेषु गण्यते ॥ ९३ ॥ का स्थितप्रज्ञता
नाम यत्प्राप्नोति कालयापनम् । श्रूयते बोधसमये मुक्तो भवति
मानवः ॥ ९४ ॥ सत्यं तु बोधसमये मुक्तो भवति मानवः । गुरु-
भक्तिविहीनानां स बोधः क्षिणिलो भवेत् ॥ ९५ ॥ तेन मुक्तिपदं
ब्रह्मन्दुर्लभं दुर्लभं नृणाम् । शृण्वन्नेव गुरोर्वाक्यं लभते परमं
पदम् ॥ ९६ ॥ यदि तीक्ष्णीकृतमतिः साधनानि स्थितौ श्रुतौ ।
हेतवस्तारतम्येन प्रदिशन्ति स्थितिं श्रुतिम् ॥ ९७ ॥ ब्रह्मा प्रामा-
ण्यहेतुः स्याद्भक्तिस्तद्दार्ढ्यकारणम् । मुमुक्षुत्वं शुभेच्छायां विरागो
विषयान्तरात् ॥ ९८ ॥ व्यावृत्तिहेतुश्च शमो ज्ञेयग्रहणकारणम् ।
दमः कर्मान्तरासङ्गाव्यावृत्तौ कारणं मतम् ॥ ९९ ॥ तितिक्षोपरती
हेतू स्थितौ संपादिते पदे । समाधानं तु तोषेण परमानन्दकार-
णम् ॥ १०० ॥ गुरोस्तु करुणा हेतुर्यायातव्यप्रयोधने । एतैश्च
साधनैर्युक्तः शृण्वन्नेव पदं व्रजेत् ॥ १ ॥ सैषा चतुर्थी भूमिः
स्वात्ततो वैराग्यवर्धनम् । तत्रानन्दस्य लाभस्तु पञ्चमी भूमिका
मता ॥ २ ॥ तदानन्दस्य दार्ढ्येन भावनात्यागवान्भवेत् । दिने-
दिने वर्धमानः स्थितप्रज्ञः स उच्यते ॥ ३ ॥ दुर्लभो भावनात्यागो
भवेच्चरमजन्मनि । बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवांस्तत्प्रपद्यते ॥ ४ ॥
उपदेशाधिकारस्तु तस्य नान्यस्य कस्यचित् । समाध्यन्तानुभावि-
त्वाद्दृष्टयापोहेषु कौशलात् ॥ ५ ॥ इतरेषां गुरुत्वं तु गुरुत्वायैव
केवलम् । पृथगा एव हि पाकस्तु तुर्येति ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥ यत्र
प्रपञ्चवार्तिव नास्तीति ब्रह्मवादिनः । वाक्यमित्यापि वागेव वर्णा
इत्यपि वाक्तव्या ॥ ७ ॥ नाद इत्यपि वाक्यात्र विस्मृतं स्वस्थितेर्ब-
लात् । तदा किं केन वक्तव्यं श्रोतव्यं केन कुत्र वा ॥ ८ ॥ द्रष्टव्यं
केन वा कुत्र ज्ञातव्यं केन किं तदा । विदेहत्वं सदेहत्वं यत्र
नास्ति वचःस्थितिः ॥ ९ ॥ वाग्मता कापि कुत्रापि त्रिपुटी कापि
कुत्रचित् । ब्रह्मत्वं कापि कुत्रापि त्वन्ताऽहन्ता क तत्र हि ॥ २१० ॥

प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि ज्ञातं तत्त्वमलौकिकम् । यत्र लोककथा
 नैव कैवल्यमवशिष्यते ॥ ११ ॥ श्रीगुरो करुणासिन्धो पात्रं पूर्ण-
 तरं कृतम् । त्वद्वाणीकामधेनोस्तु रसः पीतः सुधाधिकः ॥ १२ ॥
 यथायथा पिबाम्येव रसाधिक्यं तथातथा । यथायथा रसं जाने
 यलाधिक्यं तथातथा ॥ १३ ॥ किं वर्णयामि तव वाचमचिन्त्य-
 सारां किं वर्णयामि तव रूपमचिन्त्यमेव । किं वर्णयामि करुणां
 तव तारगर्भा मोक्षप्रसूं नतशिरःकरपद्भवां ताम् ॥ १४ ॥ पुरः
 स्थापय पादाब्जमर्पयामि शिरोऽधुना । पुनः शिष्यामि हृष्यामि
 जिघ्रामि च लुठामि च ॥ १५ ॥ त्वमेव माता च पिता त्वमेव
 त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव
 सर्वं मम देवदेव ॥ १६ ॥ यन्न मृग्यं नापहृतं न दूरे न समी-
 पतः । न निदानं नापि कार्यं तद्वत्तं तत्त्वमक्षतम् ॥ १७ ॥ अनेन
 सह मे देहि याचकाय कृपाकर । यदुक्तं तत्स्थिरं तेऽस्तु सकलं
 चेति मे वरम् ॥ १८ ॥ यादृशी विषये प्रीतिस्त्वादृशी तव पादयोः ।
 अस्तु मे तत्सुधासादं जाने किञ्च न किञ्च न ॥ १९ ॥ काञ्चि-
 च्छिद्भां च मे देहि देह्यात्रा यथा सुखम् । भवेन्मत्तोऽपि लोकानां
 दुःखिनां च सुखं भवेत् ॥ २० ॥ प्रसारय ब्रह्मविद्यां शिष्यं मा
 कुरु कंचन । ततो घातो भवत्येव घोरः कलिरुपस्थितः ॥ २१ ॥
 शृणु त्वं शिष्य दुष्टाश्वान् रथे मा योजयस्व ते । त्रियन्ते मार-
 यन्त्येते घातपातादिभिर्वहु ॥ २२ ॥ न त्यजन्ति निजं दोषं
 नाचरन्ति हितं स्वकम् । शिष्यत्वं दर्शयन्त्येव न शिष्याश्च भवन्ति
 ते ॥ २३ ॥ अमायया तु कथनं सा गुरोर्गुरुता भवेत् । अमा-
 ययाऽनुसरणं सैव शिष्यस्य शिष्यता ॥ २४ ॥ कथमेतद्व्या-
 भावे गुरुता शिष्यता तथा । यत्र चैतद्व्यं तत्र शोभते गुरुशि-
 ष्यता ॥ २५ ॥ एतद्व्यं सत्यसाध्यं कलिना तद्धृतं यलात् । उप-
 हांसास्पदं लोके गुरुता शिष्यता तथा ॥ २६ ॥ मायामेदप्रवृत्तौ

व्युत्पन्नत्वे द्वयोः सम्यग्रस आविस्तरांभवेत् । अव्युत्पत्तौ निरुद्धः
 स्याद्द्वयोरन्यतरस्य च ॥ ३ ॥ अव्युत्पत्तौ द्वयोरेवं रौद्र आविस्तरांभवेत् ।
 अत्रोदाहृतयो लोके सिद्धा एवेह सर्वतः ॥ ४ ॥ अतएव सतां नाम कीर्त्यते संमर्तं सताम् । न कीर्त्यतेऽसतां नाम
 धिक्कुर्वन्ति च कीर्तितम् ॥ ५ ॥ येन यस्योत्तमत्वं तु गृहीतं तस्य
 नामनि । तद्रसपुतगात्रः सन्विश्राम्यति जनः खलु ॥ ६ ॥ कस्य
 चिञ्चोत्तमा नारी कस्यचिञ्चोत्तमं धनम् । कस्यचिञ्चोत्तमं तीर्थं क्षेत्रं
 कस्यचिदुत्तमम् ॥ ७ ॥ कस्यस्त्रिदुत्तमा विद्या कस्यचिञ्चोत्तमो
 जयः । कस्यस्त्रिदुत्तमं ध्यानं कस्यचिञ्चोत्तमो जपः ॥ ८ ॥ कस्य-
 स्त्रिदुत्तमा निद्रा कस्यचिञ्चोत्तमा क्रिया । कस्यचिञ्चोत्तमो विष्णुः
 कस्यचिञ्चोत्तमः शिवः ॥ ९ ॥ कस्यचिञ्चोत्तमा शक्तिः कस्यचिञ्च
 गणेश्वरः । विष्णोः शिवस्य शक्तेश्च गणेशस्य रवेरपि ॥ १० ॥
 स्यादेव चोत्तमः कोऽपि प्रमातृत्वस्वभावतः । ते द्वित्रा अपि कंचित्तु
 मन्येरश्रुतवर्त्तना ॥ ११ ॥ यथायथा विशोकत्वमुत्तमत्वं तथातथा ।
 नास्मां स्वस्वरसे नूतनमग्रीकर्तुं बलीयसी ॥ १२ ॥ शक्तिरव्याहता
 तेन सर्वेष्वपि युगेषु च । हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीव-
 नम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ १३ ॥ इति
 व्यासादिकाः प्राहुः शब्दशक्तिमखण्डिताम् । पवित्रोत्तमनामानि
 गृणन्त्येव महर्षयः ॥ १४ ॥ नाममात्रं हि सर्वत्र जालैश्वर्यगुणा-
 दिकम् । संबोध्य फलदत्वेऽपि न शोकच्छेदनक्षमम् ॥ १५ ॥
 शोकच्छेदनकुत्तारः शुद्धब्रह्मरसास्पदम् । विशोकं सत्त्वमेवाह
 तद्रसे मज्जयतां त्वया ॥ १६ ॥ यथायथोपासनया तीक्ष्णीकृतम-
 तिर्भवेत् । तथातथा विशोकत्वं व्यक्तीभवति मानवे ॥ १७ ॥
 अहन्ताममतामूलाः शोकाः सर्वेऽपि लौकिकाः । तत्पाशद्वयभेदासौ
 छिनत्ति सुविचारितः ॥ १८ ॥ कुतः शोकः कुतो मोहः कुतस्तो
 वा गमागमौ । विशोकत्वं च मोक्षश्च पर्यायावधारय ॥ १९ ॥

परिच्छिन्नपदारूढो विशोकत्वं कथं भजेत् । शिवविष्ण्वादिनामानि
 योगरूढानि लौकिके ॥ २० ॥ स्वरसं न जह्येव नीतान्येतान्य-
 लौकिके । तारस्य स्वरसः शुद्धो गुणातीतोऽक्रियः समः ॥ २१ ॥
 त्वन्ताऽहन्तातिगः सर्वकल्पनापरमावधिः । स्वप्रकाशो निराभा-
 सोऽमृग्योऽचिन्त्योऽप्यनावृतः ॥ २२ ॥ पुरः पश्चादधश्चोर्ध्वमिति
 वाचोऽतिदूरगः । न सुप्तो न सुषुप्तो वा न जाग्रन्न तुरीयकः ॥ २३ ॥
 न कर्ता नापि भोक्ता वा न वक्ता नापि चेक्षिता । सर्वरूपो न
 सर्वो य उररीकुरुते स्वयम् ॥ २४ ॥ आत्मत्वं न त्यजन् गृह्णन्स
 लब्धव्यो मनीषिणा । अस्मिन्नर्थे गुरुमुखाह्वये किं फलमभुते २५
 ग्राह्यं त्याज्यं यत्र नित्यं निषिध्यते फलं वदा । कथं कल्प्यं येन
 भोगत्रासस्य स्वात्परम्परा ॥ २६ ॥ किंतु भोगसमाख्यर्था निक्षि-
 प्तस्तत्र वै पुनः । अतो भोगत्रासमात्रक्षणे मुक्तिपदे स्थितः ॥ २७ ॥
 स धन्यः स महाबन्धः स पित्रोस्तनयोऽग्रजः । कुललक्ष्मीलला-
 मोऽयं शास्त्रसाफल्यभूरयम् ॥ २८ ॥ कैवस्यलक्ष्म्याः पीठोऽयं गुरु-
 कारुण्यभाजनम् । येन कैवस्यमालम्ब्य सकलत्रासहेतवे ॥ २९ ॥
 आत्रह्णफीटपाशाय दत्तस्तिलजलाञ्जलिः । अतः कैवस्यमोक्षेऽस्मिन्न
 फलं कल्पितुं क्षमम् ॥ ३० ॥ साध्यसाधनसंबन्धरहिते प्रत्यगा-
 लनि । उपासकेनैव सार्धं विशोके लीयते मनुः ॥ ३१ ॥ विशोकपद-
 र्सप्राप्तौ तार एको महामनुः । साध्यसाधनसंबन्धा मन्वोऽन्येन
 तादृशाः ॥ ३२ ॥ लभ्यते चरमे देहे ब्रह्मीभावप्रदो मनुः । शिव-
 विष्ण्वादिकाः शब्दा उपास्यैश्वर्यदर्शकाः । कर्मण मुक्तिफलदास्तारः

१ नन्वेतद्विलक्षणलक्षणतात्क्षितितत्त्वस्याप्रसिद्धेस्त्वामिममतत्त्वाप्रसिद्धिरिति
 चेन्न । सर्वतद्दर्मधर्मियुगपदधिष्ठानत्वेन सर्वविलक्षणस्य सदितिप्रतीतिविषयस्य
 तत्त्वसोद्दिष्टं शक्यत्वात् । भौमादिभेदमित्रस्यापि तदधिष्ठानस्येव सामान्यस्य
 तेजसः ।

सद्योमुचिप्रदः ॥ ३३ ॥ विष्णुशब्दो यथा व्याप्तिबोधकोऽपि
चतुर्भुजे । रूढो न्यकृतयोगार्थो नाक्षरीरार्यबोधकः ॥ ३४ ॥
बोधकत्वेऽपि योगार्थबलाज्यकृतवासनः । रममाणश्चक्रधरे तत्सा-
मीप्यमुपाश्रुते ॥ ३५ ॥ तत्र तत्सहवासेन पुनर्ज्ञानविचारणा ।
ज्ञातृता यावदेवास्त्र विचारस्तावदायतः ॥ ३६ ॥ प्रमातृत्वं यदा
क्षीणं तदा शाम्येद्विचारणा । प्रमेयबोधकाः सर्वे प्रमातृत्वबल-
प्रदाः ॥ ३७ ॥ अप्रमेयपरब्रह्मबोधकः प्रणवः खलु । त्रिपुटीं मर्द-
यित्वैव बोधयेदर्धमात्रिकाम् ॥ ३८ ॥ अन्तःप्रज्ञत्वादिदोषान्सा-
धनानि च सर्वशः । तिरस्कृत्य तमो हार्दं भेदयन्वस्तु किञ्चन ॥ ३९ ॥
बोधयेद्यत्र नो शोकः शोकबीजमवापि वा । न हृषो हर्षबीजं वा न
साध्यं साधनं तथा ॥ ४० ॥ न भोग्यं नापि भोक्ता वा न निद्रा
नैव जागृतिः । न स्वप्नो नापि विज्ञानमज्ञानं वास्ति तत्र हि ॥ ४१ ॥
तस्मिन्पदे निषण्णानां प्रणवालम्बितां तृणाम् । विलीयन्ते ज्ञान-
बलान्मुदिस्थाः शोकशर्कराः ॥ ४२ ॥ तद्विशोकपदं प्राहुर्मोक्षं कैव-
ल्यमित्यपि । नैतत्पदं मन्दभाग्यलभ्यं लभ्यैकभूषणम् ॥ ४३ ॥
दूषणं द्वैतदृष्टीनां शोषणं सर्वकर्मणाम् । रोहणं गुरुपादाब्जभक्ति-
बीजकणस्य च ॥ ४४ ॥ मुद्रणं दृश्यसंघातवासनानां च सर्वशः ।
उद्धाटनमनायाससुखानां सर्वसंपदाम् ॥ ४५ ॥ सर्वापच्छमनीं
विद्यां लब्ध्वा कुत्रापि केनचित् । सेव्यमानोऽसेव्यमानो यापये-
च्छेपवासरान् ॥ ४६ ॥ अन्ये हृदयावेशकारिशब्दास्त्याज्या मनी-
षिणा । यैश्च संसृतिचक्रेषु भ्राम्यते पारतन्त्र्यतः ॥ ४७ ॥ यत्र-
यत्रोत्तमत्वं तु गृहीतं तत्तदेव ते । शोकवंशं सौति तस्माद्दृश्येत्-
त्तमता कुतः ॥ ४८ ॥ उत्तमं तु तदेवाहं मन्ये यच्छोकनाशनम् ।
अनासवस्तुनः शोकनाशिता कथमिष्यते ॥ ४९ ॥ यद्विष्यते
कालयोगान्मुष्यतेऽपि च कालतः । स्तिष्यते दुःखसङ्घेन तदुत्त-

मक्रधा कथम् ॥ ५० ॥ न द्विष्यते मुष्यते नो ऋष्यते नो सुखे-
 तरैः । तद्विशोकपदं प्राहुः कैवल्यं तद्गुरोः पदम् ॥ ५१ ॥ तद्वि-
 तीयं तद्वृद्धं स आत्मा तत्सुखं दृढम् । तत्प्रापकेण सारेण सह
 स्वपिहि तत्र वै ॥ ५२ ॥ तत्र मुग्धाः सर्वजना यत्र जागर्षि रे
 शिशो । तत्र स्वपिहि यत्रैते जागृता जागता जनाः ॥ ५३ ॥ विवे-
 किनां विवेकोऽयं विविक्ते जागृतिर्हि या । अविविक्ते जागृतिस्तु
 बालानां भूषणं बलम् ॥ ५४ ॥ अतएव हि शास्त्राणि विवेचन-
 पदाणि च । विवेचयित्वा यत्किञ्चित्तत्र जागृतिहेतवः ॥ ५५ ॥
 एतदेव हि साफल्यं शास्त्राणां च नृणामपि । सुविचारिततत्त्वेषु
 जागृतिर्या च भूषणम् ॥ ५६ ॥ तस्माद्विवेकसंसिद्धे विशोके परमे
 पदे । जागृतिस्तव युक्तैव दृश्ये स्थापोऽपि सांप्रतः ॥ ५७ ॥ यत्र
 स्थापस्ततो दुःखं केन दृष्टं महीतले । तस्मादपि च दुःखं चेत्त-
 स्थाप्यविषयो भव ॥ ५८ ॥ अद्वितीयं पदं तस्य विषयो न कदा-
 चन । तत्र तिष्ठ सुरं मुहुः तवैकस्य कुतः किमु ॥ ५९ ॥ दृश्येन
 पीडितस्त्वं तु धमन्सत्यधिया मुहुः । अद्य दृश्यान्तसंप्राप्तिः सुखं
 स्वपिहि मीलयन् ॥ ६० ॥ बोधय त्वं चेन्द्रियाणि न सन्ति विषया
 इति । इन्द्रियाणि न सन्तीति मनो बोधय बोधय ॥ ६१ ॥ मनो
 नास्तीति बुध्यस्व सुरं स्वपिहि बालक । यच्चिन्तयसि तन्नास्ति
 त्वमस्येको न चिन्त्यसे ॥ ६२ ॥ इदं तु हृदये कृत्वा सुरं स्वपिहि
 बालक । जगदस्तीति विद्यासपुरन्ध्री चपलाद्विका । चिन्तानास्ती
 तेन साकं दग्धा जग्ध्वा जगत्रयम् ॥ ६३ ॥ स्वपिमि श्रीगुरो नूनं
 स्वत्पादकशिपौ शिरः । कृत्वा त्वदुक्तं संध्यायन् रक्षायै त्वं च
 जागृहि ॥ ६४ ॥ जयजयामलगात्र शुचिस्मित जयजयामलवा-
 यतुराप्रणीः । जयजयामरवृक्ष मुमुखेव जय गुरो करुणारसवा-
 रिधे ॥ ६५ ॥ जय भवान्विषयपन्नजनोद्भूत जय भवामिशमाब्धु-
 वचक्रम । जय भवमहमाश्रिकशेखर जय मुमुक्षुविमोचन-

तत्पर ॥ ६६ ॥ श्रावयन्ती बहु कथाः स्वापयामास मां मुहुः ।
 मातापि मत्कुण्डैतन्नातशान्तिः कृता त्वया ॥ ६७ ॥ अद्वैतबोध-
 दुर्गेऽस्मिन्द्वैतस्य परमाणवः । अपि प्रवेष्टुं नो शक्ताः किमु व्यव-
 हृतिक्षमाः ॥ ६८ ॥ गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्वलवत्तरः । इदं
 दृष्टमिदं दृष्टमिदं दृष्टं मयाधुना ॥ ६९ ॥ अन्यस्य तु प्रसादेन
 नरो दृश्येषु मुह्यति । देशिकेन्द्रप्रसादेन नरो बोधे निमज्जति ॥ ७० ॥
 न गुरोः कर्मसद्बोधादृते किञ्चन विद्यते । गृह्णाति कोऽपि लक्षेपु
 ततो बोधः सुदुर्लभः ॥ ७१ ॥ बोधस्यैव तत्कटाक्षमन्तराभ्यन्तरं
 भजेत् । तत्कटाक्षमहास्रोतःपुरः कोऽपि च मानवः ॥ ७२ ॥
 स्यादेव सोऽपि मुक्तोऽपि स एव स्याज्जगत्त्रये । गुरोः प्रसादमा-
 हात्म्यं जानीयादपि चित्ततः ॥ ७३ ॥ ब्रूयादपि गुरो ब्रूहि महणे
 त्वं कदा कुतः । पतितोऽसि च येनाहमुद्धृतः सर्वसंकटात् ॥ ७४ ॥
 धन्योऽसि कृष्णासिन्धो धन्यो विश्वोपकारक । धन्योऽसि नित्य-
 संतुष्टस्त्यानन्दभरनिर्भर ॥ ७५ ॥ गुरो गुरो गुरो शब्दं व्याहर-
 न्वर्तमानके । काले स्थितोऽस्मि मुक्तोऽस्मि निःशल्योऽस्मि निजा-
 स्पदे ॥ ७६ ॥ विश्रान्तोऽस्मि विशोकोऽस्मि विस्मयातीतमानसः ।
 शान्त्यामि परिनिर्वामि तूष्णीमस्मि न किञ्चन ॥ ७७ ॥ अस्तिना-
 स्तीत्यादिदूरे पदे ताररसे प्रिये । तारवाणाधिरूढोऽहं क्षिप्तः श्रीगु-
 रूणा मुदा ॥ ७८ ॥ फलितं पुण्यसंधेन गलितं पापसंचयैः ।
 मिलितं ब्रह्मरत्नेन वलितं सुखसंपदा ॥ ७९ ॥ अजिह्वलभ्यां पदवीं
 जिह्वो यद्यारुरुक्षति । पक्षिगम्यान्यपि पदान्यपक्षोऽप्यारुरु-
 क्षतु ॥ ८० ॥ नमः श्रीगुरुनाथाय मुमुक्षुजनबन्धवे । लोकोत्तर-
 फलं ब्रह्म यस्य वाचि प्रनृत्यति ॥ ८१ ॥ नमो ऋगक्षरव्योम्ने निषे-
 दुर्यत्र देवताः । यज्ज्ञानात्सफला मन्त्रा यद्विज्ञानात्समासते ॥ ८२ ॥
 जगतः शब्दरूपस्य गुरुस्वारः प्रबोधकः । तदुपासामार्गरूढो
 मूढोऽपि च जगद्गुरुः ॥ ८३ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे

तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ८४ ॥
 कैवल्यगाथावाग्धेनुरर्पिता गुरुपादयोः । गुरुभक्तैर्दोहनीया पिपा-
 सासरसस्य चेत् ॥ ८५ ॥ ये हि विश्वासपात्राणि गुरुणां गुण-
 दर्शिनाम् । इमां गाथां त एवेह शृण्वन्तु च लिखन्तु च ॥ ८६ ॥
 कैवल्यगाथे वाग्धेनो तत्र दोग्धि निजं रसम् । गुरोर्विश्वासपात्रं
 यो न धर्मिणि न यण्डते ॥ ८७ ॥ कृष्णकैवल्ययोगीन्द्रः सच्चिदान-
 न्दपाणिभूः । कैवल्यगाथायामकरोत्कैवल्यं यद्विचारतः ॥ ८८ ॥
 वत्से कैवल्यगाथे त्वं संचर स्वेच्छयाऽमितः । कोऽपि कश्चिदुपै-
 राढ्यो रसं ते पातुमर्हति ॥ ८९ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतकैवल्यगाथायां
 विशोको नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ मोक्षश्चास्तिफयसीमा सकलमुनिमतश्चास्ति रूपाविरोधान्ता-
 वन्मात्रः परेशो हरिहररविरित्यादिरूपाणि तत्र । आस्तिक्योद्बोध-
 नाय प्रथमतस्तुभूता कल्पितान्यभिमाणां मार्गाः कर्माणि नाना-
 विधफलसहितान्यत्र तत्रापि तुल्यै ॥ १ ॥ तत्राचार्याश्च नानावि-
 धमतकथनाः कल्पिता उत्तराणामास्तिक्यादिष्टये तत्सकलमतगतं
 तत्त्वमस्मादविरोधि । तज्ज्ञानार्थं मतानि क्रमत इति महादेशिके-
 न्द्रेण दत्तो न त्याज्यो नो विनिन्द्यः सकलमुनिमतो धर्ममार्गः
 पुराणः ॥ २ ॥ तन्तुर्धर्मस्य चायं मनुमुनिमहिर्पैर्लक्षितो रक्षितश्च
 प्रज्ञावद्भिर्निपेव्यो दृढतरमनसा नास्तिकत्वातिभीतैः । छिन्नश्चेत्त-
 न्तुरेव प्रदिशति च फलं नास्तिकत्वादृतस्य प्रागल्भ्याद्वाढमन्धं-
 तम इति त्रिविधा आस्तिकाश्चक्षते स्म ॥ ३ ॥ युक्तं तद्यत्र धीरप्र-
 तिहतगतिमाकृतत्र विश्रान्तिमृच्छेद्दृष्टा कीदृषु योगिष्वपि हतमतिषु
 भ्येयमात्राऽऽत्मतैव । आस्तिक्याद्देवतानामपि सदृशवपुर्व्यान-

भाजां तु युक्तं लोकाः कर्माशयानामपि सुदृढतमप्रत्ययाच्छास्त्रज-
न्यात् ॥ ४ ॥ नान्तं मार्गस्य चास्य कचिदपि लभते कामपाशेन
बद्धः कुर्वन्कर्माणि योनिष्वथ भुवनपदेष्वश्वति स्थानजन्म । कामा-
न्नस्तोऽपि कश्चित्प्रकुरुत इह यः शास्त्रपाशेन बद्धो नित्यं नैमित्तिकं
वा स खलु मम मतश्चास्तिकेष्वगण्यः ॥ ५ ॥ यद्विश्वासाद्वयं तु
प्रतिपदगहनं कर्म भूर्याचरन्तस्तिष्ठामस्तत्किमस्तीत्यहह भवति च
प्रोक्तजन्तोर्विचारः । नायं स्याद्भोगकाले कृतिहृतमनसः सर्वथा
त्यक्तभोगस्यैवं जिज्ञासनं स्यात्तदनु गुरुवरान्वेषणायां प्रवृत्तिः
॥ ६ ॥ ईशानुग्रहकाल एव हि यदा विश्वेश मामुद्धर प्रस्तोऽहं
जरठे जगत्यतितरां जन्माख्यखाते पतन् । यातान्यब्दशतानि
देशिकपदं तत्त्वावबोधक्षमं सम्यग्दर्शय मोचयामि लकृतेरेवं मुहुः
प्रार्थयेत् ॥ ७ ॥ तस्मै स प्रदिशत्यमोघवचनं श्रीसद्गुरुं मोचकं
तत्त्वाराममलौकिकं तदपि च श्रद्धा दृढा चेद्भवेत् । तस्मै पृच्छति
कर्मपाशमखिलं छित्त्वा कथं स्यास्यते स्यास्तिक्यं बुध वर्धयामि ल-
सुखावाप्त्यै च कर्मच्छिदे ॥ ८ ॥ आस्तिक्यादहमादरेण पतितः
कर्मण्यतन्द्रो मुहुस्तस्मात्कर्मविमूलनं कथमिति श्रीदेशिकेन्द्रोच्य-
ताम् । आस्तिक्यं तव किंविधं वद सखे विश्वस्य बीजं तथा
विश्वस्याखिलकार्यनिर्वहणकृज्जानाति विश्वं त्विति ॥ ९ ॥ अस्ती-
त्येव हि वेदनीयमितरद्रूपं गुरोः कल्पनोपासार्थं जडमानसस्य
सहसा चित्तेन तन्निष्कलम् । आरूढं भवतीत्युपासनविधेराचार्य
पाल्यः क्रमस्तस्मात्सर्वमतानि मूलपदवीसोपानभूतानि च ॥ १० ॥
युक्तोऽप्याग्रह एव तत्र नृहि चेद्विस्त्रंसमानात्क्रमादारोढुं नहि मूल-
भूतपदवी शक्येत कैश्चित्कचित् । यो यो यस्य गुरुः स तं क्रमगतं
सिद्धान्तकं श्रावयेत्तन्निश्चित्य तथैव कर्मसहितस्तत्रैव विश्राम्यति

१ शास्त्रपरवशस्यैवास्तिकत्वं तदुक्तकर्माचरत एव कर्मित्वमिति श्लोकद्वया-
र्थेन पितामहपाठप्रमाणा निरस्ताः.

॥११॥ एवं कल्पितविग्रहानुसरणाच्छ्लोकरूपादिकं प्राप्नोत्यच्युतनि-
 श्रयादथ पुनर्मन्दस्तु विलस्यति । शाखाश्चक्रमतो न कुत्रचिदपि
 स्वैर्यं गुरौ वर्तते तस्मान्नास्तिकबन्धुरेण गदितो निश्चितभावात्कचित्
 ॥ १२ ॥ सर्वस्यापि गुरुर्विवेकजनकस्तद्वचमत्यादरात्तत्त्वे तत्कथिते
 सहैव गुरुणा विश्रान्तिमृच्छेज्जनः । भूयस्तत्र च योऽधिकस्तदुदिते
 तत्त्वे विवेकं भजेत्तल्लोकाधिपसंमते सह पुनस्तेनैव विश्राम्यति
 ॥ १३ ॥ यावत्तत्त्वमपाधितं न लभते तावद्विवेकक्रमादूर्ध्वं गच्छति
 ह्रीयते नहि पुनः शास्त्रीयमार्गाभयात् । ये केचित्कचिदप्यनास्थि-
 तपदास्ते जन्ममृत्युत्वणात्संसारत्सुविमोकमार्गविधुरा विष्वक्
 एवासते ॥ १४ ॥ ये नास्तीति विमर्शनाधिमतयो नास्तीत्युपासा-
 रतास्ते नास्तित्वपरामिधेऽन्धतमसि प्रेङ्खन्त्यनायुत्तिकाः । एवं
 कापिलगौतमप्रभृतयस्तत्त्वे स्वयं निश्चिते विश्राम्यन्ति न यावदेव
 गुरुणा संदर्शितोऽष्वा भवेत् ॥ १५ ॥ सोऽपि स्वीयगुरुपदिष्ट-
 सरणिं यच्छेत्क्रमात्मां चिरादित्यं मूलगुरुप्रदिष्टसरणौ सर्वे स्थिताः
 शाश्वतम् । ब्रह्मेवाहमिति स्थितः परगुरुः स स्वीयशिष्येषु च
 स्वीयं ज्ञानमुदाहरेन्नतु परं दातुं स शक्नो यतः ॥ १६ ॥ कर्तृत्वा-
 दिकमादिशन् गुरुपदं नो बिन्दते कश्चन ज्ञातं तत्त्वमुपादिशेत्कथ-
 मसावज्ञातजिज्ञासुषु । द्वैतं स्वे परतत्त्वतामथ पुनर्भोगे क्रियाल-
 भ्यतां कर्तृत्वं च स वेत्ति पामरजनस्तत्रोपदेश्यं भवेत् ॥ १७ ॥
 शास्त्रीयाः सगुणाः क्रिया यदि दिशेत्तत्त्वं तु तत्रो भवेदास्ते किं
 किमु नास्ति कोऽहमिति तज्जिज्ञासने शिष्यके । यत्प्राह नास्ति न
 चास्ति चान्तत इतो मध्येऽपि तज्जास्ति तद्ज्ञानं नास्ति तदेव भाति
 परतः पूर्वं च यत्संस्थितम् ॥ १८ ॥ शुक्तिं पश्यति वकिं रूपक-
 मिति स्वाज्ञानतो मानवः शुक्तिसैक्येनैव भाति वितथा रौप्यं तु
 रौप्यप्रभम् । यत्र द्वैतमिवाद्ध्ये भवति तज्ज्ञानादिकं ज्ञानबद्भोगो
 भोग इव प्रमाणसरणिं प्रोहन्त्य भानं यतः ॥ १९ ॥ यत्काल-

त्रयमस्ति तस्य सहसैवाच्छादकं किं भवेद्यन्नास्त्येव तदीयभानजनकं किंवा भवेत्तद्वद । स्वाविद्यैव हि तद्वयस्य जननी सत्ता न चेप्याऽसतो नाभावः सत इष्यते मुनिवरै रूपापहानिर्यतः ॥ २० ॥ अस्तित्वं परमार्थरूपमसता प्राप्येत कस्माच्च सत् नास्तीति प्रथते ऋतेऽज्ञजनतां सदेशिकानाश्रिताम् । नाभावः सत इष्यते नच पुनर्भावो सतोऽपीष्यते तस्माद्वयसत्स्वरूपममलं त्वं स्वस्थतामाप्नुहि ॥ २१ ॥ भोगः कुत्र च कुत्र कर्म गहनं द्वैतं क वा संस्थितं यावन्नैव विचारणेन्द्रियगतं सत्यं तु तावद्भवेत् । यस्मादिन्द्रियवर्ग एष सुमते नाकाङ्क्षते भासने दृश्यानां परमार्थतां भतिमतां जिज्ञासनं काङ्क्षते ॥ २२ ॥ अस्तित्वं त्वपहाय किं वद सखे दृष्टं त्वया कुत्र वा स्वर्णत्वं तु विहाय कुत्रचिदहोऽलङ्कारमीक्षेत कः । तस्मादस्ति विभाति यत्तदहमित्यन्तर्दृढं निश्चयं संस्थाप्य स्वसुखेन कर्मगहनात्तीर्णोऽसि पूर्णोऽसि च ॥ २३ ॥ एवं दत्तविवेकपूर्णहृदयोऽस्तित्वाख्यतत्त्वे परे विश्राम्येद्गुरुणा सहैव विबुधोऽनायुत्तिमत्यद्वये । यस्मान्मूलगुरुक्रमादयमिह प्राप्तोऽस्ति मार्गो महान्यद्रूपे स्वगुरुः श्रयाति सहसा शिष्योऽपि तत्र क्रमात् ॥ २४ ॥ आस्तिक्यस्य फलं गुरुक्रमगतं चास्तित्वमाश्रितिर्यस्मिन् भाति चराचरं च विविधं यद्भाति सर्वत्र हि । मृत्सत्तामतिलङ्घ्य कास्ति कलशे सत्ता सतः कल्पते सर्वास्तत्त्वमतः सतस्तदुररीकुर्वश्च सार्वान्त्र्यभाक् ॥ २५ ॥ तैन्तुर्हानाख्य एवं निगदित इह ते यं समालम्ब्य यज्ञाद्वच्छेत्तत्परमं पदं सकलदृक् नारायणो यत्र हि । अर्वाचीनमतावलम्बिमनुजोऽप्यर्वाक्पदे संविशेदास्तिक्यं दृढमस्ति चेत्परपदं गच्छेच्च सोऽपि क्रमात् ॥ २६ ॥ एवं निरूपितौ तन्तू ह्यानधर्माभिधौ मया । आस्तिक्यमूलावालम्ब्य फलमस्तित्वमभुते ॥ २७ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो

ममव्ययमनुत्तमम् ॥ २८ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायास-
मावृतः । एवं प्राहार्जुनायेदं तत्त्वं कृष्णः कृपाकरः ॥ २९ ॥
तस्मात्कल्पितरूपाणि भजन्कल्पितरूपधृक् । उत्तरोत्तरमुत्कृष्टं पदं
गच्छेच्च कल्पितम् ॥ ३० ॥ धर्म एव स चोद्दिष्टः कर्मसाध्य-
त्वचोदनात् । न ज्ञानं तत्त्वविश्रान्तेरभावात्कर्मयोगिनि ॥ ३१ ॥
तत्त्वज्ञानेऽपि चेत्कर्म यागच्छेदः कदा भवेत् । कर्तृत्वमेव पाशः
स्याद्भोगवर्तनिपातनः ॥ ३२ ॥ तच्छेदार्थं ज्ञानमिष्टमतः प्राहार्जुनं
हरिः । सर्वपाशच्छेदकारिकर्मत्यागं कृपाकरः ॥ ३३ ॥ सर्वधर्मा-
न्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामि मा शुचः ॥ ३४ ॥ आस्तिक्यमूला ये धर्मा नास्तिकानां
च ये मताः । सर्वास्तान्संपरित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवान्नृप ॥ ३५ ॥
तन्निष्ठायां च यत्किञ्चित्पापं कर्तृत्वनामकम् । तच्छिद्यतेऽकर्तृता
ते तादात्म्यादस्तिरूपतः ॥ ३६ ॥ श्रुतिरप्याह तस्यागं त्यागेनै-
केऽमृतं ययुः । ज्ञानात्प्राक् साधनं त्यागो ज्ञानादूर्ध्वं तु लक्षणम्
॥ ३७ ॥ ज्ञानमप्याह भगवान्न सत्तन्नाऽसदुच्यते । एकत्वाद्गोच्यते
सत्तद्वितीयं कथं वदेत् ॥ ३८ ॥ असंभवात्प्रपञ्चस्य नासदित्यपि
चोच्यते । सदसद्वागतीतं तत्सत्तामात्रं परं पदम् ॥ ३९ ॥ न
शून्यसमता तस्य तद्भावी जडतामियात् । इदमन्धंतमः प्रोक्तं यज्ञ-
ज्जत्वं प्रमातरि ॥ ४० ॥ सद्भावी सुराचिद्रूपसत्तामात्रस्वरूपधृक् ।
मुक्त इत्युच्यते योगी वेदान्तेर्बुधसंमतैः ॥ ४१ ॥ यो यद्भावयते
नित्यं स तदेव भविष्यति । योगमार्गे प्रसिद्धं तद्योगः स्याद्भावनैव
हि ॥ ४२ ॥ एतन्निदिध्यासनं स्यात्कीटदृष्टान्तसंभवः । कस्यचि-
द्बलवच्छ्रद्धायुक्तस्यैव भविष्यति ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्बुद्धियुक्तस्य
शुरुवाक्यसमं भवेत् । उपदेश्यैकरूपत्वं चरमं जन्म यस्य हि
॥ ४४ ॥ इदं ते नाऽतपस्काय नाऽभक्ताय कदाचन । नचाशुश्रू-
षवे वाच्यं नच मां योऽभ्यसूयति ॥ ४५ ॥ इति गोप्यत्तमं तत्त्व-

ज्ञानमास्तिक्यहेतुकम् । अर्जुने हरिणा प्रोक्तमुक्तं तत्कृष्णमिक्षुणा
॥ ४६ ॥ धर्मपक्षो ज्ञानमार्गे पदमाधातुमर्हति । महापुरुषतो
लब्ध्वा ज्ञानं मुच्येत पाशतः ॥ ४७ ॥ ज्ञेयात्मतां निश्चयानुरूपां
को वारयेदिह । तथा गुर्वनुरूपत्वं शिष्यस्य दृढचेतसः ॥ ४८ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतकैवल्यगाथायां
सर्वमताविरोधियुग्ममार्गफलकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ अस्तीति निश्चित्य करोपि कर्म नास्तीति निश्चित्य जहाति
तत्तु । कर्माग्रहश्चेत्तव नास्तिताया निश्चित्य भावोऽनुमितो मतो
नः ॥ १ ॥ नास्तीति बुद्धस्य च दृश्यवर्गे वृत्तिर्विरागोपशमादि
चिह्नम् । अस्तीति बुद्धस्य पदेपदे स्यात्कामादिदोषप्रभवा क्रियापि
॥ २ ॥ मृत्सत्यताबोधदृढस्य दृष्टौ निमज्जति स्वे कलशो निदाने ।
कथं हि तत्सुन्दरनानिमित्तो रागोऽथवा द्वेष उदारबुद्धेः ॥ ३ ॥
मृत्सत्यतातुल्यतयैव दृष्टा घटेऽपि सत्ता यदि तर्हि रागः ।
कामोऽथ लोभः प्रशमं न याति सत्यामिषे किं शममेति चेतः
॥ ४ ॥ विश्वस्य विश्वस्य च सत्त्वमद्धा निदानसत्त्वं स्थगयत्यतब्धः ।
निदानसत्तामतिलङ्घ्य का वा कार्येषु निर्लक्षणकेषु सत्ता ॥ ५ ॥
बुध्रोदरादीन्यपहाय को वा घटोऽस्ति तल्लक्षणसङ्गरङ्गः । बुध्रोद-
रादीनि मृदाश्रितानि मृदेव तल्लक्षणसंप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥ बुध्रोदरा-
दीनि च लक्षणानि मृदो घटस्यापि न योगभास्त्रि । अव्याप्तितोऽ-
संभवतः क्रमेण तस्माद्घटो दुर्घट एव लोके ॥ ७ ॥ घटत्वजातिर्ननु
यत्र दृष्टा स एव वाच्यस्तु तदानुपूर्व्याः । चेदित्यमात्थाऽयं स
एव पृष्ठः किंलक्षणः कुत्र च वा विभाति ॥ ८ ॥ बुध्रोदरं लक्षण-

१ नाशास्त्रपक्षो धर्मपक्षो ज्ञानपक्षो नाज्ञानपक्षो शुद्धपिनि लिङ्गान्तस्तर्क-
शास्त्रसमत एव श्रीखाम्यनुभवमिदोऽपीति कल्पितानुभवपण्यैः पाशण्डिमि-
र्भेतव्यम्.

मस्य रूपं चेत्कम्बुकण्ठोऽपि स्या न किं स्यात् । घटत्वजातिः
 कच संभृता स्याद्यासज्यवृत्तिर्न हि जातिरिष्टा ॥ ९ ॥ जालेकता वा
 कलशैकता वा स्वरूपपक्षे तव बाधनीया । द्वित्वादिवन्नित्यतया वि-
 मुक्ता जातिः प्रतीयेत मते तवैव ॥ १० ॥ तस्माद्द्वयो नाम न विशु-
 तोऽपि पृथग्यदो दर्शनमश्वेतैव । अलंकृतिर्हेममिदां भजेष्व्मूल्यद्वयं
 त्वं लभसे कुतोऽपि ॥ ११ ॥ अतो भिदादर्शनमेव कृष्णा विवृद्धिहेतुं
 प्रवदन्ति सन्तः । भेदापनोदाज्ञ ऋते विचारफलं प्रकल्प्यं प्रशमा-
 निषातात् ॥ १२ ॥ अलङ्कृतौ भेदमपोह्य हेमस्तन्मूल्यकृष्णामति-
 वर्तते ज्ञः । अविद्यमानं वत विद्यमाने प्रकल्प्यते यन्नशतेन धीरैः
 ॥ १३ ॥ अविद्यमानं त्यजति स्वकीयमविद्यमानत्वमनन्तरं च ।
 सुविद्यमानत्वमपीह तद्भूजेषिभ्रं किमस्मादपरं भवे ते ॥ १४ ॥
 अयःशलाका त्यजतु स्वकीयमयस्त्वमारोहतु हेमताञ्च । धर्मा यतो
 विद्यत एव तत्र कार्यद्वयं यत्र विमृश्यते ज्ञैः ॥ १५ ॥ अविद्यमानं
 यदि कार्यकारि वेदान्तिभिः कस्तु कृतोऽपराधः । मृगो जलादा-
 नकृतौ समर्था घटो न सन्मायिकमेव सर्वम् ॥ १६ ॥ अङ्गीकृते-
 नापि सुतेन बन्ध्या चेदाप्तकामा फलशेन तद्वत् । भवान्कृतार्थो
 भवतु प्रभूतं नाङ्गीकृतिर्वस्तुविचारसह्या ॥ १७ ॥ वस्तुस्थितिः
 कामयते कदाचिदङ्गीकृतिं पान्यकराश्रयां चेत् । अङ्गीकृतेः पूर-
 पतन्नतैव ततोऽन्यथा किं न भवेत्पदार्थः ॥ १८ ॥ विचित्रतां
 वारयितुं क ईष्टे धियां ततोऽनन्तमतानि लोके । तत्त्वं ततः किं
 विविधस्वरूपं ततो मतानां भ्रमतैव युक्ता ॥ १९ ॥ परस्परव्यावृत्ति-
 चिन्तनेन प्रमाणता कस्य मतस्य मान्या । स्वाङ्गीकृतं स्वैतरवेद्यताया
 दूरे ततः स्यात्प्रहजीवितं तत् ॥ २० ॥ यदाप्रहायत्तविभासनं तत्सत्यं
 कथं कुत्र च केन दृष्टम् । तदेकवेद्यो यव रज्जुसर्पः सत्यत्वमृच्छेच्छ-
 तेषापि दृष्टः ॥ २१ ॥ यथान्धकारस्य सुतो भुजङ्गो रज्जौ निवासं
 तनुते यथेच्छम् । यथा घटः संतनुते मृदादौ भेदेन वाऽभेदत एव

सोऽस्तु ॥ २२ ॥ गते तमस्याग्रहबीजभूते भुजङ्गवत्क्षीयत एव
 ते घटः । निजैकवेद्या प्रकृतिः शिवोऽणवस्तमः सुतास्तेन सहाप-
 यन्ति ॥ २३ ॥ दृष्टौ निरुद्धं तु तमो रविर्हरेद्रुद्धौ च रुद्धं तु
 तमो विचारः । येनाग्रहस्त्याज्यत एव सर्वैः संत्यज्य तं मार्गयतां
 क विश्वम् ॥ २४ ॥ अस्तिनास्तीत्याग्रहं चेत्यजेत्पुरुषपुङ्गवः ।
 मोक्षलक्ष्मीसुखं तेन लब्धं चरमजन्मना ॥ २५ ॥ अयं समाधिः
 कैवल्यं शुद्धा प्राप्ती स्थितिः स्मृता । वागतीता पराकाष्ठा ज्ञानस्य
 परमोऽवधिः ॥ २६ ॥ विधिर्वापि निषेधोऽस्य किंकरः शंकरस्य हि ।
 आत्मानात्मविभागस्य वार्ता यस्माद्विभेति हि ॥ २७ ॥ समाधिरेह
 निर्बीजः प्रोक्तः कृष्णेन मिथुणा । सर्वाविरोधिसंस्थेयं व्युत्थानं
 नास्य विद्यते ॥ २८ ॥ भेदाभेदावजानन्तो बाला लीलां वितन्वते ।
 अजानन्सदसद्भावौ तथा क्रीडति पण्डितः ॥ २९ ॥ सदसद्वाद-
 माश्रित्य परिश्रान्ताः सुपण्डिताः । स्वस्वाग्रहं परित्यज्य कुतो न
 स्वीयते सुखम् ॥ ३० ॥ कारणे सदसद्भावमाश्रित्यैके विवादिनः ।
 कार्ये केचन तस्मात्तु स्वाग्रहः कलहप्रियः ॥ ३१ ॥ अन्याग्रहगृहीतं
 तु न स्वगोचरतां भजेत् । परिशिष्टः स्वाग्रहस्तु त्याज्यः सर्वैर्मनी-
 पिभिः ॥ ३२ ॥ यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः । इति
 श्रुतिः सर्वमतत्यागात्तत्त्वाप्तिवादिनी ॥ ३३ ॥ शृद्धा अपि वदन्त्येवं
 शुद्धेः फलमनाग्रहः । यदाग्रहगृहीतं स्यात्तत्कथं तत्त्वमिष्यते
 ॥ ३४ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं
 हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ३५ ॥ यदाग्रहमृते सिद्धं
 तत्समं सर्ववादिनाम् । आग्रहोत्था विशेषास्तु निर्विशेषं मतं सताम्
 ॥ ३६ ॥ तस्मादाग्रहसंत्यागात्सत्तामात्रावलम्बनम् । समाधिरुक्तः
 सर्वेषां मतो निर्बीजनामकः ॥ ३७ ॥ सद्कल्पमात्रमेवैतज्जगन्मि-
 ध्यात्वमुत्थितम् । तदसद्कल्पमात्रेण लीयते कापि वस्तुनि ॥ ३८ ॥
 अविचारेण तत्त्यागो योग इत्यभिधीयते । सद्विचारेण तत्त्यागो

मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ३९ ॥ स्वस्वामहगृहीतेषु निरोधो हठनामकः ।
 विचारसिद्धे विश्रान्ती राजयोग उदाहृतः ॥ ४० ॥ यत्र तत्त्वमृते
 किञ्चिन्न भाति नच पश्यति । एष सर्वश्रुतिमतो राजयोग उदाहृतः
 ॥ ४१ ॥ सङ्गस्तु विषयाणां मे माभूदिति वने क्वचित् । स्वला-
 भतुष्ट्या संसृप्ती राजयोग उदाहृतः ॥ ४२ ॥ स्वातिरिक्तं न
 किञ्चित्तु निःसङ्गत्वं सदा मम । एवं सभासु विश्रान्ती राजयोग
 उदाहृतः ॥ ४३ ॥ मायामयं मयि नहि नाहं मायामयेऽपि च ।
 इति कूटस्थविश्रान्ती राजयोग उदाहृतः ॥ ४४ ॥ अस्तीति प्रति-
 पन्नस्य विशेषे वाद इष्यते । तथा माति प्रियमिति प्रतिपन्नस्य
 चेप्यते ॥ ४५ ॥ सर्वपादान्परित्यज्य तत्तदाग्रहसंभवान् । सञ्चि-
 त्सुखे समे संस्था राजयोग उदाहृतः ॥ ४६ ॥ अन्वयाद्भाति
 सर्वत्र व्यतिरेके च शिष्यते । तत्तत्त्वे ज्ञानिनः संस्था राजयोग
 उदाहृतः ॥ ४७ ॥ यथा पुत्रे कलत्रे वा निश्चयाद्गमते जनः ।
 तथा विचारिते संस्था राजयोग उदाहृतः ॥ ४८ ॥ यत्र व्युत्था-
 नशङ्कैव नोदेति सुविचारिते । तत्र संस्रैव सहजा राजयोग
 उदाहृतः ॥ ४९ ॥ अवस्थात्रयमात्रं हि विश्वं त्वयि विभासते ।
 पश्य त्वं मृगवादीव राजयोग उदाहृतः ॥ ५० ॥ मायामात्रं
 ब्रह्ममात्रं विश्वं पश्य सकौतुकम् । मा वा पश्य सुखं तिष्ठ राज-
 योग उदाहृतः ॥ ५१ ॥ शङ्काया मूलविच्छेदः समाधिरभिधीयते ।
 एष एवाज्ञतानाशे मोक्षोऽयं सुखशेवधिः ॥ ५२ ॥ येन यस्य
 प्रसङ्गः स्यात्स तत्तत्त्वविनिर्णयात् । सुखमाप्नोति विश्वस्य तत्त्वं
 ज्ञात्वा सुखी भव ॥ ५३ ॥ विश्वस्य तत्त्वमस्तित्वं तवेशस्यापि
 तन्मतम् । कथं विभेदमालिङ्ग्य दुःखी भवसि सन्मते ॥ ५४ ॥
 अस्तित्वे निर्विशेषेऽपि भेदश्चेद्भौतमः कथम् । विशेषान्भेदविज्ञा-
 नहेतूनङ्गीकरोति हि ॥ ५५ ॥ अस्तित्वेऽपि विशेषश्चेत्तत्सामान्यं च
 किं भवेत् । यदभेदव्याप्यताऽस्य विशेषस्य मतं तव ॥ ५६ ॥

सामान्यानतिरेकित्वं विशेषस्य भूतं यदि । सामान्यं सर्वरूपेण
भातीति तव संमतम् ॥ ५७ ॥ सर्वरूपेण यद्भाति तदेकं
तत्त्वमुच्यते । अतस्त्विदं रूपानामङ्गीकृतमहो त्वया ॥ ५८ ॥
यदि तान्यपि तत्त्वानि सामान्याभेदसंभवः । विशेष इति कस्मात्ते
मते समुपपद्यते ॥ ५९ ॥ तस्मादस्तित्वमेवैकं जीवविश्लेशनामकम् ।
विशेषास्तेऽत्र सर्वाल्पज्ञते विश्वं च तद्वपुः ॥ ६० ॥ कास्ति विश्वं
क सर्वज्ञः क जीवः कच बन्धनम् । निरिन्धने सच्चिदम्रौ विचारेण
हुतं तव ॥ ६१ ॥ एषा निर्वाजता प्रोक्ता समाधेर्वेदचित्तमैः ।
अन्तःप्रज्ञत्वादिदोषमुक्ततत्त्वसमाश्रितैः ॥ ६२ ॥ अस्तीत्येवोपल-
ब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः
प्रसीदति ॥ ६३ ॥ इति काठकमञ्जोऽपि सन्मात्रमविशेषकम् ।
तत्त्वं ग्राह्यं ततः सौम्यं तत्र विश्रान्तिमाप्नुहि ॥ ६४ ॥ अग्रमेयं
परं ब्रह्म यतो वाङ्मनसातिगम् । जगदप्यग्रमेयं तु तदन्तर्वाङ्मनो
यतः ॥ ६५ ॥ अचिन्त्यरचनारूपं जगत्को वर्णयेज्जनः । अचिन्त्य-
मद्वयं तत्त्वमपि वर्णयते कथम् ॥ ६६ ॥ तस्मान्मौनं समालम्ब्य
चिन्तां संत्यज्य दूरतः । यत्र कुत्र वस त्वं तु तत्र काशी स्वयं
भवेत् ॥ ६७ ॥ भ्रमं प्रमां च संत्यज्य सामग्रीविरहात्स्वयम् ।
प्रमानृतां च संत्यज्य तिष्ठ त्वं मुग्धबालवत् ॥ ६८ ॥ पश्य पश्य
'शिशुं दुग्धस्निग्धमुग्धास्यमन्तिकात् । अपश्यन्सदसद्वापि पश्य-
न्स्वपिति मातरम् ॥ ६९ ॥ त्वदादिष्टपदे नूनं विश्रान्तिमगमं
शुरो । अगृह्णन्नत्यजन्वापि विश्रान्तिं सहजां गतः ॥ ७० ॥ असं-
भवाहैतशान्तिरवाधादद्वयस्थितिः । अवबुद्धानुभूता च किमतः
परिशिष्यते ॥ ७१ ॥ अद्वितीयावबोधेन द्वैतं तु सह कर्मभिः ।
दग्धं दावाग्निना यद्वद्विपिनं सह जन्तुभिः ॥ ७२ ॥ अस्तीति
निश्चितं तत्त्वमस्मीति यदि बुध्यते । सर्वात्मता तस्य सिद्धा मुक्त-
स्यान्तिमजन्मनः ॥ ७३ ॥ यस्मिन्सुरो शिवः साक्षाद्यत्र श्रीरमणो

हरिः । यत्र शक्तिः सर्वविद्या विग्रहा पञ्चजस्तथा ॥ ७४ ॥ सन-
काद्या वसिष्ठाद्या दत्तशेषशुकादयः । तत्र तिष्ठ निराबाधे पदे
नैश्विन्त्यन्तामनि ॥ ७५ ॥ श्रीदेशिकेन्द्रपादाब्जमकरन्दमधुप्रतः ।
कृष्णानन्दोऽपि तत्रैव क्रीडति श्रीगुरोर्मुदे ॥ ७६ ॥

इति कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितायां धीकवत्यगाथायां सहजनिर्वाज-

समाधिनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ॐ अङ्गानामिन्द्रियाणां वा मनसोऽय तवापि च । अन्तरस्पन्द-
मालब्धं तत्तत्त्वं परमं पदम् ॥ १ ॥ न जाग्रता न स्वपता न
सुषुप्तेन वा पुनः । न लब्धं नापि संलक्ष्यं तत्तत्त्वं परमं पदम् ॥ २ ॥
न व्यायता न झुवता नापि कर्मपरेण च । अपहोतुं शक्यते यत्त-
त्तत्त्वं परमं पदम् ॥ ३ ॥ जाग्रदस्वप्नः सुषुप्तिर्वा येनास्तीति निग-
द्यते । नोच्यते यत्र केनापि तत्तत्त्वं परमं पदम् ॥ ४ ॥ अस्त्यस्य-
स्तीति सहसा व्यवहारं तनोति यत् । विचारे मूकतां याति
तत्तत्त्वं ॥ ५ ॥ भाति भासि च भासीति व्यवहारं तनोति यत् ।
विचारे भानमात्रं यत्तत्तत्त्वं ॥ ६ ॥ यः स्वतजः प्रियो भूत्वा
परतर्जं प्रियं भजन् । लब्धं सुखमिति स्वस्वस्तत्तत्त्वं ॥ ७ ॥
यस्मिन्स्वप्नो विलीयेत सुषुप्तिर्जागृतिस्तथा । यस्मिन्नेव विभासेत
तत्तत्त्वं ॥ ८ ॥ येनैव दृश्यते विश्वं विश्वं यच्च न पश्यति ।
सदा स्वस्वं समाभासं तत्तत्त्वं ॥ ९ ॥ यद्गोचराः प्रमाणानि
प्रमाणाऽगोचरं च यत् । सर्वसिद्धं स्वयंज्योतिस्तत्तत्त्वं ॥ १० ॥
यदानन्देनेन्द्रियाणि कायो वाङ्मनसे अपि । स्पन्दन्ते स्वस्ववि-
पये तत्तत्त्वं ॥ ११ ॥ यद्वद्व्या शान्तिमाप्नोति ह्यर्थं शोकं जहाति
च । सदेहं चिस्मरेद्विश्वं तत्तत्त्वं ॥ १२ ॥ यस्मिन्नालतया लब्धे
तृणवन्मन्यते जगत् । स्वानन्दे वृत्तिमाप्नोति तद्विविण्णोः परमं
पदम् ॥ १३ ॥ यत्र भूतं भविष्यद्वा वर्तमानं सदैव यत् । न

गोचरो न स्थगितं तद्विष्णोः० ॥ १४ ॥ न परोक्षं नापरोक्षं नित्य-
 भातमशब्दकम् । ऋते गुरुं न यद्भाति तच्छैवं परमं महः ॥ १५ ॥
 यदन्तर्यद्वहिश्चापि यन्नान्तर्न वहिः स्मृतम् । अगम्यं च निरा-
 लम्बं तच्छैवं परमं महः ॥ १६ ॥ यद्भाति सर्वरूपेण न सर्वं
 यत्परावरम् । न परं नावरं चापि तच्छाक्तं परमं महः ॥ १७ ॥
 यदेव शब्दमहसा भाति विश्वात्मकं पुनः । शब्देनैवाद्यं सिद्धं
 तच्छाक्तं परमं महः ॥ १८ ॥ यदिन्द्रियगणाध्यक्षमिन्द्रियागोचरं
 पुनः । इन्द्रियाणामिन्द्रियं च तदेतद्ग्राण्यं महः ॥ १९ ॥ न यद्भा-
 सयते विश्वं विश्वं येन च भास्यते । प्रकाशनिरपेक्षं च तत्सौरं
 परमं महः ॥ २० ॥ निष्कलं निरपेक्षं च कर्णवेधैकसाधनम् ।
 अलक्ष्यं योगगम्यं च तदेतद्भैरवं महः ॥ २१ ॥ संसारभीरुलोका-
 नामभयं यद्दयातिगम् । नादैकबोध्यममलं तदेतद्भैरवं महः ॥ २२ ॥
 पङ्कजसु विभात्येव पङ्कजास्पृष्टरूपकम् । पङ्कजशोधसंवेद्यं तदेत-
 द्छात्मवं महः ॥ २३ ॥ जगता शोभते यत्तु जगद्येन च शोभते ।
 अज्ञानमात्रस्थगितं श्रीकृष्णारूपं परं महः ॥ २४ ॥ यच्छब्दमूलं
 शब्दानां विचारेण विभासते । शब्दान्वेति प्रसत्यद्वा तदेतद्ब्रह्मा-
 कृतेर्महः ॥ २५ ॥ तारमात्रैकसंवेद्यं तारकं यन्नमन्तरा । सर्वशा-
 खाप्रतीतं च तदेतद्वैदिकं महः ॥ २६ ॥ अहमित्येव यद्भाति त्वमि-
 त्यप्युच्यते जनैः । त्वन्ताहन्तैक्यरूपं यत्तत्तत्त्वं परमं पदम् ॥ २७ ॥
 अहन्तेदन्तयोर्भाति तद्द्वयत्यागमात्रतः । सामरस्यं भजत्यद्वा तत्तत्त्वं
 परमं पदम् ॥ २८ ॥ चिन्तया जायते दूरे नैश्चिन्त्यात्प्रयते स्वयम् ।
 निष्कलं निर्विकल्पं च तत्तत्त्वं० ॥ २९ ॥ सुप्तेष्वपि च भूतेषु
 तूष्णीं जागर्ति यत्सदा । स्वपन्ति जागृता यत्र तत्तत्त्वं० ॥ ३० ॥
 तत्त्वत्रिंशच्छ्लोकमाला कण्ठे येन कृता सता । कैवल्यसिंहासनग-
 स्तृप्तो भवति मानवः ॥ ३१ ॥ एतत्तत्त्वपदं प्राप्ताः केचिन्मूकाः पिशा-
 चकाः । भवन्ति विस्मृतप्राणा मत्ता धाला जडा अपि ॥ ३२ ॥

श्रीगुरो करुणासिन्धो सम्यक्त्वं निरूपितम् । परंतु मम तु ब्रह्म
त्वत्कृपेवेति मे मतिः ॥ ३३ ॥ कल्पवृक्षो यदा दातुं फलानीष्टानि
याचके । प्रवृत्तः स्यात्तदा हस्तैः कियद्भिः कुरुतेऽन्विके ॥ ३४ ॥
न दाता वृत्तिमायाति पात्रे दानेन कुप्रचित् । कुपात्रमपि नो
वृत्तिमायाति सकलैः फलैः ॥ ३५ ॥ सहुरुर्दुर्लभो लोके सच्छि-
ष्योऽपि ततोऽधिकः । उभयोः संगमो मोक्षवार्तालक्ष्मीललामकः ३६

इति धीवृष्णानन्दसरस्वतीकृतवैष्णवायया तत्त्वनिरूपणं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ॐ त्वदुक्ततत्त्वनिष्ठा मे यथा दृढतरा भवेत् । तथोपदिश हे
नाथ भगवन्मक्तवत्सल ॥ १ ॥ यथा मे सफलं जन्म यथैव शरणा-
गतिः । यथा त्वदुपदेशश्च सफलः स्यात्तथा वद ॥ २ ॥ जाले
निपात्य नामानि रूपाणि विविधानि च । उपहासे प्रवृत्ताणि न
किं त्वं परिपश्यसि ॥ ३ ॥ क्रियाजालं भोगजालं गले ते पतितं
सरे । पश्चात्तापैकफलदं तस्मान्मुक्तस्तु पूरुषः ॥ ४ ॥ भोगजा-
लच्छेदनेन क्रियाजालं विनश्यति । भोगजालं दृढतरं तच्छेत्ता
नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥ भोगजाले दृढे छिन्ने दृढवैराग्यधारया । निर्मूलं
कर्मजालं तु स्वयं कालेन शुष्यति ॥ ६ ॥ भोगजालस्य कामाद्या
ग्रन्थयः पटुदाहनाः । नित्यपुष्टा रसष्टिन्नास्ता विवेकेन शोष-
येत् ॥ ७ ॥ शुष्कास्तु तास्तु भविता वैराग्यं विषयाननु । धर्मेनि-
ष्ठस्य वैराग्यं मुमुक्षुत्वाय कल्पते ॥ ८ ॥ तेन सन्मार्गनिष्ठा
स्यान्नितैकाग्र्यमुपासने । उपासनापकमती तजोति कर्णानां
हरिः ॥ ९ ॥ तेन प्रेमोद्गमश्चित्ते समुद्भवति सुन्दरः । कथं फदा
लभेयं तदीश्वरस्य पदाम्बुजम् ॥ १० ॥ येन संतारिताः पूर्वं
प्रधायाः सनकादयः । श्रद्धादाया गजेन्द्राद्या द्रौपद्याद्याश्च
काञ्चन ॥ ११ ॥ भगवन्करुणासिन्धो मामुद्धर भवाम्बुधेः ।

त्रस्तोऽहं जन्ममृत्युभ्यो भोगेभ्यः कर्मतोऽपि च ॥ १२ ॥ इत्थं
 रोदिति कुत्रापि दृष्ट्वा हसति पामरान् । स्मृत्वापि स्वचरित्राणि
 कचिद्धसति रोदिति ॥ १३ ॥ स्मृत्वा तदैश्वरं रूपं कचिन्नृत्यति
 गायति । विभेति सङ्गान्मूर्खाणां सत्सङ्गं स समिच्छति ॥ १४ ॥
 देहे गेहे कलत्रे वा पुत्रे सुत्रामपत्तने । रमते कापि नो रागात्स्वो-
 पास्यविरहातुरः ॥ १५ ॥ कदा मिलसि हे कृष्ण कदा मिलसि
 शङ्कर । कदा मिलसि हे तार कदा मिलसि हे गुरो ॥ १६ ॥
 एवं श्रुवाणोऽरण्येषु खेटके पत्तनेऽथवा । संचरन्त्येदमाप्नोति
 स्वप्रयोजनतत्परः ॥ १७ ॥ विधिं वापि निषेधं वा शत्रुवन्मन्यते
 तदा । यथा कामी काम्यमानसुन्दरीरतिलालसः ॥ १८ ॥ नर-
 कोऽप्यस्तु मे शश्वदभीष्टं फलमभुयाम् । किं मे लाभेन हान्या
 वा यत्र नो कामितं, फलम् ॥ १९ ॥ कदाचिद्भार्तया तस्य स्वाभी-
 ष्टस्य फलस्य च । हृष्यत्यथो खिद्यति च रोदित्यपि हसत्यपि ॥ २० ॥
 कः स्यादभीष्टसंसिद्धिमार्गदो भम मोचकः । इति संप्रार्थयन्नन्त-
 र्नामान्येव वदत्यसौ ॥ २१ ॥ कृष्णस्य विरहे राधा राधाया
 विरहे हरिः । कृष्णकृष्णेति राधेति गृणीते रमते नहि ॥ २२ ॥
 यो यत्कामः सतृप्ताभमन्तरा रमते कथम् । रमेत चेत्तदा कामी
 मोक्षे वा विषये नहि ॥ २३ ॥ इत्थं श्रान्तस्य दैवेन क्वचित्सत्स-
 ङ्गमो भवेत् । तत्र शृण्वन्नब्रह्मवार्तामजानन्नपि हृष्यति ॥ २४ ॥
 जानन्तमनुकुर्वाणं धिक्करोति परीक्षितम् । जानात्येवेति विश्वासः
 कुत्रापि च भविष्यति ॥ २५ ॥ तदा पृच्छति हे नाथ यः सतां
 हृदयंगमः । सर्वोत्तमः सर्वनाथः सर्वाधारः क तं वद ॥ २६ ॥
 सर्वोत्तमस्तु सर्वत्र नोचेत्सर्वोत्तमः कथम् । सर्वोत्तमः परिच्छिन्न
 इति वागेव दुष्यति ॥ २७ ॥ परिच्छिन्नत्वरूपेण सर्वसाम्यं महे-
 शितुः । न निवारयितुं शक्यं देशान्तरनिवासिनः ॥ २८ ॥ सर्वत्र
 चेत्कामयेत स्वाभयं सर्वशब्दितम् । सर्वं यदाभितं भाति तत्कथं

कामयेद्धरिः ॥ २९ ॥ पूर्णत्वमीश्वरस्येष्टं सर्वैरपि च तैर्धिकैः ।
 तत्राऽन्यस्य प्रवेशस्तु न कथंचिद्भवित्यति ॥ ३० ॥ पूर्णत्वं तु
 तदेव स्याद्यत्राऽन्यस्य प्रवेशनम् । दुर्घटं तत्र विश्वस्य कथा नैवो-
 पपद्यते ॥ ३१ ॥ यथा स्वर्णेऽलङ्कृतिभिः स्वपूर्णे च स्वधं घने । प्रवेष्टुं
 नैव शक्येत तथैव जगत्तेश्वरे ॥ ३२ ॥ यद्यलङ्कारसंस्था ते स्वघने-
 ऽपि च हेमनि । इष्टा स्यात्तदभेदेन प्रतिविम्बवदित्यताम् ॥ ३३ ॥
 ननु वायुर्यथा व्योम्नि पूर्णेऽप्यस्ति चरत्यपि । तथा विश्वस्य सत्ता
 चेत्का हानिर्भेददर्शिनः ॥ ३४ ॥ यथा वियत्परे तत्त्वे तथा वायु-
 र्द्विगत्यपि । पूर्णत्वस्याविरोधेन स्थितिः कल्प्या मनीषिणा ॥ ३५ ॥
 नाभेदमन्तरा पूर्णे स्वघने वस्तुनि कश्चित् । वस्त्वन्तरं दृष्ट्वा चरं
 हेतुयलङ्कारवत्सताम् ॥ ३६ ॥ विरलावयवे द्रव्ये द्रव्यान्तरसमा-
 गमः । प्रकाशानां जलानां वा यथैवास्ति समागमः ॥ ३७ ॥
 घनेऽनवयवे परतुन्यहो वस्त्वन्तरं कथम् । वर्तेतावयवान्भिन्न्या-
 जङ्घाद्वा संस्थितिः कथम् ॥ ३८ ॥ आद्येऽनवयवं वस्तु भङ्गात्सा-
 वयवं भवेत् । द्वितीयेऽवयवाभावः प्राप्नोत्यवयवित्यपि ॥ ३९ ॥
 गुणजात्यादिवत्सत्ता चेत्तदाप्ययमेव हि । व्यायः संचारणीयः
 स्वादुभयोर्धनता यतः ॥ ४० ॥ एतेन विमुचस्तूनां भेदः सर्वो
 निराकृतः । घनत्वव्यावृत्तिमिया सदेकं तु षड्भूतम् ॥ ४१ ॥
 यथा शुक्तिगतं रौप्यं शुक्त्यैव घनतां गतम् । मिथ्येति गीयते
 तद्द्विधं ब्रह्मघनं स्मर ॥ ४२ ॥ एष सर्वोत्तमो देवो यद्भनं भाति
 वै जगन् । स एव त्वं त्वमेवैष जगच्छब्देन भण्यसे ॥ ४३ ॥
 त्वमेव ज्ञायसे वेदैरध्यारोपापवादिभिः । त्वमेव ध्यायसे योगैर्वि-
 पयो नहि कस्यचित् ॥ ४४ ॥ त्वमपि त्वं न जानीषे कुतोऽन्यः
 कल्पितस्त्वयि । विश्वं जानामीति वदस्यात्मानं नेति वक्ति च ॥ ४५ ॥
 जानासि चेच्छानरूपः स्वप्रकाशो निराकृतिः । त्वयि भाति जग-
 दसर्प भासि त्वं कुत्र कस्य वा ॥ ४६ ॥ गुप्तो विश्वं न पश्यामि

न वेद्मि स्वमपि स्वयम् । न जागर्मि न सुप्तोऽस्मि न जडोऽस्मि
 किमद्भुतम् ॥ ४७ ॥ वत्स ब्राह्मी स्थितिरियं त्वादशेनैव लभ्यते ।
 ईशानुपहपात्रेण सुमुक्षुशिखरेण हि ॥ ४८ ॥ अहन्तां ममतां
 हित्वा झप्तिरूपेण संस्थितिम् । पार्थाय प्राह भगवान्स्वपार्थक्यनि-
 वृत्तये ॥ ४९ ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
 निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ५० ॥ एषा ब्राह्मी-
 स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म
 निर्वाणमृच्छति ॥ ५१ ॥ त्वन्त्वाऽहन्ता यावदस्ति तावदीश्वरसं-
 गमः । कथं सेतौ दृढे वारि सामरस्याय कल्पते ॥ ५२ ॥ सेतौ
 भग्ने स्वयं वारि सामरस्यपरायणम् । तथा त्वमहमिच्छन्ने आत्मा
 समरसो भवेत् ॥ ५३ ॥ परोक्षीकृत्य यत्त्वं तु दुःस्ववार्थो निपा-
 तितः । मोहेन स तु नष्टस्ते विरहः शान्तिमागतः ॥ ५४ ॥ अत
 एवाह भगवानर्जुनाय सतां पतिः । शिष्याय स्वरहस्यं तु ज्ञानी
 त्वालैष मे मतम् ॥ ५५ ॥ आलीभूते भगवति किमन्यत्परिशि-
 प्यते । रहस्यसुखमास्वाद्य तूष्णीं तिष्ठ सुखान्बुधौ ॥ ५६ ॥ गुरो
 दयालो त्वद्वाणीं शृण्वन्नेव हरेः पदम् । लब्धवांस्ते किंनु दास्ये
 याचे याचकपुङ्गवः ॥ ५७ ॥ त्वत्पादपद्ममकरन्दमधुघ्रतोऽहं
 त्वत्पादसेवनविधौ तु धृतघ्रतोऽहम् । भूयासमेव बहुजन्मसु
 मोक्षकाङ्क्षावृक्षाद्विहङ्गम इव स्वहृदो जगाम ॥ ५८ ॥ कश्चित्ते चित्त-
 माधत्ते स्वास्थ्यं यद्विरहातुरम् । कश्चिल्लब्धं पदं तत्तु कश्चित्त्वं
 कृतकृत्यकः ॥ ५९ ॥ कृतं कर्तव्यमखिलं प्राप्तं प्राप्तव्यमेव मे ।
 भवत्समागमादीशः सर्वतो दृश्यते मया ॥ ६० ॥ अहं कृष्णस्त्वं
 च कृष्णः सर्वं कृष्णमयं जगत् । यदुःखदं ममाभूत्तत्सुखदं सुख-
 रूपधृक् ॥ ६१ ॥ सर्वं ब्रह्ममयं विश्वं मन्यमयं त्वन्मयं तथा ।
 पश्यामि कृपया तेऽद्य गतो मे विरहज्वरः ॥ ६२ ॥ सर्वं प्रियतमं
 मेऽद्य भाति त्वत्कृपया गुरो । इतस्ततो मे श्रीकृष्णः सन्निदान-

न्दविग्रहः ॥ ६३ ॥ यस्तारबोध्यः सर्वासाप्येकाल्पा द्वैतवर्जितः ।
 मिलितो मे प्रियतमः कुतः शोकः कुतो भयम् ॥ ६४ ॥ दर्शदर्श
 त्वदुदितमहो सर्वतो रूपमेकं गाढं गाढं मम हि मनसा श्लिष्यते
 रज्यते च । आनन्दाश्रूण्यहह नयने मुञ्चतः सिञ्चतो मां स्मारं-
 स्मारं तव हि वचनं नृत्यमाविष्करोमि ॥ ६५ ॥ गाढस्नेहस्तव
 पदयुगे नित्यमास्तां दयाब्धे घाणी नामान्यहह मधुराण्याचिनोतु
 प्रकामम् । कामः कापि त्वदुदितमहाचित्प्रकाशामिदग्धश्चिन्ता-
 रत्नं सफलमभवच्छ्रीगुरोः संगमेन ॥ ६६ ॥ किं वा पश्यसि
 हे व्रतस विश्वं वा ब्रह्म वा निजम् । पूर्वानुभूतविश्वेऽस्मिन्को
 विशेषः प्रदृश्यते ॥ ६७ ॥ विश्वं नाहं वेद्मि गुरो स्वप्नवत्स्मर्यतेऽधुना ।
 अस्तिनास्तीत्यादिदूरं वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ ६८ ॥ यदा पश्या-
 न्यहं विश्वं तदा पश्येयमीदृशम् । त्वन्मात्रं ब्रह्ममात्रं वा मन्मात्रं
 वेति मे मतिः ॥ ६९ ॥ हेमज्योतिष्यलङ्कारज्योतिरस्तं गतं यथा ।
 ब्रह्मज्योतिषि विश्वाख्यज्योतिरस्तं गतं द्रुतम् ॥ ७० ॥ सर्वज्योतिः
 परंब्रह्म तज्ज्योतिः श्रीगुरुर्मतः । त्वज्ज्योतिषि परंब्रह्मज्योतिरस्तं-
 गतं गुरो ॥ ७१ ॥ मज्ज्योतिरपि तत्रैव समीभूतमहोऽधुना ।
 किं वच्मि पृच्छधते किं वा तुभ्यमस्तु नमोनमः ॥ ७२ ॥ किं कालं
 वर्णयान्यद्य किं तमीदृशं कृपाकरम् । किं त्वां दीनोद्धारदक्षं किं
 मां वा भाग्यशालिनम् ॥ ७३ ॥ अभूद्यस्तु सदुद्धारहेतुः कालोऽ-
 खिलार्थदृक् । फलदानैकदक्षाय नमः कालाय बन्धवे ॥ ७४ ॥
 येन संदर्शितः साक्षाच्छ्रीगुरुः करुणाकरः । सदुद्धारसमर्थाय
 नमः स्ताद्धरये मुहुः ॥ ७५ ॥ येन ब्रह्मोक्तं सर्वं मया सह तथा
 सह । वाचापि तस्मै गुरवे नमस्तुभ्यं महात्सने ॥ ७६ ॥ येना-
 नन्दोदधिर्लेब्धः शोकसागरयादसा । तस्मै मह्यं भाग्यवते नमश्च-
 रमजन्मने ॥ ७७ ॥ सफलीकृतमद्वाचे विफलीकृतकर्मणे । निरि-
 लीकृतविश्वाय शिष्यायाशीः सदा मम ॥ ७८ ॥ संदिग्धं नैव

मन्तव्यमसंदिग्धं न संत्यजेत् । शिरसा धारयाद्वा मे येन भूयो
 न शोचसि ॥ ७९ ॥ संदिग्धं दृश्यमात्रं स्याद्ब्रह्मो यत्र वादिनः ।
 असंदिग्धं स्वप्रकाशं तच्च त्यक्तुं न शक्यते ॥ ८० ॥ दृश्यमात्रं न
 जानेऽहं यत्र ते बहुवादिनः । असंदिग्धं स्वप्रकाशमेकमेवावशि-
 ष्यते ॥ ८१ ॥ अद्वितीयब्रह्मबोधो दृढस्ते जात एव हि । अतः
 परं त्वं मुक्तोऽसि यथेच्छसि तथा वस ॥ ८२ ॥ तव पाशद्वयं
 नष्टमद्वितीयात्मबोधतः । विद्वच्छ्लाघ्योऽसि मान्योऽसि यथेच्छसि
 तथा वस ॥ ८३ ॥ विश्वं न पश्यतोन्धस्य यथा पादक्रमो भवेत् ।
 वर्तितव्यं च गन्तव्यं वक्तव्यं तेन तत्तथा ॥ ८४ ॥ नान्धस्य
 कूपपातेन दोषः कश्चन सज्जते । आरोहेण गिरेः श्लाघा नो भयं
 तस्य वै गुणः ॥ ८४ ॥ अतएव हि दत्ताद्याः शास्त्रातीताश्च
 पूरुपाः । वसिष्ठाद्याः शास्त्रवद्धा उभये ज्ञानिनः समाः ॥ ८५ ॥
 अतः केचिज्जडा मूका बाला मत्ताः पिशाचकाः । शिष्टा भ्रष्टाश्च
 केचित्तु वर्तनं न समं सताम् ॥ ८६ ॥ न जानन्ति यतो देहं सप्र-
 पञ्चं सहेतुकम् । जानन्तीव विभान्त्येव यतः सुप्ता जग-
 त्स्थितौ ॥ ८७ ॥ सुप्ता एव हि ते शिष्यं शिक्षयन्ति जगन्नहि ।
 एकं ब्रह्माद्वयमिति तत्र चित्रमिदं शृणु ॥ ८८ ॥ यतो गुरुक्रमः
 सर्वोऽप्येवमेव महीतले । विस्मारयन्ति स्वादृष्टं स्वदृष्टं शिक्षयन्ति
 च ॥ ८९ ॥ यद्युभावपि विश्वज्ञौ तुल्यौ तौ गुरुशिष्यकौ । विशेषे
 गुरुता तस्य तज्ज्ञातस्यैव वृद्धये ॥ ९० ॥ अविचारदशायां यदृष्टं
 तत्तु यथा स्थितम् । तस्याऽविरोधि किञ्चित्तु शिक्षयन्न गुरुर्भ-
 वेत् ॥ ९१ ॥ अविचारदशा दृष्टवाधायैव महाजनाः । वेदाः
 शास्त्राणि सर्वाणि वाचोयुक्तिश्च लौकिकी ॥ ९२ ॥ आवाल्याद्य-

१ ननु स्वप्रकाशतदीयकलादिष्वपि सन्ति वादिन इति कुतो न तदपि
 सन्दिग्धमिति चेन्न सन्देहकर्मतया तस्यापि तथात्वेऽपि तत्कर्तृत्वे तस्य स्वत-
 न्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वात् ।

जगद्दृष्टं विचारनिरपेक्षकम् । विचारज्ञा न पश्यन्ति बोधयन्त्यपि
 नेति च ॥ ९३ ॥ स्वयं पश्यति यद्वस्तु तन्नास्तीति कथं वदेत् ।
 यन्न दृष्टं स्वयं वस्तु तत्कथं प्रतिपादयेत् ॥ ९४ ॥ तस्माद्विश्वान्ध
 एवात्र विश्वं नास्तीति बोधयेत् । अद्वितीये जागृतस्तु बोधयेद्द्वयं
 शिवम् ॥ ९५ ॥ शिष्यप्रारब्धवेगेन शिष्यमात्रे तु जागृतिः ।
 इयमीशकृपा शिष्ये विश्वान्धः शिष्यदर्शनः ॥ ९६ ॥ न तारस-
 दृशो मन्त्रो विश्वप्राप्तैकतत्परः । न वेदान्तसमं शास्त्रमुपपत्तिनि-
 रूपकम् ॥ ९७ ॥ न मुमुक्षुसमः शिष्यो यत्र वाक् सफला गुरोः ।
 न विश्वसुप्तसदृशो गुरुर्गन्धैकवेदनः ॥ ९८ ॥ लब्धं किं परमं
 धाम पूर्णं सर्वोत्तमं च यत् । बाधिता किं जगद्बाधा यया दीनोऽ-
 भवज्जनः ॥ ९९ ॥ त्वद्वाक्श्रवणमात्रेण लब्धं धामानिबर्तनम् ।
 जगद्द्वार्तापि नो यत्र बाधा तत्र च कीदृशी ॥ १०० ॥ यथा ब्रह्मा-
 म्बुधौ ममः शृण्वन्वाचः सुनिर्मलाः । तद्वोपकारक्षीराब्धौ तद्व-
 देव हि हे गुरो ॥ १ ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशला-
 कया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २ ॥ आया-
 त्यलब्धं विश्वं यद्वचसैव हृतं पुनः । अदृष्टं यद्वृथादत्तं तस्मै ३
 भ्रातृसत्तां पश्यतैव विश्वसत्ता न दृश्यते । इति बोधो येन दत्त-
 स्तस्मै ॥ ४ ॥ ईशमीनं जगत्सर्वं नियतिं नैव मुञ्चति । यद्भीतं
 लीयते कापि तस्मै ॥ ५ ॥ विश्वहर्तृस्तसमूहस्य भेत्ता श्रवणगो-
 चरः । हृद्बुद्धावासिसिंहाय प्रणवाय नमोनमः ॥ ६ ॥ यस्मिन्कर्णे
 विशत्यद्वा पीयूषमयतां जगत् । आपेदे चित्रचारित्रप्रणवाय नमो-
 नमः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो यः समुद्भूतो ब्रह्मीभूतं करोति यः । उपा-
 सकं च विश्वं च प्रणवाय नमोनमः ॥ १०८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसकृष्णानन्दविरचितवैवर्त्यगाथायां शीतलनिशाद-

होकरणं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यावन्न जागृतो बोधः स्वस्मिस्तावज्जगत्स्थितिः । शुक्तावजागृतः
 पुंसो रजतस्य स्थितिर्यथा ॥ १ ॥ शुक्तौ सुपुत्रपुरुषस्य यथैव रौप्यं
 सुप्तस्य तद्वदपि चात्मनि विश्वसंस्था । शुक्तौ तु जागृतिरपोहति
 रौप्यमद्धा बोधेऽपि जागृतिरपोहति विश्वसंस्था ॥ २ ॥ रौप्यं तु
 शुक्तिघनमेव विभाति यद्वद्विश्वं च बोधघनमेव विभाति तद्वत् ।
 विस्मृत्य शुक्तिघनतां घनमाह रौप्यं तद्वच्च बोधघनतामपहाय
 विश्वम् ॥ ३ ॥ उत्पत्स्यमानमिह सर्वमहो निदानगाढं निगूढमिव
 भाति निदानमेव । एतद्विचित्ररचना निजविस्मृतिस्था तस्या
 अपोहकुशला ननु देशिकोक्तिः ॥ ४ ॥ विस्मृत्य जागृति गतं ननु
 देहगेहं स्वप्ने प्रपश्यति वपुर्गृहमन्यदेव । तथापि विस्मृतिपथं
 नयता सुप्तिर्दृष्टा स्वविस्मृतिघना स्वघनाप्यवस्था ॥ ५ ॥ पूर्वा-
 नुभूतसदृशाः पुनरेव पश्यत्यद्वेति ताश्च मनुते तनुते प्रकामम् ।
 कर्माणि गच्छति पुनःपुनरेव लोकानूर्ध्वाधरानतिबुभुक्षुतयाऽन्य-
 तन्नः ॥ ६ ॥ वाचोऽशृणोद्यदभिधानपराश्च तत्र जागर्ति विस्मृ-
 तिपदं नयते च पूर्वम् । इत्थं च शब्दरशनासित एव जन्तुर्वाक्त्त-
 न्तिवद्धनरसंगमतोऽतिदुःखी ॥ ७ ॥ स्वस्याधिकारमनुरुध्य वद-
 त्यतश्च कर्माणि लोकनिवहानपि काम्यमानान् । श्रोतापि संम-
 नुत एव हि कामतन्त्रो जागर्ति कर्मणि फलेऽपि च सत्यबुद्धिः ॥ ८ ॥
 यावत्फलेषु दत्त कर्मभवेषु जन्तुर्जागर्त्यनात्मसु तमस्यपि रक्षसीव ।
 तावद्भयं स मनुते परिहारमिच्छन्मार्गाश्रितं मृदुमतिं शरणं
 करोति ॥ ९ ॥ वक्त्येव तत्त्वमतिहीनतयान्यदेवानाराध्य यासि
 न भयं कचिदेव काले । भूयो घना भवति बोधमुपुप्तिरद्धा देवा-
 नवैति परतत्त्वमिति प्रकामम् ॥ १० ॥ नो वेत्ति विस्मृतिदशासु
 समुत्थितांस्तान्स्व वा समां स मनुते दत्त वस्तुसत्ताम् । दंष्ट्रादिकां
 त्रिपुटिकामपि वेत्ति सत्यां तावन्निशीथ इव संतमसे प्रवृद्धम् ॥ ११ ॥
 बोधाम्यरेऽस्मृतिघने तडितो हि वाचो धर्मार्थकामनिवहं पुरुषा-

र्थरूपम् । संदर्शयन्ति निजभासनमस्ति यावत्तावद्विभासमहह
 क्षणिकार्थजातम् ॥ १२ ॥ यो यद्विलोकयति तत्र च स प्रवृत्तो
 विशुत्प्रकाशमवलम्ब्य कदाचिदेव । प्राप्नोति कश्चिदपि मध्यत
 एव विशुत्पातेन नाशमुपयाति समोन्धतां वा ॥ १३ ॥ लब्ध्वापि
 कश्चिदिह स्थिरति यज्जपातादन्धोऽयवा भवति तत्र तद्विद्येत ।
 एवं च विस्मृतिघनोत्थतडित्प्रकाशमालम्ब्य पितृति न जागृति-
 मेति कोऽपि ॥ १४ ॥ दैवाच्छरद्वनघटागुरुराजनाम्नी संयाति
 सान्द्रकरुणारसपूर्णगर्भा । यत्रैव निक्षिपति बिन्दुकणान्धरीया-
 न्मुक्तास्त ध्रुव तत एव लवेति चित्रम् ॥ १५ ॥ आविष्करोति
 निजगर्जनशब्दपूर्णं सोऽसीति बोधवनुरोमिति सा मगल्भम् ।
 नेहास्ति किञ्चन निजस्मृतिहीनचित्त्वे त्वं जागृहि भ्रममृतं सुख-
 मेपि विद्वन् ॥ १६ ॥ एवं निशम्य गुरुमेघसमुद्भवं तं जागर्ति
 कश्चिदिह सर्वनिवृत्तकामः । यावद्वनस्वनमहो सरति स्वचित्ते
 सावन्न किञ्चिदपि दृष्टिपथेऽस्ति विश्वम् ॥ १७ ॥ अहो कुत्र गतो
 मेघो यत्स्वनं शृण्वतो मम । क्षणादनर्थनिवहः कुत्रापि विलयं
 गतः ॥ १८ ॥ तदुत्थाः शब्दनिवहा एव मे हृदयं गताः । त एव
 मे गुरुः साक्षादग्वहं बोधकारिणः ॥ १९ ॥ तैः सहैव विनोदेन
 यदा क्रीडामि चेतसा । तदैवाद्यरूपं मे स्मृतिमेति पदे पदे ॥ २० ॥
 यदा स्मरामि मद्रूपं विस्मरामि जगत्तदा । तस्माद्विस्मृतिरेवात्र
 कारणं मिथदर्शने ॥ २१ ॥ विस्मरामि यदात्मानं न स्मरामि
 जगत्तदा । सुषुप्तिर्नाम सावस्था यदा नाहं न वै जगत् ॥ २२ ॥
 आत्मानमपि विश्वं च संस्मरामि समं यदा । तदा तरङ्गवद्भाति
 मयि विश्वं कदाचन ॥ २३ ॥ संस्मरामि निजं रूपं किञ्चिद्विश्वं
 स्मराम्यहम् । तदेदं मृगवारीव भाति विश्वं कदाचन ॥ २४ ॥
 आत्मानं संस्मराम्येव विस्मरामि जगत्तदा । शुक्तिसंस्मृतिवेलायां
 रौप्यवत्क मत्तं जगत् ॥ २५ ॥ यदा दृढवरा रुढा संस्मृतिः

स्वास्वस्तुति । तदैतच्छशशृङ्गाभं मुक्तिसीमेयमिष्यते ॥ २६ ॥
 एतावद्वोधसंदात्रे नमो गुरुधनाय ते । यस्य विद्युत्स्वप्रकाशः
 सकृद्भाताऽतिनिर्मला ॥ २७ ॥ भवितव्यमनेनेत्यमित्याग्रहमहा-
 गिरिः । यद्वाग्वज्रेण निर्भिन्नो नमो गुरुधनाय ते ॥ २८ ॥
 नमोस्तु ते महावाक्यगर्जनाय घनस्थितिम् । विलाप्य बोधलीनाय
 सद्यो जागृतिहेतवे ॥ २९ ॥ नमस्ताराय शब्दाय गुरुमेघोद्वताय
 ते । स्वपदे एव येनाहं जागृतः स्थिरतां गतः ॥ ३० ॥ मां
 विस्मृत्य मयैवैतन्निद्रायां कल्पितं जगत् । मयैव बुद्धं भूयोऽपि
 मयि लीनं सवेदकम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टो मत्तः
 स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव
 चाहम् ॥ ३२ ॥ एवं यां ग्राह भगवानर्जुनाय निजां स्थितिम् ।
 तामद्य दृष्टवानद्धा मदन्यः कोऽस्ति सर्वकृत् ॥ ३३ ॥ मत्सुप्तौ
 सर्वमेवैतन्मया दृष्टमहोऽधुना । मयैव जागृतिं नीतो जागरन्नह-
 मद्भुतम् ॥ ३४ ॥ मयैव रचिता वेदा मयैव गुरुमूर्तिना । बोधितः
 शिष्यरूपोऽहममुञ्चन्निजजागृतिम् ॥ ३५ ॥ जागरन्निदमर्थेऽहं
 जागृतिं नीतवान्पुनः । अहमर्थे स्वप्रकाशे मामहं महद्भुतम् ३६
 जागरन्निद्रितः प्रोक्तो निद्रितोऽपि च जागरन् । नोभयं मयि
 संभाव्यं दृष्टा काचिच्चमत्कृतिः ॥ ३७ ॥ या निशा सर्वभूतानां
 तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो
 मुनेः ॥ ३८ ॥ यदुक्तं यदुनायेन स्वानुभूतिरहस्यकम् । ज्ञातं
 तदधुना नूनं पूर्वदृष्टं गतं क्वा ॥ ३९ ॥ अवबुद्धोऽसि मुक्तोऽसि
 यत्स जागर्षि जागृतौ । पुनः स्वपिहि विस्मृत्य त्वां मामीशं श्रुतिं
 जगत् ॥ ४० ॥ यथा यथा विस्मरसि सुखाधिक्यं तथा तथा । त्वदी-
 यमुखलेशेन सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥ ४१ ॥ शृणुयाद्य इमां गाथाभा-
 सजागृतिकारिणीम् । मुविचार्य स जागर्ति शिवो भवति पाद्वयः ४२

इति श्रीकैवल्यगाथायां विस्मृत्यपोहो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ॐ यथा पश्येत्तथा विश्वं भाति बुद्धेर्गुणस्तु सः । बुद्धिश्च
 गुरुणा दत्ता संप्रदाय इतीयते ॥ १ ॥ कश्चित्पश्यत्यणूनेव तदा-
 रब्धं च कश्चन । कश्चिद्रूपमयं वेत्ति कश्चित्कर्ममयं तथा ॥ २ ॥
 कश्चिन्मनोमयं वेत्ति कश्चित्स्मृतिमयं तथा । कश्चिद्रूपमयं वेत्ति
 कश्चिन्नित्यं पप्रदयति ॥ ३ ॥ अनित्यं वेत्ति कश्चित्तु सत्यमित्यपि
 कश्चन । कश्चिन्मायामयं वेत्ति कश्चिच्छब्दमयं तथा ॥ ४ ॥
 कश्चिदौशमयं वेत्ति कश्चित्कालमयं तथा । कश्चित्सुखमयं वेत्ति
 कश्चिदुःखमयं यद् ॥ ५ ॥ कश्चिद्ब्रह्ममयं वेत्ति कश्चिदात्ममयं
 तथा । नैव पश्यति कश्चित्तु यथा दृष्टिस्तथा जगत् ॥ ६ ॥ यं
 भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति । तं चावति स भू-
 त्वासौ तद्ब्रह्मः समुपैति तम् ॥ ७ ॥ इति ब्राह्मर्षीण्डपादाः शुक्-
 शिक्षितबुद्धयः । गुरुहस्तगतं सर्वं बन्धो मोक्षो जगत्तमः
 ॥ ८ ॥ अनात्मदृष्टिविज्ञेयमासदृष्टौ विलीयते । पराक्प्रत्य-
 ग्दशोर्नूनं विरुद्धत्वात्परस्परम् ॥ ९ ॥ श्रुतिः प्रत्यग्दशं प्राह नेह
 नानास्ति किञ्चन । सर्वमात्मवेदमिति प्रतीचिद्वैतवाधनम् ॥ १० ॥
 यथैव शिक्षितो जन्तुःस्तथा स परिपश्यति । अद्वैतशिक्षितैर्विश्वं
 न दृष्टमिति किं श्रुवे ॥ ११ ॥ नानाविधाद्वैतशिक्षा असौ नाना-
 विधा दृशः । मिथ आश्चर्यकारिण्यस्ततः प्राह हरिः स्वयम् ॥ १२ ॥
 आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रह्मदति तथैव चान्यः । आश्च-
 र्यवच्चैतमन्यः शृणोति श्रुत्याप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ १३ ॥
 मिथः संगत्यभावेन कोऽपि नो वेद मानवः । अन्योन्यमप्रसिद्ध-
 त्वादाश्चर्यं च परस्परम् ॥ १४ ॥ किं सर्वा दृष्टयो युक्ताः किम-
 युक्ताश्च दृष्टयः । इति चेद्यत्र यच्छिक्षा तां युक्तां मन्यते जनः १५
 ब्रह्मैकशिक्षितस्त्वं तु न विश्वं परिपश्यसि । यदि पश्यसि तद्विश्वं
 ब्रह्ममात्रं हि पश्यसि ॥ १६ ॥ यथा भृगुजलं दृष्टमपि नो हृन्नि-
 कारणम् । भ्रमतापैकफलदं तन्निवृत्तिः मुखानद्या ॥ १७ ॥ भतः

सर्वाणि शास्त्राणि तन्निवृत्तिपराणि च । यतो नानाविधं दृष्टमपि
 नो वृत्तिकारणम् ॥ १८ ॥ यदि वृत्तिर्भवेत्तस्मान्न निवर्तेत को
 जनः । दुःखबुद्ध्या निवर्तेत मृगा इव मरुदकात् ॥ १९ ॥ मिथ्या
 यत्तदुःखरूपं यत्सत्यं तत्सुखं स्मृतम् । सत्यमिच्छति नासत्यं न
 सत्याद्विनिवर्तेते ॥ २० ॥ सत्यमस्ति मृषाऽयाति मृगवारीव
 चातपे । सत्यं पश्यति यन्मिथ्या पण्डितोऽपीन्द्रजालवत् ॥ २१ ॥
 तस्मात्सच्चिस्तुखे तत्त्वे मृषा दुःखात्मकं जगत् । यथा पश्येत्तथा
 भाति शिक्षार्थिनो हि मानवः ॥ २२ ॥ मया त्वं शिक्षितो वत्स
 बोधादर्शेऽमले जले । प्रतिविम्बमिवेक्षस्व तद्रूपेणैव संस्थितम् ॥ २३ ॥
 अथवा नेति पश्य त्वं दृष्टेर्दूरं पलायते । बोधोऽस्ति बोध्यं नास्त्येव
 स्वप्रवचेन्द्रजालवत् ॥ २४ ॥ श्रद्धामये जगत्स्मिन्न चित्रा मित्र-
 दृष्टयः । श्रद्धामुत्पादयन्त्येते गुरवः स्वस्वदर्शने ॥ २५ ॥ श्रद्धाम-
 योऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । इत्युक्तीत्या विन्दन्ते स्वगु-
 रूक्तेन वर्त्मना ॥ २६ ॥ अणून्वा प्रकृतिं चापि ब्रह्म वा देवता
 अथो । यतः फलं गुर्वधीनं तस्माच्छात्वा गुह्यं श्रयेत् ॥ २७ ॥
 अनालक्षो गुरुर्यस्मादनालगतिमादिशेत् । आलक्षघातोऽयमेवोक्तो
 यदनालामिमानिता ॥ २८ ॥ अमिमानो द्विधा प्रोक्तो ममाहमिति
 रूपतः । तद्वयं यस्य संनष्टं तथालक्षं प्रचक्षते ॥ २९ ॥ एतद्वयं
 तदा नश्येद्यदैवाद्वयबोधतः । द्वैतनास्तित्वबोधः स्यादन्यथा दृढ-
 तामियात् ॥ ३० ॥ दुर्घटं कृतकृत्यत्वं द्वैतशिक्षितचेतसः । अद्वै-
 तशिक्षितस्यैतत्सुघटं वृत्तिहेतुकम् ॥ ३१ ॥ द्वैतसत्यत्वबुद्धिस्तु
 भवार्णव इतीर्यते । तस्य संतरणोपायो ब्रह्मैकत्वविनिश्चयः ॥ ३२ ॥
 ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति
 तान्विद्वि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ३३ ॥ मत्त एवेत्यन्यहेतून्निषिध्य
 ग्राह्य केशवः । मिथ्यात्वमपि विश्वस्य मिथः संबन्धवर्जनात् ॥ ३४ ॥
 यदि सत्यं भवेद्विश्वं कुतो न भविताऽनयोः । संबन्धोऽतो मृषा

विश्वमिति चेश्वरदर्शनम् ॥ ३५ ॥ इदं परम्परालब्धं कल्पितानी-
तराणि तु । दर्शनानि विचित्राणि कपिलादिमुनीश्वरै ॥ ३६ ॥
क्रमेण तान्यपि परश्रेयोहेतव एव हि । यावत्तद्दर्शनमद्वैता-
दासापि वञ्चित ॥ ३७ ॥ अतएव हरिः प्राह यो यच्छूद्रः स
एव स । यत्फलं गुण्या लभ्य तदामोति परम्परा ॥ ३८ ॥
अतश्चाद्वयनिष्ठाया तिष्ठ मर्च्छिक्षणात्स्थिरम् । अनुभूतिविवादस्तु
न कार्यो दृष्टिवञ्चितै ॥ ३९ ॥ तस्माद्विलोक्य सदा ब्रह्ममात्र
जगच्छिदो । ब्रह्मोभवसि विश्वं च ब्रह्मीभवसि सप्रति ॥ ४० ॥
सत्यमुक्तं त्वया नाथ यथाऽपश्य यथा जगत् । अभादिदानीं
ब्रह्मैव जगदित्यभिधीयते ॥ ४१ ॥ व्युत्थानं वा समाधिं वा न
जाने क्व गतौ हि तौ । अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व कचत्पासनि वैवलम् ४२
इति श्रीवैष्णवाचार्या उपदिष्टाद्वैतस्थिरीकरणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ॐ पुनर्विश्वचमत्कारं शृणु श्रवणभूषणम् । यच्छुत्वा नन्दमिन्द्रो
स्व निमज्जसि पदेपदे ॥ १ ॥ पृथ्वीज्योतिः स्थूलतर वायुज्योतिः-
स्ततः परम् । तेजोज्योतिस्ततः सूक्ष्म वायुज्योतिस्ततोऽप्यणु ॥ २ ॥
व्योमज्योतिस्ततः सूक्ष्म शब्दज्योतिस्ततः परम् । ततः सूक्ष्मतम
ब्रह्मज्योतिरमे न किञ्चन ॥ ३ ॥ यत्र किञ्चन तद्ब्रह्म ज्योतिरुक्तं
मनीषिभिः । तदेव शब्दज्योतिश्च मायाज्योतिरितीरितम् ॥ ४ ॥
व्योमज्योतिस्तदेवोक्तं वायुज्योतिस्तदेव हि । तदेव तेजोज्योतिश्च
जलज्योतिस्तदेव हि ॥ ५ ॥ पृथ्वीज्योतिस्तदेवोक्तं पूर्वमुत्तरशब्द-
मात्रम् । अकिञ्चनज्योतिर्षीद ज्योतिः किञ्चन कल्पितम् ॥ ६ ॥
अकिञ्चनत्वमत्यवत्त्वाभाति पश्य सकौमुदम् । क्व किञ्चन-ज्योतिरास्ते
पटज्योतिः क्व वा मृदि ॥ ७ ॥ मृज्योतिरेव आमेत यथासक-
ल्पमीक्षते । तत्सकल्पपरित्यागे मृज्योतिः शिष्यते परम् ॥ ८ ॥
यथा सकल्पित ज्योतिर्नि सकल्पे विलीयते । नि सकल्पदशायां

यच्छिष्टं तद्युज्यते कथम् ॥ ९ ॥ वक्तुं श्रोतुं च मन्तुं च ध्यातुं
 वा बुद्धिपारगैः । सदा पश्यन्ति कवयस्तद्विष्णोः परमं पदम् १०
 अकिञ्चनपरं ज्योतिर्भाति विश्वात्मना स्वयम् । स्वातिरिक्तमदृष्टैव
 स्वयमात्मनि शाम्यति ॥ ११ ॥ रसज्योतिर्गुहायां तु पृथ्वीज्योतिः
 प्रदीपितम् । तेजोज्योतिर्गुहायां तु जलज्योतिः प्रदीपितम् ॥ १२ ॥
 वायुज्योतिर्गुहायां तु तेजोज्योतिः प्रदीपितम् । व्योमज्योतिर्गु-
 हायां तु धातुज्योतिः प्रदीपितम् ॥ १३ ॥ शब्दज्योतिर्गुहायां तु
 व्योमज्योतिः प्रदीपितम् । ब्रह्मज्योतिर्गुहायां तु शब्दज्योतिः प्रदी-
 पितम् ॥ १४ ॥ अकिञ्चनगुहायां तु ब्रह्मज्योतिः प्रदीपितम् ।
 अकिञ्चनगुहा शून्या स्वप्रकाशैकपूरिता । यद्गुहासंप्रविष्टेन न
 किञ्चिद्दृश्यते जगत् ॥ १५ ॥ सर्वास्वपि गुहास्वेपा स्थिताऽकिञ्च-
 न सद्गुहा । केनापि दैवयोगेन दृश्यते यत्र सा गुहा ॥ १६ ॥
 यस्यां सुप्ता महासिद्धा दत्ताद्याः सनकादयः । तत्र स्वपिहि गाढं
 त्वां सेवन्ते सर्वसिद्धयः ॥ १७ ॥ अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो
 महामुनिः । आस्तिकः कपिलश्चैते यत्र सुप्ताः सुखेन हि ॥ १८ ॥
 न यत्रास्ति दिवारात्रिर्यत्र सूर्योऽस्तमेति च । विभान्ति शतशः
 सूर्या नैको यत्र विभासते ॥ १९ ॥ अप्येषा शीतलतमा सर्वजाह्व्यं
 विनाशयेत् । अपि सूर्यशतक्रान्ता सर्वतापं निवारयेत् ॥ २० ॥
 नैकोऽपि यत्र तत्रैव भासते सकलं जगत् । यत्र नावां तत्र चावां
 बदावोपि परस्परम् ॥ २१ ॥ दिवान्धा योगिनो यत्र निमील्या-
 क्षीणि शेरते । उन्मील्याक्षीणि पश्यन्तो दृश्यादेव हि विभ्यति २२
 चक्षुष्मन्तो न पश्यन्ति पश्यत्यन्धा जगत्प्रथाम् । गुहायां संप्र-
 विष्टा ये नावर्तन्ते पुनर्जनाः ॥ २३ ॥ अतिदूरे गुहा सा तु
 यावन्नो मार्गदर्शकः । मार्गदर्शकलाभे तु सूपविष्टेन लभ्यते ॥ २४ ॥
 ज्योतिर्मयी गुहा सा तु न दृष्टा कैरपि कश्चित् । गुरुदत्ताञ्जना-
 लिप्तचक्षुषा दृश्यते सकृत् ॥ २५ ॥ दृष्टं ज्योतिर्मयं विश्वं दृष्टं

ज्योतिर्न किंचन । दृष्टा ज्योतिर्मयी कापि गुहा त्वद्वचसा
 गुरो ॥ २६ ॥ नमस्ते चित्रवचसे नमः कारुण्यमूर्तये । यद्वाङ्म-
 दीवहृद्विश्वं सुखरूपेण तिष्ठति ॥ २७ ॥ यद्वाग्धुनीजलं पीत्वा
 पामरोऽप्यमरो भवेत् । अकिञ्चनगुहाशोभिवोधक्षुध नमोऽस्तु
 ते ॥ २७ ॥ सर्वज्योतिषि यत्रैकीभवन्ति गुरुनामनि । न किंचि-
 ज्योतिषे तस्मै वागतीताय ते नमः ॥ २८ ॥ वाचस्त्वदुक्ताः
 संश्रुत्य चमत्कारार्थगर्भिताः । अपारानन्दसिन्धौ तु ममोऽनुद्वि-
 ममानसः ॥ २९ ॥

इति श्रीकैवल्यगाथायां ज्योतिस्तत्त्वनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ॐ शृणु वत्स तमोगाथां हृत्तमोनाशिनीं पराम् । यां श्रुत्वा
 लभते तेजस्तोजः शब्दासहं परम् ॥ १ ॥ पृथ्वीतमो जलतमस्य-
 स्तमेति निरीक्ष्य । जलतेजोऽप्यस्तमेति तेजस्तमसि नित्यशः ॥ २ ॥
 तेजस्तमोऽप्यस्तमेति वायुनामतमस्यपि । वायुनामतमोऽप्येति
 वियस्तमसि धातताम् ॥ ३ ॥ वियस्तमोऽप्यस्तमेति शब्दसंतम-
 सेऽपि च । शब्दसंतमसं याति स्वप्रकाशतमस्यपि ॥ ४ ॥ यद्य-
 स्याच्छादनं तत्तु तम इत्यभिधीयते । कार्याच्छादनकारीणि कार-
 णानि तमो न किम् ॥ ५ ॥ कारणाच्छादनं कार्यमपि तत्तम
 इष्यते । सर्वाण्यपि च वस्तूनि तम एव न संशयः ॥ ६ ॥ पश्य
 सूर्यादिज्योतीषि तम आच्छादकानि हि । अतस्तद्दृष्ट्यन्तराये तम
 एव हि दृश्यते ॥ ७ ॥ न सूर्यज्योतिषा नष्टं पुनर्दर्शनमस्ति यत् ।
 बहिर्देशान्नोपयाति मध्ये नाशप्रमङ्गतः ॥ ८ ॥ न तत्रोत्पादिका
 काचित्सामग्री दृश्यते कचित् । नाभावो भावरूपस्य नीलस्य
 तमसो भवेत् ॥ ९ ॥ तस्मात्सूर्यादितेजांसि तमःकार्याणि मन्मदे ।
 अतः स्वकारणतमोवृत्तान्येव भ्रमन्ति हि ॥ १० ॥ यथा पृथ्व्या-
 दिभूतानि स्वकारणवृत्तानि च । लीयन्तेऽपि च तत्रैव स्वोपादाने

दिने दिने ॥ ११ ॥ यथा निर्वाणमायातो दीपस्तमसि लीयते ।
 तथा निर्वाणमायाताः सूर्याद्या अपि कालतः ॥ १२ ॥ यद्यत्र
 लीयते वस्तु तत्तत्कार्यं विनिश्चितम् । कार्यदृष्टौ निरुद्धायां कार-
 णस्यैव दर्शनम् ॥ १३ ॥ वायोस्तेजःसमुद्भूतिः श्रुत्या यद्यपि
 दर्शितम् । तथापि तस्य तात्पर्यमानन्तर्यं सुनिश्चितम् ॥ १४ ॥
 तमःसर्वाणि कार्याणि स्वेतरावृतिदर्शनात् । अतएव विचार्याह
 तम आसीदिति श्रुतिः ॥ १५ ॥ युक्तं तज्ज्योतिषां नाशे तमोऽन्य-
 त्प्रलये किमु । अतस्तत्कार्यवर्गोऽयमाच्छादयति किञ्चन ॥ १६ ॥
 दिवान्धानां तमोज्योती रात्र्यन्धानां तमस्तमः । दृष्टिरूढमिदं
 मन्ये यत्तमोनाम लौकिकम् ॥ १७ ॥ अन्यस्य स्थगितं दृष्टौ पश्य-
 त्यन्योऽपि तत्क्षणे । तस्मात्तमो नैकमस्ति दृष्टिभेदे व्यवस्थिते १८
 यद्दृष्टावज्जनं श्रीमद्देशिकेन समर्पितम् । तत्तमो लीयते कापि
 पश्येत्त्वं तमसः परम् ॥ १९ ॥ अतोन्धकारे सुषने सर्वाच्छाद-
 नतत्परे । अपि वेत्ति निजं वस्तु नावृतस्तमसा क्वचित् ॥ २० ॥
 तदेवैकं परं ज्योतिरनुच्छिन्नमनन्तकम् । तद्भासैव तमोमूलं भासते
 सकलं जगत् ॥ २१ ॥ तदाश्रयं तमो नूनं तदनाच्छादनं तथा ।
 अपि देशिकशब्देन ज्योतिर्पैवापसार्यते ॥ २२ ॥ किमस्ति तमसा
 प्रसृतं किं त्वयाऽत्रानुभूयते । तद्विचार्य वदाशु त्वं प्रमादो न यथा
 भवेत् ॥ २३ ॥ अस्त्यन्धकारस्तस्यैव जठरे सर्वमस्ति हि । अप्र-
 वृत्तेन्द्रियव्रातोऽनुभवाम्येकमेव हि ॥ २४ ॥ अस्त्यन्धकारो ज्ञानं
 वा तमसो ज्ञानमस्ति हि । तर्ह्यस्तित्वं ज्ञानगतं न तमःस्थं प्रभा-
 पसे ॥ २५ ॥ ज्ञानमस्ति तमो नास्ति सिद्धं त्वद्वचसैव हि । तर्हि
 यत्तमसा प्रसृतं तत्रास्तित्वं च सांप्रतम् ॥ २६ ॥ जलपूर्णघटाभावे
 जलाभावोऽपि सुस्थिरः । तद्वत्संतमसाभावे विश्वं नास्तीति सांप्र-
 तम् ॥ २७ ॥ अस्ति विश्वं तमोप्रस्तमिति चेदुच्यते त्वया । अनु-
 भूयाथ संस्मृत्य वदस्वेतद्वदाशु नः ॥ २८ ॥ सामग्र्यभावाद-

नुभूनेव युज्येत सा तदा । तदाप्यनुभवश्चेत्स्यात्को विशेषोऽस्ति
 तेजसि ॥ २९ ॥ स्मृत्वा चेत्स्मृतिरास्ते वा स्मृतेरनुभवोऽस्ति हि ।
 अनुभूय स्मृतिं वच्मि तर्ह्यास्तेऽनुभवः स्मृतेः ॥ ३० ॥ स्मृतिर्ना-
 स्तीति सिद्धं ते तर्ह्यास्ते किंच तच्छृणु । येन त्वं जगतः सत्तां
 हित्वा स्वस्थो भविष्यसि ॥ ३१ ॥ यत्र यच्च गुणो नास्ति स
 तमिच्छेत्परस्य हि । यथा जलमुशीरस्य गन्धं कामयतेऽनि-
 शम् ॥ ३२ ॥ तथा दृश्यं बोधसत्तां काहुमाणं कथं नु सत् ।
 यथा बोधप्रकाशं च प्रकाशः स्यात्कथं जगत् ॥ ३३ ॥ असत्तद्वा-
 प्रकाशस्य निरस्ता मुखरूपता । तस्माद्विश्वप्रासकारि स्यात्सरूपं
 महातमः ॥ ३४ ॥ तमोऽपि लीयते यत्र विश्वेन सह सर्वतः ।
 तमोऽपि भासते येन विश्वेन सह सर्वतः ॥ ३५ ॥ तदेकं परमं
 तत्त्वं श्रुतिगन्धमलौकिकम् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च
 श्रुतिः ॥ ३६ ॥ यस्मिन्दृष्टे जगद्द्वार्ता शशशृङ्गायते अहो । अदृष्टे
 तु घलाढ्या सा तस्मै चित्तमसे नमः ॥ ३७ ॥ अस्मिस्तमसि
 खेलन्ति लीलयैव महाजनाः । जगद्द्वार्ता यत्र कापि न दृष्टा न
 श्रुतिं गता ॥ ३८ ॥ तस्मिस्तमसि खेलन्ति बोध्यवार्तेव यत्र हि ।
 पामरा बोधवार्तायां दूरदूरचरा नराः ॥ ३९ ॥ काकोलूकनिशा
 यद्वन्मियो न श्रुतिगोचरा । अनासक्तासन्ननिशा मियो न श्रुति-
 गोचरा ॥ ४० ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ४१ ॥ सत्यं
 तमोभयं सर्वमनुभूतमिदं जगत् । तस्य प्रासकरं बोधतमोप्यद्व-
 यनामकम् ॥ ४२ ॥ यथा वदसि हे नाथ तथा भासति जगन्मम ।
 तस्मै विचित्रवचसे नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीकैवल्यगाथायां तमोपसरणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ॐ नीतिज्ञोऽपि च धर्मज्ञस्तत्त्वज्ञ इति पूरुपाः । त्रय एव हि विख्याता जगज्जीवनहेतवः ॥ १ ॥ नीतिज्ञः संश्र्व धर्मज्ञस्तत्त्वज्ञ इति पूरुपौ । द्वावेवेति परे प्राहुर्याभ्यां विश्वं च जीवति ॥ २ ॥ तत्त्वज्ञोऽपि च धर्मज्ञो नीतिज्ञ इति पूरुपौ । द्वावेव ॥ ३ ॥ तत्त्वज्ञोऽपि च नीतिज्ञो धर्मज्ञ इति पूरुपौ । द्वावेव ॥ ४ ॥ तत्त्वज्ञोऽपि च धर्मज्ञो नीतिज्ञ इति पूरुपः । एक एवेति च परे येन विश्वं च जीवति ॥ ५ ॥ ईदृशः पुरुषो लोके को भवेदीशमन्तरा । यदि दृष्टः कोऽपि लोके तमीशं मन्यते जनः ॥ ६ ॥ किमु वक्तव्यमहह यत्रैकोऽपि गुणोऽवरः । ईशत्वाय भवेल्लोके यत्रास्ते तन्नयं क्वचित् ॥ ७ ॥ यथा श्रीशंकराचार्या गुणत्रयविभूषिताः । आचार्यपदवीं रूढा जगतो गुरुतां ययुः ॥ ८ ॥ तथैव रामकृष्णाद्या वसिष्ठाद्याश्च पूरुपाः । ईशकोटिषु गण्यन्ते ज्ञानेनैव बलेन ते ॥ ९ ॥ पृथक्पृथक्प्रदृश्यन्ते गुणा एते क्वचित्क्वचित् । तेऽपि पूज्यतमा लोके युधिष्ठिरनलादयः ॥ १० ॥ जनकाद्याश्च दत्ताद्याः पृथ्वाद्या अपि केचन । द्वाभ्यामेकेन वा लोके लोकोत्तरतया मताः ॥ ११ ॥ गुणप्रधानभावेन वर्तन्ते सर्व एव हि । उदाहृतेषु चान्येषु न चेत्पूजा कथं भवेत् ॥ १२ ॥ लोकार्थी नीतिमादत्ते सुखार्थी धर्ममजसा । मोक्षार्थी ज्ञानमेवैकं छिद्यते येन वासना ॥ १३ ॥ नीतिधर्मं च जानाति तज्ज्ञं संमनुतेऽपि च । परंतु बन्धरूपत्वान्नाचरत्येव वक्तव्यमपि ॥ १४ ॥ अतएव हि वृद्धानां वचनं श्रूयते बहु । उक्तमानां वचः सत्यं चरित्रं तु क्वचित्क्वचित् ॥ १५ ॥ नीत्या धर्मेण वर्धन्ते वा नूनं लोकवासनाः । तत्त्वज्ञानेन छिद्यन्ते इत्येकेऽपि जना मताः ॥ १६ ॥ आचार्यकोटावेते तु गण्यन्ते बहुदर्शिभिः । पालिता लोकमर्यादा जनैरेतादृशैरिह ॥ १७ ॥ कैश्चित्किमस्ति लोकेन तया मर्यादया किमु । इति संरक्षिता ब्रह्मनिष्ठैव यथारुचि ॥ १८ ॥ अवधूतेषु गण्यन्ते

ईदृशास्त्रत्वदर्शिमि । एतेभ्यः शिक्षितं ज्ञानं बलवद्भवनाशने १९
 शिवो दत्तश्च ऋषभो भरतोऽथ शुक्रो मुनिः । इत्याद्याः सिद्धगुरुवः
 सद्योमोक्षैकहेतवः ॥ २० ॥ अजधूतो गुरुः कापि येनचिद्भ्यते
 भुवि । लब्धेऽपि तत्र श्रद्धा तु सहसा नैव जायते ॥ २१ ॥ यतो
 मूर्खजनो ज्ञानिन्यपि धर्मं समीक्षते । सर्वोत्तीर्णे स्पष्टधर्मलाभो
 दुःशक एव हि ॥ २२ ॥ अतस्तस्मान्निवर्त्तन्ते सिद्धाश्चस्ता गजा
 यथा । त आचार्येषु सत्पुत्रा धर्ममिश्रोपदेशिषु ॥ २३ ॥ जगद्य-
 दपि मिथ्यैव तथापि तत्र मुनतः । धर्मोल्लङ्घनो न च श्लाघ्यो येन
 निन्दा भवेत्तव ॥ २४ ॥ ज्ञानी भूत्वापि निन्दायाः पात्रं कस्मा-
 द्भविष्यति । अतएव हरिः प्राह पृच्छते पाण्डुसूतवे ॥ २५ ॥
 कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसमहमेवापि
 सपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ एवमिश्रोपदेशेन मुन्यन्ते दीर्घका-
 रतः । सगुणे निर्गुणे चापि येषां निष्ठा समा मता ॥ २७ ॥
 शुद्धनैर्गुण्यनिष्ठैव कैवल्यपदभाजनम् । इत्याहुरवधूतास्ते धर्मनी-
 त्युभयातिगा ॥ २८ ॥ मृदम्भः कलशो यद्ब्रह्मादम्भो जगत्तथा ।
 दम्भेऽपि चेत्तव श्रद्धा कदा मुक्तो भवष्यसि ॥ २९ ॥ नेति
 ज्ञातेऽपि चेच्छ्रद्धा श्रद्धा दम्भोऽयमिष्यते । तत्त्वज्ञान्यपि दम्भीति
 निन्देय तावकी न विम् ॥ ३० ॥ अदम्भात्मानमाधित्य लभन्त्या
 दम्भमेव हि । आनन्दं तेन ते हानिः कदापि न भविष्यति ॥ ३१ ॥
 लोकशास्त्रैकतत्त्वज्ञानं तु शिथिलं भवेत् । ज्ञानैकनिष्ठा तत्रैव
 लोकशास्त्रं च तत्तथा ॥ ३२ ॥ यथायथा ज्ञाननिष्ठा विपृष्टा ते
 भविष्यति । तथातथा लोकशास्त्रवासना शिथिला भवेत् ॥ ३३ ॥
 भसौ विशुद्ध इत्युक्तं पक्वो विज्ञानवेवलः । यत्र नैव जगद्भार्ता
 प्रस्यवार्तापि काचन ॥ ३४ ॥ उभाभ्यामपि वार्ताभ्यां मुक्तस्य
 दृढचेतसः । निर्वाजैकसमाधेस्तु स्थितिर्विहता न शक्यते ॥ ३५ ॥
 विस्मृताखिलविश्रमः सस्मृतमलसविदः । विज्ञानवेवलस्यास्य

दासा हरिहरादयः ॥ ३६ ॥ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शिनम् । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ ३७ ॥ इत्याह भगवान्साक्षादुद्धवं प्रति केशवः । तस्माद्विज्ञाननिष्ठस्य योगक्षेमवहो हरिः ॥ ३८ ॥ विज्ञाननिष्ठारूपं तु हंसरूपेण पूर्वजान् । सनकादीन्मुनीन्प्राह सभायां पद्मजन्मनः ॥ ३९ ॥ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् । स्वप्ने सुषुप्तं वपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयाभिगुणवृत्तिदृग्निन्द्रियेशः ४० ॥ एतां विस्मृत्य गुणतो मनसक्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः । संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजतमाखिलसंशयाधिम् ॥ ४१ ॥ एवं तारविचारेण तीर्णस्याखिलसंश्रुतेः । आत्मारामस्य वृत्तस्य स्थितिमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ४३ ॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्सारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतियुद्धवस्तुः ॥ ४४ ॥ एवं विस्मृतविश्वस्य विदुषः किमपेक्षितम् । निरपेक्षस्य शान्तस्य दासीभूतं जगन्नयम् ॥ ४५ ॥ अवधूतक्रमो ह्येष तत्त्वज्ञानैकसंश्रयः । निरूपितो वस्तुभ्यं तन्निष्ठस्त्वं सुखी भव ॥ ४६ ॥ ज्ञातो मया जगद्भूतो मयि विस्मरणोत्थितः । सत्यसंस्मरणाच्चित्रं सुषुप्ताविव लीयते ॥ ४७ ॥ घटदम्भो यथा मृत्स्नाविज्ञानेन विलीयते । तथासज्ञानयोगेन जगद्भूतो लयं गतः ॥ ४८ ॥ स्वं विस्मरन्ती मृत्स्नैव घट इत्यभिधीयते । तथा स्वं विस्मरन्नात्मा जगदित्यभिधीयते ॥ ४९ ॥ स्वं विस्मरज्जलं लोके हिम इत्यभिधीयते । तथा स्वं विस्मरन्नात्मा जगदित्यभिधीयते ॥ ५० ॥ स्वं संस्मरज्जलं लोके जलमित्यभिधीयते । तथा स्वं संस्मरन्नात्मा ब्रह्मैवेत्युच्यते नृपैः ॥ ५१ ॥ एता-

चदन्तरं मन्ये जगतो ब्रह्मणोऽपि च । यावद्दम्भस्य धर्मस्य मन्यन्ते
 लौकिका जनाः ॥ ५२ ॥ न दम्भो निष्फलो लोके जगद्दम्भो न
 निष्फलः । अतएव जनाः केचिद्वसन्त्यपि रुदन्त्यपि ॥ ५३ ॥ फलेषु
 दम्भजन्येषु मूर्खरा एवाधिकारिणः । अदम्भेषु फलेष्वद्वा विवेचन-
 परा नराः ॥ ५४ ॥ तस्माद्विवेकिजनता न दम्भं नाति तत्फलम् ।
 गजभुक्करुपित्थामं न जानाति न मन्यते ॥ ५५ ॥ जोगर्तु यदि
 जानीषे सत्ये जागृहि नानृते । स्वप्नं चेद्भुङ्क्तुकामोऽसि पश्यावस्था-
 ब्रयं सदा ॥ ५६ ॥ यदि त्वं स्वापकामोऽसि विस्मरन्नेव तन्नयम् ।
 स्थितो भवसि चेन्मृतं कैवल्यमवशिष्यते ॥ ५७ ॥ नैतज्ज्ञापन्न च
 स्वप्नः संकल्पानामभावात् । सुषुप्तभावो नाप्येतद्भावाज्जडता
 स्थितेः ॥ ५८ ॥ नान्तर्बहिर्नाधरमूर्ध्वकं वा नान्तं न मध्यं न
 पुनस्तथादिः । नैतादृशैतादृशशब्दवाक्यं किञ्चिन्महः कैवल्यमद्वि-
 तीयम् ॥ ५९ ॥ पीतं न रक्तं नच नीलशुभ्रं यदा तदा नात्र च
 तत्र कापि । भोग्यं न भोक्ता नच वेद्यमेतत्किञ्चिन्महः कैवल्यम-
 द्वितीयम् ॥ ६० ॥ न द्वैतमद्वैतमथापि नैव न त्वं न चाहं नच
 तत्तथैव । यन्नो विभास्यं नच भासकं वा किञ्चि० ॥ ६१ ॥ न
 ब्रह्ममाया नच कारणं वा न जागृतिः स्वप्नसुषुप्तिभावौ । न
 जीवितं नो मरणं न चित्तं किञ्चि० ॥ ६२ ॥ सदादिशब्दासहमेक-
 शब्दासहं तदोद्धारतद्विप्रकाशम् । समं कथं वच्मि गिरां विदूरं
 किञ्चि० ॥ ६३ ॥ इयं कैवल्यपदवी विश्वं विस्मरता सदा । जाग्रता
 स्वपता वापि लभ्या तारावलं विना ॥ ६४ ॥ कैवल्यपदवी नाथ
 त्वद्वाग्दीपप्रकाशिता । तदेकनिष्ठापन्नस्य क नीतिः कच धर्मकः ६५
 विश्वदम्भे सोऽपि दम्भो विशेषः कोऽस्ति तत्र हि । दम्भमात्रे
 परिज्ञाते कैवल्यमवशिष्यते ॥ ६६ ॥ यदोनमःसिद्धिमिति मनुबोध्यं
 महाफलम् । कथं विहाय जनता ग्रन्थचक्रमणे रता ॥ ६७ ॥

मित्रा मे हृदयग्रन्थिश्छिन्ना मे सर्वसंशयाः । क्षपितान्यपि कर्माणि
गुरो कैवल्यगाथया ॥ ६८ ॥

इति श्रीकैवल्यगाथायां ज्ञानैकनिष्ठाफलनिरूपणं नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

ॐ जातकर्म कृतं तेऽथ यज्जातस्य नरस्य च । अवश्यमात्मश्र-
वणं येन ब्राह्मण्यमाप्यते ॥ १ ॥ जातकर्मविहीनस्य कुलं शीलं
वपुस्तथा । व्यर्थमेवेति विद्वांस आहुस्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ २ ॥
अबाधितत्वात्सन्नाम बाधितं त्वयि वर्तते । प्रकाशकत्वाच्चिन्नाम
बाधितं त्वयि भासते ॥ ३ ॥ सर्वस्मात्त्वं प्रियो यस्मादानन्दो
नाम ते मतम् । तस्मात्त्वं सच्चिदानन्दनाम्ना श्रुतिषु गीयसे ॥ ४ ॥
त्वत्सत्तया समुद्भूतं त्वयि विश्वं विलीयते । एतदन्नप्राशनं ते सदा
वृत्तिकरं मतम् ॥ ५ ॥ दृश्यं सर्वरसोपेतमहं ब्रह्मेति मन्नतः ।
भुङ्क्ष्व तेन बलाढ्यस्त्वं तेजस्वी च भविष्यसि ॥ ६ ॥ तीक्ष्णाग्रया
तारसूच्या कर्णौ विध्यामि ते शिशो । तेनास्तिक्यफलं पूर्णं लभसे
पूज्यसेऽपि च ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं ते वपुर्जगुः । तस्य
मूलं शिरः प्रोक्तं केशास्तस्य जटाः स्मृताः ॥ ८ ॥ प्रपञ्चवासना-
स्तास्तु मूर्ध्नि नृत्यन्ति ते शिशो । छिनद्भि नेति वाक्येन येनोपन-
यनार्हता ॥ ९ ॥ स्थापयामि शुभाः काश्चित्ताः शिखा ब्रह्मकर्मणि ।
अर्हतामावहन्त्येव ब्रह्मयज्ञो यतो भवेत् ॥ १० ॥ द्वाभ्यां तु न-
यनाभ्यां त्वं यत्पश्यसि जगन्मुहुः । विचारनयनेन त्वं पश्य
ब्रह्ममयं जगत् ॥ ११ ॥ कामजन्यं जगत्सर्वं काम इत्यभिधीयते ।
शीघ्रं जुहुषि मदत्ते तृतीयनयने शिव ॥ १२ ॥ शिवत्वं ज्ञायसे
नूनं यत्स्तौति सकला श्रुतिः । येन त्वामभिकाङ्क्षेत नित्यं रन्तुमुमा
सती ॥ १३ ॥ अनादिवोधगिरिजा ब्रह्मविद्येति यां विदुः । तथा

१ तृतीयेनेति शेषः.

सह विवाहं ते करोम्यवहितो भव ॥ १४ ॥ भव त्वं सावधानेन
 मनसा नान्यगामिना । अन्तःपटापसारस्य समयोऽयं समागतः
 ॥ १५ ॥ परोक्षं यद्विजानीये जगन्मूलं सदद्वयम् । तत्त्वमेव
 व्यवस्थानामाधारः परमं पदम् ॥ १६ ॥ व्यवस्थामात्रकं विश्वं
 तव विस्मृतिमंभवम् । सरास्नानं शिवोऽसीति सद्यो विस्मरसि
 त्रयम् ॥ १७ ॥ बाह्यात्रं सत्यरूपस्त्वं त्वदात्मकमिदं जगत् ।
 नेक्षणं मापि भूतानि न जन्म न मृतिस्तथा ॥ १८ ॥ क्रान्तः-
 पटोऽजण्डरसे तव विस्मृतिमन्तरा । अपसारित एवासौ संस्मृत्या
 ब्रह्मविद्यया ॥ १९ ॥ तथा सह सुखं भुङ्क्ष्व जीवन्मुक्तिं सुशोभ-
 नाम् । शिवभोग्यां शिवस्त्वं तु गार्हस्थ्यं तव शोभते ॥ २० ॥
 वस ब्रह्मवने नित्यं भीतिं मुक्त्वा द्वयोत्थिताम् । अद्वैतबोधस्वद्व-
 गेन कामादिश्चापदाञ्छहि ॥ २१ ॥ अमुञ्चतो ब्रह्मविद्यां भार्या
 सुरतरङ्गिणीम् । वनवासोऽपि सुखदो भुक्त्योऽपि च मुक्तये ॥ २२ ॥
 तत्र ब्रह्मवने केचिदागच्छन्ति सुमुक्षवः । ब्रह्मया देहि तेभ्योऽपि
 ज्ञानं हेयैकभोजनम् ॥ २३ ॥ अतिधीनां च सत्कारे यशो धर्मञ्च
 ते भवेत् । गायन्ति सत्कृता नूनं तव स्वाश्रमसंस्थितिम् ॥ २४ ॥
 अस्मिन्ब्रह्मवने नित्यं नरसिंहाभ्ररन्ति हि । येभ्यो विभेति सकलं
 विश्वं दृष्टिपथं गतम् ॥ २५ ॥ यत्सत्तामपहृत्यैते स्वसत्ताप्यापने
 रताः । सहस्रं मिलिता एते एकमेव भवन्ति हि ॥ २६ ॥ यन्मा-
 त्रा मायया यत्तु कृतमेकं सहस्रधा । तेन क्रुद्धा इमे मायां निर्मू-
 लीकरणोद्यताः ॥ २७ ॥ तेभ्यो भीतमिदं विश्वं माया सह पला-
 यते । तेषां पादयुगानि त्वं कायाध्व इवाश्रय ॥ २८ ॥ बहवो
 दारिता यैस्तु कामाद्या दानवाः शठाः । तत्सङ्गमेन ते रोहे न
 विघ्नत्येव दानवाः । अस्मिन्ब्रह्मवने सर्वे तरवो ब्रह्मनामकाः
 ॥ २९ ॥ स्वप्रकाशा एकरसा अपि नानेव भान्ति हि ।

प्रतिवृक्षं सृष्टिचित्रं विचित्रं दृश्यते स्वयम् । अन्धा एव हि
 पश्यन्ति नोन्मीलितविलोचनाः ॥ ३० ॥ बहवोऽत्र ब्रह्मवने नीरोगा
 अपि रोगिणः । मिषजोऽपि च केचित्तु मापयित्वा गदानुदः
 ॥ ३१ ॥ स्वफलं स्वयमेवात्र भुञ्जते तरवो मुदा । स्वफलं स्वयमे-
 वेति न जानात्येव कश्चन ॥ ३२ ॥ विज्ञायेत यदैकत्वं भोक्तुर्भो-
 ग्यफलस्य च । तदा भोगाः क्षयं याता भोगे पापा अपि
 क्षताः ॥ ३३ ॥ अत्र ब्रह्मवने कृष्णनामा वृक्षः कदाचन । संप्र-
 रोहति तं दृष्ट्वा नृत्यन्त्येते मयूरवत् ॥ ३४ ॥ दुर्वासा नारदो
 व्यासशुकगर्गपराशराः । इत्याद्या यर्हिणोऽप्यत्र केकां कुर्वन्ति
 सादरम् ॥ ३५ ॥ गायन्तः कृष्णसत्कीर्तिं शृण्वन्तो वा सुधाधि-
 काम् । केकां गेहफलत्रादितुच्छबुद्ध्या त्यजन्ति न ॥ ३६ ॥
 काश्चिद्भक्ताः कृष्णवृक्षं श्लिष्यन्ति स्वरसादिह । काश्चित्तन्मयतां
 याताः काश्चिदास्यन्ति चापराः ॥ ३७ ॥ स्वगोरसं चार्पयन्त्यो
 गायन्त्यो नाम सुन्दरम् । समाधिस्था इवाभान्ति कृष्णे त्रैलोक्य-
 सुन्दरे ॥ ३८ ॥ गुरुप्रसादसंलब्धमोक्षद्राक्षां स्वचञ्चुतः । मुमु-
 क्षन्ति शुकाः केचिद्धंसा अपि च मुक्तिकाम् ॥ ३९ ॥ स्वतो
 ब्रह्मवनं रम्यं कृष्णवृक्षोऽस्य भूषणम् । वसात्रैव निजं धर्मं पाल-
 यन्निरपेक्षकः ॥ ४० ॥ निरपेक्ष मुनिं शान्तं निर्वरं समदर्शिनम् ।
 अनुव्रजत्ययं नित्यं पूयेत्येकद्विरेणुभिः ॥ ४१ ॥ यथाश्रमेऽस्मिन्सं-
 ग्रस्तो न्यस्यावस्थात्रयं स्वयम् । नित्यजाग्रज्जिज्ञानन्दे निःसंदेहं च
 जागृहि ॥ ४२ ॥ बोधाग्निना वनं सर्वं मायामयमसुन्दरम् ।
 भस्मीकृत्याद्भराणं त्वं कृत्वा स्वपिहि कुत्रचित् ॥ ४३ ॥ न संन्या-
 ससमो धर्मो न तारसदृशो भुजः । न नैश्चिन्त्यममं सौख्यं न
 त्यागसदृशं यशः ॥ ४४ ॥ ब्राह्मसंस्कारयुक्तस्य मुखं सर्वाश्रमे-
 ष्वपि । अतः कुत्राप्याश्रमे त्वं मुखमाप्स्यसि पुत्रक ॥ ४५ ॥
 कृतास्ते ब्रह्मसंस्कारा दुर्लभा ये नृणामिह । अत्यजन्तस्तद्विद्यां

तां यत्र कुत्रापि संचर ॥ ४६ ॥ किं मातेति प्रवाणि त्वां किं
 पितेति प्रवाणि हि । किमीशं देशिकेन्द्र त्वां दर्शिता करुणा
 त्वया ॥ ४७ ॥ किं स्तुवीमि गुरो त्वां तु सर्वज्ञं करुणाकरम् ।
 सत्यं सत्यं वदाम्येतत्साधवो दीनवत्सलाः ॥ ४८ ॥ भक्तवत्सल
 ईशस्तु पितरौ पुत्रवत्सलौ । स्वानुभूत्या वदाम्येतत्साधवो दीन-
 वत्सलाः ॥ ४९ ॥ सर्वेऽपि बन्धवो येषां सर्वेऽपि पितरौ तथा ।
 सर्वेऽपि पुत्रवद्येषां साधवो दीनवत्सलाः ॥ ५० ॥ सर्वेऽपि स्वा-
 त्मवद्येषां सर्वेऽपि वृणवज्जनाः । सत्पात्राणि च सर्वेऽपि साधवो
 दीनवत्सलाः ॥ ५१ ॥ जननी शिक्षयेच्छीलं पिता विद्यां च
 शिक्षयेत् । ब्रह्मशिक्षणकर्तारः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ५२ ॥
 क्वाहं मन्दः क्व संस्काराः सद्यो ब्रह्मैकसूचकाः । शठो ब्रह्मकृत-
 स्तस्मात्साधवो दीनवत्सलाः ॥ ५३ ॥ श्रीमन्तस्तु त एवेह यद्वै-
 द्यामनक्षणे । भवन्ति वृत्ताः सर्वेऽपि साधवो दीनवत्सलाः ॥ ५४ ॥
 यत्कटाक्षे मोक्षलक्ष्मीः सदा मृत्यति हृष्यति । य एतस्य कटा-
 क्षस्य विषयः स ममेति च ॥ ५५ ॥ स्वभावोदारता येषां वृत्ति-
 र्येषां स्वभावतः । स्वभावतो विवेकाद्यास्तोभ्यः सज्जो नमो-
 तमः ॥ ५६ ॥ अमृतस्वादधिकारकारिण्यः शीतलाः शुभाः ।
 वाचः साधुषु संदृष्टा यासु ब्रह्मरसः शुभः ॥ ५७ ॥ धन्योऽसि
 भगवन्नाथ त्वत्कृतब्रह्मसंस्क्रिया । एकैकापि ब्रह्मभावसमर्था
 सकलाः किमु ॥ ५८ ॥ वृत्तोऽसि तव ता वाचः संसरन्ब्रह्मस-
 द्भूते । संचरामि ब्रह्मविद्यानुकूलास्तु सदा मम ॥ ५९ ॥ तारं संस-
 रतो नित्यं ब्रह्मविद्या सदानुगा । अतस्तारं समाश्रित्य तर संसार-
 वारिधिम् ॥ ६० ॥ सदैवाहं ब्रह्मचारी सदैवाहं गृहाश्रमी ।
 वनवासी सदैवासि संन्यासी च त्वदाश्रयात् ॥ ६१ ॥ सदात्म्यहं
 ब्रह्म शुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनम् । यत्कल्पयसि तद्याहं भामि त्वं
 रूपमलज्जम् ॥ ६२ ॥ प्रणवाराधनासक्तो ब्रह्मचार्यसि सुधवः ।

ब्रह्मविद्यालिङ्गितत्वाद्ब्रह्महाराभोऽसि निर्भयः ॥ ६३ ॥ सर्वं ब्रह्म-
 मयं पश्यन्ब्रह्मारण्यमुखाश्रमः । किञ्चिन्मदन्यन्नास्तीति संन्यस्ता-
 खिलकर्मकः ॥ ६४ ॥ संन्यस्ताखिलसंभोगः संन्यस्ताखिलसंगमः ।
 संन्यस्ताखिलदृश्यश्रीः सल्लिङ्गाखिलबन्धनः ॥ ६५ ॥ संप्राप्ताखि-
 लसौभाग्यो ज्येष्ठालक्ष्मीसमुज्झितः । कनिष्ठया ब्रह्मविद्याभार्यया
 संवृतो यदा । तदा दारिद्र्यमखिलं क्षीणं तत्पादसद्गुणात् ॥ ६६ ॥
 सर्वं मम तु सौभाग्यं श्रीगुरो त्वत्पदान्बुजम् । येन दारिद्र्यम-
 खिलं दौर्गन्ध्यमिव दारित्तम् ॥ ६७ ॥ आत्ममौल्यं जगन्मन्ये
 कैवल्यं मम जागृतिः । सा येन दत्ता गुरुणा करुणाब्धिः स मे
 गुरुः ॥ ६८ ॥ आत्मक्रीडां जगन्मन्ये तत्त्यागो मम जागृतिः ।
 तत्कैवल्यमहारत्नं करुणाब्धौ तु मे गुरौ ॥ ६९ ॥ मज्जन्श्रीगुरु-
 पादाब्जमकरन्दमहोदधौ । तत्कैवल्यकलाचन्द्रचूडामण्डितम-
 स्तकः ॥ ७० ॥ जिघ्रन्श्रीगुरुपादाब्जसमर्पितसुमोद्भवम् । साक्षा-
 त्करोमि कैवल्यं कल्पनातीतसत्पदम् ॥ ७१ ॥ बाधि नेत्रे पदे
 हस्ते चित्ते चित्रविचेष्टिते । कैवल्यं करुणा चेति रत्नयुग्मं प्रवृ-
 त्यति ॥ ७२ ॥ कैवल्यमेव यद्व्याप्तं स्वैक्यमेव हि पूजनम् ।
 फलं मनोन्मनावस्था तं त्वां देशिक सश्रये ॥ ७३ ॥ अहो किमि-
 दमाश्चर्यं शब्दमात्रमिदं जगत् । हर्षशोकौ जनयति महतामपि
 सद्वुरो ॥ ७४ ॥ हर्षशोकौ शब्दमात्रं न किं वद विचारय । श्रुतो
 मोहः समायातो हर्षः शोको निरीक्ष्यते ॥ ७५ ॥ सत्त्वधर्मो हर्ष-
 नामा शोकोऽपि च रजःसखा । तमोधर्म इमौ सत्याविति बुद्धिः
 स्वचिस्मृतिः ॥ ७६ ॥ तारं स्मर सखे शीघ्रं पलायन्ते गुणास्त्रयः ।
 उन्मील्य नयने पश्य क जगत्क च मुक्त सः ॥ ७७ ॥ मात्रा-
 त्रयेण गलितास्त्रयोऽपि च गुणाणवः । अमात्र शिष्यते किञ्चि-
 त्क० ॥ ७८ ॥ त्रीणि रूपाणि ते वत्स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । मात्रा-
 मुखैरत्ति तारः क जगत्क० ॥ ७९ ॥ यावत्ते त्रीणि रूपाणि न

तारो ग्रसति स्वयम् । तावन्मोक्षकथां वत्स माकार्पयिष्ये कुत्र-
चित् ॥ ८० ॥ यदा त्वमशरीरत्वं स्वस्मिन्ननुभविष्यसि । तदा
तारप्रसादस्ते जातः कैवल्यरूपधृक् ॥ ८१ ॥ इदं तारोपासनाया-
स्तद्विचारस्य वा फलम् । शमादिसंपद्विभ्राजदन्तरेण हि लभ्यते
॥ ८२ ॥ शमादिसाधनैर्हीनो यदि कैवल्यभाजनम् । कैवल्यस्य
च शोकस्य श्रुहि रे कियदन्तरम् ॥ ८३ ॥ ये शमादिगजारूढा
वैराग्यव्याघ्रपालकाः । ते कैवल्यमहालक्ष्मीकोढे क्रीडन्ति पण्डि-
ताः ॥ ८४ ॥ शमादिसाधनैर्हीनि देशिकेन्द्रः पराङ्मुखः । तस्मि-
न्पराङ्मुखे मोक्षलक्ष्मीरपि पराङ्मुखी ॥ ८५ ॥ शास्त्राणि स्वहि-
तायैव साधनानि प्रशासति । तेषु सत्सु फलं कस्य न स्यादमि-
तसन्मतेः ॥ ८६ ॥ अहो न साधनैर्हीना लभन्ते काचपण्डकम् ।
अतः साधनयुक्तेन भवितव्यं मुमुक्षुणा ॥ ८७ ॥ न साधनवि-
हीनेषु भोगो मोक्षोऽपि दृश्यते । ते दरिद्रेषु गण्यन्ते नोभौ यत्र
स्थितिं गतौ ॥ ८८ ॥ भाग्यमेकेनापि तत्र येन मानुषविग्रहः ।
सफलः स्यान्न चेत्तात नृशुनोः कियदन्तरम् ॥ ८९ ॥ यथा श्व
कूपगर्भस्थजलमालोक्य तुष्यति । भोगमोक्षौ तथा मर्त्यौ दूरा-
भिश्चिह्न्य तुष्यति ॥ ९० ॥ तस्मात्साधनसंपन्ने पुंसि तारपरायणे ।
मोक्षलक्ष्मीः संवतुते निवासं श्रीहरावि ॥ ९१ ॥ सत्यं साधन-
संपन्नः पार्श्वं स्याद्भोगमोक्षयोः । मादृशां मन्दमनसां साधनं कुरु-
णैव ते ॥ ९२ ॥ यः सूचयत्यपूर्वाणि दृश्यानि वचनानि च ।
तस्य प्रसादो मोक्षाय भोगायापि प्रमुर्मतः ॥ ९३ ॥ त्वां भाग्य-
शालिनं मन्ये यतो गुरुसदुक्तिषु । विश्वासस्तव निष्कम्पो दुर्लभो
यो जगन्त्रये ॥ ९४ ॥ जीवितं कुरुते भद्रं मृतं कैवल्यमभुते ।
साधुचित्तस्थितिरियं त्वया सेव्या मनीषिणा ॥ ९५ ॥ तत्पाण्डित्यं
सैव विद्या नैपुण्यं तच्च विद्महे । यत्कैवल्यपदारोहविग्रमूलनिष्क-
न्तनम् ॥ ९६ ॥ अज्ञातवेदको वेदो गुरुरज्ञातवेदकः । अज्ञातवेत्ता

शिष्यश्च त्रितये मिलिते किमु ॥ ९७ ॥ लोकदृष्ट्या सिद्धवस्तु
यद्येषां विषयो भवेत् । लोकदृष्टेः श्रुतेर्वापि प्रामाण्यं नैव सिध्यति
॥ ९८ ॥ तस्मादलौकिकं तत्त्वं त्वया ज्ञातं मनीषिणा । तत्र
विश्रम्य तिष्ठ त्वं तारगर्भे सुखी भव ॥ ९९ ॥ नमस्ताराय संसा-
रसाराय सरसाय च । सर्वानर्थनिवर्हणाय महार्हाय महीयसे
॥ १०० ॥ प्राचीनवर्हिंराराजं च प्रोक्तवान्नारदो यथा । तद्वचः शृणु
पथ्यं च स्निग्धं प्रियतमं च यत् ॥ १ ॥ तत्कर्म हरितोपं यत्सा
विद्या तन्मतिर्यया । हरिर्देहभृतामाला स्वयं प्रकृतिरीश्वरः ॥ २ ॥
तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह । स वै प्रियतमश्चात्मा
यतो न भयमण्वपि ॥ ३ ॥ इति वेद स वै विद्वान्यो विद्वान्स
गुरुर्हरिः । एतद्वचोनिरूढस्य कैवल्यं चत्वरद्रुमः ॥ १०४ ॥

इति कृष्णानन्दसरस्वतीविरचिताया श्रीकैवल्यगाथाया सर्वांश्रमेक्यनिरूपणं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ॐ अस्ति पण्डः पुमान् कश्चिद्वस्तपादादिवर्जितः । स्थातुं न
गेहं यस्यास्ति न माता न पिताऽस्य हि ॥ १ ॥ न धर्मं वेत्ति
नाधर्मं सर्वधर्मवहिष्कृतः । कर्मठा यं न पश्यन्ति स च पश्यति
कर्मठान् ॥ २ ॥ मूढवत्स्थितिमापन्नः सन्नसौ सर्वतोमुखः । एके-
नाक्षणा सर्वजगत्पश्यत्यवचनः सदा ॥ ३ ॥ तस्य पत्नी नैकरूपा
तं वञ्चयति नित्यशः । तस्याः स्वभावः केनापि शक्यो वर्णयि-
तुं किल ॥ ४ ॥ प्रतिक्षणं स्वरूपं सा विभर्त्येव नवं नवम् । प्रति-
रूपं सर्वरसास्पदं नीरसमप्यहो ॥ ५ ॥ मूढा यस्यां रमन्ते
स्म त्यजन्ति विबुधा जनाः । भर्तृसान्निध्यमात्रेण सुपुत्रे पञ्च
वै सुतान् ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्यस्या वावदूको द्वितीयश्चपलः सुतः ।
तृतीयः क्रोधवशगः सर्वदाहैकतत्परः ॥ ७ ॥ चतुर्थस्त्वतिगम्भीरो
रसवान्सर्वजीवनः । पञ्चमः सर्वसहनश्छेदं भेदं न वेत्ति सः ॥ ८ ॥

तैरेव रममाणे सा बहून्पुत्रानजीजनत् । तत्र तस्यास्रयः पुत्राः
 स्थूलः सूक्ष्मोऽप्यनाकृतिः ॥ ९ ॥ प्रथमः फलदाता च द्वितीयः
 कर्मकारकः । तृतीयः सर्वसंहर्ता पुनरुद्भवबीजभृत् ॥ १० ॥ विरा-
 द्द्विरण्यजठर इति इत्यभिधा क्रमात् । तत्र प्रथमपुत्रस्य जठरे बह-
 वोऽद्भुताः ॥ ११ ॥ स्वबन्धनं स्वयं कृत्वा चीचीकुर्वति जन्तवः ।
 बन्धनारम्भकालेषु हाहा कृत्वापि सर्वतः ॥ १२ ॥ स्वकल्पितप्र-
 माणेभ्यो धर्ममीशं च केचन । जिज्ञासन्त्यस्तिनास्तौति निश्चिन्वन्ति
 स्वसंमतम् ॥ १३ ॥ प्राचीनबुद्धयो मानं पराचीनासु घीषु हि ।
 अविच्छिन्ना प्रवृत्तेषा यतः शिक्षापरम्परा ॥ १४ ॥ अशिक्षित-
 मतिमानं यदि स्वाच्छिक्षया किमु । नवीनापि मतिमानं यदि शिक्षा-
 नुसारिणी ॥ १५ ॥ एतावता मूलसिद्धगुरुशिष्यैव तत्त्वतः । प्रमाणं
 तत्त्वनिश्चित्यै नार्वाचीनमतिः स्वतः ॥ १६ ॥ अप्र प्रमादिनः केचि-
 च्छास्त्राणि च पृथक्पृथक् । अकुर्वन्तत्र विग्रस्ता अपि सन्ति
 जना इमे ॥ १७ ॥ विचारयन्ति नो किंचिदाचार्यः केन शिक्षितः ।
 यद्यसौ शिक्षितः पूर्वशिक्षेवानूदिताऽमुना ॥ १८ ॥ अशिक्षितश्चे-
 तच्छास्त्रं कथं वा मानतामियात् । अशिक्षितवचो मानं चेत्तदा
 शिक्षणं वृथा ॥ १९ ॥ सैव शिक्षेति मन्येऽहं विरोधो यत्र कोऽपि
 न । विरोधपरिहाराय शिक्षा लोकेषु संवता ॥ २० ॥ तस्माद्विरु-
 द्धशास्त्राणि शिक्षाशून्यानि मन्महे । तत्रापि दृश्यते भ्रष्टा इदमेकं
 महान्दुतम् ॥ २१ ॥ यथा मुद्गररूपेण शरावेण विरुध्यते ।
 अविरुद्धा स्वरूपेण सा स्थितिः शिक्षिता मता ॥ २२ ॥ एतादृश-
 स्थितौ केचिच्छिक्षिता अविरोधिनाः । निर्मानमोहाः संन्यस्तारि-
 लकर्माण आसते ॥ २३ ॥ सर्ववादास्पदं विश्वं मिथो विप्रतिपत्ति-
 युक् । तथापि सत्यं मन्यन्ते इदमेकं महान्दुतम् ॥ २४ ॥ अन्योन्य-
 मप्रसिद्धानि रूपाणि दधदद्भुतम् । सुन्दोपसुन्दन्यायेन त्रियन्ते यत्र
 वादिनः ॥ २५ ॥ तत्र विश्वस्तमसयो नृमृगा वादिभिर्हताः ।

हन्यन्तेपि मिथो यत्र महान्नुतमिदं परम् ॥ २६ ॥ स्वमतं स्वय-
 मेवेह सत्यं संमनुते जनः । असाक्षिकं सत्यमिति शुक्ती रूप्यायते
 न किम् ॥ २७ ॥ समानमतयः केचिन्मिथः साक्षिपदे स्थिताः ।
 दूष्यन्ते मित्रमतिभिरिदमत्र महान्नुतम् ॥ २८ ॥ आश्चर्यवत्पश्यति
 कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव धान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
 श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ इत्यर्जुनाय भगवान्वादिनां
 दुर्दशामिमाम् । श्रावयामास तत्त्वज्ञो निर्विवाददशां विशन्
 ॥ ३० ॥ द्वितीयस्तनुजस्तस्या एकः सप्तदशात्मकः । नानाविधानि
 कर्माणि कुर्वन्प्रतिगृहं स्थितः ॥ ३१ ॥ स्थूलस्य सर्वमैश्वर्यं दित्तुः
 कृपणतां गतः । यद्यत्संपाद्येत्तत्तत्तृतीयो प्रसति स्वयम् ॥ ३२ ॥
 तद्भोगात्पुष्टिमापन्नो यातायातैकतत्परः । न यावन्म्रियते भोक्ता
 ज्येष्ठो मूढतमः प्रभुः ॥ ३३ ॥ कथं स म्रियते भोक्ता योवस्था-
 त्रयसौख्यभुक् । तस्मिन्मृते शून्यमेव शिष्यते नास्तिकाश्रितम्
 ॥ ३४ ॥ त्वं शृणुष्व महानुद्धे स भोक्ता म्रियते कथम् । यथा न
 शून्यं शिष्येत नास्तिका येन वञ्चिताः ॥ ३५ ॥ कदाचिदैवयो-
 गेन तारोपास्तिपरायणः । निमग्नः सच्चिदानन्दसिन्धौ सिद्धदशां
 गतः ॥ ३६ ॥ सच्चिदानन्दयतिराडात्मारामः कृपाकरः । दृश्यते-
 ऽनन्तपुण्यौघफलभोगदशां दिशन् ॥ ३७ ॥ तदा तत्पादपाथोजम-
 करन्दमधुघ्नतः । भूत्वा गुञ्जति तत्कर्णोपान्ते स्वान्तस्थदुर्दशाम्
 ॥ ३८ ॥ यद्यद्गुनजिम् तत्रैव सुखं दुःखायते क्षणात् । यन्न
 दुःखेन संमिन्नं तत्सुखं कास्ति तद्ब्रू ॥ ३९ ॥ सत्यं मुमुक्षुव-
 र्यस्त्वं प्रभोऽयं कठिनः कृतः । कामारिः शंकरो लोके सुखसंपत्प-
 रावधिः ॥ ४० ॥ कामे मृते दुःखजालं किमाश्रित्य जिजीविषेत् ।
 कामजन्यः प्रपञ्चोऽयं कामेनैव हि मुज्यते ॥ ४१ ॥ शोच्यतेऽपि
 च तेनैव मृते तस्मिन्क वा जगत् । फ दुःखं फ च वा शोकः फ
 भोगः फ दरिद्रता ॥ ४२ ॥ शिष्यसे पण्ड एकस्त्वं सर्वानन्दपरि-

श्रुतः । शब्दरूपा महामाया तथा सृष्टमिदं जगत् ॥ ४३ ॥ शब्दं
 विहाय पश्य त्वं क वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । यत्र सन्ति महा-
 विद्या अनन्ता अमितार्थदाः ॥ ४४ ॥ कयाचिद्विद्यया सृष्टं कयाचि-
 त्पालितं हि तन् । कयाचित्संहृतं भूयस्सिन्धुः काचिच्च बाधते
 ॥ ४५ ॥ सर्वा अपि च ता विद्या गुरुमार्गमुपाश्रिताः । लुप्ता-
 दिविद्यास्तिस्रस्तु गुह्याद्गुह्यतराः स्मृताः ॥ ४६ ॥ प्रतिकल्पं च
 सा विद्या लभ्यते केनचित्सत्ता । अवान्तरास्तु बहुभिर्लभ्यन्ते
 संप्रदायतः ॥ ४७ ॥ तथा तथा विद्यया च नन्दन्ति बहवो जनाः ।
 प्रपञ्चबाधनी विद्या लभ्या चरमजन्मना ॥ ४८ ॥ शमादिसंप-
 नुक्तेन शस्त्रेण जगतोऽपि च । सद्गुप्तेन विशुद्धेन जन्मना कर्मणापि
 च ॥ ४९ ॥ लक्षान्यमद्भुतकण्ठेन यो भाग्यपरमावधिः । यदमे
 इतरा विद्या अविद्या एव केवलम् ॥ ५० ॥ यत्र कर्मममाप्तिर्नो
 कथं विद्या भवेच्च सा । विश्वे समप्ते कर्माणि कामोऽपि च समा-
 प्यते ॥ ५१ ॥ तस्मिन्ममाप्त आनन्दग्रनिरेव भविष्यति । का सा
 विद्या परानन्दग्रनिरेव भवाम्यहम् ॥ ५२ ॥ यस्माभित्य जग-
 त्सर्वं तृणं पश्येयमश्रमा । तृणवत्पश्यसि त्वं किं जगदेव न
 पश्यसि ॥ ५३ ॥ एतादृशी परा विद्या महाभाग्येन लभ्यते ।
 वदिं तां दिश मे नाथ यथा मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ५४ ॥ महोप-
 कारं मन्येहं दासोऽपि च भवाम्यहम् । भविष्यति कथं दासो
 जगदेव न पश्यसि ॥ ५५ ॥ किमन्योऽहं भविष्यामि नान्यो
 भवसि मन्मते । विश्वं नैव तु पश्यामि किमन्यादवशिष्यते
 ॥ ५६ ॥ यथा वक्ष्यसि विश्वं नेत्येवं विश्वं प्रपश्यसि । महापम-
 त्सारकरीं विद्यां तां देदि मे गुरो ॥ ५७ ॥ किमाश्रयं प्रदास्यामि
 मा मिमहृदयो यव । दानुः प्रतिगृह्णानुश्र सौहार्दं फलमाधनम्
 ॥ ५८ ॥ उभावपि च मोदेने विद्यापि च फलिष्यति । त्वमुत्तरजः
 बुध वंशे बुध्राहं जन्मवान्पुनः ॥ ५९ ॥ सौहार्दमावयोः यस्या-

नृविष्यति सखे वद । तर्हि त्वद्वंश एवाहं गृहीष्यामि पुनर्जनुः
 ॥ ६० ॥ तदाऽवयोस्तु सौहार्दं निष्प्रकम्पं भविष्यति । तर्हि विस्मर
 कल्याण प्राक्तनं सर्वमेव हि ॥ ६१ ॥ देशं जातिं कुलं देहं पितरौ
 भ्रातृवान्धवान् । स्वप्नोत्थान् गिरिनद्यादि प्रपञ्चानिव सर्वतः ॥ ६२ ॥
 शिष्यसे त्वं तदा वत्स शीघ्रं जागृहि जागृहि । शूरो जागर्मि
 विश्वं तु स्वप्नवद्भूयते मया ॥ ६३ ॥ एकोऽहमेव तिष्ठामि विश्वं
 पश्यन्निरास्पदः । आस्पदं त्वं विश्वदृशां चिन्मात्रोऽसि निरञ्जनः
 ॥ ६४ ॥ भासते त्वयि विश्वं तु मृगवारीव चातपे । सत्यमुक्तं
 त्वया नाथ मयि विश्वं विभासते ॥ ६५ ॥ अहमेव विभासीव
 भासते सकलात्मना । बुद्धिमानसि हे वत्स जागर्षिं च महु-
 क्तितः ॥ ६६ ॥ धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि चरमं जन्मं शोभते ।
 वत्स जातोसि मद्वंशे विस्मृताः पूर्ववासनाः ॥ ६७ ॥ मद्वंशवा-
 सनास्तुभ्यं प्रदिशामि सुखी भव । जगन्नास्त्यहमेवासि प्रकाशभ-
 रपूरितः ॥ ६८ ॥ जगन्ति भान्ति मय्येव मदीयकिरणा इव ।
 विलीनमिव भातीद् मय्येव सकलं जगत् ॥ ६९ ॥ अहं भामि ज-
 गन्नैव इति मद्वंशवासनाः । सत्यार्था वासना एता भवबन्धनिकृ-
 न्तनाः ॥ ७० ॥ निधाय हृदि हे वत्स भव मद्वंशभूषणः । भगव-
 न्मधुरा एता वासना दर्शितास्त्वया ॥ ७१ ॥ अधुनैव विमुक्तो-
 ऽस्मि निर्वृतोऽस्मि चिराय च । त्वया संभाषणेनैव विमुक्तोऽस्मि
 क्षणादहम् ॥ ७२ ॥ अतः परं शिष्यते का तां विद्यां संप्रदर्शय ।
 न काचिच्छिष्यते विद्या वासनान्ता हि सा मता ॥ ७३ ॥ संप्रदा-
 यैकलभ्यैषा गुरुकारुण्यहेतुका । यन्न जाने स एवाहं यो ज्ञाता
 ज्ञानविग्रहः ॥ ७४ ॥ प्रत्यग्रूपो योऽहमस्मि स एव परमः शिवः ।
 इत्यभेदनिरूढश्चेद्व्रते प्रत्यक्परत्वके ॥ ७५ ॥ प्रज्ञानरूपं संसिद्धं त्वां
 श्रूते ऋक्श्रुतिः परा ॥ ७६ ॥ अन्नप्राणमनोबुद्धिसुखारयं कोश-
 पथ्यकम् । भासते त्वयि तत्र त्वं भाससे रौप्यशुक्तिवत् ॥ ७७ ॥

यथा सौम्यं शुक्तिघनं तथैव त्वद्धनं जगत् । सत्यज्ञानानन्तरूपं
 त्वां श्रूते याजुषी श्रुतिः ॥ ७८ ॥ अतोऽहं ब्रह्मचिद्रूपोऽवस्थात्रय-
 विवर्जितः । इत्येषा वासना नूनं भवबन्धनशातनी ॥ ७९ ॥
 यन्न वेत्ति जगन्मूलं तत्त्वमित्याह सामगः । वाङ्मात्रं जगदि-
 त्याह यतो नोत्पन्नमेव हि ॥ ८० ॥ अयमात्मा परब्रह्मावस्था-
 त्रयविवर्जितः । अवस्थात्रयसंक्षिप्त इति श्रूते परा श्रुतिः ॥ ८१ ॥
 एतत्सर्वं सत्यमिति तारेणाङ्गीकृतं यतः । अतो वदन्ति सर्वेऽपि वेदा
 ऽमिति चान्ततः ॥ ८२ ॥ एकीभवन्ति सर्वेऽपि वेदा अत्रैव
 मन्त्रके । अतोऽसौ सर्ववेदात्मा अत्र वेदाः शमं गताः ॥ ८३ ॥
 अत्र विद्याः शमं याता अत्र वाचो लयं गताः । अत्र कर्माणि
 नष्टानि अत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥ या दुःखमूलं पण्डस्य पुंसः
 संमोहकारिणी । महामायेति यां प्राहुरनेनैव पलायिता ॥ ८५ ॥
 अनेनैव महामाया स्थापिता सुखरूपतः । यामेव बक्तिं ब्रह्मेति
 वेत्ति कोऽपि महाजनः ॥ ८६ ॥ यस्मिँल्लब्धे मोक्षलक्ष्मीस्तं पुमांसं
 समीहते । अभोक्ता एक एवात्र शिष्यते सुरविग्रहः ॥ ८७ ॥
 रेरे कामं सुखं प्रियस्व रुदरे तेनैव साकं प्रज रेरे लोभं किमस्ति
 ते दिवसता तन्नास्ति यश्चिन्त्यते । मोहस्यापि करद्वयाद्विगलितं
 जालं जगन्नर्तकं धादेव्या मदमत्सरौ विनिहसौ श्रीदेशिकेन्द्राश्र-
 यात् ॥ ८८ ॥ कुत्रास्ते जगदण्डमण्डलमहो निःस्पण्ड एवास्म्यहं
 तत्स्पण्डं गुरुपादयोर्विनिहितं बाण्या इदं तस्य च । धन्यः
 श्रीगुरुराज एव जयति क्षमामण्डलानां गणं फूत्कारेण करोति दूरत
 इमं नेत्रे तुदन्तं घट्ट ॥ ८९ ॥ यश्चिन्त्यते तदेवेह दीयते यदुमि-
 र्जनैः । अचिन्त्यं दीयते किञ्चित्कृण्वेव दयालुना ॥ ९० ॥ चिन्तां
 हरति निर्मूलं कर्माणि दहति क्षणात् । सुरा ददाति सद्विद्यां तस्मै
 श्रीगुरवे नमः ॥ ९१ ॥ सुवन्नेव द्वयं सर्वमपमारयति प्रभुः । स्थाप-
 यत्यद्वयानन्दे तस्मै ॥ ९२ ॥ वत्स जातोसि मद्दंशे विस्मृता

द्वैतवासना । अद्वैतवासना रूढा तस्मादोमिति संस्मर ॥ ९३ ॥ न
 त्वं नाहं नैव जगन्न भोग्यं नापि भोक्तृता । पण्डः पुमांस्त्वमेवासि
 कैवल्यं नाम ते शिवम् ॥ ९४ ॥ चिन्तां त्यज महाबुद्धे सैव
 भायेति कीर्तिता । तस्यां चण्डालकन्यायां त्यक्तायां सर्वतः सुखम्
 ॥ ९५ ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमद्भुतम् । यत्र श्रीपादपा-
 थोजमन्तरा नैव किञ्चन ॥ ९६ ॥ पुनरेकं महाबुद्धे शृणुष्व वचनं
 मम । येनात्मारामता नित्यमभिवर्धेत चन्द्रवत् ॥ ९७ ॥
 प्राणमूर्ध्वं नयत्येषोऽपानं यच्छत्यधोऽपि यः । मध्ये वामन
 आसीनस्तमुपास्व महामते ॥ ९८ ॥ प्राणस्य प्राण एवैष
 वाचो वाङ्मनसो मनः । चक्षुषश्चक्षुरेवैष एष आत्मा
 स्वयंप्रभः ॥ ९९ ॥ विदिताविदितादन्यः सर्वज्ञः सुखचि-
 द्नः । अतिप्रियतमो ह्येष एतदर्थमिदं जगत् ॥ १०० ॥ स
 एव स्वात्मभोगाय संकल्पयति हृद्गतम् । हृद्येव पश्यन्संतुष्टो हृद्येव
 नयते लयम् ॥ १ ॥ हृद्येव तनुते कर्म हृद्येव फलमृच्छति । हृद्येव
 शोचत्यानन्दं हृद्येव परिपश्यति ॥ २ ॥ हृद्येव स्वर्गनरकगमना-
 गमने रतः । हृद्येव देवं भजते तत्प्रसादं हृदि प्रजेत् ॥ ३ ॥ हृद्येव
 मुक्तिमायाति हृदि बन्धं छिनत्त्यपि । एतत्सर्वं महादर्शप्रतिबिम्ब-
 देव हि ॥ ४ ॥ यतोऽन्यस्य प्रवेशाय न मनागपि छिद्रता ।
 न सामग्री काचिदन्या स्वमृते तत्र विद्यते ॥ ५ ॥ का सामग्री
 महादर्शे प्रतिबिम्बे शिलां विना । शिलापि नो परिणता न प्रविष्टं
 च वाष्पकम् ॥ ६ ॥ निमित्तमस्तु चादर्शं बाह्यं त्वयि न युज्यते ।
 यतो भोक्त्रेव सर्वं तु सृष्टं भोग्यं यदुच्यते ॥ ७ ॥ सामग्र्यपि च
 सृष्टैव भोक्त्रा भोगार्थमेव हि । स्वान्या सामग्रिका कुत्र सृष्टव्या
 केन हेतुना । अतः स्वयं स्वसंकल्पाज्जगदात्मासि हे शिशो ॥ ८ ॥
 तस्मात्सोढुं मन्त्रराजं जप वा स्मर वाऽव वा । प्रणवं वा स्मर

स्वान्तःसंकल्पं त्यज सत्त्वरम् ॥ ९ ॥ कैवल्यं धाम संपन्नमस्मि-
 न्नेव क्षणे शिशो । इमामवस्थां जानन्ति सनकाद्या महर्षयः
 ॥ ११० ॥ दत्ताद्या अपि जानन्ति पराम्बायाः प्रसादतः । भग-
 वन्नद्भुतं जातं क माया क च पूरुषः ॥ ११ ॥ क भोक्तारः क दातारः
 क संसारः क्षणादभूत् । कैवल्यमद्वितीयं तु ब्रह्मशब्दातिदूरगम्
 ॥ १२ ॥ अहं शब्दसमीपस्थमानन्दधनभाप्तवान् । गुरुत्वं सत्यमे-
 वासि स्वरूपं मे समर्पितम् ॥ १३ ॥ अयन्नमुजमेवास्मि संप्राप्यं
 किमतः परम् । अज्ञेयं संपरिज्ञातं ज्ञातमित्यपि भाषितुम् ॥ १४ ॥
 स्रज्जां वहति मे चेतः कीदृशी वाक्कला तव । शुवैव हृतं विश्वं
 किं दास्ये तव पूजने ॥ १५ ॥ आत्मानमर्पयाम्यद्य हंसः सोऽहमिति
 स्मरन् । तदैक्यमोमिति ज्ञात्वा निःसंधिः संक्षितोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥
 संतुष्टः स्वपिमि स्वस्थस्त्वत्कृपामश्वके गुरो । इदमालिङ्गनं लोके
 लब्धं केन जनुष्मता ॥ १७ ॥ कृणाय मन्ये भगवन्ब्रह्माद्यानन्द-
 शीकरान् । कैवल्यधाम्नः शीर्षेस्मिन्नावा(?)मेवेतरन्न हि ॥ १८ ॥
 नरीनर्ति मुखं भूरि कांचिच्छ्रावय सत्कथाम् । शृणु वत्स महा-
 बुद्धे महाभाग्यशित्तामणे ॥ १९ ॥ येन ते सुरािनः सर्वे यान्ति
 दृष्टिपथे शिशो । अश्रितवेदेवेदाहो युवा सायुर्ददान्नरुः ॥ १२० ॥
 यशस्वी बलवान्भोक्ता सार्वभौमो धनेश्वरः । एष एकः सुरी लोके
 मानुषानन्दभाजनम् ॥ २१ ॥ यं दृष्ट्वा श्लाघते सर्वलोकोऽयं नति-
 पूर्वकम् । सोऽपि तं श्लाघते नित्यं विषयी गानलोलुपः ॥ २२ ॥ यद्वा-
 नलुब्धा हरिणा गन्धर्वो मानुषेषु यः । स चापि देवगन्धर्व श्लाघते
 रागलोलुपः ॥ २३ ॥ यद्वा नलुब्धा देवाद्याः किं मानुषतनूधृतः ।
 चापि चिरलोकस्थं पितरं श्लाघते चिरम् ॥ २४ ॥ चिरस्थानै-
 करसिको भोगी विषयलम्पटः । स चापि श्लाघते देवमाजानज-
 मिति श्रुतम् ॥ २५ ॥ यं सर्वेऽपि च मन्यन्ते जना अमिततेजसम् ।
 स चापि कर्मदेवं तं श्लाघते संपदावृतम् ॥ २६ ॥ यत्संपत्कर्म-

बलतो बलाद्वेति श्रुतं यतः । सोऽपि तं सहजं देवमक्षीणामितसं-
 पदम् ॥ २७ ॥ श्लाघते भोगरागेण कर्मक्लेशाद्यभावतः । सोऽपि तं
 श्लाघते देवमिन्द्रं सिंहासनेश्वरम् ॥ २८ ॥ यत्संपद्देशलेशेन तुलिताः
 सर्वसंपदः । इन्द्रोऽपि श्लाघते बुद्धिलुब्धस्तं च बृहस्पतिम् ॥ २९ ॥
 यद्बुद्ध्या तुलिता इन्द्रसंपदो लेशलेशतः । अन्यादृताहं वागीशः
 प्रजापतिमकल्मषम् ॥ ३० ॥ श्लाघते यत्प्रजाव्याप्तं सर्वं ब्रह्मा-
 ण्डमण्डलम् । ब्रह्माण्डमण्डलाधीशं ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ३१ ॥
 संपदामत्र सीमेति श्रुतयः प्राहुरादरात् । किमेते सुखिनः सर्वे
 विद्वन्त्यक्तपरायणाः ॥ ३२ ॥ तुच्छबुद्ध्या त्यज्यतेन्यैरन्यैः संगृह्यते
 जगत् । कथं ते सुखिनो ब्रूहि मृगवारिणि वारणाः ॥ ३३ ॥ यत्र
 नो रसलेशोऽपि रमते रसिकः कथम् । रस आत्मा सर्वरसः
 स्वेनैव परितृप्यति ॥ ३४ ॥ यदि त्वादृशपादाब्जमकरन्दरसं
 पिबेत् । दुर्लभं मानुषं जन्म दुर्लभा च मुमुक्षुता ॥ ३५ ॥ दुर्लभा
 साधुभिर्वार्ता यत्र तृप्तिर्निरन्तरा । ब्रह्मादिमानुषान्तानि तृणानीव
 पदानि हि ॥ ३६ ॥ विभान्ति साधुवार्तायामात्मा भाति सुखै-
 कभूः । किं तरङ्गे रसः कश्चिर्लोक प्रकाशोऽस्त्यलङ्कृतौ ॥ ३७ ॥ किं
 सत्ता शुक्तिरजते किं सुखं धावतां बहिः । तरङ्गस्यालङ्कृतेश्च शुक्ति-
 रूप्यमृगान्भसोः ॥ ३८ ॥ सुखं ख्यातिश्च संस्था च वारिहेमा-
 दिकं मतम् । किंचित्कालस्य विश्वस्य सुखमात्मा सनातनः ॥ ३९ ॥
 तस्मादात्माराम एव सुखिराजो विराजते । ममत्वपाशयद्धानां किं
 सुखं केन कुत्र हि ॥ ४० ॥ त्यक्तैपणानां स्वाच्छन्दसीमगानां
 सुखं पदे । निरीहाणां वेदमूर्धवासिनां सहजं सुरम् ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मादिमानुषान्ताः किं श्रमिणो वर्णितुं क्षमाः । यतो वाचो निव-
 र्तन्ते मनो यस्मात्रिवर्तते ॥ ४२ ॥ तद्वक्तुं केन वा शक्यं तद्विद्वान्न
 विभेम्यहम् । श्रीगुरो तव पादाब्जसंगमस्य फलं मया ॥ ४३ ॥
 लब्धं येन फलाकाङ्क्षा सर्वा विगलिता हृदः । गुरुवंशसमुद्भूतस्तृप्ति-

माप्नोति शाश्वतीम् ॥ ४४ ॥ शास्त्रसीमा कर्मसीमा फलसीमा
 च यत्र हि । नमः कैवल्यनाथाय शरणागतवन्धवे ॥ ४५ ॥ भुव-
 नेव हि कैवल्यं ददास्येव मुमुक्षवे ॥ ४६ ॥

इति श्रीकैवल्यपामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतकैवल्यगाथायां
 पुराणपुरुषनिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ॐ तृप्तेनासाद्यते मुक्तिर्नातृप्तेन कदाचन । तस्मात्तृप्तेन चित्तेन
 कालं नय महामते ॥ १ ॥ देवामुरूपरीक्षेयं तृप्त्यतृप्ती इति द्विधा ।
 यथा तृप्तस्तथा देवो यथाऽतृप्तस्तथा सुरः ॥ २ ॥ तृप्तः संपूज्यते
 स्थाने इतरो ध्रमणातुरः । तृप्तस्तर्पयते लोकान्ध्रमयत्नपरः परम्
 ॥ ३ ॥ तृप्तः किं न त्यजेल्लोके न गृहीयात्परः किमु । तृप्तस्त्यजति
 देहाशामतृप्तस्तां च वर्धयेत् ॥ ४ ॥ कर्मकाण्डमवृत्ताय ग्राहं वर्णा-
 धमस्थितिम् । तृप्ताय सर्वसंत्यागं ग्राहार्थिकमिदं धृतिः ॥ ५ ॥
 तृप्तः स्वपिति लोकेषु विमुखो दृश्यवस्तुषु । मार्जारवदतृप्तोऽपि
 जागर्ति जगतीतले ॥ ६ ॥ शास्त्रं भिन्नमतृप्तस्य प्रवृत्तिर्यत्र
 सर्वदा । तृप्तस्यापि च तद्विभ्रं यत्र स्वापो निरन्तरम् ॥ ७ ॥
 तृप्तस्य दर्शनं भिन्नं सुखवार्तेव यत्र हि । अतृप्तस्यापि तद्विभ्रं
 दुःखवार्तेव केवलम् ॥ ८ ॥ अतृप्तोऽन्यमुखं द्रष्टुमशक्तः सुखव-
 र्जितः । तृप्तोऽन्यदुःखवार्तायां कम्पते कोमलान्तरः ॥ ९ ॥ सर्व-
 पामपि मन्त्राणामर्थं एकः सनातनः । इति येन च विज्ञातं स तृप्त
 इति कथ्यते ॥ १० ॥ मन्त्रभेदादर्थभेद इति ज्ञातमशिक्षितैः ।
 अतृप्तिहेतुविज्ञानादतृप्तास्ते जरा मताः ॥ ११ ॥ शास्त्रं न चेत्तृ-
 प्तिहेतुः कथं तच्छास्त्रमुच्यते । तृप्तिकामायोपदेशः पारतर्क्यं न
 युज्यते ॥ १२ ॥ सुखहेतुः स्वतन्त्रत्वमिति सर्वेऽपि जानते । परंतु
 लभ्यते कैश्चिदुपदिष्टैर्महात्मभिः ॥ १३ ॥ कस्यापि वशता द्वैतस-
 त्यबुद्धेर्नरस्य च । यद्वशे विद्यते यत्तु तच्च तस्माद्विभेति हि ॥ १४ ॥

भयवृत्त्योरेकवस्तुनिष्ठा नैवोपपद्यते । तस्मात्तृप्तिश्च त्रि मित्र यत्र स्वात-
 न्त्यमेव हि ॥ १५ ॥ तत्सत्यत्वं तदैव स्याद्यदा द्वैतं मृषा भवेत् ।
 मन्त्रभेदस्ततो यस्मादधिकारविभिन्नता ॥ १६ ॥ तृप्तिकामस्य मन्त्रस्तु
 ॐ नमः सिद्धमित्यहो । यद्वाभात्सर्वसिद्धिः स्यादाकण्ठं तृप्तिकारिणी
 ॥ १७ ॥ सच्चिदानन्दरूपाय गुरवे तृप्तिहेतवे । द्रोणाचलनिवा-
 साय तृप्तायास्तु सद्यो नमः ॥ १८ ॥ सिद्धपञ्चाक्षरीमन्त्रस्यार्थं शृणु
 महत्तरम् । श्रुत्वा यं तृप्तिमाप्नोषि कल्पान्तोऽप्यविनाशिनी ॥ १९ ॥
 यत्समो नास्ति भो वत्स निगमेष्वागमेष्वपि । यो भूर्भिः सर्ववेदानां
 भेदानां मूलकृन्तनः ॥ २० ॥ यत्सिद्धं साधनाकाङ्क्षारहितं साध्य-
 भासकम् । तारैकवेद्ये संसारतारकं तन्नतोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥
 यत्सिद्धं सर्वरूपाणि प्रदर्शयति पश्यति । न तद्रष्टुं नवा दृश्यं
 तारमात्रं नतोऽस्म्यहम् ॥ २२ ॥ यत्सिद्धं सर्ववाग्बीजं वाग्वृक्षफ-
 लरूपकम् । ज्ञेयाज्ञेयनिरासेन तारवेद्यं नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥ सर्व-
 स्यापि च वाग्माशेः सिद्धान्तोऽयमुदाहृतः । ॐ नमः सिद्धमित्येव न
 जीवो न जगन्न रमम् ॥ २४ ॥ ॐ मिलेकाक्षरं ब्रह्म नमः शब्दोऽपि
 जीवकः । तयोरभेदे वाग्माशिरिति सिद्धं समासतः ॥ २५ ॥ ॐ मि-
 र्युक्ते साधकेन सिद्धं कैवल्यमक्षतम् ॥ नमः शब्दस्तदालम्ब्य सूचनाय
 मनौ स्थितः ॥ २६ ॥ भेदवादे मिथो नष्टे कैवल्यं तारसंश्रितम् ।
 सिद्धमित्याह वाग्देवी नमोङ्गीकरणार्थकम् ॥ २७ ॥ अखण्डसिद्धं
 सद्बस्तु निर्विकल्पं निरञ्जनम् । तारवेद्यं परं ब्रह्म तन्नतोऽस्मि
 भवामि तत् ॥ २८ ॥ अखण्डसिद्धं चिद्बस्तु मनोवाचामगोचरम् ।
 तारवेद्यं स्वयं ज्योतिस्तन्नतोऽस्मि भवामि तत् ॥ २९ ॥ अखण्डसि-
 द्धमानन्दं सर्ववादास्पदं परम् । ताररूपं जगज्जीवं तन्नतोऽस्मि
 भवामि तत् ॥ ३० ॥ यः सिद्धः सर्वरूपेण परमात्मा सनातनः ।
 सर्वशब्दासदः स्वच्छो वेदवेद्यस्तमो नमः ॥ ३१ ॥ परोक्षमपरोक्षं
 च यत्रैतद्भासते जगत् । तत्सिद्धं वस्तु तारेण प्रतिपाद्य नमस्यते

॥ ३२ ॥ प्रतिरूपं च यत्सिद्धं प्रतिनाम विभासते । नामरूपे परित्यज्य तारः सिद्धं नमस्यति ॥ ३३ ॥ यस्मिँहृदये पूर्णकामः साधकोऽसौ भविष्यति । तत्सिद्धं दर्शयेच्चारोप्यद्गीकुरु नमस्तुते ॥ ३४ ॥ सर्वेषामपि वेदानां रहस्यमिदमेव हि । ॐ नमःसिद्धमित्याह कैवल्यं पारमार्थिकम् ॥ ३५ ॥ तन्नाणामपि सर्वेषां रहस्यमिदमेव हि । ॐ नमःसिद्धमित्याह कैवल्यं पारमार्थिकम् ॥ ३६ ॥ बुद्धिमद्वार्तया सिद्धं किमस्ति जगतीतले । ॐ नमःसिद्धमित्याह मनुरेप सनातनः ॥ ३७ ॥ ॐमित्युक्ते य एवेह प्रतीयेत परः शिवः । तस्मै सिद्धाय तत्त्वाय गुरवेऽस्तु सदा नमः ॥ ३८ ॥ यत्र यत्र मनो याति तत्र सिद्धाय शोचिषे । तारोद्घाटितरूपाय गुरवेऽस्तु सदा नमः ॥ ३९ ॥ दृश्यं च दर्शनं द्रष्टा य एवैको निगद्यते । तस्मै सिद्धाय तत्त्वाय गुरवेऽस्तु नमोनमः ॥ ४० ॥ द्रोणाचलति-
 वासाय सच्चिदानन्दमूर्तये । यतिवेषधरायास्तु नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ४१ ॥ पञ्चाक्षरस्य मन्त्रस्य रहस्यं वेत्ति शंकरः । अम्बिका वा हरिर्ब्रह्मा वसिष्ठाद्या महर्षयः ॥ ४२ ॥ समश्चितस्य पुंजन्म सफलं दुर्लभं किमु । चिन्तामणिः कल्पवृक्षः कामधेनुरयं मनुः ॥ ४३ ॥ सत्यं शौचं दया भक्तिर्वैराग्यमिति लक्षणम् । यत्रास्ति दुर्लभं तस्य किमस्ति मनुसेविनः ॥ ४४ ॥ सिद्धस्तोत्रमिदं यस्तु गुरोर्लब्ध्वा पठेन्नरः । सिद्धो भवति चाल्पेन कालेनास्मि-
 न्कलावपि ॥ ४५ ॥ गुरुप्रसादो बलवान्न कालो बलवत्तरः । अत्र मानं शिवः साक्षाच्छ्रुतिः स्वानुभवस्तथा ॥ ४६ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता एर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ४७ ॥ देवाः परोक्षताप्रीभाः स्वभावो महतामयम् । सहसा तत्त्वकथनं न स्वभावोऽपि तादृशम् ॥ ४८ ॥ गुरुभक्तिविहीनेषु स्वभक्तिरहितेषु च । नरेषु पशुतुल्येषु

कथं देवः प्रसीदति ॥ ४९ ॥ प्रसन्ने देवदेवेशे श्रीगुरौ तत्त्ववे-
 दिनि । आतृप्ति तत्त्वकथनं सफलं भक्तिभाजिनि ॥ ५० ॥ ज्ञाते
 तत्त्वे तत्प्रसादात्किं फलं तृप्तिमन्तरा । इयमेव परा सिद्धिश्चरमा-
 न्तिमजन्मनाम् ॥ ५१ ॥ पश्य तृप्ता हरिर्ब्रह्मा शंकरः श्रीपरा-
 म्यिका । सिद्धान्तशिखरारूढा वृत्ताद्याश्च महर्षयः ॥ ५२ ॥
 सिद्धान्तो यैर्न विज्ञातस्त्वप्तिं यास्यन्ति ते कथम् । हृद्धारित्र्यं कथं
 तेषां निवर्तेत चिरन्तनम् ॥ ५३ ॥ तस्मात्तृप्ता मोक्षभाजः सिद्धा-
 न्तज्ञा विचक्षणाः । दैवी संपदमारूढा गुर्वाज्ञामार्गचारिणः ॥ ५४ ॥
 तस्माद्गुरौ हरौ भक्तिमङ्गीकृत्य भवं तर । न ताभ्यामन्तरा कोऽपि
 सिद्धपञ्चाक्षरीं वेदेत् ॥ ५५ ॥ श्रीगुरुं बुद्धिदातारं मन्यन्ते सकला
 जनाः । तमेवेशं ग्राह्यं देवी गायत्री सर्वसंमता ॥ ५६ ॥ तस्मा-
 त्त्पादपाथोजमकरन्दरसं पिबन् । सिद्धपञ्चाक्षरीमन्त्ररहस्यं लभते
 नरः ॥ ५७ ॥ श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म तदेव नम उच्यते । यस्मात्तस्मै
 सर्वकामा नमन्तीति यजुःश्रुतिः ॥ ५८ ॥ असाध्यं सर्वथा नित्य-
 सिद्धत्वात्सिद्धमुच्यते । तस्मात्तदौ नमःसिद्धमुपास्यं श्रेयमेव च
 ॥ ५९ ॥ ॐकारेणाविचालित्वं नमःशब्देन साक्षिता । सिद्धशब्देन
 लब्धत्वं मनुराह सनातनः ॥ ६० ॥ नैतन्मन्त्रसमः कोपि मन्त्रो-
 ऽस्ति जगतीतले । कामधेनुः कल्पवृक्ष इव तृप्तिकरः परः ॥ ६१ ॥
 न श्रोतव्यं न मन्तव्यं न ज्ञातव्यं च किञ्चन । शिष्येतास्मिन्मनौ
 लब्धे न भोक्तव्यं च किञ्चन ॥ ६२ ॥ एतद्विज्ञानसिद्धयर्थं प्रवृत्ता
 ह्यक्षरावली । सा वेदादिस्वरूपेण चैतदन्तावसीयते ॥ ६३ ॥ नमस्ते
 गुरुनाथाय पाठिता सकला श्रुतिः । पञ्चाक्षरमिपेणैव निमेषोद्घा-
 टनं कृतम् ॥ ६४ ॥ पदत्रयेण यस्मात्त्वं व्याप्य तिष्ठसि हे गुरो ।

१ तत्त्वविषयेद्वारम्भकोऽनेहसा उत्त्वविद्भवेत् । पशुप्राये गुरो शिष्यः पशुरेव न
 संशयः । ईदृशस्यापि प्रकरणस्य प्रकृते आसीदावश्यकता. २ कवभाष ऐच्छिउद्गः.
 ३ सिद्धावलोकनमेतत्.

त्रिविक्रमोसि भगवन्पादयोरस्म्यहं बलिः ॥ ६५ ॥ गुरोः सदन-
मासाद्य येन केन वपुष्माता । संपादितः प्रसादश्चेत्तं मन्ये भाग्य-
शालिनम् ॥ ६६ ॥ गुरोरपि गृहं गत्वा धिक्कृत्यैव निराकृतः ।
पशोः पशुतरं मन्ये तं नरं त्वपरं ररम् ॥ ६७ ॥ कृपादृष्टिर्द्वयो-
र्दृष्टा गुरौ मातरि चानघा । तत्र तीर्थे नरः स्नात्वैवाक्षयं सुखमे-
यते ॥ ६८ ॥ सुरं स्थापयते माता सुखं स्थापयते गुरुः । नान्यः
कश्चित्सुखस्थापकमं वेत्ति द्वयं विना ॥ ६९ ॥ द्वाघेय पोपकौ लोके
इतरे शोपका मताः । भोगेन माता ज्ञानेन गुरुः पोपयते दिशुम्
॥ ७० ॥ पुनः शृणु महाप्राज्ञ कृतं पथ्यं च मे ययः । यज्ज्ञानेन
भवेत्पुष्टिः कैवल्यारोहणक्रमे ॥ ७१ ॥ पङ्क्तिधानि दरिद्राणि यस्य
नष्टानि बोधतः । स कैवल्यपदारोहाधिकारी श्रीगुरोः सुतः ॥ ७२ ॥
केन मानेन संसिद्धौ हर्षशोकौ वदाशु मे । कस्तयोर्विषयः सिद्धः
कथं वा संस्थितौ हि तौ ॥ ७३ ॥ न किञ्चित्तत्र मानं तु पशुदृष्टि-
मृते कृतम् । कथं मृगजलाम्भेऽस्यिन्सत्यमुद्धिमृते हि तौ ॥ ७४ ॥
इयमेव पशोर्दृष्टिर्या दृष्टं मनुते हठात् । न विचारविशालत्वं तत्रै-
वैतौ स्थितिं गतौ ॥ ७५ ॥ पङ्क्तिमे रिपवो येन जिताः कामादयः
शठाः । गुरुदत्तपदारूढो मुक्तो दैवेन जायते ॥ ७६ ॥ पङ्क्तिमे
रिपवो येन जितास्तेन जगज्जितम् । गुरुदत्तपदारूढो मुक्तो दैवेन
जायते ॥ ७७ ॥ गुरुदत्तपदं तत्तु यत्र किञ्चिन्न विद्यते । कैवल्य-
धाम तद्विद्धि न चिन्त्यं नापि चिन्तनम् ॥ ७८ ॥ यः सेवामन-
पेक्ष्य यीक्ष्य शरणं यात मुदैकाक्षरं वेदानामखिलाकानां हृदि दृढं
गाढं निगूढं रसम् । दत्ते दास्यति दत्तवान्निजपदान्भोजाश्रिते
सज्जने तस्मै श्रीगुरवे दयार्द्रवपुपे भूयात्सदा भङ्गलम् ॥ ७९ ॥ वत्स
तुष्टोसि ते बुद्ध्या वाचस्तुप्यन्ति मामकाः । हृदये तव तिष्ठन्तु चिरं
जीव मुखं वस ॥ ८० ॥ का क्षुब्धच्छ्वासे विश्वे का क्षुदासनि चि-
द्रसे । नित्यलब्धे परानन्दे वृत्तिरेवावशिष्यते ॥ ८१ ॥ किंवा वृत्तस्य

(ब्रह्मविचारः १) भगवद्गीताशास्त्रोपसंहारः १२ । १८१

कर्तव्यं जगद्विस्मरणं विना । तच्च स्वयं भवत्येव जाग्रतः स्वप्नव-
च्छिदो ॥ ८२ ॥ दुर्लभौ श्रीगुरोः पादौ न मोक्षो यत दुर्लभः ।
यतस्तत्पादपाथोजमाश्रित्यैव प्रतिष्ठितः ॥ ८३ ॥ वाक्शक्तिबोध-
गगने शिवे क्रीडति सा शिवा । तामालिङ्ग्य दृढं शेते स्वानन्दे
मुखमद्वयः ॥ ८४ ॥ पश्य क्रीडा शमं याति सामरस्यं च जृम्भते ।
को बोधोऽस्ति विना शब्दं कः शब्दो बोधमन्तरा ॥ ८५ ॥ बोधः
शब्द इति व्यक्तं वक्तुं शक्नोति को नरः । गतौ तौ शब्दबोधाख्यौ
जगद्रूपधरौ नदौ ॥ ८६ ॥ कैवल्यधाम्नि संलीनौ तथा सह मया
सह । आवयोः संगमस्यैतत्फलं यत्सहजं सुखम् ॥ ८७ ॥ विश्र-
म्यतामत्र वत्स नात्र किञ्चन विद्यते । भाषणं बहु संजातं मयापि
च विरम्यते ॥ ८८ ॥ प्रणवाक्षररूपायै शिवायै सततं नमः ।
तदेकज्ञानवित्ताय शिवाय सततं नमः ॥ ८९ ॥ तत्सामरस्यवित्ताय
गुरवे स्वस्ति मे सदा । तत्पादपद्मरजसा स्नातेभ्योऽप्यस्तु मङ्गलम्
॥ ९० ॥ कैवल्यगाथे दुग्धि त्वं शान्ते दान्ते निजं रसम् । येन
तुष्येच्छ्रीगुरुर्मे निरामिपदयाकरः ॥ ९१ ॥

॥ इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दविरचितार्था कैवल्यगाथायां
निर्वाणपदवीकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भगवद्गीताशास्त्रोपसंहारः ॥ १२ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

धीश्रीसंगतिवित्प्रौढौ नरनारायणावृषी ।

को न वन्देत् गतिमात्र नन्देत्तद्वचःसु कः ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्भगवद्गीतायां नीतिधर्मासिद्धान्तदधिकारिव्यवस्थापिका-
यामुपसंहारवाक्यं 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं

१ मोक्षोपयोगिशास्त्रपरिशीलनव्यसन्नितया परिचितमोक्षरहस्यमित्यर्थः.

त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इति । उपसंहारे परामृष्टे सर्व शास्त्रं परामृष्टं भवतीति न्यायेन तत्परामृष्टशामः । कः प्रसङ्गो भगवतः सर्वधर्मपरित्यागकथनेऽनुपदमेवोक्तं स्वयमेव 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममि'ति । नापि पृष्टमर्जुनेन सर्वधर्मपरित्यागः कर्तव्यो न वेति । यदि सर्वधर्मपरित्याग एवोपदिष्टः तर्हि कथं भवेद्धर्म-स्थापनम् । यदि धर्मस्थापनं तदा कथं सर्वधर्मपरित्यागोपदेशः । अत्र धीजमन्वेष्टव्यमन्विष्टं वा स्यात् । नापृष्टोपदेशः संभवति । यथा पृष्टं नथोत्तराणि दत्तानि भगवता । क्षत्रियाणां न संन्यासाधिकार इति च बोधितं । 'न निरभिर्नचाऽक्रिय' इति । तर्ह्यभिस्मारापशास्त्रस्य नावकाशस्तथा शिरासूत्रत्यागशास्त्रस्यापि । सत्यं क्षत्रियेष्वनवकाशः—'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति, 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत' इति च वाक्यान्तरात् । तस्मात् 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-त्यागं प्राप्नुस्त्यागं विचक्षणा' इति पृथक्कृतिः । कर्मणां काममूल-त्वम् । कामश्चैपणा च पर्यायः । एपणात्यागो हि संन्यासः । 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिच्छती'ति वाक्यशेषात् । 'संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषी-केश पृथक्केशिनिपूदने'ति संन्यासत्यागपार्थक्यजिज्ञासायां काम-मूलसर्वकर्मणां त्यागः संन्यास इतरे त्यागविशेषा इति । अत्र कवयो विचक्षणा मनीषिणस्त्रयोऽधिकारिणो निर्दिष्टाः क्रमेण ब्राह्म-णक्षत्रविशस्तत्र ब्राह्मणः संन्यासेऽपरौ द्वौ त्यागेऽधिकृतानिति व्य-जस्थायां प्राप्तायां कविमतमनुरन्धानं शिरासूत्रत्यागशास्त्रमभिस्म-रन्त्या च ब्राह्मणेषु चरितार्थं प्रतिबन्धाभावादधर्म्यान्निधानात् 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ती'ति श्रुतेश्च । तस्मादुपन्यस्तवाक्ये कवयो ब्राह्मणाः । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयात् । तस्मात् लोकद्वयविदो विच-

क्षणाः क्षत्रियाः समुचयावलम्बिनः तथाधिकारात् जनकादि-
वत्फलत्यागपराः । तत्र संमतिर्भगवत इदानीमावयोः क्षत्रियत्वा-
न्निश्चितं मतमुत्तममिति । उत्तमत्वं तु युद्धप्रसङ्गे क्लैव्याङ्गीकारप्रस-
ङ्गाभावात् । अतएवाह—‘नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित’इति । तमोधर्मः
क्लैव्यं । नियतं च युद्धं । तथाच नीतिः पुराणी । ‘असन्तुष्टा द्विजा
नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभुजः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च
कुलाङ्गने’ति । संन्यासो नाम संतोषधर्मः । सच ब्राह्मणानामेव
युक्तोऽन्यस्य ‘परधर्मो भयावह’ इति मनसि निदधतापि सर्वधर्म-
परित्यागः कथमुपदेष्टव्य इति विचक्षणानामैहिकामुष्मिकज्ञानवतां
कोटिप्रविष्टस्य भगवतः संमतेरर्थो वेदिव्यः । एकवाक्यत्वाय
मनीषिणो व्यवहारचतुरा विशः सभ्या एतल्लोकचतुरास्तेषां मतं
परिशिष्टं दुष्टकर्मपरित्यागः त्याग इति निमग्ना माभूदप्ये नौरिति
व्यवहारविदां तदुपन्यासः । सत्येवं कोऽवकाशो भगवतो—
‘मन्मता भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं
ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे’ इति विधिवचनानि सफलानि ब्रुवत
इति चेदस्तु ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इति लक्षणसमन्वयो न तद्वि-
रोधलेशोऽपि । यस्मात्प्रथमाध्याये दत्तोऽवकाशः पार्थेन ‘समाना-
नामुत्तमश्लोको भवती’ति श्रुतिमनुस्मृत्य ‘स्वजनं हि कथं हत्वा
सुखिनः स्याम माधवे’ति शङ्कामुत्थाप्य युद्धे स्वपरविचारस्यासां-
प्रतत्वेऽपि दृढं पूर्वपक्षमुपन्यस्तवान्—‘यद्यप्येते न पश्यन्ति
लोभोऽपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ।
कथं न ज्ञेयस्मामिः पापादस्मान्निरर्तितुम्’ । अस्मामिः समावर्तन-
समये गुरुमिरध्यापितां—‘प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरि’ति श्रुतिं
जानानैः । अस्तु मित्रद्रोहः पुनः मैत्रीप्रसङ्गात् । अतएव संनिहित-
मासीत् । कुलक्षये दोषं विशदयति—‘कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्य-

द्विर्जनार्दन । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे
मष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत । अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदु-
ष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ।
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्त-
पिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्सा-
द्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां
मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमे'ति ।
जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु नष्टेषु मनुष्यमात्रे पर्यवसित एव उपपन्नः ।—
'अहो यत महत्पापं कर्तुं व्ययसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं
स्वजनमुद्यताः । पूर्वपक्षमेवं समाप्य वर्णसंकरहेतुता प्रतिपक्षिष्वे-
वास्त्वित्याह ।—'यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्त-
राष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्' । इतीमां शङ्कां यावन्न समा-
धास्यसि तावन्न चापं विभर्मि इति पार्थाभिप्रायं संजय उवाच ।
'एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं
चापं शोकसंविम्वमानस' इति । अतएव उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति भूयः प्रति-
बोधितोऽपि 'हैव्यं मास्मगमः पार्थ' इति कोपितोऽपि नोत्तस्थौ तस्मात्क-
लिप्रसारशङ्कां यावन्न समाधास्यामि तावदयं नरोऽपि नोपतिष्ठेदिति
विज्ञाय लिङ्गैराह ।—'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति । ये कैचिज्जातिधर्माः
कुलधर्माश्च ते कलेः पञ्चसहस्रान्ते भुर्भूयो भविष्यन्ति नाधुना,
न तत्र त्वं निमित्तम् । कस्मादेतत् तदाह—'मामेकं शरणं ब्रजे'ति ।
सर्वविधस्य रक्षितारं मामेकमेव विद्धि पञ्चसहस्रान्तं जातिधर्मा-
न्कुलधर्माश्च फालयिष्यामि । कस्माच्चदन्तता तदाह—अहं त्वा
सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । त्वयि धर्मोपप्लवनिमित्तता माभूदिति ।
तर्ह्युपप्लव एव माभूदिति चेत्त्वं तु माशुचः कालचरित्राणि न रोदुं
शक्यन्ते ये शक्नुवन्ति ते धुरीणाः यथा श्रीशङ्करः यथा वा भवान् ।
धर्मोपप्लवनिमित्तता तु धार्तराष्ट्रेष्ववतरति । न त्वयि न मयि ।

ब्रह्मसूत्रकुतूहलम् ॥ १३ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति च । यत्कृपावश-
तस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा ॥ १ ॥ मिथते हृदयमन्धिद्विद्यन्ते
सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेऽपरावरे ॥ २ ॥
नूनं हि भक्तिर्गुरुपादुकायां नूनं हि शक्तिर्गुरुपादुकायाम् ।
नूनं हि मुक्तिर्गुरुपादुकायां नूनं हि मुक्तिर्गुरुपादुकायाम् ॥ ३ ॥
नमोस्तु गुरवे तस्मै यत्र तत्र निवासने । सच्चिदानन्दपादाय
चरमाय मुहुर्मम ॥ ४ ॥

अथ भगवतो व्यासस्य ब्रह्मसूत्राणि विमृशामः कानिचिद-
धामति । अभूत्पूर्वमीमांसासामर्हर्षिषु यथा “को अद्धा वेद क इह
प्रयोचत्कुत आजाता युत इयं विसृष्टिः । अर्वादेवा अस्य विसर्ज-
नेनाथा को वेद यत आवभूव । इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि
वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तसो भङ्ग वेद
यदि वा न वेदे”ति दुर्निरूपत्वं प्रपञ्चस्य प्रदर्श्य “किंस्त्रिद्वयं
क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतप्तुः । मनीषिणो
मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भवानि धारयन्” इति तर्काभ्य-
नुज्ञां दत्वा तर्काणामप्रतिष्ठानाद् श्रुत्यैव सिद्धान्तः श्रावितो “ब्रह्म
धनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतप्तुः”रिति । अस्या
एव मीमांसाया वाक्यशेषः ‘सर्वो वेदान्त’ इति सूचयन्भगवा-
न्वादरायणकृष्णः सूत्रयामासोपनिषदः कस्मादुत्थितेयं मीमांसेति
महामुनीनां जिज्ञासाप्रसङ्गे । नह्यप्रसक्तं पण्डितः किञ्चिद्विरति
वृत्ते वा तस्मादस्या मीमांसाया इयमुत्थानिका ।

ॐ सकलेष्वपि लोकेषु ज्ञानमज्ञानमिति पदार्थद्वयं सकलसंमत-
मत एव पश्यन्ति गृह्णन्ति च । सकलसंमतमोहविनाशाय ज्यो-

तीपि सूर्यादिशब्दान्तानि दृश्यन्ते तैज्योतिर्भिर्व्यवहाराः सर्वे साध्यन्ते निर्विवादम् । तत्र च मोहपात्रे संसारे केचित्सूर्येण ज्योतिषा केचिच्चन्द्रेण केचिदग्निना केचिद्वाभ्यां केचिन्निभिरेकेन केचित्पश्यन्ति नानाविधांश्चमत्कारांस्तमोगर्भे भूयः पश्यन्तोऽपि मुह्यन्ति ततोऽवशिष्टमेव तमो नान्तं पश्यति कश्चन कस्यचित् । अतएव कश्चित्पृच्छति कश्चिद्वक्ति तस्योत्तरं तस्मात्सिद्धं ज्योतिर्द्वं शब्दस्य । तेन सूक्ष्मो व्यवहारः सिध्यति मानुषादीनाम् । यथा-यथा व्युत्पत्तिस्तथातथा शब्दप्रामाण्यं प्रसिद्धं मानुषेषु । प्रत्यक्ष-मात्रेण व्यवहरन्ति केचित्, केचित्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां, केचिदु-पमानेन त्रिभिः, केचिच्छब्देन चतुर्भिः, केचिदर्थपत्त्या पञ्चभिः, केचिदनुपलब्ध्या षड्भिर्व्यवहरन्ति मिथः कलहायन्ते च । न केन-चित्प्रमाणेन निर्णीतं विश्वं, यदि निर्णीतं तर्हि कस्मात्कलहा एते पृथगपि प्रमाणावलम्बास्त्वं यथा पश्यसि तथा नास्ति, यथाहं पश्यामि तथैवैतदिति सिद्धान्तयामासुः । किमेव सिद्धान्तः, कि-मेवा प्रमाणसरणिः, किमेतत्पाण्डित्यं, किमेवा संसारनिवृत्तिरिति भगवती श्रुतिराह—नास्ति नानात्वं नास्त्यग्रहोति । यत्सैकसा-क्षिकं तत्कथमस्ति स्वप्नादिवत् । अतएवागमापायिनामभावं नित्य-मङ्गीकुर्वन्ति केचित् येन स्वाभावसामानाधिकरण्यं नित्यसिद्धम् । यत्र स्वयमस्ति तत्रैव स्वाभावो घटादिप्रपञ्चस्य तथापि प्रतीति-मात्रप्रतियन्धस्तेनैव हेतुनाऽस्तीति व्यवह्रियते । अभासो नामा-ऽनुपलब्धिः स च नित्यः । स्वं नामानुपलब्धिवसामानाधिकरण्ये-नोपलब्धिविषयस्तदङ्गीकारः किं प्रामाणिकस्तस्मादङ्गीकुरु । नेह नानास्तीति यद्यस्ति तर्हि कथं नित्योत्पन्ताभावः ? तस्मात्तुण्ठी-भूतप्रमाणानामनपोढत्वमसां सिद्धान्तः संसारोस्तीति । तत्र च चमत्कारः कश्चित्त्वानि षट्त्रिंशदित्याह कश्चित्पञ्चविंशतिं चतु-र्विंशतिं षोडशं सप्तं चत्वारि त्रयो द्वावेक इति । कथमपि यदनु

कोऽपि, तथापि यथादृष्टि निरूपणं तत् तदस्तस्यास्तित्वसाधनं
दुर्घटमित्यत्यन्ताभावो नित्यः सिद्धस्तत्त्वमानाधिकरणोपलब्धिरनु-
पलब्धिरिति वेदयति तस्माद्देद इति परंपरासिद्धत्वाच्छ्रुतिरिति ।
सा प्राह सर्वं ब्रह्मेति भ्रमप्रतीवानामधिष्ठानेनरूपासंभवात्तत्र
कल्पयन्ति परमाण्वादीन्युपादानानि न तत्र किञ्चिन्मानं तमोगर्भे
तर्कासंभवात् । अतएव मतभेदा यत्नन्ते । तत्र च हेतुः कल्प-
कभेदात्कल्पनाभेदस्ततो मतभेदः ताः सर्वाः कल्पनाः सर्वज्ञस्य
परमेश्वरस्य विषया(ये) भ्रमात्मका भ्रमपोषकाश्च । तत उवाच
भगवाननादिः परमपुरुषः शास्त्रमनादिसिद्धम् । यत्र भ्रमात्मकस्यापि
विश्वस्य व्यवस्था बाधश्च निरूपितः कर्मकाण्डो ज्ञानकाण्ड इति
काण्डद्वयेन । तत्र पूर्वकाण्डेन सत्यवस्थे विश्वे ज्ञाते शास्त्रप्रा-
माण्यमद्वैततो व्युत्पत्तिवृद्धिः पूर्णायां व्युत्पत्तौ तत्त्वमसीत्याह ।
यत्त इदं वाचारम्भणं जगत् ततो यदवाचारम्भणं वाचा-
रम्भणसमर्थं तत्त्वमसीत्याह । वाचारम्भणश्रुतेरेवाथो 'नेह नानास्ति
किञ्चन', 'यत्र द्वैतमिव भवती'त्यादिः । तत्त्वमसीत्यस्यैवाथो 'इहं
ब्रह्मास्मी'ति जीवग्रहणक्यम् । अत्र बहवोऽर्था वर्णिताः पण्डितै-
रपि यथामति परंतु मिथ्याभूतस्य न भेदहेतुत्वमिति निर्विवादम् ।
नहि मरीचिजलं मरुभेदाय दृष्टं जलं तु दृष्टं । सति तथात्वे कः
प्रतिबन्धस्तत्त्वमसीत्येक्यविज्ञाने ? तस्मादिदमनुमीयते यावद्वा-
चारम्भणश्रुतेर्नार्थविज्ञानं तावद्वैतमिव भवतीति श्रुतेर्नार्थविज्ञानं
तस्मिन्प्रतिबद्धे नेह नानेति वाक्यं प्रतिबद्धं तदा तत्त्वमसीति वाक्यं
च प्रतिबद्धमेवेति । किं मृगवारि मरुभेदायालं पश्य पश्य मृग-
वारि मरुभेदेहेतुं मा घद तदा ज्ञातः स्याद् श्रुतीनामर्थः । यदि
कोऽपि नाप्राप्त्यजगत्तदा नावदिष्यच्छ्रुतिर्नेह नानास्तीति । स्वाभा-
वसामानाधिकरण्यं च प्राह श्रुति 'नासदासीदि'त्यादिना 'सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदि'त्यादिना च । तस्मान्मृगवारिवत्स्वाभावसामानाधि-

करणं विश्वं मिथ्येति भेदहेतोरभावाजीवो ब्रह्मेति । किं मृगवार्य-
नूपत्वाननूपत्वाभ्यां मरुभूमौ भेदं विदध्वात् । किं स एवायं मरु-
रित्युपदेशं प्रतिवन्धीयात् । स्वयं मिथ्यामूतस्य न भेदहेतुत्वमिति
व्युत्पन्नानां जीवब्रह्मैक्यबोधः प्रतिबन्धरहितः । तदितरेषां केषां-
चिद्व्युत्पन्नानां सर्वज्ञत्वात्पञ्चत्वादिधर्मप्रयोजकत्वान्न मिथ्या विश्व-
मिति ध्रुवतां ब्रह्मत्वं प्रतिबद्धम् । अत्र व्युत्पत्तिरेव ब्रह्मत्वाब्रह्म-
त्वबोधे कारणमेकमेव तु शास्त्रम् । यथा जगत्स्यव्युत्पन्नानां नास्ति
नीतिर्व्युत्पन्नानामस्ति, यथा शास्त्रेष्वव्युत्पन्नानां नास्तीश्वरो व्युत्प-
न्नानामस्ति, तत्राव्युत्पन्नानां परोक्षो व्युत्पन्नानामपरोक्षः स तस्मि-
न्नव्युत्पन्नानां कर्तृत्वभोक्तृत्वादयो व्युत्पन्नानां तदुभयरहितः
तत्रापि व्युत्पन्नानामखण्डैकरसः । सा च व्युत्पत्तिः शिक्षकव्यु-
त्पत्त्यनुरूपा । अतः सर्वशिक्षकस्य भगवत इयं शिक्षा 'त्रैगुण्य-
विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाऽर्जुने'ति । तत्रोपपत्तिमाह ।
'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आलवानिति'ति । निर्द्वन्द्व इति
त्यक्तद्वैतबुद्धिः । नित्यसत्त्वस्थ इति परिशिष्टसन्मात्रानुसंधातेति ।
निर्योगक्षेम इति स्वाभावसमानाधिकरणानां वस्तूनामयाचनमसं-
ग्रह इति । आलवानिति परिशिष्टः सन्मात्रोऽहमिति विश्रान्त
इत्यर्थः । इत्थं विजानतां सर्वशाखिनामेक एव सिद्धान्त इत्याह
'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्म-
णस्य विजानत' इति । यथा सर्वतः संप्लुतोदक उदपाने सरसि
कस्मिन्नपि घटे यावांस्तावानेवार्थस्तथा ब्राह्मणस्य मातापितृशिक्षा-
पूर्वकगुरुसंप्रदायादधिगतविद्यस्य विजानतस्तत्त्वमेकमेव सर्वेष्वपि
वेदेषु । तस्मान्मतभेदः शिक्षोपप्लवमूल इति पर्यवसानम् । अत-

१ अमेदिशं नृप इत्यात्पुरुषतदिगमैरिति वद्व्याधान्येनोपलक्षणतया ब्राह्मणपदो-
पादानम् । अतएव च मूर्खेभ्यारुतवे विजानता इति विशेषणं, सिद्ध्ये
जन्मना तस्यापि ब्राह्मणत्वात्.

एवाह 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरनन्दने'ति शिक्षितबुद्धे-
रेकविषयत्वादेकत्वमित्यर्थः । इति शिक्षितबुद्धे समाध्यधिकार-
मुक्त्वा तदितरस्यानधिकारमाह 'बहुशाखाद्यनन्ताश्च बुद्धयो-
ऽव्यवसायिना' मिति । अव्यवसायिनामशिक्षितानां बुद्धयो बहु-
शाखा स्वेच्छया परूपनारूढा बहुविषयत्वादनन्ता इत्यर्थः ।
लोकाशया लोका लभ्यन्ते यथाय लोक तथा परमात्माशया
परमात्मा सनिहितोऽपि लभ्येत समिच्छन्ति सर्वे जना ब्रह्मा-
दिलोकान्, न समिच्छन्ति परमात्मानं यो हि यत्र कुत्रापि
लभ्यते गुरुप्रसादप्रासादः । अतएवाह 'इदमेव तैर्जितं सर्गो
येषां साम्ये स्थितं मनः' इति । तस्मात्साम्यशिक्षणं गुरुलक्षणम् ।
तत्साम्यं चाह 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिता'
इति भगवान्सान्दीपिनिसंप्रदायस्य । निर्दोषमिति सुखदुःख-
दूरत्वादिदोषरहितं, सममिति सर्वज्ञत्वाल्लक्षणत्वादिवैषम्यरहितम् ।
सस्येव जिज्ञासितव्यत्वमाह ब्रह्मेति । तस्मान्निर्दिष्टाज्ञानात्ते
जिज्ञासवो ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थः । किं कुक्षौ कलहं पालयन्तो
ब्रह्मनिष्ठा उताद्वितीयं ब्रह्म वदन्तो ब्रह्मनिष्ठा इति विचार्य ।
अतएवाह जगद्गुरं कृष्णं 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि
हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पाण्डित्यं समदर्शिनः' इति ।
अस्यायमभिप्रायो यदि वैषम्यदृष्टिस्तर्हि जगद्दृष्टिः, यदि समदृ-
ष्टिस्तर्हि ब्रह्मदृष्टिरिति । इदमेव पाण्डित्यं शिक्षाफलम् । किं
मृगवारिणि वैषम्यं वैषम्यं, किं रज्जुसर्पं सर्पं, किं शुक्तिरौप्यं
रौप्यं, किं ब्रह्मणि जगज्जगदिति शिक्षाफलं प्रदर्शितं पाण्डित्यं
समदर्शिनः इति । अतएवाह शुक्तिरपि विदिताविदितान्यत्वं तयो-
रपि वैषम्ये गणनात् 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी'ति ।
इदमेव स्वप्रकाशत्वं यद्विदिताविदितान्यत्वं विदितत्वे परप्रकाश-
त्वमविदितत्वेऽप्रकाशत्वं तुच्छत्वं वा । तदुभयातीतं आत्मा ।

एवं ज्ञानतत्त्वं निरूपितम् । यत्र विदितं नानभ्युपगतं तच्च नास्-
 नोऽतिरिच्यते । अतएवाज्ञानोपस्थापितं सर्वं प्रकाशयति यथा
 सुवर्णं स्वर्णकारोपस्थापितानलङ्कारान्, यदि नास्मा स्यादलङ्का-
 राणां सुवर्णं तदा न प्रकाशयेदुपस्थापनमात्रेण तथा यदि नास्मा
 स्याज्ज्ञानं तदा न प्रकाशयेद्विश्वमज्ञानोपस्थापितम् । न कर्मणा
 नाभावेन घोपस्थापितं तयोरप्यज्ञानोपस्थापितत्वाद्विश्ववैचित्र्याय ।
 तच्चाज्ञानं विश्वहेतुत्वात् सत्, बाधयोग्यत्वादसत् । अन्यथा
 प्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । अतएव व्यवहरन्ति जना अस्मिन्नर्थं इदं
 प्रमाणमिति । संप्रतिपन्ने च तस्मिन् भ्रमो निवृत्त इति मन्यन्ते ।
 भ्रमो नाम विपरीतज्ञानमिति सकलसंमतं तच्च नश्यति प्रमाण-
 सहकृतधिया, सा च धीः प्रमाणप्रापितार्थाकारा तिष्ठति निश्चलं
 तत एव पूर्वदृष्टदर्शननिषेधः । तस्मादेव वक्तृश्रोत्रोः संप्रतिपत्तिः ।
 एतदेव प्रमाणानां बलं यदज्ञातज्ञापनं येनाज्ञातता प्रस्ताऽविद्य-
 मानवस्तुप्रदर्शनपरायणा यदि विद्यमानमेव प्रदर्शयेत्तदा प्रमा-
 णकोटौ निवेशस्तद्दर्शनहेतोस्तदा येन यथा प्रतीतं तथैव तदिति
 प्राप्तं तदापि प्रमाणमन्विष्यन्ति किमस्मद्दर्शनानुकूलमिति केचि-
 दुदाहरन्ति केचित्कल्पयन्ति स्वस्वदर्शनप्रामाण्याग्रहान् । कथमपि
 कल्पयन्तूदाहरन्तु वा प्रमाणं तथापि स्वदर्शननिष्ठानामज्ञत्वम-
 व्याहतमेव । एतदेवाज्ञानं यत्स्वस्वदर्शननिष्ठत्वं तत एव कलहा
 नोपशाम्यन्ति । तस्माद्ब्रह्मवादिनो मन्यन्ते सर्वेऽप्येते कलहाः
 प्रमाणपरिशुद्ध्यर्थमिति । सति तस्मिन्नुपलब्धे परिशुद्धे स्वयमु-
 पशाम्यन्ति तच्छुद्धिविधिमभ्युपगच्छन्ति । लोके श्रूयते कश्चने-
 वशब्दः शब्दमात्रेण कृताभिसंधिः । अतएव घटइव पटइवेत्यादि-
 व्यवहाराः स्पष्टमुपलब्धास्तथैव वेदेपि 'यत्र द्वैतमिव भवती'ति
 श्रूयते तद्वाक्यं कमर्थं समर्पयति, लोकसिद्धं घटइवेति कमर्थं
 समर्पयति तन्मीमांसितव्यम् । ननु घटइवेति वाक्यं घटसदृशमर्थं

इति प्रमाणपर्यालोचनया विपरीतज्ञानहेतुरज्ञानं नश्यतीति हेतो-
 ब्रह्मजिज्ञासा प्रवृत्ता । ब्रह्मात्मेति पर्यायः । 'आत्मानमेवावेदं
 ब्रह्मास्मीति स आत्मा तत्त्वमसी'ति च श्रुतेः । प्रवृत्तेः सफलत्वात्
 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति विधिरूपपद्यते 'श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्य' इत्युपायाश्चोपपद्यन्ते । यावतां प्रमाणानामेक
 आत्मैव विषयो नेतरो यथा बहुधाः 'त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना'
 इति, तैत्तिरीया अपि 'अन्धो मणिमविन्दत तमनङ्गुलिरावप'दिति
 'इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयत' इति च, सामगाश्च 'यत्र द्वैत-
 मिव भवती'ति 'वाचारम्भण'मिति चाथर्वणिकाश्च 'ओमित्येतदक्षर-
 मिदं तस्योपव्याख्यानमि'त्याद्यामनन्ति । द्वैतमात्रस्य प्रमाणा-
 गोचरत्वमेकस्यात्मन एव तद्रोचरत्वमिति । 'द्वासुपर्णे'ति तु द्वाविव
 सुपर्णाविवैकं वृक्षं परिपस्वजाते इवेत्युपपद्यते । अतएवोत्तरत्र
 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान' इति
 द्वासुपर्णेत्यादिप्रतिपत्तिरुत्तरिता द्वित्वप्रतीतिमूलकशोकस्य मोह-
 मूलत्वादिति श्रवणम् । अतएव तत्त्वमसीत्युपदेशोऽप्युपपद्यते ।
 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा श्रोते'त्यादिभेदनिषेधश्चोपपद्यत इति मननम् ।
 अविचालिता श्रवणमननाभ्यां परिष्कृतेर्ये निदिध्यासः । त्रिष्वेनेषु
 पक्षेषु सहजा स्थितिरात्मदर्शनम् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा प्रवृत्ता
 सफलेति प्रमाणशुद्धिः । यस्मादिवशब्दसंबन्धो द्वैतमात्रस्य मनो-
 वाचामगोचरस्यात्मनो नेवशब्दसंबन्धयोग्यता तस्माज्जिज्ञासासा-
 फल्यसिद्धिरधिकारिणः । स च निर्दिष्टः 'शान्तो दान्त उपरतस्ति-
 तिष्ठुः श्रद्धावित्तः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति ।
 समाहित इति श्रीगुरुमुखागमलब्धज्ञानविनिहतसंशयः । आल-
 न्येवेति स्वबुद्धिगृहीतेऽहङ्काराद्यवच्छिन्न एवात्मानं प्रमाणप्रापितं

१ स्वस्मिन् जीवात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे शिवेचेति तत्त्वम् । शिववासुदेवयोरन्य-
 तरो ब्रह्मापरो जीव इति विचारस्तु पापण्डिनामुदरदरीपूरक इति स इहोपेक्षि-
 तः । गुणभेदेनेधरत्वं सर्वत्रैव तदनपेक्षे ब्रह्मणि तु भेदएव न कुतथान्यतरत्वम्.

पश्येद् । दूरत्व त्यजेदित्यर्थः । एते श्रान्त्यादिगुणा धर्मजिज्ञा-
सोत्थाः । यत एते पश्यन्ति गुणा धर्मजिज्ञासायाः फल तस्य चात्म-
दर्शनमेव तस्मादधिकारसिद्धिरिति निष्कर्षः । अतएव श्रुत्यन्तरं
'भानुमान्पितृमानाचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति प्राशस्त्ये मतुप् । ज्ञातु
मिच्छा जिज्ञासा ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । मत्यां तस्या
मीमांसामाह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

इति । इदन्तामापन्नस्यास्य जगतो जन्मस्थितिलया यस्मात्तद्ब्र-
ह्मेति । जन्महेतुत्वान्निमित्तत्वं तरङ्गस्य वायुवत्, 'ईश्वरः सर्वभू-
तानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माय-
ये'ति भगवत्स्मृते । स्थितिलयहेतुत्वादुपादानत्वं तरङ्गस्य जलवत्
'अविभक्त विभक्तोऽपि'ति स्मृतेः । तस्मादस्य जगतो यदभिन्ननि-
मित्तोपादान तद्ब्रह्मेत्यर्थः । सर्वथैव स्वतन्त्रत्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः पर्य-
वसन्न । तच्च स्वातन्त्र्यं न स्वेतरसामग्रीसापेक्षस्य नापि परिणम-
मानस्यापेक्षया व्याहृतत्वात् । अपेक्षाहि स्वातन्त्र्यं छिनत्ति । नहि
परिणमयितुरपेक्षा नास्तीति वक्तव्यं, नापि परिणमयितैव परि-
णमत इत्यपि विशेषणविशेष्ययोरभेदासम्भवाण्णिवो वैयर्थ्याच्च ।
नहि स्थाणुपुरुषोत्प्रेक्षाया स्थाणुर्वा पुरुष उत्प्रेक्षद्विता वा पुरुषो
नाय पुरुष इति बाधयोग्यतापरीक्षणात् । तस्मादुपसिद्धस्यास्य
जगतो यः फलपयिता द्रष्टा श्रोता मन्ता च तद्ब्रह्मेति त्रिभिष्टोऽर्थः ।
उत्प्रेक्षितसत्तातिरिक्तसत्ताया अदर्शनात् । न उत्प्रेक्षायामुत्प्रेक्षित-
मस्तीति वक्तुं शक्यते परंतूत्प्रेक्ष्य मोदते हसति खिद्यति स एव
जाग्रत् त्रितये तत्त्वमसीति । या हि जगज्जन्मादिवार्ता 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभि-

संविशन्ती'ति सा तवैवेति । तस्मात् 'अयमात्मा ब्रह्मे'ति जिज्ञासित-
स्यात्मत्वेन समन्वयः । यथा पुरुष उत्प्रेक्षितस्तथा स्याणुरपीति
नाभिन्ननिमित्तोपादानत्वविरोधः ॥२॥ यदभिन्ननिमित्तोपादानं 'त-
द्विजिज्ञासस्ये'त्युपदिष्टमध्यापितं यत् 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'त्युपक्रान्तं
ब्रह्म, कथं तस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तत्राह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं हि वाक् तत्कारणत्वान् । नह्यनात्मनो वागुत्थिता भवति
नापि वाचोऽन्यस्माज्जगदुत्थितं भवति तस्य वाङ्मात्रत्वात् तस्मादु-
पपन्नमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमित्यर्थः ॥३॥ ननु कथमुच्यते वाङ्मात्रं
शास्त्रमिति चेद्वाङ्मात्रस्य जगद्धेतुत्वान्यभिचारादज्ञातज्ञापकत्वा-
व्यभिचाराच्च । इदमस्तीदं नास्तीदं कुर्विदं मा कुर्विदं जानीहीदं मा
जानीहीत्येतावन्मात्रा हि वाक् । सा चानुशासनाच्च व्यभिचरति
तस्माच्छास्त्रं वाक् । शास्त्रस्य योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रं योनिर-
स्येति पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातमेव कथं वाचः शास्त्रत्वं तत्राह—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तत्तु शास्त्रत्वं तु समन्वयादवाधात् । परिहृतविरोधत्वादित्यर्थः ।
सर्वस्य विरोधे परिहृते शास्त्रत्वे किमवशिष्यते । तथाच समन्वयो
नाम यत्र विप्रतिपत्तेरनवकाशः । स च विश्वमस्तीति निश्चित्य न
सिध्यति । तस्माद्विप्रतिपत्तिविनाशायैकवाक्यत्वं सर्वेषामपि शास्त्रा-
णामभ्युपेतव्यम् । अभ्युपेते चैकवाक्यत्वे विप्रतिपत्तं विश्वदर्शनं
विनश्यति तद्दर्शनसाक्षी स्वयंप्रकाशः सच्चिदानन्दघन आत्मा
ब्रह्मेति सिध्यति निर्विवादं । तस्मादेतत्पर्यवसानानि सर्वाणि शा-
स्त्राणि । यत्र तानि शास्त्राणि समन्वितानि तद्वाक्यं महावाक्य-
मिति व्यवह्रियते प्रमाणकुशलैः । तस्माद्वाङ्मात्रस्य शास्त्रत्वे तथो-

नित्वात्तदासत्वेन सर्वासत्वाज्जगज्जन्मादिकारणत्वादात्मा ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ तज्जिज्ञासितव्यं प्रमाणं शब्देरित्याह—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

ईक्षेरिति शब्दप्रमाणैर्विप्रतिपत्तिशान्तिदर्शनात्तद्रूपे ब्रह्मणि शब्दप्रमाणं नास्तीति न विवक्षितव्यमित्यर्थः । शब्दमात्रस्य विप्रतिपत्तिशान्तिपरत्वात् । यो हि न तथा स न शब्द इत्यामृतं भगवत् । अतएवाप्तवाक्यं शब्द इति तद्वक्ष्यमाणतो विप्रतिपत्तिपराणां वाक्यानामनाप्तवाक्यत्वेनाशब्दत्वात्तत्सिद्धान्तो न सिद्धान्त इति पर्यवसन्नम् ॥५॥ ननु मतभेदात्स गौणोऽस्तु सिद्धान्त इति चेदाह—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौण इत्यपि स सिद्धान्तो न मन्तव्य आत्मानं पक्षीकृत्य मृदु कर्त्तृवादित्यर्थः । आत्मन्येवात्मना द्वैतं दृष्टं तच्चित्रमिति भावः । तस्मादुपाधिभेदाद्वैतदर्शने किं चित्रम् ॥६॥ उपाधिभेदात्मभेदव्यवहारोपपत्तौ शब्दमात्रत्वादुपाधीनामसत्त्वोपपत्तौ सत्तातीयविजातीयस्यैव भेदत्रयशून्यव्यवहारस्य सिद्धान्तोपपत्तौ च फलमाह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

अद्वैतसिद्धान्तनिष्ठस्य ससारानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा मृदुदर्शनद्विना घटदर्शनेन्धनं दहते तथा ससारदर्शनेन्धनं ज्ञानाग्निना दहते । 'यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति भावः ॥७॥ श्रुतिश्च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन च पश्येदि'त्यादिस्मादद्वैतसिद्धान्तनिष्ठाया हेतुमाह—

१ मृदुतिरिक्तत्वेन घटस्यानिरूप्यमाणत्वेन मृदुद्वन्द्वनाशकत्वाद्द्वन्द्वबुद्धयः नाशं लाघृष्टात्तोपपत्तिः

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यथा 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति द्वैतदर्शनस्य हेयत्वमुक्तं नोक्तं तथाऽद्वैतदर्शनस्य प्रामाण्यव्याघातापातादित्यर्थः ॥ ८ ॥ अद्वितीयब्रह्मात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशः कस्मादिति चेदाह संसारानुपपत्तिम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

स्वस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मात्मनि संसारस्याप्ययाद्विलयाद्वाधादित्यर्थः । नह्यद्वितीये ब्रह्मणि द्वैतस्य संभवः प्रमाणप्रापिताद्वैतबाधप्रसङ्गात् । न किञ्चिद्वैते प्रमाणमस्ति निषेधश्चोपलभ्यते 'नेह नानेति, नेति नेती'ति च । श्रुत्यन्तरं च 'ईशावास्तमिदं सर्वमि'ति ईशा सर्वतः स्वतन्त्रेण परमात्मनेदं सर्वं प्रतीतिगोचरं वास्यमाच्छादनीयं यथा रज्ज्वा सर्प आच्छादनीयोऽन्यसत्तया परिदृश्यमानस्तस्मादुपपद्यते प्रमाणोपलब्धात्मनो मोक्ष इति भावः । संसाराच्छादनप्रकारश्चोपपादितः श्रुतिभिर्'रैतदात्म्यमिदं सर्वमेतत्सर्वं यदयमात्मा सर्वं ह्येतद्ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिभिः । यथा काष्ठमेवायं हस्तीत्याच्छाद्यते काष्ठेन हस्ती तथा ब्रह्मणा संसार इति ॥ ९ ॥ कस्मादेव सिद्धान्तः सत्य इति चेत्तत्राह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

सर्वेषामपि प्रमाणानामेकार्थतात्पर्यादित्यर्थः । यदि नेह नानास्तीत्युपपाद्यते वेदेन तर्हि सृष्टिरपि तथैव वक्तव्या येन निषेधचरितार्थताऽतो द्वैतमिवेत्युक्तं तेन गतिसामान्यमिति भावः ॥ १० ॥ अद्वैतसिद्धान्तनिष्ठायां हेत्वन्तरमाह—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

एवंहि श्रूयते 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं

जिघ्रेदि'त्यादिना विद्वदनुभवस्तस्मादुपपन्ना अद्वितीयब्रह्मात्मनिष्ठो-
पपन्नेत्यर्थः । क्रियाकारकभेदोपमर्दादिति भावः ॥ ११ ॥ अव-
स्तूनां प्रमाणैर्वाधदर्शनादित्युक्तं प्राक् तन्निष्ठाभ्यासस्य फलमाह—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

अभ्यासाच्चिदिभ्यासरूपादानन्दमय आनन्दप्रचुरो भवति जिज्ञा-
सुरित्यर्थः । एकस्मिन्वस्तुनि दृष्टिद्वयप्रसङ्गे प्रमाणप्रापितदृष्टेर्वल-
वत्त्वाद्प्रामाणिकी जगद्दृष्टिराच्छाद्यते प्रमाणदृष्टेरानन्दप्रधानत्वा-
त्प्रचुरमानन्दं भुङ्क्ते ब्राह्मं, विस्मरति च संसारं स दुःखं क्रमेण-
त्यर्थः । यथायथा व्युत्पत्तिवृद्धिस्तथातथा वस्तु(ब्राह्मी)दृष्टिरद्वा-
ट्यते तथातथानन्दं च भुङ्क्ते इति भावः । यथायथानर्थस्तिरोधत्ते
तथातथानन्दो वर्धते स ब्रह्मानन्दात्त मिद्यते स्थायित्वात् ॥ १२ ॥
ननु न स्यात्स्थायी स वृद्धिक्थनादिति चेदाह—

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

वर्धनं हि विकारशब्दित तस्मान्न स्यात्स्थायितायोग्यमिति चेन्न
तथा । कस्मात् । प्राचुर्यान् प्रमाणप्रापितानन्दप्राचुर्यान् । प्रमाण
हि 'आनन्दाद्ध्येष खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इति 'आनन्दो
ग्रह्येति व्यजानात्' इति तदा तदस्थस्वरूपलक्षणप्रापितानन्दग्रह्यदृष्टेः
प्राचुर्यं न कस्मात्तस्मादयं व्युत्पत्तिकालिक आनन्दः स्थायीत्यर्थः ।
प्रमाणपरतन्त्रत्वादुद्धेरिति भावः ॥ १३ ॥ तत्रोपपत्तिमाह—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति विधित्सितात्मदर्शनोपायेषु श्रव-
णमनननिदिध्यासनेषु शास्त्रतात्पर्यनिर्णयोपपत्तिचिन्तनव्युत्पत्तिवृ-
द्धिरूपेषु निदिध्यासनस्थान्तरङ्गस्य व्युत्पत्तिरूपस्य वास्तवानन्दप-
रस्य प्रमवृद्धेर्हेतोरवश्यं व्यपदेशादङ्गीकार्यान्निमित्तात्प्रमाणप्रापि-

तानन्दो वास्तवः स्थायी व्युत्पत्त्यधीनामिव्यक्तिरित्यानन्दप्रचुरो
विश्व तिरोदधानो व्युत्पत्तिपरायणोऽत आनन्दमयोऽभ्यासादि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ कस्मादसावानन्दप्रचुरस्तत्राह—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चने’ति । ब्रह्मण आत्मन
आनन्दं विद्वान्निष्कामलभ्य विजानन्निष्काम आत्माराम । कस्मा-
दपि न विभेति तस्मादुच्यते गीयते ‘आनन्दमयोऽभ्यासादि’ति ।
वास्तवानन्दप्रचुरत्वं प्रमाणपरतन्त्रस्येत्यर्थः । मया व्यासेनेति शेषः
॥ १५ ॥ ननु प्रमाणपरतन्त्रबुद्धे सत्त्वप्रधानत्वाद्गुणपरिणामरूपो
ऽयमानन्दो नित्यानन्दाद्ब्रह्मणो भिद्यत इति चेदाह—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

अयं प्रमाणपरतन्त्र आनन्दो नेतरोऽव्युत्पत्तिकालसाधारणोऽ-
नुपपत्तेः अप्रामाण्यप्रसङ्गात्प्रमाणानामित्यर्थः ॥ १६ ॥ अव्युत्प-
त्तिकालिकादानन्दाद्व्युत्पत्तिकालिक आनन्दो भिद्यते तृप्तिहेतुत्वा-
दित्याह—

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

अव्युत्पत्तिकालिक आनन्दः कामं वर्धयति व्युत्पत्तिकालिक
कामं शमयतीति भेदस्यागोपाल प्रसिद्धस्य व्यपदेशात् निमित्ता
द्भिद्यते प्रामाणिको ब्रह्मानन्द इत्यर्थः ॥ १७ ॥ असौ भेदः प्रत्यक्ष
इत्याह—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अस्मिन्भेदे कामात्प्रत्यक्षात्निमित्तात्प्रमाणान्तरावलम्बिनोऽनुमा-
नस्यापेक्षा नास्ति सिद्धमाधनापत्तेरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अत एवाह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्प्रमाणप्रापिते ब्रह्मानन्दे अस्याकामहतस्य विदुषो व्युत्प-
न्नस्य तद्योगं तेषां मानुषानन्दादिहिरण्यगर्भान्तानन्दानां योगम-
न्तर्भावं शास्ति श्रुतिस्तद्विषये कामानुत्थानादित्यर्थः । अकामस्यै-
वाप्तकामत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्मिन्नानन्दे सर्वेषामानन्दानामन्त-
र्भावो यस्मादाप्तकामता च स सर्वेषां प्रमाणानां विषय इत्याह—

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अन्तः अन्तरङ्गः प्रमाणानां कस्मात् यस्मात्तद्धर्मोणां वास्तवा-
नन्दधर्मोणामकामत्वानां प्रतिपर्याये श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यु-
पदेशादान्नानादित्यर्थः । हिरण्यगर्भान्तानामानन्दाभासानामना-
भासे नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मानन्दान्तर्भावो युक्ततरः, आभासा न भि-
द्यन्ते मुख्यद्विम्यादक्षयस्य सूर्य आप्तकामः प्रकाशाभासादिति
भावः ॥ २० ॥ ननु नेदं युक्तं द्वामुपपत्तेति मन्त्रे जीवेश्वरौ प्रक्रम्य 'त-
योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्ती'ति जीवस्यानाप्तकामत्वमभिधाय 'अनभ-
न्नयो अमिषाकशीती'ति ब्रह्मधर्मत्वाभिधानादाप्तकामत्वस्य तस्मा-
देवोपपद्यतेऽस्मिन्मन्त्रेऽन्यशब्द इति चेदाह—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

भेदस्य जीवब्रह्मणोर्व्यपदेशान्मोहमूलादारोपादन्य इति व्यप-
दिश्यते जीवो ब्रह्म वेत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाते'त्यादिना जीवब्रह्मणोर्भेदनिषेधात् 'अनीशया शोचति
मुह्यमान' इत्युत्तरमन्त्रवर्णादनीशया प्रमाणवाध्यया भायापरपर्या-
ययाऽविद्यया मुह्यमानः शोचन्नभोक्तारमन्यं मनुते भोक्तारं चान्यं

तस्मादन्य इत्युच्यते, मन्त्रस्तु न भेदविधानार्थः किंत्वन्वेष्टव्यवि-
ज्ञानार्थो यस्मात् 'सयुजौ सखायौ समानं वृक्षं परिपस्वजाते' इति
ब्रवीति । सयुजौ युगपदेवानाद्यविद्यागर्भोत्पन्नत्वात्सखायावेकाल-
त्वादतः समानमेकं वृक्षं वृश्च्यते छिद्यते प्रमाणैर्बाध्यत इति वृक्षं
पिण्डमविद्यापरिणतं परिपस्वजाते आलिङ्ग्यावलम्ब्य तिष्ठतः, यत्र
श्वेतः सुपर्णस्तत्रैव कृष्णो नानयोर्देशान्तरं । तयोः सितकृष्णयोः
सुपर्णयोरन्योऽन्यतरः पिप्पलस्याश्वत्थस्य श्वः स्थास्यतीत्यनिश्चित-
स्वभावस्य स्वादु फलं भुङ्क्ते स्वादु मत्वा फलरूपेणोपस्थितं तमेवा-
श्वत्थं भुङ्क्ते एष कृष्णः सुपर्णो यदनात्मपरायणः । प्रमाणपरिचय-
हीनस्ततोऽन्योऽन्यतरः प्रमाणपरिचयप्रवीणोऽनभ्रन्नभुञ्जन्नशितुं
विषयमपश्यन्नभि सर्वतश्चाकशीति प्रकाशते स्वयमेव भुक्तत्वाद्भो-
ग्यजातस्य । 'यस्य ब्रह्म क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं
क इत्था वेद यत्र स' इति श्रुत्यन्वरात् सर्वं भुञ्जान एवानभानि-
त्युच्यते ज्ञातात्मतत्त्वस्तस्मादेव श्वेतः सुपर्णो नानयोर्भेदो मन्त्रार्थः
किंतु विश्वमिध्यात्वं तस्मादनेन मन्त्रेण विज्ञापितं विज्ञापितव्यम-
द्वितीयं ब्रह्मेत्यर्थः । यो ह्यभोक्ता स एव भोक्ता यो भोक्ता स एवा-
भोक्ता प्रमाणपरिचयापरिचयाभ्यामन्योन्यमप्रसिद्धावप्येकात्मा-
नावत एव 'यत्र द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दिति यत्रशब्दप्रयोग इति
भावः ॥ २१ ॥ एवावच्छ्रितमीमांसासिद्धं स्वरूपमाहात्मनः—

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ २२ ॥

आकाश इति सिध्यति आसमन्तात्काशत इत्याकाशः न परि-
च्छिन्न इत्यर्थः । तलिङ्गात् तस्माद् बाधालिङ्गाद् हेतोरित्यर्थः ।
परिच्छिन्नोपाधीनामजातानामपि जातप्रायाणां बाधे स्वयमेवापरि-
च्छिन्न आकाशः सिध्यतीति भावः । कथं नामरूपाणां बाध-

विषयतोच्यते तत्राह—आकाशसहस्रिङ्गात् । आ समन्तात्काशते
 दीप्यते स्येनैव रूपेण । कस्मात् । तद्विङ्गाद् 'यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभिसंविशन्ती'ति
 श्रुतौ लक्षणपरायां यतो येन यस्मिन्निति त्रिभिर्यच्छब्दैरेकमभिप्रेतं
 वस्तु तद्येत्परिणामि तदा यत् इति पञ्चम्यन्वेनाविकृतमभिप्रेतं वि-
 कारहेतुत्वकथनप्रसङ्गात् पुनर्जातजीवनकथनप्रसङ्गे येनेति तदेव
 परामृष्टं पुनर्विलयकथनप्रसङ्गे यस्मिन्निति तदेव परामृष्टमन्यार्थक-
 थने मानाभावात् । यदि त्रिभिरपि यच्छब्दैरेकमेवाविकृतमभि-
 प्रेतं तदा द्वैतमिव भवतीत्यापतितं तदा ईदृशजगद्दर्शनाह्निङ्गादेष
 आकाशोऽनामाशरीर आलेश्वर्यः । उत्तरोत्तरसूत्रैर्जन्माद्यस्य यत्
 इति प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते इति भावः । अथवा कथमुच्यते
 जन्माद्यस्य यत् इत्येकस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वं तत्र पुनराह—
 आकाशसहस्रिङ्गात् ॥ २२ ॥ स्वरूपलक्षणमुक्तं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मे'ति । सत्यमित्यपरिवर्तनस्वरूपं ज्ञानमिति स्वप्रकाशमनन्त-
 मित्यपरिच्छिन्नं तस्माद्विशेषणाह्निङ्गादाकाश उच्यते । नष्टेषु विने-
 पेषु काचनाकारयोग्यता दृष्टा तस्मादित्यर्थः । सत्यत्वाज्जन्म-
 कारणत्वं ज्ञानत्वादिस्थितिकारणत्वमनन्तत्वाद्यकारणत्वं यत्सत्यं
 तज्ज्ञानं यज्ज्ञानं तदनन्तं यदनन्तं तत्सत्यमिति विशेषणश्रवा-
 मिदितमेकं वस्तु ग्रथयामिदितं तस्यैवासत्त्वं पुरस्कृत्य जगत्का-
 रणत्वमुक्तं 'एतस्मादात्मन आकाशः संभूत'इत्यादिना । तेन
 सिद्धं स्वरूपलक्षणतदवस्थलक्षणवाक्ययोरेकवाक्यत्वं तदा सत्यत्वादि
 तदवस्थस्वरूपलक्षणाविरोधेन जगत्कारणत्वे वक्तव्ये कार्यमभ्युपग-
 न्तव्यं तथा यथाकारणं यथास्थितमेवाकतिष्ठेत तदा कार्यं कार्यमि-
 कारणं कारणमिव तदा सिद्धवत्येकं यत् ज्ञानाकाशोऽनन्तः सत्यस्त-
 स्मिन्नित्दं दृष्टमपि तदेवेति जगतो विपरिवर्तनमात्रत्वात्मत्वाभावे
 जन्मादिकारणत्वं व्यपदेशमात्रमिति भावः । यदि किञ्चिदुत्तरयेत्

तदा निमित्तमन्यदुपादानमन्यदभ्युपगन्तव्यमिति श्रुतितात्पर्यम् ।
 अथवा कथमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं जिज्ञास्यब्रह्मण इति चेदा-
 ह—आकाशस्तद्विज्ञात् ॥ २२ ॥ आ समन्तात्काशते आकाशः पूर्ण
 इत्यर्थः । कस्मात्तद्विज्ञात् । आकाशस्य विभोः कारणत्वाद्विज्ञात् ।
 यो हि पदार्थो यत्कारणं सद्रव्याप्य तिष्ठति तस्मादित्यर्थः । नहि
 पूर्णेऽन्यप्रवेशसंभवः पूर्णत्वविरोधात् । नहि पूर्णं भोक्तृभोग्यादि-
 भेदभाक् । नापूर्णं पूर्णं प्रवेष्टुमर्हति द्वाराभावात् । तस्मात्पूर्णत्वा-
 विरोधेन जगत्कारणत्वे यत्तव्ये पूर्णमेव वस्तु जगदिव भवतीत्यर्थः ।
 तस्मात् 'जन्माद्यस्य यत' इति सूत्रस्य यस्माज्जगज्जातमिव येन
 जीवितमिव यस्मिन्नभिसंविशतीव तद्ब्रह्मेति विजिज्ञासितव्यमित्यर्थ
 इति भावः ॥ २२ ॥ एतावता सिद्धमर्थमाह—

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

अतएव सत्यज्ञानानन्तरूप एव जगदिव भातीति हेतोः न एव
 परमात्मा प्राण आयुरित्यर्थः । येन बलेन वयं जीवाम इत्यनुभ-
 वन्ति स परमात्मा विश्वायुः यथा नट एवायुर्वेपाणां, मृदेवायुर्ध-
 टानां, रज्जुरायुः सर्पस्य तथायं विश्वस्यायुर्नित्यानन्दः परमात्मैति
 भावः । 'प्राणस्य प्राणं' इति 'येन प्राणः प्रणीयते' इति च श्रुतेः ॥ २३ ॥
 तस्य स्वयंप्रकाशत्वमाह—

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

एष प्रकृतः परमात्मा ज्योतिः प्रकाशमात्रस्वभावः । कस्मात्
 चरणादभिधानाच्च । येन ज्योतिषा चरति अभिधत्ते च तज्ज्योतिः
 परमात्मेत्यर्थः । चरतिरत्र गतिकर्मा । उपादेयं चरति गच्छति
 हेयाच्च निवर्ततेऽभिधत्ते चेदं हेयमिदमुपादेयमिति चैतन्नयं यत्प्रका-
 शात्तद्ब्रह्मेति भावः । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेना

तोऽलङ्कारादीनां स्वर्णादिमात्रत्ववत् । अतएव नान्तप्रज्ञमिति निषेधवाक्यं सगच्छते । यदि श्रुतिवाक्यसदृशं सर्वस्य दृश्यस्य ग्राह्याप्रत्ययं ब्रह्माभिप्रायं निषेधश्चोपलभ्यते तर्हि कुत्र तात्पर्यमिति गवेषणीयम् । यदि किञ्चिद्वन्तं श्रुतिसत्तया कृतार्थं तर्हि तद्वाङ्मात्रं तर्हिदमर्थश्रुतिमात्रं प्रतीयमानमपि निषेधे पात्रं च तथा ब्रह्मसत्तया कृतार्थस्य दृश्यस्य शब्दमात्रत्वे ब्रह्ममात्रत्वे निषेधपात्रत्वे कः प्रतिबन्धः का च हानिः । ननु निषेधपात्रत्वे चतुष्पात्त्वं नोपपन्नं, सति तथात्वे शब्दमात्रत्वमनुपपन्नं तदनुपपत्तौ च शास्त्रविधेयोपि ब्रह्माभेदो गौण इति प्राप्तमिति चेदाह चतुष्पात्त्वोपपत्तये विधेयाभेदगौणत्वं न गमकं किंतु प्रतीतिर्गमिका । तस्मात्प्रतीतिपराधीनस्य शब्दमात्रत्वे ब्रह्ममात्रत्वे च न कश्चन प्रतिबन्धः । अतएव चतुष्पात्त्वेन सर्वप्रज्ञामयत्वमङ्गीकुर्वाणापि नान्तप्रज्ञमित्यादिनिषधवर्गं सूते यतो येन केनचित्प्रकारेण ज्ञाता अलङ्कारा सुवर्णमेव तथापि तत्र सुवर्णज्ञाने प्रकारतया मासमाना अपि कटकत्वादयो न लक्षणकोटिप्रविष्टास्तत्तन्निषेधमुख्येनैव विज्ञेयं सुवर्णं तथा चाह हरिः 'अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितं'मिति । सर्वात्मनो ब्रह्मणः स्थितिमतएवैकवाक्यत्वं 'सौयमात्मा चतुष्पात्' 'नान्तप्रज्ञमि'त्यादिवाक्ययोः सर्वस्यापारमार्थिकत्वादतएव निगमनं सगच्छतेऽदृष्टमित्यादि तस्मादेकाक्षरं ब्रह्मैकं प्रतिपादयतीति ज्योतिर्मात्रं विज्ञेयं निषेधार्थं चरणामिधानादिति समन्वयः ।

ननु न निषेधार्थं पादाभिधानं किंतु नान्तप्रज्ञमित्यादिभेदविधानार्थमिति चेत्प्रसिद्धं समाधानं यदि सावधानमुपक्रमे 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्यभेदविधानं कृतं, तमभेदं पालयन्त्येव प्रवर्तितव्यमुत्तरं ह्येत्येति निषेधार्थमेव चरणामिधानमन्यथा विरोधापत्तेर्भिन्नो ध्यान

ध्यातृध्येयादित्रिपुटीनामवभासकं त्रिपुटिरहितं चिज्योत्तिरात्मेति सूत्रश्रुत्योर्निष्कर्षः ।

अथवा ननु बाधोत्थानमूलं 'यत्र द्वैतमिव भवती'ति श्रुति'रा-
दित्यो यूप' इति पदार्थान्तरपरा पण्डितवरैः सतो वाऽसतो वा
कार्यत्वाङ्गीकारात्कार्यस्य सत्त्वाङ्गीकाराच्च 'नेह नाने'ति श्रुतिरप्यर्था-
न्तरपरेति प्राप्ते आह । ज्योतिश्चरणामिधानात् । ज्योतिश्च ज्योति-
र्मात्रमेव । कस्मात् चरणामिधानात् सदुत्पद्यते नासत् असदुत्पद्यते
सदिति वादिभिः कलहामिधानात् कलहस्य मिथो दूषितत्वादिद-
मुत्तरं नोत्पद्यत एव कार्यमात्रं सत्त्वादेवासत्त्वादेवेति तस्माज्ज्यो-
तिर्मात्रं तत्र द्वैतमिव भवति तस्मादेव नेह नानास्तीत्यर्थः । अथ
वक्तव्यं यदुच्यते द्वैतमिव भवतीति श्रुतेरर्थान्तरपरत्वमिति कथ-
मिव भवतीति श्रुतेरर्थान्तरपरत्वमिति कथमस्य संभवः स्यादादित्यो
यूप इत्यस्य प्रत्यक्षबाधादित्यसदृशे लक्षणा, द्वैतमिवेत्यत्र तु सादृ-
श्यमेवेवकारार्थं उत्प्रेक्षात्वनभीष्टैव तत्र द्वैतसदृशमित्यर्थे पर्यवसन्ने
प्रतियोगिन्युपस्थितेऽप्यनुयोगिनोऽन्यधर्मावच्छिन्नस्यानुपस्थितेर्वा-
क्यवैयर्थ्यापत्तेः सार्थक्याय पूर्वद्वैतसदृशमुत्तरद्वैतमित्यर्थेङ्गीकृतेऽपि
पूर्वोत्तरशब्दाध्याहारे मानाभावः ।

ननु 'धाता यथापूर्वमकल्पयदि'ति श्रुतिरेव मानं पूर्वोत्तरशब्दा-
ध्याहार इति चेत् युक्तमुक्तं विदुषा, परमिदमालोचनीयं धाता
यथेति वाक्यं द्वैतमिवेति वाक्येनैकवाक्यतापन्नं यथापूर्वं द्वैतमक-
ल्पयदिव भवतीत्यर्थे प्राप्ते कथं यथापूर्वशब्दवलेन पूर्वोत्तरशब्दा-
ध्याहारः कृतेऽप्यध्याहारे किं द्वैतशब्देन पूर्वशब्दोऽन्वेत्युत्तोत्तर-
शब्द उभयथापि तव मनोरथो न सिद्धः । एकस्मिन्द्वैतशब्दे न
भिन्नार्थयोः पूर्वोत्तरशब्दयोरन्वयसंभवो द्वितीयद्वैतशब्दाध्याहारे
मानाभावः । ननु पूर्वोत्तरशब्दाध्याहारवलेन द्वितीयो द्वैतशब्दो-
ऽध्याहर्तव्य इति चेदिदमकाण्डताण्डवम् । अकल्पयदिवेत्यर्थसमर्प-

तोऽलङ्कारादीनां स्वर्णादिमात्रत्ववत् । अतएव नान्तःप्रज्ञमिति निषेधवाक्यं संगच्छते । यदि श्रुतिवाक्यसंदर्भे सर्वस्य दृश्यस्य वाऽत्रात्रत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं निषेधश्चोपलभ्यते तर्हि कुत्र तात्पर्यमिति गवेषणीयम् । यदि किञ्चिद्भजतं शुक्तिसत्तया कृतार्थं तर्हि तद्वा-
ङ्मात्रं तर्ह्यदिमर्थशुक्तिमात्रं प्रतीयमानमपि निषेधे पात्रं च तथा ब्रह्मसत्तया कृतार्थस्य दृश्यस्य शब्दमात्रत्वे ब्रह्मात्रत्वे निषेधपा-
त्रत्वे कः प्रतिबन्धः का च हानिः । ननु निषेधपात्रत्वे चतुष्पात्त्वं नोपपन्नं, सति तथात्वे शब्दमात्रत्वमनुपपन्नं तदनुपपत्तौ च शास्त्र-
विधेयोपि ब्रह्माभेदो गौण इति प्राप्तमिति चेदाह चतुष्पात्त्वोपप-
त्तये विधेयाभेदगौणत्वं न गमकं किंतु प्रतीविर्गमिका । तस्मात्प्र-
तीतिपराधीनस्य शब्दमात्रत्वे ब्रह्मात्रत्वे च न कश्चन प्रतिबन्धः ।
अतएव चतुष्पात्त्वेन सर्वप्रज्ञामयत्वमङ्गीकुर्वाणापि नान्तःप्रज्ञमि-
त्यादिनिषेधवर्गं सूते यतो येन केनचित्प्रकारेण ज्ञात्वा अलंकाराः
सुवर्णमेव तथापि तन्न सुवर्णज्ञाने प्रकारतया भासमाना अपि
कटकत्वादयो न लक्षणकोटिप्रविष्टास्ततस्तन्निषेधमुखेनैव विज्ञेयं
सुवर्णं तथा चाह हरिः 'अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च
स्थित'मिति । सर्वात्मनो ब्रह्मणः स्थितिमतएवैकवाक्यत्वं 'सोऽ-
मात्मा चतुष्पात्' 'नान्तःप्रज्ञमि'त्यादिवाक्ययोः सर्वस्यापारमा-
र्थिकत्वादतएव निगमनं संगच्छतेऽदृष्टमित्यादि तस्मादेकाक्षरं
ब्रह्मैकं प्रतिपादयतीति ज्योतिर्मात्रं विज्ञेयं निषेधार्थं चरणामिधा-
नादिति समन्वयः ।

ननु न निषेधार्थं पादाभिधानं किंतु नान्तःप्रज्ञमित्यादिभेदविधा-
नार्थमिति चेत्प्रसिद्धं समाधानं यदि सावधानमुपक्रमे 'सर्वं होत-
द्रह्मे'त्यभेदविधानं कृतं, तमभेदं पालयन्त्येव प्रवर्तितव्यमुत्तरश्रु-
त्येति निषेधार्थमेव चरणामिधानमन्यथा विरोधापत्तेर्भिद्यो ध्यान-

येन द्वयोरपि वाक्ययो वृत्तार्थत्वान् । तस्मादन्युत्पन्नस्यैषा
 पूर्वद्वैतसदृशमुत्तरद्वैतमिति द्वैत सत्यमिति च । ननु यथाभीष्टमर्थं
 कल्पयितुं शक्नुमो यतः श्रुतिः कामदुष्येति चेद्यथाभीष्टार्थं एव स
 न यथा प्रमाणं प्रामाणिकोऽर्थस्तु ह्यप्रो न कल्पनापरतश्च पण्डि-
 तश्चेत्र, काल्पनिकार्थमात्रोद्देश्येष्टान्नपरतश्चत्वादिति 'तत्र को मोह
 क' शोक एषत्वमनुपश्यत' इति श्रुतिमनुसरन्ती 'यत्र त्वस्य सर्वं
 मासैवाभूत्तत्वेन क' पश्येदिति'त्यादिना प्रामाणिकयोद्योत्तर सत्ता-
 रादर्शनमाहापरा श्रुतिः । अतएव भगवानुवाच 'या निशा सर्व-
 भूतानां तस्या जागर्ति सयमी । यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा
 पश्यतो मुने रिति । सर्वभूतानां साधारणदृष्टीनां प्रमाणपरिष्का-
 रशून्यबुद्धीनामिति यावत् । सयमी प्रमाणपरतश्चधी । सर्वभू-
 तानां या यद्विषयिणी निशा स्वापः स्वापकालो वा तेषां तस्या
 तद्विषयिण्या निशाया स्वापे स्वापकाले या सत्यपि सयमी जागर्ति
 त विषयः साक्षात्करोति । यथान्धानां रूपे स्वापे सत्यपि चक्षु-
 र्मान् जागर्ति । यस्या यद्विषयिण्या निशाया सत्यामपि भूतानि
 नास्ति यथोपसदृश्येन्द्रियाणि निशा चलवती सपाथ स्वाप्नप्रपञ्चे
 जाग्रति पूर्ववासनाविशिष्टाविद्यायां सत्यामेव पूर्ववासनावलेन
 स्वप्न पश्यन्ति जाग्रतोऽपि समीपस्थस्य पुंसः स्वाप एव स तथा
 पश्यतोऽपि मुने श्रीगुरुवचनागमलब्धदृष्टेर्मननशीलस्य व्युत्पन्न
 मते सा निशा स्वापस्तत्कालो वा । यथा दारुविकारे हस्तिनि
 वालेषु जाग्रत्स्वपि ग्रौढो दारुणि जागर्ति स्वपिति च हस्तिनि ।
 मुने पश्यत इति विशेषणादितरेषां भूतानामन्धत्व तद्विषय
 ससार इति भगवतोऽभिप्रायः । अतएव श्रुतिराह 'न्धो मणिमपि
 नन्दते'ति । वस्तुदर्शनसामग्रीविधुर ससार पश्यतीति तदर्थः । किमु
 वक्तव्यं मोहनिशायां ससारदर्शनं स चापसार्यते महागुरुणा मुने
 शिष्यस्य तस्माज्ज्योतिर्मार्गं ब्रह्मत्वमिति दिक् । यथा दारुमय

हस्तिनं पश्यतोऽव्युत्पन्नस्य विलुप्तकाष्ठजातिर्हस्ती विभाति तथैवाव्युत्पन्नस्य विश्वं पश्यतो विलुप्तब्रह्मस्वभावं विश्वं विभाति । यथा तस्य हस्तिनं पश्यतोऽपि सतो व्युत्पन्नस्य विलुप्तहस्त्याकारं दारं विभाति तथा प्रमाणव्युत्पन्नस्य विलुप्तविश्वाकारं ब्रह्म विभाति तस्मादाह 'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष' इत्यादिकौतूहलमलमिति विनामः।

प्रार्थितः केनचित्पूर्वं रामदुर्गे द्विजन्मना ।

तस्मादेतत्कृतं किञ्चिद्ब्रह्मसूत्रकुतूहलम् ॥ १ ॥

कौतूहले न गण्येत दोषः केनापि धीमता ।

श्रीमता शङ्करेणापि हरिणा गुरुणापि च ॥ २ ॥

इति श्रीवैवत्यध्यामनिवासिकृष्णानन्दस्वामिप्रणीतं ब्रह्मसूत्र-
कुतूहलं समाप्तम् ॥

॥ इति ब्रह्मविचारप्रकरणम् ॥

धर्मो लक्ष्मी स्थिरा यत ॥ १६ ॥ अन्यथा देशधर्माणा कुलध-
र्मस्य सक्षये । तेजोहीन मानुषत्व पशुताममतामियान् ॥ १७ ॥
क्षत्रियाणा महाभाग्य प्रजाभाग्यनिरीक्षणम् । प्रजाना तन्महा-
भाग्यं राजभाग्यनिरीक्षणम् ॥ १८ ॥ आचार्याणा महाभाग्यमुभ-
योर्भाग्यदर्शनम् । उभयोस्तन्महाभाग्यमाचार्यैर्व्यदर्शनम् ॥ १९ ॥
सत्यमुक्त नीतिशास्त्र धर्मालम्बनकारणम् । भाग्योदयस्यापि हेतु
धृत्वा भाग्याधिनो भवेत् ॥ २० ॥ इति श्रीकृष्णभिक्षुविरचिते
नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे भाग्यमूलक्यन नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

धर्मप्रवृत्तिकथनाध्यायः ॥ ३ ॥

धर्मो भिनत्ति काल च राजप्राप्तवलो यदा । कालो भिनत्ति
धर्म च राजदत्तवलो यदा ॥ १ ॥ राजप्राप्तवलो धर्मो राज्य
रञ्जयतेऽसितम् । राजदत्तवल कालो राजमात्र तु रञ्जयेत्
॥ २ ॥ राजमान स्वय राज्य रञ्जित नहि पश्यति । न लक्ष्मी-
श्चक्षुपोस्तस्य पाहावेव हि तिष्ठति ॥ ३ ॥ गेहमात्रे कृता शोभा न
राजत्वाय कल्पत । राज्यमात्रे कृता शोभा न गेहेशत्वभाजनम्
॥ ४ ॥ गेहेशाना गेहमात्रे राज्येशाना च सर्वत । सुप्रजस्त्व
सलक्ष्मीत्व शोभाभाग्य च भूरि वत् ॥ ५ ॥ स्वस्वमार्गेण गन्तारो
वाल्वा पृथ्वा च मध्यमा । देशे देशे च शोभन्ते समत सर्वदेहि-
नाम् ॥ ६ ॥ निरीक्ष्य त्रिमिरेवैतत्त्वाधिकारोऽस्ति यावति ।
पितृभ्या गुरणा राज्ञा गेह देशो जगत्तथा ॥ ७ ॥ प्रजाना
पालका एते गुरु राजा पिता तथा । गेहाधिप पिता प्रोक्तो
गुरु राजा च देशप ॥ ८ ॥ आचार्याणा पीठसत्त्वा राज्ञा

१ आचार्यैश्चर्यं तस्य लोकोत्तरमाहात्म्यानुगत तथाविधोपदेशार्थित्वम्
२ राजसिंहासनस्य परंपराप्राप्तस्यामेकत्वेऽपि तदनुशासनस्य तन्मात्रपरत-
न्त्रवामावेन न तन्मात्रयुक्तमव पीठस्य त्वाचार्यैकविचारपरतन्त्रतया समवति

सिंहासनं तथा । गेहाधिपत्वं पित्रोश्च पारम्पर्यक्रममागतम् ॥ ९ ॥
 गुरुत्वं मूलपुरुषे राजत्वं पितृतापि च । सृष्टिक्रममनुप्राप्तो
 व्यभजत्रितयं हि तत् ॥ १० ॥ मुखे गुरुत्वं राजत्वं बाहौ कल्पित-
 वान्प्रभुः । पितृत्वं सर्वसामान्यमीशत्वं त्रितयेऽपि च ॥ ११ ॥
 अस्त्यत्र मूलपुरुषो निर्विभागस्वरूपवान् । स्त्रीपुंमिदानाश्रयोऽसौ
 तत्र गर्भो व्यजायत ॥ १२ ॥ ततो हिरण्यगर्भोऽभूच्चतुष्कं तत्र
 चाहितम् । सर्वात्मापि स चैकात्मा तत्र गर्भो व्यजायत ॥ १३ ॥
 सोऽभूच्चतुर्मुखो बालश्चतुष्केण समन्वितः । ततः सृष्टिक्रमो जात-
 स्ततस्तच्च विभाजितम् ॥ १४ ॥ तेन दत्तं वसिष्ठाय धर्मज्ञानासनं
 शिवम् । ददौ तु मनवे नीतिगर्भं भद्रासनं पुनः ॥ १५ ॥ ईश-
 त्वं पितृसामान्ये विना तिर्यच्चमक्षयम् । पितृत्वं सर्वसामान्यं
 युग्मशः स्फुटमस्फुटम् ॥ १६ ॥ स्फुटं तज्जङ्गमेष्वेव स्थावरेष्वस्फुटं
 मतम् । तिर्यगादिस्थावरान्तमनीशत्वमशिक्षणान् ॥ १७ ॥ शिक्षकास्त्रय
 एवेह पिता राजा गुरुः कृती । ईशत्वं त्रिषु मन्तव्यं दण्डस्त्रिष्वेव
 दृश्यते ॥ १८ ॥ यदा दण्डधरो राजा तदा दण्डधरो गुरुः । यदोत्पथ-
 परो बालस्तदा दण्डधरः पिता ॥ १९ ॥ यदोत्पथपरा नारी तदा
 दण्डधरः पतिः । तदा दण्डधरो राजा यदोत्पथरता प्रजा ॥ २० ॥
 यदोत्पथरताः सर्वे तदा दण्डधरः प्रभुः । चक्रवर्ती स भूत्वा तु
 सर्वज्ञं गुरुमीहते ॥ २१ ॥ वसिष्ठादिक्रमेणैव सर्वज्ञपदमागतम् ।
 मन्वादिक्रमतो लोके राजसिंहासनं तथा ॥ २२ ॥ ईशो नारा-
 यणो ब्रह्मा वसिष्ठ इति पूरुषाः । दिव्यौघे परिगण्यन्ते संप्रदा-
 यात्तसंपदः ॥ २३ ॥ शक्तिः पराशरो व्यासः शुको गौडपद-

तादृशाचार्याप्राप्तावनर्धसम्भव इति योग्याचार्यालुपलब्धौ पीठे कस्यापि प्रतिष्ठा न
 श्रेष्ठा रिक्तेऽपि पीठे दोषाभावात् लाघवात् योग्यव्यक्तितिरस्काराभावाच्च ।
 पीठस्वामितामेव योग्यता मन्यमानो यदा सत्स्वपि तत्रोपस्थितेषु विद्वत्सु तत्स-
 मानाश्रमवर्णवयस्यु पीठमवितिष्ठति सामान्यो भवति तिरस्कारोऽन्येषाम्.

स्तथा । सिद्धौघे परिगण्यन्ते सप्रदायाप्तसपद ॥ २४ ॥ गोवि-
 न्दभगवत्पादस्तथा शङ्करभारती । पद्मपादादिचत्वारो मानवौघे
 प्रतिष्ठिता ॥ २५ ॥ तत्र प्रभृति लोकेऽस्मिन्नाचार्यश्चतुरासन ।
 चक्रवर्तिनरेशानामसमावनतोऽभवत् ॥ २६ ॥ एतदन्त चक्रवर्ति
 राज्ञ मत्वा जगद्गुरे । सुघन्धराज्यसमये चकाराचार्यसंस्थि-
 तिम् ॥ २७ ॥ द्वारकादिक्रमेणैव पद्मपादादयः क्रमात् । स्थापिता
 श्रीमहाचार्यै शृङ्गेर्या चक्रवर्तिता ॥ २८ ॥ अद्यापि दृश्यते पीठ
 यज्जगद्गुरुतास्पदम् । तथैव दृश्यते लेखो न वादस्तत्र कश्चन
 ॥ २९ ॥ चक्रवर्तिसमो लेख आचार्यस्यैव युज्यते । आचार्यसम-
 लेखस्तु युज्यते चक्रवर्तिन ॥ ३० ॥ उभयोरेकमूलत्वादेककर्मा-
 धिकारतः । बाह्योर्ध्वं मुद्राधीनं ततश्च गुरुशिष्यता ॥ ३१ ॥ मुख-
 शोभा बाह्यधीना ततो मानोद्गमो मिय । मिय शोभास्पदत्वेन
 द्वावेतौ चक्रवर्तिनौ ॥ ३२ ॥ चक्रं नाम प्रजाधर्मो विज्ञानं श्रीश्चतु-
 र्थिकी । एतत्सङ्गं पथा यस्तु प्रवर्तयति पूरुष । चक्रवर्ती स
 विभवे स च सिंहासनाधिप ॥ ३३ ॥ आचार्योऽस्त्वथ राजा
 वा लोकोत्तरपदाश्रितः । स एव शरणं नृणां तत्रश्चक्रं प्रवर्तयेत्
 ॥ ३४ ॥ आचार्यवशं सप्रोक्तो राजवशमर्थो भुवे । यैरेव पालितो
 धर्मः प्रजा श्रीर्भूश्चतुष्टयम् ॥ ३५ ॥ ईशादिमनुपर्यन्तं दिव्या
 राजेश्वरा मताः । अग्रे राजर्षयः प्रोक्ता रघ्वन्तः चक्रवर्तिनः
 ॥ ३६ ॥ अग्रे तु मानवा प्रायो धार्मिकाश्चक्रवर्तिनः । काले काले

१ अन्यान्यसप्रदायाचार्यपरम्परोपेक्षया पद्मपातो न शङ्क्यः तेषामाचार्यानुव-
 रणरूपेणात् । लोकेसमहद्वेलेषकल्पिततत्तदेवतत्तदवस्थावर्षादिप्रवृत्तताद्वारादिना
 तेषु वास्तव्याचार्यकल्पनाया मूलतस्परिगण्यतात् । कथमन्यथाऽनाद्यविच्छिन्न
 परम्पराप्राप्तवर्षाभ्रममयादापरिणाग्नावाहिततथाविधकार्यदेवक्षत्रियशरीरैः श्री
 मद्भिभगवद्ग्री रामकृष्णादिभिरपि शान्दतपाशरविन्दानां ब्रह्मदानामपि
 वन्दनीये तदीयपीठं निरवमितशरीरायापि पाटवेन प्रवेगं स्यात् ।

सृष्टिचक्रं शास्त्रमार्गे न्यवेशयन् ॥ ३७ ॥ मालिन्यमपि चौद्धत्यं
 मार्गान्मार्गाद्विचार्य च । यापनीयं यापनीयं राज्ञाऽऽचार्येण वा
 भुवि ॥ ३८ ॥ याज्ञवल्क्यादिमुनयः पारावारविदां वराः ।
 स्मर्तारो धर्मदृष्टीनां नाचार्यत्वं प्रपेदिरे ॥ ३९ ॥ आचार्यवंशस-
 न्नावे नान्य आचार्यतास्पदम् । अविरोधे सहायत्वं विरोधे तु
 प्रमादिता ॥ ४० ॥ एष न्यायश्चक्रवर्तिष्वपि योज्यो मनीषिणा ।
 दायभावं गतं लोक एतत्सिंहासनद्वयम् ॥ ४१ ॥ न जयेनासन-
 द्वन्द्वं गृहीयान्नापि छद्मना । अदायेषु द्वयोर्योगो दायेषु न्याय एव
 हि ॥ ४२ ॥ राजासनं खड्गवलाद्गृहीतुं शक्यते नरैः । धर्मज्ञा-
 नासनं धर्मज्ञानाभ्यां न विहन्यते ॥ ४३ ॥ खड्गिनोः समतायां
 तु जयाजयपरीक्षणम् । धर्मिणोर्ज्ञानिनोर्वापि समतायां च संमतिः
 ॥ ४४ ॥ वैपन्ये धर्मविज्ञानदायादस्य जयः स्मृतः । पारम्पर्या-
 गतद्वन्द्वं हन्यात्काल्पनिकं द्वयम् ॥ ४५ ॥ तेनाद्यापि च लोके-
 ऽस्मिन्पीठं सर्वज्ञतास्पदम् । दृश्यते लिख्यते चापि जगद्गुरुपदेन
 हि ॥ ४६ ॥ तथैव श्रीहरिः साक्षाज्जगदीशपदेन हि । पीठे पीठेऽपि
 पूज्यः स राजते परमेश्वरः ॥ ४७ ॥ स एव श्रीहरः साक्षात्पीठे
 सर्वज्ञतास्पदे । संदृश्यते पूज्यते च यावत्सा भारती भुवि ॥ ४८ ॥
 वर्णाश्रमविभागश्च तत्त्वज्ञानं जगत्स्थितिः । व्यवस्थितं यत्र शास्त्रे
 सा हि शङ्करभारती ॥ ४९ ॥ अनुव्रता शङ्करं या शङ्करो याम-
 नुव्रतः । एकरूपधरौ लोके जयिनौ चिरजीविनौ ॥ ५० ॥ सर्व-
 ज्ञस्येश्वरत्वेन राजा शङ्करभारती । अतएव हि तत्पत्रे राजधा-
 नीति लिख्यते ॥ ५१ ॥ स एव तिलकं कुर्याच्चक्रवर्तिन्युपस्थिते ।
 यः सर्वज्ञपदारूढो यथा ब्रह्मा मनौ स्थिते ॥ ५२ ॥ धर्ममार्गे
 समुच्छिन्ने गुरोरुद्धृतिमर्हति । गुरुमार्गश्च शिथिल ईशादुद्धृतिम-
 र्हति ॥ ५३ ॥ संप्रदायमनुप्राप्तो धर्मो ज्ञानं च भूतले । पराक्रम-
 स्तु पुण्येन संप्रदायागतं कुलम् ॥ ५४ ॥ पराक्रमी क्षत्रजन्मा यदो-

त्पत्स्यति भूतले । तदाचार्यवदं लब्ध्वा नष्टोद्धारं समाचरेत् ॥ ५५ ॥ आचार्यस्तिलकं कृत्वा नष्टे पीठे निवेशयेत् । कुलीनम-
 प्रमत्तं च सर्वज्ञपदभूषणम् ॥ ५६ ॥ वसिष्ठस्तिलकं कृत्वा नष्टे
 दशरथे सृपे । निवेशयामास राम सर्वज्ञपदभूषणम् ॥ ५७ ॥
 राजपीठे यथा न्यायः स च सर्वज्ञतास्पदे । न्यायः संचारणीयः
 स्यादेको हेतुर्द्वयोर्धृतः ॥ ५८ ॥ अन्यथैव प्रविष्टस्तु निर्याप्यो
 भोगलम्पटः । न सर्वज्ञपद कश्चिद्बलादारोदुमर्हति ॥ ५९ ॥
 नीतिपीठं यलात्कश्चिदारोदुं शकुयान्नरः । योग्यश्चेत्तिलकं कुर्या-
 दन्यथा न प्रयोजनम् ॥ ६० ॥ एवं कालानुसारेण नष्टोद्धार-
 परायणौ । सुसंवाहू विराजते नाभ्या पृथ्वी च राजते ॥ ६१ ॥
 स्पष्टाकृतजगज्जालो दृक्षो वस्तुचिनिर्णये । पादाकान्तजगज्जालो
 नीतिश्चक्षुस्त्व पालने ॥ ६२ ॥ ताचुर्भा वालकान् शास्त्रेऽधिकारेण
 नियोजनम् । कुर्वते तरुणत्वाय ततो वृद्धत्वमाप्नुयुः ॥ ६३ ॥
 ततः पुनर्वृद्धसेवा ततस्तत्त्वप्रबोधनम् । नीतिप्रबोधनं चापि
 ततः स्यात्कालभेदनम् ॥ ६४ ॥ इत्थं धर्मेण कालस्य भेदः प्रोक्तो
 मनीषिभिः । राजाऽऽचार्यानुकूल्येन कालः सपरिवर्तते ॥ ६५ ॥
 इति श्रीकृष्णभिक्षुविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे धर्मप्रवृत्तिकथनं
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नष्टोद्धारकथनाध्यायः ॥ ४ ॥

वक्ता सर्वज्ञपदभाक् श्रोता चक्रप्रवर्तकः । उभयोः सङ्गमः सर्व-
 भाग्याद्भवति नान्यथा ॥१॥ वक्ता न लभ्यते श्रोता श्रोत्रा वक्ता न
 लभ्यते । उभयोः सङ्गमे ज्ञानं सुखं मोक्षो बलं यशः ॥२॥ सर्वभाग्यं

१ अयं भाव - यथार्थ आचार्यः कुलीन राजपीठे निवेशयति तदैव राजापि
 योग्यमाचार्यं पीठे निवेशयेत् । सप्रति यथाऽऽव यौ राजपीठे नाधिकरोति तथैव
 राजाऽपि नाधिकरोति शुरुपीठे प्रमत्तस्तु सुतरा नाधिकरोतीति न्यायप्रसक्तम्.

तु तन्नूनं या यथा शास्त्रसंस्थितिः । अशास्त्रत्वमभाग्यं स्याज्जीवानां सर्वसंमतम् ॥३॥ सशास्त्रत्वं द्विधा भिन्नं भोक्तृभोग्यविभेदतः । भोक्ता भोग्यं द्विधा भिन्नं सशास्त्राशास्त्रलक्षणात् ॥४॥ सशास्त्रभोक्ता यदि च सशास्त्रं भोग्यमन्विष्यात् । भाग्यं तन्मन्यते वृद्धः पशुव्यावृत्ति-दर्शनात् ॥ ५ ॥ अशास्त्रभोक्ता यदि चाशास्त्रं भोग्यं समन्विष्यात् । न्यायेन योग्यं मन्वानो व्युदस्यति न पश्यति ॥ ६ ॥ सशास्त्र-जीवा लोके ते ये सशास्त्रकुलोत्थिताः । अशास्त्रजीवा अपि ते ये चाशास्त्रकुलोत्थिताः ॥ ७ ॥ तत्सशास्त्रं कुलं लोके ये सशास्त्रं स्वसंततिम् । उत्पाद्य वर्तयिष्यन्ति तदन्यच्चान्यथाकुलम् ॥ ८ ॥ अशास्त्रं वा सशास्त्रं वा मिथः संबन्धमागतम् । साजातीयैः शोभते लोकेष्वन्यथा तन्न शोभनम् ॥ ९ ॥ सशास्त्रस्य सशास्त्रं तु सजातीयं प्रचक्षते । तथैवाशास्त्रपक्षेऽपि सजातीयविदो विदुः ॥१०॥ देशभे-दाज्जातिभेदात्कुलभेदाद्विधा मतम् । सशास्त्रमप्यशास्त्रं वा सजाती-यमहोचितम् ॥ ११ ॥ यद्यशास्त्रं सशास्त्रेण गृहीतं जातितत्क्रयुतः । सशास्त्रं यद्यशास्त्रेण गृहीतं दण्डमर्हति ॥ १२ ॥ सशास्त्रं तु सशास्त्रेण संस्कारेण पुनर्नवम् । अशास्त्रं शास्त्रसंपर्कान्नवत्व याति कुत्रचित् ॥ १३ ॥ तत्रैव नवता तस्य यत्रास्ति विधिर्दर्शनम् । नष्टोद्धारः सुराग्राह इत्युदाहरणद्वयम् ॥ १४ ॥ विधिगोचरतामेव सशास्त्रत्वं विदुर्बुधाः । तद्गोचरतामेव शास्त्रबाह्यं प्रचक्षते ॥ १५ ॥ यदोत्पन्नस्तदा माता पिता वित्तं वसुन्धरा । शास्त्रं च विजितं तेन तैर्जितः सोऽपि पूरुषः ॥ १६ ॥ अन्योन्यं स्वत्ववद्व-त्वाज्जयोऽयं सहजः स्मृतः । आपादनीयस्वत्वेऽर्थे शास्त्रं शस्त्रं बलद्वयम् ॥१७॥ शास्त्रं शास्त्रबलेनैव शस्त्रं बाहुबलेन हि । विजेतव्यं हि विदुषा राज्ञा च बलशालिना ॥ १८ ॥ बलं शास्त्रेण संपन्नं क्षेमाय जगतोऽमितः । शास्त्रं बलेन संपन्नं तदेव कुरुते फलम्

॥ १९ ॥ एकमेकं कथंचित्तु दुःखाय च सुखाय च । यथैव
 काणता लोके तथा शास्त्रं तथा बलम् ॥ २० ॥ शस्त्रं शास्त्रवि-
 हीनं चेच्छङ्कनीयं पदं भवेत् । शास्त्रं शस्त्रविहीनं चेन्नूनं पण्ड-
 तिलायते ॥ २१ ॥ कालेन ग्लानिमायाति क्रमेण पशुतामपि ।
 स्वबुद्धिं मानमासाद्य यथेच्छं मार्गरोहणम् ॥ २२ ॥ इच्छया
 मार्गरोहे तु कचिदान्धं सुनिश्चितम् । ज्ञानेन मार्गरोहे तु पारं
 गच्छन्ति मानवाः ॥ २३ ॥ ज्ञानं शास्त्रेण संरद्धं शास्त्रं मानव-
 सङ्गतम् । मानवाः शास्त्रसंबद्धाः सुखं यास्यन्ति कालतः ॥ २४ ॥
 शास्त्राश्रिताः शम्भवलैर्हीना दुःखास्पदं नराः । शम्भ्याश्रिताश्च शास्त्रेण
 हीना उद्धततां गताः ॥ २५ ॥ शस्त्रशास्त्रान्वितो राजा नरसिंह इति
 श्रुतः । तपःशस्त्रान्वितो राजा राजपिरिति गण्यते ॥ २६ ॥
 केवलं शास्त्रसंपन्नो राजा धार्मिक उच्यते ॥ केवलं शस्त्रसंपन्नो
 राजा चोर उदाहृतः ॥ २७ ॥ तपसापि च शास्त्रेण ब्राह्मणानां
 गृहं शुभम् । शस्त्रेणापि च शास्त्रेण राजसद्व्य विराजते ॥ २८ ॥
 शास्त्रेणापि धनेनापि मङ्गलं वैश्यसद्व्य तन् ॥ २९ ॥ सशा-
 स्त्रजनयोगेन धनेन विनयेन च । शूद्रगेहं सर्वगेहप्रतिष्ठारक्षणं
 महत् ॥ ३० ॥ गेहान्येतानि चत्वारि मङ्गलानि महीतले । पाल-
 येन्द्राजराजस्तु राज्यकर्मधुरन्धरः ॥ ३१ ॥ धुरन्धरं तं मन्यन्ते
 पालयन्नेव मङ्गलम् । मङ्गलान्यधिकान्येव वर्धयेद्यो नरोत्तमः
 ॥ ३२ ॥ हापयन्पूर्वसंसिद्धं दित्सुरन्यथ मङ्गलम् । स्वापयेत्सन्धि-
 काले स यदि स्वात्सर्वभूपतिः ॥ ३३ ॥ न नासाभरणं पण्डो न
 नासा हारमुत्तमम् । न नूपुरं करः कापि न पादोऽर्हति कङ्कणम्
 ॥ ३४ ॥ यथान्यवस्त्रं तन्वानो राज्यं भूमिपतिर्हरिः । सर्वेशपी-
 ठमाश्रित्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ ३५ ॥ वक्ता श्रोता यदा लोके
 समर्था भुवि मङ्गलम् । संक्षेपतश्च सप्रोक्तं नीतिशास्त्रमिदं शुभम्

॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णमिश्रविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे
नष्टोद्धारकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नष्टोद्धारसरणिनिरूपणाध्यायः ॥ ५ ॥

शस्त्रं संपरिवर्तते न शास्त्रं परिवर्तते । शास्त्रं न पुरुषायत्तं पुरु-
पाश्रयमेव तत् ॥ १ ॥ शस्त्रं बुद्धिपराधीनं शास्त्रं सहजसंस्थितम् । तत्प-
राष्ट्रतियन्नस्तु धर्मोपप्लव उच्यते ॥ २ ॥ यथा कालो यथा शत्रुर्यथैव
स्वबलं भवेत् । तथा निर्मायते शस्त्रं न शास्त्रं केनचित्कचित् ॥ ३ ॥
नीतिर्नूत्नापि कल्प्येत रक्षणे शस्त्रशास्त्रयोः । न चैवैकविधः कालो
रक्ष्यं तु द्वितयं नरैः ॥ ४ ॥ शस्त्रं संरक्ष्यते दुर्गैर्बलवद्भिर्महैरपि ।
मन्त्रहैरपि चामालैस्तथा प्रभुबलेन च ॥ ५ ॥ शास्त्रं संरक्ष्यते
वर्णैर्बलवत्पण्डितैरपि । मन्त्रहैरपि भूपालैस्तथाऽऽचार्यबलेन च
॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञपदारूढः सार्वभौमः स उच्यते । इतरे मण्ड-
लाचार्याः सशास्त्रा यदि पूरुषाः ॥ ७ ॥ अशास्त्रपुरुषाः केचिदा-
चार्यत्वमुपागताः । आचार्यत्वमशास्त्रत्वं विरुद्धमिदमासनम्
॥ ८ ॥ शास्त्रैकदेशमासाद्य केचिदाचार्यतां निजाम् । प्रथयन्ति
च लोकेषु ते वै माण्डलिका मताः ॥ ९ ॥ पीठैकदेशमासाद्य
केचिदाचार्यतां गताः । तेऽपि माण्डलिकाः प्रोक्ता मूलपीठसहा-
यकाः ॥ १० ॥ शास्त्रैकदेशमिल्लोके शासितोपासना जने ।
पीठैकदेशमिर्वेदमार्ग एवानुशासितः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठा च तथा-
द्यापि दृश्यतेऽस्मिन्महीतले । लिख्यते दृश्यते तद्वदाचार्यश्च
जगद्गुरुः ॥ १२ ॥ पद्मपादादिचत्वारो जगद्गुरुपदास्पदम् । अन्यो-
न्यसंमतत्वेन मिथः पालनतोऽपि च ॥ १३ ॥ एकाचार्यत्वयोगेन
चत्वारोऽप्येक एव हि । आचार्यपीठयोगेन चत्वारश्चक्रवर्तिनः
॥ १४ ॥ शृङ्गेर्या चक्रवर्तित्वं सार्वभौमत्वमप्युत । चिह्नान्यपि
तथाद्यापि दृश्यन्ते मठभेदतः ॥ १५ ॥ मताचार्यप्रभेदेन चिह्ना-

न प्रामाण्यं राजहस्ते नाचारोऽपि कथंचन ॥३३॥ नीतिमात्रासन्नो
वीरः पष्ठं भागमुपादरेत् ॥ पारम्परीकं संपाद्य स्वैश्वर्यं वर्धयेदपि
॥ ३४ ॥ राजैश्वर्यं न धर्मेण विरोधं कर्तुमर्हति ॥ धर्मोऽपि राजै-
श्वर्येण न विरोधाय कल्पते ॥ ३५ ॥ उभयोर्भिन्नमूलत्वाद्विनाधि-
करणादपि । प्रामाण्यमूलो धर्मस्तु नीतिमूला च राजता ॥ ३६ ॥
न सपन्नौ नीतिधर्मौ मिथः पालकतां गतौ । पुनर्भूषणमन्योन्यं
राजेते दम्पती इव ॥ ३७ ॥ नीतेर्धर्मेण सौभाग्यं नीत्या धर्मस्य
तत्तथा । अन्योन्यविमुखत्वे तु विधवाविधुरौ च तौ ॥ ३८ ॥
अतएव तथा लोके दृश्यते प्रायशो जनैः । विधवाविधुराभ्यां हि
समन्तात्पूरितं जगत् ॥ ३९ ॥ मङ्गलं राजपुण्येन ज्ञानमाचार्य-
पुण्यतः । तीव्रे पुण्यद्वये शुद्धे पृथ्वीभाग्योदयो भवेत् ॥ ४० ॥
शस्त्रं नीत्या च संत्यक्तं प्रामाण्येन च पुस्तकम् । तत्क्षुरं तद्गुणमिति
तत्तत्तत्त्वविदो विदुः ॥ ४१ ॥ न सा नीतिः प्रजा सर्वा मज्जिता
दुःखसागरे ॥ न तच्छस्त्रं निजैश्वर्यरक्षणायोद्यतं न यत् ॥ ४२ ॥ न
तच्छास्त्रं स्वसिद्धौ यत्पौरुषं बलमिच्छति । न स धर्मो निजं तेजो
येन ग्लानिमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ राजा तु त्रिविधः प्रोक्तः क्षुधि-
तस्तृप्तमुप्तकौ । नीतेर्भेत्ता पालयिता विस्मर्तेति त्रयो गुणाः ॥ ४४ ॥
क्षुधितः श्रियमादत्ते सकलां जगतोऽमितः । हतश्रीकं निजं राज्यं
निरीक्ष्य सुखमेति सः ॥ ४५ ॥ तृप्तः श्रियमुपाधत्ते जगतः
सकलाङ्गीकीम् । ऋद्धश्रीकं निजं राज्यं निरीक्ष्य सुखमेधते ॥ ४६ ॥
मुप्तस्तु सर्वतो लक्ष्मीं विस्मृत्य मदगोहितः । व्यसने बाध निद्राया-
मायुर्नयति मानवः ॥ ४७ ॥ तृप्ते प्रौढमुपायातः सुप्ते म्लानिमु-
पागतः । जर्जरः क्षुधिते राक्षि न नङ्गयति कदापि सः ॥ ४८ ॥
प्रामाण्यं व्याहतं चेत्स्याच्छ्रुतीनां तर्हि संभवः । तदेव दुर्घटं मन्ये
ततो धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥ इच्छया कल्पितो धर्म इच्छयैव

निवर्तते । ज्ञानेन सिद्धो धर्मस्तु ज्ञानमाश्रित्य तिष्ठति ॥ ५० ॥
दण्डे सत्युज्ज्वलो धर्मः सुप्ते दण्डे स्वपित्सौ । अदृष्टप्रायनां याति
दण्डाभावे कचित्कचित् ॥ ५१ ॥ एष एव कलिः प्रोक्तः काल-
क्षैर्धर्मवित्तमैः । धन्यमेतत्कले राज्यं स्वधर्मे स्वस्य दण्ड्यता
॥ ५२ ॥ स हन्यते कचिद्राज्ञा प्रजयापि च हन्यते । आचार्ये-
णापि हन्येत जाग्रता हन्यते कलिः ॥ ५३ ॥ सुप्तस्य गेहमन्यत्तु
जाग्रतो गेहमन्यथा । क्षुधितस्य गृहं चान्यत्तस्य गृहमन्यथा
॥ ५४ ॥ ब्राह्मणस्य गृहं चान्यत्क्षत्रस्य गृहमन्यथा । वैश्यस्य
गेहमन्यत्तु शूद्रस्य गृहमन्यथा ॥ ५५ ॥ अन्येषामपि गेहानि
मिन्नान्येष्वपि महीतले । तेन भेदानुमानेन निर्णयः काल आद-
रात् ॥ ५६ ॥ निर्णयिते कालरूपे तु शुभाशुभविनिर्णयः ।
सर्वैरेव प्रकृतव्यस्तदा क्षीणबलः कलिः ॥ ५७ ॥ स्वापकाले प्रवृ-
त्तस्य बलं क्षीयत जाग्रति । जाग्रत्काले प्रवृत्तस्य बलं स्वापे
विनश्यति ॥ ५८ ॥ जाग्रत्काले प्रवृत्तं तु शास्त्रं पूर्णविचारदम् ।
स्वापकाले प्रवृत्तं तु तम एव न चापरम् ॥ ५९ ॥ तमोऽविरो-
धि यत्किञ्चित्तम एव न संशयः । तेजोऽविरोधि यत्किञ्चित्तेज एव
न चापरम् ॥ ६० ॥ शास्त्राभावस्तमःकालः स्वाप एव न संशयः ।
तेजःकालः शास्त्रकालो न सूर्यस्तेज उच्यते ॥ ६१ ॥ स एव
जागृतिः प्रोक्तो यत्र सूक्ष्मं प्रदृश्यते । शास्त्राभावः स्वापकालो
यत्र स्थूलं न दृश्यते ॥ ६२ ॥ दृष्टं चेदन्यथैवेतद्यथा स्वप्न इति
स्थितिः । उभयात्म जगज्जेयं तमस्तेजःसमन्वयात् ॥ ६३ ॥ सौरे
ज्योतिषि वर्तन्ते मार्जारा मूषकादयः । शास्त्रे ज्योतिषि वर्तन्ते
ये नरा न च वानराः ॥ ६४ ॥ मानुषत्वस्थापनेन कर्तार्य्यं याति
भूपतिः । आचार्योऽपि च तेनैव तत्र यत्रो विधीयताम् ॥ ६५ ॥
इति श्रीकृष्णमिश्रविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे नष्टोद्धारसर-
णितिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नष्टोद्धारावश्यकत्वनिरूपणाध्यायः ॥६॥

शास्त्रं नाम गुरोर्वाक्यं गुरोरपि गुरुर्मतः । तस्यापि चेत्थं संवृत्तः सर्वज्ञो गुरुरादिमः ॥ १ ॥ गुरुवाक्यं श्रुतिः प्रोक्तं श्रीगुरोर्मुखतश्च्युतम् । श्रुतिर्वेद इति प्रोक्ता वेदनं वेद उच्यते ॥ २ ॥ वेदनं निश्चितं ज्ञानं तच्च नित्यं न कल्पितम् । अतो वेदो नित्य इति सिद्धान्तोद्धोषणं भुवि ॥ ३ ॥ सर्वज्ञेन तु विज्ञातं कथितं तद्यथा-तथा । श्रोत्रे श्रुतं च वित्तं च श्रुतिर्वेद इति प्रथा ॥ ४ ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्तापि न ज्ञानं कर्तुमर्हति । ज्ञानकर्ता ज्ञानहीन इति दोष-प्रसङ्गतः ॥ ५ ॥ किं कल्पितं ज्ञानमुक्तमुताज्ञानस्य चातुरी । याथार्थ्यं ज्ञानमित्युक्तं न च तत्कल्पितं भवेत् ॥ ६ ॥ ज्ञानत्वं कल्पितत्वं च विरुद्धं जगतीतले । ज्ञानं वेद इति प्रोक्तं कल्पिते जगदुच्यते ॥ ७ ॥ अकल्पितं कल्पितं वा बोधयेदविकल्पितः । द्रष्टृवर्गं दृश्यवर्गं यथा सूर्यस्तमोपहा ॥ ८ ॥ अकल्पितं मूलतत्त्वं निष्कलं निर्विकल्पकम् । कल्पितं भुवनं सर्वमक्षरादिक्षरान्तकम् ॥ ९ ॥ उभयं वेदयत्येष वेदनामा हि पुरुषः । ब्रह्मनाम बह्व्येष उभयोरपि वृंहणात् ॥ १० ॥ त्रयस्तु पुरुषा ज्ञेया ब्रह्म वेदो विराडिति । मध्यमः पुरुषश्चायमुभावपि हि वेदयेत् ॥ ११ ॥ शिक्षयैव स्वयं वेद्यः शिक्षितेनोभयं तथा । शिक्षाधिकारी संप्रोक्तस्तेनैव पुरुषेण हि ॥ १२ ॥ शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा । कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽयं पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५ ॥ साङ्गं सर्वं पूर्णफलं प्रसूते विकलं नहि । विकलं विकलं सूते नात्र वादो-ऽस्ति कश्चन ॥ १६ ॥ अधिकार्यपि साङ्गश्चेद्धमते सकलं फलम् ।

सशास्त्रं जन्म संस्कारोऽधीतिर्मेधा तदङ्गकम् ॥ १७ ॥ सर्व-
 झरूपः सर्वज्ञाहोमे वेदं सनातनम् । स च प्रवर्तयामास स्वसृष्टे-
 र्वाधिकारिषु ॥ १८ ॥ कालेकाले विशीर्णानि वेदाङ्गानि पुनः
 पुनः । योजितानि पुनस्तानि तेषां नामानि तत्र हि ॥ १९ ॥
 स्वरेण सहितो वेदस्तेनार्यो व्यज्यतेऽपिष्ठः । पारम्परीकैः स
 ज्ञातस्ततो निर्यन्धमुन्दरः ॥ २० ॥ कस्मिन्नर्थे वाक्प्रवृत्तिः किं
 फलं चावगाह्यते । कुत्र वा पर्यवसितं किं कुर्वित्यपि भाषते
 ॥ २१ ॥ स्वरेरेव व्यज्यते तत्तथा व्याख्या क्रमागता । फलं
 पर्यवसानं च विधिवाक्यं च सिद्ध्यति ॥ २२ ॥ तेन सिद्धं ब्राह्मणं
 च सूत्रमङ्गानि सर्वशः । इदं विद्धि फलं चैतदत्र पर्यवसानकम्
 ॥ २३ ॥ इदं कुर्वित्ययं त्वं च गृहीत्यमिति सिद्ध्यति । सर्वं
 स्वरेण संप्रोतं ज्ञातं विज्ञापितं च तत् ॥ २४ ॥ वेदेषु स्वर-
 विन्यासो गाम्भीर्यस्य प्रयोजकम् । स्वरमेवादर्थभेद इति सर्वसतां
 मतम् ॥ २५ ॥ अक्षरैरर्थविज्ञानं यत्रैव स्याद्विवक्षितम् ।
 न तत्र स्वरविन्यासो वेदेष्वपि बहुत्र हि ॥ २६ ॥ स्वरहीनं
 वेदवाक्यं तत्तु सस्वरमूलकम् । सस्वरं वेदवाक्यं यत्त-
 त्समूलं सलक्षणम् ॥ २७ ॥ स्वरमूलकवाक्यं तु सस्वरेणैव
 योजयेत् । सस्वरं वेदवाक्यं तु स्वरमूलेन योजयेत् ॥ २८ ॥
 पटङ्गः सिद्ध्यति तदा वेदनामा हि पूरुषः । तिम्रत्येव वदन्नेव
 यावन्निद्राति नो जनः ॥ २९ ॥ स्मृतिः पुराणं तत्र च प्रतिवि-
 म्वतया स्थितम् । तेनैव प्रतिविम्बेन विम्बं जानाति बुद्धिमान्
 ॥ ३० ॥ विम्बामिप्रायमाश्रित्य प्रामाण्यपदवीं गतम् । अधिका-
 रिप्रभेदेन व्यवस्थामपि चागतम् ॥ ३१ ॥ स्वरः स्वरूपं वाग्दे-
 व्यास्तस्या मूलं स एव हि । अकारः सर्ववर्णातां संभवः श्रूयते
 यतः ॥ ३२ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचयस्तथा । एवं
 चतुर्विधो मूलवर्णः परिणतिं गतः ॥ ३३ ॥ वाक्प्रपञ्चस्ततो जातः

सखरोऽप्यथ निःस्वरः । यथा यावत्फलं वाच्यं तथा तत्र स्वरः
 स्मृतः ॥ ३४ ॥ मन्त्रे वा ब्राह्मणे वाऽपि स्वरो व्यभिचरत्यपि ।
 तेनेदमुच्यते यावत्फलं तत्र तथा स्वरः ॥ ३५ ॥ सामान्यतः
 साङ्गवेदे स्वर एकविधः स्थितः । सामान्यतो जीववाण्यां स्वर
 एकविधः स्थितः ॥ ३६ ॥ ऋषिवाण्यां देववाण्यां देशवाण्यां
 तथातथा । स्वरस्तेनैव मर्मज्ञैः प्रामाण्यं स्वीकृतं तथा ॥ ३७ ॥
 मन्त्रब्राह्मणसूत्राणामेकत्वं चैककार्यतः । तत्पालकानि चाङ्गानि
 तथोपाङ्गानि सर्वशः ॥ ३८ ॥ साङ्गोपाङ्गस्त्वधीतोऽसौ सर्वज्ञ-
 त्वाय कल्पते । गोपितो बलमाधत्ते ज्ञातः कैवल्यसंपदम् ॥ ३९ ॥
 वेदे मानं वेद एव भानौ मानं तु भानुमान् । आलन्यात्मैव मानं
 तु सर्वत्रैषां हि मानता ॥ ४० ॥ स्वस्वमानं वस्तुजातं ज्ञायते
 पारगैरिह । परमानं वस्तुजातं कीटान्तैरपि सर्वतः ॥ ४१ ॥
 कीटान्तज्ञानतो जन्तून्स्वमाने संनिवेशयेत् । एतदाचार्यकर्मतद्राशो
 वा चक्रवर्तिनः ॥ ४२ ॥ आचार्यस्य बलं ज्ञानमाज्ञा सिंहासने-
 शितुः । ज्ञानमाज्ञा युगीभूय कालं संपरिवर्तयेत् ॥ ४३ ॥ मनु-
 प्यत्वं प्रमाणं चेच्छास्त्रं समनुधावति । आचार्यश्च तदा राजा मिथो
 मैत्रीं समाप्नुतः ॥ ४४ ॥ तथा संसिद्ध्यति ज्ञानं धर्मो नीतिः
 सुखं यशः । तेन नन्दति राजा च प्रजाऽऽचार्यश्च मेदिनी ॥ ४५ ॥
 इत्थं परम्पराप्राप्तं शास्त्रं संपरिपालयन् । जगज्जयति सर्वज्ञः
 श्रीमच्छङ्करभारती ॥ ४६ ॥

इति श्रीकृष्णभिधुविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे नष्टोद्धारावश्यकत्वनिरूपणं
 नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शास्त्रफलनिरूपणाध्यायः ॥ ७ ॥

एवं समुद्धृते शास्त्रे धर्माधर्ममयं जगत् । दृश्येतापि प्रवर्तेत
 नीतिलोकैकरञ्जनी ॥ १ ॥ येयैव रञ्जिते लोके धर्मः पुष्टिमवा-
 प्स्यति । धर्मे पुष्टिं समापन्ने शास्त्राणां चरितार्थता ॥ २ ॥ तदा

भवति जिज्ञासा तत्त्वावत्त्वविमर्शिनी । तदोपनिषदां नूनमवकाशो
विचारणे ॥ ३ ॥ यदभूद्धर्ममात्रं तु तदभूद्धर्ममात्रकम् । यदिदं
धर्ममात्रं तु किं तत्सत्यमुतानृतम् ॥ ४ ॥ यदि सत्यं तदा कर्म
गते पाशायते बतः । यद्यसत्यं तदा का वा जगदाशा भविष्यति
॥ ५ ॥ सत्यमित्येव संग्राहं सर्वलोकैकसाक्षिकम् । शास्त्रं च तत्र
साक्ष्येव लोकाहोकेकान्तरं वदत् ॥ ६ ॥ परंतु-न शास्त्रपरतन्त्रः
सन्निवृत्तं पश्यति बालकः । येन तत्सत्यतां तस्मै श्रूयात्साक्षिपदे
स्थितम् ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षपरतन्त्रः सन् दृष्ट्वा तत्र च सत्यताम् ।
निश्चित्य तत्र शास्त्राणि साक्षीणीति प्रवीति हि ॥ ८ ॥ शास्त्रं
तु वक्ति नास्तीति प्रत्यक्षं दर्शयत्यदः । किमत्र मानं शास्त्रं
वा प्रत्यक्षं वा विचार्यताम् ॥ ९ ॥ किं तयोरेकवाक्यत्वमुताहो
मिन्नवाक्यता । यदि स्वादेकवाक्यत्वं दृश्यते नास्ति सिद्ध्यति
॥ १० ॥ अथवा नास्ति यद्वस्तु तद्दृश्यमिति सिद्ध्यति । मिन्नार्थत्वे
नास्ति शास्त्रं प्रत्यक्षं वेति सिद्ध्यति ॥ ११ ॥ शास्त्रवाधे
बलं याति प्रत्यक्षं पशुतात्पदम् । प्रत्यक्षवाधे शास्त्रं तु संपूर्णं
बलमावहेत् ॥ १२ ॥ तदा तुच्छत्वमेव स्यादिति सिद्धान्त-
संग्रहः । अविचाराद्भाति सत्यं विचारादनृतं तथा ॥ १३ ॥
आरुढे तुच्छतां याति विश्ववार्ता समूलिका । कृतार्थाः श्रुतय-
स्तत्र श्रोता च सुकृती कृती ॥ १४ ॥ सृष्टिशास्त्रं धर्मशास्त्रमश्रुतो-
पनिषत्कथे । चरितार्थं यथा बाले स्याच्छन्द्यचरितार्थता ॥ १५ ॥
बालत्वं यापयेत्तस्माच्छास्त्रशिक्षासमन्वयात् । शिक्षितेषु तु शास्त्रेषु
यथा शास्त्रं जगद्भवेत् ॥ १६ ॥ विश्वे भावे यथा शास्त्रे धर्माधर्मा-
त्मके तदा । चरितार्थः सेशवादस्तदा च तदुपासना ॥ १७ ॥
उपासनायां शुद्धायां तत्त्वज्ञानाधिकारिता । शास्त्रं तत्त्वमसीत्याह
जगन्नास्तीति भूरिशः ॥ १८ ॥ दृष्टं दृष्टमिवेत्याह वाक्यत्रयसम-
न्वये । अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वं सिद्धान्तपथमागतम् ॥ १९ ॥ दत्त्वा मतिं

शास्त्रहस्ते शास्त्रयोनौ विशेषरः । शास्त्रं गृहीत्वा हस्ते तु यात्यधोधो
 विमूढधीः ॥ २० ॥ अस्पृष्टशास्त्रा जीवास्तु संत्येवान्धे तमस्यमी ।
 अन्धं तमो भिनत्त्येतच्छास्त्रं नाम सुदर्शनम् ॥ २१ ॥ अदृष्टं
 दर्शयत्येतदृष्टं दृष्टमपोहति । सुखं संतनुते नित्यं शास्त्रं नाम सुदर्शनम्
 ॥ २२ ॥ परिचीय मनोर्वंशमार्यं वा वंशमप्यथ । पृष्टे तिष्ठत्ययत्नेन
 शास्त्रं नाम सुदर्शनम् ॥ २३ ॥ दत्तं पुरा शङ्करेण विष्णवेऽद्भुत-
 कर्मणे । तेन प्रवर्तितं चक्रं शास्त्रं नाम्ना सुदर्शनम् ॥ २४ ॥ तदेव
 च मनोर्वंशं महर्षीणां च सर्वशः । पात्युद्धत्ते यशः सूते शास्त्रं
 नाम सुदर्शनम् ॥ २५ ॥ गृह्णातु कलिदोषघ्नः श्रीकृष्णो दक्षिणे
 करे । शान्तये सर्वजगतां शास्त्रं नाम्ना सुदर्शनम् ॥ २६ ॥ मङ्गलं
 भगवन्विष्णो मङ्गलं गरुडध्वज । मङ्गलं पुण्डरीकाक्ष त्रैलोक्यं
 मङ्गलं कुरु ॥ २७ ॥ धन्यः स बालो द्विजभूमिपालः शास्त्राल-
 वालः शठखण्डकालः । वादे करालो हृदये विशालो भाग्यैः
 सदोलो मम चन्द्रभालः ॥ २८ ॥ किं शङ्करः किंकरस्य धुनोति
 वचनावलीम् । कथं पार्थाय शबरो ददौ पाशुपतं स्वकम् ॥ २९ ॥
 वक्रोऽपि सुन्दरो लोके कौस्तुभो विष्णुना धृतः । वक्रोऽपि सुन्द-
 रश्चन्द्रः शम्भुना शिरसा धृतः ॥ ३० ॥ शास्त्रं सुदर्शनं नाम
 हस्ते कृत्वा द्विजातयः । सुखं वैदिकपद्धत्यां संचरन्तु मुदा सदा
 ॥ ३१ ॥ कृष्णानन्दसरस्वत्याः सदा नूना सरस्वती । पुरातन-
 तमा सैव पुरारिहृदयङ्गमा ॥ ३२ ॥

इति श्रीकृष्णभिक्षुविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाग्रे शास्त्रफलनिरूपणं
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पुराणानामबाधितप्रामाण्याध्यायः ॥ ८ ॥

व्यासोकीनां तु तात्पर्यं गम्भीरं श्रुतिसंमतम् । किञ्चिदुद्धाट्यते
 तेन सर्वं श्रोतव्यतां गतम् ॥ १ ॥ लोके सप्तशती नाम महामन्त्र-
 मयी स्तुतिः । यस्याः संसेवनात्सिद्धा बहवः पारदर्शिनः ॥ २ ॥

आलस्यं यदि संत्यज्य जागृतो जायते नरः । कं न हन्यात्कं न
जीयात्प्रथमे चरिते कथा ॥ ३ ॥ यया संमोहितो विष्णुः सा काली
यदि सेविता । संमोहा नाशयेच्छत्रून्नामद्भूतो जनार्दनः ॥ ४ ॥
श्रीमहाकाल्यै नमः ॥ ४ ॥ महिषो यदि राज्येशो हन्यते योपितैव
सः । महाबलो महैश्वर्यो द्वितीयचरिते कथा ॥ ५ ॥ बुद्धीनामेक-
सद्भावो महालक्ष्मीः प्रकीर्तिता । सा यैः संसेविता तेषां गेहे छ-
क्ष्मीर्दिनेदिने ॥ ६ ॥ श्रीमहालक्ष्म्यै नमः ॥ २ ॥ महाकामी यदा
राजा सोऽपि हन्येत योपिता । बहुतन्वाऽप्येकतन्वा तृतीयचरिते
कथा ॥ ७ ॥ अन्याहृतबला घ्राणौ बहुरूपापि चैकला । महासर-
स्वती सेव्या महोत्पथविनाशिनी ॥ ८ ॥ श्रीमहासरस्वत्यै नमः
॥ ३ ॥ ॥ इति सप्तशती व्याख्यासंक्षेपः कृष्णभिक्षुणा । प्रादर्शि
पश्येद्यस्तं तु स नरः क्षेममाप्नुयात् ॥ ९ ॥ राज्याभिषेके संप्राप्ते
गजे च पुरतः स्थिते । अभिषेकमुपेक्ष्यास्तौ केसरी गजगण्डयोः
॥ १० ॥ धीरेण मुविनीतेन यूना गम्भीरचेनसा । भाव्यमित्याह
बाल्मीकिर्यथा रामः श्रियां पदम् ॥ ११ ॥ प्राप्तं तु समयं त्यक्त्वा
पुनरिच्छति तत्पदम् । स हन्यते मर्कटैरित्याह बल्मीकसंभवः
॥ १२ ॥ धीरस्य मुविनीतस्य पुंसस्तु कृतकर्मणः । पादौ मुसेवते
लक्ष्मीरित्यादिकविभाषणम् ॥ १३ ॥ ऋग्यादतामुपगतेषु महीसुरेषु
स्याद्वप्रतामुपजगाम मुनीन्द्रवर्गः । चित्रं न तत्र यदि नर्तति घोर-
लीलो राजा कलिः सबलवाहनमृत्युवर्गः ॥ १४ ॥ आरामः कल्प-
वृक्षाणां विरामः सकलापदाम् । अभिरामखिलोकानां रामः श्रीमां-
स्तादा प्रभुः ॥ १५ ॥ कलौ प्रविष्टे गेहेषु पिता वैरिपदं गतः । भा-
ग्योदयमनुप्राप्ते पुंसि दासायते कपिः ॥ १६ ॥ इति रामायणं
शास्त्रं नीतिगर्भं मनोहरम् । श्रुत्वा परीक्ष्य जायेत नरोऽपि नरपुं-
गवः ॥ १७ ॥ वक्ष्ये भारततात्पर्यं यथानीति यथामति । येन
कृष्णो व्यासदेवो धर्मस्तुष्टिमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥ अयमेव हि क-

णस्य भूभारहरणोद्यमः । शिष्टच्छले प्रवृत्तिर्या दुष्टानामनपायिनी
 ॥ १९ ॥ आरब्धेऽपि छले दुष्टैः शिष्टः सत्त्ववतां वरः । कालेन
 जयमाप्नोति यदि गेहच्छलो नहि ॥ २० ॥ सत्त्वं सत्त्ववतां ब्राह्म-
 मिति बुद्धिरता नराः । वरं स्वनाशं मन्यन्ते मत्सरः कलिरेषु तु
 ॥ २१ ॥ योपितां धर्मसंकष्टे लज्जा रक्ष्या मनीषिणा । एषा नीति-
 रयं धर्मो न चेन्नाश उपस्थितः ॥ २२ ॥ द्वन्द्वे धर्मस्य कलिना
 कलिनाशः सुनिश्चितः । धर्मो नष्ट इवाभाति न नहुयति हरेः प्रियः
 ॥ २३ ॥ नीतिं खड्गमुपादाय धर्मेण कवचीभवन् । हरेः सखा
 नरः कोऽपि जगज्जयति चैकलः ॥ २४ ॥ व्यर्थं सत्त्ववता वैरं
 वृथा नश्येद्वलं द्वयोः । जयः सत्त्ववतो नित्यो भूभारोऽपि शमं
 गतः ॥ २५ ॥ महावीरस्य भीष्मस्य शिखण्डी शत्रुतां गतः । स्वयं-
 कृतापराधोऽयं का तत्र परिदेवना ॥ २६ ॥ द्रोणस्यापि च वीरस्य
 धृष्टद्युम्नोऽभवद्रिपुः । स्वयंकृतापराधोऽयं ॥ २७ ॥ महावीरस्य
 कर्णस्य सारथिः शत्रुतां गतः । स्वयंकृता ॥ २८ ॥ अन्धहस्तगते
 राज्ये शिष्टाः क्लिश्यन्ति भूरिशः । उद्धताः स्वजना नूनं जगन्ना-
 शाय केवलम् ॥ २९ ॥ म्रियमाणोऽपि धर्मात्मा धर्मं ज्ञानं च सं-
 ह्रुवन् । म्रियेत नाविचारेणेत्येवं भारतदर्शनम् ॥ ३० ॥ इति भार-
 तमाख्यानं पठनीयं नरोत्तमैः । कलिपीडा शमं याति भाति ल-
 क्ष्मीश्च संमुखे ॥ ३१ ॥ ॥ अथ भागवतं नाम ग्रन्थचिन्तामणिं
 ब्रुवे । श्रीव्यासदेवसर्वस्वं शुकचञ्चुविराजितम् ॥ ३२ ॥ ईश्वरः प-
 रिचेतन्यः सृष्टिस्थितिलयक्रमैः । तदेकरतवक्कानु देहान्तन्याससं-
 स्थितैः ॥ ३३ ॥ ईश्वरस्त्रिविधः प्रोक्तोऽधिदैवादिप्रभेदतः । जग-
 द्वीजं चावतारो जीव एवं क्रमः स्मृतः ॥ ३४ ॥ एतेषामैक्यवि-
 ज्ञानं श्रेयोरूपमिति स्थितिः । वर्णिता यत्र शास्त्रे तु तद्भागवतमु-
 च्यते ॥ ३५ ॥ जगद्वीजं तु जगता जीवैश्च श्रुतिभिः सह । रमतेऽत्र
 न संदेहो महारासोऽयमद्भुतः ॥ ३६ ॥ संचितेषु तु तीव्रेषु तपः-

स्वागःसु भूतले । तदैतत्फलदानार्थमीशोऽप्यवतरिष्यति ॥ ३७ ॥
 सृष्टिं दर्शयते काले पालनं चापि कालतः । संहारमपि कालेन
 येनेशत्वं नरैर्मतम् ॥ ३८ ॥ क्रीडामिच्छद्भिरेवायं क्रीडति क्रीतमा-
 नसः । तेनापि क्रीतमनसः केऽपि का अपि कुत्रचित् ॥ ३९ ॥
 रन्तुं मनांसि चेत्तेषां रमतेऽसौ यथारुचि । न मर्यादा कापि तत्र
 मूलतत्त्वानुसंहितेः ॥ ४० ॥ मूलतत्त्वं तु रमते सर्वैरपि सदैव हि ।
 तदज्ञातं ज्ञापयितुं भाग्यैरेव हि कैश्चन ॥ ४१ ॥ प्रतिगोपि स्वयं-
 सिद्धः प्रतिपालं च नर्तनम् । प्रतिगीतं गीयते च सर्गात्मा सन् स-
 नातनः ॥ ४२ ॥ शिष्टारिष्टप्रदान्कांश्चिद्वन्ति शिष्टांश्च पालयि ।
 प्रसङ्गेऽभिनवां सृष्टिं संदर्शयति कौतुकात् ॥ ४३ ॥ संदर्शयन्स्व-
 मीशत्वमवतार उदाहृतः । न प्रमादस्तत्र कल्प्यः सनिमित्तैकक-
 र्माणि ॥ ४४ ॥ गोपालनं गोपसङ्गो गोपीभिः खेलनादिकम् । सनि-
 मित्समवश्यं तत्र प्रमादः परासनि ॥ ४५ ॥ अभ्यासमपि देवोसौ
 रासक्रीडां सदैव हि । तनोति मनुते सत्वं मुक्ते भोजयतेऽपि च
 ॥ ४६ ॥ प्रतिवृत्तिं स्वयंसिद्धो मध्ये मध्ये विभाति हि । कूटस्थः
 साक्षिरूपोसौ न मत्तो न्यो भुगस्ति हि ॥ ४७ ॥ इति वादयते वेणुं
 रञ्जयत्यपि सर्वतः । तथातथा नरीनर्ति या या गोपी यथा यथा
 ॥ ४८ ॥ वेद्योसौ शास्त्रसाहसैरुपास्यो मध्यमः स्मृतः । प्रथमे तु
 परोक्षत्वमपोहं श्रुतिपारगैः ॥ ४९ ॥ त्रयः कृष्णा इमे प्रोक्ता अ-
 ज्ञानावरणान्विताः । तदपोहे त्रयोप्येत एक एव भवन्ति ते ॥ ५० ॥
 इति भागवतं नाम पुराणं वेदसंमितम् । यथामति समाभापि मु-
 निना कृष्णभिक्षुणा ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णभिक्षुद्विरचिते नीतिशास्त्रे पुराणानामवाधितप्रामाण्यनिरूपण-
 प्रसङ्गेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुराणानामबाधितप्रामाण्यनि- रूपणाध्यायः ॥ ९ ॥

देवीभागवतं सर्ववाग्रहस्यं पुरातनम् । यद्विज्ञाय नरो नूनं श-
ब्दसागरपारगः ॥ १ ॥ देवस्य देवनं देवी देवनं देव उच्यते । देवो
देवीति शब्दोक्त्या यदुक्तं तन्महः परा ॥ २ ॥ भगं भगवतो वीजं
भगं शक्तिः स्वतन्त्रता । यथेशत्वं तथा सर्वं सृष्टं पातं हृतं जगत्
॥ ३ ॥ तदनुग्रहतः सर्वे दीव्यन्ते दृष्टमेव नः । शक्तिहीने देव-
शब्दः कुत्रापि न विराजते ॥ ४ ॥ यथा यथा स्फुटा शक्तिर्देवत्वं
च तथा तथा । सर्वं देवमयं तस्माच्छक्तिरङ्गेण रजितम् ॥ ५ ॥
शक्त्यैवैकं द्विधाभूतं शक्त्यैवैकं पुनर्द्विधा । शक्तिक्रीडा जगत्सर्वं
शक्तिरेका सनातनी ॥ ६ ॥ तस्याः स्वातन्त्र्यमेवेदं जगद्वलितकन्दु-
कम् । तत्राधिकारिणः पञ्च पञ्चकृत्येषु योजिताः ॥ ७ ॥ ब्रह्मा
विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पञ्च महाप्रेता देवीपाद-
तले स्थिताः ॥ ८ ॥ सृष्टिः स्थितिर्यश्चापि तिरोधानमनुग्रहः ।
एतानि पञ्चकृत्यानि तत्र पूरुषपञ्चकम् ॥ ९ ॥ जाग्रत् स्वप्नः सुषु-
प्तिश्च तुरीया चोन्मनी तथा । रूपाणि पञ्च तेषां तु चतुर्वक्ताशु-
पासने ॥ १० ॥ सद्योजातो वामदेवोऽघोरस्तत्पुरुषस्तथा । ईशना
इति पञ्चापि जाम्बुद्वीपस्य रूपकाः ॥ ११ ॥ प्रेतत्वमेपां मिथ्यात्वा-
त्कार्यत्वादधरस्थितिः । कारणत्वान्मस्तकेस्मिन्नर्वाक्शाखोर्ध्वमूलके
॥ १२ ॥ अनुन्मेपात्समुन्मेप ईशानो ज्ञानवारिधिः । ततः स्यादा-
त्मविश्रम्भस्तत्पुरुष इति स्मृतः ॥ १३ ॥ येनात्मयमेतत्तु दृश्यते
निखिलं जगत् । याति तद्वीजतां भूयोऽघोरता सा स्थितिर्मता
॥ १४ ॥ स चोच्छ्रान् इवाभूद्यद्वामदेवोऽभवत्तदा । स एव दृढतां
यातः सद्योजात इति स्मृतः ॥ १५ ॥ सद्योजातादिचत्वारः पादाः
श्रीमश्वकस्य हि । ईशानः फलकस्तस्य तत्र श्रीजगदम्बिका

॥ १६ ॥ कर्मकाण्डः पूर्वपाद उपासा दक्षिणस्तथा । योगकाण्डः पश्चिमस्तु ज्ञानकाण्डः स उत्तरः ॥ १७ ॥ समाधिकाण्डः फलकस्तत्रस्था शांभवी परा । सच्चिदानन्दरूपा सा श्रीमन्निपुरसुन्दरी ॥ १८ ॥ पुराणि त्रीणि तनवस्त्रिस्तत्र च साक्षिणी । उक्ता वेदैश्च तत्रैश्च श्रीमन्निपुरसुन्दरी ॥ १९ ॥ सैव लज्जावीजमुक्ता सैव वाग्बीजमुच्यते । कामधीजं सैव राज्ञी शक्तिवीजं च सैव हि ॥ २० ॥ अन्यान्यपि च बीजानि शक्तिरूपाणि सर्वतः । ततो भद्राः समुद्भूतास्ततः सर्वे व्यवस्थिताम् ॥ २१ ॥ विद्याभयं जगत्सर्वं पश्यन्नेव विमुच्यते । देवीभागवतस्थायो गायत्रीसंमतो मतः ॥ २२ ॥ उपासकास्तु निर्दिष्टा विद्यादर्शनहेतुना । कृतार्था इति संप्रोक्तं देवीभागवतं लघु ॥ २३ ॥ सर्वोपनिषदां तत्त्वं तन्त्राणां च रहस्यकम् । एकीकृत्योक्तमीशेन व्यासेन ज्ञानिमौलिना ॥ २४ ॥ एकार्थत्वे पुराणानां विरोधोद्भावने हि यत् । अविचारफलं मन्ये यत्र सर्वज्ञमिन्दुतम् ॥ २५ ॥ अन्यान्यपि पुराणानि सुविचार्य मनीषिभिः । विरोधः परिहर्तव्योऽनुसर्तव्यो महापथः ॥ २६ ॥ पुराणमेव संप्रोक्तं यत्सिद्धं शास्त्रविग्रहे । अज्ञातज्ञापकत्वेन व्यासः कर्तेति स्मृतः ॥ २७ ॥ अविरोधे पुराणानां वेद एवोपबृंहितः । स्मृतीनामविरोधेन वेद एवोपबृंहितः ॥ २८ ॥ स परंपरया ग्रामो मानुषस्त्वैकहेतुना । वर्णाश्रमविभागेन पालितः पालयन्तु च ॥ २९ ॥ शब्दार्थविग्रहा देवी जाग्रदादिस्वरूपिणी । उन्मनान्ताखलभ्यासा मां पातु महेश्वरी ॥ ३० ॥ अनेन कर्मणा देवो भगवान्देवकीसुतः । ब्रह्मण्यदेवः प्रीणातु सुदर्शनकरो हरिः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकृष्णमिथुविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाग्रे पुराणानामवाधितप्रामाण्य निरूपणप्रसङ्गे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निर्विघ्नफलनिरूपणाध्यायः ॥ १० ॥

अथो गणपतेर्गुह्यं यत्पुराणे प्रकाशितम् । वेदे सिद्धान्तितं चापि

श्रुवे संशयनाशनम् ॥ १ ॥ भूतानां भौतिकानां वा गणानामधिपः
 प्रभुः । स वै गणपतिः प्रोक्तो नात्र वादोक्ति कश्चन ॥ २ ॥ वर्णे-
 ष्वपि गणा अष्टौ मादिनान्ता लघुर्गुरुः । तेषामप्यधिपः प्रोक्तो
 गणपो नात्र संशयः ॥ ३ ॥ उभाभ्यामपि रूपाभ्यां व्याप्य विश्व-
 मिदं स्थितः । लघुर्ऋद्धिर्गुरुर्बुद्धिरिति सिद्धिद्वयान्वितः ॥ ४ ॥
 गणा अष्टौ ततोऽप्यष्टावभवत्परमेश्वरः । गणे वर्णत्रये बीजं गणे-
 शस्य प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ अथर्वशीर्षतो ज्ञेयं नात्र तस्यास्ति वि-
 स्तरः । वर्णत्रयं मेलयित्वा वाचं धत्तेति सुन्दरीम् ॥ ६ ॥ लघु-
 र्वाऽस्तु गुरुर्वाऽस्तु सा सिद्धिस्तस्य चाप्रतः । कचिदेका कचिशुभं
 तिरोभूता च कुत्रचित् ॥ ७ ॥ सिद्धिर्वागीश्वरं देवं न मुञ्चति क-
 दाचन । न मुञ्चति च तां सिद्धिं वागीशः परमेश्वरः ॥ ८ ॥ ऋ-
 द्धिबुद्धी ईशसिद्धी अविनाभावमाश्रितौ । गणे गणाद्विद्वापि
 स्थिते एते सनातने ॥ ९ ॥ अर्थात्सापि च शब्दात्सा परमात्मा स-
 नातनः । उपासितश्च विज्ञातो ध्यातो विघ्नहरः प्रभुः ॥ १० ॥
 परमं मङ्गलं मत्वा वक्त्रं गजनिभं भजेत् । गजान्तं मङ्गलं लोके
 तद्ध्यानं मङ्गलप्रदम् ॥ ११ ॥ वक्त्रकाररूपं तद्वक्त्रमिति वा मङ्गलं
 परम् । जगद्वशीकारशौण्डस्ततः सिन्दूरसंनिभः ॥ १२ ॥ आनन्द-
 तुन्दिलत्वेन तुन्दिलं तस्य तद्वपुः । चतुर्भुजैस्तु संधत्ते पुरुषार्थचतु-
 ष्ठयम् ॥ १३ ॥ ऋद्धिसिद्धी पार्श्वगते एवं ध्येयो गजाननः । ऋद्धिं
 सिद्धिं च लभते वेदपारंगतो भवेत् ॥ १४ ॥ शब्दार्थरूपं रूपं तु
 विज्ञेयमधिदैवतम् । अवतारोऽधिभूतं च प्रत्यगध्यातुमुच्यते
 ॥ १५ ॥ अधिदैवं जगद्वीजं द्वितीयो नगजासुतः । देहद्वयनियन्ता
 तु तृतीयः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥ द्वितीयोपासनासिद्धस्तृतीयः
 प्रथमो भवेत् । पुराणं गाणपं प्रोक्तं श्रुतिसंघोषबुद्धितम् ॥ १७ ॥
 इत्थं सर्वपुराणानि जगद्वीजनिरूपणात् । प्रक्रियाभेदभिन्नानि तैर्वा
 वाक्यैकवाक्यता ॥ १८ ॥ शिवं विष्णुं रविं दुर्गां गणपं वा यथे-

प्सितम् । सर्वाज्ञान पर बुद्ध्या कृतार्था नात्र सशय ॥ १९ ॥
 इतिहासास्तु विज्ञेया विद्याया लाभहेतव । इमा विद्यामधीयानः
 श्रेय प्रेयश्च विन्दति ॥ २० ॥ एव श्रीव्यासदेवेन प्रन्रियाणा प्रभे
 दत । अधिकारिप्रभेदाच्च वस्तु चैक निरूपितम् ॥ २१ ॥ उपासन
 च विज्ञान फल कर्माधिकारिण । निरूपिता श्रीव्यासेन न विरो-
 धोस्ति कश्चन ॥ २२ ॥ प्रतिश्लोक धर्मशास्त्र नीति प्रत्यक्षर तथा ।
 तित्यक्षन्ति पुराण तत्को विवेको विचार्यताम् ॥ २३ ॥ प्रतिमन्त्र
 पर ब्रह्म ब्राह्मणाना गृहे गृहे । तित्यक्षन्त्यपि त वेद को विवेको
 विचार्यताम् ॥ २४ ॥ प्रतिमन्त्र महासिद्धि प्रतिकर्म च सा तथा ।
 तित्यक्षन्त्यपि तत्तत्र को विवेको विचार्यताम् ॥ २५ ॥ समन्वया-
 ह्मक्षणस्य ब्रह्मत्व वक्ति हि श्रुति । तित्यक्षन्त्यपि तत्तत्त्व को वि-
 वेको विचार्यताम् ॥ २६ ॥ तत्त्व नोत्पद्यते किञ्चिदतत्त्व नैव जा-
 यते । अङ्गीकुर्वन्ति यत्नेन को विवेको विचार्यताम् ॥ २७ ॥ किं तेन
 बहुनोक्तेन श्रुतेन श्रावितेन वा । एतावानेन सिद्धान्तो व्यासस्यापि
 दुतेरपि ॥ २८ ॥ परोक्षोपि च विश्वस्यो यदि स्वाच्छास्त्रसमत ।
 अपरोक्षो न विश्वस्यो यदि तद्वाधहेतव ॥ २९ ॥ शास्त्रादिष ऋ-
 तिगम्भीर कार्त्तुषा दृष्टि क तत्तत्त्वम् । क सिद्धान्तमणेरलम् क
 साफल्य वपुष्मत ॥ ३० ॥ केचिद्भोगेन मन्यन्ते जीवितेनापि
 केचन । पराक्रमेण केचित्तु विनयेनापि केचन ॥ ३१ ॥ प्रतिष्ठयैव
 केचित्तु मदेनैवेति केचन । मन्यन्ते सफल जन्म तत्रेति ब्रह्मवा-
 दिन ॥ ३२ ॥ तज्जन्म यत्र शास्त्रार्थो यथार्थमवगाहित । सा
 मृतिर्यत्र कर्तव्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३३ ॥ तच्च शास्त्रेणेति बु-
 द्धिराचार्यस्य जगद्गुरो । मन्वानस्तन्मत राजा शास्त्र पालयते बहु
 ॥ ३४ ॥ तेन वर्णाश्रमाचारा पालिता एव मार्गता । सशास्त्र
 तेन विज्ञान तेन प्राप्य परं पदम् ॥ ३५ ॥ सशास्त्र दर्शन तत्तु
 यदशास्त्रदशामयम् । विश्व लोयेत कुत्रापि तेनैव सफल जनु

॥ ३६ ॥ आरोहमवरोहं वा समिच्छन्ति जना इमे । तावुभौ संपरित्यज्य मुक्तः कोऽपि विराजते ॥ ३७ ॥ अशास्त्रो मलिनो देशः सशास्त्रो यत निर्मलः । अनित्यौ तावुभौ त्यक्त्वा मुक्त एको विराजते ॥ ३८ ॥ इन्द्रजालं समालोक्य बाला मुह्यन्ति नो ब्रुधाः । सज्जन्तेऽपि च केचित्तु त्यक्त्वा मुक्तो विराजते ॥ ३९ ॥ मृगा मृगजलं पीत्वा यदि संप्राप्तमृगयः । किं गाङ्गमम्बु पास्यन्ति यामुनं वा सुशीतलम् ॥ ४० ॥ परीक्षाक्रममादाय परीक्षेत यदा जगत् । तदा जगत्प्रसीदेत प्रसीदेत परीक्षकः ॥ ४१ ॥ परीक्षकं सुप्रसन्नं कृत्वा विश्वं निवर्तते । परीक्षकस्य सा तृप्तिरनिवर्त्या महात्मनः ॥ ४२ ॥ इत्थं गुह्यतमं शास्त्रं राज्ञाचार्येण पालितम् । मिथः शोभास्पदं भूत्वा राजेत प्रथमद्भुतम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीकृष्णमिश्रविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे निर्विघ्नफलं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मूर्तिपूजाबीजकथनं नामाध्यायः ॥ ११ ॥

अथ प्रासादरचनाहेतून्वच्मि समासतः । याङ्गुत्वा मोदते प्राज्ञः स्वामिप्रायं च दर्शयेत् ॥ १ ॥ स्वससिद्धान्तविज्ञानं यथा स्यादधिकारिपु । इति यत्नेन रचिताः प्रासादाः पारदर्शिभिः ॥ २ ॥ प्रतिभूतं शिवो ज्ञेयस्तत्रास्ति श्रुतिशासनम् । इति सिद्धान्तमारूढः शिवालयमकल्पयत् ॥ ३ ॥ प्रतिभूतं विष्णुरिति तत्रास्ति श्रुतिशासनम् । इति सिद्धान्तमारूढो विष्ण्वालयमकल्पयत् ॥ ४ ॥ प्रतिभूतं सूर्य इति तत्रास्ति श्रुतिशासनम् । इति सिद्धान्तमारूढः सूर्यालयमकल्पयत् ॥ ५ ॥ प्रतिभूतं शक्तिरिति तत्रास्ति श्रुतिशासनम् । इति सिद्धान्तमारूढः शक्त्यालयमकल्पयत् ॥ ६ ॥ प्रतिभूतं गणाधीशस्तत्रास्ति श्रुतिशासनम् । इति सिद्धान्तमारूढस्तदालयमकल्पयत् ॥ ७ ॥ एकात्मानः पञ्च देवास्तदा श्रुतिसमन्वयः । इति सिद्धान्तमारूढः पञ्चालयमकल्पयत् ॥ ८ ॥ उपासते मिथश्चैते

तस्मादन्योन्यरूपता । उपासा नाम वै मुरया भाव इत्युच्यते बुधैः
 ॥ ९ ॥ अनात्मनि स्याद्वैमुरय तत्र नात्मनि युज्यते । सामुख्यमेव
 पञ्चाना तस्मादेकालता मता ॥ १० ॥ यथेन्द्रियाणि विषयाने-
 फालत्वादुपासते । भिन्नात्मत्वे तु वेमुख्यमिन्द्रियेष्वेव दृश्यते ॥ ११ ॥
 पञ्चान्यतम एकोऽपि पञ्चपूजाफलप्रद । तस्मादेकैकपक्षोऽपि
 प्रासादानां प्रशस्यते ॥ १२ ॥ यैर्यगुणैरपास्यत्व तथा विग्रहक-
 ल्पना । पुण्यद्वास्यादिभेदश्च वर्णवाहनरूपना ॥ १३ ॥ यथा सृ-
 ष्टिक्रमो यस्य तथा यस्यादिकल्पना । तथा तथा फल तत्र फलित्त
 शास्त्रपारगै ॥ १४ ॥ स्यतश्च सर्वप्रक्षिप्त्वा यथैवोपास्यते जनैः ।
 तथैव भाति दत्ते च फल नास्त्यत्र सशय ॥ १५ ॥ अतो विग्रह-
 नानात्व कल्पनानात्वमभ्युत । कामभेदादिद सर्व परमारमनि यु-
 ज्यते ॥ १६ ॥ इत्थ चोपासनामार्गं प्रवृत्त सप्रदायत । गाय-
 त्यादिरय मार्गं प्रणवान्त उदाहृत ॥ १७ ॥ धारभवादिश्च मा-
 र्गोऽन्य प्रासादान्त उदाहृत । अत्रैवान्तर्भवविष्यन्ति मार्गा अन्ये
 सहस्रश ॥ १८ ॥ एव चोपासनासिद्धो ज्ञानमार्गाधिकारवान् ।
 ज्ञान च तन्तु विज्ञेय यत्र नैवास्ति किञ्चन ॥ १९ ॥ सर्वेऽपि फल-
 हास्तत्र यत्र स्याद्वेदकल्पना । अतश्चोपासका सर्वे मिथ फलहभा
 पिण ॥ २० ॥ अविज्ञाते मूलतत्त्वे किं फल बलह बिना । विज्ञाते
 मूलतत्त्वे तु शान्तिरेवावशिष्यते ॥ २१ ॥ तस्मादुपासका सर्वे
 स्योपासामूलचिन्तनम् । कुर्वन्त एव मुच्यन्ते शान्त्यन्ति कलहा
 अपि ॥ २२ ॥ इत्थ चोपासनामार्गो ज्ञात्वा येन प्रवर्तित । स मू-
 लपुरुषो बन्ध परमात्मा सनातन ॥ २३ ॥ ज्ञात्वा प्रासादरचना
 कुर्वीत मतिमान्नर । तत्रैव देवसानिध्य ज्ञान देव इति श्रुते.
 ॥ २४ ॥ इदं शास्त्रमधीयान कल्विदोपाद्विमुच्यते । जानाति जग-
 तस्तत्त्व शास्त्रतत्त्व च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

इति श्रीकृष्णमिथुनिरचिते नीतिशास्त्रे यमज्ञानात्रे मूर्तिपूजाधीनवधन
 नामैकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

धर्मप्रवृत्तिस्थानकथनं नामाध्यायः ॥१२॥

गेहे गेहे पुरोधस्तु चातुर्वर्ण्यस्य दृश्यते । स च प्रतिनिधिस्तस्य यो वैदिकपथेश्वरः ॥ १ ॥ स च प्रष्टव्य आचार्यैः सर्वज्ञपदमास्थितैः । गेहे गेहे महायज्ञाः संस्कारा अपि वैदिकाः ॥ २ ॥ अवि-
लुप्ता विलुप्ता वा विलोपे शिष्यता तव । विलोपहेतुर्वक्तव्योऽ-
न्यथा दण्डार्हता द्वयोः ॥ ३ ॥ आलस्यं यजमानस्य किमालस्यं पुरोधसः । कुर्वतैवाप्रमादेन मिथ आलस्ययापनम् ॥ ४ ॥ न शृ-
णोति यदा चैको द्वौ वा दण्डार्हता द्वयोः । तत्रत्यशिष्टैर्विज्ञेया न चेत्पीठे निवेदयेत् ॥ ५ ॥ धर्माधर्मविचाराय पीठेऽस्त्येवाधिका-
रिता । विज्ञापनाधिकारो हि चातुर्वर्ण्येऽपि तिष्ठति ॥ ६ ॥ धर्मस्य वा ब्रह्मणो वा जिज्ञासा तत्र तत्र हि । पुरोहितैर्वा शिष्टैर्वा पूरणी-
याऽधिकारिणाम् ॥ ७ ॥ तदभावे तु पीठस्थैराचार्यैः क्रियते खलु । एतदेव हि पीठस्य कर्मेति विनिगद्यते ॥ ८ ॥ अयाजनेन याज्या-
नामयाज्यानां च याजनैः । पुरोधा दण्ड्यतामेति त्याज्यतामपि तत्र हि ॥ ९ ॥ पौरोहित्यं चेशकर्म गीतासूक्तं परासना । पुरोधसां च मुख्यं मां विद्वि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ १० ॥ पुरोहितत्वं च मुख्यं पीठे सर्वज्ञतास्पदे । निहितं तद्ब्राह्मणेषु तथैवाचार्यतापि च ॥ ११ ॥ यजमानत्वं च मुख्यभीशे सर्वप्रवर्तके । जीवेषु निहितं तत्तु शिव-
स्याष्टममूर्तिषु ॥ १२ ॥ पौरोहित्यं याजमान्यं ब्राह्मणेषु स्थितं द्वयम् । अन्यत्र यजमानत्वं केवलं त्रिषु संमतम् ॥ १३ ॥ मिथः पोषकतां यातं लोके वर्णचतुष्टयम् । मिथः पोषकता सा तु धर्मेण च धनेन ॥ १४ ॥ आद्येन कथ्यते धर्मो दीयतेपि त्रिभिर्वसु । पू-
ज्यपूजकतां याता दीप्यते मानुषी तनुः ॥ १५ ॥ मिथः पूजारक्ष-

१ धर्माधर्मविचाराय शिष्टैः पीठेऽस्ति कल्पितः । आलस्यं पीठनाये चेद-
ण्ड्यः सोपि यथोचितमिलम्पचितमत्र वक्तव्यम्.

कस्तु जगत्पूज्य इति स्मृतः । स जगद्गुरुतां यातः श्रीमच्छङ्करभा-
रती ॥ १६ ॥ तत्पीठस्थैः प्रतिदिनं विचार्य निजकर्म हि । तेनैधेत
प्रतिष्ठा श्रीयशो वित्तं बलं महीं ॥ १७ ॥ सुदर्शनं नीतिशास्त्रं रक्षा
वैदिकपद्धतेः । शिक्षा सर्वमनुप्याणां कुक्षिभरनरान्विता ॥ १८ ॥
दुर्दर्शनं छिनत्त्येतच्छास्त्रं नाम्ना सुदर्शनम् । दर्शनं जगतश्चेत्ते स-
शास्त्रं कुरु दर्शनम् ॥ १९ ॥ यद्व्यूनमधिकं धापि भयोक्तं तत्परा-
क्षणा । क्षन्धेतापि च तुप्येत कृष्णेन गुरुणापि च ॥ २० ॥ एत-
च्छास्त्रमधीयानो लोकवैदिकतत्त्वविन् । मान्यतामुपयात्येव विदुषां
श्रीपुषामपि ॥ २१ ॥ श्रीगुरो तव सेवैषा मया संक्षेपितो बह्वु ।
न काचिद्वक्षिणा दत्ताऽनया प्रीणीहि हे प्रभो ॥ २२ ॥ यत्प्रेरितं
भगवता हृदयस्थितेन यद्वोधितं च गुरुणा करुणार्णवेन ।
तत्कृष्णमिभ्रुरलिरदुधचित्तपद्मसद्योत्थमोदमकरन्दरसामिलापी ॥
॥ २३ ॥ मातर्देवि सरस्वति प्रतिपदं संक्षेपिताऽस्यन्वहं मूढानां
पुरतः प्ररूढतमसां छद्मैकभक्त्यात्मनाम् । मानक्षेपजुषां निमी-
लितदृशां यन्नर्तिता बुद्धये तत्क्षन्तव्यमयि प्रसन्नहृदये भूयोऽस्तु
सन्मङ्गलम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्कैवल्यधामनिवासीश्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्यकृष्णा-

नन्दसरस्वतीविरचिते नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानात्रे धर्मेप्रशस्तिस्थानकथनं

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सुदर्शनसन्नाहकथनाध्यायः ॥ १३ ॥

दक्षकन्यां नुमो नित्यमनुयां जज्ञिरे मुताः । भद्राश्च भद्रकर्माणो
देवा अमृतबन्धवः ॥ १ ॥ महासरस्वतीं नौमि तुरीयपुरवासि-
नीम् । क्रीडति ज्ञानदीपैर्यां संसारतिमिरापहा ॥ २ ॥ बुलं संपा-
त्यते धर्मैः संप्रदायैश्च तेऽपि च । विद्यया संप्रदायाश्च सा च ब्राह्म-
णपुङ्गवैः ॥ ३ ॥ तया संपाद्यते सर्वं ब्राह्मणैर्जगतो हितम् । ब्राह्म-

पानां नुच्छेषं मुञ्चते मरुदैरपि ॥ ४ ॥ तन्नाशया । कश्यपाय
 प्रजातन्तुवितानाय महर्षये । नमोऽस्तु यदपत्यैस्तु मुञ्चते सकलं
 जगन् ॥ ५ ॥ अत्रयेऽपि त्रिनृत्तीनां पित्रे शास्त्रे सतांयुजे । न-
 मोऽस्तु यदपत्येन श्रीदत्तेनोद्धृतं जगन् ॥ ६ ॥ भरद्वाजाय मुनये
 वेदाधीतिरत्नाय ते । नमोऽस्तु यदपत्येन वक्ष्ये शिक्षितं जगन्
 ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय मुनये गायत्रीसिद्धिमाग्निने । नमोऽस्तु यस्य
 यज्ञेन तपसा शिक्षितं जगन् ॥ ८ ॥ गौतमाय मुनीन्द्राय तपःसि-
 द्धाय योगिने । नमोऽस्तु मानिने मानग्रण्डनैः शिक्षितं जगन्
 ॥ ९ ॥ रेणुकाजानये जानु शान्ताय जमदग्नये । नमोऽस्तु यदप-
 त्येन कुठारैः शिक्षितं जगन् ॥ १० ॥ वसिष्ठाय महाज्ञानमागराय
 च तद्विदे । नमोऽस्तु यस्य वंशेन विद्यया शिक्षितं जगन् ॥ ११ ॥
 अरुन्धतीपतिं तस्मादरुन्धति मति प्रिये । वसिष्ठस्य महर्षेस्तु न-
 मोऽस्तु तत्र पादयोः ॥ १२ ॥ अन्येभ्योऽपि महर्षिभ्यो नमोऽस्तु
 सततं नमः । यद्वंशेषु समृद्धेषु वेदोऽद्यापि च दृश्यते ॥ १३ ॥ तत्र
 कश्चिद्भरद्वाजकुले वैदिकसंमते । विप्रोऽमूचत्स्वजिज्ञासुर्धर्मात्मा
 तपसां निधिः ॥ १४ ॥ श्रीनृमिहमरस्वलाः शिष्योऽमौ द्विजम-
 च्चमः । साधंदेवत्तन्व वंशे दत्तशिष्यत्वनीयुपि ॥ १५ ॥ रायमद्वोऽ-
 भवद्विप्रः काश्यां येन मलः कृतः । विद्याधनाभ्यां संपन्नः संत-
 त्यापि च पूरितः ॥ १६ ॥ तस्य पत्नी धर्मशीला सह तेन दिवं
 ययौ । कनीयांस्तस्य पुत्रोऽमृद्गुरुनाथ इति श्रुतः ॥ १७ ॥ शवर्या
 चत्र रामाय वदराणि मनीषया । दत्तानि तेन मुक्तानि तत्रासीद-
 तिथिप्रियः ॥ १८ ॥ पम्पानदीनाम पुरे कुमशीकरपालिते । पुत्र-
 पौत्रादिभिः सार्धमवित्तो नन्दनेष्विव ॥ १९ ॥ ज्येष्ठस्य सुतो
 रामोऽधुनास्ति तपसांनिधिः । तस्य भार्या जानकीति जाह्नवीति
 जयेति च ॥ २० ॥ नारायणः पिता यस्याः पटवर्धनपालितम् ।
 जम्बूद्वयण्डं समाश्रित्य तस्यौ वेदविद्वांवरः ॥ २१ ॥ श्रीरामजान-

कस्तु जगत्सूत्र्य इति स्मृतः । स जगद्गुरुतां यातः श्रीमच्छङ्करभा-
रती ॥ १६ ॥ तत्पीठस्थैः प्रतिदिनं विचार्य निजकर्म हि । तेनैवेत
प्रतिष्ठा श्रीयंगो वित्तं चलं मही ॥ १७ ॥ मुदर्शनं नीतिशाम्यं रक्षा
वैदिकपद्धते । शिक्षा सर्वमनुयायां बुद्धिभरनरान्विता ॥ १८ ॥
दुर्दर्शनं छिनत्त्येनच्छान्त्र भाग्या मुदर्शनम् । दर्शनं जगतश्चेत्ते स-
शान्त्रं कुरु दर्शनम् ॥ १९ ॥ चक्षुन्ममधिकं वापि मयोक्तं तत्परा-
क्षना । क्षम्येतापि च तुष्टेयं कृत्वा गेन गुरुणापि च ॥ २० ॥ एन-
च्छान्त्रमधीयानो लोकवैदिकतत्त्वविन् । मान्यतानुपयात्येव विदुषा
श्रीपुषामपि ॥ २१ ॥ श्रीगुरो तव मेवैषा मया मंहेक्षितो यदु ।
न काचिदक्षिणा दत्ताऽनया श्रीणीहि हे प्रभो ॥ २२ ॥ यत्प्रेरितं
भगवता हृदयस्थितेन यदोषितं च गुरुणा कर्णार्णवेन ।
तत्तृष्णान्निधुरान्निधुघचित्तपद्ममद्योत्यमोन्मत्तस्त्वरमात्रिलापी ॥
॥ २३ ॥ मातर्देवि सरस्वति प्रतिपदं मंहेक्षिताऽभ्यन्वहं मूढानां
पुरतः प्रवृत्तमस्मा छद्यैकमकत्यात्मनाम् । मानहेक्षजुषां निर्मा-
लितदृशा यन्नर्तिता बुद्धये तत्तन्मन्त्रन्यमपि प्रमन्नहृदये भूरोऽम्नु
सन्मङ्गलम् ॥ २४ ॥

इति श्रीनन्दबलस्थाननिबन्धि श्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यादिशिष्यकृष्ण-

नन्दसरस्वतीविरचिते नातिशाय प्रमदशानाने धर्मप्रवृत्तिस्थानकथन

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

सुदर्शनसन्नाहकथनाध्यायः ॥ १३ ॥

दक्षकन्यां नुमो नित्यमनुयां जजिरे मुखा । भद्रात्र भद्रकर्माणो
देवा अमृतवन्धवः ॥ १ ॥ महासरस्वती नौनि तुरीयपुरवामि-
नीम् । क्रीडति ज्ञानदीपैर्यां संसारतिनिरापहा ॥ २ ॥ कुल संपा-
त्यते धर्मः संप्रदायैश्च तेऽपि च । विद्यया मंत्रदायात्र सा च ब्राह्म-
णपुद्गवैः ॥ ३ ॥ तथा संपाद्यते सर्वं ब्राह्मणैर्जगतो हितम् । ब्राह्म-

णानां भुक्तशेषं भुज्यते सकलैरपि ॥ ४ ॥ तस्माद्यथा । कश्यपाय
 प्रजातन्तुवितानाय महर्षये । नमोऽस्तु यदपत्यैस्तु भुज्यते सकलं
 जगत् ॥ ५ ॥ अत्रयेऽपि त्रिमूर्तीनां पित्रे शास्त्रे सतायुजे । न-
 मोऽस्तु यदपत्येन श्रीदत्तेनोद्धृतं जगत् ॥ ६ ॥ भरद्वाजाय मुनये
 वेदाधीतिरत्ताय ते । नमोऽस्तु यदपत्येन वक्तव्ये शिक्षितं जगत्
 ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय मुनये गायत्रीसिद्धिभागिने । नमोऽस्तु यस्य
 यत्नेन तपसा शिक्षितं जगत् ॥ ८ ॥ गौतमाय मुनीन्द्राय तपःसि-
 द्धाय योगिने । नमोऽस्तु मानिने मानखण्डनैः शिक्षितं जगत्
 ॥ ९ ॥ रेणुकाजानये जातु शान्ताय जमदग्नये । नमोऽस्तु यदप-
 त्येन कुठारैः शिक्षितं जगत् ॥ १० ॥ वसिष्ठाय महाज्ञानसागराय
 च तद्विदे । नमोऽस्तु यस्य वंशेन विद्यया शिक्षितं जगत् ॥ ११ ॥
 अरुन्धतीपति तस्मादरुन्धति सति प्रिये । वसिष्ठस्य महर्षेस्तु न-
 मोऽस्तु तव पादयोः ॥ १२ ॥ अन्येभ्योऽपि महर्षिभ्यो नमोऽस्तु
 सततं मम । यद्वंशेषु समृद्धेषु वेदोऽद्यापि च दृश्यते ॥ १३ ॥ तत्र
 कश्चिद्भरद्वाजकुले वैदिकसंमते । विप्रोऽभूत्स्वजिज्ञासुर्धर्मात्मा
 तपसां निधिः ॥ १४ ॥ श्रीनृसिंहसरस्वत्याः शिष्योऽसौ द्विजस-
 त्तमः । सायंदेवस्तस्य वंशे दत्तशिष्यस्वमीयुषि ॥ १५ ॥ रायभट्टोऽ-
 भवद्विप्रः काश्यां येन मत्नः कृतः । विद्याधनाभ्यां संपन्नः संत-
 त्यापि च पूरितः ॥ १६ ॥ तस्य पत्नी धर्मशीला सह तेन दिवं
 ययौ । कनीयांस्तस्य पुत्रोऽभूद्गुरुनाथ इति श्रुतः ॥ १७ ॥ शय्या
 यत्र रामाय बदराणि मनीषया । दत्तानि तेन भुक्तानि तत्रासीद-
 तिथिप्रियः ॥ १८ ॥ पम्पानदीनाम पुरे कुमशीकरपालिते । पुत्र-
 पौत्रादिभिः सार्धमविप्रो नन्दनेप्सिव ॥ १९ ॥ ज्येष्ठस्तस्य सुतो
 रामोऽधुनास्ति तपसांनिधिः । तस्य भार्या जानकीति जाह्नवीति
 जयेति च ॥ २० ॥ नारायणः पिता यस्याः पटवर्धनपालितम् ।
 जम्बूखण्डं समाश्रित्य तस्थौ वेदविदांवरः ॥ २१ ॥ श्रीरामजान-

कीपुत्रचूडामणिरिति श्रुतः । श्रीनाथपादप्रवणः कृष्णानन्दसरस्वती
 ॥ २२ ॥ रामानन्दसदानन्दौ सूर्याचन्द्रमसाविव । वभूवतुः पिता-
 पुत्रौ तत्कन्यावंशसंभवः ॥ २३ ॥ कृतकृत्योऽपि कर्तव्यं मत्वा
 कालनिरीक्षणात् । ग्रन्थद्वयमिदं कृत्वाप्ययति स्वस्तिहेतवे ॥ २४ ॥
 सुदर्शनं नीतिशास्त्रं तथा वैदिकपद्धतिः । यत्र सर्वं शास्त्रगुह्यं प्राय-
 एकीकृतं द्वयोः ॥ २५ ॥ यथा—नीतिवक्ता धर्मगर्भा ज्ञानपुच्छा
 नवास्पदा । शास्त्रशृङ्गा वेदपादा स्वेष्टदोहा नराश्रया ॥ २६ ॥
 विद्वद्वत्सा भूपगोषा वृत्तकृतृणभक्षिणी । पुराणलोमसंगुप्तस्वाङ्ग-
 तन्त्रसुरान्विता ॥ २७ ॥ कैवल्यधामनिलया धर्मघ्राणपरायणा ।
 काचिद्धेनुरियं लोके नाम्ना वैदिकपद्धतिः ॥ २८ ॥ दोग्धारं काङ्क्ष-
 माणेन संचरत्यभितो भुवि । कश्चित्पुरुषधौरेयो नूनं धोदयति तद्र-
 सम् ॥ २९ ॥ तद्रक्षणाय लोकेषु सुदर्शनमिदं महत् । द्वादशारं
 जरापोहं शास्त्राणां च नृणामपि ॥ ३० ॥ भूयः समुच्यते किञ्चि-
 द्गुह्यं मानुषतास्पदम् । यद्विज्ञाय नरो नूनं नर एव भविष्यति
 ॥ ३१ ॥ नरो नयान्वितो मर्त्यो नृनये इति धातुतः । नये प्रतिष्ठितं
 शास्त्रं नयः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३२ ॥ वैरण्यामुभयं प्राप्तं वैररी
 मानुषास्पदा । कर्तृकर्मक्रियादिभ्यो वैररी रतु सिद्ध्यति ॥ ३३ ॥
 कर्त्रादयः शब्दवाच्याः शब्दमूलानि धातवः । कालेन क्षोभमा-
 यान्ति कालः प्रत्ययभूमिजः ॥ ३४ ॥ प्रत्ययोत्थेन सङ्गत्य धातवो
 बोधयन्ति हि । तदैव वाक्यमित्युक्तमन्यथाऽवद्वमुच्यते ॥ ३५ ॥
 तेन सिद्धं सर्ववस्तु कालमाश्रित्य भासते । स च कालस्त्रिधा भाति
 वर्तमानादिभेदतः ॥ ३६ ॥ भूतो भावी वर्तमानान्निर्णयेते तदा-
 श्रितौ । पक्षौ पक्षिणमाश्रित्य दक्षिणोत्तरशब्दितौ ॥ ३७ ॥ स एष
 वर्तमानात्मा भूतभाविगरद्वरः । सर्वशब्दप्रपृच्छीनामाधारो गरुडो
 मतः ॥ ३८ ॥ यद्येष वर्तमानात्मा नाभविष्यच्छकुन्तकः । तदा
 वेदाः शास्त्रसङ्घा लोकोत्तीनां गणास्तथा ॥ ३९ ॥ नाभविष्यन्का-

लमूलधातूनामप्रयोगतः । तस्माच्छन्दोमये पक्षिण्यास्ते विष्णुरत-
 न्द्रितः ॥ ४० ॥ सदा सन्निहितो ह्येष पक्षिराजो जनुष्मताम् । त-
 स्मात्सन्निहितो विष्णुः सर्वेषामपि सर्वदा ॥ ४१ ॥ सदैव वर्तमा-
 नस्य भूतं भावि च पश्यतः । विष्णोर्वाहनभूतानि छन्दांसीमानि
 सर्वशः ॥ ४२ ॥ यावच्छन्दो न व्यचारि तावद्विष्णोः पदं कुतः ।
 सति च्छन्दसि सुखस्ये कुतो दूरे परं पदम् ॥ ४३ ॥ स उपास्यः
 सर्वजनैः सदा सर्वत्र सर्वगः । अश्रद्धयाच्छादितोऽसौ श्रद्धयोद्धा-
 ट्यते पुनः ॥ ४४ ॥ श्रद्धा विचारसंभूता विचारः शास्त्रभूमिजः ।
 शास्त्रमीशालवालोत्थमीशः शास्त्रफले स्थितः ॥ ४५ ॥ तस्माच्छा-
 स्त्रेषु संमृग्यः श्रद्धयोपास्य एव हि । उपासया सिद्धिमाप्तः शास्त्रे
 संलभ्यते हरिः ॥ ४६ ॥ शास्त्रं तदेव यत्रास्ति विधिर्वाय निषेध-
 नम् । कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथा विधिः ॥ ४७ ॥ संबन्ध-
 आधिकरणं ज्ञानं ज्ञेयं च साधनम् । निरूपितं समीचीनं न कपो-
 लप्रकल्पनम् ॥ ४८ ॥ तत्र सर्वे धातवोऽमी कालेन सह सर्वतः ।
 बोधयन्ति जगज्जालं कालेन कलितं सदा ॥ ४९ ॥ स कालात्मा
 महादेवो धर्मतुष्टश्च कष्टजित् । प्रोच्यते विबुधैः सिद्धैः फलितः
 पुष्पितः सदा ॥ ५० ॥ यदि कालस्तर्हि वाणी यदि सा तर्हि शा-
 सनम् । यदि तत्तर्हि शास्त्राऽपि सर्वज्ञोभ्युपगम्यताम् ॥ ५१ ॥
 तस्येदं शासनं वेदः सर्वलक्षणलक्षितः । आकृतं तस्य चैतत्तु श्रूयतां
 मतिमत्तमैः ॥ ५२ ॥ इदमस्ति परं नास्तीत्यन्धंतमपथः स्मृतः ।
 इदमस्ति परं चास्ति ज्ञानवृद्धिपथः स्मृतः ॥ ५३ ॥ इदं नास्ति परं
 नास्ति मोक्षप्राप्तिपथः स्मृतः । पूर्वः पाशवसामान्योऽपरौ शास्त्र-
 कहेतुकौ ॥ ५४ ॥ न तावानेव संसारो यावत्स्वस्यास्ति दर्शनम् । न
 सत्य एव संसारो यतो दृष्टिपथं गतः ॥ ५५ ॥ व्युत्पत्तिसिद्धये
 शास्त्रं यया सर्वं प्रदृश्यते । यया सर्वं वाच्यते च बुध्यते मुक्तमुत्त-
 मम् ॥ ५६ ॥ अनुन्मेषमनसं च मुक्तमुत्तममुन्यते । शास्त्रव्युत्पत्ति-

कीपुत्रचूडामणिरिति श्रुतः । श्रीनाथपादप्रवणः कृष्णानन्दसरस्वती
 ॥ २२ ॥ रामानन्दसदानन्दौ सूर्याचन्द्रमसाविव । वभूवतुः पिता-
 पुत्रौ तत्कन्यावंशसंभवः ॥ २३ ॥ कृतकृत्योऽपि कर्तव्यं मत्वा
 कालनिरीक्षणात् । ग्रन्थद्वयमिदं कृत्वार्षयति स्वस्तिहेतवे ॥ २४ ॥
 सुदर्शनं नीतिशास्त्रं तथा वैदिकपद्धतिः । यत्र सर्वं शास्त्रगुह्यं प्राय
 एकीकृतं द्वयोः ॥ २५ ॥ यथा—नीतिवक्ता धर्मगर्भा ज्ञानपुच्छा
 नवास्पदा । शास्त्रशृङ्गा वेदपादा खेष्टदोहा नराश्रया ॥ २६ ॥
 विद्वद्वत्सा भूपगोषा कुतर्ककृष्णभक्षिणी । पुराणलोमसंगुप्तस्वाङ्ग-
 सन्नसुरान्विता ॥ २७ ॥ कैवल्यधामनिलया धर्मत्राणपरायणा ।
 काचिद्वेनुरियं लोके नाम्ना वैदिकपद्धतिः ॥ २८ ॥ दोग्धारं काङ्क्ष-
 माणेव संचरत्यभितो भुवि । कश्चित्पुरुषधौरेयो नूनं धोक्ष्यति तद्र-
 सम् ॥ २९ ॥ तद्रक्षणाय लोकेषु सुदर्शनमिदं महत् । द्वादशारं
 जरापोहं शास्त्राणां च नृणामपि ॥ ३० ॥ भूयः समुच्यते किञ्चि-
 हुह्यं मानुषतास्पदम् । यद्विज्ञाय नरो नूनं नर एव भविष्यति
 ॥ ३१ ॥ नरो नयान्वितो मर्त्यो नृनये इति धातुतः । नये प्रतिष्ठितं
 शास्त्रं नयः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३२ ॥ वैतर्यामुभयं प्राप्तं वैतरि
 मानुषास्पदा । कर्तृकर्मक्रियादिभ्यो वैतरि खलु सिद्ध्यति ॥ ३३ ॥
 कर्त्रादयः शब्दवाच्याः शब्दमूलानि धातवः । कालेन क्षोभमा-
 यान्वि कालः प्रत्ययभूमिजः ॥ ३४ ॥ प्रत्ययोत्थेन सङ्गत्य धातवो
 बोधयन्ति हि । तदैव वाक्यमित्युक्तमन्यथाऽवद्वमुच्यते ॥ ३५ ॥
 तेन सिद्धं सर्ववस्तु कालमाश्रित्य भासते । स च कालस्त्रिधा भाति
 वर्तमानादिभेदतः ॥ ३६ ॥ भूतो मावी वर्तमानात्रिणीयेते तदा-
 श्रितौ । पक्षौ पक्षिणमाश्रित्य दक्षिणोत्तरशब्दितौ ॥ ३७ ॥ स एष
 वर्तमानासा भूतभाविगरद्वरः । सर्वशब्दप्रवृत्तीनामाधारो गरुडो
 मतः ॥ ३८ ॥ यद्येष वर्तमानासा नाभविष्यच्छबुन्तकः । तदा
 वेदाः शास्त्रसङ्घा लोकोत्तीनां गणास्तथा ॥ ३९ ॥ नाभविष्यन्का-

लमूलधातूनामप्रयोगतः । तस्माच्छन्दोमये पक्षिण्यास्ते विष्णुरत-
 न्द्रितः ॥ ४० ॥ सदा सन्निहितो ह्येष पक्षिराजो जनुष्मताम् । त-
 स्मात्सन्निहितो विष्णुः सर्वेषामपि सर्वदा ॥ ४१ ॥ सदैव वर्तमा-
 नस्य भूतं भावि च पश्यतः । विष्णोर्वाहनभूतानि छन्दांसीमानि
 सर्वशः ॥ ४२ ॥ यावच्छन्दो न व्यचारि तावद्विष्णोः पदं कुतः ।
 सति च्छन्दसि सुस्थस्ये कुतो दूरे परं पदम् ॥ ४३ ॥ स उपास्यः
 सर्वजनैः सदा सर्वत्र सर्वगः । अश्रद्धयाच्छादितोऽसौ श्रद्धयोद्धा-
 ट्यते पुनः ॥ ४४ ॥ श्रद्धा विचारसंभूता विचारः शास्त्रभूमिजः ।
 शास्त्रमीशालवालौत्थमीशः शास्त्रफले स्थितः ॥ ४५ ॥ तस्माच्छा-
 स्त्रेषु संमृग्यः श्रद्धयोपास्य एव हि । उपासया सिद्धिमाप्तः शास्त्रे
 संलभ्यते हरिः ॥ ४६ ॥ शास्त्रं तदेव यत्रास्ति विधिर्वाथ निषेध-
 नम् । कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथा विधिः ॥ ४७ ॥ संबन्ध-
 आधिकरणं ज्ञानं ज्ञेयं च साधनम् । निरूपितं समीचीनं न कपो-
 लप्रकल्पनम् ॥ ४८ ॥ तत्र सर्वे धातवोऽमी कालेन सह सर्वतः ।
 बोधयन्ति जगज्जालं कालेन कलितं सदा ॥ ४९ ॥ स कालात्मा
 महादेवो धर्मतुष्टश्च कष्टजित् । प्रोच्यते विबुधैः सिद्धैः फलितः
 पुष्पितः सदा ॥ ५० ॥ यदि कालस्तर्हि बाणी यदि सा तर्हि शा-
 सनम् । यदि तत्तर्हि शास्त्राऽपि सर्वज्ञोभ्युपगम्यताम् ॥ ५१ ॥
 तस्येदं शासनं वेदः सर्वलक्षणलक्षितः । आकृतं तस्य चैतत्तु श्रूयतां
 मतिमत्तमैः ॥ ५२ ॥ इदमस्ति परं नास्तीत्यन्धंतमपथः स्मृतः ।
 इदमस्ति परं चास्ति ज्ञानवृद्धिपथः स्मृतः ॥ ५३ ॥ इदं नास्ति परं
 नास्ति मोक्षप्राप्तिपथः स्मृतः । पूर्वः पाशवसामान्योऽपरौ शास्त्रै-
 कहेतुकौ ॥ ५४ ॥ न तावानेव संसारो यावत्स्वस्यास्ति दर्शनम् । न
 सत्य एव संसारो यतो दृष्टिपथं गतः ॥ ५५ ॥ व्युत्पत्तिसिद्धये
 शास्त्रं यया सर्वं प्रदृश्यते । यया सर्वं बाध्यते च बुध्यते सुखमुत्त-
 मम् ॥ ५६ ॥ अनुन्मेषमनसं च सुखमुत्तममुच्यते । शास्त्रव्युत्पत्ति-

संसिद्धमिति वेदविदो विदुः ॥ ५७ ॥ तस्माच्छास्त्रं दिव्यदृष्टिप्रा-
पकं मानुषा भुवि । पालयन्तु सुधामाण्डमिति शङ्करशासनम्
॥ ५८ ॥ जगदेतत्सुधामाण्डं शास्त्रसंपूरितं यदि । यदि रिक्तं तेन
तदा किं तन्नगरमुच्यते ॥ ५९ ॥ तदेतच्च सुधामाण्डं कृष्णेन पर-
मात्मना । श्रीशङ्करेणापि गुप्तं तस्मान्नगरमुच्यते ॥ ६० ॥ जगच्च-
क्षुष्यथीमूर्तिः पापहा तिमिरापहा । जगद्रक्षैकचरितः सूर्यो यच्छतु
मङ्गलम् ॥ ६१ ॥ जगदाप्यायनीशकिरोपधीशः सुधाकरः । जग-
द्रक्षैकचरितो विधुर्यच्छतु मङ्गलम् ॥ ६२ ॥ मूर्मेर्वलं धनं वृष्टिं
यच्छन्सामगपोपकः । जगद्रक्षैकचरितो भौमो यच्छतु मङ्गलम्
॥ ६३ ॥ ज्ञानं च नीतिनैपुण्यं दददायर्वणेश्वरः । जगद्रक्षैकचरितो
बुधो यच्छतु मङ्गलम् ॥ ६४ ॥ सद्विद्यां जीवितं दीर्घं ददानो व-
रुषां प्रभुः । जगद्रक्षैकचरितो गुरुयच्छतु मङ्गलम् ॥ ६५ ॥ वीर्यं
तेजो धृतिं दाक्ष्यं दधानो यजुषा प्रभुः । जगद्रक्षैकचरितः शुक्रो
यच्छतु मङ्गलम् ॥ ६६ ॥ स्वैर्यमुत्कटतां सत्यं गाम्भीर्यमपि संदि-
शन् । जगद्रक्षैकचरितः सौरिर्यच्छतु मङ्गलम् ॥ ६७ ॥ यशो मानं
वाक्पटुत्वं पुलकेतुत्वमादिशन् । जगद्रक्षैकचरितः सेतुर्यच्छतु म-
ङ्गलम् ॥ ६८ ॥ अमृतं भगवच्चिन्तां यशो भूतिं च भूपयन् । जग-
द्रक्षैकचरितो राहुर्यच्छतु मङ्गलम् ॥ ६९ ॥ ये हि यत्राधिकारेषु
नियुक्ताः परमात्मना । ते चेत्तत्रैव संनद्धा नृणां सपदि मङ्गलम्
॥ ७० ॥ मङ्गलं यादवेन्द्राय मङ्गलं ब्रह्मवादिने । मङ्गलं स्वस्तिह-
स्ताय गृह्णैतत्सुदर्शनम् ॥ ७१ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मण-
हिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ७२ ॥
लज्जा मेघा स्मृतिः प्रज्ञा वाणी नियतिरित्यपि । गीता वेदेषु तन्त्रेषु
जगद्धात्र्यै नमो नमः ॥ ७३ ॥ शिवः शमलशासनः शमनशामनः
शाश्वतः शशाङ्ककृतशेखरः शरधिभूतरत्नाकरः । शरीकृतहरिर्गिरी-
कृतधनुः स्थिरीभूतपाद्वरीकृतखोदतः सपदि पातु विश्वंभरः

॥ ७४ ॥ कृष्णः कलिमलं हन्तुं नरसारथ्यमन्वगात् । भीष्मे भी-
ष्मत्वमापन्ने चक्रहस्तो जनार्दनः ॥ ७५ ॥ श्रीशङ्करः सकलवेद-
विदां महर्षिर्येनोद्धृतं श्रुतिरहस्यमखण्डमेकम् । वर्णाश्रमादिविवि-
धागममार्गरक्षाऽकारि सरामि तमहं जगदेकनाथम् ॥ ७६ ॥
अशुक्लकृष्णकर्मभ्यो महद्भ्योऽस्तु नमो मम । अकर्तृभ्योऽपि कर्तृभ्यः
प्रसङ्गे समुपस्थिते ॥ ७७ ॥ विश्वेशं माधवं दुर्णिठं दण्डपाणिं च
भैरवम् । वन्दे काशीं गुहं गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम् ॥ ७८ ॥
काशिके कासि भासित्वं कैलासः कामधुङ्मणिः । कल्पद्रुमो भ-
वानी वा सर्वांगशिवमण्डिता ॥ ७९ ॥ कैवल्यनाथ भगवन् क्षमस्व
मम साहसम् । त्वत्पादमवलम्ब्यापि चिन्तितं जगदद्भुतम् ॥ ८० ॥
सर्व एष प्रयासो मे वृद्धानां वृत्तिहेतवे । तेषु तुष्टेषु बालानां सुर-
मय परेऽहि च ॥ ८१ ॥ मिताक्षरमिदं शास्त्रमधीयानोऽमितार्थ-
वित् । मितोपि शब्दः संधत्तेऽमितार्थं बुद्धिमज्जने ॥ ८२ ॥ इदं
शास्त्रमधीयानो नाकपृष्ठे महीयते । नाकं करोति धर्मात्मा प्राप्नोति
सुरसंपदम् ॥ ८३ ॥ रामान्कृष्णं शङ्करं च विश्वामित्रं भगीर-
थम् । त्रिविक्रमं नृसिंहं च स्मृत्वाद्यन्ते पठेदिदम् ॥ ८४ ॥ महा-
कालीं महालक्ष्मीं महापूर्वां सरस्वतीम् । ईशशक्तीर्नमस्यामि याभि-
रीशो विराजते ॥ ८५ ॥ राजा नन्दतु सुप्रजस्तमनु सा राजन्वती
नन्दतु नन्दन्त्वार्पकथाः प्रमाणसरणिश्रेणीयमानाः सताम् । वेदो
नन्दतु वैदिकाश्चिरतरं नन्दतु नन्दतु च श्रीमद्वैदिकपद्धतौ द्विज-
वरा वर्षीयसा श्रेयसा ॥ ८६ ॥ नमोऽस्तु जगते तुभ्यं ज्ञातं तत्त्वं
तवाधुना । यदि त्वमीदृशं न स्यास्तदा मोक्षस्य का कथा ॥ ८७ ॥
सुदर्शनसहस्रार द्वादशार नमोऽस्तु ते । जरातीत जगद्रक्ष करे
तिष्ठ हरेरपि ॥ ८८ ॥ मोहो मृत्युस्तदपोहोऽमरत्वं नाभावात्मा
मृत्युरस्ति प्रसिद्धः । भवात्माऽसौ सच्चिदानन्दनामा सर्वः शास्त्रैः
स्तूयते गाढगाढम् ॥ ८९ ॥ अच्युतः क्षमते नूनं मम च्युतिपरम्प-

राम् । अच्युते तु च्युतिर्नेष्टा क्षमा हि महतां गुणः ॥ ९० ॥ पृ-
थ्वीभाग्यं भारतखण्डं जगदण्डे सण्डे सण्डे सन्ति जना यद्यपि
विद्वाः । शास्त्रप्रान्तं यत्र हि मर्त्येष्वपि दृष्टं भाग्यं तस्याप्येकः
शङ्करगुरुनाथः ॥ ९१ ॥ जातो यो वसुदेवमेषपृपता श्रीदेवकी-
कुक्षिसच्छुक्तौ मुक्तमणिः प्रशस्तसरणिः सर्वप्रियः इक्ष्वाक्यः ।
गोपीमिर्हन्ति राजमिः शिरसि यः सत्पण्डितैः पुस्तके माप्राङ्के
रसिकैः श्रुतौ च विधृतः सोऽस्तु स्थिरश्रेयसे ॥ ९२ ॥ घाणचन्द्र-
वसुधमाब्दे शालिवाहमहोपतेः । उदभून्मोहमप्यां तु मोह-
च्छेदि सुदर्शनम् ॥ ९३ ॥ इति श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिते
नीतिशास्त्रे धर्मज्ञानाङ्गे सुदर्शनसन्नाहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः
संपूर्णः ॥ १३ ॥

मोहमप्यां गिरिप्रामे मुखवाट्यां मुनीवले ।

मुरारिवर्मणः सौधे नीतिशास्त्रमिदं कृतम् ॥ १ ॥

इति धीमर्त्यवस्यनिवासिश्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमत्-
कृष्णानन्दसरस्वतीकृता नीतिशास्त्रं शानाङ्गं संपूर्णम् ॥

श्रीमत्परमहंसकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता

विचारत्रयी ।

धर्मविचारः ॥ ३ ॥

वैदिकपद्धतिः ।

(नवंपदी)

जय सच्चिदानन्द ।

नेत्रोन्मीलनम् प्रथमं पदम् ।

सहस्रमूर्धा सर्वाङ्गा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

दृष्टिं ददातु भगवाञ्छास्त्रतर्कविनिर्णये ॥ १ ॥

तर्केणाप्युपगच्छन्ति पशवः । शास्त्रेणाप्युपगच्छन्ति मनुष्याः ।
तत्र तर्को व्यामोह इत्येके शास्त्रनिष्ठाः । शास्त्रं व्यामोह इत्यपरे
तर्कनिष्ठाः । शास्त्रं स्वतःप्रमाणं । सत्यनुकूलतर्कं बलवदिति शास्त्र-
निष्ठानां मतं । तर्कः स्वतःप्रमाणम् । सत्यनुकूले शास्त्रे बलवा-
निति तर्कनिष्ठानां मतम् । सानुकूलतर्कं शास्त्रं बलवत् सानुकूल-
शास्त्रस्तर्को बलवानिति मतद्वयेऽपि बलवत्त्वहेतुरन्यतरयोः शेष-
शेषिभाव उभयोः संमतः । तत्र कः पक्षः श्रेयानिति संशये

१ अत्र प्रतिपाद्यनवपदक्रमः—नेत्रोन्मीलनम् १, वेदाधिकारनिर्णयः
२, वेदशाल्योद्धारः ३, वेदार्थविमर्शनी ४, द्विजल्लिङ्गनिर्णयः ५, गायत्रीस्तो-
त्रम् ६, तप्तचक्रमीमांसा ७, छीरसप्रस्तावः ८, शिवहृदयंगमविदावलिस्तो-
त्रम् ९, अन्तेपरिकरः परिशिष्टमिति. ३ उपकार्योपकारकभावः.

तर्कस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वनिश्चयादन्याधीनं प्रामाण्यं । शास्त्रस्य
बलार्थं तर्कसापेक्षत्वेऽपि, न प्रामाण्यार्थं (तत्) । अशाम्भत्वापत्तेः ।
यतः प्रतिपुरुषं तर्का भिद्यन्ते, न शास्त्रम् । अन्यथा शास्त्रतर्कयोरेक-
त्वापत्तेः सर्वं यादृशं सर्वं निर्विवादमिति शिक्षामार्गोच्छेदप्रसङ्गः,
सर्वेषामभिप्रेत्यात्, कः पुरुषार्थस्तर्कपरायणस्य । शास्त्रपरायणस्य
फलं तु यथाधिकारं मार्गारोहो यथाशास्त्रं फलावाप्तिश्च । तर्हि
किं शास्त्रं, तर्हि कस्तर्कः । शास्त्रं नाम शास्त्रुर्वचनं सानुग्रहं । कः
शास्त्रा । यः सृजति यत्, स तच्छास्त्रमुपगृह्णाति च । कः सृजति ।
यो वक्ष्यहं सृजामीति । को वक्ति । ईश्वरः । कुत्र वक्ति । शास्त्रे ।
तर्हि कुत्रेश्वरः । कुत्र नास्ति । न कुत्रचिन् । इदं कस्मान् । अनु-
पलब्धेः । नेदं युक्तं तवासर्वज्ञत्वान् । सर्वज्ञस्येदं वचनं न कुत्र-
चिदिति । यदि त्वदृष्टे प्रदेशे न स्यात्तर्ह्यन्यत्र स्यात् । तर्हि शश-
शृङ्गमपि स्यात्कुत्रचित् । न स्यात् तद्वाहकप्रमाणानुपलब्धेः ।
यतः प्रमाणानि पडेव । नन्वेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणं । न तथा ।
एकमेव प्रमाणमिति वचनस्यापि तव प्रामाण्याङ्गीकारात् । तर्क-
प्रामाण्याङ्गीकाराच्च । तर्हि किमीदृशे प्रमाणं । शास्त्रमिति ब्रूमः ।
तदेव तु मृग्यते । चेत्तदुपलभ्यते भरतखण्डे । किं तत् । वेदः
सः । स न मन्यते इति चेत्किं बालोसि । यन्मृग्यते तदुपल-
भ्यते परंतु न मन्यते इति बालवचनम् ।

ननु यथात्र वेदस्तथान्यत्रापि खण्डे शास्त्रमुपलभ्यते । यद्युप-
लभ्यते तत्त्वया मन्यते न वा । मन्यते चेत्तर्कदौर्बल्यं । न चेद्वा-
लत्वं । तदेव मन्यते चेत्तत्रैव प्रतिपादित ईश्वरस्तव संमतश्च
तस्यैवेदं वचनं वेदो नामेति । तर्हि म्लेच्छशास्त्राणामपि प्रामाण्या-
पत्तिः इति चेच्छास्त्रत्वे प्रामाण्यं केन वार्येत । तर्हि म्लेच्छतन्त्रस्य

शास्त्रत्वापत्तिः । कथं तत् । ईश्वरोक्तत्वाविशेषात् । अस्तु शास्त्रत्वं,
 का हानिः । वैदिकम्लेच्छयोः समत्वापत्तिः । न । विषमत्वं च ।
 शास्त्राधिकारिषु वैषम्यनियमात् । यतोऽधिकारिभेदाद्विन्नं शास्त्रं ।
 यतो नैकस्मिन्कर्मणि ज्ञाने वा सर्वेप्यधिकारिणो दृश्यन्ते मानुषेषु
 पशुषु वान्यत्र वा । तस्माद्यत्र शास्त्रच्युतानामधिकारस्तत्र शास्त्रं ।
 किमु वक्तव्यं दलात्कारेण छद्मना वान्यशास्त्रनिष्ठां प्रच्याव्यान्य-
 शास्त्रे प्रवेशनं यत्र प्रतिपादितं तत्र शास्त्रमिति । वेदस्तु न तथा ।
 यतो नधिकारिकर्णगोचरोपि न कदाचिद्भवितुमर्हति । कुतस्तत्र
 दलात्कारंश्छद्म वा । तस्माद्वेद एव शास्त्रं तदविरोधीनि महर्षि-
 प्रणीतान्यपि शास्त्राणि । यो हि वेदः श्रोतृवक्त्रोर्धर्मं प्रशास्ति तद-
 तिक्रमे वक्तुर्जिह्वाच्छेदः श्रोतुः त्रपुजतुरसाभ्यां कर्णपूरणं । तस्मा-
 दत्र पैशुन्यापराधो निर्णीयते । तस्मात्सकलजनासाधारणत्वात्
 वस्तुनिर्णायकत्वाद्यथाधिकारं मार्गप्रवर्तकत्वादीशमूलत्वादतिगम्भी-
 रत्वात्संप्रदायानारूढदुर्ज्ञेयत्वात्सकलतैर्थिकानां स्वस्वतन्त्रप्रामाण्ये
 दृष्टान्तीकरणाद्वेद एव शास्त्रमिति सिद्धं । वदतु भवांस्तर्कः । तर्को
 नाम संभावना, सकलसिद्धः । किमसौ प्रमाणं ॥ प्रमाणं; यदि प्रमा-
 णान्तरसंवादः । तर्हि यत्संवादममिलपसि तदेव प्रमाणं, न तर्कः ।
 आवाधमिति चेद्वाधः सुस्थः । यतो वाधोपि तर्क्येत भयापगमस्य
 प्रमाणान्तरसाध्यत्वात् । तस्मात्तर्कः शेषः, शेषि शास्त्रमिति
 सिद्धं । शास्त्रं स्वतःप्रमाणं, तन्मूलस्तर्कोपि शास्त्रं, शास्त्रानुग्रहात् ।
 तर्कः स्वतो न प्रमाणं, तन्मूलं शास्त्रमपि तर्कः, प्रमाणान्तरसापे-
 क्षत्वात् इति शास्त्रतर्कयोर्निष्कर्षः ।

ननु अस्तवयं निष्कर्षस्तव गेहे परंतु शास्त्रप्रणेतारमीशं न
 पश्याम इति चेत्, युक्तं तत् । यथा लोकसंस्काराभावे लौकिकं
 न पश्यति तथा शास्त्रसंस्काराभावे शास्त्रीयं । शास्त्रसंस्कारवन्तः
 पश्यन्ति शास्त्रीयं निर्विवादं । यथाऽन्नमस्कृतचक्षुषो भूगत-

निधिः । ईशो जीवो जगन् धर्मसत्त्वमिति पञ्च विषया यत्र निर्णयन्ते तच्छास्त्रं । अत्रैवान्येषामन्तर्भावः । ननु शास्त्रं भरत-
 खण्डे एव दृश्यते नान्यत्रेति चेदिदमेव निदर्शनं भरतखण्डो
 विवेकभूयिष्ठ इति । यतो विवेकिषु शास्त्रं, तैरेव पाल्यते यतः ।
 अविवेकिमिस्तरकः पाल्यते स्वमनोरथानुरूपत्वसंभवात् । उप-
 न्यस्ताः पञ्च शास्त्रैकविषया यथेच्छमूह्यन्ते त्यज्यन्ते च तार्किकै-
 स्ततो मतभेदः । तन्निरासोपायस्तु मिथोव्याहतिरित्यनवद्यं । ननु
 नाद्रियते शास्त्रमिति चेत्किं सर्वज्ञो भूत्वा वदस्यसर्वज्ञो वा । तव
 सर्वज्ञता तु तव यन्त्रैरेव निर्णीता अनवस्थितप्रज्ञत्वात् । असर्वज्ञ-
 ॐच्छास्त्रं नाद्रियत इति विषमं, तस्य बालादिषु प्रसिद्धत्वात् ।
 यतः शास्त्रं नाम शास्त्रुर्वचनं, तन्न मन्ये इति वदन् कुत्र दृष्टः ।
 यत्र देशे यस्मिन्वचने शास्त्रत्वग्रहस्तदेशीयानां तद्वचने श्रद्धा दृष्ट-
 चरा बालान्विहाय । तस्मात्तवैकस्य वचनमसमञ्जसं । ननु
 मादृशाः शास्त्रानादरद्वारा बहवः संमतिं यच्छन्ति तस्मादिदमपि
 पक्षान्तरं शास्त्रानादरणं नाम । किं बहुसंमत्या पक्षान्तरं ।
 यत्तोन्धानां ज्ञानमप्येक एवांधः प्रमाणविरहसाम्यात् । तस्माच्चः
 प्रमाणमवलम्ब्य गच्छति सोऽन्ध इति सांप्रतं । स्वयमसर्वज्ञानां
 शास्त्रत्यागिनां न पक्षान्तरं भवितुमर्हति, असर्वज्ञत्वप्रतिबन्धा-
 दिति मन्तव्यं बुद्धिमता । इदमेव तु जीवस्य जीवत्वं यदसर्व-
 ज्ञत्वं । अतः सर्वज्ञमपेक्षन्ते सर्वे जीवा यथार्थप्रतिपत्तये ज्ञान-
 बुद्धये च सर्वज्ञत्वान्तं । सर्वज्ञः परमेश्वरः शास्ति, तस्येदं शासनं
 वेदो नामाकृत्रिमं वचनमनुसंधानपूर्वत्वाभावाद्बहुः सर्वज्ञत्वात् ।
 अतएव पाणिनिः कृत्रिमं वचनमनुशास्ति साध्विदमसाध्विद-
 मिति । वेदस्त्वकृत्रिमं वचनं ततः सर्वं साध्विति छन्दसि दृष्टा-
 नुविधिः, इति सूत्रितवान् । तस्याकृत्रिमस्य सर्वज्ञस्या-

कृत्रिमं वचनमल्पज्ञैः कृत्रिमात्माभिमानिमिरवश्यं मन्तव्यं मानु-
पत्वात् । यतो वचनरहस्यवेत्तारो मानुषा एव दृश्यन्ते नेतरे ।
तर्हि किमस्माभिः सर्वैर्यथाशास्त्रमेव वर्तितव्यं । वर्तितव्यं निःसं-
शयं । ज्ञातव्यं च । तर्हि यथाशास्त्रवर्तने दुःखापत्तिरिति चेत्, न
किञ्चिदुःखम् । इदं तु तारतम्यं लोकसिद्धम्, अशास्त्रजनबाहुल्ये
सशास्त्राणां दुःखम्, सशास्त्रजनबाहुल्येऽशास्त्राणां दुःखमिति ।
परन्तु प्राप्तं मानुपत्वादिहेतुना सशास्त्रत्वमेव सुखहेतुरिति, प्रमा-
णत्वाच्छास्त्रस्य । यथा प्रमाणीभूतचक्षुर्हीना न सुखपात्रं । तथा
शास्त्रहीना अपि इति युक्ततरम् । ननु विपरीतं दृश्यते, सशास्त्रा
दुःखिनः, अशास्त्राः सुखिन इति । सत्यं विपरीतं, विचाराभा-
वात् । प्रवृत्तिरेव कथयति सुखं दुःखं च । किं दुःखी प्रवर्ततेऽन्यो
वा । सुखं नाम वृत्तिः, सा च भोगात्पशौ, ज्ञानान्मानवे । ज्ञानं
च शास्त्रे । तस्मान्न पूर्वपक्षः समंजसः । किं ज्ञानं सुखं प्रतिव-
भाति । कः सुखपात्रं प्रमाणहीनः । यत आरण्यकाः पशवोऽपि
प्रमाणाधीनसुखाः । अत एव पशुष्वपि प्रमाणवैगुण्ये दुःखिनः,
साम्ये समं सुखम् । मानुषे तु यानि पशुसाधारणानि तानि
शास्त्रं चेत्यधिकं सुखम् । यतः शास्त्रि शास्त्रज्ञः शिक्ष्यते च पशुः ।

ननु युक्तमेतच्छास्त्रज्ञैरशास्त्रज्ञः शिक्ष्यत इति, परन्तु शास्त्र-
मेव तु दुर्लभम् । वेदे शतायुर्लिख्यते, सहस्रं लक्षं चिरमित्यायुः
पुराणेषु । तत्र शतमेव दुर्लभं कुतः सहस्रादीति चेत्, साधारणं
शतं न्यूनमधिकं वा सनिमित्तमिति ब्रूमः । यथा फलानां प्रायो-
नियतायुषां लवणादियोगे चिरममिघातेऽल्पं दृष्टमायुः । तथा
प्राणापानादियोगे चिरं तदमिघातेऽल्पमिति वेदे शतशब्दोऽनन्त-
परो व्याख्यातो वैदिकैर्वेदपरिनिष्ठितैः । यथा सूर्याचन्द्रमसाभ्यां
राज्यह्नी कालनिर्णयः, तदधीनमायुर्ब्रह्माण्डाभिमानिनः, तथा
प्राणापानाभ्यां राज्यह्नी कालनिर्णयश्च प्राणिनां तदधीनमायुस्त-

दुभयापगमे आयुरपगमः, आयुपस्तद्रूपत्वात् । तज्जमिति पक्षे
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति प्रसिद्धेः । अस्तु प्राप्तद्वि-
कम्, उपपत्तिचिन्तायां शास्त्रप्रामाण्यमव्याहतं न तर्कप्रामाण्य-
मिति सिद्धम् ।

आत्मापेक्षा कथा, यत्त ईदं भरतखण्डं शास्त्रं प्रमाणं प्रमाण-
मित्याम्रह्मदेवेदृशदशमापन्नं, अनेनैव शास्त्रेण भरतखण्डं दुःखो-
दधौ पातितं, पुनस्तदेव प्रमाणीकर्तुमुद्यतोसि । यं वेदं भवान्
ईशवाणीं वर्णयते तत्कस्यचित्फवेः काव्यं मन्ये निश्चिततरमिति
चेत् । नायं निश्चयः श्रेयान्, यतस्तत्र न किञ्चित् कविलिङ्गं
लभ्यते । लभ्यते तु परमात्मलिङ्गं स्थले स्थले, तं कथं त्यजसि,
कथमन्यं कल्पयसि कविम् । नायं विचारः किन्तु विरोधः । यथा
कथापि रीत्या वेदेऽश्रद्धामुत्पादयामीति तव मनोरथः, यतः साह-
समेतत् । किमीश्वर एव वक्ता । सत्यं शतवारम् । तर्हि तमुपल-
ब्धुमिच्छामि । कुत्रास्ति सः । शास्त्र इत्युक्तं प्राक् । तर्हि सा
वार्तद । युक्तमुच्यतेऽज्ञातत्वात् । यतो वेद ईशं प्रदर्शयति न
वार्तामात्रं करोति इति वेदस्य मुख्यो व्यापारः । तत्प्रतिपादना-
यैव शास्त्राणि पदं प्रवृत्तानि । तर्ह्यशुद्धबहुलोपि वेदः शास्त्रमिति
मन्तव्यः । मन्तव्यो निःसंशयम् । अशुद्धबहुलं मा वद । शुद्धा-
शुद्धविचारः कुत्र योग्य इति विचारय । किं लतावकिमा सहज-
सिद्धापि निन्दास्पदं । तस्मात् कृत्रिमे शुद्धाशुद्धविचारः । अकृ-
त्रिमे सर्वमनिन्द्यमिति न्यायः । तर्हि किं वक्ति वेदमीश्वरः । कुतो
न वक्ति । अमुखत्वादिति चेत् किं त्वादृशं मन्यसे परमेश्वरम् ।
यतो मिथोविलक्षणानामनन्तानां निर्माता सर्वेभ्यो विलक्षणः
पर्यवस्यति विचारे । किं न कुर्यात् परमेश्वरः । तर्हि कुतो न
दृश्यते । सर्वविलक्षणत्वादिति श्रुमः । कोऽपि पश्यति । पश्यन्ति
बहवः । सत्यां सामर्थ्यां फलावश्यम्भावनियमात् । सति प्रमा-

णेऽधिकारिणि प्रमातरि च कुतः प्रमेयं न प्रकाशेत । तस्मात् तवापराधोऽयं यच्छास्त्रं त्यजसि, ईश्वरः कुत्रेति भ्रमसि पृच्छसि च ।

ननु स्वयमुत्पद्यते जगत् तस्मात् वृथेश्वराभिमान इति चेत्, बहु सम्पन्नम् । स्वोत्पत्तौ स्वयं स्वतन्त्रमुच्यते तदा स्वोत्पत्तिसमये स्वयमस्ति न वेति स्वयमेव विचारय । अविद्यमानस्य स्वातन्त्र्यं युक्तमुत विद्यमानस्य । सृष्टेः प्राग्विद्यमानं न किञ्चिदासीदतस्तदुत्पादकं कंचनाङ्गीकुरु । तर्ह्यङ्गीकरोमि परमाणून् नित्यान्निरवयवान्, ततः सृष्टिरुत्पद्यते, ते च कालाधीनतया कदाचिन्मिथो मिलन्ति कदाचिद्विगलन्ति, ततः सृष्ट्याशुपपत्तिः इति चेत्, काले स्वातन्त्र्यमङ्गीकुर्वता ईशोङ्गीकृत एव । यतः स्वातन्त्र्यमेव प्रथममीशलक्षणं, न तत्सर्वज्ञं समर्थं विनाऽन्यत्र संभवति । यो हि जानाति स ज्ञापयतीति नियमाद्वक्तव्यं, ततस्तस्यैव वचनं वेदो नामेति प्रमाणमूर्धन्यम् ।

ननु मम तु मतं-भूगोलानि खगोलानि च निर्माय कन्दुकानीव प्रक्षिप्तानि येन मानेन यथा वेगेन यादृक्सङ्कल्पेन तानि तथैव भ्रमन्ति परमेश्वरेच्छाया अव्याहृतत्वात् स्वतन्त्रस्य यथेच्छत्वात् । तत्र भूगोलादीनि भ्रमन्ति, सूर्यगोलः स्थिरः स्थविष्ठत्वात् । अन्यच्च । प्रथमं भूगोले तृणादिसंभवः, ततः कृमिदंशाद्याः, ततः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः, ततो मृगादिश्चापदान्ताः, ततः पशवः, ततो मर्कटाः, ते च बहुविधा बहुदेशवासिनः, ततो मानुषाः, तत्र क्रमेण ज्ञानवृद्धिः, पूर्वपूर्वतरे मूर्खाः, उत्तरोत्तरं प्रज्ञावृद्धिस्तथैव प्राप्तक्रमादिति । किञ्च नाद्यापि शास्त्रं सिद्धं यतः प्रज्ञा विवृधिपुरद्यापि । यदा चरमपरिणामारूढा भवेत् तदा शास्त्रं सेत्स्यति, तदा प्रमाणमपि शास्त्रं सेत्स्यति, तदा तदुक्तं सर्वमङ्गीकरिष्यामः, तावत्पर्यन्तं शतवारं जप्तमपि न श्रूयते शास्त्रम् । यतः पूर्वं पूर्व-

मज्ञानमुत्तरोत्तरं ज्ञानमिति नियमः । यथा बाला जाता अज्ञान-
घना उत्तरोत्तरं प्रवृद्धज्ञानास्तथैवेदं ब्रह्माण्डं प्रागज्ञानयन्मुत्तरोत्तरं
प्रवृद्धज्ञानं । विष्टेन ब्रह्माण्डपरीक्षणात् स्थालीपुलाकवत् । अत-
एव यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति पाणिनिः । अत उत्तरेषाम-
स्माकं प्रामाण्यं पूर्वपूर्वेषां पुराणादिवेदपर्यन्तकर्तृणामप्रामाण्यं
क्रमप्राप्तत्वादिति । इदं विशदं तव मतं श्रुत्वा तुमोस्मि धन्योस्मि
धन्योस्मि । प्रथमं तावदिदं विचार्य, किमियं तव मतिः पूर्वजस-
म्मतोत्तरोत्तरजसम्मतता । न तावत् पूर्वजसम्मतता, तेषां मूर्खत्वेने-
दृशसिद्धान्ताज्ञानत्वान् । न तावदुत्तरजसम्मतता, तव तस्मात् पूर्व-
त्वेन स्वयमेव मूर्खतमङ्गीकारात् । अहमेतद्विचारयामि यं स्वयं
मूर्खतरमङ्गीकृत्य सर्वान्मूर्खान् वदति तेन सह कथाप्रसङ्गे किं
वक्तव्यमिति । अयं त्ववकाशो यं स्वसम्मतोऽन्यसम्मतश्च मूर्खः
इति स मूर्ख एवेति वक्तुं, सशयाभावात् असंयासः । पूर्वेषामुत्त-
रेषां वा शिक्षणीयत्वासम्भवेन तव मतं त्वदर्थमेव । पूर्वं तु गता-
स्तव हस्तादग्निमास्तु शिष्या वर्तमानाद्गुरोरधिकप्रज्ञा इति गुरो-
रेव सम्मतं, तस्मादिदं तव मतं कस्मै बुद्धिमते रोचेत । यतस्त्व-
मेव शिक्षयसि हे बरमा शिक्षकाद्युयं बुद्धिविभवाधिरा इति ।

ननु शिक्षितं ज्ञानमनुवर्ततेऽधिरं कालेन दीयते तदुभयं
मिलित्वा भूयिष्ठमुत्तरोत्तरं ज्ञानमिति चेत्, यद्यदधिकं कालदत्तं
ज्ञानं तदधिकं शिक्षितज्ञानानुरूपमुत्तमानुरूपम् । आद्ये शिक्षितज्ञा-
नानुसारिणां नाधिकप्रज्ञता । द्वितीये शिक्षितज्ञानविरोधिज्ञान-
सम्पन्नेषु शिक्षावैयर्थ्यम् । शिक्षयितुं स्वरूपज्ञानं फलम् । किंच
शिक्षितज्ञानानुसारित्वे परम्पराप्राप्तशिक्षैव शास्त्रमुच्यते, यतोऽ-
नादिपुरपात्रभृति शिक्षा वक्तव्यैव, ततः प्रथमशिक्षाप्रवर्तकं
परमेश्वर एवान्यस्यासम्भवादिति तव सर्वं सिद्धान्तो हस्ताद्व-

लितः । तस्मादङ्गीकुरु वेदं परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य स्वतन्त्रस्य सर्व-
शिक्षाप्रघर्तकस्य वाचमनादिम् । किं बहुना उत्तरात्पूर्वपूर्वस्तु
समीचीन इति प्रया । गुणाधिकपरीक्षायैव बलं यच्छति
सादरं ॥ १ ॥

ननु पाणिन्यादिमहर्षिसम्मतमुत्तरोत्तरज्ञानभूयस्त्वं ततः पुराणीं
वाणीं न मन्यन्ते नवीनाः प्रज्ञाधिकाः । वह्निशकटी वर्तमाननि-
वेदकतन्त्री पुस्तकमुद्रणयन्त्रमन्तरिक्षगमनं महतोप्युत्तोलनमित्या-
दीनि बहून्यदृष्टपूर्वाणि कर्माणि नवीनैरेव दर्शितानि । यदि पुरा-
तना ज्ञानाधिकाः कुतो न प्रदर्शितानि । तस्मादुत्तरोत्तरं ज्ञान-
वृद्धिः । सत्यमेतत् । परन्तु प्रमादः, यतो वह्निशकट्यां प्रतिवर्षं
सहस्रान्ता म्रियन्ते जना इत्येका बुद्धिः । किं प्रमादः । तस्यां
जगत्पैशुन्यं द्वितीया बुद्धिः । मुद्रणयन्त्रेऽपि स एव दोषस्तृतीया
बुद्धिः, यत्र महतामपि गुह्यमापणे । अन्तरिक्षगमने पारतक्यं
गन्तुः प्राणभयं चतुर्थी बुद्धिः । एवमादिप्रमादा यदि बुद्धौ
गण्यन्ते किं गणको बुद्धिमान् किं गणनीयो बुद्धिमानिति स्वयं
विचारणीयम् । किं प्राचीनैर्महत्कर्म न कृतं, किमनया बुद्ध्या
प्राचीनान् स्थापयस्यज्ञा इति । शृणु तेषां कर्माणि-विमानं,
स्वतन्त्रयानं, चिरजीवितोपायः, अस्त्रयुद्धम्, घटिकायामश्वेन
शतयोजनयानम्, असाध्यप्रासादरचना, समुद्रसेतुः, अमायि-
कमानुषैः सह मायिकैः राक्षसादिमिर्युद्धं तत्र जयो मनुष्याणाम्,
एवमादीनि महान्ति दुःसाध्यान्यग्रिमाणां अप्रमादीनि ।

ननु श्रोतव्यानि तानि, न मन्तव्यानि, कथमपि दृष्टगोचराणि
कथं मान्यानि विचारय । शृणु । श्रोतव्यमवश्यं नवीनेन प्राची-
नचरितम् । अयमेवाष्टादशपुराणानां सिद्धान्तः । पुराणं श्रुत्वाऽप्रे-
गन्तव्यमिति । यदि न श्रूयते तवैव पितामहादयस्त्वया न मन्यन्त
इति सिद्धम् । किमिदानीं दृश्यन्ते । कथं तव सम्भवः । न

चायमाकस्मिकः किन्तु बीजपूर्वः । यद्यङ्गीकरोपि पूर्वजान्नि-
न्दितुं स्त्रोतुं वा तर्हि तत्कर्माण्यप्यङ्गीकुरु । यदि नाङ्गीकरोपि
तर्हि निन्दानवकाशः । निन्दास्तुत्योरङ्गीकारमूलत्वात् । अङ्गी-
कारो द्विविधः सप्रमाणः स्वतन्त्रश्चेति । आद्यः प्राग्देपु । द्वितीयो
वालेपु वालिशेषु वा तस्य सर्वतोमुखसत्त्वात् । अमुखत्वप्रसङ्गः ।
सप्रमाणाङ्गीकारस्य सन्मुखत्वादङ्गीकारो युक्तः । तत्र पूर्वजा-
ङ्गीकारेऽर्थापत्तीतिहासौ प्रमाणद्वयम् । येनाङ्गीकरोपि तेनैव
सिद्ध्यन्ति तत्कर्माणि । पूर्वपूर्वेषां यलाधिक्यं प्रत्यक्षं निर्विवादम् ।
यलं च यदुविधं सम्मतमेव सर्वेषां । प्रतिगतकं कियदधिकं क्रिय-
दयूनं परोक्षम् । तेन ते समाधानं भविष्यति । इतिहासस्तु स्पष्ट-
मुपपादयति प्राचां कर्माणि, तर्केणापि च सिद्ध्यन्ति, यलाधिक्य-
मूलत्वान् कर्मणां ।

ननु यलाधिक्येन पशुमूलत्वं कल्प्यत इति चेत्, फलपनामूलं
वद । उक्तं यलाधिक्यमिति । नोपपन्नम् । यत्र यलाधिक्यं तत्र
पशुत्वमिति नियमाभावात् । उत्तरेभ्यः पूर्वस्य यलाधिक्यस्य पशु-
त्वापत्तेः । ननु पूर्वस्य पशुत्वं मतमेव ममेति चेत्, अङ्गीकृतं
पशुत्वं स्वस्य त्वया । अत एव प्रमाणमुत्सृज्य तर्कयसि । तस्मा-
न्नोचितं पशुमूलसृष्टिकथनम् । यतः स्वमूलं मलिनं मन्वानो
मलिनः पर्यवस्यति, ततो न विचाराधिकारः, ततः पशुत्वे पर्यव-
स्यति । इदं तु न मानुषाणामभीष्टम्, अभीष्टं तु वर्तमानादधिकं ।
तत्र दृश्यते केनचित्, यतो भूतभविष्ययोरच्छादनं वर्तमानेऽत-
स्तद्दर्शनसाधनं शास्त्रमेव । अन्यथान्धनिवृत्तिः कथमपि न
स्यात् । ननु स्यात् स्वयन्नेन इति चेत्, ब्रूहि किमन्धशतेनापि
प्रयत्नसहस्रैरेकोपि सचक्षुः कर्तुं शक्येत । तस्माच्छास्त्रमुत्सृज्य
तर्कः साहस इत्यनवद्यम् । यथा लोकानुग्रहाय पञ्च विषयाः
प्रदर्शितास्तथा शास्त्रमपि प्रदर्शितमीशत्वहापनाय कथं सुखिनो

भवेयुः कथं मां विन्देयुरित्यभिप्रायवता जगन्नाथेन । तस्मात्तत्प्रदर्शितं दृष्टं दृश्यमानं शास्त्रमङ्गीकर्तव्यं सत्यां बुद्धौ । ब्रूहि किं शास्त्रं त्यजसि किं पशुत्वम् । त्वं यथेच्छसि तथा कुरु परन्तु व्यासेन यद्विहितं तत्तु स्पष्टं दृश्यते कलेः पञ्चसहस्रान्ते एवादशा भविष्यन्ति इति पुराणेषु स्पष्टम् ।

ननु किं पापाणं पूजयन्तः परमेश्वरस्य जन्मकर्माद्यङ्गीकुर्वन्तः पशवः, किं ततो व्यावृत्ताः पशवः, तत्राहं मन्ये पापाणपूजकाः पशव इति चेत्, न दृश्यन्ते पापाणपूजकाः किंतु त्वत्सम्मत-पूज्यपूजकाः । पूज्यन्ते प्रतिमन्दिरं प्रतिमाः । पूज्यस्तु मत्सम्मतोऽतिमान्यः परमेश्वर इति चेत्, ताः प्रतिमाः । कस्य । पापाणस्येति चेत् किं पापाणोऽपि प्रतिमीयते प्रतिमामिः । किंतु प्रतिमीयते त्वत्सम्मतः परमेश्वरो विम्बसदृशः । किं तेन मुखेन किं तैर्बाहुभिः किं तैरायुधैः किं ताभिर्मुद्रामिः पापाणो मीयेत कश्चिदधोऽन्यो लोकविलक्षणः । ननु मीयेत लोकविलक्षणः, स मन्येत कथं लोकैः यतो लोकविलक्षणः । सत्यम् । यतो लोकविलक्षणोऽतएव पूज्यते यस्य प्रतिमापि । किं प्रतिमापूजया स तुष्यति । कुतो न तुष्यति मर्यादां पूजां च लभमानः । ननु किं भवेत् तस्य परोक्षस्य तोपेण । भवेत् सर्वं तस्य तोपेण यतोऽपरोक्षं सर्वं परोक्षपर्यवसानम् । तस्मात्परोक्षतोपाय मूर्तिपूजा सफला । ननु परोक्षोऽस्तीत्यत्र न मानमिति चेत्, जगदेव मानम् । अतएव तव वचनं सर्वाणीमानि गोलानि ईशो निर्ममे इति, यतः सर्वमपरोक्षं परोक्षमूलं । उत्पत्तेः प्राक् परोक्षं जगत्परोक्षेणेशेन सृज्यतेऽपरोक्षत्वाय । अतः परोक्षेश्वरतोपेणापरोक्षं फलं लभ्यतेऽधिकारिभिः । कः कुर्याद्व्या पूजनं तच्छासन वा ।

नन्वपरोक्षमृदादिभिरपरोक्षा घटादयो दृश्यन्ते तस्मात्परोक्षकारणकल्पना न युक्तेति चेत् । सत्यं, मृदादीनामपरोक्षाणां

घटादिकारणता दृश्यते इव, तथापि त्यक्तपूर्वोक्तस्थानामेवोत्तरकारणत्वनियमात् पूर्वावस्थापरित्यागे सत्युत्तरावस्थाप्रवेशक्षणे तत्प्रा-
वृक्षणे वा परोक्षान्येव सृदादीनि घटादिकारणानीत्यमोघा पण्डि-
तदृष्टिः, ततो दृष्टव्यापाराणां परोक्षकारणोद्बोधकत्वमित्येव
न्याय्यम् । ततो दृष्टप्रतिमापूजादिनाऽदृष्टेश्वरतुष्टिः शिष्टसम्भवेति
प्रतिमापूजा प्रवृत्ता विवेकिषु । ननु किं ते सन्ति ये प्रतिमामि-
र्मीयन्ते, सन्ति चेत् कुतो न दृश्यन्ते, कुत्र वा सन्ति, इति चेत्,
अदर्शनं द्रष्टृणां भाग्यमन्दता, सन्ति तु शस्त्रे, विचारयेथाश्चेत्य-
शयेथास्मिर्हि । यद्यधिकारी तर्हि कुतो न पश्येत्, यद्यनधिकारी
कुत पश्येच्छतमुक्तोपि । तर्हि दिदृक्षामि । चेत्, पश्य । तर्हि कुत्र
पूजा विहिता । विहिता न्याये । कः स न्यायः । यो महान् स
पूज्य इति । अस्तु न्यायस्तथापि पूजाया न सम्भवः पापाणस्या-
चेतनत्वात् प्रतिमेयस्य परोक्षत्वादिति चेत्, सम्भवति पूजा प्रति-
माया विधानात् ।

ननु फस्मिन्मन्त्रे सत्पूजाविधानमिति चेत्, युक्तं पृष्ट, विधि-
मन्त्रेन कुत्र मृग्यमिति ज्ञानाभावात् । को विधिर्मन्त्रे दृष्टं येन ते
जिज्ञासा मन्त्रे उपपद्येत । यत्र विधिरूपलभ्यते स किं मन्त्र उत
ब्राह्मणमन्यद्वा । मन्त्र साधनं, ब्राह्मणेऽपि विधिः । तस्मादयं मन्त्र
प्रष्टारमवैदिकं स्पष्टयति । पूजा न्यायसिद्धामवलम्ब्याथर्वणे उपा-
सकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना रूपस्थाना देवतानां पुण्य-
ज्ञास्त्रादिरूपनेति मूर्तिर्विहिता मन्त्रप्रविष्टब्राह्मणेन । पुराणादिषु
सूत्रान्तेषु पूजापि । कथमेतद्विधानम् । प्रतिमेयप्रतिमयोरभेदा-
दिति ब्रूमः । अतएव सर्वे तुष्यन्ति स्वप्रतिमां सुन्दरीं पश्यन्तो
दर्पणादौ । अस्तु पूजा कथमपि परन्तु ता प्रतिमा कस्येति चेत्,

१ विचारयेथा पश्येथा इत्यामनेपद क्रियाविनिमयं द्रष्टारधिकारश्रोतनाय
‘वतस्त्विदमन्यदिहारे’ इति पाणिनिः । कामं व्यतिथोग

यस्येति कल्पितास्तस्य । ननु स कुत्रेति चेत्, कुत्राप्यस्तु, किं
 तथा चिन्तया, यतः पण्डिता विधिपरायणा न चिन्तापरायणा ।
 ननु जिज्ञासानिवृत्त्यै चिन्तेति चेत्, किं त्वं विवदिपुरथो विवि-
 दिपुरसि । आद्ये न्यायप्राप्तं द्वितीये शास्त्रप्राप्तमुभयप्राप्तं वा न
 कश्चित्पुनश्चिन्तयिष्येति मनुष्यत्वात् । किं तावत् प्राप्तम् । इदं तु प्राप्तं
 मान्यस्य प्रतिमा तत्तुल्यतया मान्येति पूजयेति च । दृश्यते च
 प्रतिदेश मान्यमानस्तत्प्रतिमान्तः । ननु मान्यमानः प्रतिमान्तः
 प्रसिद्धतमः तथापि नेश्वरप्रतिमासम्भवस्तस्य निराकारत्वादिति
 चेत्, अतएवानेकाकारः परमेश्वरः, यो ह्यनाकारः स एव नाना-
 कार इति नियमात् । यथा वारि चतुष्कोणे चतुष्कोणं दृष्टे दृष्टं
 तथा । यथा प्रतिमा कल्प्यते तथा स परमेश्वर इति । ननु किं स
 परिणामी । न परिणामी । तर्हि कुतो नानाकाराः । किं न त्वया
 विचारितं चतुष्कोणादय आकारा उपाधेर्वारिणो वा । किं तूपा-
 धेः । वारि तथा तथा दृश्यते उपाधिधर्माविद्धं । तथा परमेश्वरोऽप्यु-
 पाधिधर्माविद्धस्तथा तथा दृश्यते विचारधुरीणैर्न पशुभिः । अतएव
 मनुष्यैः पूज्यन्ते पशुभिस्तिरस्क्रियन्ते प्रतिमाः । ननु तर्हि राम-
 कृष्णादिप्रतिमानामीशत्वापत्तिः । इष्टापत्तिः । ननु 'अग्नौ तिष्ठति
 विप्राणा हृदि दैवं मनीषिणाम् । प्रतिमास्त्वल्पबुद्धीना सर्वत्र विदि-
 तात्मनाम्' इति मन्दबुद्धिविषयप्रतिमामपीश मन्यसे । मन्ये । किं
 भयम् । अहो तां कारवो निर्मिमते स कथमीश्वरः । त्वदुक्तश्लो-
 कात् । कथं तत् । विप्रैरग्नौ मनीषिभिर्हृदि मन्दबुद्धिभिः प्रति-
 माया प्रमाणकुशलैः सर्वत्र यदि दृश्यते परमेश्वरः, कथमपहवो
 न्यायविरोधाभावात् तथा शास्त्रविरोधाभावाच्च । ननु तर्हि न
 दृश्यत इति चेत्, त्वयाऽन्येन वा । द्रष्टारः श्लोकोपन्यस्ताः
 प्रसिद्धाः, परिशिष्टस्त्वमेको न पश्यस्यतोऽन्धत्व तत्रैव सुस्थम् ।

ननु किं प्रतिमायामीशः प्रतिमैव वेति चेत्, उभयमपि । कथं । द्विधाभिमानादहं ममेति । अहमभिमानात् प्रतिमाः ममेत्यभिमानात् प्रतिमायामीशः । किमभेदो युक्त आहोस्विद्धेदः । उभयं युक्तम् । किं भेदाभेदौ रामानुजसम्मतौ । स्वध्वेत् सर्वसम्मतौ, न चेन्न कस्यापि । कथं तन् । यतोऽभिमानानुसारिणावेतौ । अहमिह्यभिमानकल्पनायामभेदः, ममेत्यभिमानकल्पनायां भेदः, ततो नैककालिकाविति न रामानुजसम्मतत्वावेतौ किन्तु प्रातीतिकावेतौ, अतः प्रतिमायामीशः प्रतिमैव इति पक्षद्वयम् । आस्तां प्रसक्तानुप्रसक्तेन, पूजा तु प्रतिमानां पूज्याभिमानवतीनां न्यायप्राप्ता पूज्यप्रतिमानां पूजादर्शनादपमानादर्शनाच्च । ननु यत्र विरोधिनो यद्बस्तां प्रतिमापूजां कथमङ्गीकुर्म इति चेत्, के ते विरोधिनः । ग्लेच्छाश्चेत्, स विरोधः किं सप्रमाणः ।

ननु केचित् सप्रमाणा विरोधिनश्चेत्, किं तेषां प्रमाणं मूर्ति-पूजाभावे । प्रमाणोपन्यासमन्तरा विरोधश्चेन्ग्लेच्छतुल्यता । प्रमाणं चेत्, उपन्यसनीयं, तदकृत्वा विरोधाचरणं पाश्चर्क कर्म । न कुत्रचिदुपलभ्यते मूर्तिपूजानिषेधः । सिद्ध्यति न्यायान्मूर्ति-पूजा । विहिता च स्मृत्यादिपुराणान्तेषु ग्रन्थेषु धृतिमूलेषु वैदिकसम्मतेषु । ननु न मन्ये मानुपरचितप्रयन्थानिति चेत्, मनुष्यवचनं मनुष्येषु प्रमाणं साजात्यादिति प्राप्तं, न चेत्तत्र काग-प्रमाणं स्यात् । नञ्वाप्तवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, व्यासमनुयाज्ञ-वत्क्यप्रभृतीनामाप्तत्वं प्रसिद्धतमं, त्वयि तु सन्दिग्धं वैदिकवि-रोधदर्शनात् । अवैदिकत्वमनाप्तत्वं च निश्चितं वा भवितुमर्हति वैदिकसम्प्रदायानभिहृत्यनिश्चयमूलम् । को वैदिको वेदो वा सम्मतिं यच्छति प्रतिमापूजानिषेधे । यच्छन्ति तु सम्मतिं व्यासादयो वैदिकास्तत्पूजायां । वेदेष्वपि दृश्यते प्रतिमाशब्दः, स च सादृश्येन निर्मितायां मूर्ती रूढः । सैव प्रतिकृतिरित्यपि

गीयते । अतएव पाणिनि “इवे प्रतिकृतौ कन्” इति मूर्तेः
वाच्याया इवार्थे प्रातिपदिकात्कनित्याह । उदाहृतं च पतञ्ज-
लिना देवक इति । एतेन तत् सादृश्यात् तच्छब्दत्वमिति वैया-
करणानां मतमिति सिद्धम् । तथा च देवकशब्दार्थं सादृश्यमूल-
कदेवशब्दवती प्रतिकृतिरिति । लौकिकास्तु सादृश्यमूलकशब्द-
प्रवृत्तिमभिप्रेत्य कन् तदर्थं च विहाय प्रतिकृतिं देव इत्येव वदन्ति ।
इममेव व्यवहारं मनसि कृत्य वैयाकरणा सादृश्यमूलकस्तत्त्वा-
रोप इत्यभ्युपगच्छन्ति । वैदिकाश्च प्राणप्रतिष्ठाया सादृश्यमूलमभि-
मानं बिम्बस्य प्रतिबिम्बे इति ख्यापयन्ति । वेदान्तिनस्तु, अधि-
ष्ठानचेतन्ये यद्यदारोपितं तत्तदभिमानोत्पत्तिविधानचेतन्यं, ततो देवे
समारोपितप्रतिमानां देवत्वसहजसिद्धं यतस्तन्मते जगदेव देव-
मयम् ॥ प्राणप्रतिष्ठापनव्यापारस्त्वीश्वरविभूतीनां साकाराणां रा-
मकृष्णादीनाम् । अतएव नार्मदादिषु न प्राणप्रतिष्ठा निराकारोपा-
सनाधिष्ठानत्वात् ॥ पूजाविधिवाक्यानि प्रतिष्ठामयूखादिभ्योऽवग-
न्तव्यानि, तत्र सङ्गहात् । अतो नास्माकं पृथक् प्रयत्नः ॥

ननु प्रतिमा हसन्ति रुदन्तीत्यादि वेदे दृष्टं कथं तदुपपद्यते
इति चेत्, त्वमेव ब्रूहि रुदतो हसतो वा प्रतिमा किं करोतीति ।
अन्यथाऽस्येयं प्रतिमेति कथं परीक्षा ॥ ननु मिथोविरुद्धानि पुरा-
णानि सङ्गिर-व्यासोपि यद्याप्तस्त्वर्हन्मत्तोपि भवन्मते श्लोकरचना-
चतुरं प्रामाणिकं इति प्राप्तम् ॥ न प्राप्तम् । व्यासे प्रमादादर्श-
नात् ॥ ननूपन्यस्तं पुराणानां मिथोविरोधः ॥ कथं स ॥ ‘कचि-
द्विष्णुं कचिच्छम्भुं कचिच्छक्तिं कचिद्रविम् । कचिद्रणपतिं चा-
न्यमीशं व्यासो ब्रवीति हि ॥ १ ॥’ उपन्यस्तं किञ्चित् ॥ पुरा-
णानि दृष्टानि तत्र विरोधश्च दृष्टः, परिहारः न वेद्यीति ॥ शृणु त-
त्परिहारम् । तत्तदुपासकानामुपास्यदेवताद्वारा परमात्माधिगमोऽ-
ष्टादशपुराणानामधिकानां वा वैयासिकानामर्थः, यथा वेदानां

सर्वेषामुपास्यप्राणादिद्वारा परमात्माधिगमोऽर्थः । यतः सर्वेष्वपि पुराणेषु जगत्कारणमेव प्रतिपाद्यते यथा वेदे, ततः समानार्थकत्वेन समानप्रयोजनकत्वेन च प्रमाणानीति ग्रथितानि पुराणानि वाक्य-
कोविदेषु । अकोविदास्तु मर्कटचेष्टामेव प्रदर्शयन्ति पुस्तकेषु । अ-
नधिकारिष्वनुपयोगस्तत्र हेतुः । अन्यथा मर्कटपण्डितयोः को-
विशेषः । भरतरण्डस्यपण्डितानां तु धृतिस्मृतीतिहासपुराणाना-
मेक एवार्थ इत्यभिप्रायः ॥ नन्वेकार्थत्वे प्रथमन्धान्तरवैयर्थ्यं ग-
तार्थत्वादन्येनेति चेत्, युक्तं गतार्थत्वमेकाधिकारिणि । दृश्यन्ते
बहवोऽधिकारिणस्ततः प्रथमभेदः, उत्तरोत्तरं मन्दप्रज्ञत्वात् ॥ न-
नूत्तरोत्तरं प्रज्ञाधिक्यमिति चेत्, तवैव वचनमप्रमाणं स्यादित-
उत्तरमपि सृष्टेः प्रसृष्टेः । किञ्च त्वन्मतानुयायिन एव प्राचीनं
प्राचीनतरं प्राचीनतमं प्रमाणयिष्यन्त्युत्तरोत्तरम् । यदुपन्यस्तं त्वया
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति तत्ते प्रतिकूलम् । यतो मुनीनां
प्रामाण्यं न षालानाम् । मुनित्वं च प्रमाणोपपत्तिचिन्तनं । तत्र
त्वादृशेषु दृश्यते, ततो मुनित्वं प्रामाण्यहेतुर्नोत्तरत्वमिति सिद्धम् ।
निरस्तोत्तरोत्तराधिकप्रज्ञता । ततः पश्चादिमूलकसृष्टिषादोऽपि नि-
रस्तः । सिद्धं च शास्त्रप्रामाण्यम् ॥

अतः परं गोलध्रमणं विचारयामः, विचारस्य प्रमाणमूलत्वात् ॥
ननु तदा शास्त्रं प्रमाणं यदा सम्भावितोऽर्थोऽवतिष्ठेत् । तदैव तु न ॥
कथं तत् ॥ यतो नित्यवृत्तस्य निराकारस्य नित्यमुक्तस्यावतारान्व-
दन्ति वैदिका भूत्वापि कथं सम्भवेदीदृशस्यावतारः ॥ सत्यम्,
एतावद्विर्विशेषणैः । परमन्यान्यपि विशेषणानि बहूनि तानि यद्य-
नुकूलानि तर्हि सम्भवेदप्यवतारः ॥ तर्हि कानि तानि विशेष-
णानीति चेत्, एतानि-भक्तवत्सलो दयालुः स्वतन्त्रो नियति-
पालक इत्यादीनि सुबहून्यनन्तानि प्रकृतकार्यनिर्वाहप्रतिपाद-
कानि ॥ ननु सन्त्वेतानि विशेषणानि, घृणास्पदं गर्भवासादिकं

कथमङ्गीकुर्यात् ॥ सत्यं, पवित्रतमो नाङ्गीकुर्यात् यदि सर्वासा न स्यात् । सर्वालानि न सम्भवति घृणा । परिच्छिन्नासधर्मः सः, यतः कुत्रचिद्वेषः । स एव त्वीशे नास्तीशत्वादेव ॥ ननु यदि न द्वेषस्तर्हि रावणादयस्तेनैव हताः ॥ न । किंतु ते स्वकर्मणेति युक्तम् ॥ कथं तत् ॥ यत् उत्पाती मरणमुत्पादयति, शान्ता रक्षणमुत्पादयन्ति, तदुभयमवतीर्येशः करोति तदुभयकर्मनिमित्तात् । यद्वद्दीपो गृहपतिना प्रकाशाय निर्मितोऽपि मरणाय शलभानां, प्रज्वलनं पतनं चान्यकर्म, दीपस्य स्थितिमात्रं कर्म । स्वस्वमनोरथं स्वयमेव साधयन्ति जनाः । एतेन कृष्णाद्यवतारकथा व्याख्याता । अवताराणामनेकविधतीव्रकर्मफलत्वात् । अतएव नावतारचरितेषु प्रमादकल्पना न्याय्या, ईशत्वात् । नहि दीपः प्रमादी कथमपि, यतः फलं ददात्युदासीनः सन्नपि कर्मानुसारम् । न तदन्यत्र सम्भवति द्वेषादिमूलत्वाज्जीवत्वस्य ॥ नन्वीशोऽवतरतीति चेत्, खण्डान्तरे कुतो नावतरति ॥ प्रयोजनाभावात् ॥ किं तत् प्रयोजनम् ॥ धर्मस्थापनमिति ब्रूमः ॥ किं नास्ति खण्डान्तरे धर्मः ॥ नास्ति । इदं त्वत्प्रभादवगम्यते । यदि धर्मस्तदोच्छेदप्रसङ्गस्तदावतारकथा ॥ ननु दृश्यन्ते खण्डान्तरे धर्माः ॥ किं ते मानुषा अथेतरे ॥ ननु मानुषाः ॥ के ते ॥ किञ्चित् किञ्चिदाचरन्त्येव खण्डे खण्डे ॥ किं तच्छास्त्रीयमाचरणमुताशास्त्रीयम् । शास्त्रीयं चेद्भग्नप्रसङ्गोऽवतारप्रसङ्गश्च । यदि नावतारप्रसङ्गस्तर्हि नोच्छेदप्रसङ्गः, यदि नोच्छेदप्रसङ्गस्तर्ह्यशास्त्रीयत्वप्रसङ्गः, अशास्त्रीयत्वे कथं मानवीयत्वं धर्माणाम् । मानवा धर्माः शास्त्रपरतन्त्राः, तत्र विप्रप्रसङ्गो बुद्धिवैचित्र्यात् ॥ ननु किं खण्डान्तरस्थानमानवान्वदसि ॥ नाहं वदामि, किंतु त्वं वदसि शास्त्रमनङ्गीकुर्वन् । यद्यङ्गीकरोषि तत्प्रवृत्त्यर्थं रक्षणार्थं चावतारा अङ्गीकर्तव्याः । ब्रूयवतारानङ्गीकरोषि न वा । आद्येऽस्मन्मतप्रवेशः । द्वितीये त्वशास्त्रत्वादमानुष-

त्वम् । अस्तु किमपि, यत्र धर्मोच्छेदप्रसङ्गस्तत्रावतार इत्यन-
वद्यम् ॥

ननु अस्तु शास्त्राचारमूलिकाऽवतारकथा, परन्तु वराहावतारः
सुतरां नोपपत्तिमान् । किमत्रानुपपन्नम् । इदमनुपपन्नं पृथिव्या-
श्रितजले यत्पृथ्वीनिमज्जनम् । नहि घटाश्रितजले घटमज्जनम् ।
युक्तं घटमज्जनं बहिरपि यदाऽम्भः । किं पृथ्वी जले । सत्यं जले
पृथ्वी । कुत्र जलम् । स्वकारणे । यतः स्वस्वकारणे कार्याणि ना-
न्यत्र । किं तज्जलकारणम् । किं तथा चिन्तया । किं नापितस्य
वयसो निर्णयेत् । प्रकृतं विचार्य वराहम् । तर्हि कुत्र तिष्ठन्नुद-
धार । स्वजले । किं तद्वलम् । स्वतन्त्रत्वम् । ननु अस्तु स्वातन्त्र्य-
मस्तु वराहावतारः, यां वराहोद्भूतां मन्यसे तामहं धर्ममाणां
मन्ये । कुतः । प्रत्यक्षान् । कथं नन् । अष्टसु प्रहरेष्वेका प्रदक्षिणा
स्वाङ्गपर्यवसन्ना । द्वादशमासैर्द्वितीयाऽभिसूर्यम् । तेन रात्र्यहनी
पहृतवक्षोपपन्नाः । तृतीया परिवर्तनाख्या, तयायनद्वयं दक्षिणत-
श्चोत्तरत इति चेत्, किमिदं त्वया प्रत्यक्षीक्रियते । क्रियते ।
तर्हि धर्मः शास्त्रविरोधात् । शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे शास्त्रं बलवत्
सर्वज्ञोक्तैः, यथा भानुमण्डलं दृश्यते न दृश्यते लोकसन्तत्यः शा-
स्त्रवेद्यः; स्रष्टव्ये स्रष्टृवचनानुसारित्वात् । लोकोक्तिप्रत्यक्षयोर्वि-
रोधे प्रत्यक्षं बलवत्, वस्तुरूपज्ञत्वात् । सूर्यमहीभ्रमणविवादे
शास्त्रं प्रमाणं । महीत्यादिनामधेयस्वारस्यात् सूर्यसदृशदेशे भ्रम-
तीति निर्विवादं । अन्यथा द्वयोरग्रामाण्यापत्तेः । किञ्च निशी-
थेऽन्तरितस्यापि रवेःशतुर्दिक्षु कमलदलवत्किरणा दृश्येरनप्रतिब-
न्धकाभावात् पृथिव्या यदिश्चक्षुःप्रमारात् । सूर्यः पृथिव्या अल्प-
तरः, तदेकदेशे प्रतीयमानत्वान् दीपवत् गेहात् । ननु दूरत्वं सू-
र्याल्पत्वप्रतीतिहेतुरिति चेत्, प्रकाशाप्रकाशयोर्भिन्नत्वान्न दूरत्वं
प्रकाशाल्पत्वप्रतीतिहेतुः, तदुभयप्रत्यक्षे तारतम्यावश्यकत्वान् ।

प्रत्युत सूर्यादिस्थूलत्वप्रतीतिहेतुः स्यादिति सम्मान्यते दूरस्थदीपा-
दीनां स्थूलत्वदर्शनात् प्रभापटलस्य स्वाश्रयतेजःपिण्डेनैकीभावात् ।
किं दूरत्वमूलं महत्त्वमुत महत्त्वमूलं दूरत्वम् । यदि दूरत्वमूलं
महत्त्वं तर्हि विपरीतमपि स्यात् । 'इदं तेजस्विनां तेजो या दूरे
महती प्रभा । इदमन्यप्रकाशत्वं दूरे दूरेऽल्पता च या ॥१॥' इति ।

ननु पृथिव्याः सदा सूर्यकिरणसम्बन्धदर्शनात् सूर्याभ्या पृ-
थिवी स्वकरैर्भ्राम्यते सूर्येणामित इति चेत्, न । यत्र दृश्यते भ्र-
मणं तत्र स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं वा कल्प्यम् । दृश्यते रवौ भ्रमणं,
तत्र कल्पयितुं शक्यते पृथ्वीमवलम्ब्य स्वयं वा भ्रमति रवि-
रिति । अतएव एकाकी सूर्यश्चरतीति शास्त्रं सङ्गच्छते । ननु
नौकास्पदानां तीरस्थवृक्षभ्रमणभ्रमवत्पृथ्वीस्थितानां सूर्यभ्रमणं
भ्रम इति चेत्, किमनेन दृष्टान्तेन पृथिवी भ्रमतीत्युच्यते उत
सूर्यः । दार्ष्टान्तिकेऽननुभवादसाधको दृष्टान्तः । यतो भ्रमं निरू-
पयतापि सूर्ये भ्रमणं निरूपितं, तर्कप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षप्रामा-
ण्यात् । किंच पार्थिवेषु पापाणलोष्ठादिषु बहुषु स्थलेषु गत्यभावः
निश्चयात्पृथिव्यामपि गत्यभावो निश्चीयते । दीपादिषु तेजोविशे-
षेषु वर्त्यादिपृथ्वीभागावलम्बिषु परतः संचारदर्शनाज्जगत्प्रकाशाय
निर्मितः सूर्योपि प्रकाशानुगुण्येन परतः संचारीत्यनुमीयते चन्द्र-
वत् । पार्थिवसम्बन्धशून्येषु स्वतो गमनं दीपादिषु दृश्यत ऊर्ध्वम् ।
तस्मात्केनचिन्निर्वन्धेन सूर्ये गतिकल्पना व्यायसी प्रमाणान्तरसं-
वादात् । नन्वल्पे कल्पना व्यायसीति चेत्, युक्तं प्रकाश्यादल्पत्वं
तेजसो रवेर्दीपादिवत् । ननु प्रकाश्याबाहुल्यायुक्तं तेजसो महत्त्व-
मिति चेत्, युक्तं महत्त्वं, तथापि न गोहादीपो महान् कल्पितः
केनचित् । ननु दूरस्थप्रकाशाय महत्त्वमिति चेत्, अनुकूलसाजि-
ध्यकल्पनया गतार्थत्वात् । किंच किं स्थिरत्वान्महत्त्वं उत महत्त्वा-
स्थिरत्वम् । नायः, अद्यापि हेत्वसिद्धेः । न द्वितीयः, महत्त्वस्य

महा प्रसिद्धत्वेन स्थिरत्वापत्तेः । पूर्वं महत्त्वं सम्पाद्य स्थिरत्वे वक्तव्ये दृष्टान्ताभावः प्रतिबन्धक । अल्पत्वे तु गेहदीपादयो दृष्टान्ताः प्रसिद्धतमाः । ननु दूरत्वे सति दृश्यत्वान्महत्त्वं महत्त्वान् स्थिरत्वमिति चेत्, पृथिव्यामतिव्याप्तिः सूर्यमण्डलान् दूरत्वे सति दृश्यत्वान् । सूर्यमण्डलस्यैवं दृश्यते भूमिरिति प्रतिज्ञातुमशक्यत्वात् तद्दृश्यत्वे स्थिरत्व दुर्धारम् । ननु भूमेरूर्ध्वं प्रतिष्ठितः कन्दुचोऽन्यो वा न निर्गमदेशे पतति तस्मान्न न स्थिरा पृथ्वीति चेत्, प्रक्षेपापराधो वाय्नापातो वा कल्प्यः । अन्ययोर्ध्वाध समीकरणमानलोपप्रसङ्गात् । वह्निशकटभूयोरनुकूलगताविन्धनाधाननैयर्ध्यप्रसङ्गात् सहसैव गमनप्रसङ्गात् ॥

ननु भूम्याकर्षणनिवृत्त्यर्थमिन्धनाधानमिति चेत्, आकर्षणमेव सिद्धम् । पतन्त सर्वे भूमिं यान्ति इति चेदस्थिर स्थिरमपेक्षत इति न्यायात्पतन्त सर्वे भूमिं स्थिरा रथापयन्ति इत्यपि वक्तुं शक्यते । यत् पतता सर्वेपा स्थिराश्रयाकाङ्क्षा । एतेनोर्ध्वं कस्मान्न गच्छतीति समाहित, रगोलस्य चलत्वान् । किंच किं भूम्यामाकर्षणशक्तिमङ्गीकृत्य चलत्वमुच्यतेऽथवा चलत्वमङ्गीकृत्याकर्षणी शक्तिः । आद्ये तच्छक्तेर्न चलत्वेहेतुता, चुम्बकादौ व्यभिचारान् । द्वितीये प्रत्यक्षविरोध, कुत आकर्षणम् । अत्रेदमतुमानम्—सूर्यश्चलः खगोलाश्रितत्वाच्चन्द्रवत्, प्रकाशकत्वादीपवत्, लघुत्वात्तुल-

१ महाभारते वनपर्वणि द्विचत्वारिंशत्तमेऽध्याये श्लोको—
'स्वयैव प्रभया तत्र द्योतते पुण्यलब्धया ॥ तारास्याणि यानोद् दृश्यन्ते सु-
निमन्ति वै ॥ ३२ ॥ दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि ॥ तानि तत्र प्रभा-
सन्ति रूपवन्ति च पाण्डव ॥ ३३ ॥' इति । अस्यार्थः—पाण्डवोऽज्ञेनो वैमा-
निरयानासमये इत्यमपश्यदित्याह ॥ यानि तारास्याणि सुनिमन्तीद् दृश्यन्ते
तानि पुण्यलब्धया स्वयैव प्रभया द्योत ते नान्याधीनया ॥ सत्येव तानि तारा-
स्याणि प्रभासन्ति रूपवन्ति तनूनि विप्रकृष्टत्वादतो सुमहान्त्यपि अपश्य-

वत् पतद्भवत्, अतएव स पतद्भव । त्वन्मते ध्रुवस्यापि चलत्वान्न
व्यभिचार । पृथिव्यास्तु नानुमानापेक्षा प्रत्यक्षत्वात् स्वैर्यस्य ।
नहि महानसे वह्निरनुमीयते । अथवाऽस्त्वेतदनुमानम्-पृथ्वी
स्थिरा अदृष्टगतिनात्पापाणवत् । सत्यपि दूरत्वे उदयास्तयो सूर्य-
स्य स्थूलत्वदर्शनात्रानुमानान्तर । 'प्रतिक्षणं यः स्थूलोऽल्पोऽरुणो
वध्रुश्च पाटलः । दृष्टिभेदात्ततस्तर्को नार्के किंचिद्वलं बहेत् ॥ १ ॥'
अस्त्वेतत्सर्वं कथं स सचरतीति चेत्, यथा खगोल वातायन ।
कश्चिदूर्ध्वाधरीभावेन, कश्चित्तिर्यग्भावेन गतिं वदति । प्रथमपक्षे
भूच्छायया चन्द्रग्रहणस्योपपत्तिः, सूर्यग्रहणस्य चन्द्रेणेति । वस्तु-
तस्तु भूच्छायया चन्द्रग्रहणं चिन्त्य । ग्रहणकाले मलिनकाचान्त-
स्थदीपवत्पूर्णचन्द्रमण्डलदर्शनात्काचबदावरकं कल्प्यम् । द्वितीये
राहुणोभयोपपत्तिः । स्वर्भानुरासुरस्तमो राहुः स्वेन वपुषा तमसा
सूर्यमाच्छादयतीति शास्त्रप्रसिद्धम् ॥

ननु शास्त्रं न मन्यते मयेति चेत्, किं त्वनाधिकारी । अन-
धिकारिणो बाला वदन्ति न मन्यामहे शास्त्रमिति, अतएव ता-
ड्यन्ते गेहे गेहे पितृभिः । नीत्यर्थमिति चेत्, सापि शास्त्रसिद्धाऽ-
न्यथा मतिभेदान्मतभेदापत्त्या मिथोविरोधापत्तेः । दृश्यते मतभेद-
इति चेत्, स किं सिद्धान्त उत पूर्वपक्षः । आद्येऽस्मिन्मतप्रमाण-
सिद्धततसिद्धान्तत्वं नमतवत् । द्वितीये सर्वमतानां पूर्वपक्ष-
त्वेन स्वतः सिद्धशास्त्रापेक्षा सुदुस्त्यजा । ननु शास्त्राण्यनन्तानि क-
र्तृभेदान्मिथोविरुद्धानि च ततो न प्रमाणमिति चेत्, अतएव
त्वदुक्तमप्रमाणम् । ननु त्वदुक्तमपि तथेति चत्, नेतमदुक्तं किंतु
स्वतः प्रमाणमीशादाविर्भूतम् । न-वाशादाविर्भूतमित्यत्र न प्रमाण-

दीपवत् ॥ यथा दीपो विप्रकृष्टं सुमहान् दृश्यते तनुरपीत्यर्थः ॥ सुमहात्यपि
तनून्यपश्यदिति तु नायं दीपदृष्टा ताविरोधात् ॥ प्रकाशाप्रकाशवस्तूनां स्वभावा-
भेदो दर्शितः ॥ तस्माद्दूरत्वं तेजसः स्थूलत्वप्रतीतिहेतुरिति सिद्धम् ॥

मिति चेत्, जगदेव तदाविर्भूत प्रमाणम् । यथेशाज्जगत्तथा शास्त्रमिति ॥ नन्वन्यनिर्मितत्वसंशयान् प्रमाणीभवति शास्त्रमिति चेत्, किमथ तवापराध उत शास्त्रापराध । संशयिना सुपक्रमत्र त्यज्यते तथेदं शास्त्रं त्वयेति । शास्त्रसंशययोस्त्यागप्रसङ्गे संशयस्त्याज्यं शास्त्रस्याप्तवाक्यत्वात् । नेशादन्यं कश्चनाप्त सम्भवति, निश्चिताज्ञत्वान् । यथा तव घचन भूच्छायाया चन्द्रमहणमिति । नेदं प्रमाणं, पूर्णग्रहणसमयेऽपि पूर्णचन्द्रमण्डलस्य दर्शनादस्ति तेन तिरोहितेऽपि चन्द्रे इति वक्तुं शक्यत्वात्, छायाया स्तेज सामुत्थाभावनिश्चयान् भूच्छायाच्छादनं चन्द्रस्येति वक्तुं सुशक्यम् । ननु गणितादायाति तथेति चेत्, राहुवादिन किं सुमा, तदीयगणितेन राहुरपि सिद्ध्यति, उपपद्यत च कज्जललिप्तदर्पणवत् । यतो रक्तिमविशिष्ट मण्डलं चन्द्रस्य सूर्यस्य वा दृश्यते, प्रकाशस्तु निरुध्यते, यथा द्वितीयाप्रभृतिपञ्चम्यन्तं शुक्लपक्षे सम्पूर्णं दृश्यते चन्द्रमण्डलं निरुद्धतेजस्क, कश्चिद्भाग स्फुटतेजा इति विशेष । प्रतिमासं यनाच्छाद्यते स एव राहुरिति चेत्, न । तस्याष्टादशमासै राश्यन्तरगामिनो विधुसाहचर्यामम्भवात् । तर्हि प्रतिमासं केनाच्छाद्यते चन्द्र इति चेत्, न केनचित् । कलास्तूपचीयन्ते क्षीयन्ते च, तौश्च परतः स्वतश्चेति मतभेदः । तत्र स्यत इति पक्षः श्रेयान् पृथिव्याद्यन्तरितत्वकल्पनाल्लेशाभावात् । ननु सूर्यश्चन्द्रे प्रकाशमाधत्ते इति कथाया का गतिरिति चेत्, दीपा दिवत्तदुपपत्तेः, यथास्त यन्मादित्यो दीपे तेज आदधाति तथा चन्द्र इति वक्तुं सुशक्यत्वात् । दीपचन्द्रयोरादित्यसामिध्ये तिरोधानप्रसिद्धे स्वास्तकाले चन्द्रदीपयोः स्वाधिकारवस्तुप्रकाशनरूपं ददातीत्युक्तिर्जायसी, रविसामिध्येऽपि दीपचन्द्रयोर्यथाकथंचित्तेजोदर्शननिश्चयात् । अतएव मुधाकर कलानिधिरित्यादिनामानि स

ज्ञच्छन्ते । ननु सूर्यचन्द्रपृथिव्यादीनां क आश्रयः । सप्तः सङ्कल्प इत्यवाधितम् । शक्रोतीश्वरः स्वसङ्कल्पे स्थापयितुं, देशकालयोस्तस्यैव स्रष्टव्यत्वात् । स्वयमुत्पत्तिवादिनां दुःशकमुत्तरं, उत्पत्त्याश्रयमन्तरोत्पद्यमानस्याश्रयान्तरकल्पना दुर्घटा । यतो लोकप्रसिद्धमृद्धटादिदृष्टान्तत्यागो दुःशकः । सहस्रयन्नान्तरकल्पनापेक्षयेशसङ्कल्पाङ्गीकारे लाघवात् ॥ ननु गोलानि निर्मायान्योन्यप्रथितानि संचारीणि च प्रदर्शयामि तथैवेदं जगन्मिथोप्रथितं भ्रमति संचरतीति मन्तव्यं त्वयेति चेत्, कुलालोऽपि वदति मत्सृष्टघटवदिति, तन्तुवायोऽपि वदति मत्सृष्टपटवदिति; किं तदपि प्रमाणम् । तस्मात्—‘बुद्धिमानपि सिद्धान्तं मार्गमाणो न पण्डितः । यतस्तन्मार्गणं तस्य मौख्यं कथयति स्फुटम् ॥ १ ॥ परम्परालब्धशिक्षो दक्षो वस्तुविनिर्णये । भिक्षुः कृष्णो वदत्येवं वेदमार्गं पुरातनम् ॥ २ ॥’

ननु वर्षसहस्रत्रयात् प्राङ्गासीद्वेदस्ततः केनचिन्निर्मित इति चेत्, कथमेतत् । भाषातारतम्यतर्कादिति चेत्, भाषाभिज्ञः पाणिनिरत्र प्रमाणं । तस्योक्तिरनादिरिति । तथा मनुरपि—‘अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा’ इति ब्रवीति त्वत्तः पुरातनतमः । वेदेऽप्युपलभ्यतेऽनादिरनादेराविर्भूत इति । तस्मात्प्रमाणसरणिविरुद्धास्तर्का ह्येषा इत्येव युक्तम् । वैदिकशिखामणेरव्यासस्यायं सिद्धान्तः—‘सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः’ इति । तस्मादनुचितो व्यामोहव्यापारो, यतः स्वयमेव सिद्धान्तं मृगयसे तथापि सिद्धान्तरूढं मोहयसि, तेनेदमेव सिद्ध्यति स्वयं नष्टः पराज्ञाशयतीति । किंच त्वन्मते घटिकायां बहुशतयोजनानि गच्छन्त्यां पृथिव्यामारूढैः कियान्वाताघातोऽनुभाव्यः । घटिकायां दशयोजनगतिमस्यां वह्निशकट्यामारूढैर्वा कियानिति निर्णयमवश्यम् । यतः शकट्यां चलन्त्यां तदाघातः स्थिरायां तदभावः । सदा चलन्त्यामपि मह्यं

कदाचित्तदभाव । अस्मन्मते उर्ध्वमूर्ध्व वाताधिक्याद्युक्तं सूर्यादि-
 ध्रमण, नियतवातमाश्रित्य यत्र गतिस्तत्र वाताघात इति निय-
 मात् । किञ्च चलतो मुखतो वाताघातः प्रसिद्धतमः । भुवि तु स-
 र्वतः कदाचित् कुतश्चिदिति कथमिदमकाण्डताण्डवम् । तथा बुद्धि
 प्रदर्शय येन प्रामाणिको गण्यसे । 'प्रत्यक्षमनुमान च शब्दो यत्र
 प्रमाणकं । तत्र कस्ते विवादः स्याच्चलः सूर्यः स्थिरा मही ॥ १ ॥'
 अस्तु स्थिरा पृथ्वी, सूर्यस्तु क्रियान् । दृश्यते यावान् । न तावान्
 यावास्तर्क्यते । मद्भातेजसि दूरत्वस्याप्रयोजकत्वान् सामीप्यस्य वि-
 रोधित्वात्र स्फुटं प्रत्यक्षम् । प्रत्युत दूरत्वमनुकूलं तेजसारतम्यानु-
 रूपं, काचस्य दर्शनसाधनत्वेऽपि प्रमाणान्तरसंवादे एव प्रामा-
 ण्यम् । अन्यथा सर्वकाचानां निर्दोषत्वापत्तेः, प्रमाणकोटावनिवे-
 शस्य, काचनालीयवत् । अतेजसि वा प्रामाण्यं । वस्तुतस्तु प्र-
 कृतिस्थस्य चक्षुष एव प्रामाण्यं । तस्य प्रकृतिस्थापनं काचस्य गु-
 णोऽन्यो दोषस्तद्गुणनिर्णये प्रमाणाभावात्, स्रष्टर्यपराधकल्पनाप्र-
 सङ्गाच्च । अतो यावान् शास्त्रे नावान् । तर्हि यावान् दृश्यते ता-
 वानिति गतं, शास्त्रे तस्य त्योक्त्वाभिधानादिति चेन्, किं न सम्भ-
 यति यावान् दृश्यते तावति । अप्रदेष्टे स्थितमिदं विश्वं, किं तावति
 प्रदेष्टे लोकोपि न तिष्ठेत् । किं द्वादशाङ्गुलो लोकः । किं न लोकः ।
 किं तर्हि तत् । द्वादशाङ्गुलत्वं कथं निश्चितं । कथं न द्वादशाङ्गुलो
 लोकः । क शपथः । द्वादशाङ्गुलस्य लोकत्वं नास्तीति । कथं तत्र
 जन्मवसतिः । यथा मूलतत्त्वे निरवयवे विश्ववसतिः । केन नि-
 र्णीतं द्वादशाङ्गुलत्वं यत्र गन्तुं त्रिभेति चक्षुः । तर्हि क्रियान् ।
 दृश्यते यावान् । ननु नेमां यावत्तावच्छब्दो निर्णायको । निर्णा-

१ काचप्रामाण्याभावरितं—'नच स्वतः प्रमाणत्वं काचनिर्माणेन विचिरे ।
 न ततः काचपरीक्षेण प्रामाण्यानिर्णयनिर्भवेत् ॥ १ ॥ प्रमाणान्तरसंवादापेक्षे
 तावदेव हि । यावत्संवादिसंवासरसनोऽन्यत्र न मानता ॥ २ ॥' इति.

यकौ । यावानिति शास्त्रदृष्ट्यावानिति निःशेष इत्यर्थः^१ । यावान्प्रतिपाद्यते तावान्निःशेषो दृश्यते । स लोको भवितुर्महति, अप्रतिबन्धात् । नास्य पृष्ठभागो दृश्यते त्वया मया वा । तस्माल्लोकत्वे को विवादः ॥

ननु शास्त्रे यावती श्रूयते तावती न दृश्यते भूमिः, ततो न प्रमाणपथमारोहति शास्त्रमिति चेत्, किं त्वत्प्रत्यक्षाधीनं शास्त्रप्रामाण्यमुत स्मृत्युः प्रत्यक्षाधीनम् । आद्ये तव सर्वज्ञतापत्तिः, तत्र न किञ्चित् प्रमाणं । द्वितीये त्विष्टमेव सर्वेषां । ननु यदि तावती तर्हि तावत्प्रत्यक्षे कः प्रतिबन्धः । न कश्चित्प्रतिबन्धः । तर्हि कुतो न दृश्यते । सामर्थ्यभावादिति श्रूमः । का सामग्री । इन्द्रियशक्तिः । ननु सन्ति ममेन्द्रियाणि शक्तानि । सन्तु शक्तानि, तथापि तरतमभावो दुष्परिहरः । किं चटका गृध्रसान्यमासादयन्ति यन्नशतेनापि । तर्हि शास्त्रदृष्टप्रमाणादल्पा कुतः प्रतीयते, न केनापीदानींतनेन तावती दृश्यते, ततः खपुष्पमपि यावा-वाक्यप्रमाणसरण्या प्रामाणिकम् । वत्स, चिरं जीव, दृष्टं ते बुद्धिवैभवम् ।

ननु चक्षुष्मतां दृष्ट्यनुसारित्वे कोऽपराधः, तदर्थत्वाच्चक्षुषः । सत्यं तादर्थ्यं चक्षुषः । परंतु यावत् दृष्टं तावदेवेति तु न वक्तव्यं, किंतु तावद्दृष्टमिति वक्तव्यम् । अन्यथा चटकगरुडयोर्मतभेदप्रसङ्गः । तर्ह्यनयोः कः प्रामाणिकः । अस्तु प्रामाणिककथा, प्राप्तं तु गरुडशिष्यत्वं चटकस्य । प्रामाणिकस्तु स एव यस्य शास्त्रमनुकूलं । यतो नाधिकज्ञता प्रामाण्यहेतुः, किंतु शास्त्रज्ञता । यतः परमेश्वरो यस्यै यावन्तं भोगं दित्सति तावन्तं प्रपञ्चं तस्मै प्रदर्शयति फलदातृत्वादित्यमोघं वचः । ब्रह्माण्डमुदुम्बर-फलायते तदपि ब्रह्माण्डायते भगवन्मायायां । तर्हि तदपि

दिदृक्षामि । तर्हि यतस्व । कथं यत्ते । तथा यतस्व यथा प्रदर्श-
यिता तुष्टिमापयेत् । कथमापयेत् । वत्स, प्रसिद्धमेतदनतिवर्तिनि
फलदस्तुप्यसीति । तर्हि कथं वर्ते । तथा वर्तस्व यथा फलदातु-
राज्ञा न विफला स्यात्, तेन ह्य सफलो भविष्यसि । का त-
स्याज्ञा । यथाधिकारं वर्तस्वेति । को मेऽधिकारः । यथाशास्त्रत्वम् ।
किं तच्छास्त्रम् । वर्णाश्रमधर्माननतिलङ्घय वर्तितव्यमिति । किमिदं
शास्त्रम् । इदमेव तु शास्त्रम् । किं सन्ति वर्णाः । किं त्वमन्धोऽस्ति,
स्थिरचरव्याघ्रा अपि न दृश्यन्ते । तर्हि कैर्दृश्यन्ते । तेषु न काम-
चारिता । तर्हि यह्य कामचारिणः । तर्हि न पश्यन्ति यथा प-
शवः । पशवो हि गेहे गेहे भुञ्जते न मनुष्याः । मनुष्यास्तु यथा
हीरकादौ परीक्षयन्ति तथा सर्ववस्तुषु । परीक्षाक्रमं लब्धवता किं
न परीक्षयेत् । कः क्रमः । सत्वरजस्तमसा विवेकोऽनवद्यः क्रमः ।
इत्थं सः । सात्त्विकराजसः, राजससारिकः, सात्त्विकतामसः,
तामससात्त्विकः, इति प्रधानगुणभावेन वर्तमाना गुणा वर्णा
उच्यन्ते । ते च क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । ज्ञानप्रधानो
भोगगुणो ब्राह्मणः । भोगप्रधानो ज्ञानगुणः क्षत्रियः । लोभप्र-
धानो ज्ञानगुणो वैश्यः । मोहप्रधानः शास्त्रगुणः शूद्रः । आद्य-
चोत्तमः सन्धिप्रवेशः, रजः इतरयोः । ननु किं गुणा एव जातयो
ब्राह्मणत्वादयः, तत्त्वेऽन्यत्र गुणेषु सत्स्वपि न वर्णा ब्राह्मणादयः
इति चेत्, सन्ति गुणा अन्यत्रापि सण्डं दशे वा परन्तु न तेषां
विवेकः । ननु त्वदुक्तविवेकं सति स्थुर्ब्राह्मणादयः इति चेत्, स
एव तु दुर्लभः । ननु सत्यपि विवेकं ज्ञानपराक्रमादयो न दृश्यन्ते ।
दृश्यन्ते यथाकालः । यथा नद्यो बहुगम्भीरा अपि इदानीं पानोप-
कृप्तिमात्रजलास्तथा ज्ञानपराक्रमादयः कालपरवत्त्राः । कथमेतत् ।
इत्थं तत् । कामादिपरवशता कलिः । क्रमप्रवृत्तिर्द्वापरः । स्वा-
स्थ्येन भोगस्तेता । वृद्धवचनाज्जागृतिः कृतः । एते प्रतिपुरुष तार-

तम्येन वसन्ति । प्रमादः, अर्धप्रमादः, पादप्रमादः, अप्रमादः, इति तेषां रूपाणि । तैः सञ्चरन्ति प्राणिफलाय कर्मानुरूपम् । चतुर्ध्वन्यतमः प्रबलो भवति तदा स्वरूपलक्षणधर्मान् प्रकाशयति बहुलम् । त्रितयधर्माः न्यूनतरतमाः । इत्थं मिथोयोगाद्युगनामधेयाः कृतस्त्रेता द्वापरः कलिरिति । तेषां गुणगणनां कः कर्तुं समर्थः । ते च चालकमन्तरा चलितुमशक्ताः केनचित् पुरुषेण गले निबध्य सूत्रेण चास्यन्ते । स च परमपुरुष आदिदेवो यथामनोरथं यथाकर्म फलं दित्सुस्तान् प्रेषयति तत्र तत्र । कथं तत् । इत्थं तत् । प्रसिद्धं हि लोके नराणां नरेशानुवर्तनं । ततस्तादृशं राजानं प्रेषयति यथा स्वाभीष्टः प्रकृतजनफलोचितः कालः प्रवर्तेत । प्रजानां राजसंसर्गस्य बलवत्त्वात् । अतएव नीतिनिपुणेन भीष्मेणोक्तं धर्मनिपुणं युधिष्ठिरं प्रति महाभारते शान्तिपर्वणि । यथा- 'राज्ञो वा कारणं कालो राजा वा कालकारणम् । इति वः संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १ ॥' इति । प्रभानुरूपमुत्तरमुपन्यस्य स्वयं विवृतम् । 'राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा' इति । तस्माद्यत्र राजा शास्त्रहीनस्तत्र प्रजाः शास्त्रहीनाः । अत्र भरतखण्डमेव निदर्शनम् । कथमासीद्युधिष्ठिरादिविक्रमान्तराज्ये, ततः शालिवाहनादिभोजान्तं, ततः पृथुराजान्तं, ततः पुण्यपत्तनराज्यान्तं, तत इदानीं, कर्णवन्तश्चक्षुष्मन्तो विचारयन्तु निष्पक्षपातम् । 'कथं धर्मः कथं शास्त्रं कथं सम्पत् कथं बलम् । कथं नीतिः कथं सत्यं कथमुर्वी निरीक्ष्यताम् ॥ १ ॥' पूर्वं पूर्वम् ।

ननु कथं पूर्वेपां निरालम्बो विचारः । न निरालम्बः- किंतु भूयानालम्ब इतिहासो नाम । स च लोकप्रवादे प्रमाण, मूर्धन्यः, यतः, इति ह आसेति तद्व्युत्पत्तिः । ततः, इतिह ना-

मेति वक्तुं दुःशकमर्वाधीनानां वर्तमानप्रत्यक्षस्य परोक्षातीत-
 कथाबाधकत्वायोगान् । समानाधिकरणयोर्हि बाध्यबाधनता ।
 आस्ता प्रसक्तानुप्रसक्तं । प्रकृतं तु सति गुणविवेकेऽन्यत्रापि प्रा-
 ह्वणादयो वर्णा उत्तिष्ठेरन्निति पूर्वपक्षस्योत्तरम् । तदिदम् । यत्र
 भूयान्वर्णविवेकस्तत्रैव कालमहिम्ना विलोपप्रसङ्गः । यद्यमन्यत्र
 तत्सम्भव इति चिन्त्यम्, आकस्मिकस्य स्थायित्वायोगान् । यथा-
 पथचित् सम्भवेपि न प्राह्वणत्वादिजातयः सिद्ध्यन्ति । गुणानां
 जात्युपाधीना न जातित्वम् । गुणानां परिणामित्वाज्जातीनां नित्य-
 त्वात् । ननु द्वे एव जाती स्त्रीत्व पुस्त्व चेति । कथं । आकारभे-
 दान् । तर्हि बह्वचो जातय उररीकृताः । द्वित्वत्वाद्याकारभेदजा-
 गृते । यद्युपाधिभेदो जातिभेदहेतुस्तर्हि स्वभावभेदोऽपि जातिभे-
 दहेतुरिति यचनमप्रतिपद्धम् । नन्वङ्गीक्रियन्ते जातयः फलानि तु
 न दृश्यन्ते । मा दृश्यन्ता फलानि, जातयस्त्वङ्गीकार्या एवाप्र-
 त्यादिवम् । यतस्तेषामाम्रादीनां पूर्णं रूपं फलफाले, तदभावेपीत-
 रत्र फाले आग्नत्वादि । तथा ज्ञानपराक्रमनीतिनैपुण्यसेवाकौशल-
 रूपफलदर्शनेऽपि प्राह्वणत्वादयोऽवगन्तव्या कालान्तरे फलस-
 म्भवात् । जातिव्यञ्जकोपाध्युपलम्भो यावद्यथावर्धार्थिदपि । व्य-
 ञ्जकोपाधीनां कालतन्त्रत्वेन यत्नफल कादाचित्कम् । यदा
 तु न किञ्चिदभिव्यञ्जकं तदा नाङ्गीकार्या जातयः । तथा च न
 कामधारिता प्राह्वणादिषु, ते पश्यन्ति यथाज्ञास्य प्रपञ्चम् ।

ननु न प्रमुहति यथाज्ञास्यं प्रपञ्चम् । यतः शास्त्रेऽप्रे-
 र्जलमुच्यते, भवति च चापो । कथम् । आम्बिसजनहैदोजनना-
 मभ्यां वायुभ्यां सङ्गताभ्यां जनयिष्यते जलं, विभक्ताभ्यां ता-
 म्यामपहृयते च, तस्माद्वायुजन्यत्वाप्रत्यक्षेणाम्बिसजन्यत्वरथा धा-
 ध्यते । युक्तमुपन्यस्तं परात्रमिणा महोद्यमेन । परमेतदप्रामाणि-
 कम् । यथा मया हरितालनीलसयोगेन हरितत्रयो निर्मायते तथै-

वासौ वर्णः सर्ववृक्षेष्विविति किं वक्तुं युक्तम् । तस्मात्स्रष्टा यथा सृष्टं तथोक्तं शास्त्रेऽग्रेर्जलमिति । तर्हीदं कथं, वायुद्वयं विभज्यते न दृश्यते जलं, सङ्गमय्यते दृश्यते पुनस्तत्,—इति चेत्, इदमेव जीवस्वातन्त्र्यम् । एतदेवामिमानहेतुः । तस्य सशास्त्रत्वे सशास्त्रं फलम् । अन्यथात्वे अन्यथा तत् । अतएव 'इदं कुरु इदं मा कुरु' इति मनुष्यान्प्रति धर्मः, शास्त्रं च 'इदं जानीहीदं मा जानीहि' इति । प्रत्यक्षं त्रिविधं, ऐश्वर्यं मानुषमिति । ऐशं वैदिकं । आर्षं स्मृत्यादि पुराणांतं । मानुषं द्विविधं सशास्त्रमशास्त्रं चेति । प्रथमं पारंपरीकं, द्वितीयं स्याभाविकं । तदपोहः श्रेयसे प्रेयसे चेति तात्पर्याच्छास्त्रप्रामाण्योपपत्तिः । तदा प्राप्तः साधारणासाधारणप्रमाणशरणप्रसङ्गेऽसाधारणप्रमाणं शरणमिति न्यायः । तर्कास्तु पशुसाधारणाः । शास्त्रं मनुष्याणामसाधारणं । तदाश्रयणमधिकारिणां श्रेयस्करं । तस्मान्न शास्त्रं व्यामोह इति सिद्धम् । येनाखण्डं सौभाग्यं राज्ञः प्रजानां च ॥

अत्रेदमाकूलम् । यथा वदति तथा भवति, परंतु वक्ता दुर्लभः । ततो वेदः प्रमाणं । यथा भवति तथा लिखति, परंतु लेखिता दुर्लभः । ततः स्मृतिः प्रमाणं । यथैव दृश्यते तथैव नास्ति । यथैव पश्यति तथैव नास्ति । ततः शब्दः प्रमाणं । तदनुकूलत्वे तर्कः । यतो यथा दृश्यते तथैव दृश्यं दुर्लभं, ततो न स्वदृष्टिः प्रमाणं । ततो मनुष्याणां शास्त्राधिकारो यथास्वं । दृष्टीनां साम्ये व्यवहारा अप्रतिबद्धाः । तत्साम्यं च न प्रमाणं सङ्गाद्व्याहृतिदर्शनात् । तस्मात्सर्वज्ञदृष्टिः प्रमाणं । ततोऽनादिर्वेदश्च प्रमाणमधिकारिशरण्यः । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशां पश्यतो मुनेः' इति सकलवेदानां प्रामाण्यान्तं चार्थमाह भगवान्पार्ष्णसारथिः प्रतिमंत्रं प्रत्यक्षं च प्रामाण्यमप्याह पूर्णं वेदस्य 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः' इति पार्थम्ये कृत्वा करुणाकरः । 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमध्वर्यं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेददित् ।' इति वेदसंमतं प्रपञ्चस्वरूपमप्याह । तत्र मूलजिज्ञासव ऊर्ध्वगतयः, शाखाजिज्ञासवोऽधोगतयः, इति निर्गतिः । शाखास्यस्य मूलजिज्ञासा शाखादामूलपरंपराप्राप्ता-दिति शास्त्रदृष्टिः प्रामाणिकी, ततः संयमिशब्दार्थः प्रामाणिकः, सर्वभूतानां शास्त्रदृष्टिरहितानां निशाऽज्ञानाच्छादनं यत्र वस्तुनि तत्र तेषां निशायां सत्यामपि जागर्ति प्रमाणप्रापितं जानाति, न जानाति च प्रमाणास्पृष्टं वेद्यवर्गमिति । तस्मात्प्रमाणानुसारिदर्शनं स्वप्नोऽनन्त इति तात्पर्यं भगवतः । किंच स्वाभिप्रेतं सकलशास्त्रार्थमेकीकृत्याह 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।' इति दृष्टिगोचरस्यापि प्रमाणाप्रापितस्य भावः सत्ता नास्ति, प्रमाणप्रापितस्य दृष्ट्यगोचरस्यापि विद्यमानतैवेति । तस्माच्छास्त्रदृष्टिरेव प्रामाणिकी ॥

सफलः स्यात्प्रयासो मे सन्तीदानीं जना इमे ।

कर्णवन्तो बुद्धिमन्तो नीतिमन्तश्च सादराः ॥ १ ॥

चक्षुर्ददातु लोकेभ्यो विषमाक्षः शिवः प्रभुः ।

येन स्वप्नोत्तशास्त्राणि स्वयं दृष्टिपथे यथा ॥ २ ॥

नेत्रोन्मीलनमेतत्तु त्रिनेत्रकृपया कृतम् ।

तत्प्रसादसुपात्रेषु फलिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥

किं शास्त्रं सफलं लोके प्रसादपरिपन्थिनि ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ ४ ॥

स्वस्मिन्नपि च सन्दिग्धो भवेत्तर्कपरायणः ।

परोक्षेष्वप्यसन्दिग्धो भवेच्छास्त्ररतो मुनिः ॥ ५ ॥

तर्काः पशुषु दृश्यन्ते शास्त्रं मानुषविग्रहे ।

तदेव त्यज्यते वैश्विदन्यथा क्रियते परैः ॥ ६ ॥

स्वव्यामोहविनाशाय स्वतर्को नहि साधनम् ।
 यतः स्वस्याज्ञता दृष्टा स्वेनैवातः प्रतर्क्यते ॥ ७ ॥
 तस्मात् । अतर्क्ये तर्कमुत्थाप्य शास्त्रं विजहतः करात् ।
 स्वस्यान्यस्य मतिभ्रंशः फलं नान्यत्कर्तव्यं च न ॥ ८ ॥
 यो न पारंगतस्तेन दूष्यते किं श्रुतिः स्मृतिः ।
 यश्च पारंगतस्तेन भूष्यते न तु दूष्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भारणसीविराजमानब्रह्मचरप्रतिष्ठापितश्रीकैवल्यधामनिवासि-
 कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं नेत्रोन्मीलनं नाम शास्त्रप्रामाण्यतिरूपं
 समाप्तम् ॥

वेदाधिकारनिर्णयः (द्वितीयं पदं) ।

वर्णाश्रमविधानाय वेदप्रकृतये चिरात् ।
 विष्णवे यज्ञरूपाय सर्वमित्राय ते नमः ॥ १ ॥
 जयति श्रुतिः स्वतन्त्रा यामाश्रित्यैव वैधकर्माणि ।
 निःसंदेहं कुरुते विप्रस्तस्मात्प्रमाणमूर्धन्या ॥ २ ॥

अथ वेदेऽधिकारः केषां । द्विजानामवाधितः । कस्मादेवं । यो
 हि यत्र दीक्षितः स तत्राधिकारीत्यनवयवं लोके वेदे च । तत्र
 तिस्रो जातयो वेदसंस्कृता वेददीक्षिताः, तस्मात्तासां वेदे स्वत्व-
 लाभः । या जातयो न संस्कृतास्तासां न वेददीक्षा, नातो वेदा-
 धिकारः । तस्मात्परम्पराप्राप्तोपनयनानां पैतृकधने वेदेऽधिकारो
 निर्वाधः । अन्यदीक्षासु न पैतृकवश्यत्वनियमः, यथेच्छं प्रवेष्टुं
 शक्यत्वात् । नात्र यथेच्छं प्रवेशः कस्यापि, उपनयननिर्वन्धस्य
 पैतृपरम्परानियतत्वात् । भवितुमर्हत्यन्यदीक्षया दीक्षितः कोऽपि
 पैतृपरम्पराबाह्यया । तस्मात्परम्पराप्राप्तोपनयनवतामेवाधिकारो
 वेदाध्ययने । तस्मादनुपनयनपरम्पराणां च्युतदीक्षापरम्पराणां

वा न प्रसज्यते स्वत्व वेदे । यत उपनयन पितृपरम्परानिर्वन्धनि-
वद्ध तस्मादनुर्भायतेऽनादिपरम्पराप्राप्तमुपनयन वेदाधिकारश्च ।
अनुपनीतपरम्पराणां कथं वेदाधिकारः, यत उपनयनं न प्राप्नोति
ततो न वेदाधिकारः । इयं पूर्वजानां ऋतिः स्वत्मारानङ्गीकार-
रत्नागो वा । त्यक्तं न लभ्यते केनचित् । कथं याच्यते कथं
दीयते । शक्ये वस्तुन्युभयसम्भवः । किं पितृपरम्परानितयमुपनयनं
दातुमर्हति गृहीतुं वा । कीदृशो निर्बन्ध उपनयने । पितृबोपन
येत्पुत्रमिति लक्षणम् । किं स छेत्तुं शक्यते केनचित् । यदि शक्येत,
कथा युक्त्या । किमुपनेतव्यपितरि समारोप्यते उपनीतत्वं उपनी-
तपुत्रत्वं वा । न तथा तर्हि यः कश्चिद्व्यक्तं कथनोपनयेत् । कथं
मेतत् । किं सोऽर्हत्युपनेतुः । किं स घटुरर्हत्युपनयनः । किमन्य-
धनस्यान्य एव दाता, अन्य एव पात्रम् । इति न संभवति यथे-
ष्टमुपनयनम् । ततो न यथेष्ट वेदाधिकारः, केपाचित्स्वत्वेन नि-
र्वन्धत्वाद्देदस्य । यत्र स्वत्वमापादयितुं शक्यते तत्रैव दानप्रतिग्रह-
प्रयविप्रयादिव्यवहारः । तस्मात्प्रोपनयनासम्भवस्तत्र वेदाधि-
काराभाव इति सिद्ध्यति ।

ननु कस्मात्कालादुपनयनारम्भः, कस्मात्कालाद्देदारम्भ इति
चेत्, किमनया वार्तया काकदन्तपरीक्षासमया । कदा वा भवतु
वेदारम्भः, कदा वा भवतुपनयनारम्भः किं तेन । निर्बन्धस्तु श्रूयते
शास्त्रे, दृश्यते लोके । ननु नायं समञ्जसः । न समञ्जसः । अयं
समञ्जसो निर्बन्धो यदीशप्रणीतो यादौ कायं यत्ननादिर्यदि प्रलापो
वेदः, सर्वेष्वपि पक्षेषु व्यक्ताक्षरस्य वाक्यमर्यादाभिहारेणस्य अनु-
प्यमाप्राधिकारित्वमिति । युक्तमुक्तमेतत् । तत्रैव वाम्यान् सर्वो-
धिकारः । वाम्यमर्यादाभिः विना को जानीत याम्यायति । प-
रन्तु सार्वभिशक्ता दुर्धटा । इदं वाम्यं पितृबोपनयेत्पुत्रमिति, तस्य
मर्यादाऽनुपनीतपुत्रो नोपनेतव्यः । उपनीतपुत्रस्तूपनेतव्य इति, न-

सैव गर्भाधानादिसंस्कारसंभवात् । ननु कस्येदं वाक्यं । अस्तु कस्यापि महर्षेः । ईदृशप्रसंगे नियामकं । आसीदेवं प्रसंगः शौन-
कसमये । येन व्यज्यते वेदस्य वैदिकसंस्कारस्य चानादित्वं मह-
र्षिवाक्येन । वेत्ति च त्वं यदि वाक्यमर्यादाभिन्नः । तयोरनादि-
त्वाभावे कथं ब्रूयात्पितैवोपनयेत्पुत्रमिति ॥

ननु संसारे वेदप्रवृत्तिकाले केन क उपनीतो, येनोपनीतः स
चानुपनीतस्तस्मादनुपनीतोऽनुपनीतमुपनिनायेति निर्विवादं । त-
स्मादनुपनीतः कोऽपि कंचनोपनयेदिति चेत्, नैवं । यो ह्युपनेता
स किं वेदविदाहोस्विदवेदवित् । यदि वेदवित्तर्ह्युपनीतोऽपीति ।
यदि न वेदवित्तर्हि नोपनेता, कितूपनेतव्यः । यो हि गर्भाधाना-
दिसंस्कारकृत्स एवोपनेता, यस्य ते संस्काराः स एवोपनेतव्य
इति शास्त्रतात्पर्यं । संस्कार्यात्कथं संस्कारापेक्षः । तर्हि कथमुपनयन-
परम्पराप्रवृत्तिरिति चेत्, अनादिरियं परम्परेति समञ्जसम् ॥

नन्वस्य श्वेतवाराहकल्पस्यैकं परार्थं गतमिति श्रूयते ज्योतिर्विदां
संप्रदायेषु केपुचित् । यदि कल्पारम्भस्तर्हि कस्माच्चित्कालादुपन-
यनारम्भः ततः प्राप्तमनुपनीतकृतमुपनयनमनुपनीतस्य । तस्मा-
त्पितैवोपनयेत्पुत्रमिति नियमो व्यभिचरित इति चेत्, वक्तव्यं
सावधानं । किं वेदविदोपनीतो बालः प्राथमिक उत्तान्येन ।
अन्येन तु न संभवति, वेदविदेति वक्तव्यं । प्राप्ते च तथा
प्रथमबालस्य पिताऽनादिः प्रथमबालपितृत्वादेव । उपनयनं चाष्टमे
वर्षे विहितं । तस्य वयोमानासंभवादुपनेतुरभावादध्येतव्यज्ञानस्य
स्वतःसिद्धत्वान्नोपनयनापेक्षा । तमुपनयेद्योऽध्ययनेऽधिकारी । न प्र-
थमपुरुषः सर्वज्ञः सर्वज्ञानप्रवर्तकोऽध्ययनाधिकारी, कित्वध्या-
पनाधिकारी । स प्रथमं बालमुपनीतवान् । ततः प्रवृत्तिः प्रवृत्तमु-
पनयनं, तेन सह पितैवोपनयेदिति नियमोऽपि । तस्मादस्य
निर्वन्धस्य भेदनमसमञ्जसमिति न सर्वाधिकारिको वेदः ॥

ननु वेदोत्पत्तिकालो वर्षसहस्रत्रयास्रस्रो व्यतीयायेति श्रूयते कुत्रचिदिति चेत्, श्रूयतामत्यल्पस्ततोऽपि कालः, तथापि द्विज-
 स्वत्यनिर्वन्धबद्धो नान्येनासादितुं शक्यः, नापि कश्चिदादायादाय
 दातुं शक्तः, उक्तप्रतिबन्धवद्वत्त्वाच्चायाणां । अस्त्वेतत् । इदमत्र
 पृच्छ्यते, यत्तु वर्षसहस्रत्रयं व्यतीयाय वेदस्येति । कथमेतन् । लेख्य
 उपलभ्यतेऽनादिरिति, त्वं वदसि सादिरिति, किमत्र प्रमाणं ।
 उचितं तु लेखः प्रमाणमतीतकालिके वस्तुनि । यतो वर्तमानप्र-
 त्यक्षं नातीतकालिके प्रमाणमतो लेखः प्रवृत्तः, तस्माद्वर्तमानज-
 नानामतीते वस्तुनि लेखानुसारित्यमेव कारणं । यतो वर्तमानानां
 भूतमविष्यान्धता नियता । अवश्यं तूभयज्ञानं । भूतं भविष्यं
 चाज्ञानम् स्फुलितं वार्तमानिकः । प्राप्ते वार्तमानिकानां लेखप्रा-
 माण्ये लेख उपलभ्यतेऽनाद्यनन्तो वेद इति । ननु तथा कोऽपि
 लिखेदिति चेत्, तदेवोक्तं कस्याचिद्वेदो दृश्यत इति । तर्हि स
 कथं मन्तव्यः प्रामाण्यसंशयादिति चेत्, असौ संशयः किं ले-
 खसामान्ये उत लेखविशेषे । उभयथापि तत्रालेखत्वप्रसङ्गः ।
 यदि तत्र लेखः प्रमाणं तर्हि वेदोऽनादिरिति लेखोऽपि । ननु का-
 व्याविषदाधुनिको वाक्यत्वादिति चेत्, ईदृशानुमानेन पुरातनत्वे
 हस्तादुपगते सर्वं त्वत्समवयस्कं जन्यत्वादित्यनुमानं प्रमाणीकरो-
 पीति प्राप्तं । किमिदमनुमानं त्वदुपन्यस्तं मदुपन्यस्तं वा तत्र सं-
 मतं, किं तथानुभूयेत । तस्मात्किंचित्पुरातनं ततोपि किंचित्त-
 तोपि किंचिन् । तस्मादवायितो लेखो वेदः पुरातनतम इति । तत-
 स्तदध्ययनं चोपनयनं च पुरातनतमं, ततः परम्पराप्राप्तोपनयन-
 वतां दायः, नेतराधिकारिको वेद इति सिद्धं । प्रलयाङ्गीकारपक्षे
 हिरण्यगर्भादुपनयनारम्भः प्रतिकल्पं । तदनङ्गीकारे न प्रभोत्तरे ।
 १) “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति शास्त्रमीशस्य स्थितप्रज्ञतां कथ-
 यदेव वेदमार्गो न व्युच्छिन्न इति च कथयति ॥

ननु नायं वेदोऽनादिस्तत्र नवीनत्वोपलम्भादिति चेत्, उपपा-
द्यतां नवीनत्वं कथं तदिति । ननु तत्र केचन मन्त्राः प्रकरणं वा
नवीनेष्वेव पदार्थेषु सम्यक् संगच्छन्ते न पुरातनेषु, यथा जन-
कादिकथाः, कचित्कालकथाश्च नव्यास्तत्रेति चेत्, अस्त्वर्थन-
व्यत्वं, किं तेन वेदो नव्यः । तद्वक्तुः परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वाद्वक्त-
व्यस्य सर्वविषयत्वादीशज्ञानरूपत्वाच्च नानादित्वप्रतिबन्धकं न-
व्यार्थसंगमनं वेदानां । ननु सर्वज्ञवचनस्य नव्यार्थसंगतिरस्तु
तथापि ऋग्यजुःसामाथर्वाणि मन्त्रब्राह्मणसूत्राणि च क्रमनिबद्धानि
कथमनादित्वं निर्बोद्धुं शक्ता इति चेत्, अयं निर्वन्धः किं श्रो-
तुरर्थेऽथवा वक्तुरर्थे । यस्माच्चतुर्मुखेन युगपदेव वेदचतुष्टयं प्रोक्तं,
ततो न वेदेषु पूर्वापरीभावः । ननु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु पूर्वापरीभावो
दृश्यते, प्रथमं मन्त्राः, ततो ब्राह्मणं विनियोगबोधकं, ततः सूत्र-
मतिकर्तव्यताबोधकं । तस्मात्क्रमेण कृता एते ग्रंथा इति चेत्,
युक्तमुच्यते स्वमत्यनुसारं । यदुच्यते कृता ग्रंथा इति तद्वक्तव्य-
मुक्ता ग्रन्था इति । तेन ज्ञातः स्याद्वैदिकानामभिप्रायः । ब्रह्मवा-
दिनो वैदिका इत्थं वदन्ति—व्याकृतमेतज्जगदासीद्व्याकृतात्सकं
यत्र सर्वाणि नामानि रूपाणि शास्त्राणि शास्त्रानि शास्त्रारो ज्ञा-
नानि च समरसतामापन्नानीव बीजेऽङ्कुर इवाविभागलभ्यस्वस्व-
रूपाणि बभूवुः । तदाप्यासीदेव कश्चिच्चेतनस्तद्विवेचयिता सक-
लकर्मफलदाता भावाभावोभयकालतुष्टः स्रष्टा । तस्येक्षणे प्रथ-
मसंस्कारानुरोधेन शब्दादयः पञ्च विषया भोक्तर्याः, ततस्तद्ब्र-
ह्मसाधनानीन्द्रियाणि, तत्र भोक्ताभिमानः । ततो भावनादाढ्यं ।
ततः स्थूलारम्भः, तत्र व्यवहारप्रवृत्तिः तत्र प्रथमश्चतुर्मुखो बालः ।
स चोपनीतः सूक्ष्माभिमानिना, ज्ञानक्रमस्योत्तरनिम्नत्वान् । सोऽपि
मूलपुरुषेण । स चानुपनीतः स्वतःसिद्धज्ञानैश्वर्यः प्रतिपत्तव्यो
मूलपुरुषत्वात् । तस्येयं प्रतिपत्तिः पञ्चवक्त्रत्वं त्रिनेत्रत्वं चे-

त्यादि । वक्षप्रतिपत्त्या सर्वावृत्तप्रतिपत्तिः, नेत्रप्रतिपत्त्या सर्व
ज्ञत्वप्रतिपत्तिः । यश्च द्वितीय पुरुष सहस्रशीर्षादि सर्वज्ञ
सर्वभोक्तृत्वादिगुणो मूलपुरषाद्विनेत्राष्टवज्ञानो, यश्च तृतीयश्चतु
र्मुखो बालोऽग्निन्मह्वाण्डे स चोपनीत सहस्रशीर्षा बंधदीक्षया ।
स प्रोवाच चतुर्भिर्मुखैश्चतुरो वेदा-नुगपदेवति न पौर्वापर्यं वेदेषु ।
वर्तते च पौर्वापर्यं प्रतिमुखं मन्त्रानुच्चारणमे युगपदेकमुखेनानेक
वर्णोच्चारणमशक्यं । तस्मात्तु वेदेषु पौर्वापर्यक्रमः । तत्तन्मुखो
च्चार्यनिरूपितपौर्वापर्यं तत्तन्मुखोच्चारितेष्वेव न मुखान्तरोच्चारित-
निमित्तं । सत्यपि फाल्गुने मन्त्रेषु न वेदेष्विति समानवयस्का
सर्वे वेदा अनाद्य इति । मन्त्रप्राक्षणसूत्राणां पौर्वापर्यं नानादि
त्वप्रतिबन्धकः । तत्र वक्षस्मरण पारस्पर्यमवश्यमिति वेदान्मिप्रायः ।
अतएव सगृहीतेष्वपि वेदेषु वेदवाक्येन वेदैः सगृहीतास्तैः । प्र
त्यक्षे को विवादः । वेदानामादित्रयोक्तनाय चतुर्थवक्षप्रतिपत्ति
प्रथमनाले । ततः प्रभृति पितृनोपनयेत्पुत्रमिति नियमोपि । कथ-
मपि द्विजधनं वैशे नेतराधिकारमहाति । प्रशस्ततम एव न्यायः ॥

या च श्रुतिः केनचिदुपन्यस्यते ब्राह्मणादिषण्डालान्त वेदा-
धिकार इति स्वमतसमर्थनाय सा तमेव श्रुतिहस्तमनुपनीत दर्श-
यति । यशुपनयनलब्धवेदमार्गं स्यात्तदा कथं वदेवाचण्डाल
वेदाधिकार इति सत्यद्विजः । न कोपि वक्ति लोनेऽस्मद्वने स
वैषामाधिकार इति । नाह जाने कोऽयं परधने लक्ष्मीनारा-
यणः । तस्मादवश्यं विज्ञेयं त्रैवाण्यैरुपनीतानामस्मात्तमेवेद म-
हाधनं पितृपरम्परायुक्तं वैशे नाम । अनुयमात्रं यद्यपि शाना-
धिकारि तथापि शास्त्रायत्ततां दुर्घटेति । वेपाचिदेवाधिकार
क्रमप्राप्तः । शास्त्रायत्तता हि वेदानान्नासनं तस्मिन्निपीदन्ति ना
न्यथा । शास्त्रं हि ब्राह्मणमष्टमे क्षत्रियभेरादशे वैश्य द्वादशे
समुपनयेदिति पितरं वेदसरस्वतं वैदिः सस्कारेणोत्पादक एता

वति वयसि पुत्रमुपनीय वेदमध्यापयेदिति शास्ति द्विजं, न कंचने-
तरं । यत उपनयनोद्देश्यता ब्राह्मणादिशब्दैः शास्त्रे । ननु न
मन्ये सूत्रे ब्राह्मणादिशब्दं, सूत्रं च न मन्ये पक्षपातपरमिति
चेत्, उक्तं पुरस्ताद्गर्भाधानमारभ्य संस्कारवत् एवोपनयनमिति
शास्त्रतात्पर्यमिति । यदि तथा न संस्कृतः, तस्माद्वेदः स्ववेत्त
प्रविशेच्च तस्मिन् । किं पापाणस्य लक्षणशाको य उपदर्शनामा
दृष्टचरः । तस्मात्सा जातिरन्यैव या परम्परया वैदिकी । यत्र
वेदः सफलः स द्विज एवार्हति वेदं । ननु क्षत्रियोपि विश्वामित्रो
ब्राह्मणो धभूवेति श्रूयते तद्वदन्येषामपि प्राप्तं सति यत्र ब्राह्मण-
त्वमिति चेत्, सैव कथा स्मर्तव्या, यतोऽसौ वैदिको भूत्वैव वैदि-
कविशेषजातिं कामयमानस्तपस्तेपे षष्टिसहस्रवर्षपर्यन्तं, ततो गा-
यत्र्यनुग्रहः, ततो ब्राह्मणानुग्रहः, ततो ब्राह्मण्यावाप्तिरिति सर्वं
दुर्घटं पूर्वपक्षिणां । कथमासाद्यते स्वच्छन्दचारिर्भेदिकत्वं प्र-
हृत्य वेति स्वयमेव शाम्यन्तु वादिनः ॥

ननु कर्मठैरुपनीतैरेवायं वेदो विद्यारण्यादिमुनिभिरन्यथा व्या-
ख्यातः, इदानीन्तनैर्बहुदर्शिभिर्बहुभाषाभिर्ज्ञैर्विचारपरैः समीचीन-
तया व्याख्यातस्तस्मादिदानीन्तनानां सर्वेषामधिकारः समञ्जसो,
न द्विजाभिमानिनमिति चेत्, युक्तमुपन्यस्तं बहुदर्शिनं बहुभा-
षाभिज्ञानं विचारपराणामधिकार इति । परन्तु सम्प्रदायामि-
ज्ञता तु द्विजाधीनैवेति बहुदर्शित्वादिगुणा द्विजनिष्ठा एव वेद-
व्याख्यानोपयुक्ताः, नेतरनिष्ठाः, यथा स्वातन्त्र्यशौर्यगाम्भीर्यबहु-
ज्ञत्वादिगुणा राजनिष्ठा एव राज्यव्यवहारहेतवो मर्यादापाल-
काश्च । अतएवान्यत्रान्यफलाय । ततो गुणसम्पन्नैर्द्विजैरेव व्याख्या-
तव्यः सफलत्वान्, यतोऽनाधिकारी षण्डितोऽप्यधिकं श्रूयान्न
मार्भिकं । ततो नवीनैरप्रमाणकोटौ काव्यादिवज्जिज्ञेसिनो वेदः
स एव प्रमाणमूर्धन्यः । प्राचीनपरम्परानुसारिणां प्रामाण्यं च

भर्माभिज्ञतामूलम्, यत्तस्मैर्व्याख्यातो वेद उच्यता याति न नी-
चता, इतरैस्तु नीचता । इय हि व्याख्यातृसरणिर्येन व्याख्येयता
सिद्ध्यत् । सा च प्रयोजनाधीना । तत्सिद्धिं प्रामाण्यग्रहाधीना ।
तामेव न साधयति वेदसंस्कारहीन । निर्वन्धहीनव्याख्यानं कु-
र्यात्तन्नेष्ट शिष्टानां, यत् प्रामाण्याद्भूयते । ततो निर्वन्धनि-
क्षिप्तो वेद उपनयनपरम्परावताऽप्येतव्यो विज्ञातव्यश्चेति । तदा
यथासम्प्रदायमुपनयनमययनं ज्ञानं ज्ञानफलं च व्यग्रस्थितं अ-
विकारिणो व्यवस्थिता इति शिष्टसम्मतो मार्गः । तत्तत्सम्प्रदाय-
मज्ञात्वा तत्र तत्र प्रवेशं किं शिष्टसम्मतं । विचारयन्तु भ-
वन्तः । कुतोऽयं वेदोऽवमन्यते विज्ञैरपि । अथोपकारारूढं कश्चि-
द्विद्वान्यतिरत्रवीत् सकलजनसाधारणो वेद इति तत्र धृतिं च
प्राह "यथेमा वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । प्रहाराज-
न्याभ्यां दृष्ट्वाय चार्याय स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां
दक्षिणायै दातुरिह भूयासमय मे कामं समृद्धयतामुपमादो न
मनु अस्यायमभिप्रायः—परमेश्वर सर्वमनुष्यैर्वेदां पठनीयां
पात्रा इत्याक्षा ददातीति । अत्रेदमुच्यते । अयमभिप्रायो न
वर्णयितुं शक्यते केनचित् । शक्यत इत्थं तु, यत्रमानो यज्ञान्ते
सन्निहिताः प्रति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् सभासदं शूद्रं शामित्रक-
र्मणि विनियुक्तं सेवकं कदाचिदुपकरणयोजनप्राप्तं चोद्दिश्य व-
दति कल्याणीं श्रद्धासम्पन्नां वाचं सन्निहितेभ्यो जनेभ्यः सा
मान्यतो विशेषतश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसेवकेभ्यश्च प्राप्तेभ्यो
चदानीं प्रतिप्रायं ययति तामेव प्रतिज्ञाता वाणीं श्रावयति
दक्षिणादानादवानां प्रियो भूयासमिति । एतेनेदं व्यज्यते ॥
भ्यपूजया ऋत्विग्दक्षिणया च परमेश्वरो देवाश्च नुष्टा भवन्तीति ।
ततश्चानुष्टा देवतुष्टा च हेतुना मे कामं समृद्धयतामिति सभा
प्राथ्यते । अद् परोक्षं मुखं मे समीपे नमतु प्रह्वीभवत्वितीशो

देवाश्च प्रार्थ्यन्ते । तेन दक्षिणान्तयज्ञेन सभ्याः परमेश्वरश्च तु
 प्यति, तेनाभीष्टसुखं च लभत इति । अत्र मन्त्रे परोक्षाणां दे-
 वानां तथा सुखस्य चाङ्गीकारो व्यज्यते । अयमर्थः सकलवै-
 दिकसंमतः, त्वदुक्तार्थे को वैदिकः संमतिं यच्छेत् । यतो वैदि-
 कानामयं सिद्धान्तः, प्रामाणिकपरोक्षवेत्तारो विद्वांस इति । इत-
 रेपां प्रात्यक्षिकमात्रवेत्तारस्तथेति । वेदो न प्रत्यक्षमात्रपरः तस्मा-
 त्संप्रदायाद्वहिरर्थं वर्णयतोऽस्य मते न वर्णाश्रमविभागः, न वेद-
 महत्त्वं, ततो यथेच्छव्याख्यारम्भः, ततोऽप्रामाण्यमित्यादिदोषा
 आपद्येरन् । सांप्रदायिकार्थे तु न दोषाः स तु ब्राह्मणसूत्रयोः सांप्रदा-
 यिकयोश्चारितार्थमनुरुध्य भवेत् । किं त्वं वैदिकस्तर्हि वैदिकेन पथा
 गच्छ, न चेत्कस्तेऽधिकारो वेदमार्गे शुभाशुभविचारे । किमन्य-
 गेहमन्येन परीक्ष्यते, किं स्वगेहमन्यस्मै प्रदर्शयति यत्र प्रमाद-
 प्रसङ्गः, तस्माद्विजा एवाधिकारिण इति युक्तं । यदि वर्णाश्रम-
 विभागोऽवगतस्तर्हि पितृवोपनयेत्पुत्रमिति वैदिकनिर्वन्धमनुसृत्य वि-
 हितोपनयनस्य वेदाध्ययनं नान्यस्य, तदा सर्ववर्णाध्ययन-
 विधिः कथं, वेदाध्ययनार्थदीक्षितपुत्रतयाभावात् । यो हि तथा
 सोऽध्ययनाधिकारीति नियमो वैदिकानां । क्षत्रियवैश्यपुत्रांस्तू-
 पनीतपित्रनुज्ञातः पुरोहित उपनयति, तथाप्यधिकारितावच्छेदकं
 परम्पराप्राप्तोपनयनत्वमव्याहृतं । पितृवोपनयेत्पुत्रमित्यस्य तू-
 पनयननिरपेक्षसंस्कारसमर्थजन्यत्वमुपनयनोद्देश्यतावच्छेदकमिति
 पर्यवसितोऽर्थः । तेन न हिरण्यगर्भेऽव्याप्तिः, नाप्यनुपनीतपा-
 रम्परीकेऽतिव्याप्तिः, ईश्वरे नित्यसिद्धज्ञानत्वादन्यत्रोपनयनसा-
 पेक्षत्वात् । संस्कारेण जातिपरावृत्तिकथनं तु न युक्तं । जातिर्नि-
 त्येति वैदिकदृष्टिः । सा कथं परिवर्तत । प्रत्यक्षं दृश्यन्ते शास्त्रा-
 यत्ततावच्छेदकद्विजत्वव्याप्यासिद्धो जातयः, नातो द्विजेतरेषाम-
 अधिकारः, स्याद्वृत्तिविपर्यस्तु । अत्र देवानांभियः पृच्छ्यते त्वदु-

पन्यस्तमत्रात्सर्ववेदा पठनीया पाठ्याश्चेति कथं लभ्यते, न
 काचिदक्षरसगति । अक्षराणि तु जावशनीति । अस्तु अग्रेऽ-
 धिकारिनिरूपणप्रसङ्गे चारणोऽतिशूद्रोऽन्त्यज इति व्याख्यातः ।
 अधमन्त्यजो वेदाधिकारी । किं तस्यान्त्यजत्व । यद्य तु वदामो वे-
 दादूतरत्व, अतएवातिशूद्रत्व । कथं तस्याधिकारो विधीयते-
 ऽनेन मन्त्रेणोद्देश्यतावच्छेदकचण्डालत्वविरुद्धः । यद्यभिनार,
 वर्णत्रयेण गतार्थता ।

ननु वर्णत्रयाद्वहिरपि विधीयत इति चेत्, किं तद्विधिलिङ्ग ।
 लिङ्गं तु प्रतिज्ञाया जावदानीति । प्रतिज्ञातं च प्रदर्शितं मि-
 यो देवानामित्यादि । नास्य वाक्यस्य वक्ता परमेश्वर, भूयास-
 मिति प्रार्थनादर्शनात्कामसमृद्धिप्रार्थनादर्शनाच्च । पश्चिद्यजमा-
 नोऽस्य वक्षेति युक्तः । तस्माच्चारणशब्दो नान्त्यजपर, तस्य वे-
 दाध्ययनफलपनाया गौरवात्प्रमाणाभावाच्च । द्विजेतरेषु वेदध्व-
 णनिषेधाद्वेदकर्मविरोधी परिचारकादि कल्प्य, ततो मन्त्रार्थ-
 समञ्जसः । अथवा प्रकृतशूद्रस्य विशेषणं चारणायेति । चरणे
 यज्ञपुरुषस्य भवश्चारण इति समञ्जसः । चतुर्णामेव वर्णानां यज्ञ-
 पुरुषाङ्गत्वेन यज्ञियत्वमिति द्योतनाय स्थायेति विशेषणम् । तस्मा-
 द्यज्ञाङ्गचातुर्वर्ण्योद्देशेन यजमानोक्तिः समञ्जसा । अग्रिममन्त्रे
 “वृहस्पते अतियदस्य” इति वृहस्पतिशब्देन काचिदेवता प्राच्यते
 सयोध्यं यजमानेन । तस्मान्नात्र मन्त्रे सार्ववर्णिकाध्ययनविधिग-
 न्धोऽपीति द्विजमात्राधिकारिको वेदः । किंच किं पालयेद्दत्तमपि
 द्वित्वं चण्डालः । कस्य कन्यामुद्वहेत् । यशुत्पत्तिनातिव्रत्या
 तथा द्वित्ववहानि द्वित्वस्येति चेत्, किं द्विजत्वेन सद कन्या
 च यच्छसि । धन्या तवेयं धैदिकता वर्णसमरताग्री । ननु न
 सन्ति वर्णा इति चेत्, पूर्वमेवोक्तं तव मते वर्णाश्रमविभागो
 नास्तीति । वेदे त्वग्नि विभागः, ततो न सार्ववर्णिकः । यदुक्तं

सर्वाधिकारत्वे परमेशसृष्टत्वं हेतुरिति, तदयुक्तं, ईशसृष्टेऽस्मिन् जगति दायविचाराभावप्रसङ्गात् । सर्वे सर्वाधिकारिण इति तव मतं । तत्रान्योन्यस्वत्वप्रतिबन्धान्न कस्यापीति प्राप्तं । यदि न प्रतिबन्धस्तर्हि न स्वत्वं किञ्चित्करं । तस्माद्वीशविनिमित्तेऽपि स्वत्व-नियमो मन्तव्यः स च प्रमाणाधीनः । तत्र वेदसत्त्वे प्रमाणमुपनयनं पारम्परिकं, ततो न सर्वाधिकारसिद्धिः । यस्तुतस्तु तथेयं न्युतिः, कचिद्वेदमनादि कचिद्वीशकृतं वर्णयसे, पशुद्वयेपि दायनिर्णयशास्त्रस्य जागरूकत्वान् । द्विजैरुपनीतैरध्येतव्य इति हि शास्त्रं । तन्न मन्ये इति पूर्णपाण्डित्ये प्रकाशिते, कोपि भ्रूयात्किं त्वं न दायादो वेदे किं नासौ दायनिर्णयः । वेदस्तु वदति वेद-धोतुः शूद्रस्य प्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणं पशुश्मशानत्वेन वस्तुजिह्वा-च्छेदं च । एतेनायं दायो द्विजानामेवेति । अन्यथा वेदेऽयं दण्डो दृष्टो न स्यात् । नहि किञ्चिज्जगति सर्वाधिकारिकं दृष्टपरं तार-तम्यव्याप्तत्वात् । अतएव तत्र तत्राधिकारिनिर्देशः । का विद्या निर्णीताधिकारिका न भवति किं तद्वस्तु तथा । “ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता मताम्” इति ध्रुवो द्विजदाय उक्तः । अमृतैत्यव्युच्छिन्ना, सतामिति परम्पराप्राप्तोपनयनवतामित्येवार्थः, श्रियोऽमृतत्वविशेषणान् आगन्तुके तदयोगान् । तस्माद्वेदसंमतं दायमाश्रित्योपनयनविधिनाऽध्येतव्य इति वैदिकः पन्थाः । अत्रै-दिकानां निर्णयो यथेच्छमवैदिकत्वादेव । किं काको हंसमर्यादानि-र्णयाय प्रभुः । ईशनिमित्तेष्वपि गुप्ताफलेषु किं दायाद् ईशसृ-ष्टोपि काकः । कोऽयं घलात्कारोऽनर्द्धेष्वप्यनधिकारिणां । किम-पात्रे दानमुपकार उपापकारः । किं तत्तेषु शोभने फलति या । तस्मादपरीक्षककथा मयमनुष्यमाधारणो वेद इति । ईदृशा अपि वैदिका येषां वैदिकः पन्थाः परम्पराप्राप्तो न रोचते । अभिनया एते वैदिकाः । ईदृशीदं वैदिकता या स्तेनैः स्नाप्यते निन्दते

चेत्, किं यथेच्छं भुनक्ति सशास्त्रमथवा । आद्ये न यजमानः, किंतु हिंसकः । द्वितीये शास्त्रपरतन्त्रत्वाच्छास्त्रार्थता, न भोजन-विषयता पशोः । यथाऽऽलम्बनं शास्त्रार्थस्तथा हविःप्रतिपत्तिरपि शास्त्रार्थः ॥

ननु भागवते यज्ञियाः पशवो लोहशृङ्गा यजमानं हिंसन्तीति श्रूयते, तस्माद्यज्ञवधो दोषाय, ततः पिष्टपशुरिति चेत्, किमनया कथया यज्ञो निपिध्यते उत पिष्टपशुर्विधीयते । आद्ये न तथा सामर्थ्यं भागवते येन वैदिको यज्ञो निपिध्येत । न द्वितीयः पिष्ट-पशुविधानादर्शनात्तत्र । यदीयं हिंसा भवेत्तदा भवेदपि पिष्टपशुः । यदि विधावपि दोषस्तदा ज्ञातं बलं विधेः । ननु पिष्टपशुवचना-न्युपलभ्यन्ते, का गतिस्तेषामिति चेत्, इयं तेषां गतिः । श्रूयते काचिदाख्यायिका वेदे, कदाचिद्देवासुरसरीसृपमानुषा ब्रह्माणं शरणं जग्मुस्तदा तेन चतुर्वक्त्रेणोपदिष्टं युगपत् 'दददद' इति; तदा देवैर्दमः, असुरैर्दया, सरीसृपैर्दशः, मानुषैर्दानमिति पृथ-क्पृथगवबुद्धो धर्मः, तदाऽसुरैर्दयापरैः कल्पितानि स्वबोधानुकू-लानि वचनानि वेदतात्पर्यानभिज्ञतामूलानि "अहिंसा परमो धर्मः" इति सिद्धान्तप्रतिपालनाय । अत्र वादे याज्ञिकैरयाज्ञि-कैर्वा "मा हिंसा"दिति विधिः पालित एव; परंतु याज्ञिकैः पशुः स्वर्गं गमितः, हिंसा च न लब्धा, वैदिकत्वं व्यक्तीकृतं, स्वर्गोऽपि जिघृक्ष्यते, अवैदिकैः पशुः पालितः, वेदश्रद्धा शिथिलिता, अवै-दिकत्वमपि व्यक्तीकृतं, स्वर्गेतरज्जिघृक्ष्यते स्वर्गो वा । वेदप्रा-माण्यारूढास्तु याज्ञिका एव । ननु किमवैदिकाः पिष्टपशुवा-दिनः । सत्यं तथा । कुतः । ब्राह्मणसूत्रप्रसिद्धपञ्चविभागोपप्ल-वात् । ननु कल्प्यन्तेऽङ्गानि पशोरिति चेत्, अतएवोच्यत उप-प्लव इति । यद्यङ्गानि किं कल्पनया । यदि कल्पना कुतो विभागो विभाज्याभावात् । यदि कल्पनया विभागसंभवस्यार्हिं स्वर्गं तस्य

लोहशृङ्गसंभवः । ननु पिष्टपशुः स्वर्गं नाधिरोहतीति चेत्, यज-
मानस्यापि सैव गतिरर्थसिद्धा । किं पिष्टपशोर्लोहशृङ्गमङ्गीक्रियते
अथवा स्वर्गस्त्यज्यते । ननु हिंसाभावाद्धोहशृङ्गाभाव इति चेत्,
असावेव प्रत्यक्षपशौ न्यायः । विधेरनादित्वाद्वक्तुः सर्वज्ञत्वा-
द्यज्ञभोक्तुः स्यत्तत्त्वाद्यजमानस्य विधिपरतत्त्वत्वात्पशोर्द्रव्यत्वाच्च
न काचिद्विज्ञा । भागवतामिप्रायस्तु स्वर्गपणा त्याग्या मुमुक्षु-
णेति । तस्मादिष्टपशुरवैदिकः कैश्चित्कल्पितः । यतो द्रव्यम-
प्यस्ति हिंसापि नास्तीति पिष्टपशुकल्पना न न्याय्या । मा हिं-
स्यादिति विधिर्हिंसामुद्दिश्य, पश्यालम्भनविधिर्वैदिकानिति । यथा
समे यजेतेति विधिर्विषमदेशे यष्टारं प्रत्येव, अन्यत्रानुवादस्तथा
मा हिंस्यादिति हिंसाभावे समीकृते तत्रैव प्रविष्टस्तद्विरोधी पश्या-
लम्भनविधिर्न हिंसेति प्राचीनव्याख्यानमेव समञ्जसं प्रामाण्य-
परिपन्थित्वाद्देवानां । प्रामाण्यपरिपन्थिता नव्येऽपि वैधेऽपि हिं-
साकल्पनात् । तस्माद्देवप्रामाण्यं जानन्तो वैदिकाः प्राचीनेन पथा
ब्राह्मणसूत्रसिद्धेन गच्छन्तु, न काल्पनिकेन केनचित् । यतः सर्व-
पुराणप्रणेतृव्यासशिष्योपि जैमिनिः पिष्टपशुनामापि न जप्नाहेति
प्रसिद्धम् । तस्माद्वर्वाचीनैर्वेदप्रविष्टैः प्रच्छन्नबौद्धैः कल्पितानि पिष्ट-
पशुवचनानि मुग्धैरप्राप्तेऽपि प्रसङ्गे इति सर्वमनवद्यं । “यस्य
कस्य तरोर्मूलं यस्मै कस्मै च रोगिणे । येन केनापि दातव्यं यद्वा
तद्वा भविष्यति” इति श्लोकमाह्वयति पिष्टपशुः । नायं यज्ञः
किंतु यज्ञादभ्यरः, तेन स्वर्गादभ्यरोऽपि । ननु ऋग्वेदब्राह्मणे
“पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त” इत्यादिना पुरुषादिभ्यो मेघोत्क-
मणमुक्त्वा “उत्तरत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां ना-
भ्रीयात्तमस्यामन्वगच्छत्सोनुगीतो व्रीहिरभवत्तद्यत्पशौ पुरोडाश-
मनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति
समेधेन हास्य पशुनेष्टं मवति य एवं वेद” इत्यादिवेदवाक्याद्गीतौ

मेध्यतमत्वामिधानात्प्रत्यक्षपशोरमेध्यत्वामिधानात्सिद्ध्यति पिष्ट-
पशुः इति चेत्, न सिद्ध्यति पिष्टपशुः । तर्हि किं सिद्ध्यत्यस्माद्ब्रा-
ह्मणात् । इदं तु सिद्ध्यति पुरोडाशप्रशंसनं । कुतो विभेति विधि-
परोऽपि विधेः, विधिरपि कुतोपि न विभेति स्वतन्त्रः । यजमानोऽपि
कुतो विभेति शास्त्रपरतन्त्रः । तस्माद्यत्र पशुरुक्तस्तत्र पशुरेव यत्र
पुरोडाशस्तत्र पुरोडाश एव, अतएवोपसंहारे य एवं वेदेति वेद-
नस्यापि पशुयागफलमुक्तं । तत्र सिद्धेऽन्यथार्थे यन्नो न श्लाघ्य इति
न्यायेन पिष्टपशुमपि जहासि किं, यथा पुरोडाशेन पशुं प्रत्यक्षं ।
तस्मादिदं पुरोडाशप्रशंसापरं, पश्चादिशब्दाः प्रसिद्धपशुपराः, य-
जमानो विधिपरो न स्वरुचिपरः, वेदार्थः प्राचीनव्याख्यातो वि-
रोधरहितः समञ्जसः । यतो वेदो न व्याख्यातृशरणः, व्याख्या-
तारो वेदशरणाः, तस्माद्वेदव्याख्यानं वैदिकैरेव परम्परसमधि-
गतवेदैः व्याख्येयो नेतरैरिति बहु पल्लवितेनालम् ॥

पुनरत्र पृच्छ्यते येन पिष्टपश्चादराय ब्राह्मणमुपन्यस्तं तेनैवान्ते
उपसंहृतं काम्ये कर्मणि प्रत्यक्षं मांसमुक्त्वा निष्कामकर्मणि “य
इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवं । स वर्जयेत् मांसानि भूता-
नामिह सर्वशः ।” इति सकामनिष्कामभेदेन मांसस्य ग्रहणाग्रहण-
मुक्तं, तत्कथं युज्यते । यत्र मांसप्राप्तिस्तत्र पिष्टपशुर्मांसविरोधी,
ततः कथं सकामस्य मांसप्राप्तिर्निष्कामस्य कथं त्यागः । विधिप्राप्तं
मांसं व्यवस्थापयसि । यदि पिष्टपशुस्तर्हि कथमेवा व्यवस्था । यदि
निष्कामोऽसि मा कुरु यज्ञं अकामस्य कर्मणामप्राप्तेः । यदि क-
रोपि तर्हि किञ्चित्कामयसे किञ्चित्करोष्यपि, तत्र प्राप्तोऽपि यज्ञः,
तत्र सकामस्य किं प्राप्तं त्वन्मते, तद्भोक्तव्यमेव विधिना । प्रवा-
हप्राप्ते को विवादः इति तवामिप्रायः । लुक्तः पिष्टपशुस्त्वया मांस-
प्राप्तये तदैव मांसं व्यवस्थाप्येत । रागतस्तु मांसमप्राप्तमेव, मा
हिंस्यादिति निषेधात् । किञ्च धर्मो द्विविध उपन्यस्तः सकामो

निष्काम इति । एतेन द्वयोर्धर्मत्वेन कथं निष्कामेन त्यागः कार्यः । कामाभावादिति चेत्, अप्राप्तिरियं यज्ञस्य । सकामत्वे अकामत्वे वा विधिना प्रतिपादितं कथं सज्येत । अत एवाग्राणपक्षः श्रौतः । श्रुतेन मांसभोजने सात्पर्यं, किंतु यज्ञपुरुषप्रतिपादितविधिपरत्वे यजमानस्य । यदि धान्यमेव पशुशब्दार्थस्तदा सर्वेषां नित्यं मांसभोजनप्रसक्तिः, न चेद्यज्ञे मांसभोजनं दुर्वारं । अतएव प्रत्यक्षमांसमङ्गीकृतं त्वयेति समाहितः पिष्टपशुवादी । अतः प्राचीनैर्व्याख्यातो यथा तथैव सुस्थ इति नन्दन्तु वैदिकाः ॥

यस्तुतस्तु परम्पराप्राप्तोपनयनवतां वेदे प्रामाण्यमहदाढ्याद्वैदिकपरम्पराप्राप्तव्याख्यानमेव समञ्जसं, नेतरजनसमञ्जसं समञ्जसं । यतो वैदिकपरम्परायां तेषां समञ्जसता व्यवर्था । कोऽयमन्यमार्गे स्वसामञ्जस्यप्रदर्शयिता । एतेन स्वसामञ्जस्यमूलमन्त्रमेधादीनामन्यथाख्याख्यानं निरस्तं, स्वसामञ्जस्यस्याप्रयोजकत्वाद्विधेरत्याग्यत्वादिति । विधिर्बेदः, तद्वक्ता तत्प्रतिपाद्यश्च यज्ञपुरुषो वेदाभिन्नः, तेन कृतो यज्ञः, यजमानादयो भृत्या न स्वतन्त्रा इत्यभिप्रेत्याह धृतिः “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥” इति । यज्ञेन इज्यतेऽनेनेति करणसाधनेन वेदेन विधिना, यज्ञं इज्यत इति यज्ञस्तं परमेश्वरं यज्ञभोक्तारं, देवा दीप्तिमन्तोऽधिकारिणः, अयजन्त इष्टवन्तो यथाप्राप्तं, न यथेच्छं । तानि ते, धर्माणि लिङ्गलोडादिप्राप्तानि कर्माणि धर्माः, प्रथमानि अप्रदृष्टस्वपूर्वकालानि अनादीनि अनादय इति यावत् ; तन्निर्दिशति आसन्निति, न तानि कल्पितानि वचनानि कर्माणि वेत्यर्थः । ते यष्टारो विधिपराः, महिमानः पूज्यतमाः, नाकं दुःस्वरहितं स्थानं, सचन्त प्राप्तवन्तः, यत्र, पूर्वं प्राचीना यष्टारः, साध्यास्तन्नामानो देवाः, सन्तीति । तस्याद्विधिपराणां वै-

दिकानामनल्पफलं, विधिस्तु स्वतन्त्रः सफलश्च । यतो यज्ञाः स्वतन्त्रेण वेदपुरुषेणेशेन कृताः, न वैदिकैः परतन्त्रैः, स्वर्गस्तु लब्धः पारतन्त्र्यफलं । ननु कस्मादयं पक्षपातो वेदे । नायं पक्षपातः, किंतु न्यायः । यथा गौः ईश्वरेण सृष्टा, तथापि तत्पालनाधिकारो न म्लेच्छानां हिंसासंभवात् । नहि गवि सर्वेषामेकतात्पर्यं । द्विजाः पूजयन्ति, म्लेच्छा मारयन्ति । तस्माद्येभ्यो निर्विघ्नं सुखं तेषामेव तद्रक्षणाधिकारो यथा, तथा परम्पराप्राप्तोपनयनानां वेद-रक्षणाधिकारोऽन्यत्रासंभवात् ॥

अस्त्वयमधिकारो द्विजानां परंतु यत्कर्मफलं स्वर्गः स किमस्ति ? कुतो नास्ति । अदृश्यत्वादिति चेत्, तव मम वा । यः पश्यति स तु वदति स्वर्गार्थी यजेदिति । किं पश्येद्यजमानः । स्वर्गः । कुतो न पश्येत् । पश्यति हि सर्वो जनः सामग्र्यन्तरेण वस्त्वन्तरं । यद्यनया सामग्र्या न दृश्यते तर्हि दृश्येत सामग्र्यन्तरेण । नैक-सामग्र्या शक्यं सर्वं द्रष्टुं । सामग्रीभेदाद्दर्शनभेदः । उत्पाद्यते काचित्सामग्री यज्ञेन, कर्मसामान्यस्य यत्किंचिदुत्पादकत्वात् । यदि तथा दिदृक्षामो वयं । यद्यधिकारिणस्तर्हि दिदृक्षा सफलैव । तर्ह्यधिकारी प्रदर्शयेत् । प्रदर्शयेद्यदि ते निकटे दर्शनसामग्री । यः पश्येद्यं दर्शयेत्तौ समानसामग्रीकौ, अविद्यामात्रनिवृत्तिर्दर्शयितुर्व्यापारः । यदि त्वं यज्ञसंस्कृतस्तथाविधः प्रदर्शयेत् । स फलं पश्यति । विधिवलेन । यस्य तद्वलं स पश्यति । विधिः कस्य । स्वर्गं पश्यतः । कः पश्यति । यो वक्ति यजेति । स स्वर्गं पश्यन्नेव वदति सर्वज्ञः परमेश्वरो यागेन स्वर्गं पश्येतेति । किमिद-मीशवाक्यं । तथैव । कस्मादिदं । अहो वाक्येन परिचिन्वन्ति वक्तारं सर्वे जनाः, तथा वेदस्य वक्तारं परिचिन्वन्ति वैदिकाः सुपक्वबुद्धयः यत्र सर्वसंभवः । किंवहुना, प्राक् परम्पराप्राप्तं वेदं, ततो वक्तारमीशं, ततो विधिपराः स्वर्गं पश्यन्ति पारम्परिकाः ।

ननु मृतानां जीवता वा लोकान्तरगमनासम्भवात्स्वर्गवार्तेवेति चेत्, कथं वार्तामात्र । येऽयुना जीवन्ति ते पूर्वं मृता पुनर्मरिष्यन्ति पुनर्जीविष्यन्ति । यतो जीवा किञ्चित्प्राचीन त्यजन्ति किञ्चित् नव गृह्णन्ति स्वभावात् । तस्माद्यजमानजीव प्राचीन कर्मसाधन कालेन त्यजति नव गृह्णाति कर्मफल स्वर्ग्य । शास्त्रयुक्तिसिद्धेऽर्थे स्वत्प्रत्यक्षमकिञ्चित्कर । तस्मादपक्षपातो न्यायो यजमानानां वैदिकानां स्वर्गं फलमिति । अतएव प्रशस्यन्ते भरत-रण्डे द्विजा, तत्र ब्राह्मणा शास्त्राधिकारजन्मत्वात् । दुर्लभ शास्त्राधिकारि जन्म येन मानुष्य सफल । असति शास्त्रे तर्कपरायणा यथेष्टाचारिणो मिथोविरोधिनो नश्येयुरिति वेदमुवाचेश्वरो वर्णाश्रमविभागविभक्ताधिकारिक । त परम्परायात् कदाचिदुपपु-तप्रायमुद्धार भगवान् श्रीशंकर । असत्तद्विरुदावल्या वैदिकमार्गप्रवर्तक इत्यद्यावधि तद्यज्ञो लिख्यते श्रीमहाराजाधिराजप्रभृति-सर्वजनै । जयति स भूमण्डलाचार्य शंकर । यथाह पण्डितो भास्कर । “वर्षेऽप्यतीतेषु शतेषु पदेषु तिथ्येऽवतीर्णो भुवि शक्यार्य । शिष्यैश्चतुर्भि सहित शिवादिपारम्परीकावधिमानमाम ॥” इति दीक्षामीमांसाया मङ्गलाचरणे ॥

नन्दन्तु वैदिका सर्वे पालिता यै धुतिभिरानू ।

दोह दास्यति कालेन पुनरग्रेऽपि पाल्यता ॥ १ ॥

ययमप्यस्तु भाषिक्य किं सम गैरिकैर्मवेत् ।

परीक्ष्वमुपुनौ तु सममेव वदाचन ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकैवल्यामनिवासिष्ठानन्दसरस्व

तीवृत वेदाधिकारनिर्णय श्रीपरमश्रुतीतये भूयात् ॥

वेदशल्योद्धारः (तृतीयं पदम्.)

यः शंकरः सकलवेदरहस्यवक्ता .

बुद्धादिबुद्धितमसामपि चण्डभानुः ।

अभ्युद्धार विगलच्छ्रुतिमार्गमद्धा

भूमण्डले विजयते यतिसार्वभौमः ॥ १ ॥

नमो मत्स्यावताराय वेदोद्धारणकर्मणे ।

स्वोक्तं कः पालयेद्वेदं परमेशमृते जनः ॥ २ ॥

मत्स्यावतारो भगवान्वेदशल्योद्धृतौ मम ।

सहायतां भजत्येव स्वोक्तपक्षैकतत्परः ॥ ३ ॥

नमः श्रीगुरुनाथाय वेदतत्त्वप्रबोधिने ।

नमः कैवल्यनाथाय नमः कारुण्यमूर्तये ॥ ४ ॥

नमः श्रीसच्चिदानन्दपादपङ्कजरेणवे ।

संसारे पारगन्तृणां सेतवे हेतवे मतेः ॥ ५ ॥

अस्ति कश्चिद्ब्रह्माण्डमण्डले पङ्कजमण्डितो वेदो नाम मन्त्रविनि-
योगेतिर्कर्तव्यात्मा संहिताम्राह्मणकल्पनामधेयः पुरातनो ग्रन्थः,
यदुत्पत्तिकालो नाद्यापि कैश्चन निश्चीयतेऽनुमीयते वा दृष्टान्ताभा-
वादुपपन्नभकाभावाच्च । इदमेवास्य पुरातनत्वं यदननुमितानिश्चितो-
त्पत्तिकालत्वे सति वर्तमानत्वं, यथेश्वरस्य यत्किञ्चित् दृश्यते
श्रूयते वा, तस्मात्सर्वस्मात्पुरा विद्यमानत्वं पुरातनत्वमनादित्वे
पर्यवस्यति । तस्मादनादेर्वक्ताऽनादिमीशमन्तरा कः संभवेत् । न
हि कश्चिज्जीवोऽनादिरस्य वक्तेति वक्तुमुचितं । शिक्षाधीनज्ञानस्य
नैतादृशं ज्ञानं वचनं वा संभवति येन ज्ञानेनात्यन्तपरोक्षं वस्तु
निरूपयेत् । यच्च वचनं देवा इति वक्तव्ये देवास इत्युक्त्वा
पाणिन्यादिशब्दाचार्यसंमतो वक्ता वचनं वा । वक्ति च शब्दाचार्यः
“छन्दसि दृष्टानुविधिः” इति तत्रत्यप्रयोगमात्रसाधुतां । न च

वागियं संस्कृता, शाब्दिकसंस्कारमनादृत्य प्रवृत्तत्वात्, अतएव प्रातिशाख्यं तत्तच्छाखायां । नापि प्राकृती, कस्मिन्नपि देशे तथावाचोऽनुपलम्भात् । तस्मादलौकिकानादेवैदस्यालौकिकोऽनादि-रीश्वर एव वक्ता ॥ ।

अत्र केचिदर्हन्मतानुयायिनः प्राचीनाः पौरुषेय इति प्रत्यव-
तस्थिरे तत्पञ्चोपवीतं तदाश्रितक्रियां च । तदाप्यासन्नेवातिपुरा-
तनत्ववादिनः । किंपौरुषेयवादिनः पुरातना उत पुरातनवादिनः
पुरातना इति विमर्शं, पुरातनवादिनः पुरातनाः, अन्यथा पौरुषे-
यवादानुत्थानात् । नहि पौरुषेयवादनिरासार्थां पुरातनवादः, यतो
यत्तै वेदोऽनुध्रुव इति नाम पुरातनसंमतं । अतएव श्रुतिरित्यपि
नामान्तरं यतः श्रूयत एव । नतूत्पत्तिकालो निश्चितोऽनुमितो वा
द्वाभ्यामपि । तच्च प्रलये वक्तुरभावाद्देवभावे पौरुषेयत्वं गले
पाशायत इति वाच्यं, तदानीमपि वक्तुरीश्वरस्य सत्त्वात् । नहि
वक्तुरीश्वरस्याभावेऽस्मिन्पुरुषाणां व्यक्तं वक्तुं शक्तिः, जातिबधिरा-
णामपि वाग्व्यवहारप्रसङ्गात् । नहि तथा कश्चिद्दृष्टः श्रुतो वा ।
यतः शिक्षकं वक्तारमन्तरा वैखरी नोपपन्ना ततो वैखर्यासकस्य
पुरातनस्य वेदस्येश्वरः पुरातनः कारणपुरुषो वक्तेति वक्तुं युक्तं ।
एवमेव प्राकृतोऽपि सर्वो भाषाः पुरातन्यः, तासामपि निर्मातुरनुप-
लम्भादीश्वरे सामञ्जस्याच्च, तत्तद्भाषायां मन्त्रोपलम्भादीश्वरेतरस्य
तत्र शक्तिमाधातुमशक्यत्वात्, “त्रिपष्टिश्चतुःपष्टिर्यो वर्णाः शंमुमते
मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥” इति
शिक्षावचनात् । वेदः संस्कृतं प्राकृतं चेति तिस्रोपि भाषाः पुरात-
न्यः संस्कृतसाधुत्वबोधकाः, पाणिन्यादय आचार्याः, भाषास्वपि
केचिद्गस्त्यादय आचार्याः श्रूयन्ते, वेदाचार्यो महेश्वर एव । तत्सं-
प्रदायविदो महर्षय इति आचार्या इति च व्यपदिश्यन्ते ॥ ननु
भाषामग्राणामपीश्वरमूलत्वाद्देवत्वापत्तिरिति चेत्, न । कस्यामपि

शाखायामपाठात्, वेदत्वाभावेऽपीश्वरोक्तत्वात् वेदतुल्यत्वात्, कर्णो-
पकर्णतया लब्धत्वात्, अचिन्त्यशक्तित्वात्, तन्त्रत्वेनाङ्गीकारो
युक्तः । तनु विस्तार इत्यस्य तन्त्रमिति रूपं, स च विस्तारो
देशकालानवच्छिन्नः, नहि तावन्तं देशं तथा तथा भाषया नियन्तुं
शक्नोति कश्चित् । यथा भाषया यावन्तोऽवबुध्यन्ते तावतः
पदार्थानपरोक्षीकृत्यास्यैतन्न मे इति न संकेतितुं शक्यते, प्रत्येकभा-
षाया आनन्त्यात्पदार्थानन्त्यात्संकेतयितुर्जावस्याल्पज्ञत्वादिति दिक् ।
कर्तुरनुपलम्भात्कालानिश्चयात्प्रलयानङ्गीकारपक्षे पाञ्चसहस्रिकपक्षे
च पुरातनवादस्य सुस्थत्वात् । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं”
इतीश्वरोपलम्भादुपलब्धं वक्तारमनादस्य वक्रन्तरकल्पनाया अवि-
चारमूलत्वात् पौरुषेयवादः सुत्यजः ॥ ननु युक्तमुक्तमप्रसिद्धेश्वर-
श्रद्धालूनां समाधानं, तदनङ्गीकर्तृणां समाधानं तु दुर्घटं इति चेत्,
न । वेद एव तत्प्रसिद्धेः । किमीश्वरानङ्गीकारो वेदानङ्गीकारमूलः,
एतेश्वरानङ्गीकारमूलो वेदानङ्गीकारः । नाद्यः, उपलब्धवेदानङ्गी-
कारे मानाभावात् । तदङ्गीकारे तद्वक्तुरीश्वरस्याप्यङ्गीकारात् । न
द्वितीयः, मानाभावात् । नचानुपलब्धिर्मानमिति वाच्यं, सर्वेषा-
मपि स्वस्वमूलपुरुषत्यागप्रसङ्गात्, अनुपलब्धेस्तुल्यत्वात् । नचार्था-
पत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यं । तर्हि किमपराद्धमीश्वरेण जगन्मूलपु-
रुषेण । यथा मूलपुरुषानङ्गीकारे वंशानुपपत्तिस्तथा जगदनुपपत्ति-
रीश्वरानङ्गीकारे । तेषां मूलपुरुषाणामपि मूलापेक्षत्वात् । नहि
निर्मूला सृष्टिरुपपन्ना । यो हि सर्वस्य जगतो मूलं सर्वशिक्षाप्र-
वर्तकः पुरातनतमः परमेश्वरः स एवानादिवेदानां वक्तेति सम-
न्तसं । न चोभयं मन्यामहे इति चेत्, उपन्यसनीयमेतत्स्यात्तद्वयं
कुतो लब्धमिति ॥ नन्वनादित्वं वेदानां दुर्बलं तन्नावाचीनराज-
कथोपलम्भाद्भूतनिर्देशाद्योपन्यसकयोत्तरकालिकत्वे उपन्यसनीयपि-
पयसिद्धेर्भूतकालनिर्देशोपपत्तेश्चेति चेत्, न । सर्वज्ञस्य स्वतन्त्रस्ये-

श्वरस्य न विषयसिद्धयधीना वाग्व्यवहृतिः, किंतु तद्वाग्व्यवहारा-
धीना विषयसिद्धिः ईशपरतन्त्रत्वाद्विषयाणां । भूतकालनिर्देशस्तु
सर्वज्ञदृष्टौ भविष्याणामपि जातप्रायत्वादुपपद्यते, त्रैकालिकतदी-
यज्ञानस्य सदातनत्वात् । इतिहासोपन्यासिनां तथा संप्रदायाश्च न
विरुध्यन्ते भूतनिर्देशो यथा रामायणे रामावतारात्प्रागेव वाल्मी-
किवचनं “रामो राज्यमचीकरत्” इति । यच्च ऋषिभिः कृता
मन्त्रा इति कथनं यादिनां तदपिशब्दार्थमबिज्ञायेति मन्तव्यं,
ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति तद्व्याख्यानस्योपलम्भात् । तस्मात्तानि
तानि मण्डलानि तैस्तैः ऋषिभिर्दृष्टानि ननु कृतानि । अर्थेऽस्य
ऋषय इति परिभाषणाद्यो यदर्थप्रियः स तदर्थप्रतिपादकं मन्त्रं
दृष्टवानिति सांप्रतं ॥ ननु श्रोत्रैकविषयस्य दर्शनमनुपपन्नं शब्द-
स्येति चेत्, न । चक्षुःश्रवःसु सर्पजातिषु तत्प्रसिद्धेः, तपोयलेन
महर्षिष्वपि तत्संभवात् । इयमेव सिद्धानां सिद्धिर्यदितरासाधार-
णत्वं ॥ ननु तथा न दृश्यन्ते तत एतद्वचनं मन्तुमशक्यमिति
चेत्, किमयं तयापराध उत सिद्धानां । किंतु सर्वस्यापि वस्तुजा-
तस्य दर्शनं देशकालाधीनं । नहि सर्वत्र सर्वदा सर्वं पश्यति
कश्चित्, तस्माद्दृष्टान्तयुक्तियुक्तं मन्तव्यमेव भवति सति बुद्धिवै-
शार्ये । तत्र तत्र कृधातुप्रयोगास्तु तत्र तत्रोपलब्धकर्मणा
नेतव्याः । सूतव्यभिचारादिविषयोपन्यासस्तु निषेधोपन्यासार्थः ।
एतेनाधुनिकहूणमतानुयायिन उदुम्बरकृमिसमानदृष्टयोऽपि समा-
हिता इत्यवधेयम् ॥

स चायमनाविर्बेदोऽनादेरीश्वरादाविर्मूर्तोऽनादिसिद्धत्रैवर्णिकैः
परम्पराप्राप्तोपनयनसंस्कारैरनुभवत्वं पालयद्भिः कर्णोपकर्णतया
समाधिगतः पालितश्च । तत्र केचिन्नास्तिकवञ्चिता उदरम्भरयः
क्रियास्वल्पाः प्रपञ्चपरमार्थोभयविवेकशून्याः पण्डितमन्या उप-
नयनं वेदाभ्ययनं च तलजुः, यत्प्रागे वर्षसहस्रं तज्यूनो वा

कालो व्यतीयायेत्यनुमीयते । केचित्तु बुद्धावतारमारभ्येति, केचित्तु म्लेच्छप्रवेशानन्तरमित्याहुः ॥ ननु वेदोऽयमार्यावर्त एव दृश्यते नान्यत्र, ततो नेश्वरप्रवर्तितो वेद इति चेत्, ईशसृष्टं सर्वत्रेति नियमः केनाङ्गीकर्तुं शक्यः, त्वय्येव व्यभिचारात् । कथमपि त्यक्तस्वत्वानां पुनस्तत्र स्वत्वलाभो दुरूह इति न्याय-विदः । किमु वक्तव्यं कदाप्यलब्धस्वानुभावानां वेदे स्वत्वाभावान्ना-ध्ययनाधिकारो वर्णत्रयेतरेपामिति ॥ ननु त्रैवर्णिकवालकानामपि नाधिकारः प्राप्नोति कदाप्यलब्धस्वत्वादिति चेत्, उच्यतां कथ-मुत्तरेषां पैतृकधने स्वत्वलाभ इति । वयं तु श्रूमस्तद्वंशोत्पन्न-त्वात्तत्समधिगतवेदाधिकारो धनाधिकारवदिति । अतएव कल्प-सूत्रमष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादि संगच्छते । एतेन यमुपन-येत्तस्य वेदाधिकारो यमष्टमे स ब्राह्मणो यमेकादशे स क्षत्रियो थं द्वादशे स वैश्य इति वदन्तो नवीनाः सर्वेषामपि वेदाधिकार-वादिनः परास्ताः । उपनयनोद्देश्यतया द्वितीयान्तब्राह्मणादिशब्द-पाठात्, अन्यथा प्रथमान्तपाठापत्तेः । विधेयविशेषणत्वे द्विती-यान्तपाठस्यारस्यभङ्गापत्तेरनिर्दिष्टकर्मतापत्तेरुपनयनस्य । तस्मा-दनुपनीतेऽपि घाले ब्राह्मणत्वादिजातिरस्तीत्यादि मन्तव्यं । नहि काचिज्जातिरुत्पाद्यते केनचित्संस्कारेण । अतएव त्रयाणामपि वर्णानां संस्कारोत्तरं द्विज इति नामधेयं न ब्राह्मण इत्यादि, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् ॥ ननु ब्राह्मणत्वादिजातयो न दृश्यन्ते, या आ-श्रित्य प्रवृत्तमुपनयनसूत्रं यथार्थं मन्यामह इति चेत्, यदतु भवान् का जातीर्दृष्टवान् ॥ ननु मनुष्यत्वमिति चेत्, कथं तन् । हस्त-पादाद्यवयवैरिति चेत्, सावयवां किं मन्यसे जातिं । पण्डितास्तु निरवयवां नित्यां मन्यन्ते । तदमिव्यत्यकानि चावयवक्रियागु-णादीनि । काचिज्जातिः केनचिदमिव्यज्यते, यथा आम्रतण्डुला-दिषु आम्रत्वे तण्डुलत्वे व्यापकजातौ सत्यामपि व्याप्या जात-

योऽवबुध्यन्ते केनचित्परिचायकेन, तथा सत्यपि मनुष्यत्वे ब्राह्म-
त्वादयोऽप्यवबुध्यन्ते बुद्धिमद्भिः, नतु बालैः, यतो यत्किञ्चित्का-
र्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया वा जातयः सिद्ध्यन्ति ।
यथा ब्राह्मणो ज्ञानं ज्ञानसामग्रीं, क्षत्रियो राज्यं राज्यसामग्रीं,
वैश्यो धनं धनसामग्रीं, शूद्रः सेवां सेवासामग्रीं च संपादयितुं
शक्नोति तथा नेतरः, संपादितेऽप्यन्येन न यथावत्संभवतीति
तत्त्वं । अतएव तास्ताः क्रियास्त्रासु तासु जातिष्वेव प्रशस्यन्ते-
न्यत्र निन्द्यन्ते च प्रसङ्गात् । तस्मात् ज्ञानप्रधानजातिमष्टमे
आज्ञाप्रधानजातिमेकादशे लोभप्रधानजातिं द्वादशे उपनयेद्बुद्धि-
तारतम्यात्, न शूद्रं कदापि ॥ ननु दृश्यते बुद्धिरन्यत्रापीति
चेत्, संस्कारोपयोगिनीबुद्धिः काचिदन्यैव ॥ ननु सत्त्वपि जाति-
मत्सु कचित्कदाचित्फलं न दृश्यते इति चेत्, फलस्य कालाधी-
नत्वादात्रादिकलबदिति । तस्मात्सिद्धासु जातिपूषनयनसूत्रं सम-
ञ्जसम् । अतो यत्परम्परायां वेदप्रवृत्तिस्तैरेवाध्येतव्यो वेदो
नेतरैः, अधीते च राजदण्डमर्हन्ति । एतेनेशसृष्टत्वाद्देदः सर्वे-
रध्येतव्य इति परास्तं, सर्वेष्वपि पदार्थेष्वव्यवस्थापत्तेः ईशसृ-
ष्टत्वस्य तुल्यत्वात् । अतएव व्यवस्थापकं राजानमपेक्षन्ते सर्वाः
प्रजाः । एतदेव राज्ञः कर्म यत्परम्पराप्राप्तमार्गव्यवस्थापनं ।
स्वीयं राजत्वं जानन्न वञ्चको राजा । परम्पराप्राप्तधर्मान्पालये-
देष नीतिनिपुणः । ततोऽनादिवर्णत्रयपरिपालितः कर्णोपकर्णतया
रुन्धोऽनादिवेदोऽनादिनारायणादुद्भूतो न पौरुषेय इति सिद्धं ।
अलौकिकीं, अनन्तार्यगर्भितां, गौतमकणादकपिलमनुप्रभृतिपण्डि-
तैर्दुर्विज्ञेयां, व्यासजैर्मिनिवैशम्पायनाश्वलायनवौधायनयाज्ञवल्क्य-
प्रभृतिभिः पण्डितैः प्रवर्तितां, शाकटायनादिभिः कथञ्चित्सप्रमाणं
व्याख्यातां, को ब्रूयादलौकिकपुराणपुरुषमन्तरा, यां चार्णीं
शिरसा संमनुते पाणिनिः, येन वशीकृतं बाह्मयं सर्वं, यदाज्ञा-

मन्तरा न कोऽपि वक्तुमीष्टे पण्डितः सभायां । किं बहु वक्तव्यं,
अद्यापि राजसभामान्यो मनुरप्याह “अनादिनिधना दिव्या वागु-
त्सृष्टा स्वयंभुवा” इति शं । क्षम्यतामत्र यः प्रमादः । अनेन तुष्यतु
भगवान् राजारामः ॥

नन्दन्तु वैदिकाः सर्वे ऋग्यजुःसामभूपणाः ।

जयन्तु तेऽपि राजानो ये राजत्वविचक्षणाः ॥ १ ॥

रेवातीरे शृगुक्षेत्रे रुद्रनागमहीमिते ।

शाके श्रीशालिवाहस्य निर्मितः कृष्णभिक्षुणा ॥ २ ॥

वेदशल्योद्धार एष यथाशक्ति यथामति ।

तेन तुष्यतु लक्ष्मीशः शंकरः श्रीगुरुर्मम ॥ ३ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिषाजकाचार्यश्रीमत्कैवल्यसिंहासनाधीश्वरश्रीसच्चि-
दानन्दसरस्वतीकरकमलसंजातश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिते
श्रीवेदशल्योद्धारः श्रीपुराणपुरुषप्रोतये भूयात् ॥

वेदार्थविमर्शनी(चतुर्थं पदम्) ।

हरिः ॐ ॥ अथ वेदं विमृशामः । सर्वज्ञचेतनाश्रितं नित्यसिद्धं
ज्ञानं वेदः । सर्वज्ञचेतनमीश्वरः । को जानाति कदोत्पन्नो वेदः । को
जानाति कदोत्पन्न ईश्वरः । श्रूयत एवेति श्रुतिः । श्रुत एवेति परोक्ष
ईश्वरः । तस्माच्छास्त्रं योनिः । तस्माच्छास्त्रयोनिः । विद्यमानोप-
पादकं शास्त्रं । विद्यमानं वस्त्वीश्वरः सर्वनिर्वाहात् । ईश्वरो नित्यः ।
तदुपपादको वेदो नित्यः । तस्मादुभावपि नित्यौ । ततः स्मृत्युपप-
त्तिस्तस्य प्रतिकल्पं । स्मृत्या वेदप्रामाण्योपपत्तिः । अनुभूतविषयत्वा-
त्स्मृतेः । प्रागनुभवितेश्वरः । पश्चात्स्मर्ता ऋषिः । अनुभवितृस्मर्त्रो-
र्नहि भेदः । तस्मादीशो वेदर्षिः । ईशज्ञानान्तो वेदयन्त्रः । तज्ज्ञाने
वेदसमाप्तिः । तदेकप्रतिपत्तिस्वारः । ततो वेदबीजं सः । तदैश्व-

यंप्रतिपादका इतरे मन्त्राः । तत्र च शारदाभेदो वेदभेदश्च । सर्वे-
षामपि तारतात्पर्यम् । ततो विश्वमिध्यात्वसिद्धिः । इतरोपपादि-
तानामविद्यमानत्वात् । ततस्तारे प्रविशन्ति वेदाः । तत एकमेवा-
द्वितीयं सिद्धं । तस्मादौ नमः सिद्धम् ।

इति प्रथमः पादः । अस्मिन्पादे सूत्राणि ३३ ॥

ऐश्वर्यवत् ऐश्वर्याय गायत्री । ऐश्वर्याशल्लब्धय इतरे मन्त्राः ।
वस्तुयाथाध्व्यप्रतिपत्तये तारः । तद्व्यप्रतिपादनमुपनिषत् । याथा-
ध्व्यज्ञानं न कर्मायत्तं किंतु प्रमाणायत्तं । ततो न जिज्ञासोः कर्मा-
पेक्षा । प्रमाणं श्रुतिः स्मृतिश्च । परम्पराधिगतत्वादवद्यत्त्वानि-
रूपणाच्छ्रुतिः प्रमाणं । अनुभवपूर्वत्वात्स्मृतिः । प्रमाणपूर्वत्वाद्-
नुभवस्य । ततः शिवमन्वादयः स्मर्तारो ह्यलौकिकदृशः । ततस्त-
दुक्तिर्धर्मः । लौकिकदृक्कल्पितो न धर्मः फलानिश्चयात् । न
जिनादितन्त्राणि प्रमाणमनीशमूलत्वात् अवतारानङ्गीकारादीशत्व-
व्यापातान्न स्लेच्छतन्त्रम् । तदङ्गीकारेऽप्यवद्यत्त्वनिरूपणान्न पाश्च-
रात्रं । अधिकारभेदव्यवस्थितं शास्त्रं । अधिकारभेदा बहुनि-
मित्ताः । शिक्षयाऽधिकारवृद्धिः जीवज्ञानस्य तत्तन्त्रत्वात् । ततः
परम्परालब्धो धर्मः । अवराचार्याणामप्रामाण्यं तद्विच्छित्तेः ।
अज्ञानाङ्गीकाराच्च मिथः । ततो वेदः प्रमाणं । विरोधितन्त्रा-
णामर्थाधीनमूलत्वमन्यथा विरोधानुपपत्तेः । मूलप्रमाणाविरोधा-
च्छिक्षायाः । न प्रमाणं मिथोविरोधिप्रामाण्यव्यापातात् । अत
ऐश्वर्याय गायत्री । अंशायेतरे । यथार्थप्रतिपत्तये तारः । तदाहौ
नमः सिद्धमिति ।

इति द्वितीयः पादः ॥ अस्मिन्पादे सूत्राणि ३१ ॥

अधिकारसिद्ध्यर्थमधिकार्युक्ताचरणमप्रतिद्वयं राजाज्ञावत् ।
प्रतीपातेऽधिकारज्ञासः । कायिकं वाचिकं मानसं च तत्कचित्स-
मुचितं कचिदसमुचितं च संभवासंभवाभ्यां । नियन्यानां निया-

मकत्वान्तोऽधिकारलाभः स च गुणमूल्यन्तस्तरतमभावापन्नः ।
विहिताचरणान्मलक्षयः । सति तस्मिन्प्रमाणसाफल्यमन्यथा प्रति-
बन्धात् । प्रमाणं च विद्यमानोपपादनमसदपोहश्च । असत्प्रतीति-
रशिक्षानिमित्ता । सहजाया अपि शिक्षयाऽपोहदर्शनात् । यदिष्यते
तदसत्सत इष्यमाणत्वायोगाद्घटवन्मृद्वश्च । एष्टाप्यसन् घटवत् ।
कामायेष्यमाणं निरूपयति तन्न प्रमाणं सनिमित्तत्वात् । प्रमाणहो
गुरुः । तदनुवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं । सिद्धे तस्मिन्प्रमाणप्रसूतिः । सिद्धं
वस्तु प्रमेयं । तन्निरूपयत्यो नमः सिद्धमिति ।

इति तृतीयः पादः ॥ अस्मिन्पादे सूत्राणि १८ ॥

शास्त्राणामिन्द्रियारोहः कर्म । बुद्धवारोह उपासना । स्वयंप्र-
काशारोहो ज्ञानं । जन्मप्रभृतीनामेपामुत्तरोत्तरं फलता । अतः
सर्वेषां वेदानामेकतात्पर्यं । जीवानां शास्त्राधिकारः सुकृतहेतुः ।
सुकृते शिक्षाहेतुः । सुकृतं च शिक्षयितुराज्ञानुवर्तनं । शिक्षाश्रयः
संप्रदायः । स च पूर्वस्मात्परस्मिन्निम्नगः । ततः शास्त्रमनादि संप्रदा-
यश्च । बुद्धेः प्रेरकः परमासेति परमं शास्त्रं । तदनुश्रवं । सा गाय-
त्री । बुद्धौ तदारोहाय कर्म श्रद्धामूलं । सफलत्वनिश्चयात्पूर्वपथानुय-
र्तनं श्रद्धा । तदभ्यासाद्बुद्धौ शास्त्रारोहः । तदननुवर्तनं तदनारोहश्च
तिर्यगादिशूद्रान्तं तमःप्रसारात् । ज्ञानफलं प्रवृत्तिरिति द्वैतवादाः
कर्मठाः । ज्ञानफलं वृत्तिरित्यद्वैतवादा विश्रान्तचित्ताः । ज्ञान-
मुपासनाद्गमित्युपासकाः । कर्माद्गमिति कर्मठाः । उभयं ज्ञान-
मित्यद्वैतनिष्ठाः । अज्ञानदशायाऽमुभयोः संभवात् । कृत्यसमाप्ति-
रद्वैतज्ञाने । अतः स सिद्धान्तोऽमिलपितलब्धेः । प्रवृत्तिहेतुर्द्वैत-
ज्ञानं । अतएव द्वैतनिन्दोपपत्तिः । अद्वैतज्ञानस्तुत्युपपत्तिश्च ।
तस्मादो नमः सिद्धमिति ।

इति चतुर्थः पादः ॥ अस्मिन्पादे सूत्राणि ३० ॥

शिक्षोपप्लवान्तभेदः तत्त्वं न मतायत्तं । मतभेदाद्गतिभेदः ।

गतिभेदात्फलभेदः । फलभेदाज्जगद्वैचित्र्यं । अत उपप्लुतशिक्षाणा-
मर्थं जगत् । अनेकत्वमर्वाचीनमेकत्वं मूलं वीजवृक्षवत् । अने-
कत्वं समूलमेकत्वं स्वमूलमन्यथानुपपत्तेः । अतो नैकेष्वनुगतमे-
कत्वं । अत एकस्मिन्ननेकत्वं भ्रम उपजीव्यविरोधात् । अतोऽने-
कत्वोपपादनमप्रमाणमतो न द्वैतसिद्धिः । तदाहो नमः सिद्ध-
मिति ।

इति पञ्चमः पादः ॥ अस्मिन्पादे सूत्राणि १२ ॥

कृत इत्यधिकारः । तत्त्वज्ञैस्तत्त्वनिर्णयः । दोषज्ञैर्दोषनिर्णयः ।
गुणज्ञैर्गुणनिर्णयः । रसज्ञै रसनिर्णयः । भाषामिज्ञैर्भाषानिर्णयः ।
धर्मज्ञैर्धर्मनिर्णयः । जातिज्ञैर्जातिनिर्णयः । कुलज्ञैः कुलनिर्णयः ।
अतोऽपह्नवो ननु गुणोऽहत्वप्रसङ्गात् । (इति व्यवहारः ॥)

(अथ परमार्थः)

व्यवहारः सत्यपरायणः स्वभावात् । सत्यमीश्वरत्तिकालमवा-
धात् । अतोऽसत्यं दृश्यं । दृगात्मेति नित्यमुक्तिः । सर्वं ब्रह्मेत्य-
भेदनिरूपणाश्रान्तःप्रज्ञमिति सर्वप्रज्ञानिषेधाद्विभ्रमिध्यात्वे वच-
नागम्यमात्ममात्रमिति समाधिः श्रौतः सिद्धः तदाहो नमः
सिद्धमिति ।

(ॐ इति ब्रह्म, नम इति जगत्, तयोरभेदं सिद्धमित्याह वर्णा-
रम्भे धाम्देवता, इत्यध्येतृसंप्रदायः पारम्परिकोऽनादिः । तत्रैव
वर्णानां तात्पर्यं, ततो वेदानां, वाक्यभेदे गौरवात् । तात्पर्यभेदे
च तथा । अथवा ॐ इति वाचकं, नम इति वाच्यं, तयोरुभयो-
रपि सिद्धमेकं रूपं, ततो वाच्यवाचकभावो न वास्तवः । अस्मि-
द्धस्य सिद्धं रूपमिति नियमः । न नमस्क्रियाकर्म ब्रह्म अव्यवहा-
र्यत्वादकारकत्वात् । क्वचिदृष्टमपि तथा न वास्तवं निषेधस्य
बलवत्त्वात् । तस्मात्समानविभक्तिकं पदत्रयमो नमः सिद्धमिति ॥)

इति षष्ठः पादः ॥ अस्मिन्पादे सूत्राणि १६ ॥

पञ्चाक्षर्या सर्ववेदाः संभूय युवते ऋतम् ।

स्वरहस्यं वादशान्तिमहौपधमिदं वचः ॥ १ ॥

अयं परम्पराप्राप्तो मन्त्रो वेदैकरूपभृत् ।

तद्विमर्शनमेवेदं सर्ववेदविमर्शनम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादपद्म-

करन्दतुन्दिलमनोभिलिन्देन कृष्णानन्देन श्रीगुरुदत्तामन्दानन्देन

विरचिता वेदार्थविमर्शनी पदपदी गुञ्जन्तु पुञ्जे पुञ्जे द्विजानां

विदुषां विनोदाय, तेन तुष्यतु गुरुः ॥

द्विजत्वलिङ्गनिर्णयः (पञ्चमं पदम्) ।

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ १ ॥

अथ वैदिकं द्विजत्वलिङ्गं निरूपयामः । श्रीमान्परमेश्वरो भूतानि वर्णशो विभक्तानि सृष्ट्वा तेषामभ्युदयनिःश्रेयसरूपचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धये षोडशाष्टाचत्वारिंशद्वा संस्कारान् प्रदर्शयितुं शास्त्रमुवाचेदं वेदं नाम साङ्गोपाङ्गं । तेषु संस्कारेषु मन्त्रा विनियुज्यन्ते अनेन मन्त्रेणायं संस्कारः कर्तव्य इति ब्राह्मणेन, सूत्रेणेतिकर्तव्यतोच्यते । सूत्राभावे ब्राह्मणवैयर्ध्यात्, ब्राह्मणाभावे मन्त्रवैयर्ध्यात्, मन्त्रब्राह्मणसूत्राणां संभूय कार्यकारित्वाद्देदत्वं । तेन वैदिकसंस्कारेण ब्राह्मणादयो द्विजा भवन्ति । वैदिकसंस्कारहीनः प्रकृतौ तिष्ठति बालः शूद्रो वा । संस्कारहीनत्वसाम्येन बालेष्वपि शूद्रत्वं केचिद्वदन्ति । परन्तु सा न जातिः, उपनयप्रकृतित्वाभावप्रसङ्गात् । उपनयनप्रकृतयो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति । उपनीतो ब्रह्मचारी गार्हस्थ्य्याद्याश्रमप्रकृतिः । इत्थं प्रकृतिविकृतिभावापन्नैराश्रमैस्त्रयो वर्णाश्चतुर्विधफलभाजः । शूद्रस्य त्वेक एवाश्रमो गार्हस्थ्यं । त्रयाणामपि वर्णानां गायत्र्युपास्या । तथा

सकलफलावाप्तिः । येषां न गायत्री तेषामवैदिक मन्त्रा अवैदिक्युपासना च । वर्णत्रयस्य गायत्र्यधिकृतस्य वैदिकसंस्कारवतो गायत्र्यामपरितुष्टस्य विष्ण्वादिदेवताभक्तस्य विष्ण्वादिमन्त्रेषु वैदिकेष्वाधिकारः सहजसिद्धो वेदार्थमुपनयनात् ।

अस्तु कस्यापि वैदिकमन्त्रस्योपासकस्तस्य साम्निकत्वमव्याहृतं । तथाच भस्मधारणमव्याहृतं विधिदर्शनाद्योग्यत्वाच्च । अनग्नि-
कानां द्विजानामन्यतः समानीतश्रौतभस्मधारणम् । अवैदिकदी-
क्षावतां गोपीचन्दनं चन्दनं वा । ये तु वैदिकदीक्षातौ व्युत्थाय
दीक्षान्तरं प्रविष्टास्तेषां दीक्षानुसारि तिलकं गोपीचन्दनं
चन्दनमन्यद्वा । तत्र शैवदीक्षायां भस्म विहितं, वैष्णव्यां गोपी-
चन्दनं । सभस्मदीक्षायां न कश्चिद्विवादः प्रकृतिविकृत्योरैक्यात् ।
सगोपीचन्दनदीक्षायां पुनर्भस्म न धार्यं, परावर्तनापराधादति-
क्रमापराधाच्च पातित्वं । अतएव गोपीचन्दनाद्यधिकृतानां भस्म-
धारणं निषिद्ध्यते यत्र कुत्रापि । नहि दुग्धं दधिदशामापन्नं
पुनर्दुग्धं भवति किंतूभयभ्रष्टं भवति । तस्माद्भस्मबहिर्भूतदीक्षावतां
भस्मधारणं निषिद्ध्यते निन्ध्यते च । युक्तं तत् । भस्मबहिर्भूतदी-
क्षाप्रवृत्तिर्वेदानादौर्णमूला वेदानधिकारमूला वा । यतो वेदेषु यद्गुण-
उपलभ्यते भस्मप्रशंसा, यथा “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि संज्ञान-
मसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात्” । “मानस्तोके” इत्यादि-
मन्त्राणां विनियोगदर्शनं “अग्निरिति भस्म” इत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्मत्वनि-
रूपणं । कर्मशेषो भस्म, निषेधशेषो ब्रह्म, तयोरभेदः कर्मशेषस्यैव

१ एतदुक्तिः कारुणिकानां सर्वेयैव तथ्या । लोकप्रतारणाय वयं वैदिका
वयमेव वा वैदिका इति वदन्तोऽपि केचन मायिनो महात्मानो यथा पायरात्रा-
दिषु तन्त्रेषु यथा वा तत् तन्यतप्रवर्तकप्रथमादिपुरुषनिर्मिततत्तद्रस्यपुस्तकेषु
धृद्भूते न तथा वेदादिशास्त्रेषु । यथाच तत्तन्त्रतपोपकेष्वाङ्गवरेषु प्राप्नोति न
तथा वैदिकेष्वापि नित्यनैमित्तिकादिषु कर्मस्त्विति स्फुटमप्यापि ।

निषेधशेषत्वात् । तद्धारयितुस्तत्त्वं । भासनान्द्रस्मेति व्युत्पत्तिः । कालाभिरुद्राद्युपनिषत्सु धारणविधानप्रकारश्चोपलभ्यते । पुराणं च “रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु ललाटे यस्त्रिपुण्ड्रधृक् । स चाण्डालोऽपि संपूज्यः सर्ववर्णोत्तमो भवेत् ॥” इति मनुष्यमात्रसाधारणं भस्मधारणं प्रतिपादयति । न तदीक्षानिमित्तं । ननु रुद्रदैवत्वं भस्म शैवे-
ष्वेवोपयुज्यते प्रकृतप्राकरणिकेषु मानस्तोक इत्यादिमन्त्रेषु रुद्रशब्द-
दर्शनात्, न साम्निकत्वनिमित्तं, नापि मनुष्यसाधारणमिति चेत्, वेदे रुद्रशब्दोऽग्नौ दृष्टः, स मानस्तोक इति संप्राप्त्यै गृह्यते, तदेवतां शिवं रुद्रनामधेयं संप्राप्त्यै ध्रियते । यथा वरुणदेवतां संप्राप्त्यै जलमवगाह्यते नैतावता स्नानं वारुणाना-
मेवेति वक्तुं युक्तम् । किंच “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेर्यज्ञामि-
न्नस्य विष्णोरिदं वैष्णवं भस्म वैष्णवानां प्राप्तं । “शिवो वेदः” इति स्मृतेः शिवामिन्नवेदसंस्कृतं भस्म शैवानामपि प्राप्तं । यतो वैदिका एव शैवा वैष्णवाश्चोच्यन्ते तेषामाश्रमवर्तिनामप्युपास-
कानां भस्म प्रत्यासन्नं वैदिकत्वात् । अत्याश्रमिणां न्यासितां वैदिक-
प्रकृतित्वाद्भस्म प्राप्तं । नह्यवैदिका न्यासिनो भवन्ति । परिक्षिप्ताः शूद्रा अन्ये वा तान्प्रत्यपि विधीयते पुराणेन भस्मधारणं ॥ ननु गोपीचन्दनशास्त्रं निरवकाशं सर्वसामान्यविषयं भस्मधारणं चाधेतेति चेत्, न । तस्यावैदिकवैष्णवदीक्षाविषयत्वेन चारितार्थ्य-
संभवात् । शैवा वैष्णवाश्च द्विविधा वैदिका अवैदिकाश्च । तत्र

१ “सोऽरोदीचदरोरीत्तद्भस्म रुद्रत्वं” इति यज्ञे रजतदक्षिणानिषेधप्रकरणे.
२ समुचयपादिनो द्वैतविरोधतत्परा मायोपादानत्वे जगतोऽनुकूलाः कौंठ-
णादिदेशेषु बहुधा वसन्तः शिवं वैष्णवं च व्रतमाचरन्तो भागवता वयमिति वदन्तो
वैष्णवा वैदिकवैष्णवाः । समुचयवादसाधारणाद्वैताद्यन्यतमसिद्धान्ता जगतो
मायोपादानत्वे प्रतिकूला बहुरूपा बहुरूपमालानिलकण्ठदालवः शैविकप्रत्ययान्तेन
तत्तत्पुरुषनाम्ना विरोधिताः शिवं शैवं च व्रतादिकं निन्दन्तस्तत्प्रान्ते प्रविश्यन्तो
वैजुण्ठगोलोकादिप्राप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति वदन्तस्तत्प्राप्तिश्च मदीयसमुदायक-

वैदिकानां भस्म प्राप्तमावश्यकं च । अथैदिकवैष्णवानां गोपी-
चन्दनविधानं भस्मनिषेधश्च । अवैदिकशैवानां भस्मानूयते न विधी-
यते मनुष्यसामान्यप्राप्तम् । अनेन गोपीचन्दनविधानेन सर्वथा
भस्मनिषेधेन चावैदिकवैष्णवानां न कथमपि वेदसंवन्धगन्ध इति
ध्वन्यते । अन्यथा होमान्ते प्राप्तभस्मधारणं कथं निषिद्ध्यते ॥
ननु भस्म निषिद्ध्यते न होम इति चेत्, होमस्याह्नवैकल्यापत्तिः ।
साह्नत्वे भस्मनिषेधायोगः । घृतभस्मनो वैष्णवस्य चण्डालत्वाभि-
घाताद्वैष्णवतन्त्रे । शैवतन्त्रे तु प्रशस्यते महाफलं च निरूप्यते
यथा वेदे । तस्याद्विरजादीक्षावता शैवानां वैदिकत्वमेव । अत-
एव श्रीरामचन्द्रोऽपि अगस्त्यात्प्राप्तदीक्षो भस्म जटा च दधारेति
पाश्चे शिवगीतायाम् “एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठे गते तस्मिन्निजाधमे ।
अथ रामगिरौ रामस्तस्मिन्नोदावरीतटे । शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य
कृत्वा दीक्षां यथाविधि । भूतिभूषितसर्वगो रुद्राक्षामरणैर्युतः ॥
अभिषिञ्च्य जलैः पुण्यैर्गात्रमीसिन्धुसम्भवे । अर्चयित्वा गन्धपुष्पै-
स्तद्वद्वन्यफलैरपि । भस्मच्छन्नो भस्मशायी व्याघ्रचर्मासने
स्थितः । नाम्ना सहस्रं प्रजपन्नस्तदिव मनन्यधीः ॥” इति चतुर्भि-
र्योगैश्चतुर्थाध्याये । यच्च शैवानां तामसत्वमुच्यते तत्पाशुपत-
पर वेदयाज्ञात्रिशूलधारणात् तस्य वेदादनुपलम्भात् । तथा ताम-
सत्वं वेदयाज्ञाचिह्नधारिणामन्येषामपि । द्विविधपातण्डितमेकैव
गतिः, यतो वेदानादरः । अतएव स्मृत्या चक शूलं च निषि-
द्ध्यते, तुल्यन्यायात् । तथा भस्मानादरमाचरन्तो वेदानादरम-
पीति वेदवाह्यत्वम् । भक्षितोऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेन

रिपताचारानुष्ठानेनेत्युपदिशन्तो वैष्णवा अवैदिकवैष्णवा इति विवेकः । यत्र प्रवि-
शन्ना वैदिकमनुष्ठाने कुतोऽपि धारणादेपोऽथर्षादासीन्यं समुत्पद्यते तत् सप्र-
दाय (समुदाय) अवैदिकः । यत्र न प्रविशन्ना तत्र यद्धा वर्धतेऽथवा नैव
दीयते स च वैदिकः ।

भस्मनिपेधाङ्गीकारेऽपि होमाङ्गभस्मवारणनिपेधायोगात् प्राप्ते भस्म-
धारणे भस्मधारिणां चण्डालत्वं वदन्तो बुद्धिमन्त एवेति वक्तु-
मवकाशः । स्वनिष्ठेनैव दोषेणान्यनिन्दाप्रवृत्तेः । तस्माद्भस्मनिपे-
धवचनानि पूर्वापरविवेकहीनकल्पितानि न वा । किं भस्माङ्गी-
क्रियतेऽध्वानग्निरुत्वं वैष्णवेन विचारणीयं । धन्या तव वैदिकता,
वेदमवलम्ब्याग्निरङ्गीकृतः, भस्म निन्द्यते वेदेनापि स्तुतं, मृदम-
ङ्गीकरोपि शूद्रसाधारणी । वैदिकवैष्णवत्वे का हानिस्तव । किं
न संति विष्णुमन्त्रा वेदे । किं न त्वामुद्धर्ति गायत्री । किं न वेदः
समर्थः फलदाने । किं न तुष्यति वेदाच्छिषो विष्णुर्वा । किं
श्रुतो वैदिकानां कचिदधःपातः । किमिदं ब्राह्मणैरेव ब्राह्मणा
निन्द्यन्ते । किमिदं ब्राह्मण्यमुत कलिकौतुकम् ।

वेदे तु विष्णुः सर्वोत्तमत्वेन निरूपितः स एव गायत्र्यर्थः ।
तथा शिवोऽपि सोऽपि गायत्र्यर्थः । तामुपास्व शिव इति विष्णु-
रिति वा । सा यच्छत्यभीष्टम् । इत्थं गौरीगणेशरवयोपि सर्वोत्त-
मत्वेन निरूपिता गायत्र्यर्थाः ॥ ननु बहवः सर्वोत्तमा बहवो
गायत्र्यर्थाः इदमसंभावितं, यत एकस्य सर्वोत्तमत्वेऽन्यस्य न्यून-
ताऽर्थसिद्धा । युक्तमुच्यते । परंतु वेदे तथा निरूपिता अपहोतुं
न शक्यन्ते त्वयाऽन्येन वा । अत इदं प्राप्तं एकः सर्वोत्तम इति
मत्वाऽन्यनिन्दनमथवा तेषां भेदत्याग इति । आद्यं तु न
समञ्जसं वेदो वन्दते स्वयं निन्दतीति मूर्खलक्षणापत्तेः । द्विती-
यस्तु भवेद्वेदसंमतो वेदप्रतिपादितसर्वोत्तमत्वसामञ्जस्यात् ॥ ननु
भिन्नरूपाणां पञ्चानामपि कथं मिथोऽभेद इति चेत्, दशावतारव-
दिति विद्धि । क्रमेतेऽवताराः पञ्च । सत्यमवताराः पञ्च । इम-
मेव वेदामिप्रायं ज्ञापयितुं पञ्चापि पूज्यन्ते वैदिकैः । अवैदिकै-
स्त्वेकः पूज्यते निन्द्यन्तेऽन्ये, वेदामिप्रायानभिज्ञत्वात् । अत्रैतै-
कोपि पूज्यते । प्राप्तः कोऽपि सर्वोत्तमः स ज्ञातव्यो मन्तव्यो

शापयितव्यो मानयितव्यः पूज्यः पूजयितव्यो यथाधिकारं । वेदाभिप्रायस्तु पञ्चान्यतमरूपेणोपास्य एकस्तथेतरे चत्वारः पूज्या नावमान्या इति । तदवमाने वेदावमानात् । तर्हि पञ्चविधो गायत्र्यर्थः प्राप्तः । न प्राप्तः । तदर्थस्त्वन्तर्यामी सर्वात्मा नित्यामन्दरूपो बुद्धिसाक्षी । तस्येमानि पञ्च रूपाणि प्रयोजनभेदभिन्नानि सर्वोत्तमपरमेश्वरामिन्नानि । तत्तदुपासनया सर्वोत्तमपदं लभते इति वेदार्थो विरोधरहितः । अतएव पञ्चायतनविन्यासः । पञ्चविधोऽप्येकवाक्यतापन्नो वेदार्थ एषु कथयति विन्यस्तानां पञ्चानामन्यतमप्राधान्ये सर्वप्राधान्यमव्याहतमिति । प्राधान्यावच्छेदकमन्यतमत्वं यतः । इममेवार्थं निरूपयितुं श्रीशंकरोऽयत्तत्तारं शुद्धैरूपासकैर्वा वेदे^१ जर्जरीकृते । तदभिप्रायाभिज्ञैरङ्गीकृता तदीयव्यवस्थाऽभिज्ञैरप्यङ्गीकारिता । सा च यावन्न राजोपप्लवस्तावन्निर्धिन्नं प्रवृत्ते । राजोपप्लवारम्भे धर्मोपप्लवारम्भो ग्लेच्छराग्यमारभ्य । पुनरुपप्लवे पुनरयत्तारप्रसंगोऽवश्यं । प्राप्ते प्रसङ्गे किं न स्यात् । सिद्धमेवावस्था पञ्चानामीशत्वं, ईशो गायत्र्यर्थः, गायत्रीमूलोऽग्निः, अग्निमूलं अस्मधारणं, तेन वैदिकत्वद्योतनं, ततो वैदिककर्मधिकारः, ततः सर्वपुरुषार्थ इति । येन पञ्चान्यतमो निन्दितस्तेन वेदो निन्दितस्तत ईशोऽपीति गुप्ता सस्याधमा गतिः । इयांस्तु विशेषः प्राग्युद्धैर्वेदाद्बहिः स्थित्वा जर्जरीकृतो वेद इदानीं वेदे प्रविश्य क्रियते इति । एषा कलिबाधा वेदस्य । आत्मा मेतत्प्रसक्तानुप्रसक्तम् ।

प्रवृत्तं गोपीचन्दनमप्रत्यासन्नभस्मनां वेदविरुद्धदीक्षावतां । वैदिकदीक्षावतां प्रत्यासन्नं भस्म संत्यज्य मृदादिधारणकल्पना अन्याप्या । यतो वैदिकानां कदापि प्राप्तं भस्म न प्राप्तमवैदिकानामनग्नीनां, मृच्च प्राप्ता वैष्णवत्वात् । तदस्तत्र पारितोष्येन द्विजाव-

इयकभस्मना वाध्यते । न मृदा भस्म वाध्यते होमादिव्यङ्गता-
पत्तेः ॥ ननु मृदं विभ्राणेनैव होतव्यं होमान्ते भस्म धार्यमिति
चेत्, गता भस्मधारिणां निन्दा । परंतुभयधारणं प्राप्तं वैदिकत्वा-
द्भस्म सामान्यतो मृदिति चेत्, विशेषेण भस्मना वाध्येत
सामान्या मृत् ॥ ननु न सामान्या मृत् किंतु वैष्णवत्वविशेषेण
चेत्, किं वैष्णवत्वं द्विजत्वव्याप्यमुत तद्व्यापकं । आद्ये द्विजत्व-
सामान्यनिमित्तं किं भस्म वाध्यते उत द्विजत्वं । उभयथापि
न भस्मप्राप्तिः । उचितं तु द्विजत्वबाधकत्वं तद्व्याप्यत्वे वैष्ण-
वत्वस्य । बाधिते द्विजत्वे कथमुभयं । अव्याप्यत्वे भस्मवाध्यता
दुर्बारा । कालभेदादुभयमिति चेत्, बाधककोटौ कालविशेषणे
गौरवात् द्विजत्वसामान्येन मृद्बाधः । ततो नोभयमेका वा मृद्धिजे
सिद्ध्यति तत्क्रौण्डिन्यन्यायात् । यदि वैष्णवत्वं न द्विजत्ववि-
रोधि तर्हि कुतो भस्मविरोधि कुतस्तन्निन्देति चिन्त्यं । अत इदं
सिद्धं वैष्णवानामवैदिकानां चक्रादिमुद्रा मृत्तिका तुलसी च मुख्यं
लिङ्गं । शैवानामवैदिकानां त्रिशूलमुद्रा भस्म रुद्राक्षं च मुख्यं
लिङ्गं । द्विजानां शिरसा यज्ञोपवीतं भस्म च मुख्यं लिङ्गं ।
शूद्राणामेकहस्तेन वन्दनं वृत्ततिलकं शिरसा च मुख्यं लिङ्गं । इत-
रेषामेकहस्तवन्दनं मुख्यं लिङ्गम् । वर्णानां क्रमेण पुस्तकपत्रतु-
लाप्रतोदा लिङ्गानीति । इत्थं प्रतिदेवमपि लिङ्गं भिन्नं भिन्नं तत्त-
दुपासकानां प्राप्तं, तच्च वेदधातृत्वेन निर्वाह्यते । वैदिकानां गाय-
त्र्युपासनानिमित्तं यज्ञोपवीतं, अत्र्युपासनानिमित्तं भस्म, वर्णनि-
मित्ता शिरसा चेत्यलं लिङ्गं ॥ ननु चक्रं मृत्तिका च द्विजत्व-
लिङ्गमिति चेत्, वैष्णवाचार्याणां रामानुजप्रभृतीनामुत्पत्तिबुले
तदभावेन द्विजत्वाभावप्रसङ्गात् ॥ ननु शिखायज्ञोपवीते एव

१ ननु सर्वसाधारणस्य भस्मनः कुतो द्विजत्वे त्रिहस्तमित्रिचेतः, यज्ञोपवीतस्य-
हचरितस्यैव तस्य तस्यैव तत्त्वमित्याशयात्. २ शोतकानि. ३ अन्यनमै-
ष्णवमुद्यानां शठकोपादीनां निरवसितजातीनां चक्रमृत्तिकायोरप्राप्तिप्रवृत्ताय.

लिङ्गमस्तु, माऽस्तु भस्मेति चेत्, सर्वोपासकानां तत्तद्विज्ञे भस्मे
 गाय-युपासकस्यापि त्रिपादगाय-यमित्रत्रिपादाभिचिह्न भस्म प्राप्त-
 म् । अतएवायुपासनान्ते तद्वारण विधीयते नान्यत्विचित् । अग्नि-
 शिवस्य तृतीया मूर्ति, स एव यज्ञत्वाद्विष्णु, “यज्ञो वै विष्णु”
 इत्यन्ते सर्वे देवा अत्रेति यज्ञ । यज्ञिय भस्म गाय-या प्रापित ।
 अत इदमुच्यते सत्युपनयने तद्वद्गोमे च सति भस्मधारणं प्राप्तं
 तत्कदा त्यज्यते, कदा ध्रियते गोपीचन्दन । एकत्यागमन्तरैकस्य
 प्रवेशायोगात्, अवकाशं विना त्यागायोगात् । कथं कदा
 भस्म त्यक्तं, कथं कदा गोपीचन्दनं धृतं कस्मिन्कर्मण्यङ्गत्वा-
 त्प्रविष्टं, येन भस्मना प्रस्थानं वर्तन्य । किं तत्कर्म गोपीच-
 न्दनवत्ता वर्तय्यमिति वेदे विहित । भस्म तु लब्धं यदा
 गायत्री लब्धा, तदाभिश्च, ततो गायत्रीसहचरितं भस्मा-
 भिश्च तावदनुवर्तेत यावद्गायत्री यज्ञोपवीतं च । कदाचि-
 त्प्राप्तं वैष्णवत्वनिमित्तं गोपीचन्दनं । तथापि द्विजत्वलिङ्गं यज्ञो-
 पवीतसहचरितं, आगन्तुकं गोपीचन्दनं, वैष्णवत्वादपि द्विजत्वस्य
 फलवत्त्वात्, यतो द्विजत्वमीशदत्तं, वैष्णवत्वं संपादितं । तत्
 ईशदत्तद्विजत्वाविरोधेन वैष्णवत्वेन स्थातव्यं । द्विजत्वं लिङ्गेन
 व्यज्यते यज्ञोपवीतभस्मशिखाभिः । वैष्णवत्वं गोपीचन्दनेन ।
 तदा -यच्छेति द्विजत्वं गोपीचन्दनेन वैष्णवत्वं । तदयुक्तं द्विजेन
 द्विजचिह्नव्यङ्ग्यं धृतं इति । अतो द्विजत्वाविरोधेन वैष्णवत्वेन
 स्थेयं वैदिकगोहे, अन्यत्र तु प्रथितलिङ्गेन स्थेयं कुशलमनायात् ।
 एतेन शैवो व्याख्यात । न शैवत्वं वैष्णवत्वं वा पितृपरम्परानियतं ।
 गायत्री तु नियता, गाय-युपासकपुत्र एव गाय-या दीक्षितव्य-
 इति नियमात् । अतएव यः कचन दीक्षयन्ति प्रत्यहं तत एव तेषु
 गुरुपरम्परैव न पितृपरम्परा, ततो न द्विजलिङ्गं तत्पूर्वजेषु च

शूलं वा निश्चेतुं शक्यते ततो द्विजत्वाभावप्रसक्तेः । शिखायज्ञोप-
वीतभस्मलिङ्गेनैव द्विजत्वं निश्चेतुं शक्नुमस्तत्पूर्वजानां यथाधुनिकवै-
ष्णवशैवपूर्वजानां । ततो न द्विजलिङ्गेषु चक्रशूलमृत्तुलसीरुद्राक्षाणि
परिगणितुं योग्यानि । तस्मादवाधितं परमेश्वरप्रसादलब्धं वेद-
माश्रित्य, परम्परालब्धां गायत्रीमुपास्य, अग्निसाध्यानि कर्माणि
कृत्वा, शिवं विष्णुमन्यं वा प्रधानीकृत्य पञ्चायतनानि संपूज्य,
अभीष्टदेवं ध्यात्वा, गायत्र्यर्थं च ज्ञात्वा, देवयानपितृयाने च
ज्ञात्वा, संसारासारतामनुभूय, सत्र विरज्य, त्रिविधकर्माणि न्यस्य,
प्रणवं सकलवेदार्थस्य वक्तारं दर्शयितारं चोपास्य, ज्ञात्वा च
तदर्थं, भवसागरं गोष्पदीकृत्य, विराजन्तु वैदिका इति श्रीशंकरा-
चार्याणां मतं शासनं च ।

इममभिप्रायमसहमाना अजानन्तो वा श्रीजगद्गुरुं निन्दकसेवक-
साधारण्येन स्वामिप्रायमाविष्कुर्वन्तं निन्दन्ति भाग्यहताः, कल्प-
यन्ति वचनानि प्रवेशयन्ति पुराणेषु लिखन्त्युत्साहेन स्वस्वनिध-
न्येषु च । परंतु न विचारयन्ति वेदमार्गं कः पुनोपेति । कथम-
द्यापि द्विजत्वं दृश्येत यदि श्रीशंकरो न स्यात् । विचारयन्तु
द्विजाः स्वस्वमण्डले । किमनेनाभिमानेन । वयं तु मन्यामहे सर्व-
मेतत्कलिनर्तनं । यतो बौद्धविरोधिनो वैदिकसिद्धान्तप्रतिपादकस्य
निन्दकाः किं वैदिकपक्षेऽथवा बौद्धपक्षे । शत्रोः शत्रुः स्वस्य मित्र-
मिति न्यायोपि जागर्ति । द्विजश्चेद्बौद्धपक्षं नाधिरोहेत् । यद्यधि-
रोहेत् द्विजघ्नं वदन्ति शिष्टाः । यतः आचार्या द्विविधाः सामा-
न्योपदेशिनः कर्णोपदेशिन इति । सामान्यास्तु वेदाभिप्रायमुपवर्ण्य
वर्णाश्रमान् स्थापयन्ति यथा श्रीशंकरः । कर्णिनस्तु शिष्यकर्णे
इमं देवं भजानेन मन्त्रेणानेन प्रकारेणेति । एवं स्वाचार्यत्वे सिद्धेऽपि
सामान्याचार्यशिष्यत्वमपोढमशक्यं । तदपोहाय तन्निन्दां भिन्न-
सिद्धान्तं च रचयामासुः । परंतु न विजानन्ति स्वद्विजत्वं

शिथिलायत इति । अतएव विवदन्ते, द्विजेभ्यो वैष्णवाः श्रेष्ठाः, तत्र द्विजेभ्यः शैवाः श्रेष्ठा इति । अस्मिन्कलहे द्विजत्वं द्वाभ्यामपि तिरस्कृतं स्पष्टतरं । चतुर्थवर्णसमतामापन्नौ द्वावपि । युक्तं शूद्रेभ्यः श्रेष्ठा इति । कुतो न विचारयन्ति गायत्र्युपासनया शैवत्ववैष्णवत्वद्विजत्वानि स्वतःसिद्धानि शार्कत्वं च । गायत्र्याः सर्वात्मत्वमुक्तं पुरस्तात् । मा कृप्यन्तु केऽपि कथमपि न प्राप्तोऽवकाशो निन्दायाः श्रीजगद्गुरोः श्रीशंकरस्य ॥ ननु वयं जगद्गुरो न शंकर इति चेत्, केन कर्मणा भवतां गुरुत्वं । शङ्खचक्रादिसहितमार्गस्थापनेनेति चेत्, अस्त्वस्मिन्प्रश्ने, परंतु द्विजत्वं तु तदधीनमेव, वेदोद्धारोऽपि तथा । उद्धृते च वेदे स्थापिते च द्विजत्वे कश्चिच्चुक्कज विष्णुः सर्वोत्तम इति कश्चिच्छिवस्येति । गायत्री सर्वोत्तमेति न कश्चिच्चुक्कज । चुक्कज तु परमहंसः शंकरः परमेश्वरः गायत्री सर्वोत्तमा सर्वात्मा वेदरहस्यमिति । अहो प्रतिदिनमुपासते त्रिकालं त्रिरूपां प्रह्वरुद्रविष्ण्वात्मिकां तदपि मुह्यन्ति विवन्दते च विष्णुशिवयोर्मिथो न्यूनत्वेऽधिकत्वे वा । न नयोरधिकत्वं न्यूनत्वं वा किंवेकात्मनौ । प्रसिद्धस्तयोरात्मा गायत्री । अत्र प्रमाणं तव संभ्यैव यद्याचरसि । सा ध्यायते प्रतिदिनं भेदापोह्य त्रिभी रूपैस्तथापि भेदो नापोढस्त्रयाणां देवानां । ततः परिशिष्टं देवतोपदेशेनैव गुरुत्वं । सा च कैश्चिदमिलप्यते, न कैश्चित् । गायत्री वेदो द्विजत्वं चामिलप्यते प्रमाणकुशलैर्मनुष्यैः । तां व्यवस्थामावन्वानो जगद्गुरुः शंकरो यथा नारायणः । अन्यैस्तु देवताकलहः कृतः, तदाचार्यत्वं न जगद्गुरुनिन्दाप्रयोजकं । यौद्धानां तु प्राप्ता निन्दा स्वसिद्धान्तविरोधात् । यदि द्विजत्वं त्वामिमत्तं तदेव प्रतिपादितं शंकरेण । यदि वदसि तदमिमत्तमद्वैतं भमासंमतं ततो निन्दामीति चेत्, अस्तु त्वासंमतं, त्वदुपास्यस्य तु सुसंमतं । तव मित्रात्मत्वाभिमानेऽपि

तस्य सर्वात्मत्वामिमानात् । सर्वात्मत्वं च सर्वरूपत्वं, तदेव न विजानासि । जानासि मालासूत्रवत् । किं भवेन्मणीनामात्मा सूत्रं । यदि सविचारं संध्यामाचरेयास्तदा सर्वात्मत्वमपि विजानीथाः । यदि जीवब्रह्माभेदनिरूपणमूलोऽयं द्वेष इति चेत्, अयं द्वेषः श्रुतौ पर्यवस्यति, यतः श्रुतिः “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः” इति भेददर्शिनं निन्दति, वक्ति च “तत्त्वमसि” इति जीवब्रह्मणोरैक्यं । यदि “द्वा सुपर्णा” इति श्रुतिस्तव संमता ततो भेदस्तव संमतश्चेत्, तर्हि तव पशुत्वं वक्ति श्रुतिः । यदि “तत्त्वमसि” इति श्रुतिः संमता तर्हि ब्रह्मत्वं ॥ ननु तत्त्वमस्मीति संमतं तथापि दासत्वं संमतमिति चेत्, किं पशुत्वं दासत्वविरोधि । तर्हि “द्वासुपर्णा” इति श्रुतेः का गतिरिति चेत्, त्वदज्ञानानुवादेन कृतार्थता, तवापि न पशुत्वं । तस्माच्छ्रुत्यर्थानभिज्ञानमूला शंकराचार्यनिन्दा द्विजत्वमपोहति पशुत्वं च यच्छति ॥ ननु पुराणोपलब्धानां निन्दावचनानां का गतिरिति चेत्, श्रुति-भार्गानभिज्ञतामूलद्वेष एव शरणं । यतो न युज्यते श्रुतिमूलपुराणैः श्रुतिभार्गव्यवस्थापकनिन्दा, ततस्तादृशवैष्णवैः श्रुतिघातलिङ्गधारिभिः कल्पितानीत्यनवयवं । तस्मात्पशुत्वयौद्धपक्षपातित्वादिदोषापाताग्निन्दा त्याज्या । द्विजत्वमूलं वैदिकत्वमङ्गीकार्यं श्रीशंकर-प्रतिपादितम् ।

वैदिकत्वे तु वैष्णवत्वं च शैवत्वमन्यद्वा यदभिलपसि तत्सहज-सिद्धं, गायत्र्यां सर्वान्तर्भावात् । यथा गायत्र्याः सर्वात्मत्वं तथोपासकस्यापि सर्वात्मतासिद्धिः श्रुत्या प्रतिपाद्यते भेदमपोह ॥ ननु नानुभूयते सर्वात्मतेति चेत्, गायत्र्युपासनाभावात् इति वक्तुं शक्यते । यतस्तद्ज्ञानेन देवताभेदोपोहस्तदर्थविचारेण जीवब्रह्मभेदोपोहः । त्वदनुभवस्तु न शास्त्रवाचकः शास्त्रं तु त्वदनुभववाचकं वक्तुं सर्वज्ञत्वादिति दिक् ॥

ननु भेदवाक्यानां का गतिरिति चेत्, अवैदिकेषु मूढेषु चारि-
तार्थ्यं । यतो भेदो मूढसाधारणः, अभेदवोवस्तु विद्वदसाधारणः,
सुप्रसिद्धवाक्यमर्यादाज्ञानस्य विद्वदसाधारणत्वात् । वस्तुतस्तु
स्वानुभवानुसारेण भेदवाक्यानि कल्पितानि पुराणादिषु, यथा
त्वाद्देशेन वैदिकसंप्रदायबाह्यं पदच्छेदोऽस्तत् त्वमिति कृतः,
यथाकाशोऽपि नित्योऽङ्गीकृतः केनचिन्नापि केनचित्तथा कल्पन-
सम्भवात् । तस्मादकल्पितं वैदिकसंप्रदायं श्रद्धास्व, तेन तुष्यति
भगवान् परमेश्वरो वेदवक्ता, किमितराधिकारिकपाश्चरानाशा-
श्रयेण गोपीचन्दनलेपेन श्रीशङ्कराचार्यविषये यथेच्छप्रलापेन वैदि-
कत्वलोपेन । तस्मात्तमीश तोष्य, वेदं तोष्य, पूर्वं कं पुषोपेति
विचारय ।

यत्तु कश्चिन् -यन्मन्त्रमन्त्रव्याख्यानप्रसङ्गे, इत्यन्त्रकं त्रिलोचनं,
यजामहे पूजयामहे उपास्महे इति यावत्, सुगन्धिं पुण्यकर्माणं
लोकेश्वरसमर्थं, पुष्टिवर्धनं पुष्टिमार्गस्याष्टाक्षरोपासनामार्गस्य
वर्धनं प्रवर्तय, पुण्यकर्मत्वारपुष्टिवर्धनं पुष्टिवर्धनत्वात्पुण्यकर्मेति
मियो हेतुहेतुमद्भावं व्याचरयी, स पृच्छते यथमष्टाक्षरोपा-
सनामार्गं पुष्टिशब्दार्थं । वेदस्यमष्टाक्षरं कुत्र पठितं । गाय-यु-
पामनामार्गं कुतो न पुष्टिः । किं त्यक्त्वा गायत्री । किं नाधि-
गता । किं नाधिकारी त्वं । तथा तु लेखनीयं यथा घेदावमानो
न स्याद्विजेतारब्धः । किं चामन्त्रविच्छेदव्याख्यायाममन्त्रविच्छे-
दवाधाऽष्टाक्षरानभिज्ञ इति व्याख्यातः, तत्र गाय-यनभिज्ञ इति
व्याख्याने कुतो लेखनी निरुद्धा । किं गाय-या द्विजत्वं न लभ्यते ।
किं लभ्यतेऽष्टाक्षरेण, येन आद्याधिकारिता स्यान् । कुतस्तवायं गाय-

१ व्यवहारे चरितायानां ततएव चोत्तमाणां भेदवाक्यानां तत्र निरवकाशे
नाभेदवाक्येनापवादेन बाधः । इदमेवच व्यवहारस्यानित्यत्वे परमाधतताबाध-
शरत्वे प्रमाणम्

ज्यामनादरः । कुतोऽयमष्टाक्षरादरः । अस्मदुपास्यप्रतिपादकत्वादिति चेत्, किं न प्रतिपादयति गायत्री त्वदुपास्यं देवं ॥ नन्वष्टाक्षरोऽस्मत्सिद्धान्तं प्रतिपादयतीति चेत्, किं गायत्र्या नास्ति तव सिद्धान्तः । कोऽयं गायत्र्यसंमतस्तव सिद्धान्तः । कोऽसि त्वं द्विजोऽन्यो वा । द्विजो भूत्वापि वेदं नाद्रियसे । तथा मा कुरु । द्विजत्वे स्थिरीभूतेन वैदिकोष्वा रजनीयः । भवत्सदृशैः पण्डितैः शोभामाप्नुयाद्वेदमार्गः कल्पतरुणेव देववाटी, पाटीरवत्परिमलोपि व्याप्त्यान्महीं, कलहोऽपि शाम्येत । किं बहुना, त्वमेव पुष्टिवर्धनो भविष्यसि सुगन्धिकयम्बकश्च । केयं वेदस्य दुर्दशा, स्वकीयैः परकीयैश्च पीडयितव्यः । किं वेदाद्बहिरेव गम्यतेऽष्टाक्षरगेहे । किं परावृत्यते चतुर्विंशत्यक्षरागेहं प्रति । यदि परावृत्तिस्तर्ह्यष्टाक्षरेण किं । यदि बहिर्गम्यते किं गायत्र्या दोहनासमर्थगवेव । इत्थं व्याख्याने कोऽपराधः, पुष्टिवेदः स्वतःप्रमाणत्वाद्वितोषदेशाच्च, तस्य वर्धनं प्रवर्तकं, सुगन्धि यशस्विनं, त्र्यम्बकं श्रीशंकरमवतीर्णं वेदमार्गस्थापनाय, यजामहे पूजयामहे वेदमार्गस्थापनकर्मणा तुष्टा इति । सांप्रदायिकोऽर्थस्तु निरुक्ते निरूपितस्ततो द्रष्टव्यः ॥ ननु कः संप्रदायो वराकः, पण्डितैर्बहुदर्शिभिर्यथेच्छं व्याख्यातुं शक्यते व्याकरणादीनां तत्रैव साफल्यादस्मत्पाण्डित्यस्यापि च, तस्माद्वेदव्याख्याने सर्वे पण्डिताः संस्कृतभाषाभिज्ञाः काव्यादिष्विव स्वतन्त्रा इति चेत्, युक्तमेतत् प्रागल्भ्यं, पण्डितान्विहाय कुत्र तिष्ठेन् । परमेतद्विचार्यते संस्कृतभाषा किं स्वयंलब्धोक्तं संप्रदायात् । स्वयंलभे न मार्गः संप्रदायादिति वक्तव्यं तथा व्याकरणमपि । संप्रदायादिति वचने को हेतुः । तत्तत्परिभाषायाः संप्रदायाधीनत्वादिति चेत्, वेदपरिभाषा किं मार्गं पतिता । ततः संप्रदायाधीन एवार्थो वेदस्य । काव्यश्लोकोऽपि न व्याख्यातुं शक्यते यथेच्छं, यावच्छ्रूयते कवेरभि-

गत्वा च किं करिष्यसि । श्रूयते प्राक् श्रीरामचन्द्रो जगामेति ।
 कस्मै प्रयोजनाय केन साधनेन । तत्रस्थेन केनचिद्रक्षसाऽपहृतां
 भार्यामन्विच्छन् स्वप्रथितसेतुनेति चेत्, दत्तमुत्तरं श्रीरामच-
 न्द्रेण । कस्मादयं प्रश्नः गत्वा च किं करिष्यसीत्यस्योत्तरमवशिष्टं ।
 अस्मादयं प्रश्नोऽस्ति मम दिदृक्षानिषेधश्च श्रूयते “द्विजस्याद्यौ
 नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः” इति । नानेन वचनेन गमनं
 निषिध्यते किंतु संग्रहो निषिध्यते गनस्यागतस्य वा । तत्र नौयानं
 निमित्तं, अतो नावा न गन्तव्यं । तर्हि सेतुना गन्तव्यं । न गतव्यं
 तेनापीति श्रीरामामिप्रायः, अतएव छिन्नः सेतुस्तेनैवेति श्रूयते ।
 एतेनासंग्रहपक्षो बलवानिति गम्यते । द्विजस्येति गन्तुर्विशेषणान् ।
 द्विजत्वबाधकमपि गम्यते गमनं । “अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रम-
 मगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥”
 इति यथा देशविशेषाणां द्विजत्वबाधकता दृष्टा तथा द्वीपान्तरग-
 मनस्यापीति । इयांस्तु विशेषः कचित्संस्कारेण ग्रहणं कश्चिन्नेति ।
 द्वीपान्तरस्थैरुभयैरपि गतागतः पुरुषो न संग्रह्य इति स्यद्वीपा-
 न्यद्वीपस्थेषु न प्रवेष्टमर्हति, निषेधस्य सामान्यविषयत्वात् । दृश्यते
 च तथा, तस्मात् दिदृक्षाशान्तिरेव समञ्जसा । नन्वर्जुनोऽपि सेतुं
 विना जगामेति श्रूयतेऽश्वमेधे । तर्हि तदा विमानान्यपि श्रूयन्त
 आसन्निति । गच्छतु नावाऽन्येन वा यानेन तथापि प्राप्तं गमनं
 वैधं दिग्विजयं विनाऽश्वमेधासंभवात् । श्रीरामचन्द्रो दुष्टनिग्रहाय
 सेतुनाऽर्जुनो विजयाय जगामेति राजधर्म उपन्यस्तः, नेदमुदा-
 हरणं सर्वजनगमनप्रयोजकं । उर्वरितं च त्वं गत्वा किं करिष्य-
 सीति प्रश्नस्य प्रतिवचनं । उपन्यस्तवचनस्यार्थस्तु गन्तव्यगमना-
 वधि द्वीपस्थैर्नौयातुर्द्विजस्यासंग्रह इति । सेतुना विधिना वा
 गतयोर्धनुर्धरचूडामण्योः श्रीरामार्जुनयोर्नोपन्यस्तनिषेधविषयता ॥
 ननु द्विजकृतसमुद्राधिकरणकनौकायानस्य निषेधविषयता विधि-

वाह्यस्य, तथापि यदि विद्याधनादिसंपादनं तदधीनं तदायं निषेधो दुर्बलः फलस्य दृष्टविषयत्वाभिपेक्षस्य चादृष्टविषयत्वादिति चेत्, निषेधानामयं मुख्योऽवकाशो यत्रावश्यं प्रवृत्तिसंभवः । किंच विद्याधनादिकमस्मादेव द्वीपात्तत्र गच्छति तस्मादत्रैव संपाद्यं बुद्धिविभवे । तदभावे तु नात्र तत्र वा । अतएव द्वीपान्तरस्यैव संपाद्यते धनं विद्या वा । न तत्र काचिद्विद्या द्विजसंपाद्या दृष्टचरा, शिल्पिसंपाद्या तु दृष्टचरा द्वीपान्तरे, अतएव तैरपि शिल्पं प्रदर्श्यते यत्र तन्नुवायान्वष्ट्रलोहकारतक्षादीनामधिकारः । नापि तेषां गमनं निषिध्यते ॥ ननु धनार्थं शिल्पशिक्षणार्थं वा द्विजानामस्त्यधिकार इति चेत्, द्विजत्वाविरोधे सति निर्वाधोऽधिकारः । नहि श्रीरामार्जुनाभ्यां द्विजत्वमपहारितं, संपादितं च संपादनीयं, तस्मादुपन्यस्तवचनस्य श्रीरामार्जुनयोश्च द्विजत्वं नापनेतव्यमित्येवाभिप्रायः । नहि शिष्टाचारः शास्त्रं वा लाभं निरुणद्धि किंतु हानिं ॥ ननु नौयानं यदि प्रत्यवायस्तर्हि प्रायश्चित्तमपि, तदा संप्रहाभावः कस्मादिति चेत्, जातिनिष्ठानामियमेव परिपाटी यदन्यसंसर्गसंसक्तपरित्यागो यथा पक्ष्यादिषु द्विजेषु मर्कटाद्यद्विजेषु च प्रसिद्धः ॥ ननु पक्ष्यादिदृष्टान्तो मानुषाणामयुक्तो विवेकाधिकानामिति चेत्, युक्तमुपन्यस्तं । किं स्वस्वजातिविवेको न विवेकः । यथा विषामृतविवेकोऽन्यत्र मानुषेभ्यः प्रसिद्धोपि मानुषनिष्ठो विराजते, तथैवायं जातिविवेकः ॥ ननु नास्ति जातिः । किं त्वयि, किं ब्रह्माण्डे । मन्यते च सा सर्वैः स्वस्वनिष्ठा काचित् । यथा त्वया मनुष्यत्वं, तथा ब्राह्मणत्वादयोप्यन्यैः । यो हि यां जातिमात्मनि मनुते स तज्जातिहीनं न प्रवेशयति स्वजातौ । यथा, मानुषाः पशून्यान्वा । तस्माज्जातिबाधकसंग्रहे द्वीपान्तरगमनं गणनीयं, ततोऽस्य प्रभस्योत्तरं शास्त्रनीत्यसंमतं द्वीपान्तरगमनमिति । जातिबाधकमिति

शास्त्रं । जात्यसंगतं न कर्तव्यमिति नीतिः । ज्ञानक्रियाविशेषादंका-
रविशेषाभिव्यङ्ग्या जातिः । निमित्तवैपरीत्ये निमित्तवैपरीत्यमिति
नियमः । सति बलवति निमित्ते स्वावाधकनिश्चये क्षत्रियैः शास्त्रम-
वलम्ब्य गन्तव्यं द्वीपान्तरमिति श्रीरामार्जुनयोरभिप्रायः । एवमेव
वसिष्ठादिमहर्षीणामभिप्राय उद्दनीयः । गत्वा त्वं किं करिष्य-
सीत्यस्योत्तरं तु प्रार्थनीयमेव वंशोत्तंसानां । यतोयं न्यायः परगृहं
सहसा न प्रवेष्टव्यमिति मर्यादामङ्गलम् ॥

वस्तुतस्तु—परदेशी न विश्वस्यः स्वहृद्यं न प्रकाशयेत् ।

जातिधाधा न कर्तव्या न कुर्यात्कुलदूषणम् ॥ १ ॥

इति नीतिचतुष्टये सकलसंमते किमनेन द्वीपान्तरगमनप्रश्नोत्तर-
प्रपञ्चेन ।

द्विजो अद्विजसंसर्गाददत्ते गृहतेऽप्यवा ।

द्विजत्वमद्विजत्वं वा तस्मात्सङ्गो न पावनः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकानार्यभैरवस्यधामनिवासिध्रीकृष्णानन्द-

सरसतोविरचितः द्विजत्वलिङ्गनिर्णयः समाप्तः ।

सन्ध्याव्याख्या ।

जय सच्चिदानन्द ।

मङ्गलं त्रिषु कालेषु त्रिषु लोकेषु कर्मसु ।

त्रिषु वर्णेषु यस्यास्तां सन्ध्यां वन्दामहे वयम् ॥ १ ॥

अथ सन्ध्यां व्याख्यास्यामः । आचमनाच्छुद्धाप्रवेशः प्राणाया-
माद्वीर्यस्मृतिटामो मार्जनाच्छौचसिद्धिः पीडानिवृत्तिश्चाधमर्षणा-
त्पापनिवृत्तिस्तेन कर्तव्यकर्मप्रतिबन्धनिवृत्तिरर्घ्यप्रदानादीश्वरानु-

१ अद्विजो द्विजसंसर्गाददत्ते गृहते नवा । द्विजत्वमद्विजत्वं च हीनत्वमिति
निर्णयः । १ । दुग्धं मदिरया मिश्रमशुद्धं मदिरा ननु । दुग्धसंज्ञादुग्धेच्छुद्धा
रीतिरेषा प्रसर्पिणी । २ ।

संधानसमर्हणे जपात्तेनैक्यानुसंधानमुपस्थानात्कृतस्य कर्मणः स्वस्य च रक्षणमभिवन्दनात्संप्रदायशुद्धिरीश्वरार्पणात्कर्मसमृद्धिः । इति प्रथमः खण्डः । परमेश्वरः प्रपञ्चायाभिन्ननिमित्तोपादानमिति गायत्रीसगुणध्यानं स्त्रीरूपेण व्यक्तं स्त्रीपूत्तरोत्तरमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं पारमार्थिकं रूपं तत्त्वार्थवर्णात्मत्वं सा संधिकालोपास्यत्वात्सन्ध्या देवतारूपा क्रियारूपा कालरूपा च गायत्रीछन्दस्कमञ्जप्रतिपाद्यत्वाद्गायत्री तथा देवताप्रतिपादको मन्त्रोपि गायत्री शब्दा एवार्था अर्था एव शब्दाः सृष्टये स्त्रीरूपा मोक्षायामरूपा तामुपास्य लोकवन्धा भवन्ति भवन्तीत्याह कृष्णानन्दसरस्वती । इति द्वितीयः खण्डः । वैदिकपद्धतिपरिशिष्टम् ।”

गायत्रीस्तोत्रं (षष्ठं पदम्) ।

यस्मिन्दृष्टे नैव दृश्येत विश्वं यस्मिंल्लब्धे नैव लब्धव्यशेषः ।
यस्मिञ्ज्ञाते नैव वेद्यान्तराशा गायत्र्यर्थं पञ्चवक्त्रं प्रपद्ये ॥ १ ॥
या गायत्री नामधेयं महार्थं सार्थं कर्तुं संप्रविष्टोपनाये ।
मार्गे मन्त्रान्सर्वतो दर्शयित्वा तारे लीना सर्ववेदार्थदीपे ॥ २ ॥
श्रोतव्यं मे वाक्यमेतत्समस्तैर्वर्णैर्भाव्यं स्वाश्रमप्राप्तचिह्नैः ।
तेभ्यस्तुप्येच्छंकरः श्रीहरिर्वा प्रष्टव्यो वः श्रीगुरुः स्वैर्विनीतैः ॥ ३ ॥
गायत्री चेत्सन्मयाप्ता क्रमेण सा संजप्ता कर्मशुद्ध्या द्विजेन ।
सा विज्ञाता गोपिता संप्रदायात्किं नो दद्याद्वेदमाता मता चेत् ॥ ४ ॥
बुद्धावीशारोहणं कर्म तस्याः सा चेत्त्यक्ता त्यक्त ईशो द्विजेन ।
यस्यां सर्वा देवताः संप्रविष्टाः सर्वात्मानं मन्त्रराजं प्रपद्ये ॥ ५ ॥
विष्णुः शंभुर्भास्करो विघ्नराजो या वा का वा देवतास्या विभूतिः ।
सैकोपास्या वेदमार्गैकनिष्ठैः क्षीराब्धौ किं दुग्धभिक्षाप्रयासः ॥ ६ ॥
नेयं लभ्या मानुषाणां ज्ञाप्यां गङ्गाशब्दो मानुषत्वैकहेतुः ।
यस्या लब्ध्यै वैदिकाग्रेसराणां वंशे वेदैः संस्कृते जन्महेतुः ॥ ७ ॥

मन्त्रैः किं तैर्यः प्रतीक्ष्येत देवी गायत्र्यंवा संग्रवेष्टुं द्विजेषु ।

देवैः किं तैरग्निना पुष्टिमद्भिस्तस्माद्भस्मोद्भूतैः सा निषेव्या ॥ ८ ॥

दत्तं भस्म श्रीत्रिपादाम्बयैतज्यद्वेष्टेः शेषरूपं स्वरूपम् ।

तस्माद्भस्म प्रोच्यते भासनाच्च भूतिर्गायत्र्यम्बवैक्यान्निपुण्ड्रम् ॥ ९ ॥

ज्ञेवोऽन्यो वा यां विना किं द्विजः स्यात्

ज्ञेवोऽन्यो वा दीक्षया वेदमातुः ।

तस्माच्छेवो वैष्णवोऽन्येषु गण्यो

गायत्र्याप्ता ब्रह्मता वेदमान्या ॥ १० ॥

भेदापोहव्यापृतिं सा विभर्ति ध्यानैर्भिन्नैर्ध्याननिष्ठैकवेद्याम् ।

तस्मान्नामान्यत्र संयान्ति सर्वाण्यस्यां निष्ठा शांभवी वैष्णवी च ११

लोकस्यास्ते विष्णुरुद्रादिदेवाः

कैश्चित्कामैः कैश्चिदेवाधिकारैः ।

गायत्र्याप्ता भूतयः सेवनीया

गायत्र्यां ते सेविताः संभ्रमेण ॥ १२ ॥

ब्रह्मत्वं चेदानुकामोऽस्युपास्त्र गायत्रीं चेह्लोककामोऽन्यदेवं ।

कामो ज्ञातः स्वीयपादप्रवृत्त्या वादः को वा रुषिहीने प्रवृत्तिः १३

बुद्धेः साक्षी बुद्धिगम्यो जपादौ गायत्र्यर्थः सोऽनघो वेदसारः ।

तद्वद्वैव ब्रह्मतोपासकस्याप्येवं मन्त्रः कोऽस्ति तन्त्रे पुराणे ॥ १४ ॥

जात्यश्वः किं जातिमातुं सकामो गत्यभ्यासात्स्पष्टतामेति जातिः ।

ब्रह्मत्वाप्तौ कः प्रयासो द्विजानां यद्गायत्र्या व्यज्यते चाष्टमेऽब्दे ॥

ब्रह्मत्वस्य ख्यापनार्थं प्रविष्टा गायत्रीयं तावतास्य द्विजत्वं ।

कर्णद्वारा ब्रह्मजन्मप्रदानादुक्तो वेदे ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठः ॥ १६ ॥

एषा निष्ठा दुर्लभा मर्त्यबुद्धौ तस्माद्लोके वैष्णवाः शांभवाश्च ।

भिन्नं भिन्नं मार्गमास्थाय वेदं क्षामं कुर्वन्त्यास्तिकच्छद्यनेमे ॥ १७ ॥

पक्षिद्वन्द्वं विद्यते स्वस्वदेहे भोक्तारं सा ध्यानमाचष्ट एतत् ।
 यावत्क्षीणा भोक्तृता स्यात्ततस्तु ज्ञात्वा ब्रूयाद्ब्रह्मतां स्वस्य विद्वान् ॥
 गायत्र्यर्थं नो विजानाति कश्चित्तस्मादन्यं देवमाह द्विजोऽपि ।
 विज्ञातश्चेत्सर्ववादस्य शान्तिर्भुक्तिर्हस्ते गायमानस्य मन्त्रम् ॥ १९ ॥
 भस्मान्तं चेद्विश्वमेतत्समस्तं भस्मोद्भूतं भस्म संभासते च ।
 तस्माद्ब्रह्म प्राहुराद्यैर्वचोभिर्वेदास्तस्माद्ब्रह्म लिङ्गं द्विजानां ॥ २० ॥
 इति श्रीशंकराचार्याभिप्रायः कृष्णभिक्षुणा ।
 वर्णितस्तेन गायत्री विभूत्या सह नन्दतु ॥ २१ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं
 गायत्रीस्तोत्रं सपूर्णं ॥

तत्तत्तत्क्राङ्कमीमांसा (सप्तमं पदम्) ।

यन्नामस्मरणं नृणां सकलाद्यौघनाशनम् ।

यस्य ध्यानं धर्ममेघस्तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥ १ ॥

इह खलु सकलकौतुकसंभृते जगति नृत्यति श्रीः सर्वेषां पुरतः,
 तां भजन्ते भुञ्जते च सर्वे जन्तवः अन्धा इव तारतम्येन, यमा-
 नन्दमाचक्षते विचक्षणाः सोऽधिगन्तव्य इति सर्वेषामभिमतं । न
 तावत्पशुपक्ष्यादिषु तदधिगमसंभवः शास्त्रसमधिगम्यत्वात्तस्य
 परमात्मरूपस्य । ततस्तत्राधिकारिणस्तिर्यग्बहिःप्रकृतयो मनुष्या
 इत्यनवयवम् । तत्र च चत्वारो वर्णा व्यवहारधर्मज्ञानरक्षार्थं विभ-
 क्तास्तेषु त्रयो वेदाधिकारिणः, एकः सेवापरायणः पुराणाधिका-
 रीति । तत्र त्रयो वर्णा वैश्यक्षत्रियब्राह्मणा वैदिकधर्मानुसारेण
 तारतम्येनोत्तरोत्तरोत्कृष्टभूमयः श्रुतिसंमताग्निहोत्राद्यनुष्ठाननिष्ठा-
 पक्वद्वय उपनिषद्भिस्तमानन्दं मीमांसन्ते । शूद्रस्य तु त्रैवर्णिकसे-

वापरायणस्य परमात्ममीमांसानधिकृतस्य भक्तिरेव गरीयसीति भक्तिमार्गं सप्रशंसं प्रवर्तयामासुः पुराणानि तन्त्राणि च । तान्यपि प्रमाणानि वेदानुमतत्वादविगीतशिष्टाचाराश्च । चत्वारोऽपि वर्णास्तारत्न्येन प्रतिष्ठिता ऊर्ध्वलोकमाजः प्रमाणानुसरणतारत्न्येन फलभेदभाजश्च । तत्र त्रयो वेदे दीक्षिताः, एकोन्यत्र, ते यथा यथाध्वानमारुहृस्तथा तथा फलं भेजिरे । तत्र वैदिकोऽध्वा सर्वालताप्रतिपत्तिरूपमोक्षांतः, पौराणिकोऽध्वा तु सगुणसाक्षात्कारान्त उपासनाप्राधान्यादधमाधिकारिविषयत्वाच्च । यस्तूभयपरिच्युतः स तन्त्राध्वाधिकृतश्चतुर्थो वा भक्तिप्राधान्यात् । द्विजानां तु वैदिकदीक्षया संपाद्यसंपादनात् तन्त्रापेक्षा । तन्त्राप्यपरितुष्टानां तान्त्रिकदीक्षायामनिपिद्धायामधिकारः । तथा च वैदिकाः पौराणिकास्तान्त्रिका मिश्राश्चेति चतस्रो मित्राः पंक्तय इति । शास्त्रपद्धतिर्गृह्यसंमता । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुभूतायामपि तान्त्रिकदीक्षायामधीक्षितस्य प्रत्यवायदर्शनान्नावश्यकी, वेदस्तन्त्रयोरेकतात्पर्यात्, द्वयोरप्येकोपनिषत्त्वाज्जीवो ब्रह्मेति । चत्वारो वेदाः स्वतःसिद्धाः, चतुःषष्टिस्तन्त्राणि शिवप्रोक्तानि स्वतःप्रमाणानि, वेदेन सह सिद्धत्वात्तन्त्रत्वं, सहसिद्धे तथाप्रयोगात् । पाञ्चरात्राणि तु हयग्रीवनारदादिप्रणीतानि तन्त्रनामधेयानि परतःप्रमाणानि । यामलानि तु तन्त्राङ्गानि । वेदस्तन्त्रमिति यमलं युगं, तत्संयन्धाद्यामलानि तदधीनप्रामाण्यात् । तस्माद्वैदिक्यस्तान्त्रिक्यः पौराणिक्यो वा दीक्षा अनेकविधा अप्यधिकारभेदव्यवस्थिता इति दीक्षाविदां परिनिष्ठितानामभिप्रायः । यामु पक्काः परमात्ममीमांसामातन्वन्ति लभन्ते च निरतिशयानन्दरूपां मोक्षश्रियम् ।

तत्र कश्चिद्वैष्णवैकदेशी मुद्राङ्कनं श्रौतं मन्वानश्चातुर्वर्ण्यं तन्त्राधिकृतमिति ग्राह्यं । तन्नायं विचारः । श्रौतत्वं न चातुर्वर्ण्यव्यापकमश्वमेधादावतिप्रसङ्गात् । नापि चातुर्वर्ण्यं श्रौतत्वव्यापकं शूरे-

प्वतिप्रसङ्गात् । नहि शूद्रा वैदिके कर्मण्यधिकृताः । दृश्यन्ते च कौश्विकक्रेणाङ्किताः शूद्राः । यद्ययं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्योत्सर्गस्तदा शूद्रेषु चारिताभ्यात् द्विजान्सामिकान्भस्मधारणाधिकृतान्न व्याप्तुमर्हति विशेषेण भस्मधारणशास्त्रेण बाधात् तत्रकौण्डिन्यवत् । अतएव “एकजातेरयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्” इति स्मृत्या व्यवस्थापितं । एकजातिः शूद्रः उपनयनाभावात् । “यथा श्मशानजं काष्ठं सर्वकर्मसु गहितं । तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मबहिष्कृतः ।” इति सामिकेषु निन्दितं च । विप्र इति द्विजातेरुपलक्षणं सामिकत्वसाम्यात् ।

अस्त्वेतत्सर्वं श्रौतत्वमेवासिद्धं चक्रधारणस्य । यदुदाहरन्ति “अतस्ततनूर्न तदामो अभुत” इति तत्र प्रमाणं तदसिद्धम् । अत्र मर्चं वैष्णवैश्चक्रेणेत्यध्याहृतं, पाशुपतैस्त्रिशूलेनेति । एतदुभयं तन्त्रमूलं न श्रुतिमूलं, अतो न श्रुतिव्याख्यायामुपकरोति, ततस्तपसेति श्रौतैरध्याहृतं योग्यत्वात् । तस्मान्नायं मन्त्रश्चक्रप्रतिपादकः । (यच्च) “स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् सुश्लोकमौलेर्वर्माण्यमिना संदधते” इति शतपथश्रुतिं “प्रतद्विष्णो अञ्जचक्रे सुतप्ते जन्मान्भोधीतर्तवे चर्पणीन्द्राः । मूले धाहोर्धन्ये पुराणा तु लिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्त” इति सामश्रुतिं च वैष्णवोपन्यस्तां प्रत्याचख्यौ पृथ्वीचन्द्र इति कमलाकरो निर्णयसिन्धौ, अतश्चक्राङ्कनं व्यामोहमात्रमिति शूद्रोऽपि न तत्राधिकारी । किञ्च चक्राङ्कनं श्रौतमस्तु तथापि किमिदं श्रौतेनोक्तस्मार्तनाथ लौकिकेन वह्निना साध्यं । पक्षत्रयेऽपि यतिप्रसङ्गचारिप्रभृतीनामन्त्रिकानां नाधिकारः कर्मणोऽग्निसाध्यत्वात् । सत्यप्यधिकारे गृहस्थानां वैतानिके गृहे वा सूत्रेऽसंप्रदायचक्राङ्कनस्य न श्रौतत्वं नापि स्मार्तत्वं । तथा सत्यपि श्रौतरत्नात्वाग्निसाध्यत्वे वक्ष्यमिसाध्यं तस्मिन्समिन्नेव विनियुक्तं स्यात्ततो न साधारणाधिकारिषु

प्रवृत्तं । लौकिकेन चेत्, कथं श्रौतत्वमस्य । श्रुतिप्रतिपाद्यत्वा-
च्छ्रौतत्वमिति चेत्, प्रतिपादकश्रुतीनां तप्तमुद्राग्रहणे वितियो-
गादर्शनादितिकर्तव्यतायाश्चादर्शनाद्ब्राह्मणे सूत्रे वा । तस्माद-
वैदिकं तप्तमुद्राग्रहणम् । अस्तु वा तथा । तथापि परपदप्रा-
प्तिप्रतिबन्धकामत्वनिवृत्त्यन्तं दाहे तत्क्षणे मरणप्रसङ्गादाचार्या-
भाष्यप्रसङ्गाच्च संप्रदायविच्छेदापत्तिप्रसङ्गः । एकदेशदाहे आ-
मत्वानिवृत्त्या परपदलाभानधिकारादाहदुःखमात्रानुभवेन कार्ता-
र्ध्यप्रसङ्गः । संपूर्णभर्जनारोपेऽप्यारोपितसामग्र्याऽनारोपितपदारो-
हणं दुर्घटं । ततो व्यर्थं एष प्रयासो यद्वैदिकत्वप्रति-
पादनं तप्तचक्राङ्कनस्य । उक्तहेतुमिरवैदिकत्वादेव तत्र पाश्चरात्रं
हायधीवं नारदीयं वा प्रमाणमिति तेन वैष्णवेनोरतीकृतं, अन्यथो-
क्तानुवादेनाप्रामाण्यापत्तेः । प्रामाण्याङ्गीकारे वेदवाहाविषयत्वं ।
अतएव कृतमुद्राग्रहणस्य दासान्तं नाम निर्विशतिं त्रैवर्णिकवाह्यं ।
प्रामाण्यानङ्गीकारे सर्वथा हस्ताद्वलितम् ।

ननु स्मृतीनामिवैकवाक्यत्वं वेदेन तज्ज्ञाणामपीति चेत्, स्मृत्या
चक्राङ्कितानां कर्मानधिकारनिर्देशाद्वैदिकविषयत्वं स्पष्टमुक्तमतो
नैकवाक्यता वेदेन पाश्चरात्रादितत्रोक्तचक्राङ्कनशास्त्रस्य । किंच
किं फर्मशास्त्रेणोक्तं ज्ञानशास्त्रेण चक्राङ्कनशास्त्रस्यैकवाक्यता ।
नाथः, तदङ्कितस्य सर्वकर्मवहिष्कृत इति नित्यनैमित्तिककाम्य-
प्रायश्चित्तवहिष्कृतत्वात् । न द्वितीयः, अङ्कनस्य फर्मरूपत्वेन
प्रमाणकोटावनिवेशात् ॥ ननु “अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं
यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तमुद्रादिधारणम् ॥” इति पद्मपुरा-
णात्, तथा “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । नद्वय-
चक्राङ्किततनुस्तुलसीमंजरीधरः । गोपीचंदनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ।”
इति काशीखण्डाच्च चक्राङ्कनं स्मार्तं नित्यं मनुष्यसाधारणं सक-
ल्पातकशमनं सिद्ध्यति इति चेत्, कर्णं दत्वा शृणु तदपोहं ।

“यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः । स सर्वयातनाभोगी
चण्डालो जन्मकोटिषु । द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुं नरः ।
संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्रतुर्दश ॥” इति बृहन्नारदीयात्
मनुष्यसामान्ये ब्राह्मणादिविशेषे च चक्राङ्कननिषेधः, तस्य तत्सं-
सर्गिणश्चानर्थः स्फुटः । “शङ्खचक्राङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥ शङ्खचक्रे मृदा यस्तु
कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥”
इति विष्णुस्मृतेरङ्कनस्य शूद्रधर्माभिधानाद्विजाधर्मत्वमुक्तं, तं
स्यधर्मं मन्यमानस्य द्विजस्यापि वैदिकदीक्षाविधुरसाम्यप्रदर्शन-
पुरःसरं वैदिकधर्मात्प्रच्यावनं च स्पष्टं । किंच “यथा श्मशानजं
काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु
गर्हितः ॥” तथा “शिवकेशवयोरङ्गाञ्छूलचक्रादिकान् द्विजः ।
न धारयेत् मतिमान्वैदिके वर्त्मनि स्थितः ।” इत्याश्रलायनवच-
नाभ्यां कर्मानर्हकाष्ठदृष्टान्तोपष्टम्भेन चक्राङ्कितविप्रस्य सर्वकर्मा-
नर्हत्वमुक्त्वाङ्गधारणस्य वैदिकदीक्षाविरोधिता स्पष्टमुक्ता । तस्मात्
त्वदुक्तवचने ब्राह्मणशब्दो वेददीक्षाच्युतब्राह्मणपरः । अतएव
यथा तथेति दृष्टान्तोपि स्वरसतः संगच्छते । यथा वेददीक्षारू-
ढस्याग्निहोत्रवेदाध्ययनादिनित्यं, तथा तदनारूढस्याङ्कनं नित्यं
तदितरोपायासंभवात् । अतएव त्वदुक्तद्वितीयवचने इतरशब्दः
स्वस्वदीक्षाच्युतपरः । अतएव “तदर्थं कुतः” इति दीक्षाच्युतिरू-
पमर्थं कुत इति फलनिर्देशः संगच्छते । परंतु पङ्क्तिभिर्नैव, वच-
नान्तरे “स शूद्रवद्वहिष्कार्यः” इति पङ्क्तिनिषेधात् । अतएव
पक्षद्वयवचनानामेकवाक्यत्वं । भिन्नवाक्यत्वे मिथः प्रामाण्य-
व्याघातात्पुत्रापि न सिद्ध्यति चक्राङ्कनं । एकवाक्यत्वे दीक्षाच्यु-
तपरत्वं चक्राङ्कनस्य, नष्टोद्धाररूपत्वात्पुनरुपनयनवत् । नच
विधिवचनानुरोधेन निषेधवाक्ये लक्षणा वक्तुं शक्या, निषे-
धोद्देश्यतावच्छेदककोटौ “वैदिके वर्त्मनि स्थितः” इति द्विजवि-

शेषणात् । तस्मान्निषेधवाक्यमनुरुन्धानं विधिज्ञतमपि सामान्यतः प्रवृत्तं संकोचमापद्यते, न निषेधो विध्युद्देशकदेशविषयत्वात् । तस्माच्छूद्रब्राह्म्यादिविषयं तप्तमुद्राधारणमिति सिद्धं, त्वदुपन्यस्त-श्रुतीनामनुपलम्भात् उपलम्भेऽप्युपन्यस्तस्मृत्यनुरोधेन ब्राह्म्यादिवि-
षयत्वौचित्यात् । अथवा ब्राह्मणविषयत्वाग्रहे निषेधस्मृत्यनुरोधेना-
ग्निनाग्निधीजेन योजितानि सुश्लोकमौलेर्बर्माणि जगन्मङ्गलादिकव-
चानि संदधते इति शतपथार्थः । इत्थं सामवेदेऽपि आयुधन्यासो
वर्ण्यते मुतसेऽग्निधीजसंयुक्ते अञ्जचक्रे शङ्खचक्रे दधन् न्यस्यन्नित्यर्थः ।

किं बहुना, यत्रशतकल्पिताऽपि श्रुतिरर्थान्तरपरायणीकृता
निषेधस्मृत्या । तस्माद्यथासं दीक्षिताः पक्मानसा मीमांसमाना
लभन्ते नित्यापरोक्षां निरतिशयानन्दरूपां मोक्षधियमिति शिवम् ॥

ध्याननिर्धूतपापास्तु वैष्णवा मोक्षभागिनः ।

अन्तर्बहिस्तापशून्या जयन्ति जगतीतले ॥ १ ॥

दीक्षा एव पशुत्वस्य सहजस्य निवर्तिकाः ।

तस्मात्पशुपतेः शिष्याः सर्वे श्रीशंकरस्य हि ॥ २ ॥

रामचन्द्रादिभूवर्षे शालिवाहस्य गोंडले ।

तप्तचक्राङ्गमीमांसा कृष्णानन्देन निर्मिता ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण

श्रीवैवल्यधामनिवासिना श्रीकृष्णानन्दमिश्रिणा विरचिता

तप्तचक्राङ्गमीमांसा समाप्ता ॥

१ नैतत्कर्म वैदिकं बहुना वैदिकानां विरोधदर्शनात्, वैदिकत्वे हीतरोपनयना-
दीनामिव विरोधस्य विरुद्धत्वात् । केपादिदेव चिन्तनीयचरित्वाचाणां सामिनि-
वेशं प्रवृत्तिदर्शनाच्च नैवविषं वैद्यमन्यत्विधित्कमांस्ति यत्रेत्थं परिपन्थिनो स्यः
पशून्, किञ्चित्कर्मप्रवृत्ता अपि विद्यता उपलभ्यन्ते । तथाहि—केचनानुदिनं नाति-
तप्तेन चक्रादिना दहन्ते, केचन च प्रति मासं वर्षं गुरुदर्शनेन वा दहन्ते, केचन तु
सकृदेवातिव्रतेन चक्रादिना वृषोत्तमं वृषदाहं दहन्ते, केचन हि शीतेन चन्दना-
यदुत्तिनेन तनुना चक्रादिना कामचारतोऽङ्किता भवन्ति । विस्तरस्तु अन्यत्र.

स्त्रीरत्नप्रस्तावः (अष्टमं पदम्) ।

धर्मनीतिज्ञहस्ताब्जविकासायोदयाचलम् ।

रत्नप्रस्ताव आरूढस्ततो वर्णक्रमः स्फुटः ॥ १ ॥

नमो धर्माय गम्भीररूपाय सकलाप्तये ।

यद्विज्ञानाय लोकेषु विद्याः सर्वाः प्रतिष्ठिताः ॥ २ ॥

यद्विज्ञानात्सुखं सर्वमक्षया कीर्तिरुत्तमा ।

यदज्ञानान्नरो नूनमधोऽधः पातमृच्छति ॥ ३ ॥

शास्त्रतन्त्रो लोकतन्त्र इति द्वौ संगतौ पथि ।

लोकतन्त्रं शास्त्रतन्त्रो वक्ष्यति श्लक्ष्णया गिरा ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमं लोकतन्त्र उवाच—दृष्टं ब्रह्माण्डमण्डले स्त्रीनाम रत्नं, लज्जाज्योतिषा महर्घं, आसेचनकं, महतामपि मोहकं, समुत्पादक-धारकयोर्भूषकं, मर्यादामतिलह्वं भोक्तृदूषकं, स्वसमानजातीनाम-नेकसद्गुणानामनर्घरत्नानामुत्पादकं, शीलसंस्तुतं, धिक्कृतैरप्यमिल-प्यमाणं नासाभरणमिषेण मुक्तावज्रवैदूर्यस्वर्णादिगन्धाधिकृतं, वशी-कृतकामदासं, कामपरवशहृदावासं, सकलब्रह्माण्डमूलं, मारितमह-र्षिवृन्दमन्दहासं, मुखोपमादासीकृतचन्द्राब्जद्वयमद्वयं, किं बहुना पामरजनैरविदितानन्तसद्गुणं, यद्दानं दातुरनन्तश्रेयसे, प्रतिग्रहीतुरन-न्तसुखाय पूजायै श्रेयसे च । तत्र च पात्रं विदितवर्णाश्रमविभागो विचारितभोगपरिणामो निश्चितभोगरसैकपरमार्थोऽमिलपितसंपा-दनदक्षो व्यवहारनिपुणो भोगचतुरः । तयोः संमेलने सांसारिकं किं किं न सिद्ध्येत् । अतो मिथो वंशकुलगोत्राचरणवृत्तिविद्या-प्रभृति परीक्ष्य सम्बन्धं दानप्रतिग्रहरूपं कुर्वन्ति सः पूर्वजाः । अहो यदनधीतविद्यमप्यधीतविद्यैर्नम्यते पूज्यते च, एतादृशं महारत्नं यद्भोक्त्वृकर्तृज्ञातृसद्भोग्यमतिमधुरं, येन दासीकृतं हरिहरा-दिजगत्, तदिदानीन्तना बहुभोग्यं मन्यन्ते यदेकमपि भोक्तारं

नामिलपति यतो दासीकृत जगत्, परंतु माममिलपेति भोत्तार
सूचयति पश्यति चेतस्तत को माममिलपतीति येन चामिलपित
पुमन्तर विस्मृत तेन स्त्रीत्व, येन च तादृश महारत्न धर्मतो
बहु संपादित स्मृत तेन च पुस्त्व । अतो बहुपत्नीत्वेऽपि पुंसो
योपित्रन्न त्वेकपतिकमेव । स्वयोग्यता स्वमतरा क पालयेत् अतो
दानप्रतिग्रहनिर्वन्व शोभनतम ॥

प्रथम पूर्णस्वत्ववता पित्रा दत्तेऽपि ममत्वानुवृत्तिदर्शनात्परस्व-
त्वापादनेऽपि स्वस्वत्वानिवृत्त्या पितृपत्युभयस्वत्ववत् पुनर्दानायो-
ग्यत्वान्न पुनर्विवाहान्तर । यदि स्वयममिलप्योपेयात्कचन तदा
को विशेषो व्यभिचारात् । अत स्वयमनमिलपणान्मिथोदानप्र-
तिबन्धकस्वत्वद्वयसम्प्रान्तेर्दानायोग्यत्वद्योतनाय सौभाग्यपरित्याग
त्रियते कार्यते च जनैर्न्यायपरम्पराप्रतिष्ठितै पत्युरनन्तर । यच्च
वचन पुनर्विवाहप्रतिपादक तत् न्यायबहिर्भूतमिति न मत कैश्चि-
द्वावधि, अतएव निर्मूलमिति वदन्ति तादृश वचन ॥ ननु धर्मे को
न्यायप्रसर इति चेत्, सत्यमुक्त परंतु योग्यतापरीक्षा तु भिक्षते न्याय
यमन्तरा न काऽपि परीक्षा सिद्ध्यति लोके । तर्हि कोऽय न्यायोऽ-
ज्ञानावस्थायामन्याधीनीकरण निर्दयहृदयरचित । एष एव न्यायो
महान् सदयहृदयप्रियो यच्छिक्षणयोग्यावस्थाया शिक्षकायत्तीकरण ।
अतएवाष्टमे हायने उपनीय शिक्षकायत्तीकुर्वन्ति बालान् । येन
शिक्षकाभिमते आयत्तीर्णसमते स्वयोग्ये गुणे निपुणा भवन्ति
बाला । शिक्षणीयबालगुणाना भोत्तार पितरौ गुरुर्वान्धवा पत्नी
सततिरप्यग्निमा स्वय च । योग्यकालिकशिक्षाभावे दु रिन प्रागु-
पन्यस्ता सर्वेऽपि । प्रसिद्धमेतत् । यथा बाल्ये पितृभ्या गुरुणा
च शिक्षित उभयानन्दवधनस्तथा कन्याऽपि दातृप्रतिगृहीतृकुल
वृद्धशिक्षिता पितृश्वशुरकुलानन्ददायिनी स्वय शिक्षणाधिकारिणी
च भवति । पत्या परीक्ष्य संपादिते श्वशुरादिशिक्षापरिष्कृते पितृ-

संमतशीले के नाम दुःखं मन्वीरनुत्तरत्ने । अत इयमुभयकुला-
नन्ददायिनीति गीयते विद्वत्परिपदि । परीक्ष्य कर्मणि कृते को
नाम संनिविष्टो न स्यान्महत्सभायां । अत इयं दानसमये ब्रह्म-
लोकावाप्तिहेतुरिति वदन्ति याज्ञिकाः, मोदन्ते च तद्वंशजाः
पण्डिताश्च ॥

एतेन पुत्राणां बाल्ये विवाहो न शस्यत इति सिद्धं, अनधीत-
विद्यस्य समावर्तनानधिकारात्, कन्यापरीक्षानधिकारात्, गार्ह-
स्थ्यगुणदोषानभिज्ञत्वाच्च । कन्यानां तूभयकुलशिक्षापेक्षत्वाद्युक्तं
दानमष्टमे वर्षे, उपनयनवत् । अतएव स्त्रीणां विवाह एवोपन-
यनमिति वदन्ति वृद्धाः । परम्परालब्धधर्मशिक्षादीक्षैवोपनयन-
मिति निष्कर्षः । यच्च ऋतुमत्या वर्षत्रयं पितृगृहनिवासवचनं
तत्पत्युरशक्तिविषयं, यतस्तत्र वासो विधीयते, न तु दानं दानकाल
एवाभिरूप्य सहितौत्कृष्टस्य सत्त्वाद्यौवनमात्रस्य प्रतीक्ष्यमाण-
त्वात् “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इति विधिरपूर्वत्वेनियमत्वे परिसंख्यात्वे
वा नित्यत्वं न व्यभिचरति यतः, ततः प्रथमे रजसि गर्भाधानयोग्याय
देयेति दानरहस्येऽपि सुरुपताविशिष्टमौत्कृष्टं पात्रस्य प्रथमं लक्ष-
णमिति तत्त्वं ॥ ननु अपक्ववीर्यासु गर्भाधाने विपत्तिप्रसङ्ग इति
चेत्, अदृष्टरजःस्यपि व्यासकर्णशालिवाहनहूणगुरुप्रभृतीनां बलव-
तामुत्पत्तिदर्शनात्, प्रौढास्यपि विपत्तिदर्शनाद्गर्भाधाने वयोवृद्धि-
रप्रयोजिका । यतः स्त्रीवीर्यं पोषकं, पितृवीर्यं बीजमिति स्थितिः ।
तस्मात् दृष्टरजस्तु बीजपोषकत्वनिश्चयादौ भार्यामुपेयादिति
विधिः प्राथमिकरजःप्रभृति प्रवर्तते, सति पुष्पे फलप्रतिबन्धस्या-
योग्यत्वात् यद्यव्यक्तमपि पुष्पं फलोपधायकमिति दिक् । तस्मा-
द्विचारमूलो वयोवृद्ध्याग्रहः । अत एवादशं विवाहो मुख्यः ।
यत्त्वाधुनिकाः कन्यानामपि बाल्ये विवाहो न शस्यत इति वच-
नानि प्रदर्शयन्ति तानि पात्रदानपराणि, न वयोवृद्धिपराणि ।

अन्यथा वाक्यभेदापत्तेर्वचनान्तरविरोधापत्तेश्च ॥ ननु क्षात्रक-
न्यानां स्वयंवरविधिः श्रूयते, स च न प्रौढावस्थामन्तरा
संगच्छत इति चेत् भोगप्रधानजातेरनुज्ञेयं, न विधिः । यथै-
कादशे द्वायने क्षत्रवाला उपनीयन्ते तथा कन्या अपि दीयन्ते
जलपूर्व, द्वादशे तु रजस्वलायां गणनात् । अनतीतकालमादाय
वा व्यवस्था उपनयनवत् । कन्यादानं त्वष्टम एव विशि-
ष्यते शिक्षाकालानतिक्रमसामर्थ्यात् अष्टष्टरजसो दानसाम-
र्थ्याच्च ॥

कथमपि पुनर्विवाहो न प्रसज्यते उक्तप्रतिबन्धात् । को नाम भुञ्जी-
तान्यस्मै परिविष्टं तेन च स्वीकृतं श्रमाज्जरिमन्तरा । दात्रा जलपूर्व
दत्तं प्रतिगृहीत्रा सप्तपथा गृहीतं परिपेक्षितान्नमिव नान्यभोग्यमिति-
न्यायः । किं भोक्ता त्यक्तमन्नमन्येऽपीच्छन्ति मनुष्याः सन्तः । अतस्त-
द्भोगस्य सर्वासंमतत्वात्पत्युरनन्तरं सौभाग्यपरित्यागो गृहमात्रसंस्थि-
तिश्च संमता संभावितानांसंभ्यानां । अतएव पत्या सह गमनं प्रशंसन्ति
स्म शृद्धाः । पुनःपतिविधानवचनं सप्तपथाः प्रागस्तु यथाकथंचिच्च-
रितार्थं, स्वस्वत्वापादकप्रतिग्रहसंस्कारस्य सप्तपथन्तत्वात् । वर्णस्व-
रयोरिव संपादिता सप्तपथा मैत्री केन भेक्षुं शक्या केन वा द्योतुं ।
तस्माद्विवाहस्वरसमजानद्भिः पशुप्रायैः कामतश्चैरङ्गीकृतः पुनर्वि-
वाहो विवेकशैथिल्यमूलः । किं संपादितं मानुषजनुष्मता, किं हान्यै
समर्पितं पशुभिः, प्रवृत्तितारतम्येऽपि विवेकसाम्यात् । एवं स्थिते
न्यायपथे कः काचपात्रं पुनरुद्वाहस्येति वदतु भवान् । अथवा
“पतिरन्यो विधीयते” इत्यत्रान्यशब्दो देवरपरः, “द्वितीयो वरो
देवरः” इति निरुक्तात् । स च पत्युरनुजे रुढः । स च कलि-
वर्ज्यः । एतेनैतद्वचनं युगान्तरविषयं । कथमपि नैतद्वचनं पुन-
र्विवाहप्रतिपादकं । दत्तदानायोगादविभागेनाङ्गीकृतत्यागायोगाह-
जाभारस्यगितत्वादद्यपर्यन्तं निरुद्धः पुनरुद्वाहः ।

“न ग्राह्यत्वं न देयत्वं स्त्रियः पत्युरनन्तरम् ।
न दाता न गृहीता वा न पाणिग्रहणं पुनः ॥”

विधवामुद्दिश्य स्नातकोपस्थानप्रसङ्गे दत्तादानप्रसङ्गे स्वीकृतत्या-
गप्रसङ्गे लज्जावार्तादूरसङ्गे च भविष्यति पुनरुद्धाहः शिक्षकाभा-
वात् । यतः

“सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति पण्डिताः ।
सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते ग्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥
किं मृतेनापि संत्यक्तः पाणिर्विधिनिपीडितः ।
किं छद्मिनौ दुर्बलौ वा चकारौ राजपण्डितौ ॥”

शिक्षाकालमपेक्ष्याष्टमादिद्वादशान्तं च प्रवृत्तो दानकालः अति-
गम्भीरः प्राक्तनव्यवहारो धर्मरूप इदानींतनैर्हसितविवेकैर्दुर्विज्ञेयो-
प्यनुसर्तव्य एव ।

“क धर्मो बहुगम्भीरः कोत्तरत्राविवेकिता ।
अतः परम्पराप्राप्तमार्गो धर्मः सनातनः ॥ १ ॥
क भूरिमतयः पूर्वं मन्वाद्याः पारदर्शिनः ।
तद्बुद्ध्यालम्ब्यसंचाराः केदानींतनपण्डिताः ॥ २ ॥”

तस्माच्छिक्षायोग्यकालमभिप्रेत्याष्टमे वर्षे उपनयनविधिवदलं-
कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादिति विधिः संगच्छते । अनुसृतोऽनुस-
र्तव्य एव सः । कन्यात्वं चाष्टमे मुख्यं जातिपरत्वेनापत्कालेन
चातिदिष्टमाद्वादशं, अतएव दृष्टे रजसि त्यागो विहितो नतु
दानं । पुंसस्तु रागप्राप्तत्वाप्रतिग्रहाधिकाराच्च यथाशक्ति यथावि-
भवं बहुपत्नीत्वं युज्यते । न कुत्रचिदपि पुंसो विवाहविधिः श्रुत-
स्तत्र कालनियमो वा, यथोपनयने संन्यासे वा । अध्ययनार्थं
विधिरुपनयनस्य तत्त्वारामार्थं विधिः संन्यासस्येति तयोर्विनियोगे
पुंसो विवाहो रागप्राप्त इति सिद्धं । तथा च रागप्राप्ते विवाहे
सति रागमूलानि कर्माणि श्रौतस्मार्तानि नित्यनैमित्तिकानि च

विधीयन्ते । तत्र च हेतुः पन्थेव । अतएव सहधर्मिणीत्यपि तस्या नाम । अतएव “पत्युर्नो यद्वसयोगे” इति पाणिन्यनुशासनं । पत्या सह पारलौकिककर्माचरणात् परलोकजिगमिषुणा पत्या सह गमनं न्याय्यं युज्यते च । तदिदानीमुपप्लुतं पुनरुज्जीवनीयं दयालुभिः पुरुषधुरीणैः । किं पुनर्विवाहवादेन शूद्रापसदसाम्यापादनेन मर्यादोच्छेदेन कामस्पष्टीकरणेन, यतो निर्वृतो धर्मः प्रथम-विवाहेन । कन्यानां वयोवृद्धौ कानीनप्रजाप्रसङ्गः पुनर्विवाहे गोलकोत्पत्तिप्रसङ्गः । सत्यपि द्वितीयपत्नी पूर्वपतिश्राद्धप्रसङ्गः स्त्रीणां भृतकधनमात्राधिकारप्रसङ्गो वर्णसंकरप्रसङ्गश्च । एतेनाधुनिकाः समाहिता इत्यवधेयं । यत्तु एकादशपतिपरायणाः श्रुतिं दर्शयन्ति, न पश्यन्ति “पतिमेकादशं कृधि” इति धृतावेकादशशब्दं द्वितीयैकवचनान्तमखण्डसौभाग्यसूचकं । अन्यथा को नाम भुञ्जीत दशपुत्रसुखम् ॥

यत्तु त्रिविदेकपङ्क्तिभोजनवतां मिथः कन्यासंवन्धो योग्य इति वाचाटाः, किमत्र न्याय्यं, एकपङ्क्तिभोजनेन मिथः कन्यासंवन्ध उत कन्यासंवन्धाभावात्पङ्क्तिविच्छेदः । पश्यतु भवानेकपङ्क्तिभोजनवत्सु पशुपक्ष्यादिषु किं मिथः शारीरसंवन्धः । अहो यत्पशुभिरपि समानजातिः प्रार्थ्यते मनुष्यैरपि विस्मर्यते । तस्मादिदमत्र न्याय्यं कन्यासंवन्धाभावात्पङ्क्तिविच्छेद इति । “यथा कन्या तथा हविः” इति वचनं चात्रानुकूलं, मिथः पङ्क्तिव्यवहारे जातिविस्मरणप्रसङ्गाज्जातिविस्मृतौ मिथः कन्यासंवन्धप्रसङ्गादश्वतरादिवद्वैरूप्यप्रसङ्गात्संततिविच्छेदापत्तिप्रसङ्गात् संकरजातेरन्यस्या एवाङ्गीकारप्रसङ्गात् । तस्मात्प्राचीनं व्यवहारं समूलं संस्मृत्य स्थापयतु भवान्येन साफल्यं बुद्धेः । किं नास्ति त्वन्निरुद्धे तादृशसार्को येन प्राचीनव्यवहारः समञ्जसो दृश्येत येन भवत्पूर्वजानन्देयुः । एतत् सर्वेऽपि जानन्ति यदन्तरङ्गजनवोपणं वहिरङ्ग-

जनपोषणं नवीनजनशिक्षणं प्राचीनपथवर्तनं पथ्यमिति । नवीन-
मार्गः पारं गमिष्यतीति न निश्चयः, यतः परोक्ष उत्तरो देशोऽ-
नन्तः । अतो नवीनेनापि बुद्धिमता प्राचीनः पन्था रक्ष्यो यथा-
बलं, तत्रैव लाघवात् ॥

किं प्रदोषसमयः संप्राप्तः, किं स्त्रीदेवता सिंहासनोपविष्टा, किं
विष्णवादयोऽनुकूलाः, किं त्वं दिगम्बरः, कुतो नृत्यसि तत्पुरतः ।
पश्य तं महेश्वरं, कीदृशौ तौ दम्पती प्राथमिकौ । अतएव तौ
पूजयन्ति कन्यकाविवाहसमये तद्वदैक्येप्सवः । अतो न दम्प-
त्योर्विभागो वर्णनीयः, नापि पुनर्विवाहः प्रतिपादयितव्यः, येन
पुरुषमरणं पुरुषैरेवातियत्नेन संपादितमित्यापत्तिरं स्यात् । अतो
मिथो वर्णस्वरयोरिवाविभागमापन्नौ दम्पती चिरं नन्दतां । परम्प-
रासमधिगतो धर्मोऽपि सुप्रतिष्ठितोऽस्त्वित्याशास्महे ॥

इत्थं पण्डितपद्धतिश्रुणां श्रद्धां लोकतन्त्रस्य वाणीमुपाकर्ण्य
परिणतस्वान्तः शास्त्रतन्त्र उवाच—

शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ये नराः ।

मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः ॥ १ ॥

गतानुगतिको लोको यतो मार्गः पुरातनः ।

ततोऽन्यत्काननं प्रोक्तं तत्र भ्रमति वानरः ॥ २ ॥

भारतोत्थद्विपादानां प्रकृतिः पशुतो बहिः ।

ततः शास्त्राणि तीर्थानि देवा भक्ताः कृपा त्रपा ॥ ३ ॥

अत इदं मानवं शास्त्रं—“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदी-
प्तयः । स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ १ ॥ उत्पा-
दनमपत्यस्य जातस्य परिपालनं । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनि-
बन्धनम् ॥ २ ॥ अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा । दाराधी-
नस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ ३ ॥ उत्कृष्टायाभिरूपाय
वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथा-
विधि ॥ ४ ॥” अष्टमवर्षात्यागपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ “त्रीणि वर्षाण्यु-

दीक्षेत कुमार्यनुमती सती । ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं
पतिम् ॥ ५ ॥” कुमारी अक्षतयोनिः, सदृशं गर्भाधानसमर्थः,
समानवयसोर्विवाहे प्रथमे रजसि पुंसो गर्भाधानशक्तेरभावाद्द्व-
र्पत्रयं प्रतीक्षेत पत्युः शक्तिं । दाने प्रतिग्रहे वा कन्यावरयोरौ-
त्कृष्टे चाभिरौप्ये च सति वयोनिरीक्षणमप्रयोजकमिति भावः ॥ ५ ॥
“काममामरणात्तिष्ठेद्देहे कन्यर्तुमत्यपि । न चैवेनां प्रयच्छेत्तु गुण-
हीनाय कर्हिचित् ॥ ६ ॥” गुणघते देवेति विधिः, नान्यः, अपि-
शब्दस्यारस्यात् ॥ ६ ॥ “त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृष्टां द्वादशवा-
र्षिकीं । षष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ७ ॥” आप-
दानूदायाः रजोहेतुना धर्मे सीदति सति सत्वरः सन्द्वादशवा-
र्षिकीं वहेत् । सति रजसि श्याज्येति ध्वनिः । दृष्टरजसः स्वयंपति-
वरणवचनं तु शूद्रविषयं, पराशरे त्यागविधानात् ॥ ७ ॥ “सकृ-
दंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति प्रीण्ये-
तानि सतां सकृन् ॥ ८ ॥ न निष्कयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमु-
च्यते । एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितं ॥ ९ ॥ एतावानेव
पुदपो यज्ञायासा प्रजेति ह । विप्राः प्रादुस्तथा धैतयो भर्ता सा
स्मृताङ्गना ॥ १० ॥ वर्णस्वरूपत्वात् ॥ १० ॥ “यस्या श्रियेत्

१ मरणं नष्टरीचप्रजितपतितानामुपलक्षणम् पराशरापुरोधात् । ये वदन्ति
पराशरवचनं पुनर्विवाहपरमिति तै प्रशब्दाः भवमये पतितपत्नीनां पुनर्विवाहो
न्यायविदः पतिनाथ भवन्त एव पराशरायुक्तं ‘कुर्ममन्यागमनं दूरः
पतति तत्क्षणम् । विदधरविचारेण दृढस्य नरकं भुञ्जम् । ५३ । ५४ ।’
इत्यादि पतितलक्षणसमाप्तिस्तात् इति भवतां पत्नीनां प्राप्तो द्वितीयादिविवादः
निम्नपरः पतिनः सह भविष्यदुतापतिनः सह । पतिनैवेदनवस्थाप्रसङ्गः ।
पतितत्वात्नेन पतितस्यैव ग्रहणे प्रयागवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च । अपतिनैवेदसंभवो नहि
कथनापत्तिः पतिनोऽनुमूर्त्ता पत्नीत्वेनाङ्गीकृतात् । पुनर्विवाह परपत्नीरूपकत्वात्-
पतिनापत्तिताच्च षोऽपि पतिनः स्वादिति पूर्ववदनवस्थादिप्रसङ्गः पतितस्त्रीपण्यप्री-
भेदोऽपि क्रियातो दुरधिगमः स्यादिति एवं नष्टप्रजितपत्नीविषयेऽप्युक्तम् ।

कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ११ ॥ ” “नष्टे मृते प्रव्रजिते” इति वचनस्यायमवकाशः ॥ ११ ॥ “न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः । दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतं ॥ १२ ॥ ” स्वयमापादितस्वत्वापलापप्रसङ्गादिति भावः ॥ १२ ॥ “नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ १३ ॥ ” मिथः प्रतिषद्धस्वत्वादिति ॥ १३ ॥ “अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥ ” अयं अस्वामिकभोगः ॥ १४ ॥ “स मही-मखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ १५ ॥ ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यर्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ १६ ॥ ” वेनराज्यं मुख्योऽवकाशः पुनर्विवाहस्य नियोगस्य वा । तद्राज्यस्वरूपं तु मूले स्पष्टम् । एतैर्वचनैः संमनुते न्यायसिद्धमपि त्वदुक्तं प्रस्तावम् । किंच कुमारीवत्सधवावद्विधवाया अपि कंचन धर्मं प्राप्तमवश्यं संमनुते नीतिनिपुणः । यथा स्कान्दे “विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥” इति व्यासः । कवरीबन्धस्य कथमपि भर्त्रर्थत्वात्पतिवत्साधारणत्वाद्यागयोग्यत्वात्पत्युरसाधारणत्वात्तदभाव इति को न मन्वीत दुम्पतिस्वरूपविचक्षणः । अतएव सहगमनं स्त्रियाः पत्येकार्थत्वात् । अतएव तत्पोषणं गले पतितं पत्युः संबन्धिनो वा । वपनं स्त्रिया मृतत्वद्योतकं । एतत्सर्वं विवाहमूलं । तदभावः पशौ ॥

पाराशर्यच—“ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ १ ॥ ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र

संशयः ॥ २ ॥” वीजव्यर्थीकरणमुभयोस्तुल्यम् ॥ १ । २ ॥ “नष्टे
मृते प्रअजिते ह्रीन्ने च पतिते पतौ । एतास्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो
विधीयते ॥ ३ ॥” एताविति छान्दसं ॥ ३ ॥ अन्यो देवरो व्युत्पत्ति-
यलान्मनुभाषणादविरोधाच्च । न कुत्रचिदप्युपलब्धं पुनर्दानम् ॥ ३ ॥
“मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता । सा मृता लभते स्वर्ग
यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ४ ॥” योग्यत्वान् ॥ ४ ॥ “अष्टवर्षा भवेत्कन्या
नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला
॥ ५ ॥” द्रवारम्भान् ॥ ५ ॥ “प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्या
न प्रयच्छति । मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरोऽनिशम्
॥ ६ ॥” अशिक्षणापराधान् ॥ ६ ॥ “माता चैव पिता चैव उपेष्टौ
भ्राता तथैव च । प्रयस्ते नरय यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्
॥ ७ ॥” ग्रथणामपि दानाधिकारात् ॥ ७ ॥ “यन्मा समुद्दे-
त्यन्या प्राक्षणो मदमोहितः । असंभाष्यो हपाक्लेयः स विप्रो
घृपलीपतिः ॥ ८ ॥” अतस्तस्यागः ॥ ८ ॥ “यत्करोत्येकराश्रेण
घृपलीसेवनं द्विजः । न भैक्ष्यभुञ्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्धिगुभ्यति
॥ ९ ॥” ईदृशं तत्सेवनम् ॥ ९ ॥

न यदु वक्तव्यं, शास्त्रमनन्तं । त्वदुष्टप्रसाधे नीतिसिद्धे यदस्ति
तदस्ति शास्त्रे मिथःपालस्त्यान् । अत एतौ पुरातनौ, न-ययोर्नी-
तिधर्मयोरुत्पथनामधेयान्, इतीशमूलकगृष्टियादिनः । पशुमूलक-
सृष्टियादिनस्तु तदुभयं नव्यं मन्यन्त वारिना स्वस्वमूलप्रकृत्य-
भिमानमूलोज्य वाद् । सति सत्त्वेनुरूलेज्जादिधर्मवादिना जयः ।
तमसि च नव्यधर्मवादिना जयो मूलप्रकृत्यवगाहानुरूलत्वान् ।
विवाहादिरनादिमानुषधर्मः । अविवाहादिरनादिः पशुधर्मः । तथा
पुण्यपारनश्य स्त्रियो मानुषधर्मः, श्वावध्यं समसिति प्रत्यक्षः पशुधर्मः ।
धर्मार्थं स्त्रीति मानुषः, रत्यर्थमिति पाशवः । प्रजा धर्म इति मानुषः,

सहजेति पाशवः । आस्मृति संबन्धो मानुषः, आकार्यं संबन्धः पाशवः । अतो मानुषसंबन्धो दुस्त्यजो मानुषाणामिति न भवितुमर्हति मानुषेषु पुनर्विवाहो मानुषेतरसंमतः । अनवच्छिन्नपरम्पराप्राप्तशिक्षावत्त्वं मानुषत्वं धर्मनीतिरक्षासमर्थमिति लोकतन्त्रशास्त्रतन्त्रौ मिथः संभाष्य तुष्टौ प्राप्तकालनिरीक्षणविस्मितचित्तौ सर्वज्ञो व्यास इति स्मरन्तौ जग्मतुर्यथेष्टम् ॥

न च्यावयेच्छास्त्रमार्गादनादेर्मान्यसंमतात् ।

नवं न रचयेन्मार्गमसर्वज्ञत्वनिश्चयात् ॥

श्रुतोऽयं धर्मो नयश्च । तथापि विधवानां दुर्जयकामपीडितानां का गतिः यया तासां दुर्दशा निवर्तेतेति चेत्, अयं प्रश्नो द्वातुः प्रतिगृहीतुर्विधवाया वा । आद्ये न दानाधिकारः, द्वितीये न प्रतिग्रहाधिकारोऽन्यस्वत्वेन प्रतिषद्भवात् उभयोस्तस्या अपि । किंच किमयं धर्मप्रश्न उत कामप्रश्नः । आद्ये न धर्मः पुनर्दानानुपलब्धेः । द्वितीये न प्रश्नसंभवः । कया कामवत्या पतिसंख्येय-त्तीकृता, संपादितेषु पुनःपत्यावपर्याप्तेः सुस्थत्वात् । अतएव पतयो रुदन्ति कुलटानां । ययैका संख्या बाधिता सान्यामपि बाधेत कामवृत्तेर्दुरुहत्वात् ॥ ननु पुरुषवदावृत्ति विवाहक्रम इति चेत् । उक्तं पूर्वं परस्वत्वप्रतिबन्धादिति स न पुरुषेऽन्तो बहुपत्नीकः ॥ ननु “पतिरन्यो विधीयते” इति स्पष्टमुपलब्धं पुनर्दानं, ततः पूर्वपतिस्वत्वं निवृत्तमिति चेत्, मृतपतिकानां दायामावप्रसङ्गः । दायार्थं स्वत्वाङ्गीकारे न पत्यन्तरलाभः । यद्युभयमिष्टं तर्हि गोप्यं पत्यन्तरं, प्रकटः पतिः पूर्वगोत्रं छिनत्ति तथा संबन्धं, ततो न दायलाभः । यदि गोत्रानङ्गीकारस्तदा तु सुतरां दूरे दायः अपिण्डदत्त्वात् । यासां न दानं तासां निर्वन्धानुरूपो दायः । कन्यानां पतिस्वत्वाया दानं तन्निवृत्त्यै

घटस्फोटः । तस्मान्निवृत्तस्वत्वायाः पतिरपि तादृशो योग्यः । कोऽङ्गीकुर्यात्तादृशीं शिष्टः । तस्मात्पातितैकपद्धतिः पुनर्विवाहः । अथ तद्दुःखनिवृत्त्युपायश्चिन्त्यते । दुःखं कस्मान् विवाहादुत पति-
मरणान् । आद्ये विवाहः धर्मादुत कामात् । आद्ये धर्ममूलदुःखस्य धर्मार्थत्वात् प्रतिक्षणमभीष्टसिद्धेः सर्वं सुखं । द्वितीये विवाहमन्त-
रापि कामसिद्धिर्बहुषु स्थलेषु ततस्तत्राप्रयोजको विवाहः । दायार्थं चेत्, किं धनार्थिन्योपि दायमहन्त्यतिप्रसङ्गात् । मरणाच्चेत्, नास्त्युपायः शीलप्रतिबन्धात् ॥

किञ्च स्त्रियस्त्रिविधाः स्वकीयाः परकीयाः सामान्या इति । स्वकीयात्वहानिः कामहानिर्धनहानिरिति तासां दुःखत्रयं । क्रमा-
त्स्वकीयात्वरक्षणमुपायः, यतो दायो धर्मः प्रतिष्ठेति सुखत्रयं प्रथमायाः; द्वितीयाया गुप्तपुरपान्तरं, यतो दायः कामश्च; तृती-
यायाः स्वातन्त्र्यं, यस्माद्विपुलं धनं कामश्चेति त्रय उपायाः । यदि कश्चिन् सामान्यायै दायं बलादापयेन् तर्हि सामान्यानुपुष्ट्य बलात्कारोऽयं न न्यायः । यदि न्यायस्तर्हि सामान्यात्वं दाय-
माकत्वं च नैवत्र धनस्वत्वस्य पतिस्वत्वमूलत्वात्तदभावात्स्वरा-
भावः । तस्माच्छीलरक्षणं विधवानां सधवानां वा सुरोपायः प्रसिद्धतमो निर्णीतः । तच्छीलरक्षणं पुरुषाणामपि सुरोपायः । अतएव गीतायां “स्त्रीषु दुष्टासु बाष्प्येय जायते वर्णसंकरः । संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप-
पिण्होदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां

१ दारिद्र्येण दरिद्रेष्वेव वैद्यव्येन मिथवायाः प्राप्तां दुःखं दैवयत्नमिरत्र न दृष्टासमाधोरवकाशः । अजातपोदानसंस्कारपुरुषविवाहप्रया शास्त्रासंमता धिपदाबाहुस्यहेतुधेति सा यत्नात्परिहरणीया.

जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम” इति । तस्मात्स्त्री-
पुरुषाणां दुःखोपस्थापनाय पुनर्विवाहस्थापनपुरुषार्थाः किमुदात्ताः
किमनुदात्ताः किं स्वरिताः । त्रयोपि पुनर्विवाहे संमतिं न दातुम-
र्हन्ति नायकत्वात्पोषणसमर्थाः । तस्मात्प्रचयसामान्यासंमतः पुनर्वि-
वाहो वर्णसंकराद्यनर्थहेतुः । तस्मात्संस्मरतु भगवान् स्वीकृतं “यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा-
त्मानं सृजाम्यहं । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्म-
संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥” इति वचनं । श्रीशंकरश्च “धर्म-
ग्लानौ सत्यां क्रन्दन्त्यां गवि सुरेषु चलितेषु । धर्मस्थापनदीक्षाद-
क्षस्त्वमतो वृषारूढः ॥” इति धर्मरूपवृषवाहनत्वहेतुं स्वाभिप्रेतं ।
राजानोपि संस्मरन्तु सिंहासनारोहणपद्धतिं, ब्राह्मणा अपि संस्म-
रन्तु ब्राह्मणमर्यादापद्धतिं, इतरेऽपि स्वस्वपरम्परामार्गं । येन सुख-
भूयांसः शान्ता नन्दन्तिवति शिवम् ॥

तौ दम्पती नमस्कुर्म ऋक्सामवदिवाङ्मयम् ।

रूपं वहन्तौ दम्पत्योर्भाग्यसीमैकसूचकौ ॥ १ ॥

भिक्षुणाऽपि च कृष्णेन स्त्रीप्रस्तावमिषेण हि ।

कृता नरपरीक्षेयं धर्मेनीतिज्ञतुष्टये ॥ २ ॥

उपप्लवः कश्चिदेकः स्यादभूदिति मे मतिः ।

यतः प्राचीनसिद्धान्ता इदानीं निन्दनास्पदम् ॥ ३ ॥

विवेकिनामयं सेतुर्धर्मो नीतिर्महाबलम् ।

यदाश्रितानां दुःखानि नश्यन्त्यागामिभिः सह ॥ ४ ॥

१ साक्षात्परम्परया वा धर्मसर्वस्वनाशहेतुर्वर्णसंकरता तस्या अधिकारि-
कुशलशरीरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाद्वयस्य सर्वस्य श्रौतस्मार्तस्याधिकारेनिबन्धन-
त्वात् । अधिकारिनिरपेक्षस्य मोक्षदीक्षादेर्धर्मत्वे प्रमाणाभावात् सरलोपाय-
साध्यत्वे पुरुषार्थचतुष्टयस्य तदर्थं कष्टानुष्ठेयमुपदिष्टवतो वेदादेरन्मत्तगीतल-
प्रसङ्गादज्ञानिजनमुक्तये भजनभावादिरधिकारिनिरपेक्ष इत्युक्तिरज्ञानिजनस्यापि
मुक्तिमङ्गीकुर्वतोऽज्ञानिसहोदरस्य । मूर्तिपूजाप्यधिकारसापेक्षैव.

घटस्फोटः । तस्माज्जिवृत्तस्वत्वायाः पतिरपि तादृशो योग्यः ।
 कोऽङ्गीकुर्यात्तादृशीं शिष्टः । तस्मात्पातित्यैकपद्धतिः पुनर्विवाहः ।
 अथ तद्वैखनियुक्त्युपायश्चिन्त्यते । दुःखं कस्मात् विवाहादुत पति-
 मरणात् । आद्ये विवाहः धर्मादुत कामात् । आद्ये धर्ममूलदुःखस्य
 धर्मार्थत्वात् प्रतिक्षणमभीष्टसिद्धेः सर्वं सुखं । द्वितीये विवाहमन्त-
 रापि कामसिद्धिर्वहुषु स्थलेषु ततस्तत्राप्रयोजको विवाहः । दायार्थं
 चेत्, किं धनार्थिन्योपि दायमर्हन्त्यतिप्रसङ्गात् । मरणाच्चेत्,
 नास्त्युपायः शीलप्रतिबन्धात् ॥

किंच त्रिविधाः स्वकीयाः परकीयाः सामान्या इति ।
 स्वकीयात्वहानिः कामहानिर्धनहानिरिति तासां दुःखत्रयं । क्रमा-
 त्स्वकीयात्वरक्षणमुपायः, यतो दायो धर्मः प्रतिष्ठेति सुखत्रयं
 प्रयमायाः; द्वितीयाया गुप्तपुरुषान्तरं, यतो दायः कामश्च; तृती-
 यायाः स्वातन्त्र्यं, यस्माद्विपुलं धनं कामश्चेति त्रय उपायाः । यदि
 कश्चित् सामान्यायै दायं बलादापयेत् तर्हि सामान्यातुष्ट्य
 बलात्कारोऽयं न न्यायः । यदि न्यायस्तर्हि सामान्यात्वं दाय-
 भाक्त्वं च नैकत्र धनस्वत्वस्य पतिस्वत्वमूलत्वात्तदभावात्स्वत्वा-
 भावः । तस्माच्छीलरक्षणं विधवानां सधवानां वा सुरोपायः
 प्रसिद्धतमो निर्णीतः । तच्छीलरक्षणं पुरुषाणामपि सुखोपायः ।
 अतएव गीतायां “क्षीपु दुष्टासु बाष्प्येय जायते वर्णसंकरः ।
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्त-
 पिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साधन्ते
 जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां अनुप्याणां

१ दारिवेण ददिसेव वैधव्येन विधवायाः प्राप्तं दुःखं देवायत्तमित्यत्र न
 ददासमाप्योरवकाशः । अजातगोदानसंस्कारपुरुषविवाहप्रथा शास्त्रासमता
 विधवानादुत्पद्येतेति सा यस्मात्परिहरणीया,

जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम” इति । तस्मात्स्त्री-
पुरुषाणां दुःखोपस्थापनाय पुनर्विवाहस्थापनपुरुषार्थाः किमुदात्ताः
किमुदात्ताः किं स्वरिताः । त्रयोपि पुनर्विवाहे संमतिं न दातुम-
र्हन्ति नायकत्वात्पोषणसमर्थाः । तस्मात्प्रचयसामान्यासंमतः पुनर्वि-
वाहो वर्णसंकराद्यनर्थहेतुः । तस्मात्संस्मरन्तु भगवान् स्त्रोक्तं “यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा-
त्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्म-
संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥” इति वचनं । श्रीशंकरश्च “धर्म-
ग्लानौ सत्यां क्रन्दन्त्यां गवि सुरेषु चलितेषु । धर्मस्थापनदीक्षाद-
क्षस्त्वमतो घृषारूढः ॥” इति धर्मरूपघृषवाहनत्वहेतुं स्वाभिप्रेतं ।
राजानोपि संस्मरन्तु सिंहासनारोहणपद्धतिं, ब्राह्मणा अपि संस्म-
रन्तु ब्राह्मणमर्यादापद्धतिं, इतरेऽपि स्वस्वपरम्परामार्गं । येन सुख-
भूयांसः शान्ता नन्दन्तिवति शिवम् ॥

तौ दम्पती नमस्कुर्म ऋक्सामवदिवाद्यम् ।

रूपं वहन्तौ दम्पत्योर्भाग्यसीमैकसूचकौ ॥ १ ॥

मिक्षुणाऽपि च कृष्णेन स्त्रीप्रस्तावमिषेण हि ।

कृता नरपरीक्षेयं धर्मनीतिज्ञतुष्टये ॥ २ ॥

उपप्लवः कश्चिदेकः स्यादभूदिति मे मतिः ।

यतः प्राचीनसिद्धान्ता इदानीं निन्दनास्पदम् ॥ ३ ॥

विवेकिनामयं सेतुर्धर्मो नीतिर्महाबलम् ।

यदाश्रितानां दुःखानि नश्यन्त्यागामिभिः सह ॥ ४ ॥

१ साक्षात्परम्परया वा धर्मसर्वस्वनाशहेतुर्वर्णसंकरता तस्या अधिकारि-
कुशलशरीरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादधर्मस्य सर्वस्य श्रौतस्मार्तस्याधिकारिनिबन्धन-
त्वात् । अधिकारिनिरपेक्षस्य मोक्षदीक्षादर्धमन्त्रे प्रमाणाभावात् सरलोपाय-
साध्यत्वे पुरुषार्थचतुष्टयस्य तदर्थं कष्टानुष्ठेयमुपदिष्टवतो वेदादेरुन्मत्तगीतज्ञ-
प्रसन्नादज्ञानिजनमुक्तये भजनमावादिरधिकारिनिरपेक्ष इत्युक्तिरज्ञानिजनस्यापि
मुक्तिमञ्जीकुर्वतोऽज्ञानिग्रहोदरस्य । मूर्तिपूजाप्यधिकारसापेक्षेव,

घटस्फोटः । तस्मान्निवृत्तस्वत्वायाः पतिरपि वादशो योग्यः ।
 कोऽङ्गीकुर्यात्तादृशीं शिष्टः । तस्मात्पावित्यैकपद्धतिः पुनर्विवाहः ।
 अथ तदुःखनिवृत्त्युपायश्चिन्त्यते । दुःखं कस्मान् विवाहादुत पति-
 मरणात् । आद्ये विवाहः धर्मादुत कामात् । आद्ये धर्ममूलदुःखस्य
 धर्मार्थत्वात् प्रतिक्षणमभीष्टसिद्धेः सर्वं सुखं । द्वितीये विवाहमन्त-
 रापि कामसिद्धिर्बहुषु स्थलेषु तत्तत्तत्राप्रयोजको विवाहः । दायार्थं
 चेत्, किं धनार्थिन्योपि दायमर्हन्त्यतिप्रसङ्गात् । मरणाद्येत्,
 नास्त्युपायः शीलप्रतिबन्धान् ॥

किञ्च स्त्रियस्त्रिविधाः स्वकीयाः परकीयाः सामान्या इति ।
 स्वकीयात्वहानिः कामहानिर्धनहानिरिति त्रयाः दुःखत्रयं । कमा-
 त्स्वकीयात्वरक्षणमुपायः, यतो दायो धर्मः प्रतिष्ठेति सुखत्रयं
 प्रथमायाः; द्वितीयाया गुप्तपुरुषान्तरं, यतो दायः कामश्च; तृती-
 यायाः स्वातन्त्र्यं, यस्माद्विपुलं धनं कामश्चेति त्रय उपायाः । यदि
 कश्चित् सामान्यायै दायं बलादापयेत् तर्हि सामान्यातुष्टस्य
 बलात्कारोऽयं न न्यायः । यदि न्यायस्तर्हि सामान्यात्वं दाय-
 भाक्तत्वं च नैकत्र धनस्वत्वस्य पतिस्वत्वमूलत्वात्तदभावात्स्वत्वा-
 भावः । तस्माच्छीलरक्षणं विधवानां सधवानां वा सुखोपायः
 प्रसिद्धतमो निर्णीतः । तच्छीलरक्षणं पुरुषाणामपि सुखोपायः ।
 अतएव गीतायां “स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ।
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्त-
 पिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यन्ते
 जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां

१ दारिद्रेण दरिद्रस्येव वैधन्येन विधवायाः प्राप्तं दुःखं दैवायत्तमित्यत्र न
 शास्त्रमाग्योरवकाशः । अज्यतनोदानसंस्कारपुरुषविवाहप्रथा शास्त्राद्यमता
 विधवायादुत्पद्येतेति सा यथात्यरीहरणीया.

जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम्” इति । तस्मात्स्त्री-
पुरुषाणां दुःखोपस्थापनाय पुनर्विवाहस्थापनपुरुषार्थाः किमुदात्ताः
किमनुदात्ताः किं स्वरिताः । त्रयोपि पुनर्विवाहे संमतिं न दातुम-
र्हन्ति नायकत्वात्पोषणसमर्थाः । तस्मात्प्रचयसामान्यासंमतः पुनर्वि-
वाहो वर्णसंकराद्यनर्थहेतुः । तस्मात्संस्मरन्तु भगवान् स्वोक्तं “यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा-
त्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्म-
संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥” इति वचनं । श्रीशंकरश्च “धर्म-
ग्लानौ सत्यां क्रन्दन्त्यां गवि सुरेषु चलितेषु । धर्मस्थापनदीक्षाद-
क्षस्त्वमतो घृपारूढः ॥” इति धर्मरूपशृण्ववाहनत्वहेतुं स्वाभिप्रेतं ।
राजानोपि संस्मरन्तु सिंहासनारोहणपद्धतिं, ब्राह्मणा अपि संस्म-
रन्तु ब्राह्मणमर्यादापद्धतिं, इतरेऽपि स्वस्वपरम्परामार्गं । येन सुख-
भूयांसः शान्ता नन्दन्तिवति शियम् ॥

तौ दम्पती नमस्कुर्म ऋक्सामवदिवाद्वयम् ।

रूपं वहन्तौ दम्पत्योर्भाग्यसीमैकसूचकौ ॥ १ ॥

मिक्षुणाऽपि च कृष्णेन स्त्रीप्रस्तावमिषेण हि ।

कृता नरपरीक्षेयं धर्मनीतिज्ञतुष्टये ॥ २ ॥

उपप्लवः कश्चिदेकः स्यादभूदिति मे मतिः ।

यतः प्राचीनसिद्धान्ता इदानीं निन्दनास्पदम् ॥ ३ ॥

विवेकिनामयं सेतुर्धर्मो नीतिर्महाबलम् ।

यदाश्रितानां दुःखानि नश्यन्त्यागामिभिः सह ॥ ४ ॥

१ साक्षात्परम्परया वा धर्मसर्वस्वनाशहेतुर्वर्णसंकरता तस्या अधिकारि-
कुशलशरीरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादधर्मस्य सर्वस्य धौतस्मार्तस्याधिकारिनिबन्धन-
त्वात् । अधिकारिनिरपेक्षस्य मोक्षदीक्षादेर्धर्मत्वे प्रमाणाभावात् सरलोपाय-
साध्यत्वे पुरुषार्थचतुष्टयस्य तदर्थं कष्टानुष्ठेयमुपदिष्टवतो वेदादेरन्मत्तगीतल-
प्रसन्नादज्ञानिजनमुक्तये भजनभावादिरधिकारिनिरपेक्ष इत्युक्तिरज्ञानिजनस्यापि
मुक्तिमश्रीउर्वतोऽज्ञानिसहोदरस्य । मूर्तिपूजाप्यधिकारसापेक्षैव.

क्षुण्ण पन्थानमुत्सृज्य चरन्नक्षुण्णपद्धतौ ।

पतिष्यति कचित्पाते यथान्धो जातिभिः सह ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भारतखण्डविराजमानब्रह्मपदप्रतिष्ठापितश्रीनैवत्वधामनिवासि

श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीकृत क्षीरकप्रस्ताव समाप्त ॥

श्रीशिवहृदयङ्गमविरुदावलीस्तोत्रं (नवमं पदं) ।

सैव घाक् सफला नून यया वर्ण्येत शकर ।

अत किञ्चित्तौमि शमु यत सा सफलाऽमला ॥ १ ॥

अक्षादृष्टे वस्तुनि धर्मे तत्त्वे त्वमेव मानमिति । त्र्यक्षत्व कथ-
यति ते तस्मान्मान्योऽस्ति सर्वेषां ॥ २ ॥ त्रिलोचनाय नमः ॥
प्रभुता प्रकटीकर्तुं शीत हालाहल त्वयाऽप्युग्रम् । ता कीर्ति कथ-
यति ते कण्ठे फाल शरण्यस्य ॥ ३ ॥ नीलकण्ठाय नमः ॥ युग-
पदक्षु भोक्तुं द्रष्टुं क शक्नुते व्रते त्वत् । तस्मान्महेश शरण
दृष्टादृष्टस्य वस्तुनस्त्व हि ॥ ४ ॥ पञ्चवक्त्राय नमः ॥ अन्योन्या
स्मार्पणविधिवैवाहिकमङ्गल त्वयि प्रथित । अर्धाम्बिकेश हृद्य
वेदो वेदापि तस्य त्व ॥ ५ ॥ अम्बिकापतये नमः ॥ गार्हस्थ्य
वनिताश्रितवनिताभ्यासश्च बहुता च । एकस्मिन्त्वयि दृष्टास्तुष्टा
अपि सर्वत श्रुतयः ॥ ६ ॥ पुरुषोत्तमाय नमः ॥ विधाधीश
धनुर्धर धनद वृषारूढ गृध्रचारित्र । सर्वेऽपि त्वयि वर्णा दृश्यन्ते
सर्वरूपत्वात् ॥ ७ ॥ सर्वात्मने नमः ॥ कुटिलोपि द्विजराज
शिरसा श्लाघ्येत वेन देवेन । ब्रह्मण्यदेव तुभ्य शतशो नतयो
मदीयास्तु ॥ ८ ॥ चन्द्रचूडाय नमः ॥ विद्वन्नृमुण्डमाला धत्से
बहुपद्मेव तस्यास्तु । माङ्गल्य पावित्र्य तस्मै तुभ्य नमो

विप्राहं भूतिमिच्छता तु सता । इति हरिणो वर्णयते कर्णेन
 गृणोति कश्चिदहो ॥ २३ ॥ मृगपाणये नमः ॥ कम्मे मस्तकभूमौ
 हस्तं विन्यस्तुमर्हति प्रौढः । इति ते शिरसि कपर्दो नमयति कोटिं
 किरीटानां ॥ २४ ॥ कपर्दिने नमः ॥ पशुभोग्ये विश्वे तव
 युक्तोपेक्षैव पशुपतेः सुतरां । नापि च तेभ्यो लज्जेत्याशायासोर्ह-
 कृत्तिर्वा ॥ २५ ॥ दिगम्बराय नमः ॥ खण्डः परशुर्वक्ति व्यङ्गं
 न त्याज्यमेव यलमिति च । केनापि च कालेन हि विप्रच्छेदोऽपि
 दृश्येत ॥ २६ ॥ खण्डपरशवे नमः ॥ देवासुरकिंनरनरकृतन-
 तिनुतिमतिनिरीक्षणायेदं । तदभीष्टवितरणार्थं धत्तेऽनीदृशमहो
 रूपं ॥ २७ ॥ परमेश्वराय नमः ॥ पूर्णेन्दुबिम्बरसदृशं भाललस-
 च्छशिकर्पदधनिताढ्यं । घन्मनलग्नत्र्यक्षं सुरमीक्षेऽहं सतीदृष्टं
 ॥ २८ ॥ ललितधीरोदात्ताय नमः ॥ स्वद्गुणभृतार्णमालां धृत्वाऽऽयातां
 रसज्ञवरलिप्सुं । अन्यान्ूढामार्या धृत्वा मामुद्धराशु भवात् ॥ २९ ॥
 स्तुतिपात्राय नमः ॥ जानासि परमार्थं त्वं सृजसि प्रातिभासिकं ।
 समुद्धरसि संसारव्यवहारं महेश्वर ॥ ३० ॥ सर्वज्ञाय नमः ॥
 इमामार्या गृहाण त्वमतार्यस्यापि क्षंकर । अनयैव कृतार्थत्वं कृता-
 र्थस्यापि ते यथा ॥ ३१ ॥ आर्याभरणाय नमः ॥ समर्थस्त्वं याच-
 कानां महार्घास्तव याचकाः । त्वयैव दृष्टा लीलेयं शिवत्वाद-
 त्सुन्दरी ॥ ३२ ॥ महोदाराय नमः ॥ प्रभोः कैवल्यनाथस्य
 कृष्णानन्देन मिश्रुणा । कृता स्तुतिरियं भूयात्समुद्धरणहेतवे
 ॥ ३३ ॥ एतत्तोत्रं पठेद्यस्तु श्रयतः शुद्धमानसः । दिव्यां दृष्टि-
 मवाप्नोति शङ्करस्य प्रसादतः ॥ ३४ ॥ कानन्ताः शिवसद्गुणाः
 क्व च महामोहावृता जन्तवः काकाशत्रटकाः क्व यान्ति कथम-
 प्यन्तं किमेते बलैः । जाड्यव्याहृतिहेतवे श्रयतते सर्वोपि जन्तु-
 र्यतस्तस्मान्जाड्यविनाशनास्तव गुणा गीता मया केचन ॥ ३५ ॥
 अशेषोस्त्वय शेषोऽस्तु किं शिवं वर्णितुं क्षमः । हंसोऽस्तु गरुडो-

प्यस्तु किं याति नमसः परं ॥ ३६ ॥ वृद्धाभ्यां तरुणाभ्यां वा
नूतनाभ्यां प्रतिक्षणं । भक्ताभ्यामविभक्ताभ्यां शिवाभ्यां च मिथो
नमः ॥ ३७ ॥ अन्योन्यवैरिणः शंभो क्रीडन्ति तव मन्दिरे ।
शिवे सति शिवं सर्वं क वैरं क च वा कलिः ॥ ३८ ॥ पञ्चवक्त्र
महादेव कीदृशी स्यात्सभा तव । यत्र पञ्चापि वक्त्राणि बहन्ति
फलपद्धतिम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य-
श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं श्रीशिवहृदयंगम-
विरुदावलीस्रोत्रं संपूर्णम् ॥

जय सच्चिदानन्द ।

श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपम्—

बहुजन्मानुगतया स्मृत्या प्रोक्ता स्मृतिः स्मृतः । ब्रह्मवेदगतिं
वेद तद्वच्चो वेद उच्यते ॥ १ ॥ तद्वेदनोत्थसंस्कारादुत्था वागु-
च्यते स्मृतिः । यथा कृष्णः प्राह पार्थ तवापि च ममापि
च ॥ २ ॥ अतीतान्येव जन्मानि सुबहूनि परं यथा । तान्यहं
वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ३ ॥ तस्माद्वीता स्मृतिः प्रोक्ता प्रामा-
ण्यपदमागता । एतेन स्मृतयः सर्वा व्याख्याता इति मे मतिः
॥ ४ ॥ मन्वादीनां महर्षीणां बहुजन्मानुगा स्मृतिः । अतस्तदुक्तीः
श्रुतिभिर्योजयन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥ स्मृतिः श्रुतेर्वा दृष्टेर्वा नान्या
संभवति क्वचित् । श्रुतेर्दृष्टेरेकवाक्यमनुभूतं महर्षिभिः ॥ ६ ॥
अतस्तदुक्तं मानत्वमेतीति कवयो विदुः । नमस्तेभ्यो महर्षिभ्यो
यद्वाक्यं मानतामगात् ॥ ७ ॥ नमोस्तु श्रुतये तुभ्यं प्रामाण्यं
त्वामुपाश्रिते । वाक्येऽपि ज्ञानमूलत्वादिति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥
श्रुतेस्तु हृदयं तन्मर्मथवादः पुराणकम् । स्मृतियच्चैकवाक्यत्वम-
बाधितमिति स्थितिः ॥ ९ ॥ यदा मन्वास्तदा तन्नं तदैवासीत्पुरा-

णकम् । उवाचेति वचोलेखो लभ्यते द्वितयेऽपि हि ॥ १० ॥ को वा
 स्योत्तावुवाचेति लेखिता लक्षितो बुधैः । तत्रार्थवादस्मृतयोऽ-
 न्विता श्रुत्येकमूलतः ॥ ११ ॥ विद्या तु वेदविद्या तन्त्र हृदय
 पुराणमर्थवचः । स्मृतयः ससृष्टिमूला मिलित मिथ एतदेव
 शास्त्रमिति ॥ १२ ॥ अत्राय दुर्ग ॥ अत्राय नायक ॥ नाय-
 यादि श्रुतिं वेद प्रणवान्ता द्विजोत्तम । स प्रवर्तयिता दुर्गे यथा
 श्रीशकरो गुरु ॥ १३ ॥ इदं सिंहासनम् ॥ ससारो भावनामात्र
 पूर्वकाण्डार्थसंग्रहः । अतएव न सत्यत्वं ज्ञानकाण्डार्थसंग्रहः ॥ १४ ॥

अत्राय प्रदीप —

कस्मिन्वियन्ति सन्तीति गुणान्विक्तुः क ईश्वर । अतएव हि
 लोकेषु पापाणोऽपि च पूज्यते ॥ १ ॥ अतएव हि दृश्यन्ते
 ज्ञानानि विविधानि च । सारतम्येन लोकेषु क पार याति
 मानवः ॥ २ ॥ केचिन्शास्त्रेण पश्यन्ति केचिहौषिचक्षुषा ।
 केचित्पाशवदृष्ट्यैव केचिद्बालदृशाऽपि च ॥ ३ ॥ तथापि पूज्यते
 सर्व गुणज्ञान गुणान्वितम् । कयापि दृष्ट्या सपश्येत् का हानिः
 कस्य वा भवेत् ॥ ४ ॥ प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते गुणदोषदृशा इमे । शास्त्रेण
 वा लौकिकेन स्वभावाद्वयसाऽपि वा ॥ ५ ॥ परलोकान्तमीशान्त
 जानते शास्त्रसयता । राजान्त मरणान्त च लोकदृष्ट्यैव केचन
 ॥ ६ ॥ भक्षणान्त मधुनान्त पशुदृष्ट्याऽपि केचन । स्वाच्छन्द्यान्त
 भक्षणान्त केचिद्बालदृष्ट्यैव हि ॥ ७ ॥ शास्त्रानन्त्य तु मन्तव्य
 गुणानन्त्येन हेतुना । केनचिद्गुणयोगेन शास्त्रं शान्ति तदर्हणम् ॥ ८ ॥
 केनचिद्गुणयोगेन यथा लोकेषु जन्तवः । पूजा नार्हति कोऽप्यत्र
 गुणयोगमृते ऋत ॥ ९ ॥ स्वादृष्टगुणयोगेन पूजितं कीदृशं पासर ।
 गुणानुमाननैपुण्यराहित्यात् द्रोग्धि रहसा ॥ १० ॥ तावानेव
 गुणं किं वा यावान्ते दृष्टिगोचरः । दृष्टिरल्पा गुणानन्त्य ततः
 शास्त्रं प्रवर्तते ॥ ११ ॥ अदृष्टगुणदोषेषु प्रमाणं शास्त्रमेव हि ।

न प्रमाणं तावकीना दृष्टिः पशुसमा यतः ॥ १२ ॥ अग्निहोत्रादि-
कर्माणि प्रतिमौपूजनानि च । शास्त्रदृष्ट्यैव सिद्धानि लोकश्चेतर-
दृष्टिभिः ॥ १३ ॥ जीवोऽस्ति सर्वबीजेषु मृतं बीजं न रोहति ।
अतः प्राग्जन्मनो जीवो देहान्तरसमागमी ॥ १४ ॥ नष्टोऽपि
वृक्षो बीजस्थचेतनेषु प्रतिष्ठति । जलादियोगसंपन्ना चिदेव परितु-
ष्यति ॥ १५ ॥ वृत्त्याङ्कुरदशमेति यथापूर्वं ततस्ततः । पुनश्च
तत्र बीजानि ततो वृक्ष इति क्रमः ॥ १६ ॥ बीजस्थमेकचैतन्य-
मानन्त्यं समपद्यत । अनन्ता गतयस्तेषां बीजानामिह सर्वतः
॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताश्च सङ्गाद्रूच्छन्ति तानि हि । स्थला-
नुरूपं मोदन्ते शोचन्त्यपि हसन्त्यपि ॥ १८ ॥ वातार्चिर्धूममा-
गँस्तु लोकान्तरगमागमौ । जीवानां परलोकस्तु नास्तीति न वचः
शुभम् ॥ १९ ॥ यावन्न शास्त्रसंपर्कस्तावदित्थं प्रवर्तते । जाते तु
शास्त्रसंपर्के चिन्मात्रत्वाद्विमुक्तता ॥ २० ॥ यत्र तत्र तदेवैषां विदुषां
प्रतिभाति हि । यच्छास्त्रसिद्धं सद्रस्तु नाशास्त्रं किञ्चिदप्यहो ॥ २१ ॥
शास्त्राज्ञापङ्कमन्त्रानां नश्यत्येव रजोगुणः । गुर्वाज्ञापङ्कमन्त्रानां
विनश्यति तमोगुणः ॥ २२ ॥ शास्त्राभिप्रायमन्त्रानां सत्त्वं
नश्यति तत्क्षणात् । गुर्वभिप्रायमन्त्रैस्तु कैवल्यमनुभूयते ॥ २३ ॥
जगदस्तित्वविज्ञानं बहुधा बाध्यते श्रुतौ । जगन्नास्तित्वविज्ञा-
नमबाध्यं तु विधीयते ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षं शाब्दविज्ञानबाधकं न
भविष्यति । प्रमाणागोचरे शब्दः प्रमाणं बोधकं यतः ॥ २५ ॥

इयमत्राहूतिः—

जाग्रतोत्तिष्ठताद्यापि यदि वेदाधिकारिणः । वेदं रक्षत जाग्रत्या
कलिश्चौरः समागतः ॥ १ ॥ गेहे गेहे महायज्ञाः पञ्च स्युश्चेद्दि-
जन्मनाम् । तर्ह्यल्पेनैव कालेन वीर्यं वित्तं मतिर्यशः ॥ २ ॥
पुरुषाणां योषितां वा शिक्षा शिक्षकतुल्यता । तस्मात्परीक्ष्य

शिक्षायां योजनीया यथागृहम् ॥ ३ ॥ समाधिः शाङ्करे भाष्ये
सुस्पष्टं प्रतिपादितः । विभेपोऽन्येषु भाष्येषु कः सिद्धान्तो विचा-
र्यताम् ॥ ४ ॥ विचाराः शाङ्करा लोकसमुद्धारधुरन्धराः । न
यत्र लभ्यते किंचिदव्यवस्थपदे स्थितम् ॥ ५ ॥ ग्रन्थाः श्रीशाङ्करा
लोकैर्ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे । पठिताः पाठिता न्यायैः पालिता भारती
महीं ॥ ६ ॥ येन वर्णा आश्रमाश्च धर्मो ज्ञानं च पालितम् । तस्मि-
न्महुरो श्रद्धा पुनरुज्जीवनक्षमा ॥ ७ ॥

अत्रैवा कथा—

सिद्धलभ्या स्थितिर्ज्ञेया ब्राह्मो नाम श्रुतेर्यज्ञः । तस्मादङ्गीकृता
ज्ञानपारगैरिति शुश्रुम ॥ १ ॥ कुलमीश्वरमयद्वं जातयो व्यक्तिसं-
श्रिता । धर्मोऽधिकारसवद्यो ज्ञानं वेदनिबन्धनम् ॥ २ ॥ वेदः
श्रुतिरिति प्रोक्तं श्रुतिरादि न पश्यति । तस्या अनुभवत्वं हि
स्वरूपमिति मार्मिकाः ॥ ३ ॥ अन्ने स्वत्व मनुष्याणां कृणे स्वत्व
चतुष्पदा । मासे स्वत्व श्वापदानामिति सृष्टिविनिर्णयः ॥ ४ ॥
मेध्यामेध्यविचारेण मनुष्येष्वपि वेपुचित् । तत्र हेतुर्मनुष्यत्व-
मिति शास्त्रविदा मतम् ॥ ५ ॥

एष सिद्धान्तघोषः—

शीलपाकः शास्त्रपाकः कर्मपाकस्ततः परं । ज्ञानपाकस्ततो
मुक्तिरिति वैदिकदर्शनम् ॥ १ ॥ महोद्यमः प्रकर्तव्यो येन केन
विधेन हि । असाध्यमपि ससाध्यमिति लौकिकदर्शनम् ॥ २ ॥
महोद्यमोपि कर्तव्यो धर्मसंपीडन विना । तस्मिन्सपीडिते विश्व
पीडित नीतिराह सा ॥ ३ ॥ धर्मे सपालिते विश्वं पालितं नात्र
सशयः । धेनौ सपालिताया तु दुग्धमर्थात्सुरक्षितम् ॥ ४ ॥

अयमत्र डिण्डिमः—

यथा दृष्टिस्तथा विश्वं न यथाकाममस्ति हि । अत एते चादि-
वर्गा विचदन्ते मिथोऽभिवः ॥ १ ॥ यथामति यतो विश्वं न

प्रमाणं ततोऽर्हति । प्रमाणजन्या बुद्धिस्तु कैवल्यपदमीहते ॥ २ ॥
द्रष्टुः संकल्प एवेदं यथामति यतो जगत् । तद्विमोकाय शास्त्राणि
प्रवृत्तानीति विद्महे ॥ ३ ॥ तद्विमोके सुखं शान्तं कैवल्यमवशि-
ष्यते । तस्मादद्वैतसिद्धान्तः श्रुतिसमत इष्यताम् ॥ ४ ॥

एषा ध्वजपटी—

धर्मः शास्त्रादरो नाम ज्ञानं गुर्वादरो मतः । सुखं मोक्षादरो
नाम नीतिर्लोकादरो मतः ॥ १ ॥ शास्त्रमीशादरो नाम गुरुर्ब्र-
ह्मादरो मतः । मोक्षः शमादरो नाम लोकः कीर्त्यादरो मतः ॥ २ ॥
ईशः श्रद्धादरो नाम ब्रह्म बोधादरो मतः । शमो बोधादरो नाम
कीर्तिर्निर्मलतादरः ॥ ३ ॥ श्रद्धा सत्त्वादरो नाम बोध आत्मादरो
मतः । बोधस्तदेकनिष्ठत्वं नैर्मल्यं नित्यवृत्तता ॥ ४ ॥ नित्यवृत्ति-
र्महालक्ष्मीः सुन्दरी श्रीः पराम्बिका । नित्यवृत्तः परशिवः सच्चि-
दानन्दसद्गुरुः ॥ ५ ॥ यन्नाः कालानुसारेण धर्माः शास्त्रानुसारतः ।
शास्त्रं परम्परायातमिति वैदिकपद्धतिः ॥ ६ ॥

अयमत्रादेशः—

जगत्पश्यसि चेत्पश्य धर्मं नीतिं तथेश्वरम् । न चेत्पश्याद्वयं
ब्रह्म यतः श्रेयो भविष्यति ॥ १ ॥ यदि ते ब्रह्मजिज्ञासा प्रज्ञानं
ब्रह्म संस्मर । यदि ते स्वात्मजिज्ञासा ब्रह्मैवाहमिति स्मर ॥ २ ॥
यदि ते विश्वजिज्ञासा सर्वं ब्रह्मेति संस्मर । यदि ते मोक्षजिज्ञासा
प्रणवं स्मर निर्भयम् ॥ ३ ॥ यदि ते सिद्धिजिज्ञासा सिद्धं वस्तु
सदा स्मर । यदि ते त्यागजिज्ञासा विश्वं नास्तीति संस्मर ॥ ४ ॥
यदि ते भोगजिज्ञासा सफलं कर्म संस्मर । यदि ते योगजिज्ञासा
निरालम्बं मनः कुरु ॥ ५ ॥ यदि ते सुखजिज्ञासा चिन्ता त्यज

१ अद्वैतसिद्धान्ते ज्ञानमधिकारश्च प्रधानमितरत्र पापण्डमिति नेतरेषा श्रुति-
समतत्त्वम्.

महामते । यदि कैवल्यनिष्ठासा मन एतन्नम कुरु ॥ ६ ॥ तदा
सिद्धपद लब्ध यदोमिति वच श्रुते ॥ ७ ॥

अत्रेय मङ्गलगीति —

सगुणोपासका लोके सन्तीतीश्वरसत्यता । गुरुप्रसात्पात्राणि
सन्तीति प्रहसत्यता ॥ १ ॥ समदर्शी कोऽपि लोके तेन मोक्षस्य
सत्यता । अद्यापि वेदो लोकेषु तेन ज्ञानस्य सत्यता ॥ २ ॥ ईश्वर
श्रूयते लोके तेन वेदस्य सत्यता । सत्य च श्रूयते लोके तेन
वाचोऽपि सत्यता ॥ ३ ॥ नीतिश्च श्रूयते लोके तेन वर्मस्य
सत्यता । धृष्टत्व श्रूयते लोके तेन नीतेश्च सत्यता ॥ ४ ॥ अज्ञान
श्रूयते लोके तेन विश्वस्य सत्यता । ज्ञान च श्रूयते लोके तेनास-
ण्डस्य सत्यता ॥ ५ ॥ जगता विजितो लोके जगत्सत्य प्रवक्ति हि ।
जगज्जित येन पुसा स तुच्छ वक्ति मायिकम् ॥ ६ ॥ इय च
पदपदी नित्य श्रीमद्वैदिकपद्धतौ । पुनरे पुनरे द्विजानां तु मन्त्र-
गुणतु रञ्जितम् ॥ ७ ॥ कैवल्यनाशसेवार्थं भव वैदिकपद्धते ।
तेन तुष्यतु सर्वासा श्रीगुरु वरुणाकर ॥ ८ ॥ मङ्गल-
भगवन्विष्णो मङ्गल गरुडध्वज । मङ्गल पुण्डरीकाक्ष त्रैलोक्य
मङ्गल कुरु ॥ ९ ॥

इदं फल—

एता वैदिकपद्धतिं श्रुतिमता सपाठयेद्वा पठेत्

मृयाद्वा सदसि प्रगल्भविदुषा मान यशश्चाप्नुयान् ।

मेहाद्याति दरिद्रतापि तमसा सार्धं भुति सुन्दरी

दर्शं दर्शमुपाददीत पुरुष श्रेयस्करी सत्कुलम् ॥ १ ॥

इयमत्र प्रशस्ति —

धन्य श्रीमान् द्विजकुलधर शङ्कर शर्वरीश

श्लाघ्यश्लोकं सकलजगता यन्धपादाचनरेणु ।

आचार्यत्व जगति विदित्त यस्य वाणी श्रुतीना

घृष्टाभूषा कलुषहरणी दृष्टमात्रेण पुसाम् ॥ १ ॥

मुनीती राजवर्गस्य प्रतिम्निव इति स्थितिः ।
 सत्या तनैव मानेन ज्ञायते कीदृशं प्रभु ॥ ३ ॥
 यत्र कुत्रापि भोजोऽस्तु कालिदासोऽपि कुत्र वा ।
 सारस्वतरसास्वादलम्पटस्तत्र नन्दतु ॥ ४ ॥
 यत्र कुत्रापि देवोऽस्तु तद्वृणा सन्तु मे हृदि ।
 हृदयगन्धे समालब्धे किं मुष्प दूरमुच्यते ॥ ५ ॥
 आन्दोलयन्ति महता शिरासि श्रुतिगोचरा ।
 श्रूयन्ते ते गुणा नूनं कवाचिद्भाग्यसपदा ॥ ६ ॥
 जय सच्चिदानन्द ॥

श्रीमत्परमहंसकृष्णानन्दस्वामिविरचितः
 वैदिकपद्धत्युपोद्धातः ॥ २ ॥

जय सच्चिदानन्द ।

ॐ सहस्रमूर्धा सूर्यासा सहस्राक्ष सहस्रपात् । दृष्टिं वदातु
 भगवान्छान्दतकविनिर्णये ॥ १ ॥ श्रीशङ्कराचार्यगुरो प्रसादा-
 द्द्रीकागिदेन्द्रस्य गुरो प्रसादात् । श्रीसच्चिदानन्दगुरो प्रसादात्क-
 रोमि सेतु कलिपारगलै ॥ २ ॥ अपि सेतु पुराणोऽयं पुनरावि-
 र्बुभूयति । आश्रित्य पण्डितस्तम्भान्दृढं स्थास्यति निश्चल ॥ ३ ॥
 सति सेतौ यत्रशतं कं कुर्वाणो महामतिः । गर्हयन्नपि को
 विद्वास्तस्मात्सेतुं समाश्रयेन् ॥ ४ ॥ किञ्च । परोक्षार्णवमनैस्तु
 ब्रह्मविद्भिर्महर्षिभिः । समर्पितानि रत्नानि धारयन्ति महा-
 धियः ॥ ५ ॥ यथाह सनय — 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो
 धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्ममे'ति । योगा अना-
 दिसिद्धा वेदवादा । धनुर्धरस्तत्पालयिता सिद्धासनेश्वरः । ताभ्यां
 धर्मज्ञानमर्यादासेतुं पालयत इति तच्चात्पर्यम् ॥

१ दृश्यतेऽऽदत्तं योगा गीतायामतो योगशास्त्रमुपतिष्ठच्च साऽतो नानुपनी-
 तानामधिकारः

अथ नूनं करिष्यामि सूत्रपातं तु वैदिकम् ।

संसिद्धौ सेतुबन्धस्य वक्रताया निवृत्तये ॥ १ ॥

अथ सन्ध्यां व्याख्यास्याम आचमनाच्छ्रद्धाप्रवेशः प्राणायामा-
द्वीर्यस्मृतिलामो मार्जनाच्छौचसिद्धिः पीडानिवृत्तिश्चाधमर्पणात्पाप-
निवृत्तिस्तेन कर्तव्यकर्मप्रतिबन्धनिवृत्तिरर्घ्यप्रदानादीश्वरानुसंधान-
समर्हणे जपात्तेनैक्यानुसंधानमुपस्थानात्कृतस्य कर्मणः स्वस्य च
रक्षणसमिबन्दनात्संप्रदायशुद्धिरीश्वरार्पणात्कर्मसमृद्धिः ॥ इति
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

परमेश्वरः प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानमिति गायत्रीसगुणध्यानं
स्त्रीरूपेण व्यक्तं तत्स्त्रीपूत्तरोत्तरं पारमार्थिकं रूपं तत्त्वार्थवर्णा-
त्मत्वं सा संधिकालोपास्यत्वात्संध्या देवतारूपा क्रियारूपा च
गायत्रीछन्दस्कमन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्गायत्री तथा देवतामभिदधानो
मन्त्रोपि गायत्री शब्दा एवार्था अर्था एव शब्दाः सृष्टये स्त्रीरूपा
मोक्षायात्मरूपा सर्वज्ञत्वाय पञ्चमुखा त्रिनेत्रा च तस्याः काला-
खताख्यातये ध्यानभेदस्तामुपास्य लोकबन्धा भवन्ति भवन्ति ।
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ सामीप्यं व्याख्यास्यामो निशीथस्योदयः समीपे तस्य
मध्याह्नः समीपे मध्याह्नस्यास्तमयः समीपेऽस्तमयस्य निशीथः
समीपे तत्सर्वं परमात्मनः समीपे परमात्मा तपसः समीपे तपः
शास्त्रस्य समीपे शास्त्रं श्रद्धायाः समीपे श्रद्धा बुद्धेः समीपे बुद्धिः
शान्तेः समीपे शान्तिर्विवेकस्य समीपे विवेको दीक्षितयोः पित्रोः
समीपे तौ च पितरौ गुरुसमीपे गुरुरीश्वरस्य समीप ईश्वरो जीवस्य
समीपे जीव आनन्दस्य समीपे आनन्दः कैवल्यस्य समीपे नमः
परमऋषिभ्यः ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीनिगदितं मूलसूत्रं नाम

सेतुसूत्रपातः ॥

अथ लोकवेदविदो वदन्ति । कस्यचिदेकं नाम कस्यचिद्वित्रीणि चत्वारि पञ्चेत्यादि तैर्नामभिस्ते प्रतिबुध्यन्ते तत्तत्तानि तेषां नामानीत्युच्यन्ते । इत्थं शिवविष्णुदुर्गादीनां सहस्रान्तानि नामानि तैर्नामभिस्ते प्रतिबुध्यन्ते । यदि कश्चित्सर्वनामभिः प्रतिबुध्येत स सर्वात्मा भवितुमर्हतीति न्याय्यम् । तथा नास्ति कश्चिदिति न वक्तुं शक्येतासर्वज्ञैः । अतएव 'विश्वतश्चक्षुरिति श्रुतिः स्वार्थपर्यवसन्ना । एतेन सर्वाणि सहस्रनामानि व्याख्यातानि । अतएव सहस्रमनन्तं विश्वतश्चक्षुरित्येकवाक्यात् । युगपदेव यज्वादिपृथग्जनान्तसमर्पितानुपचारात् गृह्णाति तस्मादुच्यते सहस्रशीर्षेत्यादिर्विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्च । अतएव सर्वाभिः सर्वरसः सर्वगन्ध इत्यादिश्च । अतएवोपपद्यते जगज्जन्मादिकारणत्वम् । तथा जानन्यप्यास्तिकास्तस्मादास्तिकैकवेदो वेदः । आस्तिकत्वं नाम विचारसिद्धे वस्तुनि दार्ढ्यम् । विचारश्च प्रमाणमूलः । प्रमाणं नाम संशयप्रसङ्गे बोधनिदानम् । उत्तिष्ठत्येव संशयो व्यवहारगोचरे किमिदं कस्मादित्यादिः । यत्र पङ्क्तवस्तरुः । तथा प्रसङ्गे वेदयति तस्माद्वेदः प्रमाणमूर्धन्योऽनादिश्च । प्रमातृणामनादित्वात् । यः कोपि मर्दपिः स्वमतं लिलेख सोपि संशयार्पणोत्सर्कयाश्वक्केनोवाच 'एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतिं तस्मात्प्रमाणसरणिच्युतः । किञ्च सावयवानां निरवयवाः कारणानि ते च नित्याः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः सावयवव्याप्यत्वान् ते च परमाणव उच्यन्तेऽणुपरिमाणास्तथाकाशो नित्यो निरवयवो विमुरित्याह । तत्रेयं जिज्ञासा निरवयवत्वे तुल्येऽणुत्वविमुत्वभेदः कस्मादुत्थितो विपरीतं वा कस्मान्नेति । नाणुत्वं विमुत्वविरोधि । 'अणोरणीयान्महतो महीयानि'ति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । आका-

१ एतेन 'जीवोऽणोरणीयान् परमेश्वरस्तु महतो महीयान्' इति धैर्यधिकरण्येन श्रुतेर्व्याख्याता निरस्तः.

शनित्वे तु स्वमतिरेव मानम् । अतएव श्रुतिराह 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति । कस्मात् । 'आराममस्य पश्यति न तं पश्यति कश्चने'ति नित्यपरोक्षत्वम् । तं सर्वनिर्मातारं विश्वतश्चक्षुषमनन्तम् ॥ ननु कस्मादारामं पश्यन्ति तं च न पश्यन्ति तत्राह स्वयं वेदः 'प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति विश्वतोमुख' इति । तर्कयितुः प्रत्यग्रूपत्वात्तस्य । अतएव शास्त्रयोनित्वादिति वैयासिकमधिकरणम् । कथं पश्येत्प्रत्यङ्गं शास्त्रविधुरः । सर्वजनप्रत्यक्त्वेन सर्वनामप्रबोधनं सर्वात्मत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं परमेश्वरस्य व्याख्यातम् तेनोक्तं यथा तथैतद्विश्वमिति ॥ ननु कथमेतत् । यत्साक्षादपरोक्षादिति नित्यापरोक्षे परोक्षत्वसंभव इति चेदारामदर्शनमात्रप्रतिबन्धादतएव शास्त्रप्रवृत्तिः प्रतिबन्धनिवृत्तये । तस्माद्विश्वदर्शनं शास्त्राधीनं तददर्शनं च । एतेन गलिताः सर्वे तर्काः ॥

इति सेतुबन्धे कृष्णानन्दसरस्वतीये वैदिकपद्धतेरुपोद्धातो नाम

प्रथम उपन्यासः ।

वैदिकमतभेदपविः ॥ ३ ॥

सच्चिदानन्दमुनये गुरवे चरमाय मे । नतयः सन्तु भूयोपि येन पीतो भवार्णवः ॥ १ ॥ एवकारेवकारौ द्वौ निर्णयाय प्रभूमतौ । लोके वेदे च वाचालवाचां बन्धनवागुरा ॥ २ ॥ एकमेवाद्वितीयेति यत्र द्वैतमिवेति च । सामगैः पठ्यते तेन निर्णीतः श्रुतिसंग्रहः ॥ ३ ॥ संख्यान्वितैवकारेण संख्यान्तरनिषेधनम् । नवोऽद्वितीययोगेन संख्येयस्य निषेधनम् ॥ ४ ॥ इवशब्दबलेनैव सृष्टिपुष्टिद्वारेण हि । क्रियते निर्विशङ्कं तु तत्त्वमित्युपदेशनम् ॥ ५ ॥ संख्येयमथ संख्यां च यत्र द्वैतमिवेति गीः । प्रोत्सारणार्हं वक्तीति नेह नानेति चागमि ॥ ६ ॥ समर्था तन्निषेधाय तस्मादेकत्वमेव हि । तत्त्वस्य सिध्यति तदा संख्यासंख्येयवर्जितम् ॥ ७ ॥ भूना

स एव संप्रोक्तो यं लब्ध्वा कृतकृत्यता । तदाध्ययनविश्रामः
साधकः सिद्धिमागतः ॥ ८ ॥ पदवाक्यप्रमाणारण्यपारावारात्परंगतः ।
नास्माद्युत्थानशङ्कापि समाधेस्तस्य योगिनः ॥ ९ ॥ निरोध-
जसमाधौ ॥ व्युत्थानं वर्तते क्वचित् । निर्विकल्पसमाधिस्तु सम-
एव द्वयोरपि ॥ १० ॥ अतएवार्जुनायाह श्रीकृष्णो ज्ञानयोगवद् ॥
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ११ ॥ निर्विकल्प-
गतिस्त्वेका द्वयोरपि च योगिनोः । व्युत्थानशङ्का योगेस्ति न
ज्ञान इति चाह हि ॥ १२ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगै-
रपि गम्यते । व्युत्थानशङ्का तत्रास्तीत्यपिशब्देन सूच्यते ॥ १३ ॥
सांख्यं प्रमाणसंभूतं योगस्तु कृतिसंभवः । सान्तं कृतिबलं प्रोक्तं
प्रमाणवलमन्यथा ॥ १४ ॥ लब्धव्यं तु तदैवास्ति निर्विकल्पं
द्वयोरपि । सिद्धान्त एव भेदोऽस्ति विकल्पापोहभेदतः ॥ १५ ॥
विकल्पोस्ति न पश्यामीत्याह योगी निरोधवद् ॥ नैवास्ति नैव पश्या-
मीत्याह ज्ञानी विकल्पितम् ॥ १६ ॥ न विचारयते योगी निर्वि-
कल्पं गतोपि च । प्रामाणिकः समाधिर्मे व्युत्थानमथवा किमु
॥ १७ ॥ प्रामाणिकः समाधिश्च व्युत्थानं विभ्रमो भवेत् । प्रामा-
णिकं चेद्युत्थानं समाधिर्बिभ्रमो भवेत् ॥ १८ ॥ द्वयं प्रामाणिकं
चेत्ते विरोधादन्यथा न किम् । अतएव श्रुतिः प्राह ध्यायतोवेति
सामनि ॥ १९ ॥ निरोधजसमाधिस्तु मोहकोटौ निवेशितः ।
एतेन योगः प्रत्युक्त इति व्यासोऽब्रवीत्स्वयम् ॥ २० ॥ सांख्य-
योगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्य-
गुभयोर्विन्दते फलम् ॥ २१ ॥ इत्याह भगवान्साक्षाद्वस्तुनिर्णय-
पण्डितः । तदेव वस्तु निर्दिष्टं निर्विकल्पं परात्परम् ॥ २२ ॥
साक्षिणौ तत्र निर्दिष्टौ प्रसिद्धौ ज्ञानियोगिनौ । सिद्धौ द्वावपि
तत्रास्ति न विशेषोस्ति कश्चन ॥ २३ ॥ इयानेव विशेषोस्ति
जगदास्ति च नास्ति च । इति वादस्तत्र वेदो मृते ज्ञानी सुपण्डितः

॥ २४ ॥ योगी मोहान्तमापन्नो निर्विकल्पपदक्रमात् । तदेव
 सत्यमित्याह ज्ञानी योगीश्वरं प्रति ॥ २५ ॥ योगीश्वरोपि तत्सत्यं
 मत्वा सफलजन्मवान् । यन्नसाफल्यमेवात्र जन्मसाफल्यमुच्यते
 ॥ २६ ॥ ये गृहीता मया पूर्व विषयास्ते क वाधुना । व्युत्थानं
 दुर्घटं मन्ये सहजं निर्विकल्पकम् ॥ २७ ॥ इति वेदविदः प्राहुर्नि-
 पुणं तन्निबोधत । मतभेदस्तेन शान्तिमुपैति प्रत्यहं शनैः ॥ २८ ॥
 लीलामाह क्रियां सर्वा कैवल्यं सत्यमित्यथ । तस्य श्रीव्यासदेवस्य
 द्वावेतौ शिष्यतां गतौ ॥ २९ ॥ मतमर्दपविर्नाम कृष्णानन्देन
 भिक्षुणा । व्यरचि श्रीकाशिकायां श्रीविश्वेश्वरतुष्टये ॥ ३० ॥ इदन्ता
 यदा लीयतेऽहन्तयापि तदाकुत्र विश्वं कभोगः करारः । गते मोहजाले
 गुरोर्दृष्टिपातात्तदा ब्रूत विप्राः क कोशः कः पाशः ॥ ३१ ॥ खनेत्र-
 गजचन्द्राब्दे शालिवाहमहीपतेः । अभूत्पविः काशिकायां काशी-
 नाथहृदो मुदे ॥ ३२ ॥ यत्प्रेरितं भगवता हृदयस्थितेन यद्वोधितं
 च गुरुणा करुणार्णवेन । तत्कृष्णभिक्षुरलिखद्बुधचित्तपद्मसद्भो-
 त्थमोदमकरन्दरसाभिलाषी ॥ ३३ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासि श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितो वैदिक-
 मतमेदपविः ॥

योगानुशासनम् ॥ ४ ॥

जय सच्चिदानन्द ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगः प्रमातुः प्रमाणेन सह सङ्गमः
 ॥ २ ॥ न यत्र बाधोद्देखस्तत्प्रमाणम् ॥ ३ ॥ विश्वं दर्शयन्न प्रमाणं पूर्वो-
 त्तरक्षणबाधादविश्रान्तत्वाद्बुद्धिहासयोः प्रतिवस्तु ॥ ४ ॥ प्रत्य-
 भिज्ञा तु लौकिकी साजात्यावलम्बा ॥ ५ ॥ निरोधः प्रमावृशु-
 द्विविधिरङ्गम् ॥ ६ ॥ न निरोधजः साक्षात्कारः प्रमा चालुप-
 वत् ॥ ७ ॥ न तज्जा सिद्धिः फलं मृगजलवत् ॥ ८ ॥ संप्रतिपन्ने

शब्दे प्रमाणमिति चेन्न शब्दप्रामाण्यात् ॥ ९ ॥ नेहनानेति शब्दः
 ॥ १० ॥ तत्त्वमसीति च ॥ ११ ॥ स च प्रमाणमवाधात् ॥ १२ ॥
 द्वैतप्रतिपत्तिर्न बाधस्तस्या एव बाधदृष्टान्तात् ॥ १३ ॥ त्रय
 आवसथाल्लयः स्वप्ना इति शब्दाच्च ॥ १४ ॥ अन्धो मणिमविन्द-
 तेति च ॥ १५ ॥ ईश्वरः कृष्णस्तु दुःखसंयोगवियोगो योग
 इति ॥ १६ ॥ दुःखं जगत् ॥ १७ ॥ संयोगोऽभिमानः ॥ १८ ॥
 वियोगोऽभिमानक्षयः ॥ १९ ॥ स च शाब्दनिश्चयात् ॥ २० ॥
 एतदधीतिफलम् ॥ २१ ॥ तत्फलं मनननिदिध्यासौ ॥ २२ ॥
 तत्फलं साक्षात्कारः ॥ २३ ॥ एषोऽस्पर्शयोग इत्याचार्याः ॥ २४ ॥
 निरालम्ब इत्यपरे ॥ २५ ॥ अचिन्त्यमिति श्रुतिः ॥ २६ ॥ न
 किञ्चिन्तिन्तयेदिति पार्थसारथिः ॥ २७ ॥ एष एव ब्रह्मीभाव इति
 गुरुवः ॥ २८ ॥ एतदभयमिति शाश्वत्स्कयः ॥ २९ ॥ यावत्
 ध्यानं तावन्न ज्ञानम् ॥ ३० ॥ त्रिपुटीबीजविलयो ज्ञानम् ॥ ३१ ॥
 स च लयो न ध्यानशतैः ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रमातुः प्रमाणेन सह
 सङ्गमो योग इति योग इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीवैष्णवधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीप्रणीतं योगपुशासनम् ॥

श्रीमच्छङ्कराचार्यचरितम् ॥ ५ ॥

काशि त्वां परिचिन्वन्ति केपि केपि महर्षयः । तत्रास्माकं
 मतिः केव त्वयि केवल्यधाम सत् ॥ १ ॥ गुरुता तूद्धृतिमूलै-
 बोद्धृतिरपि च बोधमूलैव । बोधस्तु शब्दमूलः शब्दोऽनादिस्तु
 गुरुमुखाख्यः ॥ २ ॥ बोधस्तु शब्दबोधस्तत्रापि च तत्त्वमस्वहं
 ब्रह्म । इति वाक्यद्वयबोधो बोधान्तरमचि नृप्यति सैरम् ॥ ३ ॥
 स च बोधो गुरुकरुणासुधाम्बुधौ क्रीडति सैरम् । यदि तत्प्रवाहपा-
 दसार्हि स लभ्येत सार्वभौम इव ॥ ४ ॥ तस्मिन्लब्धे सर्वं दारिद्र्यं
 हतमहो महामाग्यैः । रक्षालिङ्गितगात्रः पुत्रः कस्यापि जयति कृत-

कृत्यः ॥ ५ ॥ श्रीशङ्करगुरुणाय लब्धः श्रीगुरुकृपाम्बुधौ खेलन् ।
 दत्तं तेन गुरुत्वं जगतः सर्वस्य बालकायापि ॥ ६ ॥ अतएव
 वेदमार्गः स्थापित इह जनान्समुद्धर्तुम् । वेदे व्युत्पन्नानामुद्धारः
 सहज इति च तत्तन्त्रम् ॥ ७ ॥ वेदो वेदयते वत कर्मफलं कर्मदेहविद्यां
 च । उभयं प्रमाणभेतस्त्वार्ये चरितार्थता यस्मात् ॥ ८ ॥ विहितं वाऽ-
 विहितं वा कर्म तु कालात्फलं ददातीति । अभिमतमिहास्ति सर्वै-
 र्विद्वद्भिस्तत्र तस्य निर्बन्धः ॥ ९ ॥ अङ्गीकृतो यथैतद्विश्वं मार्गेण
 सुखपदं गच्छेत् । अभ्युद्ये श्रेयस्यपि मार्गः श्रीशङ्करेण नि-
 र्दिष्टः ॥ १० ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यचरित्रं श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकथितं
 करिष्यमाणसेतुबन्धे चरम उपन्यासः ॥

वैदिकपद्धतिपरिशिष्टम् ।

अबलावलम् ॥ ६ ॥

पतिव्रता जगद्भूयाः पुण्यश्लोकाः स्मृता मया ।

यासां श्रीमहिमानं तु वेदो वेद न चेतः ॥ १ ॥

विवाहतत्त्ववेत्तैव वेद तत्त्वं हि तत्त्वमोः ।

अत्र साक्षी शिवः साक्षाद्ब्रह्मनिष्ठः पुरातनः ॥ २ ॥

विधवानां सुखोपाय ईश्वरैश्चिन्तितो न वा ।

इति जिज्ञासमानानां समाधानमथोच्यते ॥ ३ ॥

विवाहाधिकृतिं शिष्ये परीक्षयितुमग्रतः ।

आचार्याय प्रियं दत्त्वेत्याह श्रुतिरुदारधीः ॥ ४ ॥

‘आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी’रिति
 प्रजातन्तवे सति विवाहे तन्मूलानीति मन्यन्ते विधवायास्त्रीणि
 दुःखानि । पतिपुत्रान्यतरानाश्रयत्वं निर्धनत्वं कामपीडा चेति
 स्पष्टं दृश्यन्ते । तत्र प्रजाद्रविणदुःखावकाशो नास्तीति श्रुतिराह ।

यथा वैत्तिरीयारण्यवे पष्टाध्याये मन्त्रौ सहगमनप्रकरणे और्ध्वं
 देहिन्धर्मं कर्तुं देवरागिष्यारहासान्यतमवच्छयां 'इयं नारी पति-
 लोकं घृणाना निषद्यत उप त्वा मर्त्यं प्रेतम् । विश्वं पुराणमनुपाल-
 यन्ती तस्यै प्रजा द्रविणं चेदधेहि ॥ १ ॥' अर्णीष्वं नार्यभिजीय
 लोकगितामुमेतमुपशेषं ण्हि । हस्तप्राभस्य द्विधिपोस्त्वमेतत्पत्युर्न
 नित्यमभिसयभूव ॥ २ ॥' विवृति — इयं त्वया सह निगमिषन्ती
 नारी नरस्य धर्म्यां विद्याप्राप्तधर्मेभ्योऽनपेताऽनण्ड पतिलोक
 घृणाना पत्या कर्मयोगिना सपादिन लोकं लब्धुकामा हे मर्त्य
 भरणधर्मन्, प्रेत परलोकं गच्छन्त त्वा त्वा उप अनु निघपते
 म्रियते समीपं गतेति वा । तत्र हेतुः । विश्वं सपूर्णं पुराणं पुरातनं
 विद्याप्राप्त धर्ममिदं प्रायस्पोपमायोमं यप्रनास्तुसत्येति सप्तत्रिंश
 साप्तपदीन धर्ममनु त्वा परम्परा चानुसृत्य पालयन्ती अनुनतत्वादव
 स्त्वामनु निषद्यत इत्यमिप्राथ । तस्यै नारीत्यात्पतिलोकं कामायै
 प्रजा त्वत्सपादिता द्रविणं च तयाविधमिहास्मिन्नेर लोके
 धेहि वैद्ययमेकावकाशं प्रजाधिपस्यरायस्पोपयो प्रतिज्ञातयोर्वि-
 दाहे साफल्यस्य । अस्मिन्नेर लोके पतिसपादितप्रजाद्रवि-
 णलाभे पतिलोकं सपादित एवेत्यमिप्राथ । तदस्य धर्म्यमित्यधि-
 कारे 'नतोऽग्नि'ति सूत्रे वार्तिक 'नराद्येति वक्ष्यमि'ति तत्रो-
 दाहृतं नरस्य धर्म्यां नारीति ॥ १ ॥ इत्थं पत्नीं प्रशसापूर्वकं
 पत्युरनुज्ञया प्रजाधने भुञ्जानाया पतिलोकवास एवेति प्रति-
 लोभ्य पतिप्रेतसमीपमुक्ता तामाह्वयन्ति उदीर्ष्वेति । हे नारि नर-
 धर्म्ये, इतासु गतासुमेत पतिमुपशेषे पाणिग्रहणसप्रतिपन्नमैरस्य
 स्मरन्ती अतः परमुदीर्ष्वं उत्तिष्ठोत्स्यापनाय मेरय वा अभिनीव
 नाध्रियस्व लोकं पतिसपादितमेवेममेहि त्वा पालयिष्यामि जीव-
 नसामग्रीमतामित्यमिप्राथ । परावर्तने हेतुः । त्वं परावृत्य
 सहगमनाज्जीयन्त्यपि हस्तप्राभस्य गृहीतहस्तस्य द्विधिपो पालयितुं

मिच्छोः पत्युरेवासि न पतिमृतिः स्वत्वनिवृत्तिहेतुः पिपालयि-
 पाया अनिवृत्तेरिति । तत्र हेतुमाह । एतच्चे जनित्वं जन्मजनितरेव
 जनित्वं देवताजनतादिवत् । पत्युः अभि सर्वप्रकारैः संबभूव
 विवाहकाल एव । 'न निष्कयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते'
 'यो भर्ता सा स्मृताऽङ्गने'ति च स्मृतेः । मरणमपि विसर्गसदृशम् ।
 पत्या सहाभेदमापन्नायास्ते जीवनं पत्युरेव रूपान्तरमापन्नस्य ।
 अतस्तत्र निवासो न परलोकविच्छेदहेतुः यतः पत्युः तत्र
 निवसतोऽप्यत्र वासः तत्र निवसन्त्या अपि तत्रैव वास उभाभ्यां
 रूपाभ्यां लोकद्वयसंपादितमयमपि परोपि लोकः पत्युरेव यदि ते जी-
 वितेच्छा तर्हि जीवेत्यभिप्रायः । अथवा जनित्वं पत्नीत्वं एतत् तद्वितीर्ण-
 प्रजाधनादिभोगरूपं संपन्नं बभूव । अथवा एतत् अत्र शयनान्तं कर्म
 यत्तत्ते पत्नीत्वमभिसंबभूवेति ते जीवनं न पत्नीत्वविरोधीत्यभि-
 प्रायः । न रूढ्यर्थस्य दिधिपोरत्रोपस्थितिस्तदानीमेतस्या दिधिपू-
 त्वाभावात् । भाविवृत्त्याश्रयणे मानाभावाच्च । सहगमनान्यथा-
 नुपपत्त्या कामपरीक्षाविनियुक्तयोर्मन्त्रयोर्नोत्थापनविधिपरत्वम् ।
 अतएव न पुनर्विवाहपरता । अतएव दिधिपोरपाङ्गत्वमिति दिक्षु ।

ननूदीर्घ्वेति लोटोत्थापनं विधीयत इति चेदनुत्थापनफललेख-
 नैयर्थापत्तेः । अनुज्ञा तु व्यज्यते । नारीति संबोधनान्नरस्योपस्थि-
 तस्य पत्युर्धर्म्येति व्युत्पत्तेर्नानुपस्थितदिधिपो रूढार्थस्य स्वत्वं
 युक्तं रागप्राप्तत्वादनधिकाराच्च । प्रथमोपस्थितनारीशब्दगर्भेण बली-
 यसा दिधिपुशब्दगर्भो रूढ्यर्थो विसंक्षितः । नच दिधिपुशब्दा-
 नुरोधेन नारीशब्दे लक्षणा वक्तुं शक्या । शब्दशक्त्या रूढ्या
 वानुरूप्यमानस्य दिधिपोरप्रवेशान्नारीशब्दे धर्म्याश्रयागे मानाभा-
 वात् । पुंयोगप्रत्यये तु नरीत्येव । जातिवाचकत्वे प्रजाद्रविण-
 प्रार्थनायां न बलम् । तस्मान्नरस्य धर्मेत्येवार्थोत्र मन्त्रयोः । 'दुधाञ्
 धारणपोषणयो'रित्यस्मादिच्छायामेव सन् । अतएव 'नोद्वाहिकेपु

मन्त्रेषु नियोगं कीर्तयते षष्ठिः । न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं
पुरारि'ति मनु । तस्मादिधिपुत्रद्वयलात्पुनर्विवाहकल्पना निर-
स्तेति दिष्टम् ।

मन्वयमर्थोऽस्तु मनुममतः पुनः पतिविधानवत् पराशरस्य तु
न समतस्तस्मान्मन्त्रद्वयं दिधिपुत्रद्वयविधायकमेवेति चेन्न । अस-
म्भार्यापत्तेः । नहि सद्गमनसमये तस्या दिधिपुत्रत्वसम्भवः ।
नच दिधिपुरेणानेन विधीयत इति याज्यम् । मृते भर्तरि दिधिपु-
त्रविधानेऽपि नष्टे प्रयत्निते ह्येते पतिवै च पत्यौ दिधिपुत्रविधानाद-
ज्ञानात्स्ययं विधातुमशक्यत्वादिदं वचनं काल्पनिकमित्येव युक्तम् ।
'यद्वै मनुरवदत्तं भेषजमिति श्रुतिं जानन् पराशरः सर्वज्ञो भूत्वा
धर्मं कथयन् श्रुतेरसम्भार्यं स्मृत्यन्तरिन्द्वयं कथं मृयादिति
विचार्यम् ॥ ननु स्वतन्त्रा रूपय इति चेत्स्वतः प्रामाण्यापत्तेः ।
तस्मान्मनुष्यश्रुतिमनुसरता पराशरेण वक्तव्ये कथं प्रसिद्धदिधिपु-
त्रता । अन्येषां श्रुत्या पिपालयिषौ क्षत्रो द्वितीयपत्नौ निरुद्धो
दिधिपुत्रः इति विज्ञेयम् । नष्टे मृते इत्यादिवारिवामिनिवेशे
सत्यपि 'यस्यां श्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन
विधानेन निनो विन्देत देवः' इति मनुस्मृत्यनुसृत्य व्याख्येया ।
नष्टे मृत इत्यत्र पतिशब्दो वाचाङ्गीकृतपरो विज्ञेयः । तस्मान् पुन-
र्विवाहगन्धोपीत्यलं विषश्चितस्तुष्यन्तु ॥

ननु प्रथमविवाहसकल्पसिद्धयर्थं पुनर्विवाहस्तत्रास्यां जनिष्य-
माणसत्तवे कुलोद्धारकत्वनल्लोकहेतुत्वोद्देशात्सन्तत्युत्पादनार्थं
पुनर्विवाहस्तत्र निर्दिष्टफलद्वयसिद्धिरिति चेत्तस्मिन्नेव कन्यादानम-
कल्पेऽस्यां जनिष्यमाणसन्तत्येति यथोक्तस्यास्मादित्यप्यूहो वेद्यः ।
अतएव तुभ्यमहं सप्रदद इति सकल्प्यते नहि कस्मैचिद्वरायेति ।
एतेनास्मात्सकल्पात्कन्याया वन्ध्यात्वे निःसन्ततिविधवात्वे वा
दातुस्तुल्यं फलम् । यस्मात्पत्युराज्ञाया वा दत्तकपुत्रग्रहणाधिनारो

निर्वाधः पुत्रग्रहणाधिकारः पत्युरपि विवाहमूलः ॥ ननु धृतौ दिधिपु-
शब्दो व्यर्थ इति चेद्भवन्मते नारीशब्दो व्यर्थस्तस्मादिधिपुशब्दस्य पो-
यकपतिपरत्वेन कृतार्थत्वान्नारीशब्दस्य नरधर्म्यपरत्वं युक्तम् ॥ ननु न
सामान्यायाः सहगमनं युक्तं सामान्यात्वात्तस्माद्धर्म्यायामेव दिधि-
पुविधानं मन्त्रार्थ इति चेदुच्यतां किमनेन सामान्यात्वं विधी-
यते धर्म्याया अपि । यदि विधीयत इति ते मतं तदा दिधिपूत्व-
मनङ्गीकुर्वाणायाः किं प्रायश्चित्तं शास्त्रदृष्टम् । विवाहे त ॥ १६ ॥
पादनसंपादितं नारीत्वं संपादयिष्यमाणं रागप्राप्तं दुर्बलं दिधि-
पूत्वं बाधेत न वा । तस्मात्तादात्म्येनोढा नारी यथाकथंचिदूढा
नरीति व्यवस्थितम् ।

जातिवाचकस्तूढानूढसाधारणोऽत्र मन्त्रेऽप्रयोजकः । वैदिका-
नामेव विवाहक्रमः सप्तपद्यधिकारदानाधिकारसिद्ध्यर्थं तादात्म्या-
पादनमृक्सामवत्, इतरेषां विवाहस्तु सप्तपदीरहितस्ततोऽधिकार-
रहितस्तादात्म्याभावादतस्तेषु पुनर्विवाहो युक्तः । अवैदिका अपि
केचिच्छिष्टा विवाहो नाम तादात्म्यापादनं पतिरेव परायणमिति
जानन्तो न संमन्वते पुनर्विवाहम् । येषां दिधिपूत्वं संमतं तेषां
विवाहमण्डपे न प्रवेशयन्ति ताम् । तद्वीजं त एव वर्णयन्ति नानु-
व्रतेयमिति । यैरनुव्रतोद्यते तैः प्रतिज्ञायते धर्मं चार्थं च कामे च नाति-
चरामीति तां प्रतिज्ञां बलभावे स्थापयित्वाऽनुव्रता भवति पिण्डस्य
छायेव तं पिण्डं कथमुत्सृजेत् । धर्मं धैरेऽर्थे दाने कामे प्रजा-
याम् । यद्येतेषामतिचारः किं विवाहेनातो मृतोपि प्रार्थ्यतेऽस्या
एतावानधिकार इति । अत्र प्रजां द्रविणं च धेहि परलोकं चाग-
मिष्यति कालेन यतोनुव्रता । पतिकर्तव्यमेतायदेव पक्षीविषये
पञ्चादपि प्रजाद्रविणवती यावता स्यादिति तदेव पतित्वम् ।
अतएव सूत्रे 'बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति' पठ्यते । अनिष्टपरि-
हारकुशलता बुद्धिः । ये तु विधवातां प्रजाद्रविणाधिकारो नास्तीति

वदन्ति तैरवला वञ्चिता न वेति प्रष्टव्या याज्ञिकाः । अतएव
 भ्रातृमतीमुपयच्छेत् । भ्राता हि दायप्रतिबन्धनिवृत्तिहेतुः ।
 विवाहसमये निर्वन्धः कः परिणामे सिद्धान्तः कः । उपक्रमोप-
 संहारान्वितं शास्त्रं भवति । पत्नीं दायादिनीं मत्वैव द्वितीयविवा-
 हसमयेऽनुज्ञा प्रार्थ्यने लोके तदभावे तदभावः । सप्तप-
 दानुव्रतत्वं विधीयते । यथा 'इष एकपशूजं द्विपदी रायस्पोपाय
 त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपशूतुभ्यः पदपदी
 सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव । पुत्रान्विन्दाघदै बहून्स्ते
 सन्तु जरदष्टयः' इति । इडञमूर्ध्वलं रैर्धनं मायोभव्यमारोग्यं
 प्रजा यथाशास्त्रमुत्पादिताः सुता ऋतवस्तत्तत्कालप्राप्तकर्माणि
 क्रतव इति यावत् । सखा कथनमनपेक्ष्य हितकर्ता सर्वान्तरङ्गः ।
 एते सप्ताधिकारास्तव यदि मामनुव्रता तस्मात्तथा भवेति विधिः ।
 तस्याऽनुव्रतत्वस्य फलं पुत्रान्विन्दावहा इत्याह । पुत्रो नाम
 सशास्त्रः सन्कुलोद्धर्ता । 'पुंनाम्रो नरकाश्नाता पुत्र इत्यभिधीयत'
 इति स्मृतेः । इदं मुख्यं प्रयोजनं विवाहस्य । तत्र माशङ्किष्ठा
 इत्याह वे सन्तु जरदष्टय इति । जरन्सोऽष्टयः शरीरसंघाताः । 'अशू
 संघाते' । अनयाशिषैतज्जग्यते पुत्रसंपादनं विवाहफलं यथाशक्ति
 यतेहं मत्पश्चादपि जरदष्टिरपि पुत्रं संपादय दत्तकादिना । अतएव
 प्रजाधिकारः सफल इत्याशीरर्थः । अत एवानुसूयाऽत्रेः परोक्षमपि
 पुत्रीकृत्य त्रीनपि दत्तदूर्वासश्चन्द्राभ्रापरार्थं भेजे तादर्थ्यविज्ञाना-
 दासनः । बन्ध्यात्वं च निवृत्तं तस्याः । गोत्रप्रवरान्वितः पुत्रः
 कुलमुद्धरति तस्मादुपदिष्टं गुरुभिः प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी-
 रिति । तदुपदेशसिद्ध मद्भिन्ना मद्गोत्रप्रवरान्वितपुत्रसंकल्पं पालय
 तेन मम तवापि कुलमुद्धृतं भवेदिति विवाहममय एव निर्वन्धा-
 दिधिपुर्दुर्वलो गच्छतु शूद्रादिषु श्राद्धरहितेषु । श्राद्धं हि कुलगो-
 त्रान्वितेषु तत्रैव श्रद्धानिवासाच्छास्त्रनिवासस्तत्रैव कुलगोत्रश्रद्धा-

न्विताः पुत्रा भवन्ति । ते च श्राद्धमाचरन्ति काले गयादिषु च तेनोद्धरन्ति पितॄन् ज्ञानबलेन वा ।

ननु श्राद्धं कस्मात् । दत्तमुत्तरं श्राद्धमित्येव । श्रद्धया निर्वृत्तं कर्म श्राद्धं । श्रद्धा कुलस्वभावस्तेन पालितं श्राद्धं । शास्त्रं च तेनोच्यते धूमादिभाग्णेण कृतकर्माणो गच्छन्ति चान्द्रमसं लोकमिति तत्प्रीत्यै कृतं कर्म श्राद्धं तस्मात्प्रभोऽनुपपन्नः श्रद्धानन्वितस्य ॥ ननु लोकान्तरे निवसतां पितॄणां कथं श्राद्धेन वृत्तिरिति चेत्कर्मबलेन यथा लोकान्तरं गच्छन्ति तथाऽऽगच्छन्त्यपि कर्मकाले ॥ ननु चित्रमेतद्यन्मृतानां गमनागमनं नाम । दृश्यते तेषां भस्मीभाव उच्यते च लोकान्तरगमनं श्राद्धवृत्तिश्च । अन्यश्च गयाशिलाया उद्धारकत्वं चेदिदमपि चित्रं यद्भस्मीभूतान्पितॄन्मन्यसे न पितरो भस्मीभूताः किंतु पितृत्वप्रयोजकानि वपुंषि । पितृत्वभोक्तारस्तु गच्छन्त्यागच्छन्ति च जीवाः । यैरेव निर्वाह्यते वपुष्णु सर्वा क्रिया । किं कर्तारो जीवाः । सत्यमुच्यते कर्तार इति । अतएव भोक्तारः । नहि जीवविनिर्मुक्तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा दृष्टम् ॥ ननु संघाता एव कर्तारो भोक्तारश्चेति चेत्संघाते स्वातन्त्र्यं प्रदर्शयितुरपलापस्तव लपनं म्लाययति । दृश्यते प्रतिवेहं स्वतन्त्रः ॥ ननु स मदशक्तिवदुत्पद्यते स्वतन्त्रो नामेति चेदुपहासोयं स्वतन्त्र उत्पद्यते त्रियते चेति । यो ह्युत्पद्यते त्रियते च स नित्यः । ज्ञातं त्वया जीवरूपम् । यथा श्रुतिः 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिस्तिधर्मे'ति । अतएव तथा तथा क्रियया तत्तत्फलं भुङ्क्ते अतएव विषयेच्छामिवर्धते । स्वास्तित्वामिमानमूला विषयाशा । न कदाचिद्दृष्टः स्वाभावः । दृष्टस्तु देहाभावो वात्यादिपरिवर्तनैः । अवस्थापरिवर्तनं नाशः । तस्मात्कर्ता भोक्ता नित्यस्तदर्थं श्राद्धम् । वृत्तिस्तु तदेकवेद्या तव वृत्तिवत् । इदं वृत्तिनिर्दर्शनं श्राद्धभोक्तारो ब्राह्मणास्तु वदन्ति चित्तमद्यास्वस्वमिति । तस्मात्पितृनिष्ठं स्वास्थ्यमनुमितं भवति ।

कथमन्यभोजनेनान्येषां वृत्तिरिति मा शङ्किष्टाः । सन्ति तादृशा अपि भोक्तारोऽन्यभोजनवृत्तास्तादात्म्यापन्नाः । पत्न्यौ पुत्रे वा भुक्तिमाचरति सति पत्नी माता वा, यथा वा गर्भिण्यां गर्भः । नानाविधानि सुखानि जीवानां तैर्मोगस्तृप्तिश्च तादात्म्यमापादयन्ति ब्राह्मणेषु पितृणाम् । वयं पितर इत्यभिमानश्चोत्पद्यते । गयाशिलाया उद्धारकत्वं तूद्धतरवाट्टिष्णुपादेन । उद्धृता एवोद्धरन्तीति न्याय्यम् । कथं विष्णुपादेनोद्धृता शिलेति चेदेव महिमा विष्णुपादस्य । यथा कस्यचित्पादो यत्र पतति तत्र शं तनोति कस्यचिद्विपरीतम् । तथा सर्वोत्पीर्णस्य महापुरुषस्य भगवतः पादो यत्र पतति तमुद्धरति स्वगुणाधानं करोति तत्र साक्षिणो बहवः । उद्धृतगयसंबन्धात्पितृणामुद्धार एव महिमा भगवत्पादस्य ॥

ननु पितरि मुक्ते आद्धमाचरितव्यं न वा कस्मान् । अभोक्तृत्वरूपत्वान्मुक्तेः । शृणु । अभोक्तैव सर्वं भुनक्ति । यथा ध्रुतिः 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यन्न स' इति सर्वभोक्तृत्वमाह । द्वासुपर्णेति श्रुत्यानक्षनत्वेपि प्रथिते । तस्मान्मुक्तोपि पिता भुनक्ति आद्धं सर्वात्मत्वात् । अतएव मुक्ततमो धामदेवोप्याह स्वानुभूतं सर्वात्मत्वमहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति । अतएव ब्रह्मीभूतो मुक्तः । अन्यच्च । पितरि मुक्तेपि पितृत्वं न मुक्तं पुत्रत्वस्यानिर्माणात् । यदा पुत्रत्वं मुक्तं तदा पितृत्वं मुक्तं स्यात्तस्मात्कर्तुरामुक्ति आद्धमिति सिद्धम् । एतेन जन्मान्तरमापन्नोपि पिता समाहितः । धूरिलोचनादीनां तद्दिने तादात्म्यापादनेन ते प्रापयन्ति तत्तज्जन्मस्थेषु । तस्येदं निदर्शनमहेतुका वृत्तिरिति । तदभावे तदभावः 'उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेवोत्तरं शतमि'त्यपि समाहितम् । भेदवादिनां यतिआद्धादौ ब्रह्मीभूतेति नोदः किंतु दास इति तेषां मुक्तविषये पूर्वपक्षानुत्थानमिति दिक् ।

श्राद्धेनैव तर्पणहोमौ व्याख्यातौ । तस्माच्छ्राद्धादिना कुलोद्धारकं पुत्रं संपादयामीति कुलतत्त्वज्ञस्य पत्युः संकल्पपूर्तये विधवया दत्तको ग्राह्यः । पत्युराज्ञायां सत्यां पुत्रो ग्राह्य इति तु विवाहस्य सप्तपदीसहितत्वेऽनुवादकं तद्राहित्ये विधायकम् । विचारप्रसङ्गे विवाहो विचार्यः सप्तपदीसहितो रहितो वेति । पत्नी मित्रा भार्या मित्रेति लोकवेदसंप्रदायः । वैधोऽयं पुत्रः सशास्त्रकुलः । यथा दर्शपूर्णमासादियागे समारब्धे मध्ये पत्यौ विपन्ने यागं समाप्योत्तरं कार्यमाचरन्ति तथा प्रजोत्पादनकर्मणि प्रवृत्ते पत्यौ विपन्ने दत्तकपुत्रं विधायोत्तरं कार्यमाचरितव्यम् । असंभवे कालान्तरे समानगोत्रजो ग्राह्यो मातुर्गोत्रदानानधिकारात् । अथवा गोत्रजैर्गोत्रं देयमुपदेशेन गायत्र्याः । अतएव सहगन्त्रीविषये 'प्रजां द्रविणं चेह धेही'ति मन्त्रभागः । तादर्थ्यादेव पत्न्याः मृतस्यापि पत्युः स्वत्वं न निवृत्तमिति गम्यते प्रजाद्रविणप्रार्थनालिङ्गात् । यैर्न विज्ञातं विवाहकाले स्वसंमत्या प्रजाद्रविणाधिकारो दत्त इति तेषामर्थे विधौ लोद् । अन्यत्रानुज्ञायाम् । अधिकारमनुसृत्यार्थो वाक्यानां समे यजेतेतिवत् । अतएव सहगन्त्रीविषये मन्त्रद्वयं प्रलोभनपरमगन्त्रीविषयेऽनुज्ञापरम् । एतेन सहगमनमभ्युदयो न विधितश्च प्रयागमरणवत् । सहगमने फलमुक्तम्—'तिर्लः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छती'ति । कर्मयोगबलं यथा—'व्यालमाही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् । एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते' इति । इत्थं फलं बलं च प्रदर्शयित्वा महर्षिणा न विधिरुक्तः । तस्माद्वागप्राप्तमिदमिति गम्यते । तस्मात्पुत्रमाश्रित्य विधवया

१ सहगमनस्य विधिबोधितत्वे एवास्मार्थवादस्य योग्या व्यवस्थेति सहगमनं प्रथमः कल्पः । पुनरसमर्थं रक्षन्त्या गृहे पतिव्रताया अवस्थानं द्वितीयः कल्पः.

कालयापनं कर्तव्यमिति शास्त्रसंमतो मार्गः सुखाय विधवानाम् ।
नान्या काचिन्नुक्तिः ।

कथं प्रवृत्ता कुलीनाना मतिः पुनर्विवाहे इति विचार्यते । संप्रति
स्थेयं भाति संसर्गफलमेतदिति । यैः पत्नीत्व न विज्ञातं भार्यात्वं
कथंचिद्विज्ञातम् । किमेते ब्राह्मणमुखा बुभूषन्ति । किं बहु वक्त-
व्यम् । उदाहृतमन्त्रयोलोदसमन्वयः प्रजाद्रविणाभ्या न दिधिपुणा ।
यथा प्रजाधिकारस्तथा द्रविणाधिपारश्च । अतएव दायक्रमः 'पत्नी
दुहितरश्चैवे'त्यादि पत्नीमारभ्य रायस्पोषस्य दत्तत्वाद्विवाहे ।
पोषशब्दस्वारस्यान्न यथेच्छविनियोगाधिकारः । इतरेषा मन्वन्धा-
नुरुपो दाय इति तत्तात्पर्यम् । सति पुत्रे गोत्रारूढे पुत्रो दायभाक्
तदाश्रितत्वाद्विधवायाः । असति तदन्तम् स्त्रीणामुदरभरिता-
सिद्धान्तः । विन्यस्तासामपि स्वामित्वावगमाद्गोत्रारूढानाम् । इदमेव
गोत्रारूढत्वम् । अन्यथा सप्तपदीमन्त्रस्य प्रजा द्रविण चेह धेहीति मन्त्र-
भागस्य कुत्र चारिताध्यम् । अनयोरेकयाक्यता च गम्यते स्मृत्या स-
हापि । अन्यथा पत्नीग्रहणं प्रथममनुपपन्न तस्मात् पत्नीद्वारकं दुहिता-
पुत्रयोः स्वामित्वम् । 'पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ धातरस्तथा । तत्सुता
गोत्रजा वन्धुशिष्यसग्नश्चचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागु-
त्तरोत्तरः । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्गेष्वयं विधिः' इति । अत्र
क्रमो विवक्षितः । पत्नी गोत्रारूढा । पूर्वस्याभावे दाये बाधिते ।
अपुत्रस्य गोत्रारूढपुत्ररहितस्य । शृण्वन्ति सप्तपद्या पत्नीमिति
वर्णाः । धनस्य यज्ञित्वाद्गोत्रविशेषणम् । दुहितरोऽनूढाः । अनू-
ढानां कन्यानामनुपनीतानां कुमारानां च तुल्यं स्वामित्वमिति
द्योतनाय दुहितृशब्दोपाचं चक्षब्देन व्यञ्जयति । उपनीताय
दायो दातव्य इति तात्पर्यम् । परिशिष्टा पत्नी व्यवस्था कुर्यात्
पत्युः कर्म तत् । 'अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी'ति श्रुतेः
एवकार उद्धानां कन्यानां दायं व्यावर्तयति । तस्मादूढानां पति-

द्रविणस्वामित्वं मातृवत् । गोत्रारूढे समर्थे पुत्रे पूर्णं स्वामित्वं पितृवत् । गोत्रमेव मुख्यं दायप्रयोजकम् । इत्थं प्रजाद्रविणधर्माः सुखोपाया विश्वस्तानामक्षारलज्जणाशित्वं च । पतिसंकल्पपालनं पातिव्रत्यम् । स च संकल्पः प्रकाश्यते विवाहे । तस्मादवीरात्वं निपिद्धं कस्मादङ्गीक्रियेत श्रौतैर्दायश्च कथं छिद्येत न्यायविद्भिः ॥

केचिदाधुनिका आहुः । कन्यानां पातिव्रत्यादिज्ञानसिद्धये वयोवृद्धिरपेक्षितेति । तत्रापरेप्याहुः परलोकान्तज्ञानसिद्धये कुमारानामप्यावश्यकीति । उभयेपि मूढाः, यतो दीक्षयितुर्ज्ञानं दीक्षणीये संक्रामति तदुभयज्ञानं दीक्षयितुरपेक्षितं तस्मादष्टमे वर्षे विवाहाय दानं कन्यानामध्ययनायोपनयनं वदूनाम् । ये तु वदन्ति विधवया दत्तको न ग्राह्य इति तान् समाधास्यति क्षुतिद्वयं 'प्रजातन्तुं भाव्यच्छेत्सी'रिति 'भामनुप्रता भवे'ति च । अतएव 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हती'ति चरितार्थं दत्तकं न गृह्णामीति वक्तुमनवकाशात् । दम्पत्योर्योगक्षेमरूपत्वात् गार्हस्थ्यं नामेतत् । अतएव पत्नीमुपक्रम्यामनन्ति तैत्तिरीया 'अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते ।

१ कन्यां वरो वा सभोगक्षमावस्थो भूत्वा निजमनोऽनुकूला ललितालापला-
वण्यादिशालिनीं पत्नीत्वेनात्मसात्कुर्याद्दूरं कन्यैव वा तथाविधावस्था भूत्वा तथा-
विधं मतिर्वेनाहो कुर्याच्चैवा द्वयोः प्रेमोत्तरोत्तरं वर्धेत सुर्य च दाम्पत्यसम्भव न वि-
च्छिन्तिमासादयेदित्येव बहुश्रवणरमणीयं रणन्तो निर्मर्यादा नवीनैकदेशिनो मूढाः
इति रहस्यम् । यतः कन्या हि देयं वस्तु नाधिकुरोति संप्रदानस्य परीक्षणे परी-
क्षायां संप्रदानमात्रायत्तत्वात् । तुष्यतु दुर्जन इति देयस्यैव दातृत्वपरीक्षकत्वा-
दिसीकारेऽपि न शक्नोति कन्या पितृवद्यथावत्परीक्षितुं वरं परीक्षणीयानां कुल-
वित्त-क्षुत्त-पुत्तवादीनां परिज्ञाने कन्यायां अयोग्यत्वात् रूपयौवनमात्रलम्पट्यो-
र्लम्पट्योरिव बधूवरयोरविचार्यारोपितं प्रेमापि प्रेमं तत्त्वाप्युत्तरोत्तरं वर्धि-
ष्विति मन्तव्यमपि मोहविलसितम् । नवीनानुसुत्तरीत्या पुस्त्वपरीक्षणमेतद्देशी-
यानामत्यन्तमननुकूलम् । पाश्चात्यपरिशीलितरीत्या सबन्धस्वीकारे दरिद्राणां
कुरूपानां च विवाहो दुर्धमप्रायः स्यात् । वर्णनियमोऽपि नश्येत्

तादृगेव तत्' इति । यथा पति प्रजा द्रविण च निधत्ते तथा पत्नी । इदं वस्मान् । तादृगेव तत् । पत्युरपरा मूर्तिरित्यर्थः । योगक्षेममारथौ हि दम्पती । पतियोग, पत्नी क्षेम । ते उभे ईश्वरस्य मूर्ता । अतएव विवाहसमये (लक्ष्मी)नारायणरूपिणे वराय लक्ष्मी-रूपिणीं वन्या संप्रदद इति सकल्प्यते । विष्णुरप्राप्तप्राप्तिरूपो योग, व्यवस्थापनरूपा लक्ष्मी क्षेम । अतएव स्वयं भगवतोक्तम् 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मा चे जना पर्युपासते । तेषां नित्यानि-युक्तानां योगक्षेमं ब्रह्माभ्यहमि'ति । अनन्या नास्ति भद्रेते योगक्षेमनिर्बोद्धेति जानन्तो मा योगक्षेमनिर्बोद्धार चिन्तयन्तो येऽधिका-रिणो जना वर्णाश्रमविभक्ता मानुषा पर्युपासते मर्यादा नो ह्य-यन्ति तेषां नित्याभियुक्तानां मर्यादामनुलङ्घयता योगक्षेमं गार्ह-स्थ्यपरमार्थमहं ब्रह्मामि । अतएवाद्यापि ब्रह्मकुलगोत्रशास्त्राद्यनु-श्रुतिः । अत्र वचने जनपदेन स्मारिता वैत्तिरीयश्रुतिः 'ब्रह्मचारिणो ब्रह्मन्ति वस्मात्मत्यान् त्रयं पशूनां हस्तादाना इति यत्तिरुपागु-हस्तेन विगृह्णाति तस्मात्रयं पशूनां हस्तादानां पुरुषो हस्ती 'मर्कट' इति । हस्तादानत्वेऽपि पशुत्वं विधत्त । हस्तादानत्वं सत्यपि पशुत्वं मर्यादानभिज्ञानैक्यान् । सति शास्त्रमर्यादाज्ञाने जनत्वम् । अतएव जन्मवन्त इत्यर्थः श्रुतिस्मृत्योः । मा विस्मृत्य चे केचिदा-त्मकर्तृकौ योगक्षेमाविति मन्यन्ते न तेषां तौ । पतिरपि कीदृक् भार्यापि कीदृक् तनुनोपि कीदृक् सर्वमनन्दितम् । नि सर्पेण सपादितं चित्तं चित्तम् । नि पशूनां पुत्रा पुत्रा भार्या वा भार्या । अन्यदेव तद्गार्हस्थ्यं तादृगेव तत् । अतएव युज्यते 'चातुर्वर्ण्य-मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति । गुणः शास्त्रसंप्रदायप्रवृत्ति-कर्म पत्यैतत्कर्तव्यं पत्नैतत्पित्रैतन्मात्रैतत्पुत्रैतत्पुत्र्यैतत्पुत्र्यैत-च्छिष्यैतदित्यादिविभागशो व्यवस्थायां चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यो-पलक्षणं, मया नान्येन केनचित् । अतएव भाग्यलभ्यमिति ताद-

नेव तत् । अत्रैवान्तर्भूता गीतोक्ता गुणकर्मविभागाः । किं बहुना ।
 'गार्हस्थ्ये रक्षिते यन्नाद्रक्षिता आश्रमाः समे । सिक्ते मूले न
 शाखानां सेकाय यतते जनः ॥ १ ॥' अश्वरगृहनिवासः श्रेयसे
 कामिनीनां गुरुकुलवसतिस्तु श्रेयसे पूरुषाणाम् । तदुभयविधृतोयं
 वर्णितां रोहसारः समजगणपुरस्ताद्वर्णनं कर्णघातः ॥ २ ॥ अनुव्र-
 तत्वशिक्षार्थं बालोढव्या मनीषिणा । यूना प्रजैककामेन कर्मतत्त्व-
 विजानता ॥ ३ ॥ पत्युस्तु प्रतिमा पत्नी पित्रोस्तु प्रतिमा सुतः ।
 गुरोस्तु प्रतिमा शिष्यो हरेस्तु प्रतिमा नृपः ॥ ४ ॥ पत्युः कर्म
 वहेत्पत्नी पित्रोः कर्म वहेत्सुतः । गुरोः कर्म वहेच्छिष्यो हरेः कर्म
 वहेन्नृपः ॥ ५ ॥ उद्धादित उपायोयं श्रौत ईश्वरचिन्तितः । विधवापि
 सुखं यातु धर्मेण भतिशालिनी ॥ ६ ॥ येषां क्रियावलिः सर्वा
 भवत्येव मर्यादलिः । नमस्तेभ्यो महर्षिभ्यो धर्मविद्भ्यो यथाय-
 लम् ॥ ७ ॥ राजारामो वेद धर्म नात्र वादोस्ति कस्यचित् ।
 नमस्कुरुत तं नित्यं सुखमार्गः प्रसीदति ॥ ८ ॥ लोलार्ककेशवौ
 कोटी गङ्गा ज्या नगरं धनुः । कलिर्लक्ष्यं शरो विष्णुः शिवो धन्वी
 पुनातु माम् ॥ ९ ॥ अष्टादशभुजा लक्ष्मीः स्थिताष्टादशसङ्घसु ।
 शकारया श्री. शालिवाहनृपस्य जयतादियम् ॥ १० ॥ श्रीगङ्गाप्रे-
 रितं यच्च लिखितं तच्च तत्तटे । श्रीणात्वनेन लेखेन लेखेश्वर-
 जटास्पदा ॥ ११ ॥

इति श्रीवैद्यलघामनिवालि कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितमबलाबल वैदि-
 पद्धतिपरिशिष्ट सपूर्णम् ।

धर्मसेतौ शिला एता विन्यस्ताः कृष्णमिक्षुणा ।

गुरुनामाङ्किताः सर्वास्तारयन्त्येव मानुषान् ॥ १ ॥

धर्मसेतुं सण्डयन्तः पतन्तीति न चान्नुतम् ।

मण्डयन्तो मण्डयन्ति दिवं भुवमथो भवम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणसर्वस्वम् ॥ ७ ॥

श्रीशङ्करो राजराजो यद्राज्यमधुनापि हि । वर्णाश्रमव्यवस्थायां
दृश्यते सकलैर्जनैः ॥ १ ॥ घृष्टहृष्टौ हंसडिम्भौ जघान यतिम-
न्तुना । सः स्मर्यते धर्मगोप्ता श्रीकृष्णः खलशासनः ॥ २ ॥ न
ब्राह्मणापमानेषु श्रेयः पश्यन्ति साधवः । तथापि चापमानाय
स्पृहा चेच्छमयन्त्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वोत्तरविरोधेन स्वयं व्याहृतं
वचः । न तस्य खण्डनैः कार्यं व्याहृतिं तु प्रदर्शयेत् ॥ ४ ॥ मुद्रि-
तायां तुरीयमीमांसायां मुराष्ट्रे भाषाभेदेनाभिप्रायनिवेदनं तेभ्य-
स्तैभ्यः संन्यासाधिकारो दत्त इति ध्वननाय । उचितमेतदिति ।

अथ श्रीमन्महामहोपाध्यायसत्संप्रदायाचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रप-
ण्डितस्वामिराममिश्रस्तास्त्रिप्रणीततुरीयाश्रममीमांसानिवन्धो बहु-
भिरनेकदेशस्थैः पण्डितैः परिशीलितः स्वादुत्तराण्यपि दत्तानि
स्युः । अयमधुना तं निबन्धमत्यादरादितरितं परामृश्य स्थालीपु-
लाकन्यायेन व्याहृतिं प्रदर्शयामो येनाचार्यसरणिः स्थापिता
स्यात् । प्रथमं विरुदावल्यां सत्संप्रदायाचार्येति । स्वसंमतस-
त्संप्रदायाचार्यत्वं रामानुजाख्ये प्रथमपुरुषे प्रसिद्धमतस्तदाचार्यत्व-
मत्र व्याहृतं । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेति । स चेशधर्मो जीवे व्याहृतः ।
यद्यव्याहृतस्तदा जितमस्माभिर्भेदवादविदलनात् । एकतन्त्रस्वत-
न्त्रोपि पाणिन्यादिर्न किंकरः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोपि किंकरोपीत्यसां-
श्रतम् । इदं च त्वन्मतमेव । पण्डितस्वामीति । नहि पण्डितैः
स्वामित्वं दत्तं यथा जगन्नाथरायाय पण्डितराजत्वं दत्तं ततस्त-
त्स्वामित्वं व्याहृतं । रामेति मातृदत्तं नाम । मिश्रेति । उपपन्नं मिश्रत्वं
गार्हस्थ्यसंन्यासोभयलक्षणाङ्गीकारात् । शास्त्रीति । 'तमेतं वेदानु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति । ओमिति
ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्रवानीति । ब्रह्मोचोपाप्नोति' । 'न

कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' । एके मुख्या
वर्णेषु ब्राह्मणाः । उपन्यस्तवाक्यैकवाक्यात् । एवंविधशास्त्रसंवे-
सत्यपि क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाधिकारदातुः शास्त्रित्वं व्याहृतं
ब्राह्मणत्वं च तथा । जातिसंरम्भोऽन्य एव सः । किमु वक्तव्यं
सति शास्त्रबले । न ब्राह्मणसमत्वमभ्येति वर्णान्तरमिति श्रुतीना-
मर्थः । इति चिरुदावलीव्याघातः प्रथमः पुलाकः ॥ १ ॥

अत्र ग्रन्थे मङ्गलाचरणे तृतीयः श्लोकः । त्रिदण्डिनो महात्मानो
यदि नन्वेकदण्डिनः । तेभ्यो यतिभ्यः सर्वेभ्यो गृहिणो मे नतिः
सदेति । स्वस्य ब्राह्मणस्य सतः क्षत्रिया वैश्याश्चैकदण्डत्रिदण्डा-
धिकारिणो निर्णीताः स्वकृतनमस्कारार्हा इत्यङ्गीकृतमतएव सर्वेभ्य
इत्युक्तम् । ये केचन शास्त्रसंमता अधिकारिणो नमस्कारेण तुष्टाः
शान्तिमाप्नुवन्तु भीष्मे परशुराम इवार्जुने द्रोण इवेति । ये
केचित्स्वयं निर्णीता अधिकारिणस्तेऽसौ ब्राह्मणः सन्नपि नमस्कृत्य
ब्राह्मणत्वं संन्यासाधिकारं च ददाति तस्मादस्मै यथेच्छं पारितो-
षिकं देयमिति संकल्पयन्त्विति गृढाकृतम् । कोऽन्यथेत्यं नम-
स्कुर्यात् । किमिदं ब्राह्मण्यं जातितो गुणतो वा यत्क्षत्रियवैश्य-
पादयोः क्षिरोऽर्पयति जातिमिध्यावादित्वं व्यञ्जयति प्रकृतप्राकृत-
जनतोपाय । किमेष सत्संप्रदायः । कुत्र क्षत्रियवैश्यौ कुत्र ब्राह्मण
एतद्विचारणीयं । विदितो भवेत्सत्संप्रदायः ॥ ननु क्षत्रियवैश्यौ
न नमस्करोमि किंतु ब्राह्मणानेव संन्यासिन इति चेन्नितमस्याभिः
किं कृतमनेन निबन्धयन्नेन । तावप्यधिकारिणौ नमस्करोमि को
दोष इति चेद्विस्मृतं शास्त्रं 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरु'रिति ।

ननु नास्ति संन्यासिषु वर्ण इति चेन्मास्तु त्वयि तु वर्तते ।
उपाधिधर्मोऽयं योनिनिमित्तो यावच्छरीरं वर्ततेऽभिमानस्तु नास्ति
कचित् । तस्माद्वर्णं स्मृत्वा नमस्कारः कर्तव्यः । इति मङ्गलाच-

रणे वादिविजयपटहभेदः । अलमस्मै एकएव दण्डः । इति
द्वितीयः पुलाकः ॥ २ ॥

प्रथितक्षत्रियो जनको न प्रवव्राज कस्मात् । याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज कस्मात् । ब्राह्मणत्वादिति चेत्तदमुत्तरं सर्वस्य ग्रन्थस्य ।
अन्यत्र किञ्चित्तरतन्म्यम् । वैश्यो न कोऽप्युदाहृतः संन्यासी ।
येन तदधिकारे बलसिद्धिः । अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त इति
ध्रुतिविषयं सिद्धतमं दुर्वाससं परमहंसं पुरस्कृत्य परमहंसेषु त्रिद-
ण्डनिर्णय उन्मत्ताचाराभ्रातिरिच्यते । तथा जडभरतं प्रकृत्य
परमहंसेषु शिखासूत्रनिर्णयो जडत्वाभ्रातिरिच्यते । चित्रमेत-
त्सर्वं । कोन्मत्ताचारः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां क दण्डनिर्णयः । तन्नि-
कट एकएव दण्ड आसीच्छापो नाम । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा अकिंकरा
भवन्ति । कदाचित्कथंचिदाचरन्ति नाश्रमसंप्रदायं नियमयन्ति ।
अतएव ‘उत्तमानां वचः सत्यं चरित्रं तु कचित्कचिदि’ति वच-
नस्योदाहरणमिदम् । त्वयि शास्त्रि सत्यपि खलाः खलत्वं न
मुञ्चन्तीति श्रीकृष्णं प्रति हंसडिम्भाखलत्वनिवेदनायेदं चरित्रं
दुर्वाससः । संन्यासिषु कुचोद्यमाचरन्तो हंसायन्ते डिम्भायन्ते
चेति हरिवंशकथातात्पर्यम् । जनकं पुरस्कृत्यैकाश्रम्यं स्थापितं,
सुलभां पुरस्कृत्य सलिलसंन्यासः स्त्रीणां स्थापितः । तथैव द्रौपदी
पुरस्कृत्य पञ्च पतयोपि स्थापिताः स्युः । यथा दृष्टान्तस्तथा शास्त्र-
मिति तव मतं । सकलविधदृष्टान्तदर्शनात्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वमव्या-
हृतमेवेति तवाभिप्रायो दृष्टान्ताधीनो न शास्त्राधीनः । मतेः
शास्त्राधीनत्वं पाण्डित्यम् । शास्त्रं च “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ।
क्षत्रियस्य त्रय आश्रमा” इति । व्याहृतिभिः संन्यासः । न
स्त्रीणां व्याहृतिप्राप्तिस्तस्या गायत्र्या सह कृतत्वात् । न स्त्रीणां
गायत्री । तत्सत्त्वे पतिगोत्रप्रवेशानापत्तेः पितृगोत्रेण प्रतिबद्ध-
त्वादुपनयननिमित्तेन । तस्मात्पतिगोत्रेण गोत्रवत्याः पतिसंन्या-

सेन संन्यासः । पत्युः सलिङ्गत्वे लिङ्गवती तैरेव लिङ्गैः । अलिङ्गो
याज्ञवल्क्यसंन्यासः । तस्मात्सुलभा लिङ्गरहितसंन्यासिनी सौ-
भाग्यवत्यपि तथैव मैत्रेयी तुल्यन्यायात् । एका वैराग्यशीलाऽ-
परा स्त्रीस्वभावा संन्यासः सम उभयोरभिदाहः प्रैषानधिकारात् ।
तस्माच्छास्त्रवाह्यः स्त्रीसंन्यासः । “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः
श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ।”
अत्र वचने पुंस्त्वं विवक्षितं । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीते’तिवत् ।
स्त्रीणां पत्युरङ्गत्वेनाश्रमधर्मा न स्वतन्त्राः । क्षत्रियवैश्ययोस्त्रिपु-
ञ्जगत्यधिकारिणोऽर्घ्याहृत्यभावान्न संन्यासः । गायत्र्यधिकारप-
क्षेपि त्रयो द्वाविति नियमेन वद्धः । एतेन ऋभुनिदाघादयो भव-
दुदाहृतास्त्यागिनो विरक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिसदृशाः पाशु-
पताः न संन्यासिन इति सिद्धम् । शास्त्रवाधापेक्षयाऽश्रमभ्रम-
बाधस्यौचित्यात् ।

ननु अस्ति तेषां ब्राह्मणशब्दः । ‘यो यज्जायते स ब्राह्मणस्तस्मा-
द्राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव श्रूयाद्यो यज्जायते स ब्राह्मण’
इति शतपथश्रुतेरिति चेदनया श्रुत्या वर्णद्वयमेव सिद्धं । वर्ण-
त्रयं मेलयित्वा ब्राह्मण इत्येको राशिः । शूद्र इत्येको राशिः । यौ
क्षत्रियवैश्यावनृद्य ब्राह्मणत्वं विधत्ते तौ क यदि क्षत्रियवैश्यावुच्येते
तदा ब्राह्मण इत्येव श्रूयादिति नियमविरोधः । क्षत्रियं वैश्यं न
श्रूयादिति नियमफलम् । यदि श्रूये क्षत्रियं वैश्यं तदा स्वमतच्यु-
तिरुद्देश्यविरुद्धविधेयासिद्धेः । उत्पत्तिमात्रेण ब्रह्मत्वं चेच्छूद्रेणापि
जितं । व्यवस्थार्थं ब्राह्मणयोनाविति श्रुतिशेषस्वीकारे जितम-
स्मामिः । आपदा क्षत्रियादिश्रुतिमाश्रितो ब्राह्मणो ब्राह्मण एव
तं राजन्यं वैश्यं च न श्रूयादिति श्रुतिसमन्वयः । वर्णाश्रमव्यवस्था
च । अतएवोपनयनसमये लिङ्गभेदो दर्शितः । ‘काश्यायं ब्राह्मणस्य
माश्लिषं क्षत्रियस्य हारिद्रं वैश्यस्ये’ति गृह्यसूत्रे । अत्र पुंस्त्वं विव-

क्षित । यदि कापायादिलिङ्गव्यवस्थार्थं वर्णभेदाङ्गीकारस्तदा निरस्तं
 ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वं क्षत्रियवैश्ययोर्भवता । स्वनिरस्तं ब्राह्मणत्वं
 स्वयं विधत्ते चित्र । वर्णसंप्रदायमूलं वचनं 'कापायमात्रसारोपि
 यति पूज्यो युधिष्ठिरे'ति भीष्मस्य । कापायसारत्वं ब्राह्मणाना-
 मितरेषा नाधिकारः । अतएव श्वेताम्बरा पीताम्बरा दिगम्बरा इति
 ब्राह्मणेतरसंन्यासिषु प्रसिद्धानि लिङ्गानि । तस्माद्ब्राह्मणानामेषा-
 धिकारो वैदिककापायादिलिङ्गधारणे । त्रिदण्ड एतदण्डो वाऽस्तु
 ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च लिङ्गभेदो दर्शितः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके
 सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राह्मयोगयुक्तश्च रणे धामिमुखो हतः' इति ।
 एष क्षत्रियसंन्यासो यद्वर्णेऽभिमुखमरणं तस्य लिङ्गं शस्त्रं न वैष्णवो
 दण्डः । परिब्राह्मो योगयुक्तलिङ्गः । न दण्डादण्डो वा । यथाह
 भगवान्—'मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् । न ह्येते
 यस्य सन्त्यङ्गे वेणुभिर्न भवेद्यति' इति दण्डानां न यतिलक्षणप्रवेश
 इत्येकादशशक्ये । एतेन 'सर्वे चैव त्रिदण्डिनः' इति स्मृतिरान्त-
 रदण्डविषयेति भगवदभिप्रायो वेदितव्यः । वेणूनां मौनाविसहि-
 तानामेव लक्षणप्रवेश इति श्रेष्ठः । 'न लिङ्गं धर्मकारणमिति
 तत्रैव वचनान्तरात् । 'योगारूढस्य न दण्डं न कमण्डलुमिति'त्यादि
 निषेधवाक्यैकवाक्याच्च । तथाच गीतायां 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमा
 संन्यासेनाधिगच्छति' । नैष्कर्म्यसिद्धिमिति । 'अन्यत्र धर्मादन्य-
 त्वाधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादि'ति ब्रह्मलक्षणम् । परमा ब्रह्मीभा-
 वरूपम् । इत्थं संन्यासफलमभिदधता संन्यासलक्षणमुक्तं—
 'यः संन्यासमिति प्राहुर्योग उ विद्धि पाण्डव । न ह्यसंन्यस्तस-
 कल्पो योगी भवति कश्चने'ति । सकल्पमूलैषणात्यागः समञ्जसो
 व्याहृतिपूर्वः ससाक्षिकः संन्यासो ब्रह्मीभावप्रदः इति श्लोकद्वय-
 स्यार्थः । एवमुक्तलक्षणसंन्यासे सति । 'आरुरुक्षोर्भुनेर्योगं कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ।' इति

तस्य मुनेः संन्यासिनोऽपि लिङ्गधारणकालमर्यादोक्ता योगारोह-
णान्तं । तदनन्तरं योगारोहकर्मणि प्रयुक्तानि श्रवणमननादीनि
नापेक्ष्यन्ते कुतस्तरां दण्डादयः कृतकार्यत्वात् एष चतुर्थी भूमि-
मधिरूढः । 'युधो बालकवत्कीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् । वदेदुन्म-
त्तवद्विद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत्' इति स्थितिविषयो भवति । अतएव
'न दण्डं न कमण्डलुमि'त्यादिनिषेधचारितार्थ्यः । योगारोहो नाम
ब्रह्मीभावः तच्च सिद्ध्यति संन्यासात् कस्मात् । अहो यत जीव-
त्वमेपणात्रयमभत्वं तत्त्यागो ब्रह्मत्वम् । एष योगो यदा सिध्येत्तदा
न कर्मापेक्षाऽतो न शिखासूत्रापेक्षा ततो मुण्डनं प्राप्तं कर्मणामे-
पणामूलत्वात् । एपणाव्युत्थानकर्मणि विनियुक्तः प्रैषमग्नौ ब्रह्मी-
भावप्रदो यदुच्चारणे संन्यासीत्यच्युते । एपणात्रयत्यागः समभ्रकः
संन्यासशब्दार्थः । ततएव तेषां ब्रह्मीभूतानामिति संकल्पः ।
यच्च संन्यासाभासजिदण्डो नामानेकाश्रमसंकीर्णलिङ्गः काम्यक-
र्मत्यागाधिकारी स गायत्रस्तस्य न ब्रह्मीभूतस्येति संकल्पः ।
एपणात्यागे यत्तमानत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धेरभावात् । अत उभयं लिङ्गं
शिखासूत्रे दण्डश्चेति । एष प्रथमभूमिमारूढः । आश्रमत्रयसं-
कीर्णत्वाप्रयो दण्डाः । श्रवणाधिकारी । ततोऽस्य यथाधिकारं
लिङ्गप्राप्तिर्द्वे पित्र्ये चाधिकारद्योतकं शिखासूत्रमेपणात्यागय-
त्रद्योतकं त्रिदण्डं । एपणात्यागे कर्मानधिकारान्मुण्डनमेकदण्डश्च ।
'गायत्रो वा पालाश' इति धृत्या यथा पालाशदण्डो ब्रह्मचारिण
एपणाप्रविष्टस्य तथा निर्जिगमिपोस्त्रिदण्डं गायत्रं वैणवं समाशृ-
तत्वात् । अतएव कर्माधिकारः । कर्मानधिकारान्मुण्डनं यथा
तथा ब्राह्मण एव ब्रह्मीभावायाचार्यत्वाय च कल्पते नान्व इति
रयापनायैकदण्टः प्रणवाङ्गः । 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लि-
ङ्गधारणम् । याहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते' इति स्मृत्या-
चार्यलिङ्गं ब्राह्मणानामेवेति नियमेन क्षत्रियवैश्ययोर्निषिद्धं ।

यद्येतयोस्त्यागो दृश्येत तथापि संन्यासशब्दं नाहृतः । 'यस्तु कर्म-
फलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत' इति संन्यासशब्दो बाध्यते
त्यागिशब्दविधानात् । ननु त्यागसंन्यासशब्दौ पर्यायौ 'भव-
त्यत्यागिनां प्रेत्य ननु संन्यासिनां कश्चित्' इति त्यागसंन्यास-
शब्दयोरेकार्याभिधानादितिषेयमुक्तमुक्तं त्यागव्याप्यो हि संन्या-
सस्त्यागशब्देनाभिधीयेत । तथापि ग्रैपमन्त्रोच्चारणधिकारानधिका-
रभेदेन व्यवस्थापनीयौ । अतएव व्यवच्छिन्नसिद्धि 'ननु संन्या-
सिनां कश्चिदि'ति । तस्मादितरेषां त्यागिनां प्रेत्य फलं भवतीति
संभाव्यते । अतएव त्यागी भवतो जन्मान्तरं भजे । यौ स्वपु-
त्राचार्यत्वमेव ब्राह्मणाय दत्तस्तयोः पुरोहितगोत्रेण गोत्रवतोः
कथं जगद्गुरुलिङ्गधारणाधिकारः । गुरुत्वाभावाधिकारमाधिकारः ।
लिङ्गबाधाह्निहान्तराविधानात्क्षत्रियादीनां न संन्यास इति जनको
भीष्मश्च न प्रवव्राज । एतेन निदाघादयस्त्यागिनो न संन्यासिन
इति सिद्धम् । अतएव क्षत्रियेण सता सर्वज्ञेनापि कृष्णेन गुरुत्वं
ब्राह्मणेभ्यो दत्तं । 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तस्वदर्शिनः' इति । ते
प्रसिद्धा ब्राह्मणास्तत्स्वदर्शिनो ज्ञानिनः शब्दं परे च निष्पातास्ते तत्र
ब्राह्मणजन्मनि । अथवाऽऽर्जुनस्य विशेषणं ज्ञानिन इति । मनुष्य-
वेशात्परोक्षज्ञानिनस्तत्र ब्राह्मणजन्मनि तत्स्वदर्शितोदेप्यतीत्यर्थः ।
अपनिपदज्ञाने ब्राह्मणानामेवाधिकार इति गम्यते । एतेन जन-
कयाज्ञवल्क्यौ व्याख्यातौ । अतएव 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
फलेषु कदाचने'त्यधिकारनिर्देशः । ते तत्र क्षत्रियत्वात् । स्वस्य
ज्ञानितमस्यापि । तमेवाधिकारमाह । 'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या
कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः' इति ।
अतएव क्षत्रियस्य त्रय आश्रमा नैष्कर्म्याधिकाराभावात् । वैश्यस्य
द्वौ शूद्रस्यैकः इति चत्वारोऽप्याश्रमिणो न प्राप्याः । शूद्रः प्रसिद्ध
एकाश्रमी सर्वेषां धर्माणामेकाश्रमे संप्रहृत् । इदमैकाश्रम्यं किं

तव संमतं । उताश्रमान्तरासंकीर्णलिङ्गः परमहंस एकाश्रमी पूज्य-
तमः प्रसिद्धतमश्चाश्रमान्तरानविकारीति । इदमेकाश्रम्यमित्या-
चार्या इति धर्मसूत्रस्याकृतमाश्रमान्तरस्य पारमहंसान्तत्वात्तद-
ङ्गत्वादिक एवाश्रम इति । 'ब्रह्मचर्यात्समुत्पन्नस्याश्रमयज्ञस्य संन्या-
सेऽवभृथः । अतएव ब्रह्मचर्यादेव वा प्रव्रजे'दिति श्रुतिः सङ्गता
पूर्णाहुतिन्यायात् ।

ननु प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति तदन्ता आश्रमा इति चेन्न तदन्त-
तासिद्धिः कर्मणि भावेप्रत्ययात् भावकर्मणोः प्रत्यक्षता विधीयते ।
तथैकाश्रम्यमित्यत्रापि । एकाश्रमकर्मणा भावेनाऽसंकीर्णलिङ्गस्ति-
ष्ठेत् गृही च संन्यासी चेति न तिष्ठेदित्यर्थात् । गृहिणां प्रैषम-
न्नाभ्यासो निषिध्यते । समावृतस्य गृह्याग्निं समारोप्य संन्यासवि-
धानाच्च नाश्रमे संकीर्णत्वम् । वर्णाश्रमसांकर्यवचनमाचार्यत्वंविरुद्धं ।
ब्राह्मणशब्द एव व्याकरोत्यधिकारं ब्रह्मशब्दात् 'तस्येद'मित्यणि
ब्राह्मणशब्दः । तस्माद्योनिविशेषो ब्रह्म तस्यायं योनिमहिम्ना
शास्त्रयोनेर्ब्रह्मणः संबन्धः । तपःश्रुताभ्यां तद्विगमस्तदा ब्राह्मण्यं
च सफलं । तपःश्रुताभावे जातिब्राह्मण एव नान्यस्तपःश्रुताधिकारा-
नपगमात् । तस्मात्तं ब्राह्मण इत्येव ब्रूयान्नान्यं राजन्यं वा वैश्यं वा
किञ्चिदुना । इतरयोनेर्ब्रह्मसंबन्धकारकत्वाभावात्तदुत्पन्नो ब्राह्मी दीक्षां
संन्यासं नार्हतीति । गुणतो वर्णाङ्गीकारे सापिण्डयोच्छेदप्रसङ्गो यदे-
कजातानामपि स्वभावा अनेकविधास्तद्भेदाद्वर्णभेदे सापिण्ड्यादर्शना-
च्चत्वारोऽपि भ्रान्तरोऽसपिण्डास्ततो मृताशौचाद्यव्यवस्थापत्तिः योनित
एव वर्णाङ्गीकारे जातिधर्मव्यवस्थसिद्धिः । तस्तिद्वये क्षत्रियत्ववै-

नाम ब्राह्मी दीक्षा योगसूत्रमभिप्रेत्य 'कर्माऽशुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिवि-
धमितरेषामिति सूत्रयामास पतञ्जलिर्वैदिकमार्गपण्डित । भग-
वानपि गौताया 'अनिष्टमिष्ट मिश्र च त्रिविध कर्मण फलम् ।
भवत्यत्यागिना प्रेत्य नतु सन्यासिना कचिद्'ति । नतु चित्रमेतत् ।
काय वेदात्मा सन्यास कुत्र मोक्षो न यत्र फलसम्बन्ध । न चित्र
नत् । एष सस्कारमहिमा । अतएव ज्ञात्वा सफल । किं न जानीये
वैयासिन सूत्र 'तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरशेषविनाशावि'ति ।
सन्यास एव तदधिगम प्रतिबन्धक्षयात् । अतएव 'उद्धरेत्सप्त
गोत्राणि कुलमेकोत्तर क्षतमिति सन्यासफलम् । 'यत्करोषी'ति
गीताश्लोकोच्चारस्तु न सन्यासस्तत्रैव कर्माधिकारप्रतिपादनात् । इति
चतुर्थं पुलाक ॥ ४ ॥

सर्वेषु सर्वे यणां सर्वेषु सर्वेष्वप्याश्रमा गुणप्राधान्यादित्यङ्गीकु-
र्वता वर्णसंकर विना किं सिद्धान्तिसमस्या तुरीयमीमामाया ।
गृहस्थानामेपणात्रयमप्राप्ता प्रैषमन्त्रोच्चारार्होकार एषणात्रयत्याग-
कर्मणि विनियुक्तो य । महत्साहसमेतन् । येन कर्मणा सर्वेऽप्याश्रमा
लुण्ठिता । अत्यल्पनैव कालेन 'विप्राद्विपद्गुणयुतादरविन्मनाभवा
दारविन्दविमुखाच्छुष्य चरिष्यमि'ति श्लोकमवलम्ब्य आद्वे श्वपच
नियुञ्जाना अपि जना दृश्येरन् । एतत्समयचरित्र । याच निन्दा
सन्यासिना सा समताऽस्माकं कालोपहतत्वाद्धर्माणां गार्हस्थ्यवन्ति
न्दास्तुल्योपकाराधीनत्वात् । 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलको वाऽनपे-
क्षक । सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेत्विधिगोचर' इति, 'निज्ञामुरपि
योगस्य शब्दप्रज्ञातिवर्तते' इति च भगवत शिक्षा जाटयन्ति
बहव । यदि भक्त एव विधिनिषेधागोचरस्तदा किमु वक्तव्य
ज्ञाननिष्ठो विधिनिषेधागोचर इति । तत्तन्निष्ठत्वं तत्तद्दीक्षयावग-
न्तव्य । यत्र ब्राह्मणकुले समुत्पन्नसद्ब्राह्मण्यमेव न विजानाति
परमहंसधर्मं विवृणोति चित्रम् । वृश्चिकमश्रमविजानन् सर्वविले

हस्तं क्षिपति । रागद्वेषाभ्यां न धर्मनिर्णयः पारयितुं शक्यते इति सत्यं विज्ञेयं । 'हंसः श्वेतो वक्रः श्वेतः को भेदो वक्रहंसयोः । नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसो वक्रो वक्रः' । भीष्मः क्षत्रियः सन्नेव विष्णु-सहस्रनामफलकथनप्रसङ्गे ब्राह्मणेतरस्य मोक्षाधिकारमुपनिषद-धिकारं च दाधते । यथा 'वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुरमवाप्नुयादि'त्यधिकारभेदेन फलभेददर्शनम् । अतएव स्वयं न संन्यस्तवान् । मोक्षाश्रमान-धिकारात् भगवतापि तारतम्यं दर्शितं । 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथे'ति किंपु-नरिति काकुः । ब्राह्मणा ब्रह्मसंबद्धाः परां ब्रह्मीभावं यान्तीति न चित्रमिति । अतएव पुण्या इति विशेषणं । योनिमहिम्ना पुण्यत्वं । राजर्षीणां च भक्ता इति विशेषणं । तदेवेतरेषामपि प्राप्तं क्रमेण तेऽधिकारिजन्मसमासाद्य मुच्यन्त इत्यपि शब्दार्थः । अनधिकारिजन्मापादिका योनिः पापयोनिः । विजिगीषाक्षत्रि-यस्य स्वभावः । विविदिषा ब्राह्मणस्य । जिघृक्षा वैश्यस्य । दास्यं शूद्रस्येति भीष्मवाक्यस्यार्थः । अयं क्षीरनीरविवेकः गोकुले निवसन् भगवानपि गोपकन्या यथेच्छमङ्गीचकार यज्ञपत्नीश्च नमश्चकार । अस्यां ब्राह्मणयोनौ शास्त्रमूलेऽहमेव भवामि भूतश्च । 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुरि'ति प्रतिज्ञानात् । यथाऽ-जामिलो वात्मीकिर्वसिष्ठो वा । योनिमहिम्ना ब्राह्मणत्वं सिद्धं तपः-धुताभ्यां विजानाति तदाऽहं ब्रह्मास्मीति वदेदेष योनिमहिमा । तत उक्तं व्यासेन 'शास्त्रयोनित्वा'दिति । तदहमस्मि शास्त्रयोनिः तस्मा-देतच्छास्त्रं या ब्रह्मीयोनिः या क्षात्री सा शस्त्रं । या वैशी सा तुला । या शूद्री सा दासी । तस्मात्ता गोपकन्यका अङ्गीचकार ब्राह्म-णीर्नमश्चकार मोक्षभूमीः । तस्मात्क्षत्रियजातौ मोक्षस्याशापि

नास्ति । तस्मात्सनि वैराग्यं ब्राह्मणं सन्यमेत्क्षत्रियं शूद्रं मिथु-
यात् । अतएव ज्ञानिवर्यो भीष्मो वसुध्वलीयत शस्त्रपरः । जट-
भरतोऽपि तृतीये जन्मनि ब्राह्मणस्तत्र मुक्तो बभूव । अतएव
भगवतोक्तं । 'शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिनायते । अथवा
योगिनामेव शूले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके
जन्म यदीदृशम् । तत्र न बुद्धिमयोगं लभते धैर्यं हिम् । यतने
च ततो भूयः ससिद्धौ पुनर्नन्दने'ति । यतमानो भरतो हरिण-
मङ्गेन भ्रष्टस्तृतीये जन्मनि शुचीना 'शुचिर्विप्रः शुचिः कविरिति
श्रुतेः । श्रीमता 'ऋचः सामानि यजूंश्च । सा हि श्रीरमृता
सतामि'ति श्रुतेर्विद्यायता गृहे जजानाथवाऽस्मात्समाणांमेव वेदरह-
स्यविदा गृहे । तत्फलं निरूपितं पण्ढीत्यादिना । श्रुतिश्च 'नास्माऽ
ब्रह्मवित्तुले भवती'ति तस्मात् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादेरन्ध्रमिति
वैयासिकं सूत्रं ब्राह्मणेभ्यः सगच्छते सामग्र्या अन्यूनत्वात् ।
क्षत्रियादिविरक्त उभयभ्रष्टो भवति न शस्त्रं शास्त्रमिति । तस्माद्भीता
समन्विता भरते । एतेन क्षत्रियत्यागिना गतिश्चिन्त्या । सन्या-
साभावान् । तस्मान्न तेषां ब्रह्मीभूतानामिति सवरूपः । ब्रह्मी
भावस्य योन्यधीनत्वात्सत्काराधीनत्वाच्च । पूर्वं ब्राह्मणनन्म सपाद्य
ब्रह्मीभूतस्येति सवरूपं सपादयिष्यन्तीति निर्विवादं पक्षो भरतो
दाहरणेन समन्वितो भगवदुक्तं उदाहृतक्षत्रियादिषु योग्यः ।
तस्माद्योनिब्राह्मणानामेवाभिन्नारः सन्यासे लिङ्गवारणे च ।
यज्जातौ योगभ्रष्टा जनिष्यन्ति तज्जातेरुद्वारे च सशयः ।

अनु कथमेते निदायादयः क्षत्रियाः । तस्मादेवालिङ्गाः । पुनर्यु-
द्धार्हाः पाशुपता भवदुपन्यस्तप्युपौत्रसुशीलवत् । पाशुपती हि
दीक्षोपासनाद्गं सिद्धिमार्गं सन्यासदृशं प्रैषमश्रवर्जनान् । तेषां
मुक्तौ न प्रमाणम् । अतएव 'जन्मान्तरे भवप्रत्ययो विदेहप्रवृत्तिर-
यानामिति योगसूत्रा 'तु विद्यानर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा

चे'ति श्रुतेः सामग्रीसंयोजकब्राह्मणकुले जन्म संपाद्य ब्रह्मीभव-
 न्ति । ननु कथं विश्वामित्रे ब्राह्मणशब्दस्तस्माद्गुणतो वर्णाङ्गीकार
 आवश्यक उभयोस्तदा सर्वोयं तुरीयमीमांसानिवन्धः सुसंबद्ध
 इति चेदुपकृतं विश्वामित्रेण त्रिशङ्काविव । महता तपसा
 ब्राह्मणशब्दं संपादितवान्वसिष्ठात् । राजन्यं वा वैश्यं वेति
 श्रुत्यनुग्रहाभावात् । यथाऽधुना राजादिपदवी तथायं ब्राह्मण-
 शब्दः । क्रोशमात्रेऽप्याज्ञा यस्य नास्ति सोऽपि राजेत्युच्यते । नैता-
 वता ब्राह्मणजातिप्रवेशः सापिण्ड्यव्यवस्थानुपपत्तेः । 'प्रजातन्तुं
 मा व्यवच्छेत्सी'रिति सापिण्ड्योच्छेदो निषिद्धोऽङ्गीकृतः स्यात् ।
 नान्यथा जालन्तरप्रवेशः । यत्र जातौ प्रविष्टस्तत्राप्यभिनयस्य
 सापिण्ड्यं निरुद्धं केनाप्यसंबन्धात् । तस्माद्गोत्रप्रवर्तको विश्वा-
 मित्रो जातिब्राह्मण एव यं गायत्र्या ऋषिं सस्माराभिनवो विश्वा-
 मित्रनामा ब्राह्मणः । तस्य ब्राह्मणशब्दलाभात्पूर्वं यद्गोत्रं तदेवा-
 नुष्टुतं सापिण्ड्यं च । अन्यथोभयभ्रष्टत्वापत्तेरिति दिक् । अत-
 एव 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत' इति भगवान् ।
 श्रेयो मोक्षस्तत्साधनं च । अतएव 'यदहंकारमाभित्य न योत्स्य
 इति मन्यसे । मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यती'ति
 वचनेन पाशुपतास्त्रलाभसमये शिवेन सह युद्धं स्मारितं । प्रकृतिः
 क्षात्रयोनिः तस्मात्सर्वधर्मान्परित्याज्य मामेकं शरणं ब्रज'ति
 वाक्यस्य प्रवाहप्राप्त्युद्देशतरधर्मानिति बोधप्रसङ्गेऽर्जुनेन 'करिष्ये
 वचनं तवे'त्युक्तं । तस्माद्विश्वामित्रेण ब्राह्मणशब्दे लब्धेऽपि न
 संन्यासाधिकारो लब्धः स च जातिनिबद्धः । न तादृशं भाग्यं
 सर्वासां मातृणां याः पुत्रब्रह्मीभावेनोद्भूताः स्युः । इदमत्र रहस्यं ।
 श्रीकाशीव ब्राह्मणयोनिर्ब्रह्मत्वं दत्त्वा पुत्राय कृतार्था भवति ।
 यथा वात्मीक्ये । अतएव द्रोणो योगान्तः सिंहीव क्षात्रयोनि-
 र्योधयित्वा पुत्रान् । अतएव भीष्मो रणान्तः । कूर्माव वैश्ययो-

निर्गोपन । अधिनीव शूद्रयोनिर्दास्य । सत्येव क्षत्रियादीना
सन्ध्यासाधिवारदानपरिश्रम कस्मात् । यदि ग्रहीतुमुद्यता सर्वे
परीक्षिता क्षत्रियादयः । अतएव मदालसापुत्रा अवधूतदशा प्राप्ता
अपि निजेन घन्धुनाऽलर्केण युयुधु । स्पष्ट चैतपुराणेषु । युद्धे-
नैव भुजकण्डूति शाम्यति क्षत्रियाणां ग्रहीभावैरेनं ब्राह्मणानां ।
यनेनेव वैश्यानां यशसैव शूद्राणां त्रिदण्डो मुमुक्षुलक्षणमेकदण्डो
मुत्तलक्षणमुभय ब्राह्मण एव पारयितुं शक्नोति । त्रिदण्ड आत्म-
दमनार्थं एकदण्डो जगदमनार्थोऽतएव परमहंसपरिप्राजकाचा-
र्यपदवी स्वामिपदवी चैकदण्डिनाम् ।

तनु चित्र सर्वत्यागं कुत्र स्वामित्वं च कुत्र । न चित्रं यत्र सर्व-
त्यागस्तत्रैव स्वामित्वमव्याहृतं । यथा नारायणशिवदत्तात्रेयादयस्तस्या-
गिनोपि स्वामिनोऽपि । तृप्तत्वात्त्यागिनः शासकत्वात्स्वामिनः । शास्यो
वक्ति शास्त्रारं स्वामीति । इदं महद्देश्वर्यं यस्य सर्वे वर्णाः सर्वेऽप्याश्र-
मिणः शास्यपदे स्थिताः । 'स्वामिन्नश्वर्यं' इति धातुर्न धत्तं भूते कितु
प्रभुत्वं । तस्मात्स्वामिशब्दः प्रयुजानां एकदण्डिनि ब्राह्मणतमे प्रभु-
त्वमङ्गीकुर्वन्त्यनुद्धताः । उद्धतास्तु यथेच्छं भुवन्ते । 'मातृमात्रि-
तृप्तानाचार्यवान्बेदे'ति वेदो भूते स्वरहस्यम् । अतएवोद्धतत्वशान्तौ
विश्वामित्र उवाच । 'विश्वः क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोत्रलं धलमि'ति ।
ब्रह्मतेजसो लक्षणं एकदण्डे वेदसिद्धान्तप्रतिपादिनि स्वामित्वमा-
चार्यत्वं च निबद्धं । तस्मादन्येषु स्वामिशब्द आचार्यशब्दश्च
प्रामादिकः । तेषु सत्यपि ब्राह्मणत्वे शास्यकोटिनिविष्टा एकदण्डिना ।
तत्पूर्णं ब्राह्मण्यं यदेषणात्रयत्यागे सत्याचार्यलक्षणसंपन्नत्वं ।
यस्मान्न लोभसमानाधिकरणं ब्राह्मण्यं कुत आचार्यत्वं प्रभुत्वरूपं
लोभो हि श्रृष्टिं कारयति । 'असतुष्टा द्विजा नष्टा' इति
प्रवादः । श्रृष्टिरप्यार्चोपीत्युपहासः 'क्षमो दमस्तपः शौचं
क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभा-

वज्रम् । शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानभी-
 श्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् । कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्य-
 कर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजमिति ।
 वर्णलक्षणानि भगवदुक्तानि । व्यत्यस्तानीमानि न फलाय भव-
 न्तीत्याह । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' इति ।
 योनिनिमित्तेयं व्यवस्थेत्याह स्वभावजमिति । भवत्यस्मिन्निति
 भावोऽधिकरणे घञ् । स्वस्य भाव उत्पत्तिस्थानं तज्जं । अतएव
 गौडपादाचार्या व्यवस्थापयामासुः संन्यासं 'विप्राणां विनयो
 ह्येष शमः प्राकृत उच्यते । दमः प्रकृतिदान्तत्वाद्विद्वानेव शमं
 ब्रजेदिति' । एषा संपत्तिर्ब्राह्मणानां योनिमूला एते चत्वारोऽपि
 योनिधर्मा न गुणधर्माः । अतएव तद्व्यत्यासं दृष्ट्वा शूद्रं तपश्चरन्तं
 मारयामास रामचंद्र इति रामायणोत्तरकाण्डे प्रसिद्धं । किंच
 भवत्संमते ब्राह्मणस्ये सिद्धे तपः किमर्थं चचार । तप्तेतितपसि
 योनिव्यत्यासासंभवात् ब्राह्मणशब्द एव लब्धः प्रवृत्तिनिमित्तही-
 नस्तस्मान्न विश्वामित्रस्यापि संन्यासाधिकारः । अतएव स्वस्य
 दीक्षासमये युद्धाधिकाराभावं निमित्तीकृत्य दशरथ श्रीरामचन्द्रो
 याचितः क्षत्रियत्वाभावो न निमित्तीकृतः । इच्छा चेद्विभर्तुं
 त्रिदण्डमर्जुनवत् ॥

ननु ब्राह्मणशब्दः संन्यासायोपयुज्येत चेति क्व दत्तं वसिष्ठेन ।
 न तदा विश्वामित्रस्य संन्यासप्रसङ्गः जालन्तराङ्गीकारो योनि-
 दूषणं । तस्माद्ब्रह्मीभावाधिकारिणाभेकदण्डिनां ब्राह्मणतमानाम-
 किंकराणां श्रीजगद्गुरुभगवत्पादश्रीशंकराचार्यकिंकराणां स्वामित्वमा-

१ ब्राह्मणशब्दोऽत्र कलपरोऽतएव व्यत्याससंभवोऽतएव ॥ स्वेस्ये कर्मणीति च
 संगच्छते. २ 'शब्देन' इति भाति. ३ अत्र निरुपशब्दप्रयोगशंकराचार्य
 स्वस्यादरातिशयोक्त्याय । श्रीशंकराचार्यकिंकरत्वापि स्वामित्वाचार्यत्वप्रयो-
 जकृत्ये तु गोविन्दपादगौडपादादीनां शंकराचार्यगुरुवरमगुरुप्रभृतीनां स्वामित्वमा-
 चार्यत्वं चासङ्गतं स्यात्.

चार्यत्रयमव्याहृतमिति विजयभेरीघोषः । सिंहशिष्यः सिंह एव
 भवतीति न्यायात् । तस्मान्न क्षत्रियाणामुपनिषदध्ययनाधिकारः ।
 श्रवणाधिकारोऽपि नास्ति । सन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्युपनिषत्सु
 श्रौतनियमात् भवद्वीताध्ययनाधिकारोऽवश्यं तदर्थत्वादुपनिष-
 त्वेऽपि । भोशूद्रवैश्यानां न गीताध्ययनाऽधिकारोऽतदर्थत्वात् ।
 अलमिति परीक्षार्थं । इति पञ्चमः पुलाह ॥ ५ ॥

यदि क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणत्वेन सन्यासाधिकारेण तुष्टिः स्यात्त-
 दाङ्गीकृतं दारिद्र्यम् । यदेव केषाचिन्मङ्गलं तदेवेतरेषाममङ्गलम् ।
 यथा इमंशृणि पुरुषाणां मङ्गलं स्त्रीणाममङ्गलं एषा तुरीयमीमांसा
 केनचित्क्षत्रियेण वैश्येन वा विरुदावलीं दत्त्वा कारितेति व्यज्यते ।
 अमिनिवेशलिङ्गात् । फलध्वनिस्तु क्षत्रियाणां वैश्यानामितरगृहस्थानां
 चैषणात्यागपुरःसरं स्यात्तन्वमित्यनुमानम् । समयवैचित्र्येण
 प्यमाणस्य दौर्लभ्यादिति । विमेते दरिद्रेषु गण्येरश्रुतं सन्यासिषु ।
 सर्वेऽपि प्रैषमञ्जमुचरन्तो 'ऽभयं सर्वभूतेभ्यः' इत्यभयं दद्यात् 'नाहं
 कस्म्यचिन्नं मे कश्चिद्दि'ति सन्यासस्वरूपं जानन्तो निष्परिग्रहा
 ऐकाग्रन्यमङ्गीकुर्यन्तः । कथं निर्वाह्यिष्यन्ति गार्हस्थ्यं सन्यासं
 चेति प्रैषमञ्जोच्चारसमानाधिकरणं गार्हस्थ्यं दारिद्र्यमिति फल-
 निर्देशः । तेन यथाकथंचिद्विनादिस्वामित्वमप्यपहारितं कुतो निर-
 पपदस्यामिशब्दवाच्यत्वमित्युत्तरितः । कथं संन्यासिना स्वामि-
 शब्द इत्युपहासः । एतैर्नैकाग्र्येण सर्वं सर्वात्मकं जगदिति
 सिद्धान्तः प्रतिपादितः । सर्वे गृहस्थाः वानप्रस्था ब्रह्मचारिणः

१ सन्यासप्रधानत्वादुपनिषदां सन्यासस्य च क्षत्रियशरीराधर्मत्वेन निष्कल-
 स्यान्नोपनिषदध्ययने क्षत्रियाधिकार इति भावः । वस्तुतस्तु सन्यस्य श्रवणं
 कुर्यादित्यत्र सन्यस्येत्यस्य मनसासन्यस्येत्यर्थो ऽङ्गसन्त्यासस्यैव क्षत्रियाद्यधर्म-
 त्वात् सत्युपनयने क्षत्रियवैश्ययोर्ध्ययनाधिकारो ब्राह्मणस्येवाव्याहतोऽध्यापनेऽ-
 धिकारस्तस्मिन् सकटे ब्राह्मणस्यैव यदा सन्यस्य नैखानसो भूत्वेत्यर्थः ।

संन्यासिनश्चेति । किञ्च दण्डादिव्यवस्थाङ्गीकार एकाश्रम्यं व्याहृतं तदङ्गीकारे दण्डादिव्यवस्था व्याहृताऽत एकाश्रम्यमित्याचार्या' इति सूत्रस्याऽश्रमसांकर्यं न कुर्यादेकाश्रमे व्यक्तलिङ्गस्तिष्ठेदिति वाक्यार्थः संपन्नः । तत्र दृष्टान्तः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । गार्हस्थ्यस्य श्रौतस्मार्तादिचिह्नैः प्रत्यक्षताविधानाच्चथेतराश्रमेऽपीति सूत्रार्थोऽन्यथा महर्षेरक्षत्वकल्पनापत्तिः ।

ननु क्षत्रियाणां त्रय आश्रमा इति पक्षे पृथुपौत्रस्य सुशीलस्य गृहस्थाश्रमनिष्ठस्य श्वेताश्वत्तरनामा मुनिः । 'सांन्यासिकं विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः । ददौ तदैश्वरं ज्ञानं स्वशाखा-विहितं व्रतम् । अशेषवेदसारं तत्पशुपाशविमोचनम् । अत्याश्रम इति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ।' इति संन्यासं दत्तवान् । तस्मान्ब्रह्मन्मते गार्हस्थ्यसमानाधिकरणः संन्यासः सिद्धस्तस्मादैकाश्रम्यं युक्तम् । न चेच्चत्वार आश्रमाः क्षत्रियस्य सिद्धा इति चेत् । न । 'मज्जेन्नथी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः । सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे' इति भवदुपन्यस्तवचनेन क्षात्रत्यागनिषेधात्तस्यागं विना संन्यासानधिकारात् । अतएवास्य व्रतस्यात्याश्रम इति नाम । आश्रमानतिक्रम्य वर्तत इति तद्वद्ब्युत्पत्तेर्नेदं व्रतं संन्यासाश्रमः किंतु संन्याससदृशम् । धैर्यवैराग्यदाढ्यदायकं रावणवधप्रसङ्गेऽगस्त्याद्रामचन्द्रो लेभे । उपमन्योश्च श्रीकृष्णः मज्जेन्नथी-तिश्रोको घट्टकुट्यां प्रभातमिति न्यायमावेदयति । अतएवेदं तारतम्यं संगच्छते । 'प्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजा-तयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्रियवैश्ययो'रिति ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्ववैश्यत्वानामनपगमादेव पन्याः । प्रज्यावसितो बानप्रस्थसंन्यासान्यतरपरः । अधिकारभेदेन फलभेदनिर्देशादिदं सर्वाश्रमाणामुपलक्षणं । यदि क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणत्वं

तदा निर्वासनविषयता । यदि न ब्राह्मणत्व तदा जितमस्माभि ।
तस्मात् श्रेयसाश्रयतरदत्ता दीक्षा शाम्भवी षडध्वशोधनसरकारेण
पशुपाशविमोचनी । पाशविमोकेषु नाश्रमविमोकस्तस्मात्त्रिष्वप्या
श्रमेषु सभवत्येषा दीक्षा मस्मरद्वाक्षधारणशिवपूजाषडक्षरन
पप्रधाना । नास्या दीक्षायामग्निसमारोपस्ततो नाश्रमविमोको नाश्र
मान्तरसपादनम् । तस्मान्नैकाश्रम्य क्षत्रियाणा न सन्यास
सिद्ध । इति षष्ठ पुलाक ॥ ६ ॥

ननु 'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्गति । ब्राह्मण क्षत्रियो
वाऽथ वैश्यो वा प्रमज्जेद्गृहात् । अग्नीनात्मनि सस्थाप्य द्विन
प्रमज्जितो भवेत् ।' इति प्रमज्जाविधानादिति चेत् 'धर्म्याद्धि युद्धान्छ्रे
योऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इति भगवद्वचनमनुसृत्य युद्धाधि
कारमनपहाय प्रमज्जेत्क्षत्रिय इति सिद्धे 'अग्नीनात्मनि सस्थाप्य
द्विज प्रमज्जितो भवेदि'त्यादिवचनस्यद्विनशब्दो ब्राह्मण एव श्रेय-
स्कर । तस्मात्क्षत्रवैश्यौ घन गच्छेता ब्राह्मण सन्यसेदिति
विशिष्टवाक्यार्थः । इच्छा चेद्ब्राह्मणोऽपि घन गच्छेत्सन्यसेद्वा ।
वनगताना व्यवस्थामाह 'योगाभ्यासरत शान्तो ब्रह्मविद्याप
रायण । एष घनाश्रमे तिष्ठस्तपसा दग्धवित्त्विय । चतुर्थमाश्रम
गच्छेत्सन्यस्य विधिना द्विन । ब्रह्मविद्या ब्राह्मणात्तमुपनिषा
क्षत्रियाणा गीता । तदभ्यासात्पक्कपायो ब्राह्मणश्चतुर्थमाश्रम
गच्छेत्तस्मिन्नेव जन्मनि । क्षत्रियो जन्मातरे तत् प्रणाल्य
वैश्य । ब्राह्मणो ब्रह्मविद्या ज्ञानशास्त्रमुपनिषदमधीयीत क्षत्रियो
गीता योगशास्त्र वैश्य शान्तो भवेद्ब्रह्मविद्यानधिकारात् । पुराण
वा शृणुयात् । अतो वैश्यस्य द्वौ फलदौ । वैश्यो घन गतोऽपि न
वानप्रस्थ । अनधिकारादौ योग्यमात्रपालन नाश्रमान्तरम् । वाक्या
र्थज्ञाने योग्यताज्ञानस्य कारणत्वान् । तस्माद्ब्राह्मणे विधि । क्ष-
त्रियादौ सभावना लिङ्गं ।

ननु त्वर्णसाधारणोऽयं द्विजशब्दः यथा वाक्यान्तरं । 'न जातिर्न कुलं राजन्न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणमि'ति वृत्तमूलं द्विजत्वमुपयुज्येत संन्यासे क्षत्रियादौ । अतएवाग्ने चतुर्वेदोपि दुर्वृत्तः शूद्रादल्पतरः स्मृतः । तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणमि'ति । युक्तमुपन्यस्तं । एतदेव वचनं पुरस्कृत्य रामावतारसमये एकः शूद्रस्तपश्चचार तेनापराधेन कस्यचिद्ब्राह्मणस्य पुत्रो मृतः । अधुना तु तादृशा ब्राह्मणा बहवो जातास्तस्मादेवैव मृत्युत्पातः प्लेगनामा । किंच किमनेन वचनेन दुर्वृत्तत्वं निषिध्यतेऽथवा जातिस्वाध्यायश्रुतानि पर्युदस्य वृत्तमभिलक्ष्य ब्राह्मणत्वं विधीयते । आद्ये जातिस्वाध्यायश्रुतसमानाधिकरणं सद्वृत्तमपेक्ष्यते ब्राह्मणत्वायेति न तव मनोरथसिद्धिः । द्वितीये जालादिव्यधिकरणं वृत्तं वर्णसंकरेपि तस्य ब्राह्मणत्वापत्तिः यद्यभीष्टं तदा परीक्षितं तवैव ब्राह्मणत्वं । श्रीरामचन्द्रेण भवत्संमतशूद्रब्राह्मणो हतो वृत्तसंपन्नोपि । दुर्वृत्तो जातिब्राह्मणोपि रावणो हतः । किमत्र न्याय्यं । 'वृत्तमन्विष्यतां तात रक्षोभिः किं न पठ्यते । बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।' रक्षसा दुर्वृत्तेन पठितं वधाय न परिपन्थि । शूद्रेणाधीतं तपश्चरितं च तथा न प्रतिबन्धुमीष्टे वधं । कल्पात् । तेनाधीतं

१ सद्वृत्तत्वस्यैव द्विजत्वप्रयोजकत्वे तद्विपरीतस्यासद्वृत्तत्वस्य शूद्रत्वप्रयोजकतया दुर्वृत्तरश्मिः स एव शूद्रादल्पतरः इति बोधः स्यात् सच नचेशो विरोधात् शूद्रादल्पतरत्वे हेतोरनुपन्यासाच्च दुर्वृत्तत्वस्य शूद्रत्वमानसपादनेनोपक्षीणत्वात् । तस्मादनेनान्येनैवविधेन वाक्येन वा विभीषिकाप्रदर्शनद्वारा वृत्तं प्रशस्यते तेन विना चतुर्वेदत्वादेः पण्डित्वं च ध्वन्यते । एतत्सर्वं राममिश्रोप्यजानीत परन्तु रामानुजस्य तस्य संप्रदायेऽपि सूरिपदे स्वामिपदे आचार्यपदे च केचन शूद्राः सद्वृत्ता निरवगताः अपि हिताः सैषा पादोदकसेवनेन ततः शुक्लपंथवनेन तदवशिष्टप्रसादादरेण च प्रायश्चित्तमहन्ति तत्संप्रदायप्रमाणो ब्राह्मणादय इति कलङ्कवतीकरणाय तस्यायं महायागः प्रयासः..

श्रुतं चापि यः क्रियामनुतिष्ठतीति द्वयोर्बधहेतुरुपन्यस्तः । यस्मा-
 क्रिया वर्णाश्रमनियन्तामन्मादेकाश्रमिणो नटशूद्रस्याश्रमान्तराभि-
 नयोऽपराधः । जातिब्राह्मणस्यापि रावणस्य परम्प्रीकामनाशप-
 राधः । तस्माद्वावपि दृष्टुंर्त्ता । अतएव 'कपालस्थं यथा तोयं
 श्वदत्तौ च यथा पयः । दूष्यं स्यात्स्थानदोषेण घृतहीनं तथा क्षुण्णम् ।'
 जातिशूद्रत्वमतिवामित्वं शूरत्वं च स्थानदोषः । इति न्याय्यम् ।
 इतो बहिर्धीयनं सर्वतश्चरन्त्यतश्चरत्वं । आश्रमपराधीनत्वं येषां विरुद्धं ।
 तस्माज्जातिब्राह्मण एव ब्राह्मणग्रन्थद्वयः । गुणतः संन्यासममर्पणं
 श्वदत्तौ गोक्षीरसमर्पणमिति विदां कुर्वन्तु महामहोपाध्यायाः ।
 तस्मान् । 'सत्यं ज्ञानं क्षमाशीलमानृशंस्यं तपो धृणा । दृश्यन्ते यत्र
 राजेन्द्र न ब्राह्मण इति स्मृत' इति युधिष्ठिरवचनं जातिब्राह्मणस्य
 लक्षणमावेदयति न लक्षणप्राधान्येन ब्राह्मण्यं विधत्तेऽनुपदमुप-
 न्यस्तदृष्टान्तावष्टभान् । अग्निपुराणं भवदुपन्यस्तं महावष्टभः ।

ननु सुरेश्वराचार्योऽमन्यत त्रैवर्णिकानां संन्यासं । यथा ।
 ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणं । 'अविशिष्टाधिकारित्या-
 त्सर्वेषामात्मयोधने । त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ ।
 यदोपलक्षणार्थं स्यात् ब्राह्मणग्रहणं तदे'ति त्रैवर्णिकसंन्यासोपप्लम्भ
 इति चेन्नायमुपप्लम्भः किंत्ववप्लम्भः । कुत्र श्रुतौ क्षत्रियवैश्याबुद्दिश्य
 संन्यासो विहितो यथा ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति । न कुप्रचिद्व्रुते
 क्षत्रियाः प्रव्रजन्तीति वैश्याः प्रजन्तीति । तस्माद्विजानामुपल-
 क्षणमित्यस्यानुपनीतानां सत्यपि जातिब्राह्मणत्वे न संन्यासाधिकार
 इत्यर्थः । उपनीतानां त्रयाणां ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानामवि-
 शेपेण गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेत् ।

१ मन्ये आथमपरमर्षसिना मधमांसादिना गिरिपुरीपर्वतादिशदसकरधन्वा-
 सिना समुद्रवे निमित्तमिदमेवोपलक्षणव्याख्यानम्, २ अन्यतमो विरक्त इति
 नोपः.

ब्रह्मचर्यादेव वेति संन्यासाधिकारबोधनात् । न तत्र 'द्वितीय-
मायुपो भागमुपित्वा तु गृहे द्विजः । तृतीयमायुपो भागं गृहमेधी-
यने वसेत् । उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः । दृष्ट्वाऽ-
पत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत् ।' इति यमस्मृतिः प्रतिव-
न्धिका । 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतेर्वलवत्त्वात् ।
तस्मात्संन्यास उपनयनमपेक्षते न गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ्यं वेति
वार्तिकार्थो वेदितव्यः । तस्मात्क्षत्रियसंन्यासवाक्यानि निर्मूलानि ।
मूलश्रुतेरनुपलम्भान्निपेधोपलम्भाच्च । 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्य-
त्क्षत्रियस्य न विद्यते' इति वचनं विदितं मण्डनमिश्रैरपि ।
एतेन मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । याहुजातोरु-
जातानां नायं धर्मो विधीयते' इति निषेधशास्त्रमङ्गीकुर्वाणैरनुग्रहः
कृतो लिङ्गधारणं विना क्षत्रविशोस्त्यागाधिकारो दत्तो लिङ्गस्या-
श्रमनिमित्तत्वात् । सत्यपि त्यागाधिकारे न संन्यासाश्रमाधिकार
इति तात्पर्यात् । तथाच भगवानाह क्षत्रियं । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते
मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।'
अकर्मणि संन्यासे सङ्गो मास्तु कर्मफलेच्छा च मास्तु । यस्मात्ते
क्षत्रियस्य कर्मण्येवाधिकारः तत्फले नाधिकारो विरक्तत्वात्तत्र ।
एष एव क्षत्रियाणां संन्यासः । 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति

१ इयं स्मृतिराश्रमक्रमबोधिका मनुरपि क्रमत्यागे दोषमस्मरत् "कृणानि
त्रीप्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो प्रज-
स्यः" ॥ इति. २ इयं श्रुतिरसाधारणविरक्तब्राह्मणविषया ईदृशविरक्तश्च क-
श्चिदेव जन्मान्तरपक्वकषायः । यथा धीशङ्कराचार्यः । यश्च तादृशो विरक्त
इत्यत्र प्रमाणन्तु सामग्रीनिरपेक्षा विरक्तस्य लोकोत्तरानुमृतिः. ३ नच त्याग-
संन्यासयोः समनियततेति प्रमितव्यम् । एतयोर्भेदस्यापि "संन्यागस्य महापादो
तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च तृपीकेन पृथक् केसिनिपूदन ॥
चाम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं
विचक्षणाः" इति प्रश्नोत्तराभ्यां स्पष्टमुपलभ्यमानत्वात्.

तु ब्राह्मणजातिविषया श्रुति । ब्राह्मणा प्रयजन्तीति वाक्यशेषान् ।
 तस्माद्गीताया फलत्यागपराणि वचनानि क्षत्रियविषयाणि । तस्मान्
 'यत्करोषि यदभासि यञ्जुहोषि दत्तासि यत् । यत्तपस्यसि
 योन्तेय तत्तुष्ट्व मदर्पणमि'ति कर्मधिकारित्वात्तत्र मयि कर्म-
 समृद्धये कर्मर्पणं युक्त 'क्षेत्रे व्युत्तमनन्त भवती'ति न्यायेन
 तद्भोगाय जन्मान्तराण्यङ्गीकृतानि गुणशिष्याभ्यामवश्यम् । तस्मा
 त्सन्यास एव मोक्षहेतुर्न फलार्पणं कर्मर्पणं वा । तच्च जाति
 ब्राह्मण एवाऽधिकरोति त्रिदण्डमेतदण्डं वा । ननु काम्यानां
 कर्मणा न्यासः सन्यासः कवयो विदुरि'ति काम्यकर्मत्यागी क्षत्रि-
 यादि सन्यासशब्दमहंतीति चेन्न्यासे सन्यासशब्द औपचारिक
 इति समोऽर्थः । किञ्च काम्यकर्मणामस्यप्रयोगाणां त्यागे क्षात्र
 त्यक्तम् । तच्च निषिद्धम् । अस्यापि सन्यासशब्दस्य ब्राह्मण एव
 विषयः । कर्ममात्रस्य काममूलत्वात् । 'नायमानो वै ब्राह्मणस्त्रि-
 निर्दण्डवाञ्छयते' इति श्रुत्यान्यत्रापाकरणसामग्रीन्यूनतेति ध्वनि-
 तम् । विरक्तमपि क्षत्रिय यो धयदिति गीतार्थे प्रस्फुटे सत्यपि
 सन्यासयेदिति कैपा वाचोयुक्तिः । सन्यासः क्षत्रियाणां ह्येव
 ब्राह्मणानां पुमर्थहेतुः । रणमरण क्षत्रियाणां सन्यासो ब्राह्मणा-
 नामापद्वर्ग इति शास्त्रपरिगुद्धिरित्यलम् । विदुः तु तिष्ठतु बहि
 कोणे ब्राह्मणानां । क्षत्रियान्तरितत्वात् अस्तु गुणतो वणव्यवस्था ।
 न जगद्गुरो शक्यस्य हानिस्तेषामपि वर्णानां तच्छास्यत्वाध्यमि
 चारान् । परंतु जातिब्राह्मणानां भृतकजीविना सत्यगूढत्वमाप-
 येत तथा माभूदिति शिवम् । 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीये'त मित्रे
 क्षत्रियाणां सन्यासो गतिश्चिन्तितः क्षात्रत्यागनिषेधश्चाङ्गीकृत
 इति मिथो व्याहतिः । कः पक्षमङ्गीकुर्वति क्षत्रिया पश्यतु
 मित्रा । इति सप्तमः पुलाकः ॥ ७ ॥

गीताशास्त्रमधीयानो वर्णसंकरकारणम् । इति चित्र हरौ गीता

व्यवस्थार्थं ब्रुवत्यपि ॥ १ ॥ नैकः पुलाको यत्रास्ति रसपाकसम-
न्वितः । सा स्थाली तुर्यमीमांसा कीर्तिमृद्धिं कथं दिशेत् ॥ २ ॥
यस्मै यस्मै ददासि त्वमधिकारमसांप्रतम् । तस्य तस्य पदे नूनं भूदे-
वोऽपि नमस्यति ॥ ३ ॥ चत्वारोऽपि च रत्नानि वर्णा इति जनेषु ये । न
सांकर्यं तत्र योग्यं रत्नत्वं व्याहृतं भवेत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानर्हये-
त्काले क्षत्रियान्योधयेदपि । व्यापारयेच्च वणिजो दासयेच्छूद्रनाय-
कान् ॥ ५ ॥ संप्रदायाचार्यचित्ताभिप्रायः पण्डितेन चेत् ।
विज्ञातः स्यात्तदा लेखमन्यमेव करिष्यति ॥ ६ ॥ शास्त्रं व्यवस्था-
संलिष्यै नोत्पातायेति सांप्रतम् । अन्यथा शास्त्रतातस्य कथं ज्ञेयं
विचार्यताम् ॥ ७ ॥ ज्ञातव्यमधुना सम्यग्वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
गुरुस्तस्य तु संन्यासी स एव तु जगद्गुरुः ॥ ८ ॥ ब्रीहयो गुणही-
नाश्चेद्गोधूमा गुणशालिनः । अवघाताख्यसंस्कारे गोधूमानां प्रहो
नहि ॥ ९ ॥ किं बहुना । 'इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्व-
भूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतपे'ति भगवद्वचः सत्यं । तस्मात् । ननु
कृष्णो भोगी शुक्रस्त्यागी नृपौ जनकराघवौ । वसिष्ठः कर्मकर्ता च
पञ्चैते ज्ञानिनः समाः' इति न संन्यासावश्यकतेति चेद्वक्तव्यं
किमेषां समा प्रतिष्ठोत तारतम्येन । यदि तारतम्यं तदा जितं शुके-
नात्र परिक्षितसभा साक्षिणी । कस्तुष्टः किं दद्यादिति यदि चेतसि
तदैव तस्य वचः । मन्यन्ते स्वे च परे स्वामित्वं तस्य मार्गतः प्राप्तं
॥ १० ॥ इदं ब्राह्मणसर्वस्वं कृष्णानन्देन निर्मितम् । येन वर्णाः
स्वस्वमार्गे तिष्ठन्त्वास्थावशंवदाः ॥ ११ ॥ यः शंकरः सकलवेदर-
हस्यवक्ता बुद्धादिबुद्धितमसां खलु चण्डभानुः । अभ्युदधार वि-
गलच्छ्रुतिमार्गमद्धा भूमण्डले विजयते यतिसार्वभौमः ॥ १२ ॥

१ कृष्णरामौ मायावीतीं शुक्रो जन्मान्तरपककपायः । वसिष्ठजनार्दो विद्वांसी
शेषे पद्यापि पर्यन्ते समाः ।

क्षत्रियाणां पण्डितानां परीक्षार्थं कृता किमु । मिश्रेण तुर्यमीमांसा
स्वस्त्यस्तु विदुषेसदा ॥ १३ ॥

इति श्रीवैवल्थनाथचरणपरायणश्रीवैवल्थधामनिवातिकृष्णानन्दसरस्वती-
कृतं ब्राह्मणसर्वस्व नाम तुर्यमीमांसास्थायीपुलाकपरामर्शः ॥

जातिनिर्णयप्रकारपरामर्शः ॥ ८ ॥

नत्वा यदरिकावासौ नरनारायणावृषी । जातिनिर्णयनिर्वन्धना-
विष्कुर्वे यथावलम् ॥ १ ॥ पुरोधसा च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृह-
स्पति । इति वत्तारमीशानं स्मरेत्कर्मनिवन्धनम् ॥ २ ॥ धर्मेण
बद्धः ससारो यजमानैः पुरोहितैः । तत्कमोन्नेद एवाभूद्धर्मोच्छे-
दाभिधः कलिः ॥ ३ ॥ येषां पुरोहिता येषां यां जातिं प्रयदन्ति
हि । तेषां सैव तु जातिः स्यात्त्रिण्योऽन्यकृतो वृथा ॥ ४ ॥ पुरो-
हिताः कुलायत्ताः साक्षिणस्तत्तुलज्जमे । जातो च कर्मणि तथा
निर्णयोऽन्यकृतो वृथा ॥ ५ ॥ पुरोहितस्य तत्कर्म पालनं जातिक-
र्मणोः । यजमानस्य यत्तेन पुरोहित इति श्रुतं ॥ ६ ॥ पुरोधा-
शणवाहानां प्रसिद्धः करकीकसः । ऊर्ध्वग्राहुर्विरौलेप न च काश्चि-
न्नृणोत्सहो ॥ ७ ॥ द्विजोऽपि शणवाहोऽसौ त्रिकर्माधिकृतो वत ।
पदकर्मैत्युरीचन् पण्डिता अप्यतण्डिताः ॥ ८ ॥ किमेपोऽनुम-
हस्तेषु शणवाहेषु बान्यथा । स्वधर्मे निधनं श्रेय इत्याह भगवान्स्य-
यम् ॥ ९ ॥ मत्स्यमारणसूत्रं तु शणमूत्रमिति स्मृतम् । तद्वहन्ति
द्विजा भूत्वा शणवाहा इति स्मृताः ॥ १० ॥ तान्छीत्ये णिनिस-
प्राप्तौ त एव शणवाहिनः । शणवाहिपुरोधस्त्वादुपाध्यायः करा-
स्थिकः ॥ ११ ॥ इति नाम प्रपेदेऽसौ सङ्गस्य फलमीदृशम् । म-
त्स्यास्थिभूयसी जातिर्यजमानस्य चेद्धवेन् ॥ १२ ॥ पुरोहितकरे
लाभः स एवेति विनिर्णयः । एतज्जातिद्वयं शास्त्रामेकामालयते
परम् ॥ १३ ॥ न काचिज्जातिरस्तीह शारैकत्वावलम्बिनी । तस्मा-

त्सांकेतिकावेतौ यजमानपुरोधसौ ॥ १४ ॥ आस्तामेषा हेतुवार्ता
 तौ मिथः साक्षिणौ मतौ । पारम्पर्यक्रमज्ञानं परस्परमिहेष्यते
 ॥ १५ ॥ तज्ज्ञानविधुराणां तु जातु जातिविनिर्णये । नाधिकारः
 पण्डितानां पाण्डित्यं नात्र युज्यते ॥ १६ ॥ कुलाचार्यं त्यजन्त्येके
 कुलक्रमविनाशकाः । जगद्गुरोः प्रतिनिधिः कुलाचार्य इति स्थितिः
 ॥ १७ ॥ उभयोरेककर्मरवाद्याप्यव्यापकभावतः । जगद्गुरौ समावेश
 उपाध्यायकुलस्य च ॥ १८ ॥ जगद्गुरोः समावेश उपाध्यायकु-
 लेऽपि च । अतस्तद्वचनं मान्यमितरे तदधःस्थिताः ॥ १९ ॥ ब्र-
 ह्मणा बद्धमर्यादां पालयन्ताविमौ भुवि । तत्त्यागे का गतिलोके
 दृश्येतेति विचार्यताम् ॥ २० ॥ शणवाही त्रिकर्मा तु पुरोधाः क-
 र्मपट्कयुक् । इति निर्णयमधुना कायस्थाननुसंचरेत् ॥ २१ ॥
 गौडेपु सत्सु कायस्थजातिसाक्षिषु किं पुनः । पण्डितः शक्रुयात्कर्तुं
 साक्षिहीनं विनिर्णयम् ॥ २२ ॥ गौडा वन्दत्युपाध्यायाः कायस्था
 न द्विजातयः । इति तत्रान्यथा वाणी कस्य शोभामवाप्नुयात्
 ॥ २३ ॥ यजमानः पुरोधाश्च साक्षिणौ यत्र तत्र किम् । जातिनि-
 र्णयशक्ता स्यादेषा देशव्यवस्थितिः ॥ २४ ॥ जगद्गुरुः कुलगुरुः
 कुलदेशव्यवस्थितौ । योजितावीश्वरेणैव पण्डितोऽत्र सुसारथिः
 ॥ २५ ॥ तथा शास्त्रार्थनेता स्याद्यथैतौ पालितौ क्रमे । गुरुत्यागे
 च पातित्वमिति शास्त्रार्थनिर्णयः ॥ २६ ॥ ननु शणवाहिषु सं-
 न्यासो दृश्यते तेनानुमीयते ब्राह्मण्यमेतेषामिति चेत्सत्यं, ब्राह्म-
 णानामेव संन्यासाधिकार इति भगवतः कृष्णस्य श्रीशंकरस्य चा-
 भिमतं तथापि विचारण्यस्वामिभिराचण्डालं संन्यासाधिकारो वै-

१ अत्र संन्यासशब्दार्थस्त्वागः । संन्यासशब्दस्त्वागे भाष्यो बहुधा प्रयुक्त-
 ध्यास्य पुष्टिर्गातायां तत्रापि स्फुटतरमष्टदशाध्याये द्रष्टव्या । आग्निन्द्योन्यप्रा-
 धिक्रियते सर्वत्राविशेषादित्यत्रानुष्टप्ता भक्तिरपि प्रेमरूपा मार्फव मेदयादि-
 नामविदुषाम्.

राग्यस्य निरोद्धमशक्यत्वादित्युक्तं जीमन्मुक्तिप्रकरणे । लिङ्गधारणं
 तु ब्राह्मणानामेवेति च । को विभृयात्तद्विद्मं ब्राह्मणं विना यल्लोक-
 पूज्यम् । अब्राह्मणहृतः संन्यासो नाश्रमसंस्काररूपोऽनो नाश्रम-
 लिङ्गधारणाधिकार इति तत्तात्पर्यम् । अलिङ्गत्वेऽपि तस्मात्तौ पूज्य-
 एव सत्यागस्य परमधर्मत्वान् । ननु ज्ञानादानां शास्त्रेण सिध्यति
 ब्राह्मणत्वमिति चेदस्तु यद्यद्वीक्ष्यात्पुरोहितः शास्त्रम् । यदि नाद्वी-
 क्ष्यात्तदशास्त्रं काल्पनिकमेतावत्पर्यन्तमप्रवृत्तवान् । तस्माच्च तत्र
 द्वेष्टो कुलपुरोहितद्वारा यजमानजातिनिर्णयो यजमानद्वारा पुरोहि-
 तजातिनिर्णयः । उभयोः कुलमुभयपिदितं यस्मान् । मर्याणि कुलाणि
 जगद्गुरुविदितानि । तस्मात्समुचितः सृष्टिक्रमो यजमानपुरोहितजद्गुरु-
 नियद्वो येन वर्णाश्रमसंस्कारप्रतिबन्धः संपन्नः । अधुना कैचित्कर्मणा
 वयं ब्राह्मणाः । ज्ञानेन वयं ब्राह्मणा इति केचिन् । ज्ञात्वा वयं
 ब्राह्मणा इति बहवः । वदन्ति वदन्तु । श्रोतव्यमस्योत्तरमहो कृत्रि-
 माग्नेणावृत्रिमाघसौभाग्यं लब्धं वतेति । शास्त्रार्था बहवो लोके
 स्थिताः कुलगुरौ तथा । जगद्गुरौ च तेनेयं मेदिनी धर्मसाधनी ॥१॥
 इति श्रीईश्वरत्वयामनिवासिदृष्टानन्दसरस्वतीशूनो ज्ञानिनिर्णयप्रकारपरामर्शः ॥

मुण्डनानुशासनम् ॥ ९ ॥

जीर्णोद्धारपरां श्रीमन्मृद्वराचार्यसंततिम् ।

नत्वा करोमि विश्वस्य मण्डनं मुण्डनाभिवम् ॥ १ ॥

अथ मुण्डनानुशासनम् । एष पुरतः परिदृश्यमानः संसारवृक्षः
 सनातनोऽथत्यश्चतुर्विधप्राणिनिः कायमण्डितस्तत्र मनुष्या ऊर्ध्वमू-
 लान्येपणाधिकारिणः स्पष्टं परिदृश्यन्ते सर्वसंमतोर्ध्वमूललिङ्गात् ।
 मस्तकं मूलं सर्वेषां तत्र केचित्तिर्यङ्मास्तकाः केचिदूर्ध्वमस्तकास्ते
 च मनुष्यास्ते तु जावानां बालानां मनुष्यसङ्घान्मनुष्यत्वे प्रतियो-

धमुखे केशसंस्कारानाचरन्ति शिखान्तं क्रमेण । सा च शिखा
मानुपत्वहेतुकोर्ध्वमूलान्वेषणाङ्गकर्माङ्गतामापद्यते ततो वपननि-
यमः येनान्वेषणमार्गः शुद्ध्येत् । तत्र पुरुषेपूर्ध्वमूलान्वेषणमात्रकृ-
ताथेषु गौणप्रवृत्तिषु शिखामात्रस्थापनम् । संसारप्रवृत्तिमात्रकृता-
र्थासु योषित्सु सकलकेशस्थापनम् । अतएव श्रुतौ विद्यार्थिनं स्व-
गृहं जिगमिषुमुपदिशति 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी'रिति न तथो-
पदेशो योषितां, तासां प्रजार्थत्वादेवोत्पत्तेः । न पुरुषः प्रजामा-
त्रार्थो मोक्षार्थोऽपि तत एव श्रुतिरुपदिशति 'यदहरेव विरजेत्
तदहरेव प्रव्रजेत् न विलम्बं कुर्यादि'ति पुरुषं; श्रुत्वा तमुपदेशं क-
श्चिन्महाभाग्यो विरक्तः सन् वासनारूपान्केशान्वपति वापयति
सर्वान् । छिन्नेषु मूलेषु संसारे वृक्षः प्ररोहति कः । तस्मात् सर्वमु-
ण्डनं यतीनां सर्वकेशस्थापनं योषिताम् । तासां संसारप्रवाहमूलत्वं
पतिसमवेतानाम् । सच पतिर्द्विविधो विवाहितोऽविवाहितश्च । वि-
वाहितो गोत्रप्रवरान्वितं पुत्रमुत्पादयति द्वितीयस्तदनन्वितं तयोः
स्त्रीपुंसोरनन्वितसंबन्धात् पशुवत् । पत्नीं सगोत्रीकृत्य सगोत्रपुत्रो-
त्पादके पत्यौ मृते सहधर्मिण्या निःशेषवपनं कार्यं व्यर्थत्वात्सं-
सारमूलत्वद्योतककेशानां नातः परमेष्ठा सगोत्रपुत्रोत्पादनाधिका-
रिणीति वृद्धैर्वापयितव्या । सगोत्रपुत्रोत्पादनाधिकारो हि स्त्रीणां
सौभाग्यम् । गोत्रप्रवरान्वितत्वं प्रजायास्तन्तुत्वं तदेव पुत्रत्वम् ॥

ननु 'देवराष्ट्रं सुतोत्पत्तिं कलौ पथ्यं विवर्जये'दिति निषेधलि-
ङ्गेन देवरान्तं सौभाग्यमिति चेदासीत्तथा वंशोच्छेदप्रसङ्गे वंशो-
त्पत्त्यन्तं तदङ्गीकारो यावत्सकृद्गमनमात्रेण वंशोत्पादनसामर्थ्यं
पुरुषेषु पारलौकिकचतुरेषु । ततः कलावनिमहप्रधाने निषेध उप-
पद्यते ततो मुण्डनं च । अन्यथा जातस्य जारजत्वापत्तेस्तयोर्दभ-
योर्व्यभिचारापत्तेश्च । देवरात्सकृद्गमनमात्रेणोत्पादितः सुत उभयोः
पुत्रस्तु तस्यैव यस्य क्षेत्रम् । जाते च पुत्रे पुनः पुत्रोत्पादनानधि-

कारात्पतिकर्तव्यसंपादनात्सौभाग्यपरित्यागोऽवश्यः । दिधिष्वाः
सुतस्तु न सगोत्रो न पुत्रः । दिधिपूत्वस्यावैदिकत्वात् । नैकेनात्म-
सात्कृता परेणात्मसात्कर्तुं शक्येत स्वभावभेदापत्तेरात्मभेदात् ।
तस्मादिधिपुत्रो जातिवाह्यो गोत्रहीनश्च ॥

ननु नास्ति जातिरिति चेदलम् । अश्वा अपि मन्यन्ते जातिं
गर्दभा अपि विवदत्यश्वतरस्तत्र विषादमूलं त्वश्वगर्दभयोः प्रमादः
कृतः कारितो वा । जातिमतां मनुष्याणां प्रसिद्धैषा रीतिर्यद्गोत्रश्रव-
रान्वितपुत्रजननम् । यद्यपि प्रवृत्तिधर्मार्था योषितस्तथापि प्रवृत्ति-
मार्गो निरुद्धे निवृत्तिधर्मोप्यवलम्ब्योऽनुरुध्यप्रवृत्तिधर्मम् । अतएव
प्राप्ते प्राप्ते कर्मणि विधवाया धर्मसिद्ध्यर्थ इति संकल्पः । सधवा-
यास्तु धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थ इति । गृहस्थानां चतुर्विधपुरुषार्थसि-
द्ध्यर्थ इति । यतीनां मोक्षार्थ इति । सर्वथैयाधिकार एष संकल्प-
हेतुः । एतेन विधवावपनं कस्मादिति घनूनां नवीनानां प्रश्न उत्तरि-
तस्तस्याः केशधारणानधिकारात् । तथैव न्यासिनामपि स्वयं त्यक्त-
प्रवृत्तिमार्गाणां वपनम् ॥

यथा पतिमरणेन स्त्रीणां प्रवृत्तिमार्गो निरुध्यते न तथा पत्नी-
मरणेन पुरुषाणाम् । तस्मात्सन्तत्युत्पादनार्थं पुनः पुनर्विवाहाः ।
सत्यां यथेच्छं संतत्यां पुनर्विवाहो न प्रशस्तः फलस्य सिद्धत्वात् ।
रागतः प्राप्ते विवाहे विधिनैवोद्वेग्या योषित्सगोत्रपुत्रार्थिनी पुंसो
रागप्राप्तेपि तस्या विधिप्राप्तत्वात् । ननु 'प्रजातन्तुं मा व्यषच्छे-
त्सी'रिति यथोपदेशः पुरुषं प्रति न तथा योषितं प्रति तदा विवा-
हविधिः कस्माद्योषितामिति चेत्सत्यं तथापि 'अलंकृत्य कन्यामुदक-
पूर्वं दद्यादिति' विधिः पितरमनुशासि, तत्रच संकल्पोऽस्यां जनि-

१ विधवावपनमनाचार इति कस्यचिदुसदुसचाप्रचारकस्य प्रलापः.
विधवामण्डनसमर्थनं पूर्वरूपं विधवावर्ण्यस्य.

प्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादशपरानि'त्यादिस्तत्र पात्रं स्नातकः सन्त्समुपस्थितो वरो न तथा स्त्रीणां स्नातकत्वं समुपस्थानं वा येन प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरित्युपदेश उपपद्येत । ननु 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते' इति स्मृत्युपलम्भात्सत्युप-
नयने स्नातकत्वाऽव्यभिचारात् प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरि-
त्युपदेशोऽप्यव्यभिचरितस्तेनैव पुरुषन्यायेन बहुपतित्वं प्राप्तमिति-
चेदाह । किं स्नातिकायै वरो देय उत स्नातकाय कन्या, उभयो-
रपि स्नातकत्वाविशेषात् । न तथा विधिरुपलभ्यते यथोपलभ्यते
स्नातकायोपस्थिताय वराय कन्यां प्रयच्छेदिति । ननु मौञ्जीबन्ध-
नविधिवलात्कल्प्यते स्नातिकाया उपस्थितायै योषिते वरो देय इति
विधिरिति चेन्न । यतो नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यत इतीष्टिरुक्ता
न विधिः । अङ्गीकृतेपि मौञ्जीबन्धने न तासां समावर्तनं यतो
विवाह एव मौञ्जीबन्धनं, श्वशुरगृहवास एव गुरुकुलवासः, त-
स्मान्न परावर्तनसंभवो दानविषयत्वात्तासाम् । यावन्तस्तत्कर्मोप-
योगास्तावन्त एव मन्त्रा अध्यापयितव्याः सर्वोपि वेदोऽध्यापयि-
तव्य इति मतभेदस्तथा संस्कृताभिरपि न श्रोतव्यो वेदः श्रोतव्यो
वेद इत्यपि मतभेदः । परंतु गोधा घोषा विश्ववारेत्यादिब्रह्मवा-
दिन्यो बह्वयः श्रुतिसंमतास्तथा गार्गी वाचक्रवी वडवा प्रातीथेयी
सुलभा मैत्रेयीत्याचार्या अपि श्रूयन्ते । तथा ऋक्संहितायां गर्भं-
र्णनप्रसङ्गे 'अपसर्पन्तु गर्भिण्यः' समाप्ते प्रसङ्गे 'यथास्थानं ग-
र्भिण्यः' इति पठ्यते । तस्माद्वेदाध्ययनश्रवणाधिकारो गम्यते स्त्री-
णाम् । अधिकारिपुरुषतादात्म्यात्तासामधिकारसिद्धिः । एतदेव
मौञ्जीबन्धनं यत्तथा संस्कृतेन तादात्म्यम् । तत्तासामध्ययनं यत्त-
स्याध्ययनम् । 'स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरे'त्यत्र स्त्रीशब्दः
संस्कारविधुरपरः । अतएव गृहेष्वधीयन्ते वेदान् द्विजाः । प्रजना-
र्थानां तासां वेदाध्ययननिरोधो युक्ततरोऽन्यार्थानां पदार्था-

नामन्यार्थविनियोगे फलद्वयमावप्रसङ्गात् । अध्ययनयोजि-
तासु तामु व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । ननु कथमुदाहृता गोधा-
घोषादयो गार्ग्यादयश्च । शृणु किं जनको ब्रह्मनिष्ठ इति
सर्वे क्षत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । किं श्रीशंकरो लोकोत्तरोऽष्ट-
वर्ष इति सर्वे बाला लोकोत्तरा जगद्गुरवो वा । उदाहरणसात्पर्यं तु
योषा अपि ब्रह्मवादिन्य आचार्याश्चाभवन् एतदध्ययनफलमिति
पुरुषधिकारः । तथा ब्राह्मणधिकारश्च क्षत्रियेणापि जनकैर्न ब्रह्म-
निष्ठा संपादिता किं तदर्थेन ब्राह्मणेन यदि सा निष्ठा न संपादि-
तेति । तस्मात्स्त्रीणां समावर्तनाभावेन प्रजावन्तुं मा व्यवच्छेदसी-
रित्युपदेशाभावेन सन्तत्यर्थं न पुनर्यज्ञस्त्रासाम् । एतेन शास्त्रप्रणे-
रुभिर्मोषा बन्धिता इति षडन्त्योपि समादिताः । द्वितीयमुत्तरं तु
विस्मृतं स्त्रीत्वं ताभिर्युष्माभिरिति । जानाति कापि स्मरति कापि
या श्रीदत्तसदृशान् सूते पुत्रान् महापुरुषान् । शास्त्रे तु—‘प्रजनार्थं
महाभागा पूजार्हा गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोस्ति
कश्चनेति । अन्यच्च ‘विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः । स्त्रियः स-
मस्ताः सफला जगत्सु । त्वयैकया पूरितमन्वयैवत् का ते स्तुतिः
स्वप्यपरापरोक्ति’रिति महत्त्वम् । सकलास्तत्कलया लज्जानाम्न्या
सहिताः १९४ं दृष्टाः । यया कलया मुखादिपादान्तं शोभते ।
एनया लज्जाबीजरूपया । ऐकया ऐरेवैका वाग्यीजाभिधया त्रिको-
णरूपया वाच्यवाचकैक्यार्थं कः । अतएव सर्वा भाषा योनिस्त-
म्भा विद्याभेदाश्च ताभ्यस्तस्मात्सर्वात्मत्वं तवेति श्लोकार्थः । एक-
येति पक्षेपि कः समः । एकया सपरार्थरूपया । कलया बिन्दुत्र-
यरूपया । रूपद्वयप्रकटितस्वरूपत्रिभङ्गी ललिततुर्यस्वरूपा इति
समस्तपदरसः । इमानि तव स्पष्टरूपाणि । पुरुषा अपि तवैवास्प-
ष्टरूपाणि । अतएव धृतिराह—‘स्त्रियः सतीक्षां उ मे पुंस आहुः
पश्यदक्षणां विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः सईमाचिकेत यस्ता

विजानात्स पितुष्पितासदि'ति । अतएव पूरितं त्वयेति स्तवनास-
हनम् ॥

ननु कलाशब्देन सपरार्धचारिताभ्यादेकयेति पदं फलमपेक्षते
इति चेद्युक्ततरमुक्तं तथापि कलायाः सृष्टिमूलत्वेन स्त्रीपुंससाधार-
ण्यात्सपरार्धभागस्य व्यक्ताव्यक्तभेदाङ्गीकारात्स्पष्टलिङ्गार्थमेकयेति
दिक् । जायमानस्य पिण्डावस्थोत्तरं कला ततोवयवा इति क्रमः ।
विशेषजिज्ञासायां श्रीमत्पण्डितभास्करभगवत्कृते सेतौ द्रष्टव्यम् ।
अत्र बहवोऽर्था अतिगम्भीराः पौराणिकोऽर्थस्तु प्रसिद्धः । कथमपि
महत्त्वमस्तु प्रतियद्धे प्रवृत्तिमार्गे मुण्डनमवश्यं स्त्रीणाम् । मुण्डना-
मिप्रायस्तु मोक्षान्तमनुधावति । वस्तुत आत्मसात्कृतानां पत्या सह
गमनं महाफलम् । यतः पत्या पत्युर्गृहं लोकश्च जितस्तेन कृतश्री-
तस्मार्तकर्मणा कर्मयोगिना सह धूमादिमार्गेण गन्तव्यं कृतस्य क-
र्मणः साफल्यहेतोः ॥

ननु नास्ति परलोक इति चेत्किं त्वमन्धोसि मूढोसि वा । प्र-
त्यहं पश्यसि परलोकं स्वप्ननामानं स्पष्टमस्माद्दृश्यान्निवृत्तेन्द्रिय-
व्रातः सवासनस्तथैव सर्वे जीवाः विस्मृतपूर्वाः संसारान्तरं पश्य-
न्ति निर्विवादं । तस्मादेव शास्त्रसाफल्यम् । ननु संसारो नास्तीति
वदन्ति केचित्तत्कथमुपपद्यत इति चेत्तव स्वप्नवदिति वदामः ।
पश्यन्नेव स्वप्नं नास्तीति वदसि पश्यन्नेव वर्तमानं सत्यं वदसि ।
ननु क्षणिकत्वान्नास्तीति वदामि चेत्क्षणिकत्वं न नास्तित्वप्रयोजकं
किं त्वनित्यत्वप्रयोजकं तच्च तुल्यं वर्तमानस्य । ये तु नास्तीति व-
दन्ति संसारं ते वर्तमानमपि नार्धजरतीयास्ते । तर्हि वदतु भवान्
वर्तमानः संसारो नास्ति कथम् । किं तथा तव चिन्तया । स्वप्नं
पश्यन् परलोकमङ्गीकुरु । कथं । संसारो नास्तीति प्रश्ने मुमुक्षवोऽ-

१ प्रथमः कण्ठोद्यम् अणायबहुव्यादिघृताजीवनस्य, तपोव्रताद्युपदेशस्तु
मध्यमकल्पे सार्यकः ।

धिकारिण सर्वसामान्योपदेशस्तु लोक कर्मलभ्य इत्येव येन कर्म-
योगयोगिता सिध्येत्तत श्रेयोधिगम । सशास्त्र श्रेयोपि श्रेय एवेति
महाभिप्रायस्तत्त्वविदाम् । ननु कथमुच्यते कर्मठानां कर्मयोगित्व-
मिति चेन्निग्रहप्रधानत्वादिति विद्धि । निग्रहो हि योग स च वर्तते
यथेष्टाचरणान् किं मर्कटा कर्मयोगिनः स्युः । अतएव त्रिजग-
द्वन्द्या ब्राह्मणा । एष योगमहिमा यावन्ति मानुषशरीरे लोमानि
वावत्कोटिवर्षपर्यन्त स्वर्वास इति । या तु न गच्छति सह पत्या
सापि न दुष्यति प्रायश्चित्तादर्शनान् विधवाधर्मशासनाच्च ॥

अस्वेतत्सर्वं सफळं सफलमनुशासनम् । ये तु प्रसिद्धा बहुविधा
ब्राह्मणास्तेषु मिथ कन्यासवन्ध कस्मान्नेति चेद्बहुविधत्वादेव ।
एतेन क्षत्रादयो गृहमेधिनो व्याख्याता । अतएव कल्पसूत्रे 'कु-
लमग्रे परीक्षेत ये मातृत पितृतश्चेति' । मातृत पितृतौ वा यदि
स्वस्वविधामुल्लङ्घ्य सवन्ध उपलब्धस्तेन सह सवन्धो न विधेय
इति तत्तात्पर्यम् । सत्यपि ब्राह्मण्ये समानेऽवान्तरजातिभेदानामु-
ल्लङ्घनमनुचित जातिसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । नमेण वर्णसङ्करप्रसङ्गः । अत्य-
ल्पेनैव कालेन मनुष्यत्वे समाने यथेच्छ सवन्ध क प्रतिबन्ध इ-
त्यपिपूर्वपक्षाचार्यतामवाप्स्यसि । शृणु तस्योत्तरम् । योनिभेदो हि
जातिभेदहेतुः सा च योनिः पुरुषेऽपि योपिस्त्वपि प्रजनेन्द्रियम-
तीन्द्रिय । नाकारो योनिबन्धात्वाभावप्रसङ्गात् । अतएव तत्र
तत्र जातौ तादृशास्तादृशा एव दृश्यन्ते निर्विवादः । योनिसाकर्यात्
सखलोपप्लव सर्ववैपरीत्यादिति । इष्टापत्तिरिति चेत्तथैव त्वमिति ।

१ अथ मध्यमं कल्पं सति पुत्रवात्स्यादित्वे । २ इयं परोक्षाऽध्वरपरिहाराय ।

३ प्राणिप्रतिनियतयोनिभेद इति सादृश्यं तादृश्यं तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु येषां
दशभेदादेवाचारभेदस्तद्गुदाट्वं च बहुविधत्वमानन व्यवहाराभावस्यापि ब्राह्मणानां
परस्परविवाहसम्बन्धे न शास्त्रबाधः ।

मनुष्येषु बहुलक्षाणीति श्रूयन्ते शास्त्रे योनयस्तद्युक्ततरं भाति
भाबुकानां । तस्माद्यथासंप्रदायं सशास्त्रं विवाहो मुण्डनं श्रेयः ।
अनारूढमार्गा निरूढमार्गास्त्यक्तमार्गाश्च्युतमार्गा मुण्डिन इति प-
र्यवसितमेकधीजत्वात् ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—प्रवृत्तिधर्मार्थानां स्वाभाविकप्रवृत्तिधर्माविरुद्ध-
निवृत्तिधर्मानाचरन्तीनां पुरुषत्वं भविष्यति । प्रायः पुरुषायमाणाः
पुरुषा भवन्ति योपायमाणा योपास्तदेकध्यानपराः । अतएवाह
भगवान् 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमे-
वैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित' इति योपितामेव स्वभावः पति-
पुत्रध्यानरतत्वं तादात्म्यात् । अतएव पुत्रे पत्यौ वा विरक्ते माता
पत्नी वा पुरुषो भवति मुक्ते मुक्तेति । मिथ उद्धरन्ति केचिल्लोके
पतिः पत्नीं पत्नी पतिं पुत्रो मातरं माता पुत्रं पिता पुत्रं पुत्रः पितरं
तादात्म्यात् । अतएव प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरित्युपदेशः सकलः ।
तादात्म्यपालनेन प्राप्ते पुरुषत्वे शास्त्राधिकारस्ततो वेद्यवेदनाधि-
कारस्ततो मोक्ष इति प्रकृतोपसंहारः ॥

स्त्रीपुंसौ न समौ कस्मादिति प्रश्नः समाहितः । समौ किं धेन्व-
नडुहौ विपमौ वा विचार्यताम् ॥ १ ॥ अकुलः कुलसंप्राप्ते शास्त्रे
चेद्वादमृच्छति । स्वकुलस्य परीक्षैव दत्ता तेन महात्मना ॥ २ ॥ गर्भा-
धानादिसंस्कारैः शास्त्राणि स्वीयबालके । प्रवेशयन्ति पितरस्तत्कुलं
दुष्कुलं परम् ॥ ३ ॥ मुण्डनं मण्डनं कापि मण्डनं कापि मुण्डनम् ।
मुण्डने मण्डने वापि प्रमाणं कुलमेव हि ॥ ४ ॥ वैधव्यं वर्धते
कस्मादिति पृच्छन्ति केचन । कुलद्वयस्य दोषेण कलिदोषेण वेत्थ वा
॥ ५ ॥ एकं बिन्दुं समादाय पुनरायान्ति चेदमी । अङ्गास्तदा पु-
नर्जावा बिन्दुद्वारा कुतो नहि ॥ ६ ॥ सौभाग्यं धनमिह योपितां
समर्थं विद्या पुंजनमिति सर्वसंमतं च । तद्वन्द्वं चिरतरमस्तु भार-
तेऽस्मिन्नेन स्याद्भुवनमिदं समङ्गलाढ्यम् ॥ ७ ॥ श्रीमत्काशीनाथ-

शास्त्रिप्रमोदं श्रीमद्राजारामशास्त्र्यंघ्रिसेवाम् । आशासानो विश्वसं-
 स्याविनोदं तन्वन्नास्ते काशिकायां हि कृष्णः ॥ ८ ॥ यत्प्रेरितं
 भगवता हृदयस्थितेन यद्वोधितं च गुरुणा करुणार्णवेन । तत्कृष्ण-
 मिक्षुरलिखद्बुधचित्तपद्मसद्योत्थमोदमकरन्दरसामिलापी ॥ ९ ॥
 अष्टादशोत्तराष्टादशशाके शालिवाहभूपस्य । निरमायि कृष्णय-
 तिना कृतिनामामोदष्टद्वये शास्त्रे ॥ १० ॥

इति धीकैवत्पधामनिवातिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतं मुण्डनानुशासनं संपूर्णम् ॥

आचार्यकालपरामर्शः ॥ १० ॥

स्थित्वा घदरिकापीठे मिन्दन् कलिमलं मुहुः ।

तपस्यति यतिः कोऽपि तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥

कृष्णामलापहानघोः सङ्गमस्यद्विजन्मना ।

कृष्णराघेण विदुषा प्रेरितोऽयं तु निर्णयः ॥ २ ॥

अथेदानींतनाः श्रीमद्भगवद्भाष्यकाराणां जन्मकालनिर्णयाय य-
 तन्ते तएव श्रीजगद्गुरुणां कर्मणि सहायभूतं सुधन्वानं राजानमुप-
 वर्णयन्ति 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलमि'त्यप्यङ्गीकुर्वन्ति । तदेतत् निर्णेतुं
 शक्नुमः । क्षत्रियकुलस्य नन्दान्तत्वे धनुर्विद्यायास्तत उत्तरं लोप
 इत्यार्थिकं नन्दात्प्रागेव सुधन्वनः संभव इत्यप्यार्थिकं सुधन्वत्वस-
 मर्थनार्थम् । नन्दादुत्तरं सुसङ्गसंभवः । नन्दोत्पत्तिकालस्तु—
 'यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वापादां महर्षयः । तदा क्षत्रान्तकारी
 तु नन्दो राजा भविष्यति' इति शुकवाक्यं परीक्षितं प्रति । तदा
 चार्ताकाले मघासु सप्तर्षयस्ततः पूर्वापादान्तं सहस्रवर्षमितो निरू-
 पितः कालः । प्रतिनक्षत्रं शतवर्षाणि तिष्ठन्ति सप्तर्षयः । मघादि-
 मूलांतं दश नक्षत्राणि । एकादशीपूर्वापादेति कालान्तरं तेनैव परी-
 क्षितेन श्रीकृष्णावतारोपसंहारं दृष्ट्वा शास्त्रारमनवेक्ष्य प्रवृत्तः शिर्षा

प्रापितः कलिः । सच जनमेजयान्तं न प्रववृते । ततो युगप्रवृत्त्यर्थं बुद्धावतारो गयायां यदुद्धारक्षेत्रं पितृणां तत्रैव नास्तिक्यमुपसं-
 क्रामयामास भारते वपे । ततो वैदिकमार्गे ग्लानिमुपगते श्रीशं-
 करावतारप्रसङ्गः । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अ-
 भ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मिति न नाशोत्तरमवतार-
 प्रसङ्गो निष्फलत्वात् । स्याद्बुद्धशंकरयोः किञ्चिदन्तरं त्रिशतान्तं ।
 परीक्षितात्रिशतादर्वाक् बुद्धावतारस्तत्त्रिशतादर्वाक् शङ्कराव-
 तारः । युधिष्ठिरराज्यारम्भ एव कलियुगारम्भः इत्यभ्युपगम्य भा-
 स्करपण्डिता आहुः—'वर्षेष्वतीतेषु शतेषु पदसु तिष्येऽवतीर्णं
 भुवि शङ्करार्यम् । शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परीकावधिमा-
 नमाम'इति दीक्षापद्धतौ सौभाग्यचन्द्रोदयनाम्नि । युज्यते वैष लेखः ।
 यतः परीक्षितस्य शुक्सांनिध्यं शुकाचार्यस्य गौडपादसांनिध्यं गौड-
 पादस्य गोविन्दभगवत्पादसांनिध्यं गोविन्दभगवत्पादस्य भाष्यकार-
 सांनिध्यं पतञ्जलिसांनिध्यम् च । पतञ्जलेरेव गोविन्दभगव-
 त्पादानां व्याकरणाध्ययनस्य कथा प्रस्तुता दिग्विजये ।
 तस्मात्पाणिनिपतञ्जलिगोविन्दभगवत्पादाः समकालाः व्यासजै-
 मिनिशबराचार्यभट्टपादमण्डनमिश्राश्च समकालाः । मण्डनमि-
 श्रगेहे श्राद्धनिमज्जितौ व्यासजैमिनी तदैव जगद्गुरुरुपतस्थे तत्र
 गेहे । तस्मादेतेऽपि समकालाः । शारीरके शबराचार्य-
 खण्डनमण्डनादिदर्शनात् । भर्तृप्रपञ्चकारोऽपि तदानींतनस्त-
 स्यापि खण्डनदर्शनात्पाणिनिसूत्रेषु पतञ्जलिना समर्थितेषु जैमिनि-
 सूत्रेषु शबरादिमण्डनान्तपण्डितैः समर्थितेषु परिशिष्टेषु व्याससूत्रेषु
 तत्समर्थनाय श्रीशङ्करोऽवततार । तत्रच अत्यगात्मपरतया शारी-
 रकं भाष्यमारचय्य दिग्विजयः कृतः श्रीशङ्कराचार्यः । सच स्था-
 पितः सुधन्वना । मानपत्रं च दत्तं यद्द्यावधि लिखन्ति पीठस्थाः ।
 इमानि युष्माकं कर्माणीति सुधन्वनोऽभिप्रायः । इमान्यस्माकं

कर्माणीत्यङ्गीकारोऽभिप्रायः । पीठस्थानाम् । अतएव छत्रचामरादि-
चिह्नानि यैरनुशासनममोघं राजवत् । 'वादेन विजिता बुद्धगया'
श्रीशङ्करेण तु । बुद्धैराक्रमवादं तु त्यक्त्वा कापि पलायितम् ॥

ननु बुद्धस्य भगवदवतारत्वे कथं वेदमार्गविनिपातनमिति सं-
देहं माकृथाः । महर्षिगौतमादिशापानां ब्राह्मणेपु चारिताप्यदा-
नायेति संभवात् । ततःप्रभृति बुद्धावतारे इति संकल्पप्रवृत्तिः क-
ल्क्यवतारान्तं । अवतारा द्विविधाः कालप्रवर्तकाः कालशोधका-
श्चेति । कालशोधकानां श्रीशङ्करप्रभृतीनां न संकल्पेपूहः । आचा-
र्याऽनुमत्या धर्ममार्गप्रवर्तकानां शककर्तृणामुत्पथगामिशास्तूणां सं-
कल्पेपूहः । एवं मनुनां । 'यद्वै मनुर्वदत्तद्वेपज'मिति श्रुतेः धर्म-
प्रवर्तकत्वादूहः । याज्ञवल्क्यस्मृतेर्ब्रह्मयज्ञपारायणप्रवेशे मूलं न
पश्यामः । उचितस्तु मनुस्मृतिप्रवेशो मनोस्तदर्थमेवाधिकारः । न
याज्ञवल्क्योधिकारिषु गण्यते । अन्यासां स्मृतीनां मनुचाक्यैकवा-
क्यत्वे गतार्थतां मिश्रवाक्यत्वे त्वप्रामाण्यमिति श्रुतेरर्थः । अस्तु ।
एतादृशसंकल्पप्रवृत्तिसीमाप्रदर्शितश्चतुर्दिक्षु मठरचनामिराचार्यै-
स्ततः परा भूमिर्भूस्वर्गः । न तत्र संकल्पाकाङ्क्षावैदिकतरादिति-
दिक् । एवं शुकादिसान्निध्यसंभवनिर्णेतव्ये काले नानाविधवर्णनद-
र्शनं पुनःपुनरवतारं भूयो धर्मोपप्लवं च समर्थयति न मिथोवि-
रोधम् । समानचरित्रेषु सोयमिति प्रत्यभिज्ञादर्शनात् । यथा विक्र-
मार्कभोजचालुक्यविक्रमअकवरसमयेषु रघुवंशशाकुन्तलमेघदूतन
लोदयकाव्यकर्तृषु कालिदासप्रत्यभिज्ञा बुद्धविजयलिङ्गेन तत्तदव-
तारेषु मूलावतारप्रत्यभिज्ञा । यथोत्तमकाव्यरचनादिलिङ्गेन का-
लिदासप्रत्यभिज्ञा तथा बुद्धादिविजयलिङ्गेन वैदिकमार्गस्थापनलि-
ङ्गेन च श्रीशङ्कराचार्यप्रत्यभिज्ञा । तथैव रामकृष्णादिषु दुष्टदर्पद-
मनलिङ्गेन भगवत्त्वप्रत्यभिज्ञा । न बुद्धावतारे भगवत्त्वव्यभिचार-
व्यसनं दुष्टोत्पादककालप्रवर्तकत्वेपि गौतमादिमहर्षिषु कृतापरा-

धानां निग्रह एवैषः । यदुद्धतानां घोरकाले जन्मदानं । महर्षिसं-
मतं च तत्कमेति न भगवत्त्वव्याहृतिः । श्रीशङ्करभगवत्पादः शाप-
विद्धाविद्धविभागः कृतः । अतस्तत्सजातीये तत्त्वव्यपदेशः । तथा
बुद्धसमानकर्मणि बुद्धत्वव्यपदेशः । अतो नानाविधाः कथा उप-
पन्नाः । जैनग्रन्थेष्वन्यग्रन्थेषु वा कालभेदकथनमविरुद्धं । यज्जैन-
ग्रन्थेषु महती प्रतिष्ठा वर्णिताऽचार्याणां तदेव यशः शत्रुमुखादुद्गीतं
यत् । 'नमोस्तु शंकरार्याय वेदसंज्ञतकर्मणे । नमोस्तु तस्मै बुद्धाय
ऋषिसंमतकर्मणे । जिनविजयेऽप्यङ्गीकृताप्रत्यभिज्ञा शङ्करेऽर्थाद्बुद्धे
च । 'भूमिर्नेत्रे मानवस्य कस्यास्यानां च मेलनात् । वामगत्या
शुभे काले प्रमाथीवत्सरे महान् । शालिवाहनराजश्च वर्तते शक
उत्तमः । मल्याले माघकृष्णे च चतुर्दश्यां शुभे दिने । पिता शिव-
गुरुर्यस्य माता च गिरिजा सती । द्वितीयः शङ्करः साक्षाद्दन्ति
मुनयः सदा । जाते पञ्चदशे वर्षे शृङ्गिरौ गमनं कृतम् । विद्या-
भ्यासं नन्दवर्षे कृत्वाथाश्रममाप्तवान् । विद्यानृसिंहयतिराद् भार-
तीनां मठे शुभे । स्वकीये स्थापयामास विद्याशङ्करभारतीम् । ततः
पञ्चदशे वर्षे जयार्थमटनं कृतम् । निर्जित्याशेषपृथिवीं वादेन स्वी-
यविद्यया । पञ्चाद्रत्वा अकूपारे स्नानार्थं सूर्यपर्वणि । तस्मिन्देसे
निर्मले च समाप्तिमगमद्गुरुः । भूमिर्नन्दो द्रुहिणस्य वदनानि च
मेलनात् । 'कार्तिक्यां शुक्लपक्षे च त्रयोदश्यां शुभेदिने । विरोधि-
काव्यवारे च सायाहे कीकटे महान् । समाप्तिमगमत्साक्षाद्वि-
द्याशङ्करभारती'ति । द्वितीयः शङ्कर इति प्रत्यभिज्ञालिङ्गम् । तथा
लेखान्तरमपि जैनग्रन्थे प्रत्यभिज्ञामूलं । गतकलिः । 'नृपिर्षाण-
स्तथा भूमिर्मर्त्याक्षौ वाममेलनात् । एकत्वेन भवेदङ्गस्ताप्राक्षस्तद्वि-
वत्सरः । विश्वजिच्च पिता यस्य विख्यातश्च चिदम्बरे । तस्य भा-
र्याम्बिका देवी शङ्करं लोकशङ्करम् । प्रसूता सर्वलोकस्य तारणाय
जगद्गुरुम् । शङ्करेण निशीथे हि स्वकीयेन च तेजसा । ब्रह्मवत्का-

शितं सर्वं सूत्यागारं स्वलीलया । वामाशायनप्रघ्नस्य माघे कृष्णे
 शुभे दिने । चतुर्दश्यां निशीथे तु पुष्पवन्तौ धटे तदा । ग्लौघासरे
 प्रादुरासीद्वादकृच्छङ्कुरो महान् । पश्चात्पञ्चदशे वर्षे शङ्करस्य गते
 सति । भट्टाचार्यकुमारस्य दर्शनं कृतवान् शिवः । द्वात्रिंशद्वर्षवि-
 श्लेषा स्थितिरासीद्धिमालये । शङ्करस्य शरीरस्यावसानमभवत्तदा ।
 नन्दो वसुभूमिनेत्रे मेलने शक उत्तमः । ज्ञातव्यः पाण्डुपुत्रस्य
 जातो वामेन वै तदा । दुर्मुखे मार्गशीर्षे च शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।
 सोमप्रदोषे सायाह्ने कैलासे शङ्करो गत इति । मातापित्रोर्भिन्नना-
 मनिर्देशोऽपि प्रत्यभिज्ञालिङ्गं तां विना नान्यां गतिमिच्छति । 'ऋ-
 णिर्वसुर्वसुर्भयः पाण्डवानां महात्मनाम् । गणनाशेषकालस्य शकस्य
 शिवजन्मनी'ति युधिष्ठिरशकोपि न विरुद्धः सति संभवे चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रिसहस्राणि शककालः । तत्र गतशकः सप्तपञ्चाशदुत्त-
 रैकविंशतिशतानि । सप्ताशीत्युत्तराष्टशतानि शेषशकः । यद्यनन्द-
 गिरिमिरेत एव वर्णितास्तदापि न विरोधो विप्रतिपन्नसंमतत्वात् ।
 एतेषां द्वात्रिंशद्वर्षांशकमायुः । युधिष्ठिरशक एव द्वितीयावतारः ।
 शालिवाहनशकीयावतारस्यायुःसप्ततिः ४२१ एतावति शके जन्म
 ४६१ एतावति शकेऽवसानमिति लेखात् । युधिष्ठिरशके पदशते-
 प्वतीतेषु जातावतारस्य चिरायुः । 'मया पञ्चाशीतेरधिकमपनीते
 तु त्रयसी'त्यानन्दलहरी तदुक्तेः । सङ्क्षेपशारीरककर्तृसर्वज्ञमुनिशि-
 ष्यचिद्विलासकृतदिग्विजये तथा लेखात् । युक्तमुख्यतेऽर्वाचीनाऽ-
 धतारे तदसंभवात् । तैरेव चत्वारो मठाः कृताः । पद्मपादादयो म-
 ठक्रमेण ज्येष्ठादिक्रमेण च स्थापिता विरुदावलीसमन्वितास्तथाक-
 र्माणः समर्थाः । एवं प्रत्यवतारं जीर्णोद्धारस्थापनक्रमः । तेषां ना-
 मानि यथापूर्वं पद्मपाद-हस्तामलक-चोटक-सुरेश्वरा-इति ज्येष्ठादि-
 क्रमेण । द्वारकामठे ज्येष्ठे ज्येष्ठः पद्मपादस्ततो शोवर्धनमठे हस्ता-
 मलकस्ततो ज्योतिर्मठस्तत्र चोटकस्ततः शृङ्गेरीमठस्तत्र सुरेश्वर इति

व्यवस्था । दायक्रममनुरुद्धय निर्णयः । तत्स्यानापन्नस्तं धर्मं भजत इति न्यायात्तत्तन्नाम निर्दिष्टमाचार्यैः । 'धाता यथापूर्वमकल्पयति'ति श्रुतेर्धातृत्वद्योतनादीशत्वादवतारत्वमाचार्याणां अतो जयन्त्युत्सवे योग्या रामकृष्णादिवत् । समाचरन्ति माध्वाः शिवरात्रौ शङ्करावतारनिमित्तं जयन्त्युत्सवम् । स्मार्तास्तु शिवरात्रौ व्रतप्रतिबन्धं मत्वा वैशाखशुक्लपञ्चम्यां दशम्यां वा समाचरन्ति । स चोत्सवः प्रथमावतारे संप्रतिपन्नः । पुण्यतिथिरितरेषां पुण्यकर्मणां न्यासितां । धर्मस्थापकानां जयन्ती सद्यनुवर्तिनां पुण्यतिथिरिति विभागः । प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्यां न्यूनाधिकैकशतकेन चतुःसहस्रयाम् । संवत्सरे विभवनान्नि शुभे मुहूर्ते राधेऽसिते शिवगुरोर्गृहिणी दशम्यामिति श्लोकस्तु शालिवाहनीयशङ्करविषयः स्यात्कदाचित् । 'शिवधीलः कलिमलान्दलयैश्चरितामृतैः । जगाम शङ्कराचार्यश्चन्द्रचूडपदं शिव'मिति श्लोकस्तु शालिवाहनीयविषयः । आन्ध्रमुखाच्छ्रुतः श्लोकः 'शङ्करं कुंकुमाभासं मुनिं कूष्माण्डसंभवम् । भाष्यकारं स्तुमो नित्यमुद्यद्भास्करसंनिभम्' इति । आन्ध्रद्रविडदेशयोः संधौ वायुलिङ्गक्षेत्रे कालहस्तिनामके शिवालये केनचिद्ब्राह्मणेन कूष्माण्डो लब्धः स व्यापादितस्तत्र लब्धः शिशुः शङ्करालये लब्धत्वाच्छङ्करनाम्ना संस्कृतः । एषोऽवतारस्त्वयोनि-संभवः शुक्लवत् । मातापित्रोर्नाम तूष्णं कथानुसारात् वयं तु मन्यामहे शिवगुरुरम्बिकेति तेन कथासंगतिः स्यादिति । इयं तु कथा प्रथमावतारे संधटेतान्यावतारयोर्भिन्नप्रकारात् । सीताया भूकन्याया जनकादिवत्कूष्माण्डसंभवस्यापि । द्वारकामठान्नायस्तु युधिष्ठिरशके २६३१ वैशाखशुक्लपञ्चम्यां श्रीमच्छङ्करावतारः २६६३ कार्तिकपूर्णिमायां कैलासगमनमिति प्रतिपाद्यन्नवतारान्तरमङ्गीकरोति पूर्वोक्तावताराज्जनसंमतादस्मत्संमताच्च । संभवति जीर्णोद्धारार्थमिति । 'इत्थं कल्क्यवतारान्तं जीर्णोद्धाराय शङ्करः । अवतीर्य मुहूर्धर्म-

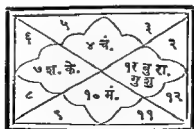
स्थापनव्रतमाचरेत् । दशस्वप्यधतारेषु यथा विष्णुत्वमिष्यते । श-
ङ्करत्वं तथा श्रेयं त्रिष्वन्येषु च भाविषु । इममेवाभिप्रायमनुस-
रन्ति । जन्मकुण्डलीप्रदर्शिता कच्छभुजदेशस्थेन ज्योतिर्विदा टी-
काकारेण । कलिगतवर्षाणि ६०५ लभे कर्के चन्द्रः चतुर्थे तुलायां
शनिवेत् सप्तमे मकरे कुजः दशमे भेषे रविबुधगुरुशुक्रराहवः इमा-
मेव कुण्डलीं मनसि कृत्वा • प्राहुर्माधवाचार्या दिग्विजये । 'लभे
शुभे शुभयुते सुपुत्रे कुमारं श्रीपार्वतीव सुखिनी शुभयीक्षिते च ।
जाया सती शिवगुरोर्निजनुद्गसखे सूर्ये कुजे रविमुते च गुरौ च
केन्द्रे' । इति पञ्चाधिकत्वमदूरमिति मन्वाना भास्करपण्डिता
आहुः । यर्पेष्वातीतेषु शतेषु पदसु तिष्येऽवतीर्ण भुवि शङ्करार्यम् ।
शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परीकावधि मानमाम'इति ।
मेपस्थरविणा फर्कस्थचन्द्रेण च वैशाखशुक्लपञ्चमीति निर्णयते ।
तत्रैव तयोस्तथासंभवात् । लभे शुभे शुभयुत इति दर्शितकुण्डल्या
जन्मकालो विज्ञेय इति माधवाचार्याणामभिप्रायः । आ शतः
काल इति यर्पेष्वातीतेषु शतेषु पदस्त्वित्युक्तिर्भास्कराचार्याणामधि-
कानां पञ्चानामुपलक्षणमिति । अवलम्ब्य मुधन्वानमाचार्यैर्दि-
व्ययः कृतः । तमेव तु समालम्ब्य होरा श्रेया मनीषिभिः । दुर्ध-
न्वापि यदा नास्ति का कथा स्यात्मुधन्वनः । नन्दात्प्रागेव वि-
ज्ञेयो मुधन्वा शङ्करो गुरुः । अनया कुण्डल्या दीर्घायुर्योगो लभे-
शस्य लभे सत्वाहरोः केन्द्रे स्थितत्वात् । 'मया पञ्चाशीतेरधिकम-
पनीते च वयसी'ति श्लोकेन । विद्विलासोऽग्न साक्षीति च । द्वा-
विंशद्वर्षेभ्यस्तु द्वितीयावतारकथासाकर्यान् । तत्र साक्षी जिन-
विजयो ज्ञेयः । प्राक्पञ्चवर्षाणि षट्शतात्पूर्वयुगे परिगणितानि
संधौ । इति भास्करमतमिति । किं बहुना यदा यदा धर्ममार्गस्था-
पने राजा प्रवर्तते तदातदैकः शंकरावतार इति नानाविधलेखादव-
सीयते । दशमभावस्यगुरुफलं चमत्कारचिन्तामणौ नारायणभट्टाः

‘ध्वजा मण्डपा मन्दिरं चित्रशालं पितुः पूर्वजेभ्योऽपि तेजोधिक-
त्वम् । न तुष्टो भवेच्छर्मणा पुत्रकाणां पचेत्प्रत्यहं प्रस्थसामुद्रमन्त्र’
मिति तत् स्पष्टमद्यावधि दृश्यते इति शिवम् ॥

यदुक्तं माधवाचार्यैः ‘श्रीपार्वतीव सुपुत्रे सुखिनी कुमारमि’ति ।
तत्रेदमाकृतं । शरवणोद्भूतः स्कन्दो मातृत्वं नातिचरतिस्म पार्वत्या,
यथावा देवक्याः पुत्रत्वं श्रीकृष्णश्चतुर्भुजशङ्खचक्रगदान्वितः प्रादु-
र्भूतोपि तथाऽयं शंकरावतारोऽप्ययोनिसंभवः । गर्भादिवर्णनं देव-
कीवन्नेयं मायामात्रमिति । ततः कूष्माण्डसंभवोऽपि चरितार्थः ।
सर्वशास्त्राकरे बृहन्नारायणीये श्रीशङ्करकृतवायुलिङ्गस्तुतिरप्यत्र लि-
ङ्गम् । परिगृह्य तनुं भगवद्विमुखांस्तत्पदसंमुखकरणोद्युक्तः । शङ्कर-
यतिराङ्गताधीनो नौरिव पायाज्जटातभयात् ॥ १ ॥ मागधी
बुद्धिरन्यैव द्रावडी तु ततोऽन्यथा । प्रसङ्गे समनुप्राप्ते साक्षिणौ
बुद्धशङ्करौ ॥

इति धर्मवैख्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतश्रीमद्भगवद्गीताव्याकारजग-
द्गुरुशंकराचार्यावतारकालपरामर्शः ॥

श्रीजगद्गुरुशङ्कराचार्याणां जन्मकुण्डली । गतकली ६०५ ।

द्वारकापीठस्थस्वामिनां विचारः

संशयतिमिरभास्करः ॥ ११ ॥

यस्मिन्नसदिदं विश्वं सद्भाति न्योमि नैत्यवत् ।

तं यन्दे सच्चिदानन्दलक्षणं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥

तत्प्रकाशितधेदार्धतत्त्वनिर्णयकारिण ।

विपश्चितो विराजन्ता वस्तुयाथार्थ्यदर्शिनः ॥ २ ॥

इह खलु महेश्वरमायावैचित्र्यवशात् कोपि राजराजेश्वरनामा
दाक्षिणात्यबाहवबालोऽनधिगतसगुरुदासनो बाल्ये कचित्कालं
कृष्णविद्यामभ्यस्तवान् । ततः कश्चित्किञ्चित्तर्कादिकमधीत्य द्वारका
जगाम । तत्र पीठस्थसन्यासिना येश्वर्यमवलोक्य लोभव-
शितचित्तं सन्पीठलाभमपेक्ष्य सन्यासार्थं तान्प्रार्थयामास ।
तैश्च तदीयचरित्रं स्थितिं चावलोक्य न त्वं सन्यासाधिकारी
नापि पीठाधिकारीति धिक्कृतं सन् विमना भूत्वा नर्मदातीरे
कर्नालीक्षेत्रमगात् । तत्र च गौडादधिगतसन्यासमानन्दाधम-
नामानं कश्चिद्यतिमुपलभ्य ततः सन्यासमुपलेभे । ततः कति-
पयकालानन्तरं द्वारकापीठस्थानं सिद्धिगतानुपाकर्ण्य द्वारकापीठं
केनाप्यनधिष्ठितमिति निश्चित्य अस्मिन्नेवावकाशे पीठलाभार्थं श्रय-
तितव्यमिति मन्यान पुनर्द्वारकां गतौ । तत्रत्याधिकारिणीं जीजी-
बाईं तोषयित्वा तया साकं काचनं सविद्धं कृत्वा तद्विश्वासार्थं

१ गौडाधिगतसन्यासतयाऽऽनन्दाधमस्यायोग्यत्वं तदधिगतसन्यासस्य राज-
राजेश्वरस्य ततोऽप्यपकृष्टत्वमित्याकृतं गौडाय मेन रोचते गौडाधिगतस-
न्यासत्व-
स्यापकृष्टत्वप्रयोजनत्वस्योचारे तु श्वेरीमठादिमापीश्वरगौडसन्यासिपुत्रेभ-
राचार्याधिगतसन्यासानां तदुत्तराधिगतसन्यासानां स्वामिनामपकृष्टता सौ-
क्येदं स्यादिति मुषियो विभावयन्तु । राजराजेश्वरेति इत्येतत्तुल्यबुद्धासीनोऽसि ।

तस्यै लेख्यं वितीर्थं तां छन्दयामास । ततः तत्रत्यपरिवारजनाननु-
 कूलीकृत्य स्वयमेव पीठमधिरुरोह । तदनन्तरं स्वल्पेनैव कालेन
 मठे स्वातन्त्र्यं देशे स्वाचार्यत्वं च प्रकटयामास । ततः तत्स्वातन्त्र्य-
 विक्षुब्धचित्ता जीजीबाई कलहमारोहे । तेनैव कलहनिमित्तेन तां
 मठादहूरीचकार । ततस्तयाऽनन्यशरणया तत्रत्यदेशाधिकारी अभि-
 योगे शरणीचक्रे । तेनाधिकारिणा राजराजेश्वरः जीजीबाय्यनुमतौ
 त्वया स्थातव्यमिति आज्ञापितः । पुनः स्थलान्तराधिकारिणापि
 तथैव नियोजितः । पुनस्तृतीयाभियोगसमये राजनियोगात्प्रागेव-
 जीजीबाई मर्त्यलोकमुत्ससर्ज । ततस्तस्मिन्निष्कण्ठकपीठे समुप-
 विश्य तत्पूर्वपीठाधिकारिणां केशवानन्दसरस्वतीस्वामिनां कंचि-
 त्कलङ्कमारोप्य निन्दामारोहे । एतस्मिन्नन्तरे मूलभागलसंस्थानस्थ-
 श्रीसदानन्दतीर्थस्वामिनः संचारार्थं गुर्जरदेशं विविशुः । तेषां म-
 र्यादां स्थितिं लोककृतसमर्हणं चावलोक्य मत्सरपरवशचित्तस्तेषां
 निन्दां तक्षीयसत्कारप्रतिबन्धं चारोहे । एतत्सर्वं स्वीयचरित्रं स्वय-
 मेव मुद्रयित्वा स्वीययोग्यतां प्रकटीचकार । एतच्च सार्वजनिकम् ।
 तानिच श्रीसदानन्दतीर्थनिन्दातुन्दिलानि प्रखरतरमात्सर्यज्वाला-
 जटिलाक्षरघटितानि तन्मुद्रितपत्राण्युपलभ्य सत्पुरुषाणां भूमण्ड-
 लाचार्येत्यादिपरम्पराप्राप्तविरुदावलीविराजमानानां श्रीसदानन्द-
 तीर्थस्वामिनां निन्दां प्रतिभासं प्रतिपक्षं प्रतिदिनं प्रतिघटिकं प्रति-
 पलं च धृत्वा मुद्रितां च दृष्ट्वा संव्रस्तचित्ताः सन्तः द्वारकाप्रान्त-
 निकटवर्तिनः सुरतनाम्ना प्रसिद्धसूर्यपुरादिपत्तनस्था महाजनाः
 काशीपुण्यपत्तनमोहमयीत्यादिमहानगरेभ्यः वेदशास्त्रविदः मान्या-
 न्पण्डितानाहूय सादरं सभां मेलयित्वा तस्यां सभायामाहूतान्प-
 ण्डितान् सभासदः कृत्वा श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यसर्व-
 वेदशास्त्रार्थद्वयज्ञश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामिनः अध्यक्षीकृत्य प्रा-
 गुक्तचरित्रो राजराजेश्वरः पीठाधिकारमर्हति श्रीसदानन्दतीर्था

वेति जिज्ञासमाना सन्त जोशीत्युपनामकरविशकरपुत्रभवानीश-
करहस्तेन सभाया काश्चित्पञ्चान् तान्पण्डितान् प्राति उपायनान्य-
कापु । तेच प्रश्ना जमेणानृत्य समाधीयन्ते

तत्र प्रथम प्रश्न — १ द्वारकापीठस्योपरि पूर्वं सप्रदायप्रवर्तका
आचार्या के यम्बु सुरेश्वरा पञ्चपादा वेति

तत्रोत्तरम्—यागादिषु पश्चिमदिशाया सामवेदाधिष्ठितत्वप्र-
सिद्धे सामवेदाधिष्ठितपश्चिमदिगवस्थितद्वारकामठे आचार्याणां
परकायप्रवेशसमये तत्त्वमसि तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन्निति स्वी-
यमहात्राक्येन प्रयोधनलिङ्गेन निश्चितसामवेदा पञ्चपादाचार्या
एवेति । तथाच मठाम्नाये द्वारकामठमुपक्रम्य, 'विरयात तन्महा-
वाक्य वाक्य तत्त्वमसीति चे'ति । 'स्वरूपब्रह्मचारीति आचार्य
पञ्चपाद इति च । सुरेश्वराचार्यास्तु माधवकृतशकरदिग्विजये
त्रयोदशसर्गे षट्पष्ठितमे श्लोके शुक्लयजुर-तर्गतकण्वशास्त्रीयत्वेन
प्रतिपादिता । तथाच सुरेश्वराचार्या-प्रकृत्य श्लोक 'तद्वत्त्वदीया
खलु कण्वशास्त्रा ममापि तत्रास्ति तदन्तर्भाष्यम् । तद्वार्तिक चापि
विधेयमिष्ट परोपकाराय सता प्रवृत्ति'रिति यजुर्वेदाधिष्ठितदक्षिण-
दिगवस्थितशङ्केरीपीठे निवेशिता । तथाच आनन्दगिरिकृतशङ्कर-
दिग्विजयेऽपि शङ्केरीपीठमुपक्रम्य शङ्केर्या परमगुरुर्द्वादशाब्द वि-
द्यापीठे स्थित्वा यदुशिष्येभ्यः शुद्धाद्वैतविद्यायाः सम्यगुपदेश
कृत्वा तदनन्तरं कचिच्छिष्य सुरेश्वराय पीठाध्यक्ष कृत्वा स्वयं
निश्चक्राम । तथाच मठाम्नाये दक्षिणमठस्थापनप्रकरणे, 'आचार्यो
लोकविश्रुत । वार्तिकादिब्रह्मावतारक' इति । युक्ततरं चैतन् शङ्केरीमठे
सरस्वतास्थापनेन विश्वरूपाचार्यस्य ब्रह्मावतारत्वेन याजुपत्रेण च
दक्षिणदिशो यजुरधिष्ठितत्वेन च विश्वरूपाचार्यस्य दक्षिणपीठाचा-
र्यत्व कथं सर्वज्ञा अप्याचार्या याजुपस्थले सामवेदिस्थापन साम-
वेदिस्थले याजुपस्थापनमिति अन्यथा कुर्युः ।

द्वितीयः प्रश्नः—२ साधारणसंन्यासिनः पीठाचार्यसंन्यासिनश्च दीक्षायां भेदोऽस्ति न वा ?

तत्रोत्तरम्—साधारणसंन्यासिनां पीठस्थसंन्यासिनां च प्रैषोच्चारण-प्रणव-महावाक्याद्युपदेशरूपदीक्षाया एकरूपत्वेऽपि पीठस्थानां स्वयमात्मारामोऽपि धर्मनिष्ठो भूत्वा शिष्यान्धर्मं ज्ञानं चानुशाधीत्याज्ञारूपो विशेषः । इतरेषां तु स्वयमात्मारामत्तां संपाद्य वैराग्यं संरक्ष्य विषयवासनामुच्छिद्य शरणागतान्प्रति ज्ञानमार्गमनुशाधीत्याज्ञारूपो विशेषः । एषां योगपट्टाधिकारित्वेन योगारूढत्वं व्यक्ततरम् । अत्र प्रमाणं तु योगपट्टः आचार्यपट्ट इति शब्दस्वारस्यम् । आचार्यशब्दार्थस्तु, 'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमारभते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते' इत्यादियोगवार्तिकादिधृते स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धः । निष्कर्षस्तु इतरसंन्यासी ज्ञानप्रधानः तत्र प्रमाणं, 'यते-श्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नैव विद्यते । ज्ञानं शौचं तथा भिक्षा पुनरेकान्तसेवन'मिति । एकान्तसेवनमित्यस्य एकान्तं अव्यभिचारि ब्रह्म । अथवा मनोवागाद्यतीतत्वात् विविक्तं ब्रह्म तस्य सेवनं श्रवणमनननिदिध्यासनानां कर्तृत्वं कारयितृत्वं चेत्यर्थ इति योगपट्टस्य, स्वयंधर्मानुष्ठाय अन्यैरपि अनुष्ठापनं इत्याचार्यपट्टस्य चेति ।

तृतीयः प्रश्नः—३ कस्यापि पीठाधिपतेः समाधिभावप्राप्त्यनन्तरं तत्पीठस्योपरि तदुपदिष्टशिष्य एवाधिकारी भवति किंवा साधारणसंन्यास्यपि भवतीति, किंच यदि साधारणसंन्यास्यधिकृतो भवेत्तदा तदधिकारदानाधिकारी कः ?

तत्रोत्तरम्—पीठाधिपतौ सिद्धिगते सति तत्पीठे तदुपदिष्टसंन्यासी अधिकारमर्हति गुरुरिक्यग्रहणे तदीयसच्छिष्यस्यैवाधिकारात् । तथाच याज्ञवल्क्यः, 'दानप्रस्थयतिग्रहचारिणां रिक्यभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन'इति । तदीयस-

च्छिप्याभावे च, 'समानयोगपट्टकाः पीठस्था अधिकारिणः । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरे'दिति मनूक्तन्यायात् । नच गृहस्थः, असमानधर्मत्वेन अप्रत्यासन्नत्वात् । नापि वानप्रस्थब्रह्मचारिणौ उक्तयुक्तेः । अतएव नापि भिन्नयोगपट्टकः संन्यासी तस्मात् समानयोगपट्टकेष्वपि यः कचित्पीठाधिकृतसमानयोगपट्टकः सोऽधिकारमर्हति । तत्र पीठाधिकारस्य समानयोगपट्टस्य च प्रत्यासन्नत्वान् । तस्याप्यलाम्बे दक्षिणामूर्तिमिव पीठस्यगुरुवेहं सिद्धिं गतं साक्षीकृत्य कंचिद्योग्यं ब्राह्मणं ज्ञातदेशजातिकुलगोत्रनामानमातुराश्रमेण दीक्षयित्वा तत्परम्परानुकूलं योगपट्टं विधाय ब्राह्मणैरधिकारी विधातव्यः तद्धस्तेनैव तदौर्ध्वदेहिकं कारयितव्यं, न कथंचित्साधारणसंन्यास्यधिकारी अप्रत्यासन्नत्वात् तथैव प्रसिद्धशृङ्गेर्यादिमठेषु व्यवहारदर्शनात् बाधाभावात् उपन्यस्तमनुवचनाच्च इतोऽधिकदूषणं त्वमे निरूपयिष्यामः । अनेनैव प्रभशेपोऽपि दत्तोत्तरः.

चतुर्थः प्रश्नः—४ श्रीमच्छङ्कराचार्यनिर्मितपीठचतुष्टयादतिरिक्ताः पीठशायी भवितुमर्हन्ति न वा ? भवेयुश्चेत्किञ्चलताः कानि च तासां नामानि तत्र स्थिता आचार्याः श्रीमच्छङ्कराचार्यपरंपराप्राप्तशिष्या वान्ये वा ?

तत्रोत्तरम्—सन्ति शायामठाः शृङ्गेरीमठस्य तेषां नामानि हुडली-करवीर-पुष्पगिरी-हंपी अवनी-शिवगङ्गेति षट् । तत्पीठस्था अपि आचार्यपरम्परागतौ एव.

१ आचार्याणां स्थितिरपेक्षणा स्थितं तु तदनुरक्तजनतायाः प्रक्षीभूतेषु तेषु तत्पीठे आचार्यान्तरप्रतिष्ठापनाधिकारोऽपि तादृशजनताया एव । तत्र मतभेदे तु जनताया आचार्यस्य च वैदुष्यमास्तिष्यं च परीक्ष्ये । उदाहृतस्मृतियुक्तयस्तु सामान्यसंन्यासविषया, उपस्थितसदसत्संन्यासविषयविषया वा. २ आचार्यसमकालसंन्यासविषयपरम्परापि कुत्रापि विद्यते !

पञ्चमः प्रश्नः—शृङ्गेरीमठस्य द्वारकामठस्य च योगपट्टाः के के सन्ति ?

तत्रोत्तरम्—शृङ्गेरीमठीययोगपट्टाः भारती-सरस्वती-पुरी चेति । तथाच मठान्नाये तत्प्रकरणे, 'नामानि भारती चेति सरस्वती पुरी तथे'ति । द्वारकामठे 'तीर्थाश्रमौ योगपट्टौ' मठान्नाये तत्प्रकरणे 'तीर्थाश्रमपदे उभे' इत्युक्तेः । तत्र पीठस्थानां तु शृङ्गेरीमठे भारतीति द्वारकामठे तीर्थ इति अन्यत्र मूलवागलसंस्थाने तीर्थयोगपट्टानामेवाचार्यत्वदर्शनात् आश्रमयोगपट्टवतां कापि पीठसंबन्धादर्शनादभिनवकल्पनाया अन्याय्यत्वान्निर्मूलत्वाच्च दक्षिणमठान्नाये भारतीशब्दवत् पश्चिमाम्नाये तीर्थशब्दस्य प्रथमोपादानात् द्वारकाप्रथमाचार्याणां पञ्चपादानां तीर्थयात्राया दिग्विजये लेखदर्शनात्तीर्थप्रियत्वात्तीर्थ इति योगपट्टः तत्परम्परागतानामपि पीठाचार्याणां तीर्थयोगपट्ट एव युक्ततरः । शृङ्गेरीमठे तु भारत्याः स्थापनेन तदाराधकत्वेन च भारतीति योगपट्टः । भारतीसरस्वतीशब्दौ पर्यायौ । तथाच दक्षिणमठान्नायः शक्तिः श्रीशारदेति चेति । तत्र शारदास्थापनं ॥ दिग्विजये प्रसिद्धं तस्माच्छृङ्गेरीमठस्यैव शारदामठ इति व्यवहारो युक्तः द्वारकामठस्य तु शारदामठ इति व्यवहारो निर्मूलत्वात्प्रामादिकः

षष्ठः प्रश्नः—६ एकपीठस्योपरि पीठान्तराचार्यशिष्यो यद्यधिकृतो भवेत्तदा योगपट्टो भिन्नो भवेत्स एव वा ?

तत्रोत्तरम्—एकस्मिन्पीठे पीठान्तराचार्यशिष्यः नोपवेष्टुमर्हति असन्निहितत्वात् गुरुपरम्पराविच्छेदप्रसङ्गात् अन्यवादिपूतर्वकाली-

१ नहि परम्परापरिपालनार्थं पीठाचार्ययो रचना, अपि तु नास्तिक्यपराधवायेति तत्र पीठे पीठान्तरसन्त्यागिनोपि समर्थस्य प्रतिष्ठायां नापायं पश्यामः । किं कृतं परम्परां मातृवद्विरुद्धिं कुर्वन्नेतच्छिष्यस्य ते निरस्यन्ति तत्रैतत्कृतमन्त्रसाराष्ट्रादिनिषेधेषु भूयो भेदा भूयोऽपि नास्तिका आत्मानं मत्तिनयन्ति । मामन्-

नगुरकरकमलसंजातेति लेखविरोधाच्च । अतो योगपट्टविचारः कुतस्तारामिते.

सप्तमः प्रश्नः—७ कियति पूर्वकाले द्वारकापीठस्थानां केशवानन्दस्वामिनां सरस्वतीयोगपट्ट आसीत् तदा ते स्वामिनः कतमपीठाधिकृताचार्येण उपदिष्टा ज्ञातव्याः ?

तत्रोत्तरम्—राजराजेश्वरप्राक्कालिका द्वारकामठस्थाः केशवानन्दसरस्वतीनामकाः शृङ्गेरीमठपरम्परागताः तत्परम्परायामेव सरस्वतीयोगपट्टप्रसिद्धेः । एतेन इमेप्येतत्पीठानधिकारिण एवेति विद्वां कुर्वन्तु न्यायविदः

अष्टमः प्रश्नः—८ श्रीशंकराचार्याणां कः सिद्धान्तः ?

तत्रोत्तरम्—जीवन्मूर्त्यरूपं शुद्धाद्वैतम् अत्र प्रमाणं चत्वारो वेदा इतिहासाः पुराणानि आचार्यपादप्रणीताः ग्रन्थानत्रयभाष्यादिग्रन्थाश्च.

नवमः प्रश्नः—९ श्रीमदाचार्याणां कस्य देवस्योपासना योग्या भवति ?

तत्रोत्तरम्—या परम्पराप्राप्ता नैन । 'यः क्वां देवतामतियजते प्रस्थायै देवतायै न्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवती'ति तैत्तिरीयश्रुतेः । साच देवता चन्द्रमौलीश्वरः चतुर्भुजसाधारणः प्रतिमठ या पाचिन् विदोपदेवता परम्पराप्राप्ता स्यात्माप्युपास्या.

दशमः प्रश्नः—१० शृङ्गेरीमठस्य कुटलीमठस्य च मुद्रायां विद्याप्रदुर इत्येवाक्षराणि सन्ति । किंच अनयोर्मठयोः शिवप्रा-

गमठस्यन्याग्निनोऽपि कुलचन्द्रकुलवीरकुलानधूतनस्त्वमजानन्तोऽपि ताश्चिवाप-
धूताः शृङ्गशिष्या भवन्तः कलहयन्ति सन्यासशब्दम् । वस्तुतस्तु मठान्तरभि-
ष्यन् मठान्तराधीशत्वे शिष्यपरम्पराविच्छेदेऽपि न भवति पुरपरम्पराविच्छेदः.

१ सदा स्वीकृत्य कर्मधारयः.

अपाङ्गत्वदर्शनान् काशीकर-नात्यादिषु । ननु श्रीमच्छङ्कराचार्यपर-
मगुरोर्गौडपादाचार्यस्य गौडत्वप्रसिद्धेः सुरेश्वराचार्यस्याप्याश्रमप्रह-
णान् प्राङ् मण्डनमिश्र इति मिश्रोपावृत्तया गौडत्वनिश्चयात् तयो-
रुभयोर्द्रविडादिषु संन्यासपरम्पराप्रवर्तकत्वदर्शनात् युक्तं गौडा-
त्संन्यासप्रहणमिति चेन्न । तेषां गौडपादाचार्याणां सिद्धगुरुत्वात् ।
गोविन्दभगवत्पादानां संन्यासप्रहणसमये इतरत्र संन्यासानुपल-
म्भापदमर्त्तत्वाच्चायं दोषः । सुरेश्वराचार्याणां निश्चितेपि गौडत्वे
ब्रह्मावतारत्वेन जगद्गुरुत्वान्यादतेर्युक्तं तत्रिकटे संन्यासप्रहणं युक्तं
च तेषामाचार्यत्वम् । भगवदवतारो रामः कृष्णो वा क्षत्रपुलोत्पन्नः
ब्राह्मणैः पूज्यत इति किं सर्वे क्षत्रिया ब्राह्मणैः पूज्या भवेयुः ।
किमेको विश्वामित्रस्तपःप्रभावादिना ब्राह्मणकुलं प्रविष्ट इति किं
सर्वे क्षत्रिया ब्राह्मणजातावापतेयुः । किमेका द्रौपदी स्वर्गमाप्ताऽथ-
लक्ष्मीत्वेन पञ्चपतिकेति सर्वाः स्त्रियः पञ्चपतिका भवेयुः । किं
पञ्चपतिका अपि पतिव्रता भवेयुः । बहिःपतिव्रता अपि किं शिष्ट-
मान्या भवेयुः । किं मान्या अपि षडाचिद्भूगवत्प्रिया भवेयुरिति ।
तस्मात् 'अस्मर्थं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्' इति वचनमनुगृह्य
न द्रविडैर्गौडसकाशान् संन्यासो ग्राह्यः । गौडेषु तथा शिष्टाचा-
रात् गृह्णन्ति चेद्रविडात्संन्यासं गृह्णन्तु नाम न ययं निवार-
यामः । उपन्यसवचनविरोधस्तु तैः सोदव्यः । एतेन द्रविडेभ्यो
भाष्यकृद्भिः सखाशास्त्रमण्डनमिन्नादीनां संन्यासप्रहणं व्याख्यातम् ।

१ युक्तमेव, संन्यासपर्यन्तमशास्त्रीयस्य शुद्धस्य वेदस्यानुवृत्तेर्गर्हितत्वात् ।
२ श्रीरीतटे गौडस्वामिनो मण्डनमिश्रस्य स्वामित्वं श्रीकृपेता श्रीधरेण साक्षाद-
स्वार्थस्वाङ्गीकृतत्वाच्चेनोपि पट्टनरस्याप्यवनाप्यापनसंभवस्य गुरुरित्यभावस्य
परम्परामसंशयं दर्शनात्. ३ प्राय एव क्षत्रिया इव गौडा द्वितीया इत्यत्र
साधकं समकं नास्त्येव जीवन्तो रामहृष्णान्ध्यां पादसंस्पर्शपूर्वपूजिता गौडा एव
वशिष्टगणौ । समानां वैषम्यमेव च लोकविद्विष्टम्.

गौडपादानां 'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठ'मिति श्लोके नारायणादि-
शब्दानां व्यक्तिनामत्वेन गौडपादेति शब्दस्यापि व्यक्तिनामत्वौ-
चित्याद्भविष्यत्कल्पनाया अपि संभवः यथाचार्यशरणागतिसमये
त्रोटकच्छन्दोब्रुवाणो ब्राह्मणः त्रोटकाचार्य इति गीयते तथा शुक्-
शरणागतिसमये गुडोपायनपाणिर्ब्राह्मणो गौडपाद इत्यपि तन्नामो-
पपत्तेः गौडपादशब्दे कर्मधारयः ।

त्रयोदशः प्रश्नः—१३ कोपि ब्राह्मणः साधारणसंन्यासिनः स-
काशात्संन्यासग्रहणानन्तरं आचार्यान्तरस्य पीठे समुपविश्य रि-
क्थादिवैभवस्य पात्रं भवति न वा.

तत्रोत्तरम्—मुमुक्षुतया अन्यस्माद्गृहीतसंन्यासः अन्यदीय-
रिक्थादिवैभवस्य न पात्रम् । पूर्वं त्रैपोच्चारणाले आसादितवस्त्वतिरि-
क्तस्य त्रैलोक्यस्यापि त्यागात् आसादितदण्डकमण्डत्वादिवस्तुन-
स्त्यक्तप्रायस्य देहधारणार्थं गुरुब्राह्मणानुज्ञया गृहीतत्वात् तदति-
रिक्तग्रहणस्य 'मा गृधः कस्य खिद्धनमि'ति श्रुत्या निषिद्धत्वात्
नान्यदीयपीठरिक्थवैभवादिग्रहणाधिकारी भवति तद्ग्रहणे च वा-
न्ताशित्वदोषप्रसङ्गात्.

चतुर्दशः प्रश्नः—१४ मूलबागलसंस्थानस्थाः श्रीमत्सदानन्द-
तीर्थस्वामिनः कस्य पीठस्य परम्परागताः सन्ति ?

तत्रोत्तरम्—मूलबागलसंस्थानस्थाः श्रीमत्सदानन्दतीर्थस्वामिनः
तीर्थेति योगपट्टचिह्नात् अन्यत्र पीठाश्रितत्वाच्च द्वारकापीठसंब-
न्धिन इति प्रतिभाति.

पञ्चदशः प्रश्नः—१५ आचार्याणां निरुद्धावलीमध्ये अनाद्यवि-
च्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तेति विशेषणमस्ति तस्यार्थो हेतुश्च कः ?

तत्रोत्तरम्—अनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तेति विशेषणस्याय-

मर्थं प्राप्तेत्यत्र गत्यर्थात्कर्तरि क्तप्रत्यये प्रतिपदविहितद्वितीयास
माप्ते गुरुपरम्परामधिगत इत्यर्थः । तत्र परम्पराया अनाद्यवि
च्छिन्नेति विशेषणद्वयं, तत्र अनादित्वं च सृष्ट्यादिकालारब्धत्वं,
अविच्छिन्नत्वं च अत्रुत्तित्वेनाद्ययावदनुवृत्तत्वं एतद्विशेषणद्वयव
त्वादितरोपदिष्टस्य सन्यासिन पीठस्यन्वाभाव फलम् इतरोपदि
ष्टस्य पीठस्थगुरुपरम्पराविच्छेदान् विशिष्टविशेषणाघटनात् । अत्र
प्रश्ने हेतुशब्दः फलपर्यायः ।

षोडश प्रश्न — १६ श्रीमत्परमहंससदानन्दतीर्थस्वामिना श्रीम
त्परमहंसराजराजेश्वरस्वामिना च मध्ये शास्त्ररीत्या द्वारकापीठा
धिपतय के सन्ति ?

सत्रोत्तरम्—राजराजेश्वरस्य अन्योपदिष्टत्वेन प्राक्तनप्रभोत्तर
समये एव निराकृतत्वात् नाधिकारः । सदानन्दतीर्थानां तु विरु
दावल्या तदीयमामभूदानादिपत्रपूषलध्याया दुर्वासपुरवराधीश्व
रेति विशेषणदर्शनान् स्कन्दपुराणीयद्वारकाभाहाराम्ये तृतीयाध्याये
द्वारका प्रकृत्य, 'दुवाससा तु ऋषिणा रक्षिता तिष्ठते पुनः' इति तस्मि
न्नेव माहाराम्ये अष्टात्रिंशाध्याये 'तत्रैव लिङ्गरूपेण दुर्वासा सव्य-
वस्थितः' इति वचनाभ्यां दुर्वाससा रक्षित पुर दुर्वासपुर दुर्वासो
ऽधिष्ठित पुर दुर्वासपुरमिति व्युत्पत्त्या दुर्वासपुर द्वारकैव तादृश-
विरुदावलीविराजमाना, सदानन्दतीर्था एव द्वारकापीठसन्निधिन
इति भाति । तदीयविरुदावल्या घनगिरिप्रतिष्ठापनाचार्येति विशे
षणं वतते तत्र घनगिरि द्वारकासन्निहितं कश्चित्पर्वतविशेष इति
वृद्धा । दुर्वासपुराधीश्वरत्वात् घनगिरिसिंहासनप्रतिष्ठापकत्वात्
अनुच्छिद्यमानपीठस्थितत्वात् तार्क्ययोगपट्टयुक्तत्वात् द्वारकाधीश्वर
श्रीकृष्णोपासकत्वात् तदीयमुद्राया वृष्णनामाङ्कितत्वाच्चन्द्रमौली

श्वरनामाङ्कितत्वाच्च अद्वैतमतावलम्बित्वात् तदीयमठे देशान्तरे च द्वारकामठस्थाः इत्येतिह्याच्च एषां द्वारकापीठसंबन्धो निरावाध एव गार्हस्थ्यानन्तरं प्राप्तसंन्यासेषु शाखामठेषु दृष्टेऽपि पीठाधिकारिषु मूलभूते शृङ्गेरीमठे ब्रह्मचर्यादेव प्राप्तसंन्यासानां पीठाधिकारस्य दर्शनात् । युक्तं चैतत् जावालशाखायां 'गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेत् ब्रह्मचर्यादेव वे'त्यत्रैवकारेण ब्रह्मचर्यादेव प्राप्तसंन्यासस्य मुख्यत्वात् । तथैव मूलवागलसंस्थानेऽपि ब्रह्मचर्यात् प्राप्तसंन्यासानामेव पीठस्थत्वदर्शनाच्च सदानन्दतीर्थानां मूलवागलवासिनां शृङ्गेरीमठस्थानामिव मूलमठपीठाचार्यत्वं निश्चीयते स तेषां मूलमठः तीर्थयोगपट्टलिङ्गेन द्वारकामठ एवेति निश्चेतुं शक्नुमः । तुङ्गभद्रातीरे मूलवागले निवासमात्रं मूलवागलस्य संस्थानमिति व्यवहारस्तु बहुतिथनिवासादिति शिवम् ॥

आतुरसंन्यासपरामर्शः ॥ १२ ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रैषमात्रं समु-
च्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत् । आतुरसंवन्धिसंन्यासे न विधिः ध-
र्मतः पुत्रानुत्पाद्य जीविकां कल्पयित्वा देवानिष्ट्वा कृतकृत्यः पुत्रे
गार्हस्थ्यभारं समारोप्यात्मन्यग्नीन्समारोप्य प्रव्रजेदिति यः शास्त्र-
सिद्धो विधिः स नास्ति असंभवात्संन्यासधर्मस्य यत्नवत्त्वात् । न च
दण्डं न कमण्डलुमित्यादिनिषेध उपपद्यते । प्रैषोच्चार एवाश्रमः ।
गुरोः शिष्यस्य वा मुमूर्षुत्वे सम एव न्यायः । तादृशप्रसङ्गस्य पु-
नरलाभात् । न परीक्षितः शिष्यः पुनर्लभ्येत गुरुर्वा । किं बहु
वक्तव्यं प्रैषोच्चारमात्रः संन्यासः स एव ब्रह्मीभाव इति स्मृतेरर्थो-
ऽत एव न विधिर्नैव च क्रियेत्युपपन्नम् । किमवशिष्येत ब्रह्मीभावे
संप्राप्ते इति शिवम् ॥

इति श्रीवैवस्वतधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृत आतुरसंन्यासपरामर्शः ॥

संन्यासात्परावृत्तस्य मीमांसा ॥ १३ ॥

सं० १९५७ शके १८२२ ज्येष्ठशुद्धप्रतिपदि भौमे औदीन्यकुला-
ग्रणीः श्रीकानजीशर्मा पृच्छति स्म । कश्चित्कृतसंन्यासः परावृत्ते
संन्यासात्कस्यचित्पण्डितस्य यत्नमाश्रित्य तत्समुचितं नवेति ॥

तदायमुपन्यासः । संन्यासोपनिषदि यथा—‘संन्यासं पातये-
द्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः । संन्यासवित्रकर्ता च ग्रीनेतान्पति-
तान्विदु’रिति श्रवणाद्देवितव्यमस्योत्तरम् । यत्संन्यासो नाम पूर्ण
ब्राह्मण्यम् । किं बहुना । धर्मभूयिष्ठेऽस्मिन्मरतखण्डे वर्णाश्रमव्यव-
स्थानिवद्धे घत्वार आश्रमासेषु कलौ वानप्रस्थाश्रमो निषिद्धः उर्व-
रितेषु त्रयः संस्कारा उपनयनं १ विवाहः २ संन्यास ३ इति त्र-

योपि न परावर्तन्ते । यः परावर्तयेत्स पतित इति प्रसिद्धं लोक-
शास्त्रयोः । पतितेष्वाचार्या दण्डधरा इत्यपि प्रसिद्धम् । इदमेवाचा-
र्यत्वं । तस्मात्पतितापतितविभागोऽवश्यं विधेयो यदाचार्यत्वं जा-
गर्ति । शास्त्रीयाः संस्कारा अचेतनान्तं प्रवर्तन्ते अश्वत्थस्योपनयनं
यथा । मतमिदं श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामि-
नाम् । सं० १९५७ शके १८२२ उये० शु० ७

मुद्रयिता कानजीशर्मा उपाध्यायोपाधिपः ॥

संन्यासिपादुकामीमांसा ॥ १४ ॥

नमः शास्त्राय गुरवे मनुष्याणामनादये ।

यदालम्ब्यैव मानुष्यं फलाय परिकल्पते ॥ १ ॥

उपानद्धारणं मिश्रोरयुक्तं युक्तमेव वा ।

इति मीमांस्यते तद्वन्मत्स्कर्यपि विदांमुदे ॥ २ ॥

अथ संन्यासिनां शुचितमानामुपानद्धारणमयुक्तं मृतपशुचर्म-
मग्न्यास्तस्या अशुचितमत्वादिति केचित् । संधार्येत्यपरे । 'चर्म-
मग्न्या अपि तस्याः शौचाभिधानात् । 'शुष्कचर्म तु फाष्टवत्' ।
'चर्म तैलेन शुध्यती'ति च । अत्र संदिग्ध आह । यदि धारणाग्रह-
स्तीर्हि मृगचर्ममयी संधार्येति । मृगचर्मणः संध्याजपादिषु विनि-
योगदर्शनेन शुचित्वनिश्चयादिति । असंदिग्ध आह । आनङ्गुहच-
र्मणोऽपि कर्मविशेषे विनियोगदर्शनाच्छुचित्वमिति । संदिग्धः ।
यस्मिन्कर्मणि यद्विनियुक्तं तत्रैव तद्ग्राह्यमिति । असंदिग्धः । शुष्क-
चर्म तु फाष्टवत्, चर्म तैलेन शुध्यतीति न किञ्चित्कर्माद्वतया शौचं
विधीयते किंतु स्वरूपेणात एवोपानद्वृत्तं समावर्तने विधीयते गृह्ये ।
यथा वैणवं दण्डमुपानद्वृत्तं छत्रं सजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णी-
पमिति । संदिग्धः । आस्तां तर्हि समावृतस्य गृहिण इति । असं-

दिग्धः । अस्तु गृहिणोऽपि भिक्षोरपीति । यथा भिक्षुमुपक्रम्य । ‘नो-
 पानहौ विना गच्छेन्मार्गे पट्कण्टकावृते । उदपात्रं च भिक्षा च
 दुष्येदत उपानहौ । उपानहौ सदा धार्ये भिक्षाकाले विशेषत’
 इति विधानाद्विश्वेश्वरपद्धतौ । अत्र विशेषपदोपादानाभियमः सू-
 च्यत इति । संदिग्धः । मृगचर्ममयी धार्येति । असंदिग्धः । ज-
 पादौ मृगचर्मणो विनियोगदर्शनाद्यत्र यद्विहितं तत्रैव तद्वाह्यमिति
 त्वदभ्युपगमात्परिशिष्टपशुचर्ममयी ग्राह्येति । संदिग्धः । उपानहौ
 सदा धार्येति स्मृतौ चर्मशब्दानुपादानाद्वस्त्रमयी धार्येति । असं-
 दिग्धः । उपानच्छब्दस्य चर्ममय्यां रूढेरन्यथा समावर्त्तनेऽपि तद-
 प्राप्तेः । मार्गे पट्कण्टकावृत इति हेतुकथनसमाधानानुपपत्तेश्च वस्त्र-
 मयीग्रहणे । निष्ठीवनं मूत्रं पुरीषमुच्छिष्टं शर्कराः कण्टका इति
 पट् । नैते कण्टका वस्त्रमय्या निर्वाह्यन्त इति । संदिग्धः । उपान-
 च्छब्दस्य काष्ठपादुकायां लक्षणा न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादि-
 तिवत् इति । असंदिग्धः । ‘यः काष्ठपादुकारूढो गेहाद्वेदान्तरं प्र-
 जेत् । छेत्तव्यौ चरणौ तस्य नान्यो दंडो विधीयत’इति स्वस्थान-
 मात्रोपयोगात्तस्या इति । तस्माच्चर्ममयोपानद्वारणं मस्करिणां
 विहितं नित्यमिति सिद्धम् । संदिग्धः । कोसावभिधीयते मस्क-
 रीति । असंदिग्धः । किं नाधीतं महामुनेः पदवाक्यप्रमाणपारा-
 वारपारीणस्य पाणिनेः शास्त्रम् । ‘मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राज-
 कयो’रिति सूत्रम् । मकरशब्दस्य मुडागमे मस्करो वेणुः परिव्राज-
 कः मस्करीति । संदिग्धः । कस्मात्परिव्राजके मस्करीति निपातः
 स्यादेव मतुवर्धेन संसिद्धिः । असंदिग्धः । स्यादेव तथा परमत्र
 बहूनि प्रयोजनानि विवक्षितानि प्रत्ययान्तरनिषेधो गृहस्ये प्रवृत्त्य-
 भावो परिव्राजके मस्करसंबन्धनियमाभावश्चेति । यतो मस्करिश-
 ब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परिव्राजकत्वं नमस्कारसंबन्धः । अतएवारुण्यु-
 पनिपदि संन्यासमभिधाय गोसर्पनिवारणार्थं दण्ड आलोपकारार्थं

लोकोपकारार्थं चेति लौकिकत्वमभिहित । आत्मोपकारो भिक्षादि-
 सत्कार । लोकोपकारो बन्दनादिना पुण्यलाभ । गोसर्पनिवारण
 तु प्रसिद्ध प्रयोजनम् एतेनाविद्वद्विषयो दण्ड इति सिद्धम् । ब्रह्मो-
 पनिपदि कुटीचको बहूदको हस परमहसस्तुरीयातीतोऽवधूत इति
 पञ्चविध सन्यासमभिधाय व्यवस्थोक्ता । कुटीचकबहूदकयोस्त्रि-
 दण्डमूर्ध्वपुण्ड्रसुतुक्ष्मैर श्रवणाधिकार इति । हसस्यैकदण्ड ऊर्ध्व
 पुण्ड्रसुतुक्ष्मैर मननाधिकार इति । परमहसस्यैकदण्ड उद्धूलन नक्ष्त्रैर
 कुर्याद्येदयने निदिध्यासाधिकार इति । अतएव प्रणवमहायाक्योपदे-
 श उपपद्यते । पूर्वेषा त्रयाणां न तदधिकार कित्वष्टाक्षराधिकार
 मूर्तिपूजाधिकारश्च । तुरीयातीतावधूतयोर्न किञ्चिच्छिष्योद्धारमात्र
 कर्म । क कुर्यादन्य । विविदिपासन्त्यास कृत्या विद्वदशामागत-
 स्तुरीयातीत । विद्वदशा सपाद्य कृतसन्त्यासोऽवधूत । नानयोर्द-
 ण्डकमण्डलवादिनियम सर्वोत्तीर्णत्वात् । एनयोरेवोपदेशाधिकारो
 योग्यत्वात् । सदिग्ध । चित्रमेपोऽधिकारो यथेष्टचारिणो । अस-
 दिग्ध । नैतद्विषयचित्र पाशच्छेदाय कृतसन्त्यासयो पाशच्छेदो
 गुण । 'अनिष्टमिष्ट मिथ च त्रिविध कर्मण फलम् । भवत्यत्या-
 गिना प्रेत्य नतु सन्यासिना कचि'दिति गीतायाम् । अतएवैतज्ज-
 गन्मृगनलयतो दूरीकुर्वतो वा दृष्टे । अधिकारश्चर्या च समर्पिता-
 नयोर्भगवता । 'अव्यक्तलिङ्गोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तनालवत्' इति ।
 'मौने मौनी गुणिनि गुणवान्भोगिनि प्राप्तभोगो मूर्खे मूर्खे सुहृदि
 सुहृद पण्डित पण्डितश्च । घाले घालो युवतिषु युवा वाग्मिनि
 प्रौढवाग्मा धन्य कोऽपि त्रिभुवनत्रयी योऽवधूतऽवधूत ॥' इत्या-
 चार्याश्चर्यामाहुरेकीदृश्या द्वावाप । एत पठपि मस्करिशब्दा । द-
 दित्व सकलसाधारण मस्करित्व कृतसन्त्यासासाधारण । अत
 एवामरसिंह 'मिथु परित्राद् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी'ति स-
 न्यासपर्यायेष्वाह । मस्करशब्दोऽपि सन्यासविधूतत्रेणावेवान्यथा-

मस्करिनिपातवैयर्थ्यापत्तेः साहचर्याच्च । संदिग्धः । अस्तु मस्करो
 मुद्राभेदः कस्मादिति । असंदिग्धः । लौकिक्यस्ताः संप्रदायद्योत-
 नार्थाः प्रबोधकरणार्थाश्च । अतएव मिथ्यन्ते । संदिग्धः । दण्डे
 देवर्षिपितृमये तर्पणं कस्मादिति । असंदिग्धः । अच्छिन्नपाशानां
 त्वदुक्तहेतोरिति । संदिग्धः । आस्तां मस्करिणामुपानद्धारणं ब्रह्म-
 चारिणोऽपि प्राप्तं तुल्यन्यायान्मार्गस्य कण्टकावृतत्वान्माधुकराचर-
 णाच्च । असंदिग्धः । सत्यं तुल्यो न्यायः । परंतु समावर्तने वैण-
 वदण्डेन सहचारिणी न ब्रह्मचारिणा लब्धोपानत्काष्ठपादुका
 वा अतस्तद्धारणं तेषां प्रमादः । तथा काष्ठपादुकाधारणं गृहस्थानां
 प्रमादः । चर्मशङ्खयोपानत्यागो यतीनां प्रमादः । तथा काष्ठपादु-
 कामारुह्य गेहान्तरगमनं यतीनां प्रमादः । शास्त्रमनवलोक्योपा-
 लम्भ इतरेषां प्रमादः । यथा यागे प्रत्यक्षपशुनिन्देत्युपरम्यते ।
 संदिग्धः । शतमुक्तमपि न मन्यते मयेति । असंदिग्धः । भवजा-
 तीया भवादृशा एव । सा जातिरन्यैव या शुक्तिमच्छास्त्रं मनुते
 तनुते च तथेति । महापुण्येन लभते मूर्खेभ्यस्तु यशः श्रियम् । वि-
 द्वद्भ्यस्तु कुलीनेभ्यः सहजैव पदेपदे ॥ १ ॥ पामराणां मकारश्चे-
 लुप्येत कृपया हरेः । पारं लब्ध्वा कृतार्थानि शास्त्राणि सकला-
 न्यपि ॥ १ ॥

‘दीपं शूर्पं तथा शय्यां पादघ्राणं च मार्जनीम् ।

स्नानान्ते संस्पृशेद्यस्तु पुनःस्नानेन शुच्यती’ति गृहस्थमभिधत्ते ।

स्ननेत्रगजचन्द्राच्चे शालिवाहमर्हीपतेः ।

मीमांसेयं समुदभूद्भिक्षूणां भयशातनी ॥ १ ॥

इति श्रीर्वचस्पतिप्रामादिसिद्धिप्रणानन्दसरस्वतीनिगदिता नस्करिपादुका-
 नीमाता संक्षेपः ॥

विधेय इति प्राप्ते वासविधिमुक्त्वा तत्र जातापराधाना निवृत्तये प्रायश्चित्तमाह वापिक यथा वेदाना यातयामतानिवृत्तये किंचित्कर्म । यथाह श्रीशिव श्रीजगद्गना प्रति शिवरहस्ये 'मलमूत्रादिव काश्या त्यक्त्वापि बहुधा नरै । बहुधैव तथा कार्य प्रायश्चित्त यथाविधि ।' बहुधैवेति प्रतिवर्षमित्यर्थ । तस्य नित्यत्वमाह 'तादृशैर्यत्नत कार्य प्रायश्चित्त मयोदितम् । अन्यथा यातना घोरा प्राप्नुवन्ति न सशय ।' तादृशै शिगुपगुष्टद्वानुस्मुचेतरै । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह 'श्रीपालभैरवप्रान्ते कुण्डमस्त्येकमुत्तमम् । कालाष्टमीदिने तत्र स्नान कार्य विधानत । तत्कुण्डनिफटे रम्य लिङ्ग का लेश्वरामिधम् । भैरवस्थापित तिष्ठत्येक पापाघनाशनम् । तत्पूजन यथाशास्त्र कार्य यित्वदत्तादिभि । तत् पूजा यथाशास्त्र कर्तव्या भैरवस्य च । यथाशास्त्र नयथेच्छमित्यर्थ । तीर्थस्नान लिङ्गपूजाम च भैरवपूजाहम् । नियमानाह 'प्रदक्षिणनमस्कारा कार्याश्चाष्टोत्तरं शतम् । जागरेणोपवासेन श्रीणनीयो हि भैरव ।' प्रतपूर्युपायमाह । 'गुचिभिस्तेलपक्वाभै शैवा प्राक्ष्णपुङ्गवा । भोजीया प्रयत्नेन भैरवप्रीतिकामुकै ।' स्वगृहनिर्मितक्षणफवटवै शैवा विद्यार्थिनोऽभिपारिण । श्रीभैरवो विद्यार्थिना शास्ता तत्प्रीत्याऽपराधा दहन्त इति भाव ॥

निर्दिष्टा कालाष्टमाह । कालाष्टमीति विशेषा फार्सिकस्यासिताष्टमी । तस्यामुपोषण कार्य तथा जागरण निदि । पूजाप्युपलक्षिता । एतद्गतप्रवृत्तिवाल्माह 'पुरा रायन्तरे पत्ने वसिष्ठाद्या मुनीश्वरा । देवाध्वन्द्रादय सर्वे काश्या सपूज्य मा विभुम् । मुनीश्वरा धीगुणशुलघासतत्त्ववेदिन । मा विभु सर्वविद्येश्वरमीदृशान विश्वेश्वरम् । 'नित्ययात्रादिव कृत्वा मध्याह्ने सस्थिते रवौ । कृत्तिवासेश्वर प्राप्नुर्वित्यपन्नादिसाधना ।' रवे प्राप्तित्रियाया विनियोग । 'कृत्तिवासेश्वरं सम्यक् पूजयित्वा तत परम् । ध्यायन्त शङ्करं नित्यमुप-

विष्टाः स्थिरासनाः ॥' नित्यमनित्येन ध्यातव्यमित्यर्थः । श्रीभै-
रवावतारात्प्राक् कृत्तिवासेश्वरपूजया प्रायश्चित्त संपादितमासीदिति
गम्यते । तत्र कलिप्रवेशमाह 'तदानीमागतो ब्रह्मा कृत्तिवासेश्वरा-
लयम् । रिक्तपाणिरनभ्यर्च्य शिव मा स तु सस्थितः ॥' तदानी-
मिति नित्यकर्मसपाद्याचरितप्रायश्चित्तेषु भर्षिषु शिवं मा यथार्थ-
गुरुं सर्वविद्याधीश्वरं । 'तदानीं विस्मिताः सर्वे वसिष्ठाद्या मुनी
श्वराः । तमूचुः श्रान्तमनसः स्मयाविष्टमुदङ्मुखम् ॥' तदानीमदृष्ट-
पूर्वं गुर्वपमाने सति । स्मयेत्यादिलक्षणकथनम् । यदूचुस्तदाह 'किं
ब्रह्मन्देवदेवेशं शङ्करं साम्बमन्ययम् । अभ्यर्च्य तमनभ्यर्च्य रिक्त-
पाणिरुपस्थित' इत्यादित्रयोदशभिः श्लोकैः । तदा स्वाहङ्कारहेतुमाह
ब्रह्मा । 'वेदाः सृष्टा मया पूर्वं सृष्टा लोका मया पुरा । मदन्यः
सर्जको लोके नास्ति पूज्योऽपि सर्वथे'त्यादि पाण्डित्यं पराक्रमं च
प्रदर्शयति सति ब्रह्मणि विष्णुरर्घ्यपाणिरुपस्थितोऽभिप्रेकपुर सरं
यथाशास्त्रं तुष्टिपूर्वं मा कृत्तिवासेश्वरनामानं वैराग्यसीमानं
संपूज्य श्रीपञ्चाक्षरी ब्रह्मविद्या जपन्समाधौ निविष्टस्तदा कलिनि-
विष्टमनाः । 'सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा सुभाषितम् । अमुव-
न्विमुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी'ति शास्त्रं विस्मृत्य ब्रह्मा । 'उवाच
वचनं भ्रान्तः क्रोधमुत्पादयन्धरेः । असंपूज्यैव पूजार्हं मामयं
विष्णुरुद्धतः । शूलिपूजा करोत्यत्र भ्रान्तोऽयं नात्र सशयः' इति ।
मूर्खः परश्रेयोविघातकृतार्थः । विमाश्चर्यं यथोक्तम् । 'शानिनामपि
चेतासि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया
प्रयच्छती'ति । संपादिता बह्वी विद्या संपादितोऽपि पराश्रमो
व्यर्थप्रयास एव परमेश्वर्या अनुग्रहं विनेति तात्पर्यम् । तदनुम-
हवान्विष्णुः । 'इत्युदीरितमारुर्ण्य वचनं तद्विभेदरिः । पूजा समाप्य
तदनु जगाद् वचनं तदा ॥' पूजा समाप्य समाधेरुत्थाय । तत्र
श्रेयोविघ्ने समुपस्थिते सति समाप्यन्ता पूजेति प्रवरणतात्पर्यम् ।

यदुक्तं तदाह शिवः शिवां 'हाहा दुर्भग दुर्बुद्धे किमेवं वक्तुमर्हसि । कथं भ्रान्तोऽयं जातोऽसि शुभं नाद्य तु दृश्यते ।' इत्यादि बहु । अन्ते चोपसंहृतम् 'अशैवोयं दुराचारः स्थापनीयो न सर्वथा । अशैवशिक्षा कर्तव्या देवेश त्रिपुरान्तक । अशैवः अविदितश्रेयोमार्गः दुराचारः अप्राप्तकर्मकर्ता अयं विशेषणद्वयसंपन्नो ब्रह्मा । त्रिपुरान्तकेति प्रभोर्मोऽवश्यं कर्मोक्तम् । तस्य च फलं । नो चेदधर्मवृद्धिस्तु भविष्यति न संशयः । अधर्मवृद्ध्या देवानां दुःखवृद्धिर्भविष्यति । अधर्मवृद्धिः श्रेयोविघातवृद्धिः । प्रभूणामग्रे वक्तुमपि धेत्ति विष्णुः । 'इत्युक्त्वा प्रणतो विष्णुः स ऋषिः ससुरस्तदा । प्रसीदेश प्रसीदेश प्रसीदेति वदन्मुहुः ॥' प्राप्तं प्रसङ्गं । 'तदो-
 प्ररूपादनघान्मत्तः श्रीकालभैरवः । आविरासीत्तदा लोकान्भी-
 पयन्निसिलानपि ।' तदा सदोदासीनस्यापि प्रभोर्मम न्यायतो दण्डदानप्रमङ्गात्कोपे समुत्पन्ने सति । अनघात् अनुलङ्घितन्या-
 यात् । तदावतारसमय एव । एक उग्ररूपादित्यनेन द्वितीयो भीष-
 यन्नित्यनेनान्वितस्तदाशब्दस्तत्रैकं तदाशब्दं मध्याह्न इति केचि-
 द्ब्रथाकुर्वन्ति तच्चिन्त्यम् । मध्याह्नस्यानुपस्थितेः सर्वनामत्वेऽपि तच्छ-
 ब्दस्य । व्यर्थ एष प्रयासो महातां यो हि मध्याह्नावतारामहः ।
 कथमप्यङ्गीकृतेऽपि मध्याह्ने प्रदोषे स्थापनोत्तरं पूजाया वक्ष्यमाण-
 त्वान्न मनोरथसिद्धिः । नन्ववतारलिङ्गेन रामकृष्णादिवत्तत्काल-
 पूजानुमीयत इति चेच्छ्रुतत्वात्प्रदोषपूजया बाध्यत । यथाहुः
 'श्रुतिलिङ्गप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्वैत्यमर्थविप्रकर्षादि'ति ।
 अतएव तैरेव भट्टे रात्रिप्रतत्त्वमङ्गीकृतं कर्मत्रयात्मकत्वाद्भूतस्येति ।
 नस्तुतस्तु नक्तंदिवात्मकं व्रतम् । दिवापि किञ्चिद्वात्रावपि किञ्चि-
 र्कर्म । तस्य भीषणहेतव उक्ता न्याप्यायं सप्तपातालानित्यादि-
 भिरष्टमिः श्लोकैस्तदा 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
 भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम' इति श्रुतिसमन्वयो

दर्शितो दृष्टश्च । ततः स भैरवो लोकान्भीषयन्निसिलानपि । प्रणम्य
 मामुवाचेदं वचनं विनयान्वितः । यो हि न लोकभीषणः स
 न प्रभोर्दण्ड इति भावः । विनयान्वितो दत्ताधिकारस्मरणात् ।
 लब्धेऽप्यधिकारे महान्तो नाविनीता भवन्तीति तात्पर्यम् । शंभो
 किं करवाण्यद्येत्यादिश्लोकचतुष्टयोपपादितं वचनमुपसंजहार ।
 मयोप्रतरूपेण तूष्णीं स्थातुं न शक्यते । देवोत्तम महादेव हरा-
 ज्ञापय मां बिभो । प्रभुणोद्यतो दण्डस्तूष्णीं न स्थापनीय इति
 भावः । एवमुक्तो भैरवेण प्रणतश्च मुहुर्मुहुः । तदा ब्रह्मशिरश्छेदं
 कुरुष्वेत्युक्तवानहम् । तदान्याये दण्डे च समुद्यते सति । 'तदा तस्य
 शिरश्छिन्नं प्रथमं तु शिरस्तदा । जगाम नागनिलयं प्रलपन् सत्वरं
 शिवे ॥' प्रलपन् अहो विघ्नसन्तोषफलमित्याम्नेडन् । तत्र च नागा-
 धिपः शेषः परिचितं छिन्नं ब्रह्मशिरोऽवलोक्य बहुस्तस्यापराधान्तसं-
 भान्याकाले प्रलयं निश्चित्याह मनसि । 'समयः प्रलयस्यास्तु मास्तु
 वायं तथाप्यहम् । फाशीं प्रति गमिष्यामि यत्र प्रलयभीर्न मे ॥'
 यत्र श्रीविश्वेश्वरोऽजरामरविद्यामध्यापयति अतएव त्रिकण्टकविरा-
 जितेत्युच्यते । त्रिकण्टकः प्रणवः । प्राप्य च तां परविद्याप्रचा-
 रिणीमात्मानं कृतकृत्यं मन्वानः फणिराद् । 'ततः सरन्नपुष्पाद्यैर्वि-
 श्वेशं मां सनातनम् । संपूज्य नित्ययात्रादि सर्वं कर्म चकार सः ॥'
 सनातनमखण्डगुरुं । सर्वं शास्त्रविहितम् । रत्नानि स्वधनं दक्षि-
 णायै । स च चिरतरमत्सेवया श्रीकाशीवासस्वरूपमर्मज्ञः ।
 यात्राया नित्यत्वविशेषणात् यथोपलब्धोपनयनानां सध्या नित्या
 तथा लब्धकाशेः पुण्यराशेः काचियात्रा नित्या । यथोपनयं
 संरक्ष्यते तथा तथा यात्रया काशीलाभः । ततस्तदिनप्राप्तं कर्म
 चकार । 'आदिभैरवमभ्यर्च्य धूपदीपादिमिस्ततः । कृत्तिरासेश्वरं
 द्रुपुं पुण्यपाणिरुपाययौ ॥' सधंस्तरकत्पात्पूर्वं तेन भैरवेण कृत्तिरा-
 सेश्वरेण च चारितार्थ्य वार्षिकप्रायश्चित्तस्य सांप्रतिकावतारानन्त-

रमेपा तृतीयपूजोपस्थापिता । 'श्रीकालभैरवं दृष्ट्वा भीमरूपं भयानकम् । चक्रम्पे मूर्च्छितः शेषः पपात पृथिवीतले ।' 'महद्भयवज्रमुद्यत'मिति श्रुतेस्तदा जागृतेः । एतस्योद्यतदण्डस्याग्रे क उत्थातुमर्हतीति मत्वेत्स्थापिता अभयहस्तेन देवाः सप्तर्षयः सफणयस्ते च तं समुद्यत प्रभोर्दण्डमनुकूलीकर्तुं बहुभिः स्तोत्रैः सामर्थ्यप्रदर्शनेन शमयामासुः । प्रशमिते च तस्मिन् स्तोत्रतात्पर्यमुपसंजहुः । 'द्रष्टुं न शक्यते घोरं तवेदं रूपमीदृशम् । सौम्यरूपं बहस्वेश प्रसीद कुरुणाफरे'ति । कृतकार्यस्य प्रभोर्दण्डस्य सदापि घोररूपत्वे प्रजास्थितिरेव दुर्घटेति शम एव न्यायः सवेति भावः ।

न्यायमनुसृत्य प्रशमिते तस्मिन् स्वमनोरथसिद्धिं प्रदर्शयति स्म विष्णुर्न्यायप्राप्ताम् । 'दुष्टस्यैवं मता शिक्षा शिवद्रोहाय तस्य तु । शिक्षेयमेव सर्वेश अशैवानां दुरात्मनाम् ॥' अशैवानां गुरुसंप्रदायविच्छेदिनाम् । नाशिवो गुरुर्भवति इति न्यायमुक्त्वा । 'उत्सा होद्य महानासीन्मम श्रीकालभैरवः । दुरात्माऽयं शिवद्रोही निहतोऽयं यतस्तवया ॥' अतएवार्जुनं प्रति श्वेतवाराहकल्पे 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं

१ कोऽयं न्याय इति नावगम्यते । सिद्धान्ते ब्रह्मविष्णुशिवानां भेदस्य वारस्य चाश्रुतेस्त्वारतम्यकृते क्रियमाणप्रयास एवान्याय । पामरप्रकृतिसिद्धेऽपि भेदे तारतम्ये वा ज्येष्ठस्य द्विरण्वगर्भस्थानीयस्य पितामहस्य ब्रह्मणोऽवराभ्यां विष्णुशिवान्यां क्रियमाणोऽपराध एवान्याय । । इदानीमन्यतम शिव । आदित्यानामन्यतमो विष्णुरित्यवरत्नमनयो स्पष्टमेव । अवैदिकशैववैष्णवप्रदाययोरिव ब्राह्मेन्द्रसंप्रदाययोरपि नास्ति सद्भाव इत्यनयो पदे पदेऽभ्यस्यतेऽपमानो निजपूजाप्रचाराय सिद्धान्ततत्त्वराम्या संप्रदायावेशवालिशाभ्यां शैववैष्णवाभ्यामिति ॥ न्याय । निर्दिष्टविधिना विधिहरिहरा अपि तत्तत्त्वर्भपरमेश्वरा इतरतिरस्कारमन्तरैवाराध्या इति सिद्धान्त आपरमार्पावगो धमिति संप्रदाय ।

सृजाम्यहम् ।' इति प्रतिज्ञास्यामि । 'यदा मम महेशेन विष्णुत्वं दत्त-
मादरात् । तदापि भैरव श्रीमन्संतोषो नेदृशोऽभवत् ॥' सतोपमूलं
शासनफलमाह 'अशैवे निहते दुष्टे धर्मोऽपि स्थिरतां गतः । अन्यथा
धर्मलेशस्याप्यवस्थानं तु दुर्लभम् ॥' एतदेव महतामाविर्भावफलं
मम संमतम् । 'परिघ्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे' । युगेयुगे धर्माधर्मयोः कल-
हेकलहे । भाविकलं विचार्य शिक्षणीय इति मतमाह ॥ 'परंतु
भैरव श्रीमन् शिक्षास्य हितकारिणी । जाता मरणमात्रेण मुक्ति-
रत्र भविष्यति ॥' काशी मम संमता मरणमात्रेण मोक्षे प्रतिबन्धं
धारयति साधनसंपत्तिं संपादयतीति । काश्या अन्यत्र देहान्त-
दण्डः सफलश्चात्र त्वनुग्रहाय कल्पते । 'ततोऽस्य मरणं येन न
भविष्यति भैरव । यथा शिरांसि ग्रीवासु योजयामि त्वदाज्ञया ॥'
इति चतुर्षु योजितेषु । 'एकं गतं शिरोऽस्यैव पातालं प्रति सत्वरम् ।
दुःखमेवमशैवानां भावी त्याख्यापनाय तत् ।' युक्ततरमेतत् । 'तेनो-
नशिरसा ब्रह्मा दुःखितस्तिष्ठतु प्रभो । मरणे त्वस्य दुःखानि नेदृ-
शानीति मन्महे ॥ स्मरन्स्वकृतकर्माणि दुःखहेतूनयं विधिः ।
तिष्ठत्वाकल्पमत्यन्तं दुःखितः प्रलपन्सदा ॥' ईदृशमनोरथस्य
फलम् । 'अपराधिनमालोक्य नृपाश्च क्रूरशासनाः । कुर्वन्ति हस्त-
पादान्यतरं लूनं दुरासदाः ।' कुर्वन्तीति विधौ लेद् कुर्वन्त्वित्यर्थः ।
'एनमालोक्य शिरसा हीनमन्ये नराः सुराः । शिवद्रोहं दुःस्पृहेतुं न
करिष्यन्ति सर्वथा ।' एनं शठम् । शिवद्रोहं परश्रेयोविघातमित्ये-
वार्थः प्रकरणात् । एवं दण्डं योजयितुर्मम फलम् । 'ब्रह्मणोपीदृशं
दुःखं शिवद्रोहरतात्मनः । किमुतास्माकमित्यन्ये भीताः स्थास्यन्ति
भैरव ।' दण्डेन सहैव शास्त्रप्रवृत्तेः काश्यामन्यत्र वा गुरुनिकट
इति भावः । इत्थं दण्डविधिं प्रणीय प्राप्तमाह । 'प्राणैः संयोजया-
श्वेनं सत्वरं दुःखितोऽस्त्वयम् । दुःखं प्राणवियुक्तस्य कथं भवति

भैरव ॥' आशु सत्त्वरमिति शब्दाभ्यां तारकोपदेशात्प्रागिति गम्यते ।
प्राणिः संयोजयेत्युक्त्या मृत इत्यपि च गम्यते ।

ननु मुमूर्षोरेव यत्रोपदेशः श्रूयते किमु मृतस्य प्राणसंयोजनेनाऽस्य विदिततत्त्वस्य जीवन्मुक्तिरेवावशिष्यत इति चेन्न ।
अधिकारिण एव भुमुक्षोर्मुमूर्षोरुपदेशोऽन्यस्य तु दण्डपाणिकृतचरमभूषानंतरमिति व्यवस्थायां सत्यामेव नाद्यापि चरमभूषाप्रविष्टो नाप्युपदिष्ट इति भावः । एवं प्रासंगिकं संभाष्य ।
'किंचास्य कृष्णरूपस्य वधार्थं रूपमीदृशं ॥ किमर्थं धृतमीशानकल्पक्षयकरं परं ॥' अस्यास्माकं श्रेयोविचाररूपस्य । किमर्थमस्मदनुग्रहार्थमिति काकुः । महाकल्पस्येत्यादिना घोरतरत्वं प्रतिपाद्य । 'प्रसङ्गेनापि देवेश तव रूपं सनातनम् । दृष्टमद्य कृतार्थोऽस्मि कैतद्रूपस्य दर्शनम् ॥' प्रसङ्गेन मूर्त्तस्य ब्रह्मणः । सनातनं प्रभोः सनातनत्वे दण्डोऽपि सनातनः । कृतार्थः परिहृतविघ्नः । 'आद्यं तु दृष्टमेतन्नो रूपं भैरव सर्वथा । इदं किंचिदपि द्रष्टुं न शक्यं सत्यमुच्यते । आद्यं अस्मात्कालात्पूर्वसिद्धं कृत्तिवासेश्वरेण सह पूजितम् । इत्युक्त्वा प्रणिपत्य सौम्यरूपे श्रीभैरवं नियोज्य तदाशिपं संपाद्य यदेदृशः प्रसंगस्तदाहं स्वतन्त्र इत्याशां शिरसि कृत्वा तुष्टेन विष्णुना शिरसि संयोजितानि भैरवेण प्राणस्तदा स विघ्नसंतोषी ब्रह्मा लज्जयान्यत्र जगामेति श्लोकपञ्चकं व्याख्यातम् । प्रायो महतां निकटे प्रकटितगुणः शठो लज्जते । 'ततो वयुः सुखा वाताः पुष्पवृष्टिर्बभूव च । प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा बभूवुर्धूसराः पुरा ॥' ततः विन्नोत्सारणानन्तरं पुष्पवृष्टिरेषा दिव्या पूजा । एवमादिसर्वतः शान्तिं दृष्ट्वा शेषोऽपि निर्भयः स्वस्थानं ययौ । दिव्यपूजायाः पुष्पवृष्टेर्दिगादिशान्तेश्च कालमाह । 'एतस्मिन्नन्तरे देवाः सूर्योऽप्यस्तंगतः शिवे । ततः संच्यादिकं कृत्वा शिवपूजापरा वभुः ॥' यथा शेषः पातालं तथा सूर्योऽस्मिन्नपिशब्दार्थः । शिव-

पूजापराः कृत्तिवासेश्वरस्य शेषपूजापरा उत्तरपूजापरा वा । ततः काशीपालनार्थं भैरवः स्थापितो मया । कृत्तिवासेश्वरस्यैव दक्षिणां दिशि सादरम् ॥' ततस्तेषु पूजाव्यग्रेषु सत्सु सप्तम्यर्थे तसिः । दक्षिणां दक्षिणस्याम् । 'ततः सायं विष्णुमुख्याः कृत्वा पूजां मम प्रिये । भैरवाभ्यर्चनाार्थाय जग्मुर्भैरवसंनिधौ ॥' ततः स्थापनोत्तरं मम कृत्तिवासेश्वरस्य । जग्मुः कृत्तिवामेश्वरालयात् । सायं ग्रहोपसमये । 'ततस्ते भैरवं देवमुपचारैश्च षोडशैः । संपूज्यार्घ्यप्रदानानि चक्रुर्भक्तिसमन्विताः ॥' कृत्तिवासेश्वरपूजोत्तरमर्घ्यदानात्प्राक् विघ्नमाचरितमिति गम्यते । अतएव । उपोषणस्याङ्गभूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् । तथा जागरणं रात्रौ पूजा यमचतुष्टये । भैरवपूजाया आकस्मिकत्वात्कृत्तिवासेश्वरपूजाया व्युच्छिन्नत्वादव्युच्छिन्नस्योपोषणस्याङ्गमिति पर्यवसितं पारिशेष्यात् । अनेनैव न्यायेन । तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये । एतद्वयमपि पतितमर्घ्यमार्गे । अतएव । 'भैरवायोग्ररूपाय यस्त्वर्घ्यं न ग्रयच्छति । तस्योपवासजनितं न फलं जागरार्जितम् ॥' उपोषणस्याङ्गविकलत्वात् । अतएवास्यार्घ्यस्यैतद्रूपम् । 'पात्रे पुष्पाणि सजलान्यादायार्घ्यमनुत्तमम् । जपन्तो ददुरर्घ्याणि भैरवायाऽमितात्मने ॥' अनुत्तममेतादृशसमयस्य पुनरनुपलम्भात् । जपन्तः पठन्तः । अमितात्मने यो ह्यमितः कृत्तिवासस्तदात्मने तस्यैव भैरवरूपेण परिणतत्वान्मायया । एतदन्तापि कृत्तिवासेश्वरपूजा तत्कालसमुचितोर्घ्यमङ्गः न तु कृतः श्लोकः । 'भैरवार्घ्यं गृहाणेश भीमरूपाव्ययानघ । अनेनार्घ्यप्रदानेन तुष्टो भव शिवप्रिय ॥' औचित्यप्रदर्शनं मन्त्रार्थः । दीनैः किं देयं समर्थेभ्य इत्यभिप्रायः । 'सहस्राक्षिशिरोवाहो सहस्रचरणाजर । गृहाणार्घ्यं भैरवेदं सपुष्पं परमेश्वर ॥' तात्कालिकस्वरूपनिर्देशो मन्त्रार्थः । 'पुष्पाञ्जलिं गृहाणेश वरदो भव भैरव । पुनर्घ्यं गृहाणेदं सपुष्पं यातनापह ॥' मध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा तृती-

याध्यप्रदानं कर्तव्यमस्मिन्कर्मणीति मन्त्रार्थः । अनेनैवाध्यप्रदानम् ।
 त्रयाणां मन्त्राणां विष्णवादय रूपयः । ततःप्रभृति कृत्तिवासे-
 श्वरलिङ्गा मन्त्रा लुप्ताः । 'इति कृत्वाध्यदानानि शिवविष्णुपुरोगमाः ।
 चक्रुर्जागरणं रूप शंसन्तो भैरवस्य ते ॥' संनिहितत्वात् । सदा
 कथं तदुच्यते । 'भैरवस्य तु कर्तव्या पूजा यामचतुष्टये । कार्यं
 शिवकथालापैर्निशि जागरण सदा ॥' शिवकथालापैस्तद्वाधे माना-
 भावात् । अस्य प्रायश्चित्तव्रतरूपस्य फलं । 'जागरं चोपवासं च
 ब्रूत्वा कालाष्टमीदिने । प्रयसः पापनिर्मुक्तः शैवो भवति शोभने ॥'
 चकारौ पूजाध्यदानयोः समुच्चयार्थं । शैवो भवति विघ्ननिवृत्तेः ।
 तथैवाकरणे । 'यो देवि भैरवाष्टम्यामुपवासं प्रयत्नतः । न करिष्यति
 मोहेन स यात्येव हि यातनाम् ॥' प्रयत्नतः नाहं भैरवोपासना
 जाने इति । व्रतरूप प्रायश्चित्तमुपसंहरति । 'तस्मात्तानां भैरवस्य
 कर्तव्या सततं बुधैः । यातनाभोरुभिर्मर्त्यैर्मुनिभिश्चपरिषिद्धि । सततं
 प्रतिवर्षम् । काशीवासविधेरनादित्वात्तत्र प्रभादे सिद्धिर्वाप्त्याद्य-
 नादिसिद्धत्वादादिभैरवकृत्तिवासेश्वरपूजया संपादनीयेऽपि तस्मि-
 न्नविधिरयं प्रासङ्गिको नासत्यसोमपातविविधव्यवनमहर्षिप्र-
 सङ्गे । श्रीकालभैरवप्रान्त इत्यादिश्लोका इतिकर्तव्यताबोधका-
 स्ततः सायं विष्णुमुख्या इति वचनेनैकवाक्यतापन्नास्तस्मादेपो-
 ङ्गविधिः कृत्तिवासेश्वरपूजायाः । तद्विधिस्त्वनुमीयते नित्यकर्मो-
 त्तरं तत्र प्रवृत्तिलिङ्गात्तत्र तत्र । एवमुपलब्धेऽपि पूजाकाले नाव-
 तारकाले उपलब्धो मध्याह्ने सस्थिते रवावित्यस्य गमनान्वयात्त-
 दानीततस्तदाशब्दानां प्राकरणिककालनिरूपकाणामुपक्षीणत्वा-
 त्पुनर्मध्याह्नप्रहणे मानाभावात्प्रयोजनाभावाच्च पूजाविधेः प्रदो-
 पादियामचतुष्टयेन चरितार्थत्वादानुमानिककालग्रहणमप्रयोजकम् ।
 यत्तु निर्णयसिद्धौ तदोग्ररूपादनघादिति श्लोकमवलम्ब्य मध्याह्ने
 भैरवोत्पत्तिश्रवणादित्युक्तं । साच रात्रिव्यापिनी सती प्रदोषव्या-

पिनी ग्राह्येति वक्तुः खण्डनाय मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति मनसि
 निधाय तदुपष्टम्भाय नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते
 रवावित्युपन्यस्तं तच्चिन्त्यम् । तस्य कृत्तिवासेश्वरपूजाकालनिर्ण-
 यपरत्वात् । परन्तु मध्याह्नव्यापिनी लब्धा चेशुक्ता कृत्ति-
 वासेश्वरपूजाया अप्यष्टमीनिमित्तत्वात् । मध्याह्ने पूजाप्रवृत्ति-
 लिङ्गात्तथाविधिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । कृत्तिवासेश्वरपू-
 जनं प्रायश्चित्तं रात्रौ यामचतुष्टयपूजान्तम् । रात्रौ याम-
 चतुष्टयपूजा भैरवे विधेया तथैव विधिवचनात् । न चेयं
 कृत्तिवासादन्यस्य पूजा प्राक्सिद्धाया एतस्या भैरवे प्रतिपत्तिस्ता-
 दात्म्यात् । अत्रेयं चिन्ता त्रिविधलिङ्गदर्शनात् । किमियमष्टमी
 मध्याह्नव्यापिन्युत संध्याव्यापिन्यय रात्रिव्यापिनी ग्राह्येति ।
 मध्याह्ने कृत्तिवासेश्वरं जग्मुः सायाह्ने भैरवं जग्मुः पूजायै पूजा
 यामचतुष्टय इति त्रीणि लिङ्गान्यष्टमीमूलानि तत्र का निर्णेतव्येति ।
 कासहेतोपक्रममुपसंहारं चेति । उपक्रमस्तु कार्तिकस्यासिताष्टम्यां
 मध्याह्ने कृत्तिवासेश्वरं जग्मुरिति उपसंहारश्च तस्यामेवाष्टम्यां
 प्रदोषे पूजायै भैरवं जग्मुरिति जागराद्यपि तत्रैव । मध्याह्नादि
 जागरान्तं कालं या सहेत साष्टमी निर्णेतव्या ।

ननु प्रतिवर्षमेतादृशी व्याप्तिर्दुर्लभेति चेदुपक्रमोपसंहारो य-
 लीयानिति न्यायेन प्रदोषव्यापिनी सहेत किञ्चित् । पूजोपसंहा-
 रस्यापि बलवत्त्वाद्यामचतुष्टयपूजाजागरणानुकृत्यात् । मध्याह्न-
 मात्रव्याप्ता तु न सहेत किञ्चिद्भारं दुर्बलाश्रयत्वात् । यत्र मध्याह्ने
 संपूजितः कृत्तिवासास्तस्य नामापि न श्रूयतेऽष्टम्या सह । आसी-
 त्पूर्वं कृत्तिवासोऽष्टमीति तत्राष्टमीपरिशिष्टा बलवता श्रीभैरवेण
 संहृष्टा ततःप्रवृत्ति भैरवाष्टमीति नामान्तरमापन्ना निर्णेतव्या
 यथाप्रदोषसमयमारभ्य भैरवपूजा जागरानुकूला । मध्याह्नमात्रव्या-
 पिन्यपि शास्त्रार्थस्त्वभूत्पूर्वं भैरवावतारात्प्राक् । तस्मान्मध्याह्न-

वृत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मादियं मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति लेखश्चिन्त्यः ।
तथोभयदिने प्रदोषव्याप्तौ तदेकदेशस्पर्शे वा परैवेत्यपि माना-
भावान् । इतरत्सर्वं व्याख्यातप्रायमिति दिक् । प्राप्ते चान्न संशये
शिवरहस्ये सप्तमाशे पर्यालोचनीय एकादशोऽध्यायः ।

इदमत्र रहस्यम्—मुमुक्षुभिरेवात्र वासो विधेयः प्रायश्चित्तलि-
ङ्गात् । मुक्तानामनुज्ञोदरभरीणां न निषेधो यातनान्ते मोक्षलिङ्गात्
कथमपि मुक्तिरेव फलं मुमुक्षूणां तीव्रसंवेगानां तीव्रं फलमितरेषां
कालदैर्घ्यं । यथा यतीनां तीव्रमितरेषामधीतविद्यानामपि विलम्बः
फले । फलं तु मुक्तिरेव तदेकफलत्वाद्विद्यायाः सा च लभ्यते
गुरुकुलवासेन स च गुरुमातृवदङ्गीकरोति पोषयति च
हृद्यया विद्यया यथा स्तन्येन माता सा च पुष्टिस्तुष्टिसहिता नैश्चि-
त्यरूपमोक्षसुरान्ता स एव गुरुः परमेश्वरः सैव माता पर-
मेश्वरी फलयाधार्यान् । अतएव धृतिराह 'मातृमान्पितृमानाचार्य-
वान् पुरुषो वेदे'ति श्रीः ।

श्रीभैरवगृहाणेमा सेवा काचित्कृतां मया ।

त्वमेव बलमस्माकं भिक्षूणां भिक्षुनायकः ॥ १ ॥

शाके श्रीशालिवाहस्य मुनिचन्द्राष्टभूमिते ।

काशिकाया भैरवस्य प्रीतये निर्णयः कृतः ॥ २ ॥

विश्वेश्वरो येन दृष्टः स न पश्यति संसृतिम् ।

श्रीकाशिका येन लब्धा लब्धव्यं नावशिष्यते ॥ ३ ॥

इति श्रीवैद्यव्यासनिवासि श्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपूज्यपादपादपङ्कजरेणु-
ना कृष्णानन्दसरस्वतीभिक्षुणा विरचितो गुरुकुलवासनिर्णयमूलो भैरवा-
ष्टमीनिर्णय समूल सफलश्च समाप्तः ।

१ भैरवाष्टमीति समाख्ययाऽष्टम्युपहितमध्याह्नस्य ध्रुतत्वात् तादृशमध्याह्ने कृ-
त्तिवाससो भगवत पूजासमनन्तरमेव प्रदोषसमयेऽधुतावश्यकाष्टमीसंविधाने
भैरवपूजाया विधानादष्टम्युपहितमध्याह्नवदिनप्रदोषस्यैव भैरवपूजाप्रयोजकत्वे
वृत्तिवास पूजासमनन्तरस्य लिङ्गाच्च मध्याह्नव्यापिन्या एवाष्टम्या निर्णयं युक्त-
मुत्पश्याम । अष्टम्युपहितप्रदोषवदिनमध्यतस्य कृतिकास पूजाप्रयोजकत्वे
स्वामिपादसम्मतं मध्याह्नप्रत्यासन्नाया अष्टम्या प्रदोषोपाधित्वे चानुकूलन-
र्वाभाव स्पष्ट एव.

एकादशीविवेकः ॥ १६ ॥

श्रीलक्ष्मीरमणं नत्वा लक्ष्मीरमणतुष्टये ।

फरोमि स्वीयबोधाय चैकादश्या विवेचनम् ॥ १ ॥

‘उदयात्प्राक् चतसस्तु घटिका अरुणोदय’ इति स्कन्दनारदाभ्यामुक्ते अरुणोदये दशमीगन्धशून्यैकादशी शुद्धा उपोष्या । अरुणोदयमारभ्य दशमीयुता विद्धा त्याज्या । ‘अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषण’ मिति भविष्यपुराणवचनात् । ‘उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन’ इति काण्ववचनात् । ‘दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय त्वि’ति स्मृत्यन्तरवचनात् । अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जये’दिति कौत्सवचनात् । ‘दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रापत्यविनाशश्च परेत्य नरकं व्रजेदि’ति नारदवचनात् । ‘दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशीफलं तस्य न स्याद्वादशवार्षिकमि’ति ब्रह्मवैवर्तात् । ‘दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते’इति विष्णुरहस्याच्च । अयं च विद्वानिषेधः शुद्धायाः संभवे, असंभवे तु विद्धेव सर्वरूपोप्या । ‘एकादशी काचित् भवेत् दशम्या दूषिता तिथिः । पृथ्विपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदे’ति विष्णुरहस्यान् । ‘एकस्मिन् सावने त्वहि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलमि’ति वसिष्ठेन क्षयदिनस्यास्तीव पुण्यजनकत्वबोधनात् । ‘एकादशी दिशा युक्ता वर्धमाने विवर्जयेन् । क्षयमार्गे स्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामि’ति भविष्यपुराणात् । ‘एकादशी दिशा विद्धा परतोर्नन्ववर्धते । यतिमिर्गृहिमिथ्यैव सौवोपोप्या क्षये

तिथिरिति हेमाद्रिधृतपञ्चपुराणवचनात् । 'अविद्वानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्तैः पञ्चमिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशीतिथिः । तदर्धविद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्वविद्धा न कर्तव्या पञ्चैकादश्यथाष्टमी । एकादशी तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति ऋष्यशृङ्गवचनात् । 'एकादशी कृतीया च पक्षी चैव त्रयोदशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेहनीति वसिष्ठवचनात् । 'एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽप्रवीदि'ति ऋष्यशृङ्गवचनात् । 'दिनक्षयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता । सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेन्नयोदशी'ति पञ्चपुराणवचनात् द्वादश्यां यदि त्रयोदशीत्यर्थः । 'द्विष्टुगैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्पर' इति वैष्णवस्य क्षयगतैकादश्याः प्राशस्त्यबोधककूर्मपुराणवचनाच्च । 'प्रतिपत्त्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता' इति स्कन्दपुराणवचनात् । 'उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृही'ति मारुटपुराणवचनात् । आदित्योदयवेलायाः प्राग्मुहूर्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकल्पिते'ति भविष्यपुराणवचनाच्चावगतसंपूर्णत्वविशिष्टा एकादशी यदा वर्धते तदा 'विष्णुप्रीणनतत्परैः । उपवासद्वयं कार्यमिति बृहद्वसिष्ठमतम् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति बृहद्वसिष्ठवचनात् । यदा ॥ अहोरात्रव्यापिनी पूर्णा अरुणोदये दशमीविद्धा शुद्धा वा एकादश्येव वर्धते तदा पूर्वा गृहस्थैः कार्या । 'निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरेकादशी सदा । प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमे'ति हेमाद्रिधृतस्कन्दपुराणवचनेन सकामगृहस्थस्य पारणे द्वादश्यावश्यकत्वप्रतीतिः वक्ष्यमाणव-

चनकदम्बाश्च । उत्तरा यत्यादिभिः कार्या । 'प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव सा । पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिमिश्रोत्तरा विभो' इति स्कन्दपुराणवचनात् । 'एकादशी विवृद्धा चेत् शुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्ब्रह्मी'ति प्रचेतोवचनात् । 'पुनः प्रभात-समये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यत्तेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चे'दिति गृहस्थस्य पूर्वसूचकात् गारुडपुराणवचनात् । 'त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चे'ति स्कन्दपुराणवचनात् । 'त्रयोदश्यां यदा नष्टा द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथि'रिति हारीतवचनात् । 'पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथि'रिति ऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापात-कनाशिनी'ति बृहद्वसिष्ठवचनाश्च । पूर्वोक्तगारुडस्कन्दपुराणादिवचनैः 'विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् । अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदी'त्यनेन गृहस्थस्य एकादशीमात्र-शृद्धौ विद्धाया अप्येकादश्या अविद्धात्वबोधकेन एकादशीद्वाद-श्योर्षृद्धौ अविद्धाया अप्येकादश्याः सर्वेषां विद्धात्वबोधकेन पाञ्चवचनेनापि गृहस्थवैष्णवस्य शैवादिगृहस्थवत् विद्धा पूर्वैकादशी प्राप्ता 'दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रत'मित्यनेन गारुडपुराणवचनेन निषिध्यते अतस्तेनो-त्तरेव कार्या । गारुडवचनस्योक्तरीत्या चारिताध्यानङ्गीकारे अरु-णोदयदशमीविद्धैकादश्यामविशेषेणोपवासनिषेधकैः पूर्वोक्तानेक-वचनैः 'परमापदमाप्नो ह्ये वा ससुखस्थितः । नैकादशी त्यजेद्वस्तु-यस्य दीक्षासि वैष्णवी । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादवि-

प्लुतः । विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते' इति स्कन्दपुराणोक्तलक्षणस्य वैष्णवस्यापि उपवासनिषेधसिद्धौ वैयर्थ्यं वैष्णवेन नैवोपोष्यं तदितरैः सर्वैरुपोष्यमित्यर्थस्वीकारे उभयवृद्धौ एकादशीमात्रवृद्धौ वा विद्वैकादश्याः सर्वैरुपोष्यत्वापत्त्या विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं वा स्पष्टमेवेति बोध्यम् । यदा तु एकादशी द्वादशी च वर्धते तदा सर्वैरुत्तरा कार्या । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदी'ति शृगुवचनात् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदी'ति नारदवचनात् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदी'ति गारुडवचनात् । एकादशी विष्णुना चेद्द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति वाराहपुराणवचनात् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोपि परां कुर्यात्पूर्वा नोपवसेत्तदा । पूर्णायेकादशी त्याज्या वर्धते द्वितयं यदी'ति स्मृत्यन्तरवचनाच्च । 'एकादशी विष्णुना चेद्द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति वाराहपुराणवचने । 'एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं सप्तुपोषयेदिति उभयवृद्धिप्रतिपादकस्मृत्यन्तरवचने । 'संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति नारदवचने । 'एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता । तुल्यं ऋतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति विष्णुरहस्यवचने च यथा एकादश्याः कलादियुक्तायां द्वादश्यां केवलद्वादशीशब्दः प्रयुक्तः तथैव 'आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुमिः । पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र ऋतुशतं पुण्यं त्रयो-

दश्यां तु पारणमि'ति गारुडपुराणवचने । 'एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपये-
दि'ति स्कन्दपुराणवचने । 'एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते' इति तिथिवृद्धि-
प्राशस्त्यप्रतिपादककालिकापुराणवचने । 'पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्धते । तत्रोपोष्या तु भद्रा स्यात्तिथिवृद्धिः प्रशस्य-
ते'इति गारुडपुराणवचने एतादृशान्यवचनेषु च द्वादशीशब्दः स्वल्पैकादशीयुक्तद्वादशीवाचकः नतु केवलद्वादशीवाचकः । 'आदि-
त्योदयवेलाया आरभ्य० संपूर्णा० पूर्णा० तिथिवृद्धिः प्रशस्यत'
इत्यादिष्वचनस्य पदैरुक्तार्थस्य संभवात् 'न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमि'ति नार-
दवचनानुसारात् । 'शुद्धा यदा समाहीना समा क्षीणाधिकोत्तरा । एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपी'ति स्कन्दपुराणवचनात् । एका-
दशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरु-
द्दालकोऽग्रवीदि'ति ऋष्यशृङ्गवचनेन परत एकादश्यभावे विद्धाया अप्यङ्गीकाराच्च । एकादशीक्षये विद्धैकादश्युपवासविधायकादस्मा-
देव ऋष्यशृङ्गवचनात् । 'एकादशीं दिशा युक्तां वर्धमाने विवर्जयेत् । क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुता'मिति भविष्यत्पुराणव-
चनात् । 'एकादशी भवेत्काचिदशम्या दृषिता तिथिः । वृद्धिपक्षे भवेदोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदे'ति विष्णुरहस्यवचनादपि 'एका-
दशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गति'मिति व्यासवचनस्यापि एकादशी यदा लुप्ता छिन्ना सण्डिता दिनद्वयेपि पूर्णा न भवति पूर्वदिने उदये दशम्याः सत्त्वात् उत्तरदिने उदये एकादश्याः स्वल्पत्वाच्च तदा स्वल्पै-
कादशीयुक्ता द्वादशी उपोष्या नतु पूर्वा । अलुप्तेति छित्त्वा वा ईदृशार्थस्य स्वीकाराच्च । किंच महाशिवरात्र्याः आश्विनशुक्ल-

प्रतिपदश्चामाविद्धाया राष्ट्रमङ्गमहापातकादिजनकत्वेनातिनिषिद्ध-
त्वेऽपि अविद्धाया असंभवे अमाविद्धैव यथा स्वीक्रियते न तिथ्यन्तरं
तथैव एकादश्या दशमीविद्धाया अतिनिषिद्धत्वेऽपि शुद्धाया असंभवे
अविशेषणे विद्धाग्रहणप्रतिपादकपूर्वोक्तवचनैर्दशमीविद्धाया एव
ग्रहणौचित्यात् 'सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः । प्रातर्भ-
वतु मा घाभूत् यतो नित्यमुपोपणम्' इति ऋष्यशृङ्गवचनेनापि खण्ड-
ित्यौ सर्वत्र क्षयवृद्ध्यादौ द्वादशीयुता एकादशी ग्राह्या नतु केवल-
द्वादशीत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । शुद्धैकादशीसंभवसंदेहे विद्वैकाश्रयुप-
चासापेक्षया शुद्धद्वादश्युपवास एव वरः । 'उपोष्या द्वादशी शुद्धा
द्वादश्यामेव पारणम् । निर्गतायां त्रयोदश्यां कला वा द्विकलापि वा ।
द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि । तामुपोष्य महीपाल
न गर्भे विशते नरः' इति हेमाद्रिभृतभविष्यवचनात् । विवाद्येषु
तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोपणम् । पारणं हि त्रयोदश्यामाज्ञेयं
मामकी मुने' इति भार्कण्डेयेषु प्रच्युन्नसंवादाच्चेत्यलम् । तथाच
शुद्धा वा एकादश्येव गृहस्थयत्यादिभिः यथाशास्त्रमुपोष्या नतु
एकादशीक्षयादौ केवलद्वादशीति सिद्धम् । पक्षपातं परित्यज्य
विचार्य कृतयुद्धिभिः । एकादश्या विवेकेन श्रीलक्ष्मीरमणो विभुः ।
प्रीयतां सर्वलोकस्य शं तनोतु च शाश्वतम् ।

यन्नाम्ना विहितं यत्तत्तेनानुष्ठेयमादरात् ।

अविशेषाद्यद्विहितं तत्सर्वंरिति पद्धतिः ॥

इति श्रीवैवस्वतधामनिवासीपरमहंसवृष्णानन्दसरस्वतीविरचित
एकादशीविवेकः समाप्तः ॥

एकादशीपरामर्शः ॥ १७ ॥

सर्वव्रतानां संपूर्तिर्यस्मिंस्तस्मै परात्मने ।

श्रीकृष्णाय महावृत्तमक्तासक्ताय ते नमः ॥ १ ॥

आश्रमाङ्गं व्रतं किञ्चिन्नित्यं सर्वार्थसाधनम् ।

निर्णयते कृष्णतुल्यै कृष्णानन्देन मिश्रुणा ॥ २ ॥

अथैकादशीव्रतं परामृश्यते । एकादशीनाम कालविशेषो दश-
मीद्वादशीमध्यगतः शुद्धः । व्रतं नाम भोजनं तदभावश्च । शास्त्र-
मधिकारिणि पर्यवसन्नं फलाय कल्पते शास्त्रत्वात् । विधिवचनं
शास्त्रम् । तत्सिद्धं प्रकृतमेकादशीव्रतं भोजननिवृत्तिभोजनोभयरूपं
विष्णुदेवताकं वैष्णवे पर्यवसन्नं । तल्लक्षणमभिहितं यथा । 'परमा-
पदमापन्नो हर्षं वा समुपस्थितः । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य
दीक्षास्ति वैष्णवी ।' इति । अत्र वाक्ये द्वाभ्यां यच्छब्दाभ्यां
लक्षणद्वयमभिहितं तच्छब्दद्वयापेक्षणात् । नैकादशीं त्यजेदिति
विधिः । यो न त्यजेत्स वैष्णव इत्येकं लक्षणम् । यस्य वैष्णवी
दीक्षास्ति स वैष्णव इत्यपरम् । वैष्णवी दीक्षा संन्यासः । अतएव
'द्वे रूपे वासुदेवस्य चरं चाचरमेव च । चरं संन्यासिनां रूपम-
चरं प्रतिमादिक'मिति दीक्षामात्रेण विष्णुत्वं । अतएव पाञ्चरा-
त्रादिदीक्षितोपि समिच्छति विजानन्नाश्रमक्रमम् । यदि मन्यते तयैव
दीक्षया वैष्णवत्वं तर्हि करोतु यतिसंमतामेकादशीम् । परंतु गार्ह-
स्थ्यादनिवृत्तो गृहस्थवाक्यविषयतां नातिवर्तते । अस्य व्रतस्याश्रमा-
वलम्बेन प्रवृत्तेः ।

ननु कथं वैष्णवः संन्यासी विष्णुरूपत्वादिति चेद्रूपं विष्णोः
साधकात्मा तद्वैष्णवः कोत्र विवादः । गृहस्थब्रह्मचारिणौ सामा-
न्यलक्षणसंपन्नौ गृहस्थशब्देन व्यवह्रियेते । ब्रह्मचारिणस्तत्साधि-

तान्नस्वामित्वात् । निवृत्तिधर्मनिष्ठः संन्यासी वैष्णवशब्देन । तथा
 गार्हस्थ्यान्निवृत्तः संन्यासमप्राप्तो दीक्षाविशेषदीक्षितो वानप्रस्थः
 प्रसिद्धः । तथा नैष्ठिकब्रह्मचारिषु वैखानसादयो वानप्रस्थाः
 प्रसिद्धाः पुराणेषु ते सर्वे निवृत्तिपरायणाः वैष्णवा व्यपदिश्यन्ते ।
 तथा विधवापि प्राप्तनिवृत्तिधर्मा सापि वैधव्येन दीक्ष्यतेऽतएव
 न गेहिनी । तस्मादाश्रमभेदाननतिलह्य निर्णेतव्यैकादशी । तथाच
 चत्वारोऽधिकारिणः । गृही वनस्थो यतिर्विधवा चेति । एष्वधि-
 कारिषु प्राप्तेऽस्मिन्प्रते द्वौ वेधौ दशमीकृतौ प्रतप्रतिबन्धावरुणो-
 दयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति । सूर्योदयवेधो दानवानां क्रूरकर्म-
 णाम् । 'उदयोपरि विद्धा तु दशन्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः ग्रीण-
 नार्थं दत्तवान्पाकशासनः ।' इति । अरुणोदयवेधः परिशिष्ट
 इतरेषाम् । स च वैष्णवानामवैष्णवानां समानः । यथा दशमी
 दूरे भवेद्यथा द्वादश्यां पारणं घटेत तथैतद्भ्रतमाचरितव्यमिति शास्त्र-
 तात्पर्यमवसीयते । यद्युभयं न घटेत तदा विद्यायामेव भ्रतं पारणं
 द्वादश्याम् । यदि ततः परेष्टद्वादशीलेशस्तदा विद्धां त्यक्त्वा लेश-
 मात्रायामेकादश्यां भ्रतं लेशमात्रायां द्वादश्यां पारणम् । यथा
 पूर्वदिने सूर्यस्वारुणोदयदशमीसंसर्गादशमीत्वं तथा सूर्यस्पर्शादेका-
 दशीत्वं द्वादशीत्वं चैतद्भ्रतोपयोगि तत् । पञ्चमहायज्ञानामत्यन्तोपसं-
 हारस्तु निर्मूलो यावद्दिनस्य प्रताङ्गद्वादशीत्वादेकादशीवत् । सत्या-
 मेवं व्यवस्थायां परापरवैष्णवभेदेनाश्रमभेदमूलेन व्यवस्थाप्यते
 भ्रतम् । यच्च हर्षामर्षविषादकालेपि भ्रतनिष्ठत्वं वैष्णवत्वं तच्च
 समानं चातुर्वर्णिकचातुराश्रम्यं पञ्चोपासकानाम् । यच्च निवृत्ति-
 दीक्षावत्त्वं संन्यासो नाम द्वितीयं लक्षणं तच्च पञ्चोपासकसा-
 धारणं ब्राह्मणासाधारणं च । को दीक्षितो भवेद्गुरुत्वलक्षणेन ब्राह्म-
 णेतरः । यच्च पाञ्चरात्रादिदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमिति लक्षणं तन्नि-

न्दोपलब्धेरश्रौतासाधारणम् । यदि नाङ्गीक्रियेत निन्दितत्वं तर्हि चातुर्वर्ण्यसाधारणम् । एवंच कामानधिकारित्वं वैष्णवत्वं परं तदधिकारित्वमपरमिति पर्यवसिते सकामनिष्कामाचरणीये व्रते एकादश्युपोष्येत्युत्सर्गः । विद्धा नोपोष्येति निषेधः । पारणाय द्वादश्यभावे शुद्धाया असंभवे विद्धाप्युपोष्येति प्रतिप्रसवः । शुद्धायाः संभवे द्वादश्यभावे वैष्णवेन निष्कामेन विद्धा नैवोपोष्येति नियमः । वैष्णवो यतिर्वनस्थो विधवा च सत्येवम् । 'दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रापत्यविनाशश्च परेत्य नरकं व्रजेत् ॥' इत्येवंजातीयकानि वेधनिषेधोत्सर्गवाक्यानि 'विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् । अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदो'त्यनेनैकवाक्यतापन्नानि धेधं

१ तथापि नैतत् । पथरात्रादिस्त्रिद्वान्तस्याप्रमाणत्वात् तन्मूलत्वाच्च संप्रदाय-वैष्णवानाम् । नच संकीर्णश्रद्धान्यजातादिकर्तव्योपदेशपरतया तत्कृते तेषां प्रामाण्यमिति शङ्क्यम् । संकीर्णादिकर्तव्यस्यापि श्रुतिमूलासु स्मृतिषु निरूपितत्वात् । तन्मात्रायत्तत्वाच्च तदभ्युदयस्य । अनधिकारिणेऽधिकारप्रदानमकर्मणि कर्मपुद्गिव्यवस्थापनं सरलश्रेयोमार्गनिरूपणादिकं च नास्ति क्वचन वैदिकनिन्दा च तद्बहुलत्वात्पथरात्रादेरप्रमाणता । वैदिकनिन्दा च "जैमिनिः सुगतधैव नास्तिको नम एव च । कपिलश्चाक्षपादश्च यदेवे हेतुवादिनः । एतन्मतानुसारेण वर्तन्ते ये (ते) नराधमाः (ह. प. य. प.)" इति ग्रन्थेन स्पष्टम् । नहि जैमिनिसमोऽपरो वैदिकः । वेदनिन्दापि वैदिकनिन्दामुखेन कृतवेति नास्तिको वेदनिन्दक इति स्मृतेस्ते नास्तिका एवेति तत्तन्प्राणामप्रामाण्यम् । वस्तुतस्तु श्रद्धाप्रधाना उपलभ्यमाना वैष्णवशैवाः पथरात्रतन्त्रादपि च्युताः । तथाहि हयशीर्ष-पथरात्रे द्वितीयपटले निरूपणप्रस्तावे 'कदाचिदपि श्रद्धस्तु नचाचार्यतमर्हति' इति श्रद्धास्याचार्यतनिषेधेऽपि श्रद्धासंकराद्याचार्यपदेऽभिषिक्ता भवन्ति । तत्रैव पथमे पटले "नगरग्राममध्ये तु ब्रह्मणस्स्थानमुत्तममित्यारभ्य चण्डीशस्य महेशस्य ऐशान्यां स्थानमिष्यते । दिष्णोः स्थानं समासाद्य कालभेदेन विपते" इति शिंषादीनां प्रतिष्ठाया लक्षणत्वेऽपि संप्रति वैष्णवाः शिवनामग्रहणेनापि पापं स्रान्ति,

पाञ्चरात्रादिदीक्षावतो वैष्णवत्वेनोत्तरदिने एव प्राप्तमिति चेन्नै-
तद्वैष्णवत्वं व्रते विषयः किंवाश्रमाः ।

ननु 'यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी'ति वाक्यान्तरे लक्षणसमाश्र-
नात्पाञ्चरात्रादिदीक्षित एव वैष्णवशब्दार्थ इति चेन्नैतल्लक्षणमेका-
दशीव्रते तत्र प्रयोजकमतएव तदप्रिमकारिकायां लक्षणमाह
स्कन्दः । 'समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः । विष्णु-
र्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते' इति तत्र लक्षणं संन्यासिनि-
वनस्थे वा घटते नान्यत्र । विष्णुवर्पिताखिलाचारत्वमेव संन्यासः ।
किंच विद्वैकादशी वैष्णवेन नोपोप्येति वचनं परापरसाधारण्येन
निषेधं वक्ति तदा सकामेन सकामत्वं निष्कामेन निष्कामत्वं
पालनीयमिति पाशायिते व्यवस्थोक्त सकामस्य वेधसङ्कोचो
निष्कामस्य द्वादशीधूलिरप्यलं निष्कामत्वात् इति व्यवस्थार्थः
प्रकरणार्थश्च । तस्मादत्र वचने वैष्णवः परः परिशिष्टः ।
अतएवात्र प्रकरणे गृहस्थो यतिर्विधवा चेति वनस्थ इति चाश्र-
मनामानि निर्दिष्टानि तस्मादाश्रमनिमित्तो वैष्णवोत्र प्रकरणे ।

कोयमाश्रमप्रकरणे पाञ्चरात्रः प्रविशति न वर्णाश्रमवचनेषु
श्रुतिस्मृतिपुराणे तस्य निर्वाहः स्यादितिहासेषु । न वैष्णवत्वमा-
श्रममाच्छादयति पिण्डलोपप्रसङ्गात् । आश्रमनिमित्तो हि पिण्डः ।
विद्धां नोपवसेत्पारणयोग्यद्वादशीसंयद्दामुपवसेदिति वाक्याभ्यां
क्षीणायामेकादश्यां व्रते प्रतिवद्धे सर्वाधिकारिषु वेधसंकोचो गत्य-
न्तराभावात् । अतएव 'द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो
हरिः । तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः । एकादशी न
लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोप्यैकादशी विद्धा अपि रु-
दालकोऽजवीदि'ति चरितार्थम् । पूर्वदिने विद्धत्वादुत्तरदिने द्वाद-

शीसंबद्धैकादश्यभावादुक्तवचनद्वयस्यावकाशः । वेधवाक्यं बल-
वदिति केचित् । द्वादशीवाक्यं बलवदिति केचित् । तेन मतभे-
दवलेनान्ते द्वयोरेकवाक्यत्वं शास्त्रार्थ एकविषयत्वात् । तथाच
विद्धां पारणयोग्यद्वादशीसंबद्धामुपवसेदित्यर्थे पर्यवसन्ने वेधसंकोचो
वेदितव्यो न द्वादशीविस्तारो वेधस्य द्वादश्यधीनत्वादिति तात्पर्यं
वचनद्वयस्य । तथाच द्वादशीपारणान्तमेतद्भूतमित्यवगम्यते । अत-
एव 'दिनक्षयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता । सैवोपोष्या तदा पुण्या
परतश्चेन्नयोदशी'ति हेतुवचनं चरितार्थम् । यदि कथमपि न
संपद्यते द्वादशी तदा विद्याप्युपोष्येत्यर्थः । एकादशीक्षये सर्वैर्द्वादशी-
क्षये सकामैः । अतएव 'आदित्योदयवेलायाः प्राहमुहूर्तद्वयान्विता ।
एकादशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकल्पिता' । परिकल्पितेति द्वादशी-
मनुरुध्याधिकारं च वेधसङ्कोचविस्तराभ्याम् । अतएव 'पूर्वविद्धा न
कर्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी । एकादशी तु कुर्वीत क्षीयते द्वाद-
शी यदी'त्याह । अधिकारिविशेषस्य द्वादश्यां पारणाभावप्रस-
ङ्गादित्यर्थः । अधिकारिविशेषस्तु निर्विवादोऽधिकारभेदादेव योग्य-
त्वसिद्धेर्द्वादश्याम् । 'परतो द्वादशी न चे'दित्यस्य वाक्यशेषोऽयम् ।
'परतो द्वादशी यदी'त्यस्य वाक्यशेषस्तु 'संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते
पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदी'त्यादि-
वचनकदम्बाला सर्वसाधारण्येन द्वितीयदिने ग्रवं विधत्ते । अतएव
'संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां
घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वा नोपवसेत्तदा ।
पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्धते द्वितयं यदी'ति स्मृत्यन्तरम् । एत-
देवानुरूप्य सर्वाण्युभयवृद्धिवचनानि चरितार्थानि । पूर्वदिनस्य
विद्वत्त्वादित्यर्थः । अत्र प्रकरणे 'संपूर्णेकादशी यत्र द्वादश्यां
वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारण'मिति
वचने द्वादशीत्रयोदशीशब्दाबुदयसान्निध्यात्प्रवृत्तौ । वस्तुवस्तु सूर्यो-

द्वयव्याप्त्यैकादशी द्वादशीति वक्तव्यम् । तथापि यां द्वादशीं वेत्सि
तामेकादशीं विद्धि यां त्रयोदशीं तां द्वादशीमिति बोधनाय ।
एतेन तत्कालनियमः परित्यक्ततीर्थपारणचरितार्थो वा ।
अन्यथा त्रयोदशीस्थाने द्वादशीति वक्तव्यं तथा द्वादशीस्थाने
एकादशीति । तत्र च परदिन इति विशेषणं देयम् । तस्माद्वाधया-
दुक्तौ द्वादशीत्रयोदशीशब्दौ तदा न पञ्चमहायज्ञानामुपसं-
हारोत्पन्नम् । सर्वस्यास्तित्थेरुदयव्याप्ततिधिरूपत्वमित्युत्सर्गात् ।
अतएवोदितहोमिनां नापराधः । तत्कालनियमाग्रहस्तु तीर्थपारणे
चरितार्थः । तथाचैतत्सिद्धम् । अविद्यायामेकादश्यां परतो द्वदश्यां
सर्वेषामेका । विद्यायां पूर्वदिने परदिने लवमात्रायामेकादश्यां
तत्परदिने लवमात्रायां द्वादश्यां परेणुः सर्वेषाम् । एकाक्षीक्षये
विद्याप्यैकैव सर्वेषाम् । द्वादशीक्षये सति विद्वष्टृद्वैकादशीयोगे
सकामानां पूर्वा निष्कामानामुत्तरा । अविद्वैकादशीदृष्टौ सत्यपि
द्वादशीक्षये सर्वेषामेका पूर्वैव । द्वादशीमात्रश्रुतिस्त्वनिर्णयाङ्गम् ।
अत्राधिकारिणः सर्वेष्याभमिणः ।

नन्वेकादशीक्षये 'एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गति'मिति परदिने प्राप्ते कथं
सर्वेषां पूर्वश्रुतिरिति चेत् 'एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी
भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोमवी'दिति वचनान्त-
रानुरोधेनालुप्तेतिच्छेदे सर्वं समञ्जसम् । पाश्चरात्राणां व्यवस्था
पञ्चरात्रादवगन्तव्या । न तेषां भारः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु । नन्वा-
श्रमित्वात्प्रवेश इति चेदाश्रमव्यवस्थयाऽवगन्तव्यं किं तथा संकीर्ण-
तया । नन्वत्र प्रकरणे वैष्णवशब्दो व्यर्थ इति चेन्न । वनस्थादि-
संमहार्थत्वात् । अतएवाह गरुडः । 'वैश्वानसाद्यागमोक्तदीक्षां
प्राप्तो हि वैष्णव' इति । वैश्वानसा मालसित्या उदुम्बराः फेनपा-
यातरशनाः श्रमणा इत्यादयो वनस्थाः कुटीचको धहूदको हंसः

परमहंस इत्यादयो यतयो यथाधिकारं निवृत्तिदीक्षादीक्षिता वैष्णवा इति तदर्थः । ननु लक्षणद्वयं व्यर्थमिति चेद्य एकादशी न त्यजेत्स वैष्णव इति व्रतमूलं वैष्णवत्वं सर्वसाधारणं दीक्षामूलं वनस्थयतिनैष्ठिकविधवासाधारणम् । अतएव पृथक्त्वपूर्वामुपवसेद्गृहीति विधत्ते सामान्यलक्षणमवलम्ब्य । दीक्षितस्य वचनविशेषे वैष्णवशब्देनोपादानं वचनविशेषे पृथगुपादानं वनस्थो यतिर्विधवेति । अनेन नैष्ठिकोप्युपलक्षितः । सामान्यलक्षणं लौकिकं दीक्षालक्षणं शास्त्रीयम् । लौकिकलक्षणसंपन्नो ब्रह्मचारी गृहस्थव्यवस्थया तिष्ठेत् । अतएवात्र प्रकरणे ब्रह्मचारिणामपि न श्रुतम् । तस्मात्परापरवैष्णवभेदेन सकामनिष्कामादिभेदेन वाऽश्रमावलम्बिनी व्यवस्था सिद्धा । यदि वेधे परेशुरेकादश्यां ततः परेशुर्द्वादश्यां च सन्देहस्तदार्थसिद्धं निर्णयमाह प्रशुभो मार्कण्डेयं प्रति । यथा 'विवादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् । पारणं हि त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने' इति । सर्वेषु नान्यतम इत्यर्थः । द्वादशी त्रयोदशी च व्याख्याता । इयं मामक्याज्ञेतिकालस्यातिसौक्ष्म्येण ज्योतिर्विदां प्रमादसंभवात्तदङ्गीकार ईश्वराभिप्रेत इति विज्ञातत्वादित्यर्थः । एवमेव स्कन्दोपि 'प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिबासरवर्जिता' इत्याह । लेशमात्रमपि पूर्णत्वाय कल्पत इत्यर्थः । एतावता प्रबन्धेनैकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति सिद्धम् । अतएव द्वादशीमात्रवृद्धौ केचित्परामुपवसन्ति तेषामुपन्यस्तपिधिनपेधोलङ्घनं पाशः । परतो द्वादशी यदीति तूभयवृद्धौ चरितार्थम् । इत्थं व्यवस्थायामाहुः 'यत्राग्रा विहितं यत्तत्तेनानुष्ठेयमादरात् । अविशेषायद्विहितं तत्सर्वैरिति पद्धतिरिति । विदुषः संन्यासिनो व्रतं 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यनुवाके प्रतिपादितम् । परिशिष्टाः केचिच्छास्त्रार्था आकरेभ्योवगन्तव्याः । अस्य परा-

नामाश्रमाणां च अकर्तारं विद्धि तेषामनादित्वात् । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्नि'ति श्रुतेः । तल्लोपप्रसङ्गे शङ्कायामाह । अव्ययमिति । अव्ययत्वात्तदा तदा व्यवस्थापयामि । अतएव 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमि'त्याह स्वयं । धर्मस्य वर्णाश्रमव्यवस्थायाः । अधर्मस्य यथेष्टाचरणस्य । आत्मानं तत्तत्कालोचितरूपं सृजामि विभर्मि । एतेन सर्वेऽवतारा व्याख्याताः । प्रयोजनं चोक्तं । 'परित्राणाय सधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युग' इति । साधूनां वर्णाश्रमवर्ता । दुष्कृतां तद्विधातिनां तत्त्यागिनां च सत्सप्यधिकारे । एवं कर्मद्वये कृते फलमाह धर्मसंस्थापनायेति । एतत्कर्मद्वयमेव मामकं कर्म धर्मसंस्थापनमुच्यते । यदा यदा युगे युग इति वीप्साभ्यां बहवोऽवताराः प्रतियुगमितिगम्यते । अतएव वेदादौ हरिं स्मरन्ति । यत्र वर्णाश्रमो भूलं सर्वोयं वेदो वर्णाश्रमव्यवस्थायां परिसमाप्तः । अतएवोपनीतानां वेदाभ्ययनविधिः । आश्रमैर्वर्णाः सफला आश्रमा लोकद्वयाधिकारात्सफला इति निखिलवेदार्थः । अतएव 'निराश्रमो न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विज' इति निषेधः । अधिकारलोपप्रसङ्गादिति । वर्णलोपप्रसङ्गाच्चेति । वर्णराश्रमधर्मैः संपादितं वित्तमाश्रमधर्मैरेव संपादयमनो वर्ण आश्रमे च्युतो न दायभाश् । तस्मादाश्रमेण निमित्तेन प्रवृत्तेऽस्मिन्नेकादशीव्रते विष्णुर्देवता । व्रताऽधिकारिण आश्रमिणः । यत्तु केनचिद्राज्ञा पशुमिरपि कारितमेकादशीव्रतमिति श्रूयते लोके तत्तु कस्यचिद्भक्तस्योत्पातः न व्यवस्था पशुनामनधिकारात् । अन्यथोपनयनस्यापि प्रसङ्गः । किमदा अस्माकं वैष्णवमतमुन्मूलयितुं प्रवृत्ताः । न तथा किंतु वैष्णवी दीक्षा वर्णानामाश्रमा इति बोधयितुं प्रवृत्ता इति विज्ञेयं । पाश्चरात्रविषया गृहिण आश्रमच्युता इति च । पश्यानामप्युपासनानामाश्रमाऽविरोधेन चारितार्थ्यं । यज्ञपुरुषं भजन्ते यज्ञोल्लोपयन्ति तद्विग्रहम् ।

ननु 'गुणकर्मविभागश्च' इति पादव्याप्त्यान्तप्रसङ्गे गुणा आश्रमाः कर्माणि तत्तन्नियतानीति व्याख्यातं तन्निर्मूलम् । गीतायामेव 'ब्रह्म-कर्म स्वभावजमि'त्यादिचातुर्वर्ण्यकर्माणि पृथगेवोक्तानीति चेतानि स्वभावजान्यप्याश्रमाङ्गानि तेन तेन वर्णेन तस्मिंस्तस्मिन्नाश्रमे तानि तानि कर्माणि सेवितव्यानि इति गीतार्थो व्यवस्थितः । कृपिगोर-द्व्यादीनामप्याश्रमाङ्गतया विनियोगः । चित्रमेतत् । ज्यवन्ते मार्गा-दयमस्माकं मार्ग इति वदन्ति । मार्गस्तु ध्रुतिस्मृतिसिद्धौनादिव-र्णानां न यत्र मतभेदः सिद्धान्तभेदाभावादिति । प्रकृतेस्तयो गुणा वर्णानां चत्वारः । तत्र प्रकृतिगुणशुद्धितारतम्येन वर्णगुणाः पालिता भवन्तीति निर्विवादम् । अतएवाश्रमहीनो वर्णः पतित उच्यते । अतएव 'स्यकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति वचनमुपपन्नम् । वर्णानां स्यकर्मत्वाश्रमोचितकर्माचरणं तदेव तत्सार्चनमित्यर्थः । अस्मिन्नेवैकादशीत्रयकोलाहले एकादशीत्रयनिष्ठ-मन्यैः वैश्विदाश्रमास्त्यक्ताः पञ्चमहायज्ञलोपासकैश्चिदुपोष्या द्वादशी शुद्धे'तिघलेनैकादशी त्यक्ता वैश्विपौराणिकं प्रसमिति प्रसमप्येकादश्यपि । वैदिका वयं पौराणिकं न मन्यामहे इति चेत्किं व्यासस्यवैदिषत्वमभ्युपगतं । स च भवतां गुरुणां गुरुरत एव वेदव्यासो वेदव्यवस्थापनान् । नि पुराणानि वेदसाह्यानि । किं मित्र प्रस्थानं तेषां । वयं तु मन्यामहे वेदोपबृंहकाणीति । तर्हि प्रस्थानत्रयमिति ध्रुतिस्मृतिपुराणेषु व्यवहार आचार्याणां कथमिति चेदाचार्यभेदात्तदुपपत्तिः । तत्तत्पर्येक्यादेकप्रस्थानत्वं च युक्तम् । अत्रैकादशीत्रये ध्रुतिस्मृतिपुराणानामेकवाक्यतारयातये निबन्धकाराणां वचनान्मुपन्यसामः । यथा 'ध्रुतिस्मृतिपुराणेषु जयत्येकादशीत्रयं । तत्रोपवासः कर्त्तव्यः न च वासो गुणैः सह ॥ १ ॥' तत्र ध्रुतिः कठशास्त्रीया 'तस्मान्नित्यमेकादशीमुप-वसेत्सर्वकाममि'त्यादिः । स्मृतिस्तु वण्डस्य 'एकादशीमुपरमेन

कदाचिदतिक्रमेदि'ति । पुराणं तु सनत्कुमारसंहितायां 'एकादशी
सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयो'रिति । यथेकादशीत्रयविषये श्रुति-
र्नाभविष्यत्तदा स्मृतिः पुराणं च नाभविष्यत् । तस्मादाश्रमव्यव-
स्थया प्रवर्तमानश्रुतिसिद्धेऽस्मिन्त्रयेऽधिकारिण आश्रमिण एव । वै-
खानसाद्यागमदीक्षिता अपि वानप्रस्थाद्याश्रमविधयाधिकारिणः ।
तस्मात्स्मार्तवैष्णवभेदेन व्यवस्था चिन्त्या पूर्वाचार्यैः क्षन्तव्यं
च मम साहसमित्यलम् ।

इत्थं गीतायामष्टादशेऽध्याये वर्णाश्रमव्यवस्थोपक्रमः । यथा 'न
तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं य-
देभिः स्यान्निर्भिर्गुणैः ।' इति त्रिगुणात्मकत्वं प्रपञ्चस्य निरूप्य वर्णा-
श्रमव्यवस्थामाह 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि
प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।' स्वभावा वर्णास्तैर्निमित्तैरुद्भूतैः
संस्काररूपैः गुणैराश्रमैश्चतुर्भिः । तानि शिक्षणीयानि प्रविभक्तानि
कर्माण्याह 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ।' शमोन्तर्निग्रहः । दमो
यहिर्निग्रहः । तपः स्वाध्यायः । शौचमाचारः । एते ब्रह्मचारि-
शिक्षयाः । क्षान्तिः क्षमा । आर्जवमवक्रता । ज्ञानमधीतस्य
विचारः । एते गृह्णिशिक्षयाः । विज्ञानं विचारितार्थं गिष्ठा ।
यानप्रस्थाशिक्ष्यं 'ब्रूवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा' इत्यादिधृतिमिर्नि-
धृतिपरमार्थज्ञानं विज्ञानम् । आस्तिक्यमस्तिमात्रं ब्रह्म तत्संपत्तिः ।
'अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीति युवतोऽन्यत्र
कथं तदुपलभ्यते' इत्यादिधृतिभ्यः । एतावन्ति कर्माणि ब्राह्मणै-
कसाध्यानि तस्माद्ब्रह्मकर्म स्वभावजमित्युक्तिर्भगवतः । 'शौर्यं
तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं
कर्म स्वभावजं ॥' शौर्यं प्राप्ते प्रसङ्गे समुत्साहः । तेजोऽदीनता ।
धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यमुपायचतुष्टयप्रवीणता । अपलायनं शत्रु-

सांमुख्यादनिवृत्तिः । एतानि ब्रह्मचारिशिक्षयाणि । दानं यथा-
पात्रं त्यागशीलता । ईश्वरभाव आज्ञाप्रवर्तनशक्तिः । द्वे गृहिवि-
षये । एतानि क्षत्रियैकसाध्यानि । 'कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म
स्वभावजं ।' ग्रीण्यपि कर्माण्याश्रमद्वयसाधारणानि वैश्यैकसा-
ध्यानि । अतिकठिनं सत्यानृतात्मकं कर्म । सत्ये स्थितोऽप्यनृते
प्रविशति वैश्यः । यथाऽधुनैव आत्मानं वैश्यं ध्रुवमपि निवृत्तः
सत्यार्थाद्वेदात्तसंस्कारान्तं । 'परिचर्यासकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभा-
वजं ।' परिचर्या सेवा सा च शूद्रैकसाध्या । एते चत्वारो
वर्णाः प्रसङ्गादन्यकर्मप्रवृत्ता अपि चरमदशायामत्रैव पर्यवस्य-
न्तीत्यपिशब्दो ध्वनयति । अन्तेऽङ्गीकारप्रसङ्गे आदावेव कुतो
नहि न्यायेनाह 'स्वे स्वे कर्मण्यमिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।'
संसिद्धिं जन्मसाफल्यं । तत्रोपपत्तिमाह 'स्वकर्मनिरतः सिद्धिं
यथा विन्दति तच्छृणु ।' स्वधर्मनिष्ठैव सिद्धिमार्ग इत्यर्थः ।
कस्मादेतत्तदाह 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं । स्वक-
र्मणा समभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।' यो जगत्कारणं पर-
मात्मा जगदात्मा तं स्वे वर्णाः कर्म सेवासाश्रमधर्मस्तेन परमा-
त्मानमभ्यर्च्य सिद्धिमेवोपैति, नाधःपतति मानव इत्यर्थः ।
स्वकर्मणेत्यर्चधात्वर्थेनाभेदेनान्वेति । तेन स्वकर्मेव तद्वर्चनभि-
त्यर्थः पर्यवस्यति । स्वकर्मणि कृते स्वः सिध्यत्येवेत्यर्थः । मानय
इति मनुष्यसामान्यस्य चातुर्वर्ण्यान्तर्गतत्वादाश्रमैरीश्वरार्चनं फ-
लाय कल्पत इति कात्स्पनिकैराश्रमोपसर्दकैर्धर्मेन फलमाकाङ्क्षेत ।

१ एतेनात्मवत्स्याणाय सर्वो यतेतेति परमे आत्मकल्याणे निर्वाणे सर्वोऽ-
धिकरोतीत्यतएव सर्वेषां निर्वाणफलके संन्यासे भजनादां पापघ्ने च समा-
नोऽभिमार इति वदन्तो धूर्ता निरस्ता । स्वधर्मस्यैव क्रमेण यावत्कल्याणे
पर्याप्तत्वात् कल्याणध्रान्त्यादतस्तस्य परधर्मस्य प्रत्युत भयावहत्वाच्च धर्म-
विशेषे साह्र्यमनार्थजनानुवृत्तमात्रेषु पापघ्नत्वादेयमेवेति सिद्धान्त आदत्तध.

अतएव श्रुतिः 'यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्था'मिति । आश्रमत्याग एव वेदस्य सत्यवक्तुः सख्युत्त्यागस्तत्कर्तुः कर्मफलमिति वाच्यपि न भागोस्ति किं पुनः फले भागो नास्तीति । यत्किञ्चित्फलमिति शृणोति तदलीकं स आश्रमत्यागो सुकृतस्य पन्थानं न वेदेत्यर्थः । तस्मादाह 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्' इति । कदाचिद्वृष्टफलवैगुण्येन विगुण इव भासमानोपि स्वधर्म एव श्रेयान् । स्वनुष्ठितोपि परधर्मोऽनुकरणरूपत्वात् श्रेयान् । यत्नशतं कृत्वापि नटो न योपा भवति तस्माद्दर्शनीय इति शास्त्रं । अत आह । 'स्वभावनियतं कर्म कुर्न्नाप्रोति किल्बिषं' इति । संप्रति फलाभावेपि फलाधिकारात्त च्यवत इत्यर्थः । तस्मादुपसंहरति वर्णाश्रमव्यवस्थां 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत्' इति । दोषो दारिद्र्यादिः । यमारम्भं गुणं मनुषे तत्रापि स एव दोष इत्याह 'सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता.' इति । यथा यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति तथाऽरम्भमारंभं दोषवदिति नियमः । दृश्यन्ते सर्वेऽप्यारम्भेषु दरिद्राः । कस्य नौर्न निमग्ना संसारार्णवे । तस्मान्नाहंकारावकाश इत्याह 'असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः' इति । स्वधर्ममाचरेदिति शेषः । तत्फलमाह 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' इति । सर्वेषामाश्रमाणां फलं संन्यासः तत्फलं नैष्कर्म्यसिद्धिः । ब्रह्मीभाव इत्यर्थः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' इति ब्रह्मजिज्ञासोपक्रमात् । शमादीनां ब्राह्मणगुणत्वोत्तेर्ब्राह्मणस्यैवाधिकारः संन्यासे । अतएव भगवानाह 'यापानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु चेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः' इति । चतुर्भिर्महाव्याख्यैः प्रणयेन च सर्वशास्त्रप्रत्ययं ब्रह्मविज्ञानता ब्राह्मणस्य सर्ववेदवेत्तृत्वं तत एव

गुरुत्वम् । उदपाने जललक्षणसमन्वय विजानतो जलसामान्य
विदित भवति । एतदन्तमधिकारो ब्राह्मणस्यैवेति भगवतो
ऽभिप्रायः । अतएव विदितवेद्यत्वे तुल्ये जनको गृही याज्ञ
यत्क्य सन्यासीति व्यवस्थोपपत्तिः । अतएव शमादीनां ब्रह्म-
धर्मस्वभावजत्वमित्याह । सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादिनिष्ठासा-
धनोक्तिः । एवस्थिते शूद्रादि स्वधर्ममाचरन्वैश्यता क्षत्रियता
ब्राह्मणता नैष्कर्म्यसिद्धिं क्रमेणाप्नोतीति श्रेयान्स्वधर्मोऽधिकारश्च
द्विहेतुः । परधर्ममाचरन्ब्राह्मणादि क्षत्रियता वैश्यता शूद्रता क्रमेणा-
प्नोति ततो भयावद् परधर्मः । ऊर्ध्वं गच्छन्ब्रह्मान्तं गच्छति
पतन्नन्धतमोन्तः । तस्मादाश्रमधर्मा बलवन्तः । दीक्षाधर्मा दुर्बला
इति सिद्धम् । अस्तु वा पाश्चरात्रदीक्षा सन्यासिषु तत्रापि निष्का-
माधिकारित्वम् । अतएव निष्कामा वयं द्वितीयैकादश्यधिकारिण
इति तच्च माध्वरामानुजयोरेव शोभते सन्यासित्वाभ्यभिचारान् ।
या च दीक्षामात्रेण कामाधिकारिषु गृहस्थेषु निष्कामशब्दप्रवृत्तिः
सा चिन्त्या मतिमद्भिः । न तेनाभिहोत्रादिलोपप्रसङ्ग एकादशी
लोपप्रसङ्गो वा । न जुहुयाज दद्यादित्यादिनिषेधकदम्ब सन्यासिषु
चरितार्थः । यो न दद्यान्न जुहुयात्सोऽत्र दीक्षायामधिकारी द्विती-
यैकादश्यधिकारीति तदर्थः । निष्कामाऽधिकारात्पाश्चरात्रदी-
क्षायाः । एव व्यवस्थायां स्मृते पाश्चरात्रस्यैकवाक्यता सुस्पष्टा ।
नापि कस्यापि धर्मस्योच्छेदः । तावत्कृपन्याय त्यजन्तोऽनुसरिष्य-
न्त्येन पन्थानम् ।

मत्तुता य इह वेऽपि निवन्धा नाशिवामुमुदरन्नसदृशैः ।

पञ्चमिर्द्विजवरै रसल्लु दृष्टा अन्धकारिनगरेऽपि निमन्धा ॥१॥

१ इयमेववाक्यता गुप्यतु दुःख इति न्यायेन ।

तेषां नामानि ।

श्रीमत्कैलासचन्द्रशर्मा भट्टाचार्यः

श्रीमत्पण्डितस्वामी राममिश्रशास्त्री

श्रीमत्सुरेन्द्रलालगोस्वामी

श्रीमद्भागवताचार्यः

श्रीमद्वेपरोपाह्वराजारामशास्त्री

एकद्विसिद्धिचन्द्राब्दे शालिवाहमहीपतेः ।

एकादशीपरामर्शपरिशिष्टं निरूपितम् ॥ १ ॥

इति श्रीवैवस्वधामनिवासि श्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीपादपञ्चाराधकृष्णा-
मन्दसरस्वतीप्रणयने एकादशीपरामर्शपरिशिष्टं समाप्तम् ।

श्रीराजामशास्त्रीटोपरेऽर्णीतः

कण्टकत्रयोद्धारप्रदीपः ॥ १९ ॥

नत्वा श्रीनृहरिं देवं भक्तवत्सलमादरात् । एकादशीपराशो हर्षे-
णानुव्यवस्यते ॥ १ ॥ अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीकृ-
ष्णानन्दसरस्वतीपूज्यपादैः सत्सवितुर्वरेण्यं धर्मशास्त्रप्रणेतृ-
मानकालिकलोकानुग्रहेच्छया परमेकादशीव्रतं महता समारम्भेण
“अथैकादशीव्रतं परामृश्यत” इत्यारभ्य “केचिच्छास्त्रार्था आकरे-
भ्योऽवगन्तव्या” इत्यन्तेन वाक्यस्तोमेन निरणायि—तस्य वाक्य-
स्तोमस्य “एकादशीपरामर्श” इति नामकरणमकारि तमिमं वाक्य-
स्तोमं विलोक्य जातसन्देहस्तान्प्रति शरणं गत्वा दुर्वोधमिमं ग्रन्थं
बोधयन्तु दयालव इति प्रार्थनामकरवम् । अथ तेः फारुणिकै-
र्व्याकरणादिनिखिलशास्त्रेषु पारंगतैः करुणया बोधितः पूर्वविस्था-
तोऽधिकं रिक्तमना अभवम् । तन्निदानं तेषामाप्त्यैव प्रकाशयते ।

तत्रैकादशीपरागर्श इति ग्रन्थनामघटकैकादशीपदं प्रतिज्ञानुरो-
धादेकादशीग्रते लाक्षणिकमिति भाति । किमियं लक्षणा प्रयो-
जनेन सहिता रहिता वेत्येत्तत्त्वं त एव जानन्ति । ननु नायमु-
पालम्भः शोभते । प्रयोजनाभावेऽपि लाघवात्तथा नामकरणमिति
चेत् ततोऽप्येकापरामर्श इत्यस्य लाघवस्य संभवात् । नच तथा
कृतम् । तेनेदं मन्यामहे केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यमिति ।

नचेयं प्रयोजनेन रहिता लक्षणा संभवति । एकादशीपरामर्श इत्यस्य रूढित्वाभावात् । स्पष्टं चेदं काव्यप्रकाशादौ ॥ १ ॥

अथैकादशीव्रतं परामृश्यत इति प्रथमं सूत्रम् । तद्भाष्यं तु एकादशीनाम कालविशेषो दशमीद्वादशीमध्यगतः शुद्धः । व्रतं नाम भोजनं तदभावश्च । प्रकृतसंगतिचिन्तनं परामर्श इति । अत्र व्रतशब्दस्य भोजनतदभावोभयात्मकत्वं कस्मादिति पृष्टाः श्रीस्वामिनो व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योरिति वार्तिकादिति समाहितवन्तः । तच्च तेपामेव शोभते । नह्यस्माद्वार्तिकात्पुष्पवन्तशब्दवद्व्रतशब्दस्यापि भोजनतदभावोभयवाचित्वं सिध्यति । तथासति पुष्पवन्तपदादेकं धर्मं परित्यज्यापरधर्मप्रकारकबोधो यथा न भवति तथा व्रतशब्दादपि नैकं धर्मं परित्यज्यापरधर्मप्रकारकबोधो भवेत् । नैव भवतीति चेत्पयो व्रतयति शूद्रान्नं व्रतयतीत्यस्माच्छाब्दबोधानापत्तेः । नन्वन्यत्र व्रतशब्दस्य नानाधर्मावच्छिन्नवाचकत्वेऽपि प्रकृते एकादशीव्रतमित्यत्र व्रतशब्दस्योभयवाचित्वमेवेति चेत्किं तत्र प्रमाणमिति पुनरपि प्रमाणाकाङ्क्षोन्मज्जेत् । अनिवृत्तायां च तस्यां तद्भाष्यस्याश्रद्धेयत्वापातः केन वारणीयः । नन्वेवं भवन्त एव वदन्तु व्रतशब्दार्थमिति चेत् नाहमत्र पामरः प्रभवामीति प्राचीननिग्रन्थकारा एव शरणीकरणीया इति ॥ २ ॥

प्रकृतसंगतिविवेचनं परामर्श इत्यस्याप्यर्थे पृष्टे श्रीस्वामिचरणा इत्यर्थमाहुः । प्रकृतयोरेकादशीव्रतयोः संगतेर्विवेचनमिति । यद्यमेवार्थस्तर्हि तदीयविषयतायाः संगतौ सत्त्वेन व्रतेऽभावाद्भ्रतं परामृश्यत इति कथं सुवचं भवेदिति त एव जानन्तु । अथाप्यस्य प्रकृत्यैकादश्या या संगतिस्तत्प्रकारकज्ञानविशेषः परामर्श इत्यर्थकरणेनैकादशीनिरूपितसंगतिप्रकारकज्ञानीयविशेष्यताया व्रतेऽवाधाद्भ्रतं परामृश्यत इत्यस्य साधुत्वं प्रतीतम् इति ॥ ३ ॥

यच्च व्रतं नाम भोजनं तदभावश्चेति सिद्धान्तयित्त्वोपसंहारे

भोजननिवृत्तिर्भोजनोभयरूपमिति व्यत्यासेनाभ्यधायि तस्यापि
रहस्य तैरेव प्रकाशनीयम् । किञ्च भोजननिवृत्तिर्भोजनाभावाद्भि-
न्नाऽभिन्ना वा । यदि पूर्वं पक्षः कथं तर्हि व्रतत्वम् । उभयस्यरूपस्य
व्रतस्य भोजनाभावान्तेर्भावेण व्रतस्याभावेऽपि भोजनान्तर्भावेण
व्रतस्य निर्वाधमिति चेत् व्रतत्वस्य कपिसंयोगवदव्याप्यवृत्तित्वा-
पत्तेः । व्रतशरीरे भोजनाभावप्रवेशस्यात्यन्त वैयर्थ्यापत्तेश्च ।
अनुत्तरं पक्षः कथं तर्हि भोजनं तदभावश्चेत्यर्थकरण विदुषा
गन प्रसादाय प्रभवेत् । यदि तदभावपद तन्निवृत्तिपरमिति चेत्
लक्षणापत्तेः । नह्यर्थकरणे 'लक्षणा' शोभते । अर्थकरणप्रयोजन-
याधापत्तेरिति ॥ ४ ॥

वैष्णवे पर्यवसन्नमिति एव सिद्धान्तिते एकादशीव्रतस्य शैवा-
दावप्रसरप्रसङ्गः । नहि यद्यत्र पर्यवस्यति तत्ततोऽन्यत्र गच्छति ।
यदि 'वैष्णवो वाध शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरे' दित्यादिवचनबला-
च्छैवादावपि निष्पन्न प्रसरेदिति चेत् नमोऽस्तु वैष्णवे पर्यवस-
न्नमित्युक्त्या इति ॥ ५ ॥

सहक्षणमभिहितम् । यथा 'परमापदमापन्नो हर्षे वा समुप-
स्थिते । नैकादशी त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी' इति । अत्र
वाक्ये द्वाभ्या यच्छब्दाभ्या लक्षणद्वयमभिहितम् । तच्छब्दद्वया-
पेक्षणात् । नैकादशी त्यजेदिति विधिः । यो न त्यजेत्स वैष्णव
इत्येक लक्षणम् । यस्य वैष्णवी दीक्षास्ति स वैष्णव इत्यपरम् ।
वैष्णवी दीक्षा सन्यास इति । अत्रास्य वचनस्य श्रीसामिन एव
मूलमिति भाति । अन्यत्र कालमाधवादौ विष्णुरहस्यादुद्धृतस्य 'परमा-
पदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके स्मृतके च न त्यजेद्वादशी-
व्रतम्' इत्यन्यस्यैव दर्शनात् । आस्ता वा तावत्तदप्यन्यत्र प्रमाणी-
भूतम् । तत्रैव वा कुत्रचिन् । नहि मादृशेनातिपामरेणादृष्टं कल्पितमे-
वेति निश्चेतु शक्यम् । तथापीदं न वैष्णवलक्षणप्रतिपादकं भवि-

तुमर्हति । अन्यथैव योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि यस्येति
जात्येकवचनम् । पृष्ठी च निर्धारणे । अप्यर्थकं त्वित्यव्ययम् ।
तथा च येषां वैष्णवी दीक्षास्ति तेषामध्ये यः कोपि नैकादर्शी
त्यजेदित्यर्थः संपद्यते । प्रदर्शितविष्णुरहस्यस्थवचनैकवाक्यत्वानुरो-
धात् । युक्तं चैतत् । श्रीस्वामिचरणानां मते तु वाक्यार्थत्रयकल्पना-
तो निरर्थकता । अश्रुतलक्ष्यवाचकपदकल्पना । कथंचिदेकवाक्य-
त्वविरुद्धत्रिकद्वयापत्तिश्च द्रष्टव्या ॥ ६ ॥

वैष्णवी दीक्षा संन्यास इति । अत्र संन्यासो वैष्णवी दीक्षेति
युक्तम् । उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्वं प्रयोगात् । आस्तां वा तथैवोप-
न्यासः तत्र प्रमाणापेक्षायां श्रीस्वामिचरणा एव प्रमाणम् । वस्तु-
तस्तु वैष्णवानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णव इत्येव शास्त्रसिद्धं
वैष्णवलक्षणम् । दीक्षापि सैव प्रकृता । अन्यथा संन्यास एव कुतो
वैष्णवी दीक्षा । उपनयनं कुतो न सा । नन्वस्मत्पक्षे 'द्वे रूपे वासुदे-
वस्य चरं चाचरमेव च । चरं संन्यासिनां रूपमवलं प्रतिमादि-
क'मित्याद्युपोद्बलकस्य सत्वात् । भवन्मते च तदभावात् मैवम् ।
अत्रापि अतएव 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनु'-
रिति वचनस्योपोद्बलकतया समर्पयितुं शक्यत्वात् । एतेनाग्निमः
सर्वोपि ग्रन्थो व्याख्यात इति कृतमपराधेनेति शम् । इति टोपरे
इत्युपनामकेन राजारामशर्मणाऽनुव्यवसितः परामर्शः ॥ १ ॥

अथ तैरेव कृष्णानन्दस्वामिभिर्भरवाष्टमी निर्णीता । तत्र प्रमा-
णत्वेन शिवरहस्यस्थवचनानि उपन्यस्य यथेष्टं व्याख्यातानि ।
किमर्थमयं तेषां प्रारम्भ इति न विद्मः । तथाहि शिवरहस्ये
सप्तमप्रकरणे 'अन्तर्गृहे कृतं पापं यन्मलोत्सर्जनार्जितम् । मूत्रो-
त्सर्गार्जितं पात्रे न नश्यति च दुःखदम् ॥ १ ॥' इत्यनेन पार्व-
तीप्रति शिवेनान्तर्गृहे मलमूत्रोत्सर्जनजपापस्याऽनिष्टमिवो-
क्तवान्तर्गृहाद्बहिस्तत्कृतपापक्षयार्थं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तद्यथा ।

‘अन्तर्गृहाद्बहि कुर्याद्यदि मूत्रसिर्जनम् । पुरीषोत्सर्जने वापि
 तत्प्रायश्चित्तमुच्यते १ पञ्चगव्यं यथाशास्त्रं ब्राह्मं मुण्डनपूर्वकम् ।
 ततोन्तर्गृह्यात्रैका कर्तव्या विधिपूर्वकम् २ ततः पञ्चको
 शयात्रा निराहारेण सादरम् । कर्तव्या विधिवद्विप्रा भोजनी-
 याश्च यत्नतः ३ इदं मूत्रोत्सर्जनस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 पुरीषोत्सर्जने कार्यमेतद्दशगुणं क्रमात् ४ एकमेव हि विज्ञेयमुभ-
 यत्रापि मुण्डनम् । ब्राह्मणाश्च यथानक्ति भोजनीयां प्रयत्नतः ५
 त्यक्तैव वा मलमत्यरेकदा मूत्रमेव वा । एव कार्यं प्रयत्नेन प्रायश्चित्त-
 धरानने ६ मलमूत्रादिकं काश्या त्यक्त्वापि बहुधा जनैः । बहुधेश्च
 तथा कार्यं प्रायश्चित्तं यथाविधि ७ तादृशैर्यत्रतः कार्यं प्रायश्चित्त-
 मयोदितम् । अन्यथा यातना घोरा प्राप्नुवन्ति न सशयः ८ ’ इति
 प्रासङ्गिकं समाप्य कालाष्टमीदिनकृत्यमुक्तम् । तद्यथा—‘श्रीका-
 लभैरवप्रान्ते कुण्डमस्त्येकमुत्तमम् । कालाष्टमीदिने तत्र स्नानं
 कार्यं विधानतः १ तत्कुण्डनिकटे रम्यं लिङ्गं कालेश्वरामिधम् ।
 भैरवस्थापितं तिष्ठलेफं पापौघनाशनम् २ तत्पूजनं यथाशास्त्रं कार्यं
 वित्त्वदलादिभिः । ततः पूजा यथाशास्त्रं कर्तव्या भैरवस्य च ३
 प्रदक्षिणनमस्कारा कार्याश्चाष्टोत्तरं शतम् । जागरेणोपवासैर्न
 ग्रीणनीधो हि भैरवः ४ शुचिभित्तैलपकात्रैः दैवा ब्राह्मणपुङ्गवा ।
 भोजनीयां प्रयत्नेन भैरवप्रीतिकामुकैः ५ ’ इति । एवं स्थिते घटपि
 प्लन्यायेन श्रीस्वामिचरणैर्दुःसपङ्क्तिमग्नजगदुद्धिधीर्पया प्राची-
 ननिबन्धकारेष्णीर्पया च मलमूत्रादिकं काश्यामिति प्रायश्चित्त-
 प्रकरणस्य अचनद्वयं कालाष्टमीदृश्येन सह संयोज्य मूलवचनाति-
 यथेष्टं व्याख्याय कालाष्टमीनिर्णयं कृतः । सच तेषां लेखत एव
 ज्ञातव्य इति नोद्घ्रियते । निर्णयसिन्धुः परमत्र प्रदर्श्यते । काला-
 ष्टमी द्विविधा काशीसण्डसिद्धा शिवरहस्यासिद्धा च । तत्राद्या भट्टा-
 मिमता । तथाच ते मार्गशीर्षशृङ्गाष्टमी कालाष्टमी । साच रात्रि

व्यापिनी प्राह्या । 'मार्गशीर्षासिताष्टम्यां कालभैरवसंनिधौ । उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति काशीखण्डाद्रात्रि-
व्रतत्वावगतेः । 'रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथि'रिति
ब्रह्मवैवर्तस्येति । दिनद्वयैऽशतः संपूर्णायां वा रात्रिव्याप्तौ पूर्वैव
पूर्वोक्तवचनादिति । अत्रान्यमतमुद्भाव्य दूषितं दिनद्वय इत्यारभ्य
तेन मध्याह्नव्यापिनी युक्तेत्यन्तेन । दिनद्वयेशतो रात्रिव्याप्तावु-
त्तरैव भैरवोत्पत्तेः प्रदोषकालीनत्वादिति केचित्तत्र शिवरहस्ये
मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् । तथाच तत्रैव 'नित्ययानादिकं कृत्वा
मध्याह्ने संस्थिते रवा'वित्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रेऽवज्ञात उक्तम् ।
'ततोमैरूपादनघान्मत्तः श्रीकालभैरवः । आविरासीत्तदा लोका-
न्भीषयन्नलिलानपी'ति तत्रोपवास एव प्रधानमित्युक्तम् । तत्रैव
'उपोषणस्याङ्गभूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् । तथा जागरणं रात्रौ पूजा-
यामचतुष्टये । संध्यायामपि पूजैवोक्ता तेन मध्याह्नव्यापिनी युक्तेति ।
अत्र मध्याह्नव्यापिनी युक्तेत्यनेन यन्मते दिनद्वयेशतो रात्रिव्या-
प्तावुत्तरैव कालाष्टमी तन्मत औचित्यमात्रं प्रदर्शितम् । न स्वसि-
द्धान्तः प्रदर्शित इति भ्रमितव्यम् । स्वामिनस्त्वत्र भ्रान्ता यस्मि-
त्यादिना परवधाय कृतोद्यमाः स्वशिरस्येव शस्त्रं पातयामासुरि-
त्युपरम्यते ॥ २ ॥

इदानीं तत्कृतमस्करिपादुकाभीमांसा मीमांस्यते । 'नोपानर्हं
विना गच्छेन्मार्गे पदकण्टकावृते । उदपात्रं च भिक्षा च दुप्येदत
वपानहौ १ उपानहौ सदा धार्ये भिक्षाकाले विशेषतः' इति वचने
भारमारोप्य यतिभिरुपानद्वारणं कर्तव्यमिति सिद्धान्तितं तत्र
मिश्रधर्मसंमतम् । पूर्वोक्तवचनस्य 'दृष्टिपूर्वं न्यसेत्पाद' मित्यस्य
परिपोषकत्वात् स्वातन्त्र्येण विधायकत्वम् । यदि स्वातन्त्र्येण विधाय-
कत्वे आप्रद्व्येदुपानहौ संधार्य भिक्षार्थमटन्तु का नो दानिः ।

उपानद्धारणं 'सदोपवीतिना भाव्य'मित्यादिवत्सदैवमुपैन्तु वा तत्रापि
कास्माकं हानिरिति शम् ॥ ३ ॥

इति दोषरे इत्युपनामकराजाराभकृत कष्टकत्रयोद्धारप्रक्षेपः ।

टोपराटोपपरामर्शः ॥ २० ॥

अनुव्ययसायः

“नत्वा श्रीनृहरि देव भक्तनत्सलमादरान् ।

एकादशीपरामर्शो हर्षेणानुव्ययस्यते ॥ १ ॥”

अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीपूज्य-
पादैः सत्स्वपि बहुषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु वर्तमानकालिकलोकातुप्रदे-
च्छया परमेकादशीत्रयं महता समारम्भेण अथैकादशीत्रयं परामर्श-
इत्यत इत्यारभ्य केचिच्छास्त्रार्था आकरेभ्योऽवगन्तव्या इत्यन्तेन
वाक्यस्तोमेन निरणायि, तस्य वाक्यस्तोमस्य “एकादशीपरामर्शः”
इति नामकरणमकारि, तमिमं वाक्यस्तोमं विलोक्य जातसन्दे-
हस्तान्प्रति शरणं गत्वा दुर्वोधमिमं ग्रन्थं बोधयन्तु इत्यलन इति
प्रार्थनामस्मरवम् । अथ तैः कारुणिकैर्व्याकरणादिनिखिलशास्त्रेषु
पारङ्गतैः करुणया बोधितः पूर्वोक्तोपि विद्वान्नामना अभवं,
तन्निदानं तेषामाज्ञयैव प्रकाशयते । तत्रैकादशीपरामर्श इति
ग्रन्थनामघटकैकादशीपद प्रतिष्ठानुरोधादेकादशीत्रये लाक्षणिक-
मिति भाति । किमिदं लक्षणा प्रयोजनेन सहिता रहिता वेत्ये-
तत्तत्त्वं त एव जानन्ति ।

ननु नायमुपालम्भः शोभते । प्रयोजनाभावेपि लाघवात्तथा
नामकरणमिति चेत् ततोप्येकापरामर्श इत्यस्य लाघवस्य संभवात् ।
नच तथा कृत तेनेदं ग्रन्थमहं केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यमिति ।

१ टोपरेणन्दो नैकारान्त इति दुर्ब्यङ्कारो विभक्तिजबुद्ध्या समासे बहिष्कृतः ।

नचेयं प्रयोजनरहिता लक्षणा सम्भवति एकादशीपरामर्श इत्यस्य
रूढित्वाभावात् । स्पष्टं चेदं काव्यप्रकाशादौ ॥ १ ॥”

अथ टोपराटोपं परामृशामः । यत्राटोपेऽनुव्यवसायनाग्निः सप्त
संदेहा अङ्कितास्ते क्रमेण समाधीयन्ते । तदुपोद्धातेऽष्टमोऽनङ्कित एषः ।
सत्स्वपीत्यादिः । अतएव परामर्शप्रवृत्तिर्नहि निर्मूला सा भवितुम-
र्हतीत्युत्तरम् । निरणायीति न संदेहे पातितैकादशी वा व्रतं वाऽ-
धिकारिणो वेत्यर्थः । नामकरणमकारीति । राजाराम इतिवत् ।
बोधित इति । दिनत्रयपर्याप्तत्वाद्भूतस्येतदन्तं । तन्निदानमिति ।
तस्य खेदस्य हेतुरबोध इत्यर्थः । भातीति नायं विषयो बोधित
इति ध्वनिः । तत्त्वमिति । अत्र लक्षणास्ति नयेत्यादि । त एवेति ।
न व्रयमत्र बोधिता इत्यर्थः । ननु नायमुपालम्भः शोभत इति
अयमुपालम्भो न शोभत इति ननु इति वितर्कः । तथैवानुव्यवसा-
याद्यधाधिकारं वाचः । नचेयं प्रयोजनरहिता लक्षणा संभवतीत्युप-
संहारो लाक्षणिकं भातीत्युपक्रमविरुद्धः रूढित्वाभावादिति । राजा-
रामशब्दवत् । काव्यप्रकाशादाविति । मुहुरवलोकनीयः काव्यप्र-
काशः । किं न विजानाति स महात्मा ग्रन्थकृन्निर्मातारः स्वतन्त्रा
नामकरण इति । वस्तुतस्तु प्रकृतानुव्यवसायगोचरेऽस्मिन् परामर्शे
एकादशी च व्रतं चाधिकारिणश्च परामृष्टास्तथापि बहुपरामृष्ट्या-
देकादश्या एकादशीपरामर्श इति नामकरणम् । आस्तामेतत्सर्वं ।
अस्मिन् राजारामनाग्नि कथं साधुतेति प्रश्ने किमुत्तरम् ॥ १ ॥

अथैकादशीव्रतं परामृश्यते इति प्रथमं सूत्रम् । तद्भाष्ये तु एका-
दशीनाम कालविशेषो दशमीद्वादशीमध्यगतः शुद्धः कालविशेषः ।
व्रतं नाम भोजनं तदभावश्च प्रकृतमङ्गतिचिन्तनं परामर्श इति ।
अत्र व्रतशब्दस्य भोजनतदभावोभयात्मकत्वं कस्मादिति शृष्टाः
श्रीस्वामिनो “व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्यो”रिति वार्तिकदिति समाहि-
तवन्तः, तच्च तेषामेव शोभते । नह्यस्याद्वार्तिकात्पुष्पवन्तशब्दवन्

उपानद्धारणं 'सदोपवीतिना भाव्य'मित्यादिवत्सदैवदुर्वन्तु वा तत्रापि
कास्माकं हानिरिति शम् ॥ ३ ॥

इति टोपरे इत्युपनामकराजगणमकृत कण्टकत्रयोद्वारप्रदीपः ।

टोपराटोपपरामर्शः ॥ २० ॥

अनुव्यवसायः

“नत्वा श्रीनृहरिं देव भक्तवत्सलमादरात् ।

एकादशीपरामर्शो हर्षेणानुव्यवस्यते ॥ १ ॥”

अथ श्रीमत्तरमहसपरिवाजकाचार्यश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीपूज्य-
पादैः सत्स्वपि यद्गुण धर्मशास्त्रग्रन्थेषु वर्तमानकालिकलोकानुमते-
च्छया परमेकादशीग्रतं महता समारम्भेण अथैकादशीग्रतं परम-
इयत् इत्यादिष्वपेक्षिच्छास्त्रार्था आकरेभ्योऽवगन्तव्या इत्यन्तेन
वाक्यस्तोमेन निरणायि, तस्य वाक्यस्तोमस्य “एकादशीपरामर्शः”
इति नामकरणमकारि, तमिमं वाक्यस्तोमं विलोक्य जातसन्दे-
हस्तान्प्रति शरणं गत्वा दुर्बोधमिमं ग्रन्थं बोधयन्तु दयालय इति
प्रार्थनामकरवम् । अथ तैः बारुणिकैर्व्यापरादिनितिलशास्त्रेषु
पारङ्गतैः करुणया बोधितः पूर्वावस्थातोधिकं सिद्धमना अभङ्गं,
तन्निदानं तेषामाप्तयैव प्रकाश्यते । तत्रैकादशीपरामर्श इति
ग्रन्थनामघटवैकादशीग्रतं प्रतिज्ञानुरोधेकादशीग्रते लाक्षणिक-
मिति भाति । निमित्तं लक्षणा प्रयोजनेन सहिता रहिता वेले-
तत्तत्त्वं त एव जानन्ति ।

ननु नायमुपालम्भः शोभते । प्रयोजनाभावेपि लापवात्तथा
नामकरणमिति चेत् ततोप्येकापरामर्श इत्यस्य लाववस्य संभवान् ।
नच तथा घृतं वेनेदं मन्यामहे वेनचित्प्रयोजनेन भवितव्यमिति ।

१ टोपरेण्यो नैकग्रन्थ इति बुद्ध्यारो निमित्तं त्रयुद्धा समाप्ते बहिष्टनः.

नचेयं प्रयोजनरहिता लक्षणा सम्भवति एकादशीपरामर्श इत्यस्य
रुढित्वाभावात् । स्पष्टं चेदं काव्यप्रकाशादौ ॥ १ ॥”

अथ टोपराऽऽटोपं परामृशामः । यत्राटोपेऽनुव्यवसायनाग्निः सप्त
संदेहा अङ्कितास्ते क्रमेण समाधीयन्ते । तदुपोद्धातेऽष्टमोऽनङ्कित एषः ।
सत्स्वपीत्यादिः । अतएव परामर्शप्रवृत्तिर्नहि निर्मूला सा भवितुम-
र्हतीत्युत्तरम् । निरणायीति न संदेहे पातितैकादशी वा प्रतं वाऽ-
धिकारिणो वेत्यर्थः । नामकरणमकारीति । राजाराम इतिवत् ।
बोधित इति । दिनत्रयपर्याप्तत्वाद्भूतस्येतदन्तं । तन्निदानमिति ।
तस्य खेदस्य हेतुरद्योष इत्यर्थः । भातीति नायं विषयो बोधित
इति ध्वनिः । तत्त्वमिति । अत्र लक्षणास्ति नवेत्यादि । त एवेति ।
न वयमत्र बोधिता इत्यर्थः । ननु नायमुपालम्भः शोभत इति
अयमुपालम्भो न शोभत इति ननु इति वितर्कः । तथैवानुव्यवसा-
याद्यथाधिकारं वाचः । नचेयं प्रयोजनरहिता लक्षणा संभवतीत्युप-
संहारो लाक्षणिकं भातीत्युपक्रमविरुद्धः रुढित्वाभावादिति । राजा-
रामशब्दवत् । काव्यप्रकाशादाविति । मुहुरवलोकनीयः काव्यप्र-
काशः । किं न विजानाति स महात्मा ग्रन्थकृन्निर्मातारः स्वतन्त्रा
नामकरण इति । वस्तुतस्तु प्रकृतानुव्यवसायगोचरेऽस्मिन् परामर्शे
एकादशी च प्रतं चाधिकारिणश्च परामृष्टास्तथापि बहुपरामृष्टत्वा-
देकादश्या एकादशीपरामर्श इति नामकरणम् । आस्तामेतत्सर्वं ।
अस्मिन् राजारामनाग्निं कथं साधुतेति प्रश्ने किमुत्तरम् ॥ १ ॥

अथैकादशीप्रतं परामृश्यते इति प्रथमं सूत्रम् । तद्भाष्यं तु एका-
दशीनाम कालविशेषो दशमीद्वादशीमध्यगतः शुद्धः कालविशेषः ।
प्रतं नाम भोजनं तदभावश्च प्रकृतसङ्गतिचिन्तनं परामर्श इति ।
अत्र व्रतशब्दस्य भोजनतदभावोभयात्मकत्वं कस्मादिति पृष्टाः
श्रीस्वामिनो “व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्यो”रिति वार्तिकादिति समाहि-
तवन्तः, तच्च तेषामेव शोभते । नह्यस्याद्वार्तिकात्पुष्पवन्तशब्दवत्

व्रतशब्दस्यापि भोजनतदभावोभयवाचित्वं सिध्यति । तथासति पुष्पवन्तपदान् एकं धर्मं परित्यज्यापरधर्मप्रकारकबोधो यथा न भवति तथा व्रतशब्दादपि नैकं धर्मं परित्यज्यापरधर्मप्रकारक-
बोधो भवेत् नैव भवतीति चेत् पयोऽत्रतयति शूद्राग्रं व्रतयतीत्य-
स्मात् शब्दबोधानापत्तेः । नन्वन्यत्र व्रतशब्दस्य नानाधर्मावच्छि-
न्नवाचकत्वेपि प्रकृते एकादशीव्रतमित्यत्र व्रतशब्दस्योभयवाचि-
त्वमेवेति चेत् किं तत्र प्रमाणमिति पुनरपि प्रमाणाकाङ्क्षोन्मज्जेत् ।
अनिष्टतायां च तस्यां तद्भाष्यस्य अश्रद्धेयत्वापातः केन
धारणीयः । नन्वेवं भवन्त एव यदन्तु व्रतशब्दार्थमिति चेत्
तादृग्नः पामरः प्रभवामीति प्राचीननिबन्धकारा एव शरणी-
करणीया इति ॥ २ ॥

उभयात्मकत्वमिति । उभयार्थकत्वमित्यर्थः । तेषामेवेति । अवै-
याकरणानां शक्तिमाहकमूर्धन्ये व्याकरणे गुग्धत्वादित्यर्थः । यथा
पुष्पवन्तशब्दो दिवाकरनिशाकरयोरुभयत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकशक्ति-
मांस्तथा न व्रतशब्दः किंतु भोजनतन्निवृत्त्योरन्यतरत्वेन शक्त इति
तद्वत्त्वं । तस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् । तदेष व्याख्यातं स्वयं नहा-
स्माद्वार्त्तिकदित्यादिना शब्दबोधानापत्तेरित्यन्तेन । पयोऽत्रतयति ।
निवृत्त इतरभोजनात्पयो भुनक्तीत्यर्थः । शूद्राग्रं व्रतयति । शूद्रा-
ग्रभोजनान्निरुत्तः स्वभितराग्रं भुनक्तीत्यर्थः । अन्यतरत्पस्य शक्य-
त्वावच्छेदकत्वमाशयेच्छं विशेषणविध्यनुसारं । शब्दबोधानापत्तेः
स्थलं तु सण्डशक्तिमहिमानभिहृत्वं । उभयवाचित्वमेवेति । युक्तं
तत् । अत्रोभयशब्दोऽन्यतरपरः । प्रताड्भोजनतन्निवृत्त्योरित्यत्र
द्वित्वमविवक्षितमाश्रयमात्रं विरक्षितम् । अतएवान्यतरत्वं शक्य-
त्वावच्छेदकम् । यथा “असिद्धिसम्पन्नश्यामनहुदात्त” इत्यत्र
पटुत्वमविवक्षितमत एवान्यतमत्वं समामार्थः । प्रकृते दशमीद्वा-
दशीभोजनसहित एतादृग्युपवान् एकादशीव्रतशब्दार्थः । ननु

व्रतवार्तिकवदस्थ्यादिसूत्रेपि मिथो विशेषणत्वं कस्मान्नेति चेदसं-
भवार्थापत्तेः सूत्रस्य । नासंभवार्थता चार्तिकस्येति दिनत्रयाव-
च्छिन्नं व्रतमेकमुपवासप्रधानं पारणान्तं सिध्यतीति । उन्मज्जे-
दिति । यावदव्युत्पत्तिरिति शेषः । केन वारणीय इति । पाण्डि-
त्येनेत्युत्तरम् । स्वपाण्डित्यमाविष्करोति । नन्वेवमित्यादिना शर-
णीकरणीया इत्यन्तेन । गतानुगतिकैरिति शेषः ॥ १ ॥

प्रकृतसङ्गतिविवेचनं परामर्श इत्यस्याप्यर्थे पृष्टे श्रीस्वामिधरणा
इत्थमर्थमाहुः प्रकृतयोरेकादशीव्रतयोः संगतेर्विवेचनमिति । यद्यय-
मेवार्थस्तर्हि तदीयविषयतायाः सङ्गतौ सत्त्वेन व्रतेऽभावाद्भूतं परा-
मृश्यत इति कथं सुवचं भवेदिति स एव जानन्तु । अथाप्यस्य
प्रकृतयैकादश्या या सङ्गतिस्तत्प्रकारकं ज्ञानविशेषः परामर्श
इत्यर्थकरणेनैकादशीनिरूपितसङ्गतिप्रकारकज्ञानीयविशेष्यताया व्र-
तेऽबाधाद्भूतं परामृश्यत इत्यस्य साधुत्वं प्रतीम इति ॥ २ ॥

प्रकृतेत्यादिप्रतीमइत्यन्तेन स्वपूर्वपक्षस्य स्वयमुत्तरं दत्तं चित्रमे-
तत् । एषा व्युत्पत्तिः कस्मात्कुत्र संभूतेति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

यत्तु व्रतं नाम भोजनं तदभावश्चेति सिद्धान्तयित्वोपसंहारे
भोजननिवृत्तिभोजनोभयरूपमिति व्यत्यासेनाभ्यधायि तस्यापि
रहस्यं तैरेव प्रकाशनीयम् । किंच किं भोजननिवृत्तिर्भोजनाभावा-
द्भिन्नाऽभिन्ना वा । यदि पूर्वः पक्षः कथं तर्हि व्रतत्वम् । उभयस्वरूपस्य
व्रतस्य भोजनाभावान्तर्भावेण तत्त्वाभावेपि भोजनान्तर्भावेण
व्रतत्वं निर्वाधमिति चेद्व्रतत्वस्य कपिसंयोगवदव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः
व्रतशरीरे भोजनाभावस्य प्रवेशस्यात्यन्तं वैयर्थ्यापत्तेश्च । यद्युत्तरः
पक्षः कथं तर्हि व्रतं नाम भोजनं तदभावश्चेत्यर्थकरणं विदुषां
मनःप्रसादाय प्रभवेत् । यदि तदभावपदं तन्निवृत्तिपरमिति चेत्
लक्षणापत्तेः । नह्यर्थकरणे लक्षणा शोभते अर्थकरणप्रयोजनवा-
धापत्तेरिति ॥ ४ ॥

स्वाज्ञानमभिनन्दति । तस्यापीत्यादि । खण्डशक्तिस्थले यथेच्छं प्रयोगार्हतेति तद्रहस्यं । अनन्यसाध्यत्वमाह । तैरेवेति । किंचेत्यादि “मा हिंस्यात्सर्वा भूतानी”त्यत्र समः प्रश्नः । यथा हिंसानिवृत्तेर्गतिस्तथा भोजननिवृत्तेर्गतिश्चिन्त्या । मित्राभिन्ना वेति । यथेच्छं सा । दशमीद्वादशयोर्भिन्ना । एकादश्यामभिन्ना । अतस्तत्र त्रिदिनात्मकत्वात् । कथं तर्हि अतत्त्वमिति । त्रिदिनात्मकत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । तदेवाह स्वयमेव । उभयेत्यादिना चेदित्यन्तेन । उभयस्वरूपत्वेऽपि अतस्तैकादश्यामुपवासप्राधान्येन भोजनाभावान्तर्भावणेत्यर्थः । पारणानङ्गीकार आह । अतत्त्वाभावेपीति । तदङ्गीकार आह । भोजनान्तर्भावणेति । पारणान्ते अत्रे फलमेतदेवेत्याह । अतत्त्वं निर्वाधमिति । चेदित्यन्यथात्वं सूच्यते । अन्यथा अतत्त्वस्य कपिसंयोगवदव्याप्यवृत्तित्वापत्तेरित्यर्थः । अस्तुतस्तु नैकादशीनिर्णये कपिसंयोगो योग्यः । तस्यैव फलं तत्तदुपासकमन्यैराश्रमा उपप्लाविता प्रतानि च “उत्तिष्ठत जाग्रताश्रमान्परिपालयत तेन पञ्चापि पञ्चाशत्कोटयोपि देवतास्तुष्टिमापयेरन् । आश्रमोपप्लवमूलो मतभेदस्तेनैव सर्वं दारिद्र्यं । भोजनाभावस्येति । उपलक्षणमेतत् भोजनस्यापि । हरिश्चन्द्रवन्नानार्थत्वे एकस्मिन् शब्दे एकार्थविषयकतात्पर्यग्रहोऽप्यर्थविषयकतात्पर्यग्रहं प्रतिवर्त्तयान् । तदाहात्यन्तं वैमर्थापत्तेश्चेति । शाब्दबोधप्रतिबन्धान् । यथेन्द्रावर्णोद्भूतौ । नात्र तथा भोजनतदभावयोरैकशक्तिविषयत्वात् । शक्तिभेदादर्थभेद उच्यते । यत्तूत्तरः पक्ष इति । द्वयोरपि पक्षयोरैकमेवोत्तरं । कथं तर्हीति । शक्तिमाहात्म्यज्ञानेनेति प्रतीकारः । विदुषामिति । अधीतशास्त्राणामप्यनधिगतशक्तिमहिम्नां । एतेनायं विद्वच्छब्दो विविदिषौ लाक्षणिक इति पर्यवसितं । तदाह यदीत्यादिना “मा हिंस्यात्सर्वा भूतानी”ति विहिता हिंसानिवृत्तिर्भावरोपाभावरूपेति चिन्त्यं । निवृत्तिर्न व्यापार इति महाचार्याः

शारीरके । एष चतुर्थोऽनुव्यवसायः स्वयं व्याख्येयस्तदा विदुषां
मनःप्रसादः संपन्नो भवेत् ॥ ४ ॥

वैष्णवे पर्यवसन्नमिति एवं सिद्धान्तिते एकादशीव्रतस्य शैवा-
दावप्रसरप्रसङ्गः । नहि यद्यत्र पर्यवस्यति तत्ततोऽन्यत्र गच्छति ।
यदि “वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेदि”त्यादिवच-
नबलाच्छैवादावपि निष्कम्पं प्रसरेदिति चेत् नमोस्तु वैष्णवे पर्यव-
सन्नमित्युक्त्वा इति ॥ ५ ॥

एकादशीव्रतनिष्ठत्वं वैष्णवत्वं निष्ठात्वाश्रममूलेत्यवज्ञायाह ।
शैवादावप्रसङ्ग इति । परामर्शोक्तलक्षणमङ्गीकृत्याह यदीत्यादि ।
यथेच्छदेवतोपासकत्वं नैकादशीव्रतप्रयोजकाश्रमित्वरूपवैष्णवत्व-
विरोधीत्यर्थः । अत एवाङ्गीकारमाह नमोस्तु वैष्णवे पर्यवसन्नमि-
त्युक्त्वा इतीति । अङ्गीकृतेष्वेव नमस्कारो दृष्टः उपकृतं बहु ।
“वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेदि”ति वचनेनानुव्य-
वसायकृन्मतिराश्रमे नीता । किमेकादशीव्रतनिष्ठत्वं वैष्ण-
वत्वमिति लक्षणे सुप्रसन्नता । “अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी
दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” इति
व्रतपट्टस्याश्रममूलत्वे “एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदि”त्य-
तिक्रमणनिषेधे च सति चित्रमेतत् । “उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयो-
दश्यां तु पारणमि”ति वचनमवलम्ब्य भोजनेनैकादशीमतिवाह्य
द्वादश्यां समुपोषणपरत्वं वैष्णवत्वं । एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां
पारणपरत्वं स्मार्तत्वमिति सिद्धान्तः । येनैवं निर्णेतुं शक्तुमः ।
आश्रमधर्मरतत्वं स्मार्तत्वं तदुपेक्षकत्वं वैष्णवत्वमिति । अतएवा-
ग्निहोत्रहोमश्राद्धादीनां त्यागस्तादृशेषु वैष्णवेषु । किञ्च द्वादश्याः
शुद्धत्वविशेषणेन किमुपकृतं कथं तस्या दशमीवेधसंभवो योऽपा-
कर्तव्यो विशेषणस्य । तस्माच्छुद्धैकादशीयुतत्वाच्छुद्धत्वं विशेष-
मिति दिष्टं । किंवदुना । “उपवीताद्वलं लब्धं तुलसीकाष्ठमालया ।

संतोलयन्तु विद्वांस उपवीतं च मालिकाम् ।” यदिदानीं जगत्या-
श्रमधर्मशैथिल्यं परिदृश्यते तदेतदेकादशीनिर्णयोपप्लवमूलमिति
विदांकुर्वन्तु ब्राह्मणाः ॥ ५ ॥

तल्लक्षणमभिहितं यथा “परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थितः ।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी” इति । अत्र वाक्ये
द्वाभ्यां यच्छब्दाभ्यां लक्षणद्वयमभिहितम् तच्छब्दद्वयापेक्षणात् ।
नैकादशीं त्यजेदिति विधिः यो न त्यजेत्स वैष्णव इत्येकं लक्षणम् ।
यस्य वैष्णवी दीक्षास्ति स वैष्णव इत्यपरम् । वैष्णवी दीक्षा संन्यास
इति अत्रास्य वचनस्य श्रीस्वामिन एव मूलमिति भाति । अन्यत्र
कालमाधवादी विष्णुरहस्यादुद्धृतस्य “परमापदमापन्नो हर्षे वा
समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेद्वादशीव्रतम् ।” इत्यन्य-
स्यैव दर्शनात् । आस्तां वा तदप्यन्यत्र प्रमाणीभूतम् तत्रैव वा
कुप्रचित् । नहि मादृशेनातिपामरेणादृष्टं कल्पितमेवेति निश्चेतुं
शक्यम् । तथापीदं न वैष्णवलक्षणप्रतिपादकं भवितुमर्हति, अन्य-
थैव योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि । यस्येति जालेकवचनम् ।
पृष्ठी च निर्धारणे । अप्यर्थकं त्वित्यन्ययम् । तथाच येषां वैष्णवी-
दीक्षास्ति तेषां मध्ये र्यः कोपि नैकादशीं त्यजेदित्यर्थः संपद्यते ।
प्रदर्शितविष्णुरहस्यमवचनैकवाक्यत्वानुरोधात् । युक्तं चैतत्
श्रीस्वामिचरणानां मते तु वाक्यार्थत्रयकल्पनातो निरर्थकता अशु-
तलक्ष्यवाचकपदकल्पना कथंचिदेकवाक्यत्वे विरुद्धत्रिकद्वयाप-
त्तिश्च द्रष्टव्या ॥ ६ ॥

स्वामिन एव मूलमिति । का हानिः संदग्धे वचने । स्वसंमतं
पाठमाह । परमापदमापन्न इत्यादि । अत्र पाठे न त्यजेद्वादशीव्रत-
मिति विधेयस्य परमापदमापन्न उद्देश्यः यदि शास्त्रसंप्रदायाभि-
ज्ञता तदा हर्षे समुपस्थिते सूतके मृतके इति त्रयः काला

निर्दिष्टाः । एषु त्रिषु कालेषु “परमापदमापन्नो न त्यजेद्द्वादशी-
व्रतमि”ति पर्यवसन्ने वक्तव्यं तदा कथमापन्नस्य हर्षकालस्थितिः ।
कथमप्यङ्गीकारे उद्देश्यतावच्छेदकधर्मो हस्ताद्गलितः । तत्संपादने
कालोऽपगच्छति मिथो विरोधात् । किंच संतुष्टो नाधिकारीति
च प्राप्तम् । किंच निर्दिष्टकालत्रयादन्यत्रैतद्भूतं नाचरितव्यमित्यपि
धलादेवकारस्य । किंचैतद्द्वादशीव्रतं नैकादश्यां प्रवेष्टुमर्हतीति
मनसि निधायाह । आस्तां वेति । अनन्वितत्वाभावमाह । प्रमाणी-
भूतमिति । न मार्गणावकाश इत्याह । तत्रैवेति । वा कुत्रचिदिति ।
अन्येष्वपि ग्रन्थेषु स्यात्तथैव पाठ इति । संभावनायां वाशब्दः ।
फलितमर्थमाह । नहि मादृशेत्यादि । अदृष्टत्वं न फाल्पनिकत्वे
हेतुरित्यर्थः । अङ्गीकृतं पामरत्वं प्रकाशयति तथापीत्यादियुक्तं
चैतदित्यन्तेन । स्वपरिश्रमममिनन्दति । युक्तं चैतदिति । मदन्ये
संमार्तिं यच्छन्तु मा वेति तात्पर्यम् । एकवाक्यत्वानुरोधादिति ।
अनन्वितश्लोके नानन्वितार्थैकवाक्यता युक्तेति तात्पर्यम् । एकवा-
क्यताफलं तु येषां वैष्णवी दीक्षास्ति तेषां मध्ये य एकादशीं न
त्यजेत्स परमापदमापन्न इत्यर्थः पर्यवसितः । स्वामिनां पाण्डित्य-
शैली नैतादृशीत्याह । स्वामिनामित्यादिना । अवद्वश्लोकस्थाने
मुषद्वश्लोक आदेशो भवतीति न विजानात्येषोऽनुव्यवसायकार
इत्यनुमानम् ॥ ६ ॥

वैष्णवी दीक्षा संन्यास इति । अत्र संन्यासो वैष्णवी दीक्षेति
युक्तम् । उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्वं प्रयोगात् । आस्तां वा तथैवोपन्यासः
तत्र प्रमाणापेक्षायां श्रीस्वामिचरणा एव प्रमाणम् । वस्तुतस्तु
वैद्यानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णव इत्येव शास्त्रसिद्धं
वैष्णवलक्षणम् । दीक्षापि सैव प्रकृता अन्यथा संन्यास एव कुतो
वैष्णवी दीक्षा उपनयनं कुतो न सा अत्रापि । अत एव “अविद्यो
वा सविद्यो वा प्राप्नोत मामकीं तनुरि”ति वचनस्योपोद्बलकतया

समर्पयितुं शक्यत्वात् । एतेनाग्निमः सर्वोऽपि ग्रन्थो व्याख्यात इति
कृतमपराधेनेति शम् ॥ ७ ॥

टोपरे इत्युपनामकेन राजारामशर्मणानुव्यवसितः परामर्शः ।

यो न्वन्नाविनयो जातः क्षन्तव्यः स दयालुमिः ।

यतितव्यमसन्देहे यद्यस्ति करुणा मयि ॥ १ ॥

स्यामिचरणा एव प्रमाणमिति । वैष्णवी दीक्षेति प्रतीकमुपादाय
संन्यास एवेति व्याख्यान इत्यर्थः । ग्रन्थयोजनाप्रवीणत्वं पाण्डि-
त्यमिति लक्षणं मनसि निघायेतिशब्दो न लिखितः प्रतीकघो-
तकः । सैव प्रकृतेति । धानप्रस्थेऽप्यित्यर्थः । द्रष्टव्यमेतद्विष्णुपुरा-
णादिषु । अधुना तु श्रीमद्रामानुजानुसंगप्रदायेषु वैरागिसंगप्रदायेषु
वा दृश्यन्ते वैखानसाद्या दीक्षास्तल्लक्षणान्यूर्ध्वपुण्ड्रादीनि । वस्तु-
तस्तु परामर्शो संगृहीतमेतल्लक्षणम् । अन्यथा संन्यास एव कुतो
वैष्णवी दीक्षेति । अन्यथा संन्यासो न वैष्णवी दीक्षा कुतोपीत्यर्थः ।
तस्याश्रमबहिर्भूतत्वात् । वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्नोति हि वैष्णव
इत्यत्रादिशब्देन संन्याससंग्रहे कः प्रतिबन्धः । आगमनिगम-
शोरेकवाक्यतया साफल्यात् । तस्मादशास्त्रसंन्यासो न वैष्णवी
दीक्षेत्यर्थः पर्यवसन्नः । तथा वैधव्यदीक्षापि वैष्णवी दीक्षा । अत-
एवात्र प्रकरणे कस्मिंश्चिद्वचने निष्कामशब्देनोपादानं संन्यासिवा-
नप्रस्थविधवानां । कुत्रचिद्वचने वैष्णवशब्देन कुत्रचित्पृथक्सं-
न्यासी बानप्रस्थो विधवेति द्वितीयैकादश्यधिकारिणाम् । तस्मान्नि-
विधोपादानानामेकार्थतेति । उपनयनं कुतो न सैति । कामाधि-
कारकोटिप्रवेशान् । दृश्यन्तेऽधुना लोके गृहस्थेष्वपि वैखानसा-
द्यागमदीक्षिता वयं निष्कामा वैष्णत्वाद्द्वितीयैकादश्यधिकारिण
इति वदन्ति तथाचरन्ति ग्रन्थकर्तारो व्यवस्थापयन्ति तदनुमोदन्ते
पण्डिताः पण्डिततराः पण्डिततमाश्रय । तान्प्रत्येव बोधनावकाशः

प्रभावकाशो वा किं श्रीमतां भवतां तत्रभवतां वैष्णवत्वेन गार्हस्थ्यं
 वाधितं । यदि वाधितं तदापसरगेहात् । यदि न वाधितं तदा द्विती-
 यैकादश्या अपसर । यद्याश्रमो बलवान् किं तेन वैष्णवत्वेन । यदि
 वैष्णवत्वं बलवत् किं तेनाश्रमेण । तस्यैव माहात्म्यं पञ्चमहायज्ञ-
 लोपाग्रहो नाम । एष एव धर्मसंकरनामा कलिः । वर्णसंकरनामा
 च । तदपसारणार्थं प्रतिपक्षमेकादशीत्रतानुशासनं पूर्वाचार्याणां
 महर्षीणाम् । अतएव महाफलमेतद्व्रतं दिव्यम् । नहि कस्मिंश्चिद्व्रते
 कलेरपसारो दृष्टः । दृष्टानि तु फलानि सुबहूनि पण्डानि । तस्मा-
 द्बृहस्पतिव्रतचारिणौ य एकादशीं न त्यजेत्स वैष्णव इति आश्रमि-
 त्वात्सामान्यलक्षणसंपन्नौ । यस्य दीक्षास्ति वैष्णवीति लक्षणविषयाः
 संन्यासिद्यानप्रस्थविधवाः तथा नैष्ठिकब्रह्मचार्यपि निवृत्तिदीक्षाव-
 र्त्वात् । अत्र व्रते शैवत्वादिकमप्रयोजकम् । इत्थं व्यवस्थायां सत्यां
 “परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थितः । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य
 दीक्षास्ति वैष्णवी । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्रुतः ।
 विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।” इति कारिका-
 द्वयेन वैष्णवौ लक्षितौ । तत्र परमापदमापन्नोऽपि हर्षे समुपस्थि-
 तोपि य एकादशीं न त्यजेदाश्रमित्वात्स वैष्णवः । वाशब्दोऽप्यर्थे ।
 वैष्णव इत्यपकृत्यते योग्यत्वात् । आश्रमसामान्यलक्षणमुक्त्वा
 विशेषलक्षणमाह यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी स वैष्णव इति ।
 तमुपक्रम्य स माहात्मेत्यादि वच्य संन्यासिनि घटतेऽत उक्तं वैष्ण-
 वी दीक्षा संन्यास इति । अत्रोद्देश्यविधेयभावः पुनरनुव्यवस-
 नीयः । कुतो न सेति । यद्युपनीतो घट्टः कामानधिकारिषु गण्येत
 तर्हि भवतु तथैव । अपरवैष्णवत्वमवाधितं । मामफी तनुरिति ।
 अतएव नमस्काराधिकारः । दृश्यते च तथा मिथो नमस्कारः ।
 यद्युपबुर्वाणस्तर्हि गृहस्थव्यवस्थया तिष्ठेत् । यदि नैष्ठिकस्तर्हि
 निवृत्तः कामाद्वैष्णवो भवितुमर्हति । नैष्ठिकब्रह्मचार्यस्य दीक्षा-

न्तरत्वेन वैखानसादिषु परिगणितुं शक्यत्वात् । अत्र द्वे लक्षणे
एकादशीव्रतनिष्ठत्वं निष्कामत्वं चेति । तत्र प्रथमलक्षणस्य मनुष्य-
मात्रसाधारणत्वेन सकामनिष्कामतयाधिकारिभेददर्शनेन व्यवस्था
कृता । मनुष्येष्वाश्रमाश्चत्वारः । ब्रह्मचारिगृहस्थौ सकामावपि व्रत-
निष्ठत्वाद्वैष्णवौ । वानप्रस्थसंन्यासिनौ निष्कामत्वात्परवैष्णवौ व्रतनि-
ष्ठत्वाव्यभिचारात् । कामक्षयाय यतमानो नैष्ठिको विधवा च
परवैष्णवौ । अत्रैव सर्वेष्वाश्रमाः परिसमाप्ताः । कोत्याश्रमग्रहि-
भूतो मानुषनामा । ब्राह्मणेषु चत्वार आश्रमाः क्षत्रियेषु त्रयो वैश्येषु
द्वौ शूद्राद्याषण्डालान्तमेकः । अतएव पाङ्कपाङ्कविचारः सर्ववर्ण-
ेषु । यत्र स न विचारः, स न वर्णः । ननु न ग्लेच्छेषु वर्णाः सत्यं
मनुष्याश्चेन्न । दायनिर्णयामावप्रसङ्गात् । यथा वर्णास्तथाश्रमास्तथा-
वापा इति जगन्निर्णयः । यथा दयास्तथाश्रमा यथाश्रमास्तथा वर्णा
यथा वर्णास्तथा मनुष्या इति विज्ञेयम् । अत एव न शास्त्रहीनो दृश्यते
द्विपादवर्गो वैश्यरी मृगम् । यथाधिकारं च शास्त्रं । व्याख्यात
इति । यथोपोद्घातो व्याख्यातस्तथैवोत्तरप्रस्थोनुसंधेयो विकृष्ट-
नन्यायेनेत्यर्थः । अपराधेनेति नायमपरिग्रहः किंतु विनोदः ।
उपकारस्तु सत्यः । न पश्यामी वयमपरिग्रहे पश्याम इत्यत उप-
कारिणं । यथाहुराचार्याः “संपूर्ण जगदेष नन्दनवर्त सर्वेपि कल्प-
हृमा गङ्गाधारि समस्तवारिनिवहा वारिणी मेदिनी । वाचः
प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिशिरो यज्ञः समस्ताः क्रिया यस्य ब्रह्मवि-
चारणे क्षणमपि स्मर्य मनः प्राप्नुयादिति । कृष्णस्य कः शत्रुरिति
शुतो वा रामाश्च मान्यो नरपुंगवः कः । एकादशीतोभ्यधिकं
व्रतं किं व्यवस्थया दृष्टिपथप्रवृत्तौ ॥ १ ॥

यो न्वप्रेत्यादि । प्रार्थनामङ्गीकुर्मः । अत्रेति । एकादशीव्रते ।
अविनयः । अवीनां नयो नीतिर्गतानुगतिकत्वं । तमपराधकोटौ
निक्षिपति । क्षन्तव्य इति । असंदेह इति । गतानुगतिकतां

विच्छिद्य यथाशास्त्रप्रवर्तने । मयीति । मां टोपरोपाह्वराजाराम-
शास्त्रिणं पुरस्कृत्येत्यर्थः । यथामति यते शास्त्रेषूपप्लुतिनिराकृतौ ।
पराकृतिर्मतानां चेदस्तु हानिर्न ते न मे ।

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतटोपरा-
टोपपरामर्शः संक्षिप्तः ॥

अथ द्वितीयाटोपः ॥ २१ ॥

जयति श्रीकाशीनाथोऽष्टपुत्रो नाम । विजयते श्रीमान्राजारामः
कुलभूषणः । अस्य प्रदीपस्य दुस्पष्टवर्णीकनं युक्तं योग्यतावधा-
रणाय । कज्जलं हि दुस्पष्टं प्रदीपमस्तके स्पष्टं तद्वर हर दूरीकुरु
दूरीकुरु महादेवेति प्रार्थ्यते प्रकृतपण्डितैः ॥ ॐ ॥ एवमाकारं
दुस्पष्ट इति वैयाकरणा आहुः । सपरार्धहीना कामफलेति
ताम्रिकाः । अस्य ग्रन्थकर्तृल्लिखकण्टकविराजितस्वमव्याहृतं कण्ट-
कत्रयोद्धारप्रदीपे विरचितेपि । आत्मजेनेति । एष देहात्मवादः ।
प्राचीनधर्मसंस्थापने मेष एष प्रदीपः । इति मुखपृष्ठव्याख्या
प्रकृतस्य । अन्यत्सुगमं ।

अथ द्वितीयटोपराटोपः परामृश्यते । यत्र भैरवाष्टमीनिर्णयो
विषयः । इत एतत्पुस्तकलाभात्पूर्वमुपलब्धमनुव्यसायं सप्तखण्डं
समाधायाधुना त्रिकण्टकवासिप्रेषितं सवितर्यस्तमितेऽयमुपयुज्ये-
तेति कण्टकत्रयोद्धारप्रदीपं परामृशन्तो भैरवाष्टमीकुचेष्टानाम
द्वितीयं प्रकरणं परामृशामस्तत् । अथ तैरेवेत्यादावुपरम्यत इत्यन्त
आटोपे कानिचित्प्रतीकान्युपादाय समाधीयन्ते । मूलं तु तैरेव
मुद्रयित्वा प्रकाशितं । तत्र । यथेष्टं व्याख्यातानीति । प्रकरणानु-
सरणात् । इष्टिस्तद्धीना । रिमर्थमिति । कुचेष्टानिवृत्त्यर्थमिति
चेत्तद्व्यं । सहसंयोज्येति । उपोद्धाततयेति चेदितद्व्यं कालाष्टमी

द्विविधेति । किं ग्रन्थद्वैविध्यादुत सिद्धान्तद्वैविध्यात् । आद्ये
 नाष्टमी द्विविधा । द्वितीये द्वयोरप्यग्रामाण्य मियो विरोधात् ।
 सा च रात्रिव्यापिनी ग्राह्येति श्रीमद्भट्टाना प्रतिज्ञावाक्य । तत्र
 बल रात्रौ जागरण । दिनद्वयेऽशतो रात्रिव्याप्तौ पूर्ववेति निर्ण-
 यवाक्य । तत्र बल सामुख्य तिथे । दिनद्वयेऽशतो रात्रिव्याप्ता
 युत्तरैवेति फेचित्तत्र बल भैरवोत्पत्ते प्रदोपकालीनत्वं । तद्भग्न
 भट्टे शिवरहस्ये मध्याह्ने भैरवोत्पत्तिप्रवणादिति । मध्याह्ने सायाह्ने
 वाध्वतारोऽस्तु परतुत्तरैवेति सिद्धान्तो न सिधिल । किं यदि-
 नेऽवतारस्तद्दिने प्रत युत्तमुत पूर्वदिने प्रतमवतार उत्तरदि-
 नेऽष्टम्या मध्याह्ने । अत्र क पक्ष भेयानिति स्वयमेव विज्ञेय
 पण्डितै । स्वस्वसिद्धान्ते बलदानाय द्वायपि मुग्धौ । द्वात्रत्तेषु
 सर्वेष्विविति वचन दिनद्वये कर्मप्राप्तौ प्रवर्तते । अत्र न पूर्वदिने
 प्राप्तमवताराभावात् । अवतारमूल २८ । परेण एनालोच्य प्रदो-
 पकालोऽवतारस्येत्युक्त । एतावत्तु बुद्ध यदिनेऽवतारस्तद्दिने प्रत-
 मिति । दिनद्वये सपूर्णा रात्रिव्याप्तिश्चिन्त्या तिथेनवतिषट्ठिकाऽ
 भावात् । किमेष वटपिप्पलन्याय उत परवधन्याय आलोन्य
 ताम् । किंच किं तदोमरूपादनघादित्यत्रत्यतदाशब्दस्य मध्याह्न्वा-
 धित्व साधित किं तथा प्रकरणमुपलब्ध सध्यायामपि पूजैवो-
 क्तेति । तर्हि तत्कालव्यापिनी तिथिर्व्यक्त वक्तव्या भट्टे । तेन
 मध्याह्नव्यापिनी युषेत्युपसहारश्चिन्त्य । औचित्यमात्र प्रदर्शि-
 तमिति । तेन स्वमतस्यानौचित्य सिद्ध । न स्वसिद्धान्त इत्यादि ।
 स्वसिद्धान्तो दिनद्वयेऽशतो रात्रिव्याप्तौ पूर्ववेति स च दर्शित एव ।
 स्वामिनस्त्वत्र भ्रान्ता इति भ्रान्तलेख पश्यन्तोपि भ्रान्ता इत्याकूतम् ।
 पातयामासुरिति । निर्णयसिन्धो स्वामिनो भट्टा कर्तृत्वादित्यर्थ ।
 अत्र के भ्रान्ता अस्यैव प्रदोपस्यामे स्फुटीभविष्यतीत्युपराम ।
 इति द्वितीयादोषपरामर्श ।

अथ तृतीयाटोपः ॥ २२ ॥

अथ तृतीयाटोपः परामृश्यते । यत्र परिव्राजकारूढोपानहौ विषयः । तत्रास्मात्कृतपरिव्राजकपादुकामीमांसास्थं वचनमुपन्यस्य तत्र मिश्रधर्मसंमतमिति खण्डनप्रतिज्ञावाक्यं टोपराणां वचनोपन्यासबलहीनं सत् समूर्पति । इदमुपन्यसनीयमासीन्निकाण्डमण्डनस्थं वचनं । “दीपं शूर्पं तथा शय्यां पादत्राणं च भार्जनीम् । स्नानान्ते संस्पृशेद्यस्तु पुनः स्नानेन शुद्ध्यती”ति । तद्रूढस्थविषयं संन्यासिनां मिक्षाकाले विधिवलात्परिशिष्यते । अतएवोपानद्धारणे बलमादधाति स्वयं “दृष्टिपूतं न्यसेदि”त्यादिना । उपानहौ धृत्वापि दृष्टिपूतं पादं न्यसेदित्येकवाक्यताफलमिति । अविरोधात् । का नो हानिरिति । वचनानुपन्यासो भवतां हानिः । वचनोपन्यासोऽस्माकं लाभः । सदोपवीतिनेत्यादिपङ्क्तिः समावृत्तेषु शोभामावहति साहचर्यादुपवीतस्येत्यलम् । तत्रापि कास्माकं हानिरिति । “मीनं जाले पातयन्तः स्वजाले निपतन्ति हि । कास्माकं हानिरिति च भ्रुवन्तीति किमद्भुतम् ।” कुचेष्टां विहायैव लेखो विधेयः फलं तस्य सैवोपतिष्ठेत काले । अतोऽद्यापि लोके कुचेष्टाविहीनं मुनीनां वचो मन्यते सर्वलोकैः ॥ १ ॥

नातःपरं भवहेतोपरि लिखामः ।

इति धीनैवत्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतप्रणयने द्वितीयतृतीयाटोपपरामर्शः ।

१ वसन्तिहादिनो मुरासुदणाय स्वामिपार्द्विनोद आरत इति पूर्वमेव प्रतिपादितमतधैतस्मिन् विषये विशेष ऊहापोहोऽनावश्यक इति च सूचितम् । टोपरेपगिद्वेन तु “संन्यासिपादुकामीमाशानिरस्तृतिवृत्ते महानाटोप आरतो दरिद्रस्य मनोरम इव सयमग्निधियायतेति विनोदः प्रयुतापिद्वान्तायतेति नैव

सिद्धान्तं स विनोद एवेति स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते यतो जनताम्रा-
न्तिकर्त्तन ।

संन्यासो नाम सर्वपरिग्रहत्यागोऽविवाशपरिग्रहत्यागो वा । इतः परमहंस-
संन्यास जाबालि महाजायात्युपनिषत्सु करपात्रादित्यागप्रधानविधेरुपलब्धे । त्या-
गसारतम्येनैव कुटीचकादिभेदोपलब्धेयः । रावण जनकादिज्ञानिगृहस्थेषु ज्ञानस्य
परिपूर्णस्य सत्त्वेऽपि त्यागित्वव्यवहारादर्शनाज्ज्ञानमात्रस्यैव त्यागित्वसङ्गा-
धित्वव्यवहारप्रयोजकत्वेऽपर्याप्तत्वाच्च । संन्यासशब्दस्य तत्रार्थे शङ्कावाच्च ।
सर्वकर्मपरित्यागे कर्मफलपरित्यागे च "संन्यास शब्दस्तु भाक्तः । एवञ्च
संन्यासिनो पादुकादिपरिग्रहोऽनुचित एव ।

कौपीनाच्छादनं वास वन्या शीतापहारिणीम् । पादुके चापि शृङ्गीयारकु-
र्यान्प्राण्यस्य सप्रहम्" इत्यादि स्मृतयस्तु शीतातपादिक्लेशासहिष्णुत्विधि-
तान् संन्यासिनोऽनुगृह्णन्ति ननु कतिपयपरिग्रहं विदधतेऽदृष्टार्थं इष्टस्यैव
शीतापहारस्य फलस्य श्रुतेः ।

शिथिलानां पादुकाग्रहे स्मृतिसमति पादुकाशब्दधामरादौ चर्मममपाद-
प्राणे प्रसिद्ध उपानच्छब्दपर्याय काष्ठमयपादप्राणे चाप्रसिद्ध इति तेषामुपा-
नद्वारेण न दोष इत्यपि च धूलिप्रक्षेप एव । वदन्निन्वामरस्य शिस्तान् शरा-
नादात्पार्यन्तीं विरेणागता "स तां पिस्तुदा कुक्षो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं विरेण लमागतेति पुनः पुनः" इति पृष्ट्वा "शिरस्त्रावत्प्रवीक्ष
मे पार्श्वं चैव तपोधन । सूर्यतेजो निरस्ताह कुक्षच्छायां समाधिते"ति प्रति-
बदन्ती रेणुका "अद्यैन दीप्तकिरण रेणुके तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि
सूर्यमित्याद्युवाचह" । विदितजामदग्न्यप्रभावो भगवान् भास्कोरोऽपि "महर्षे
शिरसस्त्राण उन्न मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृहीत्वा पादानां त्राणार्थं चर्मपादुके ।
अद्यप्रसृति चैवेह लोके सप्रचरिष्यति । पुष्पकेषु च सर्वेषु परमक्षप्यमेव चे"ति
वदन् "भीतस्तदैवादात्तस्मै छत्रोपानहमुत्तमम्" इत्युपानहानस्तवने महामा-
रते उपानत्पर्यायमथर्मपादुकाशब्दो लिखितो ननु केवलपादुकाशब्दः, केवलस्यै-
वात्तोपानत्पर्यायत्वे दत्त चर्मविशेषणमनर्थकं स्यात्तथा माभूदिति काष्ठमय-
पादप्राणे पादुकाशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यस्य निर्विवादमवगम्यमानत्वात् । देवीपुरा-
णादौ "मणिरत्नमयी कार्या हेमरत्नमयी तथा । चन्दनेनापि कर्तव्या पादुका

प्रतिमाऽपि वा । श्रीपर्णा श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी तथे”तिप्रत्येन पादुका-
शब्दस्य मणिमयादिपादत्राणे शक्तेः स्पष्टत्वाच्च ।

अस्तु काष्ठमयपादत्राणेऽपि पादुकाशब्दश्चर्ममयपादत्राणेऽप्यस्त्वेव विशेषा-
नुक्तेस्संन्यासिनापि चर्ममयी पादुका धार्येवेत्यपि न समीचीनम् । उभयत्र
पादुकाशब्दस्य शक्तयेऽपि गुरुपादुकापूजावसरे पूर्वगुरुहीताया काष्ठमयी-
पादुकाया एव पूजायास्संप्रदायदर्शनेन द्वयोर्धारणे परिग्रहस्य वृद्धिभयेन च
शिथिलेनापि संन्यासिना धार्यां चेत्काष्ठपादुकेव धार्येत्यस्यैव कल्पस्याचारा-
नुगृहीतत्वात् ।

नोपानही विना गच्छेन्माने पद्म कण्टकावृते । उदपात्रं च मिक्षा च दुष्ये-
दत उपानही । उपानही सदा धार्ये मिक्षाकाले विशेषतः” (निष्ठीवर्नं मूर्ध्नं
पुरीषमुच्छिष्टं शर्कराः कण्टकः पद्म कण्टकाः) इति विश्वेश्वरपद्धतिधृतवाक्येन
विनोदसर्पस्यभूतेनोपानद्धारणं स्पष्टं प्रतीयत इत्यपि न श्रुत्पत्रप्रतीतिसहम् ।
श्लोकवाक्यस्य मूलानुलेखेन मान्यत्वे गानाभावात् । पूर्वोक्ताचारानुरोधेनाप्रो-
पानच्छब्दस्यैव काष्ठमयीपादुकापरत्वसंभवाच्च । भुजाने संन्यासिनि मिक्षां
वृद्धत इति व्यवहारदर्शनादनुमीयते संन्यासिपरिभाषायां मिक्षाकालो भोजन-
कालस्तत्राप्यनेनोपानद्धारणं विधीयते तथ “सोपानरुद्धं यद्भुज्जे तद्वै रक्षांसि
भुजते” इति मनुस्मृत्या निषिध्यते इति तद्वाक्यस्य मन्वर्थविपरीतत्वाच्च ।

अस्तु वा मिक्षाकालो गोचरकालस्तथापि “मिक्षा दुष्येदत उपानहं—”
इति प्रत्येन मिक्षाया अशुचिरवनिवृत्तये विहितसोपानद्धारणस्य “क्षीपं
शर्पं तथा शय्यां पादत्राणं च मार्जनीम् । स्नानं कृत्वा स्तृशेषस्तु पुनः
स्नानेन शुध्यती”ति । संन्यासिगृहस्थस्यधारणेन । स्नानेनोपानहोऽशुचित्प्र-
योजकत्वनिवर्तयद्भिर्देयत्वाच्च । मनुस्मृतिविपरीताभेदेयलोकविद्विष्टार्थकारदृ-
गुलबचनमलेन क्षीपमिति स्मृतेर्गृहस्थपरतया व्याख्यानस्योपहासास्पदत्वाच्च ।
अशुचिमूत्रादिसंपर्केण मिक्षाया अशुचित्वमिया मूत्राशुचिद्रव्यापहरसंपर्के-
णातितरामशुचिभूताया ज्ञातशुचेरुपानहो धारणस्य घृतामात्रकार्यत्वाच्च ।
“मद्भचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं भेष्यमिति स्थिति”रिति यमस्मृतौ मद्भचारिपदस्य
मिक्षोपजीविपरतया व्याख्याने मिक्षाया अशुचित्वमयस्यैवाभावाच्च । मद्भचार्य-
पेक्षया मिक्षायां संन्यासिनां स्नातक्यम्भरणेन मद्भचारिपदस्य संन्यास्युपलक्ष्यकरवे
याभावावाच्च । सदा धार्ये इत्यनेन सदापदस्यारस्येन गम्यते दर्शनादिका-

षड्विंशतिप्रश्नपरामर्शः ॥ २३ ॥

श्रीमोहमन्यां भविष्यसभायां विचारणीयो विषयविभाग उप-
लब्धो वाचितश्च तत्र षड्विंशतिप्रश्ना उपन्यस्ता उत्तराणि च
प्रार्थितान्यपि तत्रागमनं च प्रार्थ्यते । चित्रं समुपलब्धेषूत्तरेषु किं
तेन समाजेन कृतकार्यत्वात् । अस्तु । उपन्यस्ता विषयाः प्रायो-
वैदिकपद्धत्यादिषु दत्तोत्तरास्तथापि पुनरुत्तराणीमानि

प्र० १ वेदानां स्वतःप्रामाण्यविचारोऽपौरुषेयविचारश्च । उ०
१ अमोघा वागनाद्यनन्ता भवति स्वतःप्रमाणं चापौरुषेया च
भवति ॥ १ ॥

प्र० २ । मन्त्रब्राह्मणयोरपौरुषेयत्वं केवलमन्त्राणां वा । उ० २
यदा मन्त्रास्तदैव तेषां विनियोगा उपस्थिताः । दत्तमुत्तरममोघा
वागनाद्यनन्ता भवतीति । अनुश्रवे संप्रदायपूर्वकत्वद्योतनाय अपिस्म-
रणं ॥ २ ॥ प्र० ३ तयोश्च समकालिकत्वं विषमकालिकत्वं वा । उ०
३ एकाचार्यत्वात्समकालिकत्वं एकरोत्तरटकारादिवद्विषमकालत्वं
च ॥ ३ ॥ प्र० ४ भूतसृष्टेः प्राग्भेदानां प्रादुर्भावस्तदुत्तरं वा ।
उ० ४ यदा प्रमादप्रादुर्भावस्तदैव प्रमाणप्रादुर्भावः ॥ ४ ॥ प्र० ५

लेशपि ते धार्ये । एतदपि “बहुमुपानहौ पत्न्यां यस्तु शासुपसंकमेत् । चर्मसारस्तु
जायेत वर्षाणां तु त्रयोदशे”ति वराहपुराणवचनविपरीतमिति मूलवतानेन
चिन्तामूलस्य तस्य वाक्यस्य वाच्यस्यैकोचितत्वात् । बहिर्गन्ध्यादिनः ग्रन्थेश-
हारका निश्चिन्तरास्तस्मात् वा यत्तेषामपि कण्टकाद्यावृत्तेनापि यथा चङ्क्रमणं
संभवतीति कण्टकाद्यावृत्तमार्गमर्भविभीषिकाया अप्यकिञ्चित्करत्वात् ।

“शरीरप्राणवामो वै शोषानरकः सदा मजे”दित्यादिवैद्यविधीनां च दार्शि-
तदष्टफलानां पुत्रशामः पुत्रेष्टेरिव शरीरप्राणवामो शुद्धस्वो विषयो नतु शरी-
रनिरपेक्षः संन्यासदक्षः । अन्यथा शरीरप्राणयोदनवामानां कामकिङ्कराणां कृते
विहितानां सङ्गचन्दनवनितादीनामपि पुण्याणां सेवने त्यागिनोऽधिकारिणो
भवेयुरिति संक्षेपः ।

वेदनिर्माता विमहवान् विमहरहितो वा । उ० ५ वेदानां निर्मितत्वे विमहविचारः सफलः । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरद्वयं पुरुषं पुराणमि”ति वेदवक्तुः स्वरूपं समाप्नातम् । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदेतद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इत्यादिपुराणान्ताः परिगणिताश्च वाग्विभूतयः ॥ ५ ॥ प्र० ६ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारस्तत्र मन्त्रद्रष्टृत्वं च किं नाम । उ० योग-यत्नेन चक्षुःश्रवत्वं तेन शब्दरूपाणामपि दर्शनं मन्त्राणां । प्रसिद्धं चैतत्सर्पजातिषु । अतएव शेषो योगाचार्यश्चक्षुःश्रवाश्च ॥ ६ ॥ प्र० वेदोक्तमधुच्छन्दोभरद्वाजादीनां शब्दार्थविचारः । उ० ७ तेषां शब्दानां विचाराः पुराणतोऽवसेयाः ॥ ७ ॥ प्र० ८ यज्ञियद्रव्य-देवताविचारस्तत्र यज्ञियपशुहिंसायाः कर्तव्याऽकर्तव्ययोर्यिचारः । उ० ८ द्रव्याणि देवताश्च तत्र तत्र निर्दिष्टा यज्ञियपशावालम्भ-नशब्दोऽन्यपशौ हिंसाशब्दो विधिप्राप्तेऽकर्तव्यशब्दाऽनुत्थाना-त्संध्यामाचरन्ति जना अद्यापि ॥ ८ ॥ प्र० ९ पण्णामङ्गानां समयविचारः । उ० ९ चित्रमेतद्विनमङ्गीकृत्याङ्गसमयविचार इति । यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायां बहुविधशिक्षाप्रादुर्भावप्रसङ्गे । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्वि-द्याद्यथोक्तं लोकवेदयोरिति”ति । पाणिनीयमिदं मतं शास्त्रानुपूर्व-मितराणि गतानि काल्पनिकानि ततो न वेदाङ्गानीति पाणिनि-

वहवो व्यासा वहवो मनवस्तां तां पदवीं भजन्तेऽनादिसिद्धधर्म-
विद्या अनुशासति च प्रतिकल्पम् । एतेनाङ्गानामनादित्वं वेदा-
नामनादित्वात् अङ्गाङ्गिनोरविनाभावात् । सङ्गतिग्रन्थानामेवाचा-
र्यकृतत्वात्सङ्गमनीयग्रन्थानामनादित्वान्महाभारते भगवद्गीतासू-
पनिपत्तिरिति लेखः सङ्गच्छते । श्रीभगवानुवाचेत्यादिश्लोक उप-
निषद् इतरे वैयासिका इति व्यासः सूचयामासानादिसादि-
विभागम् । तस्मात्सर्वेषामाचार्याणामाप्ततमानामनादिविद्यासं-
ग्राहकत्वं सिद्धम् । “छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ
पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं
तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।” इत्यङ्गान्यमिधायान्गाङ्गिनो-
रविनाभावेनाङ्गान्तं वेदत्वादाहः पाणिनीयाः “तस्मात्साङ्गम-
धीत्यैव प्रज्ञालोके महीयते” इति । व्यङ्ग्यस्य नैष्कल्यं प्रसिद्धं ।
वेद एव कश्चिद्भागो बोधसामग्रीति व्यवहारोऽङ्गमिति । व्याक-
रणस्य पाणिनिकृतत्वं न किन्तु पाणिनिप्रोक्तत्वं वेदितव्यम् । यतः
“शाङ्करः शाङ्करीं प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । ब्राह्मणेभ्यः समाहृत्य
देवीं वाचमिति स्थिति” इति शिक्षानुल्लङ्घ्या । श्रीशिवः शाङ्करीं यया
सर्वहो बभूव दाक्षीपुत्राय दक्षस्य शत्रुरस्य काचिरकन्या यश-
स्विनी तस्याः पुत्राय मातृकणोद्धारसमर्थाय धीमत उपदेशयोग्याय
ब्राह्मणेभ्यो मन्त्रेभ्यः सारहरां दृष्ट्वा देवीं वाचमिति ऋचमुपदि-
देश । स्वयं इमरुद्वारा चतुर्दशसूत्रीं मूलविद्यामुपदिदेश । तपः-
संतुष्टा वाग्देवी निरिषलविद्योद्धारसूत्राण्युपदिदेश । तानि च
प्रोक्तानि पाणिनिना महर्षिणा । अतएव भाष्यकाराः पाणिनीयस्य
प्रयोजनमाहुः “रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति” इति । प्रोक्तार्थे
प्रत्ययो ननु कृतार्थः । यथा शिवश्चतुर्दशसूत्रीं तदुद्बोधकविद्यां
चोपदिदेशानादिसिद्धां तथा वाग्देवीतराणि सूत्राणि । तस्मादङ्गानां
न कश्चित्कर्ता । प्र० १० दर्शनानां परस्परविरोधपरिहारः सम-

यविचारश्च । उ० १० श्रीशङ्कराचार्यैर्विरोधपरिहारः समय-
विचारश्च कृतः । अतएव तत्प्रशस्तिपत्रिकायामनायविच्छिन्नगुरु-
परम्पराप्राप्तपद्दर्शनस्थापनाचार्या इति विरुदावलिः प्रसिद्धा ।
उपासनामार्गप्रवृत्तये सिद्धान्तविरोधपरिहारं कृत्वा स्थापितानि
न तत्र सन्देहावकाशः तत्तत्सिद्धान्तवाधादिति दिक् ॥ १० ॥ प्र०
११ विग्रहवत्यो विग्रहरहिता वा यज्ञिया देवताः । उ० ११ काम-
रूपा उभयधापि भवन्ति ॥ ११ ॥ प्र० १२ बुद्धदर्शनानि जिन-
दर्शनानि च पद्दर्शनेभ्यः पूर्वाणि न वा । उ० १२ पूर्वाणि वा
पराणि वा सन्तु तथापि श्रीशङ्कराचार्यैरुत्खनितानि । पूर्वत्वं
परत्वं वा न प्रामाण्यहेतुरिति विज्ञेयम् ॥ १२ ॥ प्र० १३ स्मृतीनां
कर्तृत्वादिविचारः । उ० १३ स्मृतीनां कर्तारोऽनुभवाः स्मृतेर-
नुभवपूर्वत्वनियमात् । आदिशब्देन समय उपलक्ष्यते चे“त्रापृष्टः
कस्यचिद्भूयादि”ति शास्त्राद्विस्मृतिप्रसङ्गे प्रभप्रसङ्गस्तदा प्रवचनप्र-
सङ्गः स्मृतिप्रसङ्गश्च । येष समयविचारस्तत्तस्मृतिप्रन्थोपोद्धाते
स्पष्टः ॥ १३ ॥ प्र० १४ स्मृतीनां व्यवहारपूर्वकत्वं तत्पूर्वकत्वं वा
व्यवहारस्य । उ० १४ अनुभवात्स्मृतिः स्मृतेर्व्यवहार इत्यन्योन्य-
पूर्वत्वमनादित्वादुभयोः । अनुभवरहितस्य स्मृत्यनुपपत्तेः ।
स्मृतिरहितस्य व्यवहारानुपपत्तेश्च ॥ १४ ॥ प्र० १५ कलौ क्षत्रि-
यवैश्ययोः सद्भावविचार उपनयनविचारश्च । उ० १५ सर्वासा-
मपि जातीनां सदसद्भावविचारः खानेसुमारीपत्राच्छास्त्रादाचा-
राद्यावगन्तव्यः उपनयनविचारस्तु गृहसूत्रादवगन्तव्यः ॥ १५ ॥
प्र० १६ कन्याया वरस्य च परिणयनसमयविचारः । उ० १६ क-
न्यायाः परिणयसमयोऽष्टमं वर्षमुपनयनवत् । तेन सपिण्डा भवन्ति
कन्याः यथोपनयनेन घराः । तेषां समावर्तनोत्तरं परिणयसमयः ।
उपनीतवरतादात्म्येनोपनीतत्वं सपिण्डत्वं च कन्यानां । दुस्यं

सापिण्ड्यप्रयोजकमुपनयम् ॥ १६ ॥ प्र० १७ चातुर्वर्ण्यविभागो
 गुणकर्मभिर्जन्मना वा । उ० १७ श्रीमन्महामहोपाध्यायसत्सं-
 दायप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्य तन्त्रपण्डितस्वामिराममिश्रशास्त्रिणस्तु क्षत्रिय-
 वैश्ययोः संन्यासाधिकारसिद्ध्यर्थं यज्जायते स ब्राह्मण इति श्रुति-
 मवलम्ब्यौत्पत्तिकं ब्राह्मण्यं पुरुषमाग्रस्येति ब्राह्मणः प्रप्रजेदिति
 श्रुतिविषयत्वादनयोः संन्यास इत्याहुः । गुणकर्माधीनो वर्णवि-
 भाग इत्यङ्गीचक्रुरर्थात् । पूर्वोपन्यसाविरुदावतीभूयितदयानन्द-
 सरस्वतीस्वामिनस्तु “जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्भिन्न उच्यते ।
 वेदाध्यायी भवेद्विप्रो मल्ल जानाति ब्राह्मणः” इति वचनमवल-
 म्ब्यौत्पत्तिकं शूद्रत्वं सर्वेषां संस्काराधीनो वर्णविभाग इत्याहुः ।
 अत्रैकेन पण्डितेनोपनयनाधिकारो दत्तः परेण संन्यासाधिकार
 उभाभ्यामुभयं वा । सर्वतन्त्रस्य तन्त्राः सत्संप्रदायमित्यमेव प्रवर्त-
 यन्ति । अस्तु द्वयोरपि वचनयोरेकवाक्यत्वविचारः परिशिष्यते
 द्वयोरपि । सति च तस्मिन् यज्जायते स ब्राह्मणः शूद्रश्चेति व्यधि-
 करणयोः सामानाधिकरण्यं परिहरति गृह्यसूत्रं । अष्टमे वर्षे
 ब्राह्मणमुपनयेदेकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यं इत्युपनयनविधिं ब्रुवद्
 गृह्यसूत्रं शूद्रमुपनयेदिति न विधत्ते । एतेन शूद्रस्याधिकारो निरस्तः ।
 क्षत्रियमुपनयेद्विश्वमुपनयेदिति विध्यन्तरेण जन्मना चातुर्वर्ण्य-
 विभागो व्यक्तीकृतः ॥ १७ ॥ प्र० १८ द्विजानां द्वीपान्तरगम-
 नमुचितं न वा । उ० १८ पित्रमेतत् । निषिद्धं समुद्रे नौयानम-
 ङ्गीकुर्वन्ति शङ्कते च तत्र यस्य नामापि न गृहीतम् ॥ १८ ॥ प्र०
 १९ स्त्रेषु वर्णेषु सामान्यतो भोजनविचारः कन्याव्यवहारविचा-
 रश्च । उ० १९ कुलशीलजातीरूपेक्ष्य सामान्यजातिमवलम्ब्य
 सर्वाङ्गीनत्वं कामयन्ते यद्वारिद्रस्य मुख्यलक्षणम् । दरिद्राः प्रायः
 सामान्यजातिमवलम्बन्ते मनुष्यत्वमात्रे परिचस्यन्ति च । कुल-
 ममे परीक्षेतेति विवादशास्त्रं । यथा कन्या तथा ह्यिरिति भोजन-

शास्त्रं । प्र० २० स्त्रीणामध्ययनविचारो गृहकार्येषु प्राधान्यवि-
 चारश्च । उ० २० दंपत्योरङ्गाङ्गिभावो लोकशास्त्रप्रसिद्धो यथा न
 लुप्येत तथाध्ययनं प्राधान्यं च । यतः पत्युरुपनयनेनोपनयनवत्त्वं
 तद्विद्यया विद्यावत्त्वं ततस्तदङ्गस्य यत्प्राप्तं तावदध्यापनीयं न
 न्यूनमधिकं वा । दंपत्योर्योगक्षेमरूपत्वात्पुरुषायोगः संपादकः स्त्री
 क्षेमं कल्याणं तत्कारिणी व्यवस्थापिका तस्या यावत्प्राप्तं ताव-
 त्प्राधान्यं न न्यूनमधिकं वा । “स्त्री पुत्रश्च प्रभवति गृहे तद्वि-
 नेहं विनष्टमि”तिवृद्धाः ॥ २० ॥ प्र० २१ क्षत्रियाणां धर्मोन्नति-
 विचारः । उ० २१ अस्योत्तरं न वितरामः ॥ २१ ॥ प्र० २२ चतु-
 र्दशविद्यानां पठनपाठनविचारः । उ० २२ वर्णाश्रमव्यवस्थां पुर-
 स्कृत्य प्रतिस्थलं शाला स्थापनीया तत्र श्रीजगद्गुरुपीठाचार्यैरध्यक्षः
 स्थापनीयः । एषा वैदिकपद्धतिसुदर्शनादौ स्पष्टीकृता व्यवस्था
 ततोऽधिकमधिगन्तव्या ॥ २२ ॥ प्र० २३ पुराणेतिहासेषु संदि-
 ग्धविषयविचारस्तत्तत्समयविचारश्च । उ० २३ सन्तु संदिग्ध-
 विषयविचाराः केनचिद्यत्नेन तत्तत्समये सिद्धेऽपि तानि पुराणा-
 न्येव ते चेतिहासा एव । पुराणशब्दः प्रसिद्धः पुरातने न नव्ये ।
 अतएव व्यासपदवीमारूढः स्वयं व्यासः सन्नपि व्यास उवाचेति
 लिखति । तेन सिद्धं पूर्वव्यासोक्तमनुवदतीति । एतेन सर्वाः
 स्मृतयो व्याख्याताः । तत्तत्पदवीमारूढाः पूर्वारूढोक्तिमनुव-
 दन्तीति निष्कर्षः । इति ह्यासेति व्युत्पत्तेरितिहासशब्दस्य योय-
 मधुना निबन्धो मयोक्तः स एवमेव पूर्वमासैवाऽधुना मयोक्त इत्या-
 चार्याणां भाषणादितिहासनाम । सर्गादिपञ्चलक्षणसंपन्नत्वं पुरा-
 णत्वमिति वेद एव विभागस्तदर्थोपबृंहकोद्भवत् । अतएव विद्या-
 नामनादित्वं । वैयासिकादिशब्देषु प्रोक्तार्थे प्रत्ययः ॥ २३ ॥ प्र०
 २४ विधवाविवाहः शास्त्रविरुद्धो न वा । उ० २४ यदि दानं
 दत्तस्यापहारो वा सापिण्ड्यप्रयोजकगोत्रनिवृत्तिः शास्त्रविरुद्धो

न स्यात्तदा विधवाविवाहोपि शास्त्रसंमतः स्यात् । विधवाविवाहं
 वदन्नपि पराशरः सापिण्ड्यमङ्गीकरोति न व्रथीति तन्निवृत्तिं तदु-
 पायं वा । तस्मात्सापिण्ड्यप्रवृत्तेः पूर्वं पुनर्वरान्तराय दद्यादिति तद-
 मिप्रायो वेदितव्यः । इमं ग्रन्थमुपाकर्ण्य वाराङ्गना हसन्ति द्विजैरपि
 सापिण्ड्यं गोत्रं च दानपद्धतिश्च विस्मृतेति । सविस्मयमस्मद्वंशो
 वर्धतामिति जपन्ति । अग्रेऽस्माकं जीविकायाश्च गतिः केवेति चि-
 न्तयन्ति । एतच्च सविस्तरं वैदिकपद्धत्यां निरूपितम् । असपिण्ड्यां
 यवीयसीमिति विधाहस्मृतौ कन्यानां सापिण्ड्यमङ्गीकृतं तच्च गो-
 त्रनिमित्तं । गोत्रं सप्तपदीनिमित्तं । कच्छयन्धनं चाचारारम्भश्च । प्र०
 २५ वर्णानामाश्रमाणां च कलौ विशेषधर्मविचारः । उ० २५ कलौ
 धर्मोपप्लवकारिणि धर्मोद्धारसन्नाहः कर्तव्य इति कलौ विशेषधर्मा
 आकरेभ्योऽवगन्तव्याः ॥ २५ ॥ प्र० २६ पतितानां पुनरुद्धार-
 विचारः । उ० २६ पातित्यप्रयोजककर्मत्यागादुद्धृता भवन्ति पुनः
 पूर्वजास्तौ न मिलिष्यन्ति । पातित्यं नाम सापिण्ड्योच्छेदः
 पुनस्तस्मोत्पादनमशक्यमिति पृथग्जातिधर्मेण स्थातव्यं गौणमु-
 ह्यन्यायस्य सर्वसंमतत्वात् । पतितैरुद्धृतैरपि नान्ये पातयितव्या
 इत्युद्धारधर्मः । एतदादीनि प्रकरणानि पुण्यपत्तने चित्रशालाध्यक्ष-
 राजेश्री वासुदेवराव जोशी हस्ते दत्तानि मुद्रणार्थं श्रीकाश्यां मुद्रण-
 यन्त्रप्रतिवृत्त्यात्तत्रापि प्रतिकूलं तानि प्रकरणानि यदोपलभामहे
 तदा भवदीयभव्यसमायामुपस्थापयामः ॥ २६ ॥ अमोघवाचामनाथ-
 नन्तत्वं मनुराह—“अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे”ति ।
 दिव्या अमोघा । तदाह ध्रुतिः “स भूरिति व्याहरत् । स भूमि-
 मसृजते”ति व्याहारमात्रेण सप्तव्याहृतीनां सप्तलोका निर्मिताः ।
 पाताललोकयो मुख्यन्तर्भूता भवन्ति । अतएव ता व्याहृतय
 उच्यन्ते । एवं मन्त्रसामध्येन सप्तलोकान्विधाय तत्र च “एते
 असृग्मिन्दयस्त्रिरःपवित्रमाश्रवः । विद्यान्यमिसौभगे”ति मन्त्रं

स्मृत्वा चकार देवादिसृष्टिं तत्र च “सर्वाणि रूपाणि विचित्रा-
धीरः । नामानि कृत्वाऽमिवदन्यदास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदा-
जहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवंविद्वानमृत इह
भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति व्यवस्योक्ता ।
तस्मादपरा श्रुतिराह “अनन्ता वै वेदाः” इति ईशज्ञानस्यानन्त-
त्वादनन्ताः सृष्टयो घाट्यात्राः “वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
मि”ति तस्मादेव “नेह नानास्ती”त्यपरा तस्मादेव तृतीयायात्र
“द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती”ति । शब्दमात्रस्य दर्शनं
दर्शनमिवेत्यभिप्रायः । तावता वेदस्यानाद्यनन्तत्वात्संसारोऽनाद्य-
नन्तः । तस्माद्वेदस्वास्थ्ये संसारस्वास्थ्यं तदुपप्लव उपप्लवः संसारे
इति सिद्धम् । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमि”ति श्रुत्या
पुराणान्तानां वेदत्वमङ्गत्वं चेति सिद्धं दिव्यवाग्रूपत्वादिति दिङ् ।
यथा कादिवर्णानां न कश्चिन्निर्मातोच्चरितारो बहवस्तथा वर्णसं-
घातोऽप्यनिर्मितः सच योजितो वाग्गणः काव्यमयोजितः श्रुति-
स्मृत्यादिशब्दितः । तेन बीजमश्रव्यद्वौ व्याख्यातौ ।

ननु पुराणानामप्यनादित्वे तत्प्रतिपादितानां पाण्डवादीनां पञ्च-
सहस्राण्येव वर्षाणि व्यतीयुरिति कथमुपपद्येतेति चेत् किं चित्रं
“ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावती”ति सति न्याये ।
“शतं भीष्मा” इतीतिहासाच्च बहवः पाण्डवा व्यतीयुर्निबन्धः
स एव । वाणी द्विविधा । सशरीराऽशरीरभेदात् । अशरीरा
स्वतःप्रमाणं । पुरुषापराधाभावात् । ततः सशरीरा परतःप्रमाणं ।
तदेव निर्दिष्टं श्रुतौ “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमि”ति ।
अशरीरत्वं महद्भूतत्वं । चिदात्मनो निःश्वासितं प्रथमा कला तथा
सहोद्भूताः सर्वा विद्याः । प्राण एव वाग्रूपेण विद्या भवतीति
श्रुतितात्पर्यम् । अतएव ब्रह्मनिष्ठानां प्राणोऽत्रैव सवनीयते विद्याभिः
सह । कलावति कला लीयन्त इति श्रुतितात्पर्यं । ब्रह्मकला

रूपत्वाद्विद्यानां ब्राह्मणा भरद्वाजाय मुनये दर्शिताः “वेदा वा एते” इति । अनन्ता वै वेदा इत्युपसंज्ञहार । तस्मात्सर्वविद्याधी-
शस्याऽशरीरस्थानाद्यनन्तत्वात्सर्वविद्या अनाद्यनन्ता इति सिद्धं
कथमत्र कृत्रिमत्वशङ्केति विदांकुर्वन्तु सभासद इति शम् । वेदस्य
ब्रह्मसंज्ञाऽपि कलाकलावतोरभेदमूला । एवं सर्वा विद्याः । “दिष्यं
ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वर”मिति भागवदुक्तरीत्या
विद्यादर्शनम् ।

पूर्वं श्रीशङ्कराचार्यकृतव्यवस्थया जगतः स्वास्थ्यमभूत्तस्मर्तव्यं
नष्टैरधिकप्रज्ञैः । अतएव तेषां जगद्गुह्यत्वं विरुदावली लिख्यते
सर्वैः । अतस्तेषामेव समक्षं भवितव्यैषा सभा तदा सर्वोऽयं यज्ञः
फलदायकत्वेन ।

इति श्रीवैश्वधामनिवासिकृष्णानन्दपरस्वतीकृतपाण्डुसतिप्रथमपरामर्शः ॥

प्रश्नोत्तररत्नमालिका ॥ २४ ॥

प्रश्नः

कश्चित्स्पृच्छति

- १ शिष्या विमर्शमिति
- २ यज्ञोपवीतं विमर्शमिति
- ३ उपनयनं विमर्शमिति
- ४ विवाहः विमर्शमिति
- ५ सर्वदेवेषु कुतो न भोक्तव्यमिति
- ६ यथेच्छं वक्ष्यासवन्धः कुतो नेति
- ७ यथेच्छं वस्त्रात्र भोक्तव्यमिति
- ८ पर्वसु वस्त्रात्मातव्यमिति
- ९ वर्णभेद वस्त्रादिति
- १० आश्रमाणां प्रयोजनं किमिति
- ११ शिष्याश्रमलिङ्गप्रयोजनमिति

उत्तरम्

उत्तरयति कृष्णभिक्षुः

- १ मानुषोत्तमनुरूप्यमूला कर्मोपिकृतेति
- २ अलिङ्गस्य कर्मोपधिकारादिति
- ३ अदीक्षितस्यापि तथेति
- ४ शास्त्राधिकारिप्रज्ञार्थं सीक्षेति
- ५ अधिकारभेदादिति
- ६ पित्रोर्नातिधर्मज्ञत्वादिति
- ७ जिह्वाया लज्जास्थानत्वादिति
- ८ सधिकात्ते धर्मसंवाचकम्यादिति
- ९ विवेकादिति
- १० उत्तरोत्तराधिकारवृद्धिरिति
- ११ आश्रमव्यञ्जनमिति

कश्चित्पृच्छति

- १२ ललाटे तिलकं कस्मादिति
 १३ प्रतिमानां जलानां च प्रतिष्ठा क-
 स्मादिति
 १४ ब्राह्मणः कस्मान्न हन्तव्य इति
 १५ गौः कस्मान्न हन्तव्येति
 १६ ब्राह्मणेभ्यः कस्माद्वातव्यमिति
 १७ मिथो नमस्कारः कस्मादिति
 १८ शास्त्राङ्गेतव्यं कस्मादिति
 १९ शास्त्रमङ्गीकर्तव्यं कस्मादिति
 २० धर्मः कस्येति
 २१ का योषिदिति
 २२ कः पुमानिति
 २३ कः पण्ड इति
 २४ किं ब्रह्मेति
 २५ का मायेति च
 २६ धातुं कस्मादिति
 २७ संध्या कस्मादिति
 २८ संस्कारेषु संस्कृतभाषेव किमर्थमु-
 पादेयेति
 २९ कस्मान्न विधवाविवाह इति
 ३० ईशः कस्मान्मन्तव्य इति
 ३१ प्रपद्यो मिथ्या कस्मादिति
 ३२ अद्वितीयं ब्रह्म कस्मादिति
 ३३ ईशः केन कुत्र दृष्ट इति
 ३४ प्रारब्धप्रयत्नयोः किं बलवदिति
 ३५ क ईश्वर इति
 ३६ सृष्टेः किंवा स इति

उत्तरयति कृष्णभिक्षुः

- १२ सशास्त्रत्वादिति
 १३ गुणदर्शनादिति
 १४ उत्पातभयादिति
 १५ दुर्भिक्षभयादिति
 १६ ज्ञानभूमित्वादिति
 १७ शास्त्राङ्गीकारद्योतनादिति
 १८ अलङ्घ्यत्वादिति
 १९ मनुष्यत्वादिति
 २० यो यत्रोद्दिष्ट इति
 २१ क्षेमकारिणीति
 २२ योगकर इति
 २३ योगक्षेमविहीन इति
 २४ यत्र मनसः सहजविभ्राम इति
 २५ मनसो यत्र संचार इति
 २६ संबन्धद्योतनादिति
 २७ आयुष्कामातेजस्कामाच्चेति
 २८ संस्कृतेन संस्कृतमुपादेयं संस्कारे
 योग्यत्वादिति
 २९ पूर्वपतिस्त्वानिर्गृप्तेरिति
 ३० जीवानां परतन्त्रत्वादिति
 ३१ विचारपारसिद्धेरिति
 ३२ तस्मादेवेति
 ३३ विवेकिभिः सर्वत्र दृष्ट इति
 ३४ मुक्ते प्रारब्धं जायते प्रयत्न इति
 ३५ यस्य नास्ति पृष्ठप्रदेश इति
 ३६ तम इति

ब्राह्मणाः परिचिन्वन्ति ब्रह्म तद्ब्राह्मणानपि । अत्र मानं श्रुति-
धर्मो बुद्धिमन्तः सुशिक्षिताः ॥ १ ॥ नामधेयं ब्राह्मणानां नाग-
न्तुकमिदं भुवि । तत्साफल्याय तेषां तु सर्वमाचरणं मतम् ॥ २ ॥
ईश्वरे ब्रह्मता नित्यमुक्तत्वात्संमता विदाम् । अचिन्त्यशक्तियोगेन
गुणमूर्तिषु चेशता ॥ ३ ॥ तदीयचिह्नसम्यग्ब्रह्मादीशता नार्मदादिषु ।
व्युत्क्रमाभार्मदादीनां ब्रह्मान्तं रूपमुच्यते ॥ ४ ॥ अतः पूजाक्रमो
लोके शास्त्रज्ञैः संप्रवर्तितः । अत्र बाह्यः शास्त्रमार्गानभिज्ञत्वैक-
हेतुकः ॥ ५ ॥ जनस्थाने जनज्ञप्तिसिद्धये कृष्णमिक्षुणा । रक्षितां
मालिकां ऋष्टे कुर्ध्वस्थाने भवेजनः ॥ ६ ॥ राजन्ते नासिके मुक्तास्तत्र
स्रोतोऽपि राजते । यद्द्वयं शिरसा मत्वा शिवः सुखमविन्दत ॥ ७ ॥

पृष्णानन्दयतीशेनानुत्तरापि कृतोत्तरा ।

प्रश्नावलिरियं राजत्येकनाथेन शोधिता ॥ १ ॥

इति धीर्ब्रह्मस्यधामनिकामिष्टृष्णमिक्षुविरचितां प्रश्नोत्तररत्नमालिकां
पुण्योत्तमं ऋष्टे करोत्विति वाम् ॥

प्रश्नचतुष्टयोत्तराणि ॥ २५ ॥

श्रीराजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्यामिषक्षीयमुकुन्दरायप्रभृतिप्रैषितनि-
मज्जनपत्रस्थप्रश्नचतुष्टयोत्तराणि पूर्वसमाध्यक्षादिदत्तानि ।

तत्र प्रथमः प्रश्नः—वर्णाश्रमिणामत्यावश्यकतयानुष्ठेयाः के श्रौ-
तस्मार्तधर्माः ।

तत्रोत्तरम्—नित्या नैमित्तिकाश्च । सति दुर्निवारे कामे काम्या
अपि ।

द्वितीयः प्रश्नः—तदुद्धरणपरिगृहीतवमुधावतरणैः श्रीमच्छङ्कर-
महावचरणैर्निजसिद्धान्ताविच्छिन्नप्रचारणाय कति पीठानि निर्माय
के के तत्र तत्राचार्याः संस्थापिताः ।

तत्रोत्तरम्—चत्वारि पीठानि निर्माय पद्मपादादिचत्वारः शिष्याः संस्थापिताः पद्मपादादिज्येष्ठादिक्रमेण । “नारायणं पद्म-भवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् । श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्संततमानतोऽस्मी”ति श्लोकोक्तक्रममनुसृत्य द्वारका-गोवर्धनज्योतिर्मठशृङ्गेरीशारदामठेषु पद्मपाद, हस्तामलक, तोटक-सुरेश्वराचार्या, इति । पद्मपादस्य ज्येष्ठत्वात् द्वारकामठस्य मठान्नाये प्राथमिकत्वात् पश्चिमदिशायाः सामवेदाधिष्ठितत्वात्तन्मठ-प्रकरणे सामवेदस्य तत्त्वमसीति वाक्यस्य च स्थापनलेखनात् सामवेदतन्महावाक्याश्रयाचार्यस्य सामवेदित्वमर्थसिद्धम् । संन्यासिनां त्यक्तवेदानां सामवेदित्वादिव्यवहारो भूतपूर्वगत्या । अन्यथा कथं सामवेदस्थापनमुपपन्नं स्यात् । नतु पुस्तकस्थापनमात्रेण वेद-स्थापनव्यवस्थानिर्वाहः । चतुर्ष्वपि मठेषु चतुर्णामपि वेदपुस्तकानां स्थापनसंभवात् । तस्माद् मठान्नाये वेदस्थापनव्यवस्थालेखः तत्तत्पीठस्थप्राथमिकाचार्यविषयः । नासौ नियमः तत्तत्पीठेषु तत्तदाचार्यैः तत्तच्छास्त्रीयैरेव भवितव्यमप्रेषीति । एतावता सुरेश्वराचार्याणां कण्वशास्त्रीयत्वेन पश्चिमाम्नायाचार्यत्वे वेदस्थापननियमे प्रथमप्राप्ते एव मक्षिकापातापत्तिः । पद्मपादाचार्याणां सामवेदित्वं तु आचार्याणां परकायप्रवेशप्रकरणे तत्त्वमसीति वाक्यप्रबोधनलिङ्गात् । तथैव संन्यासिषु अद्यापि व्यवहारदर्शनात् । इतः परं यद्यपहुतः स्यादयं व्यवहारः तर्हि ईश्वर एव शरणम् । तस्मात् ऋदाहृतश्लोकोक्ताचार्याणां मठान्नायोक्तमठानां च यथासंख्यं व्यवस्था युक्ततरा । अन्यथा प्रसिद्धं पूर्वादिक्रमं परित्यज्य पश्चिमादिक्रमावलम्बने का वाचोयुक्तिः स्यात् । सुरेश्वराचार्याणां शिष्यक्रमे श्लोकोक्तक्रमे वा प्राथमिकत्वाभावेन सामवेदित्वाभावेन च न

पश्चिमाग्रायाचार्यत्वमिति सुधीभिर्विभावनीयम् । एतत्सर्वं भव-
त्समतादिसमतान्मठान्नायादेव सिद्धम् ।

तृतीय प्रश्न — कीदृशलक्षणलक्षितैस्तत्पीठाधिकारभागिमिराचा-
र्यभवेदित्य इत्येवमादिविषयविशेषविनिर्णयाय ।

तत्रोत्तरम् — तत्तदीयविरुदावस्त्युक्त्यावलक्षणलक्षितैराचार्यैस्त-
त्पीठाधिकारिभिर्भवेदित्य दिग्विजयसमर्थं । परमिदानींतनाना वा-
दशा पुरुषधौरेयाणामभावेन तत्तत्पीठाधिकारिभ्यो लक्ष्यपीठत्वमा-
चार्यत्वप्रयोजकम् । यदि विरुदावस्त्युक्त्यावलक्षणविशिष्टं कश्चित् पु-
रुषधौरय उत्तिष्ठेत् तर्हि स्वभुजयलेनैव दिग्विजयं कृत्वा स्वयमेव
प्राथमिकाचार्यो भवेत् विमर्शमन्यदीय धनमाग्राहेत शास्त्रविरु-
द्धम् । “मा गृध कस्यस्त्रिद्वनमि”ति श्रुते । यथा कश्चित् बाहु-
वलसपत्र क्षत्रिय स्वयमेव दिग्विजयं कृत्वा प्राथमिकसिंहास-
नाधीश्वरत्वं भजते न कस्यचिदनपत्यस्य राज्ञः पुत्रो भयामीत्या-
काङ्क्षते । तथाकाङ्क्षाया अन्यदीयपुत्रत्वाङ्गीकारेण तनैव पुत्रीवर्त्ता
विप्रा पराजितः । अहो ! तस्य तद्बाहुवल, अहो ! तस्य तदाचार्यत्व
यत्सर्वज्ञ सर्वशक्तिमात्रं भूत्वा यत्स्यतन्न पीठं निर्मातुमशक्त इति ।

ननु कालानुसारेण यथाकथंचिद्वर्णनसपन्न उच्छिन्नपरम्परारवे
पीठे उपवेशनीयोऽन्यैरिति चेत् पीठस्थपरम्परानुच्छिन्ना परीक्ष्या-
न्यपीठाचार्यसमस्या यत्र शुत्रचिदप्यनिन्दितं स्थापयेत् । अन्यथा
पूनागन्तापत्तेः । नन्निन्दाश्रवणापत्तेः । अहो ! अयं भिक्षुकोला-
हलः ततोऽधिपगुणसपन्ने लब्धे पूर्वं स्थापितस्य त्यागापत्तेः ।
एवमावस्थाप्रसङ्गादयं पूर्वपक्षो न समञ्जसः । पूर्वस्थापिते एवा-
ग्रह्येन स्थापयेत् पक्षपातित्वदोषप्रसङ्गात् । अतः एतत्पूर्वपक्षि-
णाऽन्यो मार्गोऽवलम्बनीयः । तस्मात् स्थापनीयस्य सन्यासि-
त्वान् इतरपीठाचार्यसन्यासिसमत्वा स्थापनीयो न स्वतन्त्रैरन्य-
गृह्यैः । स्थापनाप्रकारस्तु इतरपीठाचार्यान् प्रति प्रष्टव्यः । पीठस-

प्रदायस्य पीठाचार्यवेद्यत्वात् । तत्संप्रदायस्तु तत्पीठयोग्ययोग-
पट्टवतः पीठाचार्याच्छिष्यानयनमिति ।

चतुर्थः प्रश्नः—श्रीशारदापीठाचार्याहंताप्रयुक्तानां प्रसङ्गतोऽत्र-
त्यक्तिपयविनेषजनप्रसञ्जितविचारावलम्बिनीनां कक्षाणां तदा-
चार्याधिकृतद्वारकासंस्थानाशेषभर्यादाधूर्वहणगोचरविवदनावभा-
सिनीनां च विशिष्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविचारणाकृते च ।

तत्रोत्तरम्—उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां प्रमाणानि संगृह्यकीकृत्य
राजकीयैः अन्यैर्वा अधीतशास्त्रैरवक्रबुद्धिभिर्व्यवहारकुशलैर्बहु-
वृत्तिभिः संप्रदायविद्धिः सुविज्ञेयं । यावदुभयपक्षप्रमाणानि एकत्र
न भवन्ति तावत् तासां कक्षाणां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वनिर्णयो
अस्यणापि दुर्निर्वहः । अस्मिन् शास्त्रार्थे पूर्वाहृतपण्डितैरेव व्यवह-
र्तव्यमिति न निमयः किंतु यैः कैरन्यैः पण्डितैः चण्डभानुप्रकाशे
व्यवहर्तव्या विचारणीया इति शिवम् ।

संज्ञा.

श्रीकृष्णानन्दसरस्वती.

महामहोपाध्याय राजारामशास्त्री.

भालचन्द्रशास्त्री गुर्जर.

शिवरामशास्त्री गोरे.

कृष्णशास्त्री महायज्ज.

काशिनाथ शास्त्री जोशी.

गङ्गाधरशास्त्री दातार.

महामहोपाध्याय रामदीक्षित आपटे.

नारायणशास्त्री मोडबोले.

दामोदरशास्त्री साठे.

विठ्ठलशास्त्री तारळेकर.

ज्वरनिवृत्त्युपायः ॥ २६ ॥

को वा कथं स्यान्मनुजो जगद्रक्षणदक्षिणः । स्वयं तर्तुमशक्तश्चेत्ता-
रयेत्स भवेत्तदा ॥ १ ॥ यस्य स्याज्जगदेतत्तु चिन्तां स जगतो
वहेत् । तस्मात्स जगदीशानः प्रभुः संरुदशान्तिषु ॥ २ ॥ अथ

श्रीमद्भट्टकमलाकरेण रुद्रकोपोत्थजनमारशान्तिर्लिखिता मुद्र-
यित्वा प्रकाशिता पूर्वमधुना श्रीमद्भागवतोक्तमाहेश्वरज्वरनिवृ-
त्त्युपायमतिप्रसिद्धमपि पुनः प्रबोधाय प्रकाशयामो भारतं वर्षं
ज्वरदूनमभिलक्ष्य प्रसङ्गे प्रयुक्तः प्रयोगः कलाय कल्पत इति
सकलसंमतः पन्थाः । बाणासुरयुद्धप्रसङ्गे महेश्वरेण सकलस्वग-
णपराभवं दृष्ट्वा क्रुद्धेनापराभवो ज्वरः प्रेषितः । यथा । “विद्रा-
विते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् । अभ्यपद्यत दाशार्हं
दहन्निव दिशो दश ॥ १ ॥ अथ नारायणो देवसं दृष्ट्वा व्यस्त-
जज्वरः । माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वराबुभौ ॥ २ ॥ माहेश्वरः
समाक्रदन्वैष्णवेन बलार्दितः । अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो
माहेश्वरो ज्वरः ॥ ३ ॥ शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाय प्रयताऽ-
ञ्जलिः ॥ ४ ॥ ज्वर उवाच । नमामि त्वाऽनन्तशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं क्षमिमात्रम् । विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म
ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ ५ ॥ कालो वैवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः । तत्संघातो धीजरोद्दप्रबाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ ६ ॥ नानाभावैर्लीलवैबोपभैर्दे-
वान्साधूलोकसेतून्निभमपि । हंस्युन्मार्गान्हिसया वर्तमानाञ्जमै-
तत्ते भारद्वाज भूमेः ॥ ७ ॥ ततोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शान्तो-
प्रेणात्युत्बणेन ज्वरेण । तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नो सेवे-
रन्यावदाशानुबन्धाः ॥ ८ ॥ श्रीमगवानुवाच । त्रिशिरस्ते प्रस-
न्नोसि ज्येते ते मज्जराद्भयम् यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न
भवेद्भयम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः
॥ १० ॥” इति । अत्र ज्वर उवाचेत्यादिचतुःश्लोक्या विष्णुप्रलये
प्रतिदिनं कुक्षपाणयः प्रयताञ्जलयो ब्राह्मणाः प्रतिस्थलं प्रतिप्रामं

१ रुद्रिमरुणभक्तैर्भाक्तैर्भागवतैश्च “तथापि भविष्येयः” “परमार्थस्तु ना-
स्त्येव” इत्यादिजल्पद्वारेतद्विशेषणं मननीयम्.

सहस्रमावर्तयेयुः । ज्वरास्त्रस्य ज्वरास्त्रमेव प्रतीकार इति शास्त्रतात्पर्यं ब्रह्मास्त्रवत् । अस्य प्रतीकारस्य भगवान् ज्वर एवाचार्यः । इममुपायं विदांकुर्वन्तु ब्राह्मणाः क्षत्रिया वेतरे प्रभवः । येषां स्वपररक्षणचिन्ता ते करिष्यन्ति ।

अथ प्रयोगः । देशकालौ संकीर्त्य अस्मादेशान्माहेश्वरज्वरस्योत्सादनार्थं ज्वरकृतश्रीकृष्णस्तोत्रपाठान्करिष्यामहे इति संकल्पो दशावराणां त्र्यवराणां वा ब्राह्मणानां संकल्पदिनमारभ्य वर्षान्तं दुरन्तत्यागस्त्रिकालसंभ्यानियमश्च । अन्येपि धर्मा अनुष्ठातृणां वेदितव्याः । पाठान्ते माहेश्वरो ज्वरो निवृत्त इति विभाव्य कुशमुष्टिं प्रतीच्यां वायव्यां वा दिशि प्रक्षिपेत् । ततः स्तोत्रशेषं पठेत् तावत्ताप इति ज्वरेणैवावधिरुक्तोऽधिकारिणश्च । आशां परित्यज्याऽनुष्ठातव्यमिति शास्त्रतात्पर्यम् । सेवेरभिति बहुवचननिर्देशात् संघातसाध्यमेतत्कर्मेति व्यज्यते । रोगस्य संघातविषयत्वात् “संघे शक्तिः कलौ युगे” इति न्यायाच्च । अनुष्ठानान्ते काले वर्षतु पर्जन्य इति श्लोकं पठित्वा विष्णुं संपूज्य गृहं गच्छेयुः । निरुद्धरोगस्य दीर्घ उपायो वेदितव्यः । माहेश्वरो ज्वरस्त्रिदोषरूप आपादतलमस्तकमिति त्रिशिरास्त्रिपाच्च । अपराहोस्य कालः ।

इति धीवैवस्यधामनिष्पन्नकृष्णनन्दसरस्वतीप्रकाशितो माहेश्वरज्वरनिवृत्तुपायो व्याससंमतः ॥

जनमारशान्तिः ॥ २७ ॥

जनमारो नाम संघातमरणलक्षणो मरकापरपर्यायो महामारीति प्रसिद्धो रोगविशेषः । सच लोभाद्याविष्टराजकृतकरादिपीडाद्यभिभूतप्रजाकृतस्वधर्मादित्यागजन्यरुद्रकोपोत्थ इति गर्गवाक्याशयोऽप्रेक्ष्यते “वि० मा० काशीखण्डे” “सामं शतं योजनानां देशः

सर्वोऽभिभूयते । घोरै राजकृतैर्दोषैः परेषामपि मुत्रत ॥” ब्रह्मवै-
वर्ते “राजा यत्कुरुते पापं ब्रह्महत्यादि दारुणम् । वंशजान्हन्ति
सहसा स्त्रोवधं कुरुते भृशं । तेन राजा च सा पृथ्वी स तत्क्षयमवा-
प्नुयात् । कालस्फोटादयो दोषा वैचविज्ञानलक्षणाः । प्रयदन्त्यौ-
पधं नैव सन्नतन्त्राणि वैव हि । आशु मृत्युकराश्चैव शोकहृद्रोगका-
रिणः । रुद्रप्रकोपजस्तस्माज्जनमारोऽभिजायते । तस्मात्प्रसादये-
द्देवं पार्यत्तीवहर्भं शिवम् । गाणपत्येन विधिना ह्यथर्वशिरसा तथा ।
यामलेन विधानेन कुर्याद्देवप्रसादनम् । रुद्रसूक्तं तथा गाथां विष्णु-
सूक्तं तथैव च । वस्त्युपहारान्विविधांश्च त्वरेषु निवेदयेत् । आत्रा-
हयित्वा सगणं रुद्रं शैलमुतान्वितं । शिवद्वारे विधिस्त्वेव कार्यो
नान्यत्र वै शुभः । त्रैयम्बकेण मन्त्रेण होमं तत्र प्रकल्पयेत् ।
सन्निधौ ब्रह्मपृष्ठस्य जुहुयाच्च सहस्रकम् । साध्यं च पायसं चैव
सहस्रं जुहुयात्सुधीः । सहस्रं विस्वपत्रैश्च अविच्छिन्नैर्द्विजोत्तमः ।
जुहुयात्क्षीरयष्टीभिस्तथा च तिलसर्पिषा (यष्टयः सन्निधः) ।
सर्वं स्निष्टकृतं धैव जपेच्छान्तिं द्विजोत्तमः । ततोऽभिपेचनं
नृणां सर्वेषामपि कारयेत् । आचार्यब्रह्मशतत्विग्भ्यो हेमदानं
प्रकल्पयेत् । गामाचार्याय साध्वी च सवत्सां च परस्विनी । सव-
क्षिणां सवस्त्रां च सालंकारां सभाजनां । नामगोत्रं समुच्चार्य
ब्राह्ममुखाय निवेदयेत् । वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दाता चैवोत्तरागुरुः ।
दानमश्वः । धेनुस्त्वं पृथिवीरूपा सर्वपापक्षयंकरी । जनस्यास्य च
सर्वस्य मृत्युं नाशय शोभने । सप्तधान्यानि विप्रेभ्यो दद्याद्राजा
समाहितः । भूमिदानानि भूरीणि विविधांश्च तुरङ्गमान् । दद्या-
च्छकटदानं च धुर्याभ्यां सुनियन्त्रितं । ततश्च रुद्रसदने गर्भागारं
सुसंस्कृतं । दशाङ्गेन च धूपेन धूपयेत्प्रयतः पुमान् । शतपत्राणि
पुष्पाणि पूजार्थं प्रतिपादयेत् । विलिप्य चन्दनं श्वेतं सकर्पूरं
सुसंस्कृतं । दीपैर्नाराजयेद्देवं नैवेद्यसोपयेच्छिद्रं । ताम्बूलं दाप-

येद्विद्वान्द्रविणं कनकादि च । एवं संपूज्य देवेशं प्रार्थयेत्सजनो
 नृपः । मन्त्रस्तु । देवदेव महादेव महापापविनाशन । जनमारकृतां
 पीडां सद्यो नाशय शङ्कर । इति संप्रार्थ्य देवेशं कुर्याच्चैव प्रद-
 क्षिणं । जपेच्छिवस्तुतिं धीमान् श्रद्धया परया युतः । प्रसादिते
 ततो रुद्रे जनमारो निवर्तते । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्सहस्रशतसं-
 ख्यया । रुद्रार्चनं गवां दानं गायत्रीजपमुत्तमं । निवारयन्ति
 विघ्नानां राशीश्चात्र न संशयः । शिवपूजां शिवध्यानं शिवाराध-
 नसत्क्रियाम् । ये कुर्वन्ति सदा भक्त्या ते विघ्नान्न भजन्ति वै ।
 यो राजा मङ्गलाविष्टो धर्मकीर्तिपरायणः । न भवेत्तस्य राष्ट्रे
 तु जनमारः कदाचन । उपवासेन भूपालो विधानमिदमाचरेत् ।
 सभार्यः सजनः श्रीमान् सपुत्रः सपुरोहितः । धर्ममङ्गलगीतैश्च
 नृत्यैश्च विविधैरपि । शृणुयाद्वैष्णवाख्यानं हृष्टपुष्टजनावृतः । शां०
 सा० हेमाद्रौ भदनरत्ने नृसिंहपुराणे—अनावृष्टिमहामारीज्वररो-
 गागमे तथा । नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । कारयेद्ब्रह्म-
 होमं तु ग्रामे यश्च नराधिपः । नृसिंहमन्त्रेणायं होमः ।
 सुष्ठुते—स्थानत्यागाजपाद्धोमान्महामारी प्रशाम्यति । आथर्वणे
 तु रौद्री शान्तिरुक्ता । हेमाद्रौ गर्गः—जनमारसमुत्पत्तिं प्रव-
 क्ष्यामि च शान्तिकं । यदा लोभसमाविष्टैः पीड्यन्ते पार्थिवैः
 प्रजाः । रमत्यभिद्रवन् राजा नच धर्मेण तिष्ठति । [छेदयत्यनिशं
 राजा नच धर्मं समाचरेत्] । वचस्तस्यानुवर्तन्ते प्रजा धर्मं विहाय
 ताः । क्रोधलोभसमाविष्टाः साध्वाचारविवर्जिताः । पूजयन्ति च
 नो मोहादेवान्विप्रांस्तथा पितॄन् । तास्वधर्माभिभूतासु ततो रुद्रः
 प्रकुप्यति । अन्तकोऽप्येष भगवान्भूतानां प्रिय एव च ।
 कुरुतेऽसौ विकारांश्च हन्तुं भूतान्पृथग्विधान् । तारामहान्केतु-
 वण्डान् राहुफारुककीलकान् । ससूर्यसन्ध्याविकृतीन्घोरान्वा सृग-
 पक्षिणः । [तारामहोल्का रुद्राश्च राहुकेतुप्रदर्शनम् । उदयास्तमये

चन्द्रसूर्यविम्बविपर्ययः । 'विपर्ययशब्देन शीतोष्णता' । विकारा
मृगसिंहानां विद्युत्पातोत्त्वणानि च ।] भूमिकम्पोल्कानिर्घातशी-
तोष्णानिलविक्रियाः । अतिवर्षमवर्षं च तथैवतुविपर्ययः ।
ओषध्यो रसहीनाश्च भवन्त्यृतुविपर्यये । रसवीर्यविहीनास्ता
रोगानुत्पादयन्त्यथ । [गृष्टयो दुग्धहीनाश्च रोगयुक्ता भवन्ति
वै । एतद्राजकृतं पापं विज्ञेयं नात्र संशयः] दिव्यभौमान्तरिक्षाः
स्युत्पाता होपसूचकाः । संभवन्ति तदा रोगा दारुणा जनमारणाः ।
रुद्रप्रकोपजं तस्माज्जनमारं प्रपक्षते । तेनाभिभूताः सर्वेऽपि लभन्ते
युद्धिवैकृतं । सत्त्वं यत्त्वं च विकृतिं याति प्रायेण जन्तुषु । ब्रह्म-
स्वहरणाद्यापि गुरुद्रोहात्सतां वधान् । लक्ष्यते जनमारोऽयं
समुत्पन्न इति श्रुतिः । तस्मात्प्रसादयेद्यन्नादेवदेवं महेश्वरम् ।
देवज्ञानुप्रदिष्टेन विधिना सुसमाहितः । गाणपत्येन विधिना
अथर्वशिरसा तथा । यामलेन विधानेन पुर्यादेवप्रसादनम् ।
शिवसूक्तमुमासूक्तं जपेद्य शतरुद्रियम् । यत्पुपहारान्विविधां-
श्चत्वरेषु निवेदयेत् । आवाहयित्वा सगर्णं रुद्रं रात्रावहस्सु च ।
ब्राह्मणान्भक्ष्यभोज्यैश्च दक्षिणामिश्च तोषयेत् । प्रसादिते ततो रुद्रे
जनमारो निवर्तते । नह्येष नानादेवत्यैर्विविधैश्चान्यकर्मभिः ।
बलाच्छमयितुं शक्यो रुद्रकोपसमुत्थितः । तस्मात्प्रसादयेद्यन्नै-
र्भाषाय जगतो हितम् । शिखं प्रजानां भवति यदा संप्रीयते शिवः ।
धर्ममङ्गलशीलश्च देवमाद्यणपूजकः । शिवार्चनतः सर्वैरुपसर्गैर्वि-
मुच्यते । जपोऽवासानिरतो नृपतिश्च यतेन्द्रियः । युक्तो होममुवा-
भित्य नियमेन यथाविधि । एवं युक्तस्य नृपतेः कर्मसिद्धिः
प्रशस्यते । कर्मणस्तस्य मूलं हि भद्रधानो नृपः स्मृतः । उपोषितो
नृपः स्मृतः शुक्लवस्त्रसमावृतः । आत्मरक्षां स्वयं कृत्वा ततः
शान्तिं प्रयोजयेत् । धर्मात्मा धर्मविदुषां राजा राजपुरोहितः ।
राजा वै सगुणो येषां पुशलं सत्र वर्धते । (पूर्व नानोत्पातज्ञान्तौ

जनमारशान्तिरुक्तास्ति । शान्तिसारेतु—याम्यां तु कारयेच्छान्तिं संग्राप्ते मरके तथेति । एषा शान्तिराथर्वणे प्रसिद्धेति तत्रैव) विष्णुधर्मोत्तरे—रुद्राणां च तथा जप्यं सर्वारिष्टनिपूदनं । सर्वकामकरो होमस्तथा सर्वत्र शान्तिदः । अजाविकानाम-
 श्वानां कुञ्जराणां तथा गवाम् । मनुष्याणां नरेन्द्राणां बालानां योपितामिह । ग्रामाणां नगराणां च देशानामपि भार्गव । उपद्रुतानां धर्मज्ञ व्याधितानां तथैव च । मरके समनुप्राप्ते रिपुजे च तथा भये । रुद्रहोमः परा शान्तिः पाथसेन धृतेन वा । मार्कण्डेयपुराणे—उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रि-
 विधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम । मम दुर्गायाः । अत्र प्रागुक्तौ गायत्र्या नृसिंहमन्त्रेण वा लक्षहोमकोटिहोमौ च ज्ञेयौ । (अत्र संख्योक्ता कात्यायनीतन्त्रे—उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने । महाभये समुत्पन्ने सप्ता-
 वृत्तमुदीरयेत् । नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्मुच्येत्प्राणार्तिजाद्वयात् । महाभये महोत्पातादिजे इति नागेशभट्टाः । तत्रैव—चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः) इति जनमारशान्तिः ।

अथ ब्रह्मवैवर्तोक्तः प्रयोगः । शुभकाले राजा ग्रामाधिपतिर्वा शिवालये आचमनाविदेशकालस्मरणान्ते श्रीरुद्रप्रसादसिद्धिद्वारा एतन्नगर(एतद्ग्रामेत्यूहः) निवासिसकलप्राणिशरीरेषु उत्पन्नोत्प-
 त्यमानजनमारारुख्यप्रयलरोगोपसर्गस्य शीघ्रोपशमपूर्वकं सर्वेषामा-
 युरारोग्याद्यभीष्टसिद्ध्यर्थं सग्रहमखां जनमारशान्तिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादिक्रतुत्विग्वरणान्तं कुर्यात् । ततः आचार्यः प्रादेशकरणान्ते रुद्रस्य महापूजां विधाय रुद्रसूक्तानि शतरुद्रिया-
 नुवाकं रुद्रार्थवशीर्षं विष्णुसूक्तं च जप्त्वा अग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाप्या-
 न्वाध्यात् । महाद्युत्कीर्तनान्ते रुद्रं प्रधानदेवं पलाशसमिद्ध-
 ताक्तपायसविल्वदलक्षीरवृक्षसमिद्धूताक्ततिलैः प्रतिद्रव्यं सह-

स्रसंख्यामिराहुतिभिः शेषेणेत्यादिप्रहादिहोमान्ते उद्यम्यकमन्त्रेणो-
क्तद्रव्यैरुक्तसंख्यया प्रधानहोमं कुर्यात् । ततः स्विष्टकृदादिप्रायश्चि-
त्तहोमान्ते इन्द्रादिभ्यो बलीन्दत्वा क्षेत्रपालाय चत्वरे महावलिं
दद्यात् । शान्तिसूक्तजपान्ते पूर्णोहुतिं हुत्वा संस्त्रावहोमादिशेषं
समाप्य स्थापितकलशोदकेन सर्वप्राणिनामभिषेकं कुर्यात् । ततः
कर्ता धृतशुक्लाम्बरो विभूतिं धृत्वा ब्रह्मादीनामुत्तरपूजान्ते उद-
ङ्मुखः प्राङ्मुखोपविष्टायाचार्याय सोपस्करां सदक्षिणां च धेतुं
दद्यात् । तत्र मन्त्रः । धेनुस्त्वं पृथिवीरूपा सर्वपापक्षयंकरी ।
जनस्यास्तु च सर्वस्य मृत्युं नाशय शोभने । ततस्तस्मै ब्रह्मादि-
कृतिवग्भ्यश्च यथाशक्ति सुवर्णं दत्त्वाऽन्येभ्यश्च सप्तधान्यानि
भूमिमन्थान् सवृषं शकटं च यथासंभवं सत्तन्मन्त्रैर्दत्त्वा शिवस्य
गर्भागारं गन्धादिनोपलिप्य दशाङ्गधूपेन धूपयित्वा शिवं सकर्पू-
रधेतपन्दनेन विलिप्य शतपत्रपुष्पैः संपूज्य धूपादिताम्रनूलसम-
र्पणान्ते मुषर्णादिदक्षिणां दत्त्वा सर्वैः सह कृत्वाञ्जलिस्त्रं प्रार्थयेत् ।
देवदेव महादेव महापापविनाशन । जनमारकृतां पीडां सद्यो
नाशय शङ्कर । ततो देवं प्रदक्षिणीकृत्य शिवस्तुतिं पठित्वा सहस्रं
शतं वा विप्रान्संभोज्य भूयसीं दत्त्वा शान्तिं वाचयित्वा फलं
समापयेत् ॥ १ ॥ यद्वा नृसिंहपुराणोक्तः प्रकारः—तत्र रुद्र-
पूजास्थाने नृसिंहं संपूज्यामिन्द्रस्यापनान्ते होमः । नृसिंहं प्रधानं
सिंहलेशंभक्त्या० । नृसिंहाय विद्महे वयनग्राय धीमहि । तन्नः
सिंहः प्रषोदयान् । इति होममन्त्रः । शेषं प्राग्वत् ॥ २ ॥ यद्वा
बौधायनोक्तः प्रकारः—प्राग्वत्संकल्प्य गणेशपूजादि कृत्वा प्रामस्यं
सुर्यदेवं महत्सकलशैरभिषिच्य यथाविभवे संपूज्यामिन्द्रं
प्रतिष्ठाप्यन्वादप्यात् । ब्रह्मचर्यव्रतान्ते मृत्युंजयं प्रधानदेवं
पृथाकतिष्ठैः पञ्चसहस्रसं शेषं प्राग्वत् ॥ ३ ॥ यद्वा गगोक्तः
प्रकारः—तत्र समग्रभूतामित्युद्देमवर्जं प्राग्वत्संकल्प्य रुद्रायर्व-

(धर्मविचारः ३) महामहोपाध्यायशब्दविचारः २८ । ५१५

शीर्षजपान्ते उमासूक्तं जपित्वा यथाविभवं नानाविधपदार्थैर्महान्तं
चलि चत्वरे दत्त्वा यथाशक्ति विप्रान्संभोज्य दक्षिणाभिः सन्तोष्य
कर्म समाप्य जपोपवासादिधर्मशीलो भवेत् ॥ ४ ॥ यद्वा विष्णु-
धर्मोक्तः प्रकारः—प्राग्वद्भद्रपूजान्तेऽग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाप्यान्वाद्-
ध्यात् । ग्रहादिकीर्तनान्ते रुद्रं प्रधानं पायसेन (घृतेन वा) ।
अमुकसं० । रुद्राध्यायमन्त्रैर्होमः । महाबलिदानान्ते पूर्णाहुत्या-
दिकर्मसमाप्तिः ॥ ५ ॥ यद्वा रुद्रपूजान्ते यथासंभवं लघुरुद्रादि
जपित्वा कर्मसमाप्तिः ॥ ६ ॥ यद्वा मार्कण्डेयपुराणोक्तः प्रकारः—
संकल्पे श्रीदुर्गाप्रसादेत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यन्ते मार्कण्डेयपुराणान्तर्गत-
श्रीदुर्गामाहात्म्यस्य त्रीन् सप्त नव शतं वा पाठान्करिष्ये इति
संकल्प्य गणेशपूजादि कृत्वा पाठान्कुर्यात् ॥ ७ ॥

इति जनमारशान्तिप्रयोगः । भट्टकृता जनमारशान्तिः श्रीकृष्णानन्दसर-
स्वतीस्वामिभिः श्रीबालाजीयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।
येनकेनापि मुद्रणीया लोकोपकारात् ।

महामहोपाध्यायशब्दविचारः ॥ २८ ॥

अथ नवीना विग्रहपरामर्शोक्तदूषणमसहमाना आहुः । महा-
नुपाध्यायो भवति यस्माद्गुरोः स महोपाध्यायस्तत्र महत्त्वं विशेषणी-
कृत्य महामहोपाध्याय इति प्रयोगः साधुरिति । इदमत्र विचार्यते
किमुपाध्यायशब्दः शिष्यसाकाङ्क्ष उत गुरुसाकाङ्क्षः । आद्ये शिष्यो
महोपाध्यायशब्दवाच्यस्तत्र महत्त्वविशेषणे न त्वदभीष्टार्थासिद्धिः
पूर्वोक्तदूषणतादवस्थं च परिहृतं विशेष्यमेदात् । तथापि गौण-
त्वमङ्गीकृतमतएव “आन्महत” इति सूत्रे आदिति योगविभागा-
दात्वं महावाहुतिवदुपपादितम् । योगविभागश्चैकादशशब्दोपपत्त-
येऽङ्गीकृतो दीक्षितैः । अन्यथा “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमा-

नै”रिति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणे महायाहुवात्वं न स्यात् । तस्य प्रति-
 पदोक्तकर्मधारयेतरत्वात् । योगविभागे तु यथेच्छमात्रं तेनैका-
 दशो महायाहुश्च सिद्धः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्व-
 माश्रित्य महायाहुसाधनेपि नैकादशः सिद्धस्तस्माद्योगविभाग इति ।
 अस्त्येतत्सर्वमात्रविधानमुद्देश्यहीनमुन्मत्तप्रलापायते यद्युद्देश्यो
 महच्छब्दोऽङ्गीकृतस्तदैकादशासिद्धिः । अनुद्देशे शास्त्राऽप्रवृत्तेः ।
 योगविभाग उत्तरखण्डवैयर्थ्यं महायाहुवन्महोपाध्यायासिद्धेः ।
 तस्मात्सर्वमेतदकाण्डताण्डवम् । गुरुमाकाहुता तु न युज्यते पर्या-
 यत्वाद् अयोग्यत्वाच्च । अत्रैतत्तत्त्वम् । सन्महदिति नियमसूत्रस्योद्दे-
 श्यसंकोचमात्रपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैकवाक्यतया सदादिश-
 ब्दानां पूज्यमानैरेव समासविधानाज्जात्र लक्षणप्रतिपदोक्तप-
 रिभाषावकाशेन सामानाधिकरण्यमात्रेणा“ऽऽन्महत्” इति
 सूत्रस्य महायाहुर्विषयो महोपाध्यायवत् । एकादशशब्दस्तु निर्देश-
 मात्राकारणः । एषस्य दशनीति वाच्यमिति वार्तिकमनुसंधेयम् ।
 नियमोत्सर्गयोरेकवाक्यत्वेन क्षीणं सामानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यम् ।
 नियमफलं तु महामूर्खो महापाप इत्यादिप्रयोगप्रतिषन्धः । अपू-
 ज्यमानत्वाद्विद्विष्यमाणस्य । तस्माद्वहुव्रीहियत्रो निष्कलतामगात् ।
 महानुपाध्यायो यस्मिन्निति विग्रहे ग्रामोपि महोपाध्यायशब्दितः
 स्यात् बहुव्रीह्याद्यायां महान्महो यस्येति तुष्यतु परंतु तदसंमतः ।
 “मह उद्धव उत्सव”इत्यमरः । कर्मधारयद्वयाङ्गीकारे सिद्धसाधनता-
 दयो दोषा उपन्यस्ताः । यदुत्तरनिरूपितमहत्त्वविधानमुपाध्यायशब्द-
 वाच्ये शिष्ये तदुपहासो गुरुणामेतेन सर्वव्युत्पत्तिर्व्याख्याता मनो-
 रथश्च । कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वास्तु महत्त्वमेव विधीयत उपाध्याये ।
 त्वदुक्तबहुव्रीहिपक्षेऽन्यपदार्थस्योपस्थानात्तन्निरूपितं महत्त्वं कर्मधार-
 यपक्ष उपाध्यायान्तरनिरूपितम् । शिष्यनिरूपितमहत्त्वस्याविवक्षणा-
 दव्यावर्तकत्वान् । तस्मात्कर्मधारय एव श्रेयान् इति । पृषोदरा-

दित्वादात्वमित्यपरे । तथापि शाकपार्थिवबन्धुः । महदात्वे घास-
करविशिष्टेपूपसंख्यानमिति वार्तिकस्थविशिष्टशब्दोपलक्षितो महो-
पाध्यायशब्द इति केचित् । मिश्रास्तु महामहोपाध्यायशब्दे पूर्वो
महच्छब्दोऽतिशयार्थोऽपरः पूजार्थस्तेनोद्देश्यतावच्छेदकविधेय-
भेदान्नानुपपत्तिरित्याहुस्तच्चित्रम् । सन्महदिति नियमेन पूजार्थक-
एव महच्छब्दोऽन्यथा समासानुपपत्तेः । अतिशयोऽपि पूजाया
नामिरिच्यत इति नियमसात्पर्यम् ।

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतविग्रहपरामर्शे
नवीनकृतसमाधानपरामर्शः ।

चमत्कारपरामर्शः ॥ २९ ॥

(भूभान्वोर्ध्वमणविचारः)

अथ चमत्कारं परामृशामः—

यावदस्य वशे विश्वमितरेषां च तत्तथा ।

तेन ते द्वादशादित्या अनन्तापि च मेदिनी ॥ १ ॥

वक्तव्यमस्य भानोर्वशे विश्वं तेन जगतः स्वास्थ्यं । स चोदया-
स्तमध्याह्नप्रदेशस्थितजनानां दृष्टिसंगमकेन्द्रे वर्तमानः सविता
सकिरणः सप्रकाश उदयास्तप्रदेशयोरन्तराले स्थित इति
निर्विवादं । ततो बहिःप्रदेशे तम एवेत्यपि निर्विवादं ।
मध्याह्नप्रदेशादुभयतः सम एव किरणप्रकाशप्रसारः एवमूर्ध्नाधर-
तोऽपि सम एव किरणप्रकाशप्रसारः । मण्डलस्य समवृत्तत्वात् ।
सत्येवं यस्मिन्प्रदेशे न तिर्यक्छाया स मध्याह्नप्रदेशस्तावत्पर्याप्तं
सूर्यमण्डलमिति वक्तुं युक्तं । वैपन्ये छायातिर्यग्भावापत्तेः । इदमेव
मध्याह्नस्य मध्याह्नत्वं । यथा यथोदेति पश्चिमायां तथा तथाऽस्त-
मेति पूर्वस्यां । यदा काश्चां मध्याह्नसमयस्तदा पश्चिमायां पश्च-

दशघटिकान्तरितदेश उदयकालस्तदैव पूर्वस्या पञ्चदशघटिकान्त-
रितदेशेऽस्तकाल तस्मादुदयास्तप्रदेशगर्भे वसन्त्सविता किया
न्यात्तदनुमातव्य मध्याह्नप्रदेशनियमात् । उदयास्तप्रदेशात्तातिरि-
च्यते सविताऽन्यथोदयास्तव्यत्यासप्रसङ्गस्तदोपप्रसङ्गो वा । तद्
रत्ननिर्णयोऽप्युदयास्तमध्याह्नप्रदेशौ कृत उदयास्तप्रदेशाभ्यां या-
वदूरे ततोऽर्धे मध्याह्नप्रदेशादूर्ध्वमिति । तदा तत्र किरणानां
सूर्योऽभिमुखपरावृत्त्याऽर्धेदीर्घत्व द्विगुणत्व च । तदेव मरीचि-
जल यद्गूढात् । उदयास्तप्रदेशापेक्षया तापाधिक्यानुभ-
वात् । सवितृमण्डलस्याऽल्पत्वानुभवाच्च । तेज साक्षात्कारे
दूरत्व स्थूलत्वप्रतीतिहेतुः । उदयास्तप्रदेशस्थिते स्थूल एवाऽनु-
भूयते सविता । यदि पञ्चदशघटिकान्तरितावुदयास्तदेशौ त्रिस-
हस्रश्रोशान्तरितौ स्यातां तदा मध्याह्नप्रदेशात्तार्धैकसहस्रश्रोशान्त-
रित सूर्यमण्डलमिति सिद्धम् । उदयास्ताभ्यां सत्त्वरसिद्धिः सवितुः ।
मध्याह्नादूरत्वसिद्धिः । समच्छायया मण्डलपरिमाणासिद्धिः ।
एतेन भूमेरतिमहान्सूर्य इति मतं गतम् । उदयास्तान्तरालस्थितदेशस्य
मध्याह्ने मण्डलपरिमापकत्वात् । दूरत्वस्य तेज स्थूलत्वप्रतीति-
हेतुत्वात्तार्धैकसहस्रस्यापि दूरत्वकोटिनिवेशात्ततोपि सामीप्यक-
ल्पनायां सूर्यमण्डलस्य द्वादशाऽऽहुलत्वसिद्धिः प्रत्यूहेति दिक् ।

ननु समच्छायया मण्डलपरिमाणासिद्धिरिति प्रतिज्ञाव्या-
कोप इति चेन्न व्याकोपः । प्रतीत्यनुसारिणोरुभयोः समत तद्विति
प्रतीतिः प्रतिघिम्बो ॥ यत्र विपमता तदेव प्रतिनिम्यत्वम् । यथा
दूरत्वं तेजसो महत्त्वप्रतीतिहेतुस्तथा वस्तुमात्रस्य नीचत्वप्रतीति-
हेतुः । तेन तैल्यश्रवत्सचाराङ्गीकारेऽपि नानुपपत्तिः । घटीयश्र-
वत्सचाराङ्गीकारे तूर्ध्वाधरीभावः सहजसिद्धः । कथमपि भ्रमतु
तथापि सूर्य एव भ्रमतीति निर्विवादः पक्षः । पृथ्वी भ्रमतीतिपक्षे
संवेगगतौ वेगतारतम्येन मुक्तौ वाताघातानुभवस्यापलापप्रसङ्गः ।

सर्वतो वातावरणेन सह भ्रमतीतिचेदियमेवापलापयुक्तिरुपपत्त्य-
न्तराभावात् । पृथ्वीगोलानङ्गीकारे नास्माकं तात्पर्यं बहूनां
महर्षीणां गोलाङ्गीकारप्रवृत्तेः । तथापि तेऽपि पृथ्वीमनन्तामेव
मन्यन्ते तदा बृहद्गोलेऽप्यवान्तरगोलाङ्गीकारे पाण्मासिकपृथ्वीप्रद-
क्षिणपक्ष उपस्थितः । गोलाकारानङ्गीकारे ध्रुवामतः कृत्वा
कस्मिंश्चिद्भागे पृथिव्यामेव प्रदक्षिणभ्रमणमङ्गीकर्तव्यं । तावता
सूर्यभ्रमणांतःपातिदेशो निरूपितः । तद्वहिः पृथिव्यामनन्तत्वं निर्वि-
वादं । यद्यधोभागस्थैर्ध्रुवो दृश्येत तदाऽधोभाग एव न स कुतस्तरां
गोलाङ्गीकारः । गोलमङ्गीकृत्य घटीयन्नवत्संचारेऽपि पूर्वपश्चिमतः
पृथ्वीमानसिद्धावपि दक्षिणोत्तरतोऽनन्तत्वं दुर्वारं तदाऽर्धाङ्गी-
कारप्रसङ्गे पूर्णाङ्गीकारो न दोषायेति न्यायेन सर्वतोऽनन्तत्वम-
ङ्गीकृत्य मध्ये केनचिद्विलेन संचरति सूर्य इत्यङ्गीकारे पाताला-
दिष्वन्धकार उपपद्यते । पृथिव्यां सप्तसागराश्चोपपद्यन्ते शास्त्रं चोप-
पद्यते द्वादशादित्या इति । एवमेव विलान्तरसंभवादनन्तायाम् ।
अतएव 'परा मार्ताण्डमास्यदि'ति 'परा मार्ताण्डमाभरदि'ति च
श्रौतकथोपपद्यते । तस्मादर्धाङ्गीकारवतामर्धभ्रमस्य संप्रतिपन्नत्वेन
पूर्णभ्रमाङ्गीकारो न कंचिदोपमुत्पादयेत् । शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे शास्त्रं
प्रमाणं परोक्षापरोक्षविषयत्वाच्छास्त्रस्य । प्रत्यक्षं तु परोक्षे दुर्बलम्
ततो न परोक्षाऽस्तित्वनास्तित्वसाधकम् । अस्तु वा प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं
तथापि सूर्यभ्रमणे पृथ्वीस्थिरत्वे च तदेव प्रमाणं भूयः । यदि
तर्केण सूर्यस्थिरत्वं भूभ्रमणं च साध्येत तदा शास्त्रेण तद्वाध्ये-
तापि तर्काच्छास्त्रस्य बलवत्त्वात्परोक्षविषये । प्रत्यक्षादपि दुर्बल-
स्तर्कः । उन्मत्ताद्विशेषप्रसङ्गात् । अतएव जिनपुत्रस्याप्यमरसि-
ंहस्य कोशोऽपि चरितार्थः । 'भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा
स्थिरे'तिकोशः । एतावता प्रबन्धेन भूमेः स्थिरत्वं साधितं
सूर्यस्यानतिदूरत्वमनतिमहत्त्वं च साधितं । शास्त्रस्य परोक्षापरो-

क्षविषयत्वेन शास्त्रोक्तैव भूमितिः सत्येवप्युक्तम् । अत्र केचन गोला-
ङ्गीकारपक्षे पातोत्पादव्यवस्थार्थमाकर्षणोत्कर्षणशक्तिद्वयमङ्गीकु-
र्वन्ति तच्चित्रं । यतो यत्रत्या यं भागमधो व्यपदिशन्ति तत्रैव नि-
पतन्ति वस्तूनि यं भागमूर्ध्व व्यपदिशन्ति तत्रैवोत्पतन्ति च ।
व्यपदेशाधीनत्वाद्भवहारस्थेयत्वम् । अतएव भगवानाह—‘आश्च-
र्ययत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चै-
नगम्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चि’दिति । स्वयु-
क्त्येति दोषः । एष चमत्कारः । अतएव प्रामाण्यमुपसंजहार
‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याऽकार्यव्यवस्थितौ’ इति तर्कस्य
शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां दुर्बलत्वात् । प्रत्यक्षस्य शब्दाद्वलवत्त्वेऽपि परो-
क्षत्वदोषशेषाच्च शास्त्राद्वलवत्त्वम् । तस्य न किञ्चित्परोक्षं । लौकि-
कशब्दास्तु बलवदेव प्रत्यक्षं । साजात्यात् । द्वादशादित्या अनन्ता
मेदिनीति च शास्त्रमिति भङ्गलं । वैदिकपद्धत्यां नेत्रोन्मीलनप-
रिशिष्टं । सर्वतः समवृत्तस्य तमोगर्भनिवासिनः । रवेर्मिति निर्वा-
वाधा मध्याह्ने सुप्रतिष्ठिता ॥ १ ॥ शङ्किताः पण्डिता अत्र भव-
न्त्यपि समाहिताः । शास्त्रैकवाक्यता कस्य न रोचेत महा-
त्मने ॥ २ ॥ चारितार्थ्ये द्वादशानामादित्यानां यदा तदा ।
अष्टादशानां सिद्धान्तवाणीनामेकवाक्यता ॥ ३ ॥ एकमङ्गमही-
शब्दे द्वादशाङ्कवौ च ये । लिखन्ति पण्डितास्तेषु वृत्ता संम-
तिरेव नः ॥ ४ ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
इत्युक्तिर्लोकदृष्टान्तात्पार्थाय द्वादशैव तान् । दर्शयामास भगवा-
न्तसशास्त्रं त्रिशमभवहन् ॥ ५ ॥ यः पारे तमसामीशस्तमसां विनि-
वृत्तये । विभर्ति द्वादशादित्यांस्तदुक्तिर्मन्यते बुधैः ॥ ६ ॥ अन्यो-
न्यमप्रसिद्धास्ते तमोगर्भे भ्रमन्ति हि । ततो वहिस्तमोनन्त-
लोकालोकास्तु सन्धयः ॥ ७ ॥ —सहस्रद्विशतमोशभूपण्डितो
यदिः । एकविंशतिसाहस्रपु

भानौ दर्शितोऽयं न्यायो द्वादशभानुषु । सम एव ततोऽनन्तां
 मेदिनीमृषयो विदुः ॥ ९ ॥ अन्तर्मूमितिमानेन सूर्यमार्गप्रकल्पनम् ।
 मध्याह्नादपि दूरत्वं घटिकापष्टिसिद्धये ॥ १० ॥ नक्षत्रमण्डले
 चन्द्रो नक्षत्राणामहं शशी । इत्युक्तेर्दूरता तस्य यावन्नक्षत्रमण्डलम्
 ॥ ११ ॥ एकादशार्काश्चन्द्रेण हीना इति मनीषिणः । एकमेकं
 चन्द्रशब्दे लिप्यन्ति निखिला जनाः ॥ १२ ॥ मेरोर्द्वादशभागेषु
 द्वादशार्का भ्रमन्ति हि । भ्रमन्ति प्राणिनस्तत्र तत्तद्वर्कवर्शं
 गताः ॥ १३ ॥ चित्तस्थैर्यानुसारेण शेषाद्या आश्रया अमी ।
 चित्तशान्तौ विश्वशान्तिः कैवल्यमवशिष्यते ॥ १४ ॥ विन्दुरेखा-
 त्मकं विश्वं विन्दुस्तत्र निराकृतिः । विन्द्वात्मिका यदा रेखा क
 विश्वं क च भूरवी ॥ १५ ॥ अतएवाह भगवान् पार्थाय स्तोत्रवेदिने ।
 निमेपोन्मेपमात्रत्वं विश्वस्याश्रयरूपिणः ॥ १६ ॥ अव्यक्ताव्य-
 क्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्य-
 क्तसंज्ञके ॥ १७ ॥ इत्येतदेवामिमेत्याहुराचार्याः—जगत्सूते धाता
 हरिरवति रुद्रः क्षपयते तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयते ।
 सदा पूर्वं शंभुस्तदिदमनुगृह्णाति च शिवस्त्वाज्ञाभालम्ब्य क्षणच-
 लितयोर्भ्रूलतिक्रयोः ॥ १८ ॥ निमेपोन्मेपाभ्यां प्रलयमुदयं याति
 जगती तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये । त्वदुन्मेपाज्जातं
 जगदिदमशेषं प्रलयतः परित्रातुं शक्ते परिहृतनिमेपास्तव दृश
 इति ॥ १९ ॥ चमत्कारे चमत्कारा बहवः सन्ति सन्तु ते ।
 आश्चर्यवत्पश्यतीति श्लोकवक्ता गुरोर्गुरुः ॥ २० ॥ सौराष्ट्रे
 राजकोटे च रुद्रप्रासादसञ्चानि । परामर्शोऽयमुदभूत्काश्यां संपू-
 र्णतामगात् ॥ २१ ॥ आश्चर्यवत्पश्यतीति श्लोकव्याख्यासमन्वये ।
 उदाहृतं किंचिदेव चमत्कारं तनोतु तत् ॥ २२ ॥ त्रिनेत्रसिद्धि-
 चन्द्राव्दे शालिवाहमहीपतेः । चमत्कारपरामर्शः कृष्णानन्देन
 दर्शितः ॥ २३ ॥

लिरति श्रीडति खैरं भिक्षामभात्यर्किकरः ।

जगदाश्चर्यसंतुष्टः कृष्णानन्दसरस्वती ॥ १ ॥

इति श्रीकैवल्यधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीवृत्तधर्मस्कारपरामर्शः ।

भगवतीभेदिना द्वादशादित्याश्च तुभ्यन्तु मारुप्यन्तु ज्योतिर्विदध-

मत्कारे के हप्यन्तीति न्यायः ॥

जगद्गुरुसत्यस्वरूपस्तोत्रम् ॥ ३० ॥

श्रीजगद्गुरवे ब्रह्मविद्याधीश्वराय सिद्धेश्वराय तरुणाय व्यूढोर-
स्कायानुच्चायापि जगदुच्चाय वृहच्छीर्षाय कौपीनमात्रपरिधानाय
विशालनयनाय स्मितवदनाय रुचिरकान्तये जगद्वत्तशान्तये कृपा-
पाङ्गाय करुणामूर्तये दीर्घभूलताय विशालभालाय प्रफटितश्रुति-
रहस्याय सर्वज्ञाय श्रीशङ्कराय नमः ।

आचार्यशङ्करवर्चांसि सरांसि नूनं हंसावलीपरिचितानि समा-
स्पदानि । मुक्ताम्बितानि मधुराणि मनोहराणि संकुलवेदवचनाञ्ज-
रसाञ्चितानि ॥ १ ॥ गान्धीर्यस्वर्वितसरित्पतिगर्वितानि यत्पाति
मानुषसमुद्धरणक्षमाणि । यत्पारदृष्टिचकितावरकद्विजानि माधूक-
रैकशरणानि कृतानृणानि ॥ २ ॥ यत्त्यागिनां फलमिदं तु शरी-
रदाहो मृस्त्राङ्कितश्च महतामपि भालपट्टः । शास्त्रोदितेऽपि सह-
जेऽपि सति द्विजत्वे दासामिधा च पशुता च नृणां विद्वन्वः ॥ ३ ॥
यत्तीरवासिजनता जनतापहन्त्री गन्त्री च यत्परपदं तमसःपर-
स्तात् । भन्दारमालितवरद्विजगद्गतोऽपि प्राप्ता अपि प्रतिदिनं परि-
यन्ति तानि ॥ ४ ॥ यत्रापुताः सद्यदपि ब्रुवते मनुष्या ब्रह्माह-
मस्मि शिवमस्मि परा धिदस्मि । दासोऽहमस्मि भवसागरलुण्ठि-
तोऽस्मीत्येवं वदन्ति तदलमपयाधिरूढाः ॥ ५ ॥ आज्ञा हि तत्र
जगदस्ति च यत्र गेहे हित्वा जगद्गुरुगृहे परमेशवासः । तस्मान्न
तत्र विधिवाक्यनिषेधवाक्ये अद्वैतचण्डमिहिरः सरसां तटेपु ॥ ६ ॥

यद्वाहनेन लभते परमार्तिशान्तिचिन्तामणिं सुखतरं परमात्मत-
त्त्वम् । भूमाख्यमद्वयमखण्डममूलमूलं निष्किञ्चनोऽपि सुरराज-
करार्चिताङ्गिः ॥ ७ ॥ यत्रोत्थतत्त्वमसिपथारसादनेन संस्पर्धते
खलु नरो मधुसूदनेन । कृष्णोऽस्मि वृष्णितिलकोऽस्मि रमापतिश्च
त्वं चाहमस्मि वदति प्रति तं पुरस्तात् ॥ ८ ॥ श्रीशङ्करेण विजि-
तानि सदांसि सर्वाण्याकारि भूरि भुवने श्रुतिभिर्वसन्तः ।
संपुष्पिते फलभरे श्रुतिकाननेऽस्मिन्कृष्णो यतिर्वसति यत्र मिलन्ति
सन्तः ॥ ९ ॥ कौपीनपरिधानः सन् जिगाय जगद्भक्तः । स
शङ्करो जगज्जेता गुरुरेको महीतले ॥ १० ॥ बालेन विजितं विश्वं
बालेन गिरिरुद्धतः । लोकोत्तराविमौ मन्ये कृष्णः शङ्कर-
भारती ॥ ११ ॥

इति श्रीकृष्णमिधुविरचितं श्रीजङ्गरसत्यस्वरूपस्तोत्रं संपूर्णम् ।

अथ वेदान्तस्तोत्राणि ॥ ३१ ॥

शयनस्तोत्रम् ।

आस्तीर्य सर्वत इदं परमात्मरूपं प्रावार्य सर्वत इदं परमात्म-
रूपम् । शेते सुखेन निजलाभविनिर्मुक्तात्मा श्रीदेशिकेन्द्रकरुणाल-
यदृष्टिदृष्टः ॥ १ ॥ संपूर्णवैदिकविधानमुतोपितेशो गार्हस्थ्यभोग-
विधिदोषविवेकभूमिः । त्यक्तेषणो विगतमानमदादि शेते श्रीदे०
॥ २ ॥ मायामयत्वमखिलेषु सदात्मकत्वं निर्णाय वेदवचना-
द्गुरुवाक्यतोपि । त्यक्तक्रियोऽहिरिव दिष्टभुगेव शेते श्रीदे० ॥ ३ ॥
धृत्वा वपुर्गुरुवरस्य निधाय पूर्णं बोधं हृदि क नु गतं निजकर्म-
पूर्वम् । गच्छत्वनेन किमिति स्वसुखेन शेते श्रीदे० ॥ ४ ॥ स्वप्नो
गुरुर्निजसुखोन्नविबोधहेतुरीशोपि भाति निजरूपतयैव नित्यम् । वेहेति
वेदवचनानि निषिध्य शेते श्रीदे० ॥ ५ ॥ सङ्गाद्भयं परिमृशज्जन-

प्रश्नोत्तरमालिका ।

किं साध्यं मनुजानां बुद्धेः शुद्धत्वमेव बहुयत्नैः । किं त्याज्यं
 खलसङ्गो देहादङ्कारममते च ॥ १ ॥ किं तीर्थं वेदशिरः किं देयं
 पात्रआत्मसंबोधः । किं भोग्यं सहजमुखं किं वाऽभोग्यं परेच्छया
 लब्धं ॥ २ ॥ किं कष्टं यत्सत्यं किं वा सहजं परं ब्रह्म । कर्तव्यं
 किं सर्वैरात्माऽकर्तेति बुद्धिरेव सदा ॥ ३ ॥ आदातुं संलक्ष्यं
 किमशक्यं ब्रह्म निजरूपम् । किं वा दुःखमबोधः किं सुखमात्मा-
 यबोधतः शान्तिः ॥ ४ ॥ विषमं विषं तु किं वा यत्किञ्चित्क-
 स्थविच या चिन्ता । परमासृतं तु किं वा श्रीगुरुवाक्यं कृपानि-
 निष्ठम् ॥ ५ ॥ को गुरुरधिगन्तव्यो देशिकशिष्यत्वबाधबोधयिता ।
 अभ्येतव्यं किं शत्रुं यावद्वदार्थदर्शकः प्रणवः ॥ ६ ॥ कोऽनध्या-
 योऽध्ययने यावत्सद्गुरुमलब्धधास्तावत् । कः प्रणवार्थस्तूष्णीं किं
 ध्येयं ध्येयमात्रसंलग्नः ॥ ७ ॥ कः शूरो दृढाग्रान्मायाभेत्ता
 स्वयंप्रकाशज्ञः । किं चिन्त्यं मनुजैरिह चिन्ताबीजं त्रिचित्रजगत्
 इति ॥ ८ ॥ किं पेशलं हि लोके विद्वच्चरितं विरुद्धशास्त्रमपि ।
 सद्ब्रह्म किं कार्यं सज्जनपदरजसि भूयसः क्षान्तम् ॥ ९ ॥ आवा-
 त्याक्तं कार्यं निरहङ्कारेण साधुपदसेवा । भाग्योदयस्तु को वा
 गुरुवचनादद्वितीयपदलाभः ॥ १० ॥ मुक्तैः किं कर्तव्यं प्रार-
 न्धाधीनसदसत्ता(तोह)मोगः । पुंसां किं सर्वस्वं सच्चित्सुखनामिका
 गुरोर्मूर्तिः ॥ ११ ॥ का कामधेनुरनघा वेदे देवे तथा गुरौ
 श्रद्धा । को वैद्यो रोगहरो ब्रह्मिष्ठः सदयहृदयगुरुराजः ॥ १२ ॥
 कः पुत्रः स्वोद्धर्ता ह्यातस्वात्मैव चिन्मयः पुरुषः । कः सुखशायी

निजबोधः । किं थाच्यं सद्गुरुषु खोद्धारः सर्वदैन्यपरिहारः ॥ १५ ॥
 को वा मान्यः सिद्धो वालोऽपि ब्रह्मभावमतिमान्यः । का वा
 दरिद्रसीमा मूढप्रियसिद्ध्यहङ्कृतिः प्रोक्ता ॥ १६ ॥ किं सोढव्यं
 विदुषा खलवचनं विषविनिर्मितं कठिनम् । स्थेयं कथं खलेषु
 स्त्रीयां निष्ठां दृढं समाच्छाद्य ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता
 ग्रन्थोत्तरमालिका समाप्ता ॥

शिवमानसपूजा ।

प्रत्यक्षप्रणवधीवृत्त्या हृद्गुहान्तःप्रवेशनम् । मण्डपान्तःप्रवेशोऽयं
 पूजार्थं तव शङ्कर ॥ १ ॥ गुरुवाक्येषु विश्वासः स्थितिरासनसं-
 स्थितिः । सर्वसंकल्पसंत्यागः संकल्पस्तव पूजने ॥ २ ॥ सर्वा-
 धारस्त्वमेवेति निश्चयः पीठपूजनम् । ध्यानध्यातृध्येयबाधो ध्यान-
 मानन्दकारणम् ॥ ३ ॥ दृश्यप्रमार्जनं चित्ताग्निर्माल्यस्य विसर्जनम् ।
 अहं ब्रह्मेत्यखण्डा या वृत्तिधाराभिपेचनम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यात्म-
 कताद्वैष्टित्वं गन्धसमर्पणम् । बोधोपशमवैराग्यं त्रिदलं बिल्वम-
 र्पये ॥ ५ ॥ आकाशात्मकताबोधः कुसुमार्पणमीश्वर । जगदाका-
 शपुष्पाभमिति यद्वा समर्पये ॥ ६ ॥ वायुतेजोमयत्वं ते धूपदी-
 पावनुत्तमौ । दृश्यासंभवबोधेन निजानन्देन वृत्तता ॥ ७ ॥
 सर्वतः प्रीतिजनकं नैवेद्यं विनिवेदये । जलात्मकत्वबुद्धिस्तु
 पीयूषं तेऽर्पये पिव ॥ ८ ॥ कर्तव्येष्वप्रसक्तिस्तु हस्तप्रक्षालनं
 तव ॥ ९ ॥ दुर्वासनापरित्यागस्ताम्बूलस्य समर्पणम् । वाचां विस-
 र्जनं देव दक्षिणा श्रुतिसंमता ॥ १० ॥ फलामिसन्धिराहित्यं
 फलार्पणमनुत्तमम् । अहमेव परं ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ११ ॥
 एवं निदिध्यासवाक्यं स्तुतिः प्रियकरी तव । नामरूपाणि न
 त्वत्तो मित्रानीति मतिस्तु या ॥ १२ ॥ तव पुष्पाञ्जलिः शम्भो

प्रश्नोत्तरमालिका ।

किं साध्यं मनुजानां बुद्धेः शुद्धत्वमेव बहुयत्नैः । किं त्याज्यं
 रत्नसङ्गो देहाहङ्कारममते च ॥ १ ॥ किं तीर्थं वेदशिरः किं देयं
 पात्रात्मसंबोधः । किं भोग्यं सहजमुखं किं वाऽभोग्यं परेच्छया
 लब्धं ॥ २ ॥ किं कष्टं यत्सत्यं किं वा सहजं परं ब्रह्म । कर्तव्यं
 किं सर्वैरात्माऽकर्तेति बुद्धिरेव सदा ॥ ३ ॥ आदातुं संत्यक्तुं
 किमशक्यं ब्रह्म निजरूपम् । किं वा दुःखमबोधः किं सुखमात्मा-
 यबोधतः शान्तिः ॥ ४ ॥ विषमं विषं तु किं वा यत्किंचित्क-
 स्यधिष्ठ या चिन्ता । परमामृतं तु किं वा श्रीगुरुवाक्यं कृपानि-
 त्रिहम् ॥ ५ ॥ को गुरुरधिगन्तव्यो देशिकशिष्यत्वबाधबोधयिता ।
 अभ्येतदयं किं रत्नं यावद्बुद्धार्थदर्शकः प्रणवः ॥ ६ ॥ कोऽनध्या-
 योऽध्ययने यावत्सद्गुरुमलब्धवांस्तावत् । कः प्रणवार्थस्तूष्णीं किं
 ध्येयं ध्येयमात्रसंत्यागः ॥ ७ ॥ कः शूरो दृढात्रान्मायाभेत्ता
 स्वयंप्रकाशज्ञः । किं चिन्त्यं मनुजैरिह चिन्तावीजं विचित्रजगत्
 इति ॥ ८ ॥ किं पेक्षलं हि लोके विद्वच्चरितं विरुद्धशास्त्रमपि ।
 सद्भक्त्या किं कार्यं सज्जनपदरजसि भूयसः स्नानम् ॥ ९ ॥ आया-
 स्यात्किं कार्यं निरहङ्कारेण साधुपदसेवा । भाग्योदयस्तु को वा
 गुरुवचनाद्वितीयपदलाभः ॥ १० ॥ मुक्तैः किं कर्तव्यं प्रार-
 न्धाधीनसदसता(बोह)भोगः । पुंसां किं सर्वस्वं सच्चित्सुखनामिका
 गुरोर्भूर्तिः ॥ ११ ॥ का कामपेनुरनघा बेदे देवे तथा गुरौ
 श्रद्धा । को वैद्यो रोगहरो ब्रह्मिष्ठः सदयहृदयगुरुराजः ॥ १२ ॥
 कः पुत्रः स्वोद्धर्ता ज्ञातस्वात्मैव चिन्मयः पुरुषः । कः सुखशायी
 लोके संसृतिमिध्यात्वपकमतिस्त्रुप्तः ॥ १३ ॥ किं त्याज्यं साधु-
 कृते चरिते कुत्सितमतिस्तु साधुजनैः । कः शत्रुर्दुःखकरो गुरुवचने
 संशयो महाशत्रुः ॥ १४ ॥ कः शोभते नितान्तं निस्पृहताशालि-

१ संशयशब्दोऽत्र प्रमादपरः । जिज्ञासाप्रयोज्यगुरुप्रमादसंशयप्रयोज्यादि-
 संशयस्य दुःखकरत्वेऽनुभवानुपलब्धेः.

निजबोधः । किं याच्यं सद्गुरुषु खोद्धारः सर्वदैवपरिहारः ॥ १५ ॥
 को वा मान्यः सिद्धो वालोऽपि ब्रह्मभावमतिमान्यः । का वा
 दरिद्रसीमा मूढप्रियसिद्धबहुतिः प्रोक्ता ॥ १६ ॥ किं सोढव्यं
 विदुषा खलवचनं विपविनिर्मितं कठिनम् । स्थेयं कथं खलेषु
 स्त्रीयां निष्ठां दृढं समाच्छाद्य ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता
 प्रश्नोत्तरमालिका समाप्ता ॥

शिवमानसपूजा ।

प्रत्यक्षप्रणवधीष्टया हृद्गुहान्तःप्रवेशनम् । मण्डपान्तःप्रवेशोऽयं
 पूजार्थं तव शङ्कर ॥ १ ॥ गुरुवाक्येषु विश्वासः स्थितिरासनसं-
 स्थितिः । सर्वसंकल्पसंत्यागः संकल्पस्तव पूजने ॥ २ ॥ सर्वा-
 धारस्त्वमेवेति निश्चयः पीठपूजनम् । ध्यानध्यातृध्येयबाधो ध्यान-
 मानन्दकारणम् ॥ ३ ॥ दृश्यप्रमार्जनं चित्ताग्निर्माल्यस्य विसर्जनम् ।
 अहं ब्रह्मेत्यखण्डा या वृत्तिधाराभिषेचनम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यात्म-
 कतादृष्टिस्तव गन्धसमर्पणम् । बोधोपशमवैराग्यं त्रिदलं बिल्वम-
 र्पये ॥ ५ ॥ आकाशात्मकताबोधः कुसुमार्पणमीश्वर । जगदाका-
 शपुष्पाभमिति पद्मं समर्पये ॥ ६ ॥ वायुतेजोमयत्वं ते धूपदी-
 पावनुत्तमौ । दृश्यासंभवबोधेन निजानन्देन वृत्तता ॥ ७ ॥
 सर्वतः प्रीतिजनकं नैवेद्यं विनिवेदये । जलात्मकत्वबुद्धिस्तु
 धीयूषं तेऽर्पये पिव ॥ ८ ॥ कर्तव्येष्वप्रसक्तिस्तु हस्तप्रक्षालनं
 तव ॥ ९ ॥ दुर्वासनापरित्यागस्ताम्बूलस्य समर्पणम् । वाचां विस-
 र्जनं देव दक्षिणा श्रुतिसंभता ॥ १० ॥ फलाभिसन्धिराहित्यं
 फलार्पणमनुत्तमम् । अहमेव परं ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ११ ॥
 एवं निदिध्यासवाक्यं स्तुतिः प्रियकरी तव । नामरूपाणि न
 त्वत्तो मित्रानीति मतिस्तु या ॥ १२ ॥ तव पुष्पाञ्जलिः शम्भो

सर्वत्रोत्कीर्णपुष्पकः । स्वप्रकाशात्मबुद्धिस्तु महानीराजनं तव ॥ १३ ॥
 प्रादक्षिण्यं सर्वतस्ते ज्यातिबुद्धिः स्मृतं शिव । स्वमेवाहमिति
 स्थित्या लीनता प्रणतिमिव ॥ १४ ॥ शुद्धसत्त्वस्यामिदृद्विदुः
 तापापनोदनम् । रजस्तमस्तिरस्कारश्चामरान्दोलने तव ॥ १५ ॥
 निजानन्दपराघूर्णदोलनान्दोलने वस । धन्योहं कृतकलोहमिति
 गानं तव प्रियम् ॥ १६ ॥ निरदुःखमहानृत्या नर्तनं ते मुदे शिव ।
 नानाविधैः शब्दजालैर्जृम्भणं घाद्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ शब्दातिगत्त्व-
 बुद्धिस्तु फल्याणमिति ढिण्डिमः । वेगवत्तरगन्तामी मनोऽश्वले
 समर्पितः ॥ १८ ॥ अहंभावमहामत्तगजेन्द्रो भूरिलक्षणः । तत्र
 देहाद्यनारोपमिष्टा दृढतरोदुशः ॥ १९ ॥ अद्वैतबोधदुर्गायं यत्र
 द्योर्न फलन । जनतारामविस्तारो रमस्यात्र यथासुरम् ॥ २० ॥
 कल्पनासंपरित्यागो महाराज्यं समर्पये । मोक्षत्याग्यासराहस्यं
 वरं वेदि सहस्रधा ॥ २१ ॥ अरण्ये तव पूजयं सदा भवतु
 सर्वतः । आत्मत्वात्तय मे सर्वपूजैवास्ति न चान्यथा ॥ २२ ॥
 इमा पूजां प्रतिदिन यः पठेद्यत्रुत्तमम् । सद्यः शिवमयो भूत्वा
 मुक्तश्चरति भूतले ॥ २३ ॥

इति धीमत्परमहंसपरिप्राजकाचार्यध्रीमत्कृष्णानन्दसरस्वतीनिरचिता

शिवमानसपूजा एवम् ॥

गुरुतत्त्वविवेचनसोत्रम् ।

अन्धेनान्धीकृतं विश्वं सचक्षुस्तु सचक्षुषं । दिदृक्षा चेद्भूज त्वं तु
 देशिकेन्द्रं सचक्षुषं ॥ १ ॥ अन्धस्य गुरुरेकाक्षस्तस्य द्व्यक्षो गुरुर्मतः ।
 अरक्षाणामग्निं सर्वेषां गुरुस्त्यक्षो न तत्समः ॥ २ ॥ सहस्राक्षादयः
 सर्वे द्व्यक्षा एव हि वेवल । कार्यध्वेयदृशो यस्मात्त्र्यक्षश्शिष्यपदे
 स्थिताः ॥ ३ ॥ त्र्यक्षस्तु भगवानादिपुरुषः शङ्करो भवः । सृष्ट्वा
 सर्वाणि भूतानि कार्यं ध्वेयं च संदिशन् ॥ ४ ॥ उभयातीतममलं
 तृतीयाक्षस्य गोचरं । ददाति आर्थितस्तुष्टः श्रीगुरुः परमेश्वरः

॥ ५ ॥ स आदिनाथो भगवाननादिर्ज्ञानाम्बुधिः स्वात्मरतिर्म-
हात्मा । श्रीदेशिकेन्द्रः करुणाम्बुराशिर्नानास्वरूपैश्चरतीह लोके
॥ ६ ॥ कचिच्च किञ्चित्कुरुते मनस्वी कचिन्न किञ्चित् कुरुते
प्रमत्तः । बालो यथा क्रीडति सर्वलोके तथैव स क्रीडति पामरेषु
॥ ७ ॥ स लभ्यते केनचिदेव पुंसा विज्ञायते केनचिदेव पुंसा ।
विचार्यते केनचिदेव पुंसा शृणोति वा यं स नरः स धन्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं गुह्यतत्त्वविवेचनस्तोत्रम्

निगमसारसंग्रहस्तोत्रम्

शब्दं स्पर्शं च रूपं रसमथ सकलं गन्धमप्यङ्ग येन त्वं जानीषे
स शंभुस्त्रिपुरसुखलवान्पश्यति स्वप्रदीप्त्या । एकोप्यानन्त्यमागा-
न्निजपरमभ्रह्माययेच्छोत्थया यः स्वातक्यान्नो जहाति स्वकपर-
शियतां स त्वमेवर्क्षु गीतः ॥ १ ॥ अन्नं प्राणो मनो धीरहमिति च
वपुःपञ्चकाणुप्रविष्टः साक्षी सच्चित्सुराग्निः सकलनरनरीधी-
गुहासु प्रदीपः । स्वाराज्यं यस्य लाभादिति यदति सदा याजुषीश्रौ-
तवाणी सोऽहं ब्रह्मास्म्यरण्यो गुरुवचनबलात्स्वप्रथामात्ररूपः ॥ २ ॥
सत्तासामान्यरूपा गलितनिजपरा देवता या परारया सृष्ट्वाका-
शादिभूतान्यनु निजवपुषा तत्र जृम्भामयाप । व्यामिश्रीकृत्य
तानि स्त्रियमथ पुरुषं बुध्यते सामगीता सैव त्वं कार्यहेतू कलय
भव सखे सर्वबोधैकभूमिः ॥ ३ ॥ योऽभीते परिकल्पितान्स्यकर-
पैरर्धान्वहिः पूरुषो विश्वाख्यः स्वपने मनोजनिमयान्मुक्ते स तेजो-
मयः । तत्सर्वं विनिषीय मुप्तिसमये प्राप्तोऽभवत्तत्रयं मायां तद्दृ-
शमाह चाद्भिरसगीर्भूयोऽयमात्मा वृहत् ॥ ४ ॥ स्वाभाविकीभि-
र्निजशक्तिभिर्यो क्रीडां विधत्ते शिष्यबुद्धमान्ताम् । सृष्टिं विधा-
यापि गतान्यरूपा सानुत्तराहं परिमीयपादा ॥ ५ ॥ भज शिवं
सहजं सततं लज प्रसरदुःखमयं सकलं जगत् । कलनया रहितो
भव सन्मते किमु तया ततयासि च निष्कलः ॥ ६ ॥ निष्कलप्रद्वदि-

द्याया माहात्म्यं फो तु वेत्स्यहो । कृष्णानन्दस्तु तद्रूपो वेत्ति श्रीगु-
रुपादुका ॥७॥ निगमागमभारसंग्रहं कलयेद्यो गुरुपादभक्तिमान् ।
लभते स तु निर्वृतिं परां कलनाशून्यपदे स्वसंविदि ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं

निगमसारसंग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ।

तत्त्वमसिस्तोत्रम्

मनःकल्पितमेवेदं जगज्जीवेशकल्पनम् । तदेकं संपरित्यज्य निर्वा-
णमनुभूयताम् ॥ १ ॥ सति सर्वस्मिन्सर्वज्ञत्वं सत्यत्वे वा स्वल्प-
ज्ञत्वं । सर्वाल्लस्याभावे कस्माज्जीवेशौ वा तत्त्वमसि ॥ २ ॥ सत्यां
व्यष्टौ जीवोपाधिः सति सर्वस्मिन्नीशोपाधिः । व्यष्टिसमष्ट्योर्हाने
कस्माज्जीवेशौ वा तत्त्वमसि ॥ ३ ॥ सत्यज्ञाने जीवत्वोक्तिर्माया-
सत्त्वे त्वीशत्वोक्तिः । मायाविद्याबाधे कस्माज्जीवेशौ वा तत्त्व-
मसि ॥ ४ ॥ सति वा कार्ये कारणत्वोक्तिः कारणसत्त्वे कार्य-
त्वोक्तिः । कार्याकारणभावे कस्माज्जीवेशौ वा तत्त्वमसि ॥ ५ ॥
सति भोक्तव्ये भोक्ताय स्यादावध्ये वा दाता स स्यात् । भोग्यो
विध्यौ (?) भावे कस्माज्जीवेशौ वा तत्त्वमसि ॥ ६ ॥ सत्यज्ञाने
गुरुणा बाध्यं सति वा द्वैते शिष्यैर्भाष्यम् । अद्वैतात्मनि गुरु-
शिष्यौ कौ त्यज रे भेदं तत्त्वमसि ॥ ७ ॥ सत्यद्वैते प्राप्तौ यज्ञः
सति वा द्वैते बाधे यज्ञः । द्वैताद्वैते ते संकरूपस्त्यज रे शेषं तत्त्व-
मसि ॥ ८ ॥ साक्षित्वं यदि दृश्यं सत्यं दृश्यासत्त्वे साक्षीत्वं
कः । बभूयाभावे दर्शनमपि किं तूष्णींभव रे तत्त्वमसि ॥ ९ ॥
प्रज्ञानामलविग्रहनिजमुखजृम्भणमेतन्नेतरथा । तस्मान्नैवादेयं हेयं
तूष्णींभव रे तत्त्वमसि ॥ १० ॥ ब्रह्मैवाहं ब्रह्मैव त्वं ब्रह्मैवैकं
नान्यत्किंचित् । निश्चित्येत्यं निजसममुखमुक्तूष्णीं भव रे
तत्त्वमसि ॥ ११ ॥ एतत्स्तोत्रं प्रपठता विचार्य गुरुवाक्यतः ।
प्राप्यते ब्रह्मपदवी सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १२ ॥
इति श्रीपरमहंसपरिमाजकाचार्यकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं तत्त्वमसिस्तोत्रं समाप्तम् ॥

श्रेयस्करीस्तोत्रम्

श्रेयस्करि श्रमनिवारिणि सिद्धविद्ये खानन्दपूर्णहृदये करुणा-
 तनो मे । चित्ते वस प्रियतमेन शिवेन सार्धं माङ्गल्यमातनु सदैव
 मुदैव मातः ॥ १ ॥ श्रेयस्करि श्रितजनोद्धरणैकदक्षे दाक्षायणि
 क्षपितपातकतूलराशे । शर्मण्यपादयुगले जलजप्रभादे मित्रे त्रयी-
 प्रसूमरे रमतां मनो मे ॥ २ ॥ श्रेयस्करि प्रणतपामरदानपारज्ञान-
 प्रदानसराणिश्रितपादपीठे । श्रेयांसि सन्ति निखिलानि सुमङ्गला-
 नानि तत्रैव मे वसतु मानसराजहंसः ॥ ३ ॥ श्रेयस्करीति तव
 नाम गृणाति भक्त्या श्रेयांसि तस्य सद्ने च करीपुरस्तात् । किं किं
 न सिद्ध्यति स मङ्गलनाममालां धृत्वा सुखं स्वपिति शेषतनौ
 रमेशः ॥ ४ ॥ श्रेयस्करीति वरदेति दयापरेति वेदोदरेति विधि-
 शङ्करपूजितेति । वाणीति शंभुरमणीति च तारिणीति श्रीदेशि-
 केन्द्रकरुणेति गृणामि नित्यम् ॥ ५ ॥ श्रेयस्करि प्रकटमेव तवामि-
 धानं यत्रास्ति तत्र रविवत्प्रथमानवीर्यम् । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमरुदादिगु-
 हाणि सौख्यैः पूर्णानि नाममहिमा प्रथितखिलोक्याम् ॥ ६ ॥
 श्रेयस्करि प्रणतवत्सलता त्वयीति वाचं शृणुष्व सरलां सरसां
 च सत्याम् । भक्त्या नतोस्मि विनतोस्मि सुमङ्गले त्वत्पादान्बुजे
 प्रणिहिते मयि संनिधत्स्व ॥ ७ ॥ श्रेयस्करीचरणसेवनतत्परेण
 कृष्णेन मिश्रुवपुपा रचितं पठेद्यः । तस्य प्रसीदति सुरारिदिम-
 र्दिनीयमन्त्रा तनोति सद्नेषु सुमङ्गलानि ॥ ८ ॥ यथामतिकृतस्तुतौ
 मुदमुपैति साता न किं यथाविभवदानतो मुदमुपैति पात्रं न किम् ।
 भवानि तव संस्तुतिं विरचितुं नचाहं क्षमस्तथापि मुदमेप्यसि
 प्रदिशसीष्टमम्व त्वरात् ॥ ९ ॥

इति श्रीकृष्णानन्दमिश्रविरचितं श्रीश्रेयस्करीमुपमङ्गलस्तोत्रं संपूर्णम्

गुरुस्तोत्रम्

सद्गुरुं भज सद्गुरुं भज सद्गुरुं भज बुद्धिमन् येन संस्तुतिपार-

मेप्यसि मुक्त इत्यपि गात्रसे । आसुरीं त्यज संपदं विपदां पदं
 मुनिगर्हितां तर्हि तां भज संपदं मुनिसंस्तुतां भगवत्प्रियाम् ॥ १ ॥
 गर्वपर्वतमस्तके तव संस्थितिर्नहि शोभते पातमेप्यसि घातक-
 र्मणि युज्यसे न तु पूज्यसे । तात्त्विकं फलमभ्युपे यदि सत्यवृत्तप-
 रायणो दनुजसूनुरियामरह्मभगर्हणं भगवत्पदम् ॥ २ ॥ दम्भमार्ग-
 परायणा यदि सत्फलाय भवन्त्यहो इत्यलादिकृतापि विप्रवरार्चना
 विपमा कथम् । कष्टमेप्यसि दुष्टबुद्धिपरायणो यदि चान्तरे मृष्ट
 मृष्ट परं पदं तव दूरतस्तवकर्मणा ॥ ३ ॥ मुक्तापि मुमुक्षुता कप-
 टौघमूलनिकुन्तनी नीतिरर्भकता तथा यदि नास्ति जन्म निर-
 र्थम् । केपु ते गणना भवेद्भद्र विप्रवेद्यसमान्तरे भानुरं नरजन्म
 शर्म निरर्थकं कुरुपे कुतः ॥ ४ ॥ साधुचित्तविषण्ढनाङ्गवत्प्रि-
 यायपि दानवौ तत्र साधुविषर्पणादपि राक्षसौ मुनिभक्षकौ ।
 तेन हीनबलावयौ नृपनामदूषकराक्षसौ कृष्णहिंसनतत्पराविति
 फर्मणो गहना गतिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मनिष्ठविमाननाभिजसूनुगीतहरेः
 पदे द्वेप आविरभूद्भवप्रहमात्रिके निजसेविते । दानवस्य च दान-
 धर्मपरायणस्य च रक्षसः शैवधर्मरतस्य मूलविनाशनोऽप्यचना-
 शने ॥ ६ ॥ जीवतामपहापयच्छ्रितां दिशत्यतिकौशलात् पूर्व-
 वस्थितविश्वमेव तिरःकरोत्यतिलीलया । तं गुरुं भज नम्रमोचन-
 कारकं भवतारकं तत्र शात्रयमत्र यच्छति वृक्षतां पितृकानने
 ॥ ७ ॥ श्रीगुरोः पदपङ्कजं भजतां सतां सततं हरिः संनिधाविति
 सर्वशासनसारमेतदुदीरितम् । तन्महत्त्वमहाम्बुधेरपरं तदं नहि
 केचन प्राप्नुवन्ति परावरहस्यपण्डिताः सनकादयः ॥ ८ ॥ दण्ड-
 मूलमहो गुरुः शिवजीवविश्वमिदास्पदं विश्वजीवशिवादिनामत
 एष एव हि बुध्यते । वाच्यकोटिनिविष्टमेव हि तन्नयं कृतपन्नयं
 लक्ष्यभूतवपुर्गुरुस्तमु जानते नहि केचन ॥ ९ ॥ वृत्त्यनाश्रित-
 नित्यरूपक एष एव समग्रभो वृत्तिरुद्धचिदम्बरं रालु जीव

ईश इदं जगत् । जन्ममृत्युनियामकः परमेश्वरः स तु भोगभुक्
जन्ममृत्युनिवारकः परमेश्वरादतिरिच्यते ॥ १० ॥ ब्रह्मरन्ध्रपदं
शुरोर्हृदयं शिवस्य निजास्पदं स्थानमेव हि तत्स्वरूपविनिर्णयाय
भवत्फलम् । हृद्यतो विषयान्भजत्यथ नैव किञ्चन रन्ध्रगो यच्छति
क्रमतः फलं वद मुक्तिदोस्त्यनयोस्तु कः ॥ ११ ॥ तत्स्वरूपविम-
र्शनं गुरुपादुकामनुसंश्रितं तन्मनुस्तु तदीयपूर्णकृपाभरेण हि
लभ्यते । लाभतो गुरुणा सहैक्यविमर्शनं परमं पदं तत्र मुक्ति-
धराङ्गना वृणुते स्वयं निजसंपदा ॥ १२ ॥ तत्र यो विमुखो नरो
निजघातकीति निगद्यते तस्य संमुखतां भजन्परमद्वयं भवति
क्षणात् । ऋक्श्रुतिः अतधारमित्यपि नौति तां गुरुपादुकां कृष्ण-
मिक्षुरिमं स्तवं पदपङ्कजेऽर्पयते गुरोः ॥ १३ ॥ द्रोणपर्वतवासिने
नतशासिने मतिक्काशिने हारिणे विपदां मुहुर्मम दायिनेऽखिलसं-
पदाम् । सच्चिदादिसुखाभिधाय यतीश्वराय सहस्रशः सन्तु मे
नतयो दयोदकसागराय दिने दिने ॥ १४ ॥ स्तोत्रमेतद्भीष्टसिद्धिदमा-
सुरव्रतहारकं तारकं निजदेशिकेन्द्रपदाब्जयोर्दृढसन्मतेः । यः
पठेत्प्रयतः शुचिः सुविचार्य भूरि दिने दिने मुच्यते भवपाशपा-
शित एवमेव मतिर्मम ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्कृष्णानन्दसरस्वतीकृतगुरुराजस्तवः

श्रीकृष्णयशोमालास्तोत्रम्

धन्यं तव यशः कृष्ण मन्यन्ते श्रुतवित्तमाः ॥ गायन्तस्तव
चौर्याणि नमस्यन्ति पदेपदे ॥ १ ॥ गायन्तस्तव वाल्यानि यौवनं
ख्यापयन्ति ते । रासक्रीडां वर्णयन्तः सिद्धिसिद्धं प्रचक्षते ॥ २ ॥
राधारम्भं वर्णयन्तो राधां सिद्धिं प्रचक्षते । कपटं वर्णयन्तस्ते
ब्रह्मत्वं तव चक्षते ॥ ३ ॥ मनुष्यत्वं वर्णयन्तो ब्रुवन्ति श्रीपतिं
हरिम् । प्रादुर्भावं वर्णयन्तो ब्रुवन्ति वनमालिनम् ॥ ४ ॥ सैणत्वं
वर्णयन्तस्त आप्तकामं ब्रुवन्ति हि । भीरुतां वर्णयन्तस्ते ब्रुवन्ति
बलसागरम् ॥ ५ ॥ संसारिणं वर्णयन्तो योगीश्वर इति प्रभो ।

द्विभुजं वर्णयन्तोऽपि बहुबाहुं बहुदरम् ॥ ६ ॥ उत्पातान्वर्णयन्तस्ते
महामङ्गलमङ्गलम् । ससित्वं वर्णयन्तस्ते दासत्वमपि मङ्गलम्
॥ ७ ॥ क्षत्रियं त्वां वर्णयन्तो ब्रुवन्ति त्वां जगद्गुरुम् । यथेष्टं
त्वां वर्णयन्तो धर्मोद्धारं प्रचक्षते ॥ ८ ॥ वक्तव्यं त्वां वर्णयन्त-
स्तूष्णीमात्रे ब्रुवन्ति हि । मोक्षार्हं त्वां वर्णयन्तो नित्यमुक्तं
प्रचक्षते ॥ ९ ॥ वासुदेवं वर्णयन्तः सर्वात्मत्वं वदन्ति ते । ब्रह्म-
ण्यदेवतां गायन्वक्ति वेदादिमाक्षरम् ॥ १० ॥ दोषाकरं वर्ण-
यन्तो वदन्ति गुणवारिधिम् । किमिदं तव चारित्र्यं वद कृष्ण
दयानिधे ॥ ११ ॥ अद्यापि त्वद्यशोवक्त्रे गेहेगेहे जनेजने ।
शिखरोपि च गायन्ति मोदन्तेपि च पण्डिताः ॥ १२ ॥ कृष्ण-
कृष्णेति कृष्णेति नाम ते सुन्दरं हरे । मम वाधि सदैवास्तु विधे-
यैषा कृपा मयि ॥ १३ ॥ त्वद्यशो यर्णितुं को वा क्षमः क्षोणीनले
पुमान् । फाहं मन्दमतिर्भिक्षुः क तेऽमितयशांसि हि ॥ १४ ॥
क्रियन्ति तव कर्माणि क्रियोल्लेखो मनीषिणाम् । अनन्तं तव
सर्वस्वमनन्तत्वं न चेतरेन ॥ १५ ॥ कृष्ण त्वां स्तोतुमिच्छामि
त्वं च स्तुत्यतमो भुवि । त्वद्गुणा नावगाहन्ते ब्रूहि किं करवाण्य-
हम् ॥ १६ ॥ श्रीकृष्णकण्ठे मालैषा यशःपुष्पसुगुण्किता । समर्पि-
तानया प्रीतो भवतु ध्रुवकीर्तिभूः ॥ १७ ॥ यशोमालागन्धं तव
हृदयसंस्था भगवती सहैवाजिघ्रन्ती प्रकथयतु कर्णेपि च तव ।
सहायां जिघ्रावस्तव मम च तुल्यै भवति सा मतेः पुल्यै भिक्षोर्भ-
वतु च विशुद्धै श्रुतिमत्ताम् ॥ १८ ॥ मा स्लानिमेतु हरिशीतलक-
ण्ठलग्ना वक्षोविलप्रकमलेव विकासमेतु । मोदं वनोतु सततं मधु-
सूदनस्य माद्यद्द्विरेफनिनदैर्विनर्ति करोतु ॥ १९ ॥ वासुदेव नमस्तुभ्यं
जगन्मङ्गलमङ्गल । कुरु मङ्गलया दृष्ट्या सर्वतो जयमङ्गलम् ॥ २० ॥

इति श्रीकृष्णयशोमालास्तोत्रं श्रीकृष्णक्षेत्रमधुरायाम् निर्माय
श्रीकृष्णाय समर्पितं श्रीकृष्णभिरुणा ॥

महानन्दचषकः ॥ ३२ ॥

महाभट्टारकाङ्कस्थां स्वविरामपि नूतनाम् । पुरातनगिरां भूमि
स्तुधीमस्तरिणीं पराम् ॥ १ ॥ सुधासिन्धौ श्वेते सरसिरुहि
सौभाग्यसदने पदौ प्रत्नालीढौ दृढतरनिरुढौ विदधती । करैः
कर्त्रा खड्गाम्बुजनरकपालानि दधती विधत्तां कल्याणं सजलजल-
दाभा त्रिनयना ॥ २ ॥ त्वदीयं पादाब्जं वहति शिरसा पञ्चक-
मपि प्रतीमस्तस्मात्त्वं सकलसुरपूज्येति गिरिजे । कृपालेशात्त्वत्तः
सृजति हरते पालयति च त्रयं तस्मात्तुभ्यं प्रणुतिरतिमोदं जनयतु
॥ ३ ॥ न जानाति भ्रान्तस्त्रिगुणवशतः कार्यरचनासमारुढा-
न्देवान्निगदति परेशा इति शिवे । यतस्तं(तद्) कालेनाकलितवपुषो
रुढतनवोऽप्यनध्यस्तां स्वस्थं तव निगमगीतं वपुरहो ॥ ४ ॥ प्रप-
ञ्चालीपीता त्वयि यदि विलीना भवति तत्त्वमेवास्या वीजं
भवसि सकलात्मत्वमपि ते । ततः पूजाध्यानाविकमपि कथं
तेज घटते परापूजामौनं तव सपदि निर्वाणजननम् ॥ ५ ॥ क
विज्ञः काविज्ञः कच भवविमोक्षौ कपशुता कशास्त्रं काचारः कचन
तव वेदोक्तसरणिः । कदेवः काचार्यः कचन खलु शिष्यः शिशु-
रथो मनोवाचोगम्यं जननि तव रूपं यदि भवेत् ॥ ६ ॥ निरा-
कारं कोऽपि प्रणिगदति साकारमितरः कथं दृष्टं ताभ्यां भवति
परमाद्वैतसदनम् । अतो नानानेति प्रणिपतति मौनं श्रुतिवचो
महामौनं मन्ये जननि तव रूपं किमपि तत् ॥ ७ ॥ त्वमेवेदं
सर्वं तदपि वत मायेति जननि प्रतीयन्ते केचिद्व्यमिह तु मायां
नच जगत् । प्रतीमस्त्वन्मात्रं किमपि च महामौनमनघं समा-
साद्य प्राप्ताः कृतिजनितपुत्रस्य तुलनाम् ॥ ८ ॥ मुहुर्मायावीजं
स्मरति तव मूलेऽद्वितनये वधूं हृत्पद्मे स्वे शिरसि भजते कूर्च-
मपि तत् । तमालाभं श्वेतं त्वरुणमिति वर्णत्रयमनोः स्वयं संप्रा-
प्तात्मा भजति किल निर्वाणपदवीम् ॥ ९ ॥ अतस्तन्प्राप्युक्त्वा

त्रिविधपुरुषार्थकघटनान्यनन्तान्यन्ते तेऽकथयदणुमेनं परशिवः ।
महानिर्वाणारूपे क्रमसहितसंन्यासविधयेऽवतीर्णेऽपणे त्वं यति-
भिरनिशं ध्येयपदवी ॥ १० ॥ कटौ वैयाघ्रीत्वक् शिरसि च
जटाजूटभुजगेह् गले नागो हारो नगपतिमुते वापसमिदम् ।
स्वरूपं त्वं धत्से विगलितरजस्कैर्मुनिधरैः सदा ध्येयं ज्ञानप्रद-
मिति यतोस्त्वं हि शरणम् ॥ ११ ॥ शिवो योनियोनिद्वितयमथ
वृत्तं च कमलं हलैरष्टाभिर्भूरिति सदनमेव तत्तव शिवे । मनोरर्णे-
र्युक्तं स्मरति यदि भक्तः प्रतिदिनं तदैश्वर्याणां भूर्भवति तत्र
बुद्ध्योऽयमनघः ॥ १२ ॥ हारारूढो वह्निस्तदनु च कला चामृत-
युतो हरिर्वह्निः कामः शिवसहितपञ्चस्रव मनुः । त्रिमिर्नादैः
साकं यदि विशति कर्णे सति तदा प्रवक्ता शास्त्राणां
निजमहिमवेत्ता शिवसमः ॥ १३ ॥ वसिष्ठाद्यैः शिष्टैरपि च
निजनिष्ठैर्गतभयैः परां काष्ठां प्राप्तैस्त्वमसि समुपास्या प्रतिदिनम् ।
अतो मन्ये मातस्तव गुणनिका येषु महती महन्मोहे शक्ता
रुचिरनरशक्तिर्विलसति ॥ १४ ॥ कटाक्षव्याक्षेपो भवतु मम
शोकापहृतये निजानन्दैरात्रं सति जगति वैराग्यपरमः । कृपा-
पूर्णां भक्ते रिपुषु च महारौद्रभरितो दयाभारोदारस्तव जननि
दीनेषु वरदे ॥ १५ ॥ यतन्ते ते केचिद्बुद्धि लसितदोषान्क्षपयितुं
परे स्वर्गावाप्तावपि च परमब्रह्मभवने । अहं मन्ये मातस्त्वम-
हमिति निर्यन्नसहजस्थितौ तिष्ठन् पश्याम्यखिलनरचेष्टां बहुवि-
धाम् ॥ १६ ॥ ललाटे सिन्दूरं वहसि जलदाभे गिरिमुते तदे-
तन्मन्येऽश्रे सुरपतिधनुर्विन्धिवमिति । स्वेरर्घ्यं विन्धं समुदित-
मथो वाञ्छनगिरौ स्वभक्ते यो रागः स खलु वहिरागस्त-
लसति ॥ १७ ॥ स्मितं मन्ये मातः सजलजलदाधन्द्रकिरणाः
पतन्तीति प्राप्ते निजगुरुकृपावेशवशतः । तुरीयं ते धाम प्रकटमिति
मन्ये सकलगं निजानन्दस्पन्दं जननि भवसन्तापहरणम् ॥ १८ ॥

कुचावेतौ कुम्भोपमकरटिगण्डाभकठिनौ मुहुः पीतौ मातर्ब-
हुभिरजमारभ्य शिशुभिः । अजीर्णौ तन्मन्ये यदि भवति
जीर्णत्वमनयोः कथंकारं तेषाममरवरतादानपटुता ॥ १९ ॥
गले हारीभूतैरहिभिरपि मन्ये तव हृदि प्ररूढौ द्वौ शंभू भुजग-
फणया भूपिततनू । तयोर्मूर्ध्नोरेकः शशधर इति प्रौढकलहान्मिथः
श्लिष्टौ योद्धुं जननि तदृते नीलवदनौ ॥ २० ॥ अनन्तैर्महाण्डै-
र्भरितजठरे रन्ध्रसदृशं त्विमं नाभिं धत्से धरणिधरकन्ये भ्रमि-
रतः । अनन्तान्यण्डानि प्रसभमित एवान्त्र वहिरित्यदेशात्तद्रोहं
कटितटभुजङ्गः प्रयतते ॥ २१ ॥ कटौ वैयाघ्रीत्वगू जनयति
मतौ मेढ्र्य कलनां खनिर्माहेन्द्राद्रौ हुतरससुवर्णेति गिरिजे । यतो
मध्ये नीलं वहति वसुधाभ्रान्तिजननं नमस्कृमो भूयो गलितमत-
यश्चित्रवपुषे ॥ २२ ॥ चमत्कारं चित्ते वहति तव पादाब्जयुगली
सरोजे संरूढारुणतरमुखा खच्छनररा । मुखे चिन्त्यस्तेन्दुर्न-
लिनजठराक्रान्तिचतुरारुणार्धालीनां सकिमिति मम संशीति
विषयः ॥ २३ ॥ त्रयाणां नेत्राणामरुणतरभास्वत्त्ववशतस्त्रयी सा
संध्यानां त्वयि भजति सान्निध्यमनघे । द्वयोर्व्याख्या रागोऽनु-
मिति विषयस्ते त्रिषु शिवे स्फुटो नेत्रेऽस्मात्त्वमसि समुपास्येति
ऋगपि ॥ २४ ॥ यजुर्भिः सामाचैस्त्वमसि सवनैर्यज्ञतमये
हविर्भिः संतर्प्येऽपि निगदितुं भूसुरगणान् । गले रेखा धत्से
सवनगतसंख्यामिरमले त्रिधा पूज्यत्वं वा परिणिगदितुं तद्भवतु
ते ॥ २५ ॥ अये जामत्कामः स्वपितिरपि जालन्धरगिरिः सुपुतिः
पूर्णाख्यो भवति तव पीठः परशिवे । तुरीयाप्योड्याणो वत इत-
मतिर्भ्राम्यति दिशास्ववस्थास्ते पीठा इति नच विजानन्नरपशुः
॥ २६ ॥ शरो मूलाधारे रविरपि हृदम्भोजनिलये शशाङ्को भ्रूमध्ये
वसति पुरुषार्थत्रयकृते । भजन्ते तान् ग्रन्थीनजहरिहराख्यानपि
परे प्रभित्वा हित्वा तद्वयमिह तु रन्ध्रे सकलदम् ॥ २७ ॥ मलं

स्थूले हित्वाऽऽणवमथ च सूक्ष्मस्य वपुषो मलं कर्म मायी-
यमपि च निदाने क्रमवशात् । समष्टिं मायायां यदि भजति
भक्तस्तत्र तदा निजं धाम प्राप्तो भवति सुरवन्द्यैकच-
रणः ॥ २८ ॥ अजादीनां पञ्चावसथजनिभाजां कृतियुजां
मृपात्वात्प्रेतत्वं वदति स शिवस्तन्मवचनैः । निदानत्वात्तेषां
शिरसि तत्र संस्थापरचितेऽमनस्कैरारूढैः मुलभमिति तन्मस्य
हृदयम् ॥ २९ ॥ शिवश्चेजायायां भवति जगतः कारणतनुः
शिवे जाया चेत्स्याद्विलयमयते मन्त्रयुगलम् । तदा जातं हित्वा
द्वयमपि च तूष्णीं यदि भवेत्तदा शुद्धा विद्या त्वमसि च परा
शास्त्रमपि शिवः ॥ ३० ॥ यदात्मैक्यं तस्मिन्प्रजति परमे ब्रह्मणि
पुनः परं स्वस्मिन्मैक्यं भजति च तदा मन्त्रयुगलम् । मिलित्वा
तद्धीनां प्रणिगदति साम्राज्यपदवीं न मौनं नामौनं सच परम-
शम्भुः परशिवा ॥ ३१ ॥ यदा पञ्चज्ञानेन्द्रियसमुदयस्तिष्ठति
निजे मनो मौनं धत्ते दृढतरसमभ्यासवशातः । तदा ते सम्पत्ति-
र्भवति यस्मिन्नां भूरिसुखदा कठप्रोक्ता मुद्रागमपरिविगुप्ता विज-
यताम् ॥ ३२ ॥ यदा वर्णात्मा त्वं पदपदसमूहात्मकतया तदा-
वष्टम्भस्ते भवति जगतो मालिनि मनोः । त्वयारब्धं धत्ते स्थिति-
लयविधानं त्वयि शिवे तदेतच्छन्दोगाः स्फुटतरनिरुक्तिं विद-
धति ॥ ३३ ॥ भवत्याः किं म्रूमः परमगणितान् शक्तिनिवहान्स्त्वया
दत्तां लब्ध्वा किमपि कुरुते शक्तिमितरः । हरः संहर्ताभूद्वरिरपि
च पाता त्रिजगतां विधिधाता सूनुः सकलजगतां स्तम्भकरणः
॥ ३४ ॥ गले नागो हारः शिरसि च जटाजूटनिवहो ललाटे-
र्धन्वन्तो वसतिरपि नैजे महिमनि । विहारः स्वच्छन्दं मनसि जग-
दाभोगविरहो निजानां भक्तानां गतिरियमुमेऽश्लोभ्यमहिपि ॥ ३५ ॥
यथाशक्तीत्यन्ते वदति सकलः कार्यसमये स्वतन्त्रत्वं तेन प्रकटि-
तमदस्तावकमुमे । उपास्यातः सर्वेन यत्तु परतन्त्रादिविषदस्त्वदो

गाथायुक्त्या श्रुतिरपि च केनोपनिषदि ॥ ३६ ॥ समष्टिः शान्ताद्या
 परशिवहरिब्रह्मनिगदैस्त्वमेवैका वेदैः शिववचनशास्त्रैः स्तुतिप-
 दम् । त्वमुच्छ्रुत्वा घत्से जगदिति समाख्यां सदसतोर्विरुद्धां किं
 ब्रूमो वयमपि चमत्कारपदवीम् ॥ ३७ ॥ त्वमेका कल्पान्ते जगति
 विलयं याति विरति विधौ निद्राणेऽजे निजवपुषि लीने गिरिशये ।
 जलत्वं ब्रह्माण्डे ब्रजति सितपद्मे स्थितवती पुनः सृष्टौ दक्षा
 कलय मम रक्षामभयदे ॥ ३८ ॥ यदि त्वं वैमुख्यं निखिल-
 सुरमुख्ये भजसि तत्क ईष्टे मां नेतुं भवजलनिधेः पारमितरः ।
 स्वयं ममः पारं यदि गमयितुं भूष्णुरधुना विदध्यात्यक्तह्रीर्द-
 पदपि खगेशस्य तुलनाम् ॥ ३९ ॥ अवस्थासाक्षित्वाग्निपुरल-
 लिता नाम विभूषे रुणाराणां भूरिति तमसि गूढा परशिवे ।
 ततः काली नीला भवजलधिसंतारचतुरेत्यवस्तारा प्रोक्ता त्वमसि
 गुणभेदेन बहुधा ॥ ४० ॥ भजन्ते ते रूपं सकलमतपे ते तु
 मलिनाः समुद्धित्याप्येके सकलमकलं मिश्रमतयः । विशुद्धानी-
 रूपं तव शिववचः प्रौढमतयः समारूढः, किञ्चिन्नच भजति तत्के-
 वल इति ॥ ४१ ॥ मुखे चन्द्रं घत्से शिरसि च तमो नागयुगलीं
 गले शङ्खं वक्षस्यपि वहसि पक्षिद्वयमिदम् । कटौ सिंहं गुण्डा-
 युगलमपि माणिक्यमुकुटावधौ रम्भास्तम्भौ सरसिजयुगं चित्रित-
 मिदम् ॥ ४२ ॥ अनेकै रत्नौघैः स्वचितमुकुटोऽयं तव शिवे विधत्ते
 सारूप्यं मणिमयसुमेरोश्च शिरसः । वदन्तीत्यं केचित्परममरपादै-
 रभिहतं शिरस्यूढो देव्या सकलसुरवन्द्योयमतुलः ॥ ४३ ॥ ललाटे
 चन्द्रोयं जननि शिशुभावेन विलसन्मुखेन्द्रोक्ते बालः शिरसि विधृतः
 प्रेमवशतः । परं धात्र्या हीनः कथमपि च जीवेदिति धिया प्रदत्तं
 पैयूषं वपुरत इयानेव सततम् ॥ ४४ ॥ अराला केशयेयं तव वदन-
 चन्द्रादनधिया प्रसर्पन्ती राहोस्तनुरिति विधत्ते मयि मतिम् । परं
 शोभाभूमिं त्वपगतकलङ्कं तव मुखं विनिश्चिन्वन्नाप्तिं प्रचलति

ततो नापि सदनम् ॥ ४९ ॥ ललाटं काश्मीरारुणतरवपुर्भाति
गिरिजे गिरेरर्धं धिम्बं समुदितमितीन्द्रोः सपदि नः । इमौ चक्रौ
मातृशिकुरनिवहावेणजनिते अराले द्वे शृङ्गे इति मतिविधानाय च-
तुरौ ॥ ४६ ॥ इमां वेणीं कालाहिरिति कलयन्तेऽस्य कवयस्तद्व्यास्यां
यस्याञ्जलरवसतिवान्तरुचयः । सुधास्वादक्षेमा अमरनिवहाः
कालकलिताः पतिते कल्पान्ते कलयति मुदा ताण्डवविधिम्
॥ ४७ ॥ त्रयीं नेत्राणां ते भ्रुवुद्वियुगमध्यासनशिवे त्वयारोप्यं पितृवं
त्रिदलमिति मन्ये नगसुते । इयं तदण्डत्वं भजति तत्र नासातिस-
रलाऽथवा चम्पापुष्पं मुकुलितमधस्याद्विगलितम् ॥ ४८ ॥ त्रयी
ते नेत्राणां रश्मिरत्नवाणत्रयगतो यदाश्रित्यानङ्गः परिभवति शम्भुं
स्वरसतः । इयं नासाप्युद्यमदन्तवतनाराचमरितो निपन्नो दीर्घं ते
भ्रुवुद्वियुगलं मन्मथधनुः ॥ ४९ ॥ कटाक्षा गाह्वन्तः सहजशिशिरा
अभ्युत्तभवा रमाधीशन्तो वा त्रिभुवनपरित्राणकरणाः । अजन्तोऽ-
भीष्टार्थप्रपट्टरचनापाटनजुषो जयन्तु ब्रह्मान्तः सति चिति घना-
नन्दनिधयः ॥ ५० ॥ शिवे घाणायन्ते शशितुद्दिनपूरशिशिराः
परायन्ते पिप्पौ हरनयनदीप्तानलद्रुवे । स्मरे जीवायन्ते गम
जननि संस्नापनविधौ यदा वेणीयन्ते सरलितकटाक्षाः कठ-
णया ॥ ५१ ॥ इमौ ते गण्डौ द्वौ नगपतिमुते गण्डपिशिले
घहन्तौ ते नेत्रद्वयगलितनीलच्छविमसः । तयोर्मले न्यस्तं नलिन-
दलपुष्पं भवति तत्तदीयाभायुक्तं तप नयनपुष्पं रितति मतिः
॥ ५२ ॥ सरस्त्यपत्वा मीनौ मपरभवसंज्ञासभरितौ मुखे लाव-
ण्याच्चावभयमिति तत्र स्थितिजुषी । पुनस्ते श्रोत्रस्थान्मकरयुग-
लाङ्गीतमनसौ धमन्तावुद्योगं जननि विधाते शिष्यगती ॥ ५३ ॥
रहस्याना पात्र शिववचनशास्त्रस्य महतो रवीन्दुभ्यामस्य स्वग-
यसि नितान्तं श्रुतियुगम् । शिष्यत्वान्मपेक्ष शृणु वचनमुद्गाट्य
सुभगे तमेवाहं त्वत्तो ज्ञेय परतरोऽहं परशिवः ॥ ५४ ॥ स्मिते ताल्यं

कश्चित्कलयति विधोस्तस्य तुलनाभमन्वानो धत्ते शशिनि नच
पात्रं तदुभयोः । कलङ्की तज्जन्यो जगदिव पराज्जातमशिवं
परं मौनं स्थेयं कविमिरधुना वर्णनविधौ ॥ ५५ ॥ इयं ते दन्ताली
जननि रचिता कुन्दमुकुलैरथो शुद्धा विद्या तव वदनमाश्रित्य
लसति । कला वा द्वात्रिंशत्तव वदनचन्द्रस्य शिशिराश्रतुर्धा
वाग्देव्यः सिततनुधरा वा तव मुखे ॥ ५६ ॥ कपोलौ ते
कामेश्वरि सरसमध्यावटयुतौ सुपूर्णं लावण्यैः शिशिरतरसावर्त-
सरसी । विधाता वा जह्ने जननि यत् लावण्यमतुलं ततस्ताः
सुन्दर्यो दिवि भुवि च काश्चिन्मृगदृशः ॥ ५७ ॥ प्रवालाभावोष्ठा
निजवपुषि निम्नोन्नतिजुषौ स्मरेणात्तौ चापौ शिवहृदयवेधाय
सततम् । परं हृद्यान्शब्दांस्तव कुसुमनाराचसदृशान्वहन्ती
जिह्वान्तः स्मरशरधिमिष्टे नु चरितुम् ॥ ५८ ॥ विधत्तां कल्याणं
तव चुबुकयिभ्योऽयमनघे हरेण प्रेम्णा तेऽधरमधुनि पीतेऽद्रित-
नये । ददत्पीयूषं स्वे वपुषि च निगूढं मुहुरहो विधत्ते शोभायाः
सर इव सनीलावटभुवम् ॥ ५९ ॥ मुखं किं ते चन्द्रो जननि परि-
सान्द्रोऽमृतकरैर्लसत्पद्मं किंवा कलयति यतोऽलित्रितयकम् ।
मरन्दाद्यं याग्भिस्त्वमृतमधुरामिस्तव शिवे मयेत्किंवा नूनं मयि
सद्यभवां भजतु तत् ॥ ६० ॥ इयं पीवग्रीवा सकलसुललामानि
दधती पुना रेखास्त्रिस्तोपि च विनिवहन्ती शुभतराः । अयश्चत्वं
कामेश्वरसरलबाहुद्वयजनुःपरीरम्भस्थेति ध्वननलिपिकास्ता विधि-
रधात् ॥ ६१ ॥ कुचावेतौ केचित्कलशयुगलं हस्तिकरदौ सुपीनौ
पीयूषाभरितकुतुषौ कुड्मलयुगम् । पणौ पत्युः प्रेम्णो विमलतर-
रत्नस्य गृणते वयं ब्रूमो मातः परमशिवखेलस्य गुटिके ॥ ६२ ॥
अमी ते ये हस्तास्तव तनुलतायाः परिसरे सनालं पद्मानां विल-
सति चतुष्कं सुललितम् । सरागत्वे तुल्ये भवतु च पकारोऽ-
म्बुजनुपां विरोधो माभूयात्तव मुजलतानां नच कदा ॥ ६३ ॥

इमां नालीं नीलां मुकुलितसरोजद्वययुतां समुत्पन्नां नाभीसरसि
 नगकन्ये तनुतराम् । गृणीते रोमालिं वयमपि यदामः शिवतनो-
 रधस्ताद्गच्छन्ती महिपतिसुतां नामिकुहरे ॥ ६४ ॥ इमौ ते
 वक्षोजौ सकलजनजीवौ स्वगयसे जनन्याः पुत्रेभ्यो भवति किमु
 लज्जान्न कुचयोः । ऋतं विप्रो ह्यद्यं तव जलजयुग्मं मुकुलितं पति-
 र्धत्ते नेत्रे रविशशियुगं तद्भयमिति ॥ ६५ ॥ इदं क्षामं क्षेमं
 कलयतु मयि क्षान्तिनिवहं क्षमालक्षं धत्तेन्तरिति शिवचक्षुर्धि-
 पयताम् । पिपत्ते क्षोणीशद्वयमयि कथं मूर्खनि वहेदिति त्रेधा
 नर्द्धं बलिभमिव भात्यम्व जठरम् ॥ ६६ ॥ कटिमैत्र्या धात्री
 मृगवरकटेर्भाति गिरिजे पदं तद्विष्णोः किं भवति यदसौ कोटि-
 रभवत् । कथं वासं धत्ते शिरसि गुरुभारं कुचयुगं ततो मन्ये
 ह्रैमं तव कटितटे पट्टमतुलम् ॥ ६७ ॥ ऋतं काश्चीक्षेत्रं शिवव-
 रदराजं जघनकं दधच्छीरङ्गव्यावसथमथ काश्चीं च परितः ।
 विधत्ते कावेरीमिव तव नितम्बः किमु भवेद्बहन्मैमीं मालामरु-
 णतरविन्यो रविरहो ॥ ६८ ॥ इमौ वृत्तौ पीनौ जननि तव चोरु
 क्रमकुशौ करीन्द्राणां शुण्डा तुलयति निजेनानिशमपि । परं
 स्वस्तिस्तद्वन्मृदुतरवपुष्यस्य विरहादिधत्ते धूलिं सा निजशिरसि
 दुःसाङ्गलग्नाः ॥ ६९ ॥ इमे वृत्ते दीर्घे विमलकदलीकाण्डवपुषी
 सुशीते ते जह्ने मनसि विदधाते कुतुकिताम् । कथं ताभ्यामग्रे
 सरसिजयुगं ताम्ररुचिरं मुहुर्न्युज्जं वक्त्राकलितशशिचण्डं सम-
 मिति ॥ ७० ॥ इदं ने पादाब्जं भवतु मम भूत्यै गिरिसुते भवा-
 त्संतप्तानां शिरसि किल छत्रीभवति यत् । शिरो बाक्संपाद्या-
 मृतसरमरन्दाढ्यमरुणं मुनीन्द्राणां ह्यद्यं जननि सकलान्नायसुधि-
 याम् ॥ ७१ ॥ शिवानां पञ्चानां शिरसि जलजद्वन्द्वमनर्घं
 भवत्या पादारयं सहजसुभगं दत्तमिति ते । भजन्ते पूज्यत्वं
 त्रिमिरपि च लोकैरथ इमे यथेष्टं संतुष्टास्तव चरणयुग्मं मद-

दति ॥ ७२ ॥ मुनीनां सांख्यानां त्रितयभुवि निष्णातसुधियां
मनस्तीर्थेऽगाधे विमलतरगङ्गौघसदृशे । सुजातं संजातं तव पद-
सरोजद्वयमिदं यतो घत्ते नित्यं वपुषि सरवं हंसकयुगम् ॥ ७३ ॥
अये ते पादाब्जे निभृतपरमप्रेमतरलामरन्दं ब्रह्माहुस्तव पदसरो-
जद्वयभुवम् । यदालम्बादद्वा सहजसुलभं चित्सुखमयं सुमे-
लब्धे गन्धे किमनु यतते भृङ्गनिबहः ॥ ७४ ॥ नवानां पद्मानां
सततसुभगानां नवविधामणीनां गुच्छानां रसयुगभुवोश्चापि
फलयोः । विभर्त्रां कारुण्यामृतसरपरिप्लाविततनुः प्रवालाभा
काचिद्विलसतु पुरस्तात्सुरलता ॥ ७५ ॥ सरस्वत्या वक्तुं मदन-
महसाऽऽकण्ठकटितद्यथाशक्तिप्रान्तं विरचितवता पादयुगलम् ।
उपास्या केन त्वं जननि तव कूटप्रयतनुं सुरेन्द्रोपि ज्ञात्वा
परमवगतः केन वचसि ॥ ७६ ॥ तुरीयं वक्ताब्जं जननि निज-
वक्षोजयुगलं द्विसर्गौ पादान्तं तव भजति चेदल्पवपुषः । पदं वा
हंसस्य भ्रमयति मृगाक्षीर्जगदपि स्वतन्त्रः सर्वत्र प्रभवति ऋचां
मृन्नाविषयः ॥ ७७ ॥ शिवो योनियोनिर्वसुमिति मत्तीविष्णुयुगलं
मनुः पद्मं पत्रैर्वसुमिति युतैः षोडशदलम् । त्रिकं वृत्तानां च
त्रिकमपि भुवां देवि सदनं मणिद्वीपारूढं मम भवतु भूत्यै सक-
लदम् ॥ ७८ ॥ स्मरो योनिर्लक्ष्मीरवनिरपि मायाशिववधू स्मरा-
काशौ पृथ्वी पुनरपि च माया भृगुरथो । स्मरः पृथ्वी माया
तव मनुरयं सर्वजनतासुखाप्त्यै संवृत्तो मयि दिशतु सौभाग्य-
पदवीम् ॥ ७९ ॥ अजानन्नर्चाया जपयजनयोः पद्धतिमुमे जपे-
चेन्मूढोऽपि प्रभवति सुरेज्येन तुलितः । परं लक्ष्मीस्थानं
वरमृगादृशां मोहजनको रिपूणां वाक्स्तम्भी सकलजनपूज्यः
शिवसमः ॥ ८० ॥ त्रिलोका ऐश्वर्यं सुरपतिरथ सप्तपदवीविधाता
पातृत्वं श्रियमपि च लेभे हरिरथो । हरः संहर्ताभून्नजमहिमनि
स्वस्थमतिमानितोऽप्यन्ये स्वेष्टं दधिर इति ते मन्त्रमहिमा ॥ ८१ ॥

गिरं मूलाधारे स्मरमपि हृद्भोजसदने भ्रुवोर्मध्ये शक्तिं स्मरति
 शिरसि ब्रह्मसदने । त्रिधाद्यैर्वीजैस्तैः शिवस्मरमितैर्ध्यायति मनुं
 तदा सच्चिद्रूपे विशति परमानन्दसदने ॥ ८२ ॥ चतुर्भिर्वाद्यैश्चे-
 द्भजति तव मद्यां वपुरथो धलैर्वहेर्गेहे भजति षडक्षैर्विष्णुसदने ।
 गृहे कण्ठैर्वायोः किल गगन आद्यैश्च मनसो हलेन त्वं पत्युर्भ-
 वसि विमलाङ्गेशयतनुः ॥ ८३ ॥ शरीराभ्यायैश्चेद्भजति मनुजस्त्वां
 गिरिसुते तदा पद्मेन त्वं चित्तरसि निजानन्दलहरीम् । तदा स्रोतो-
 द्बन्धं भजति नितरामैक्यपदवीं तदारूढो मुक्तो भजति तव
 विश्रान्तिचरणम् ॥ ८४ ॥ दधे भौनं वाणी मतिरपि दधे
 कुण्ठिततनुं घटिदंश्यायोगाग्निजयपुषि चागोचरतया । अतो
 योहं सोहं न च मदितरोहं किमपि वा नचास्तेऽनस्तूर्ण्यो
 ह्यपिति तव भक्तः परशिवः ॥ ८५ ॥ रहस्यान्तां विद्यां यदि
 विशति भक्ताय महतीं गुरो रूपं धृत्वा सद्यहृदये द्रोणकलशे ।
 यथा वा विन्भ्याद्वौ जननि शिशवे तत्पुनरहो तदा का का सिद्धिर्न
 भवति परमक्षमहिषि ॥ ८६ ॥ शठाः केचिज्जीवाः सफलशरणं
 देवि चरणं त्वदीयं मन्यन्ते निरवाधिकसौख्यास्पदमपि । अनाराध्यं
 पुंमिस्तिवति कथमिदं चाप्रवचनं यतः शंभुः संध्यासमयमनु
 मिल्यं भजति तत् ॥ ८७ ॥ यतो लक्ष्मीर्यत्र प्रतिवसति नान्यत्र
 शरणा यतो वीणाहस्ताप्यनुसरति मञ्जीरसुमगम् । यतश्चाष्टौ तुष्टा
 जणिममहिमाशास्त्रव यदे कथं त्यागो भाव्यो जननि तव पादद्व-
 यभुयः ॥ ८८ ॥ पुरस्तादध्माकं विलसतु शिरीषौषमुभगं महेन्द्रा-
 द्यैर्देवैरनिशमपि संप्रार्थिततरम् । फणीशस्यास्यानामविषयितला-
 वण्यसदनं ललामं शैवेङ्गेऽरण्यद्विजन्त्यास्त्रव वपुः ॥ ८९ ॥
 इयं वाणी वीणा पिकशुकशिशूनामविषया त्वदास्यैकाधारामृत-
 निवहृदारातिमधुरा । श्रुतिभ्यामास्वाद्या जननि तव पत्यू रहसि
 या विषत्तां कल्याणं कथमपि भवार्तस्य सततम् ॥ ९० ॥ प्रधत्से

मातस्त्वं तव चरणसेवापरजनप्ररूढान् रागादीजननि विनिधाया-
युधतनून् । अतो हस्तान्मन्ये यत वितरितुं भक्तनिवहे चतुर्द्धा-
मुक्तीस्ता इति शमितचित्तोऽहमनवे ॥ ९१ ॥ यतन्ते मोक्षाय
क्षितिधरसुते त्यक्तमहिला यजन्ते यज्ञैर्वा दिवि सततभोगार्थः
मपरे । तपन्तो दृश्यन्ते विविधविधिमिश्रैस्तरजना न जानन्त-
सर्वे तव जननि सेवामुभयदाम् ॥ ९२ ॥ कटाक्षे पात्राणां तव
जननि सर्वेऽपि वशगाः पदे मृत्याः पृथ्वीपतय इति चार्हं
प्रकथनम् । यतो दास्यश्चाष्टावणिमलघिमाद्या अपि तथा पराकारा
वृत्तिर्निजपदहतापि त्यजति नो ॥ ९३ ॥ तपन्तामादित्याः परिप-
ततु शत्रूञ्जितशरो बहन्तां कल्पान्ता विविधतरवृत्ता गगनजाः ।
ततः किं मे भूयात्सति परमकल्याणसदने जपापुष्पाभे त्वय्यन-
वसरमास्तां मम मनः ॥ ९४ ॥ विधेयं कारुण्यं सततमपि
मय्यन्व सद्ये भवाब्धौ गम्भीरे परिपतितदुःखाकुलतनौ । जग-
न्मातुर्याश्वा न घटत इयं किं तु मम ते पदद्वन्द्वे भूयादनिशमपि
रागोऽतिसुखदः ॥ ९५ ॥ शतं जाताः शैवाः शतमपि हरेर्भ-
क्तनिवहाः सहस्रं ते सौरा गणपतिपराः कोटिरभवन् । अनन्तास्ते
ज्ञाक्तास्तव जननि भक्तस्तु न पुनर्विजानीते मातुर्जठरमिति तुभ्यं मम
नमः ॥ ९६ ॥ शिवाद्याश्चानन्ता जननि यत ते दत्तविभवाः परेश-
मन्यास्तान्न भजति सुतोयं तव शिवे । अये द्राक्षाभक्षी किमनु यतते
निम्बरसने विहाय त्वामन्यान्विदधति मतौ मूढमतयः ॥ ९७ ॥
मनो जेतुं कश्चिज्जपनियममालम्ब्य यतते निजं ज्ञातुं कश्चित्कपि-
लघचनेभ्यो मत्तिमदात् । असंप्रज्ञातार्थं गिरिवरगुहासूञ्जिततनु-
र्मदीयं सर्वस्वं तव जननि पादाम्बुजयुगम् ॥ ९८ ॥ जटावेणी-
युक्तं भसिततिलकाभ्यामवगतं गजत्वग्वासोभ्यामधिगतमिदं चित्रि-
तमहः । वपुस्ते तन्त्रेषु प्रकटिततरं भक्तनिवहान्समुद्धर्तुं भेतुं विवि-
धगुणभेदं जयतु तत् ॥ ९९ ॥ क्व वा सेवा सेव्यं स्तुतिरपि तदी-

यापि पदवी कृतिः कर्ता कार्यं किमपि न च विद्मोऽत्र भवति ।
 अखण्डे निर्वाणे त्वयि विषयतां वाङ्मनसयोः कथंकारं ब्रूमो
 जयति तव धाम स्ववपुषा ॥ १०० ॥ अये मातर्वत्से मयि चरति
 संसारकुहरे प्रलब्धं नो जाने गुणमथ च दोषं मृदुमतिः । जग-
 त्स्रष्ट्रा सृष्टं तव करतलाम्भोजयुगले गृहाणाम्ब प्रीत्यार्पितमिति
 महानन्दचपकम् ॥ १०१ ॥ नमोस्तु जगदम्ब ते परदिपाङ्कसं-
 स्थायुते निजैकसुरसंसते परचिते पवित्रस्थिते । चिरंतनवचः-
 श्रुते शशधराभमन्दस्थिते शिवादिसमुपासिते सततमस्तु तुभ्यं
 नमः ॥ १०२ ॥ नमो मन्ममातर्नमो विभ्रयोने महाचक्रमध्यस्थि-
 तायै नमस्ते । नमः सद्गुरोः श्रीमहापादुकायां प्रतिष्ठापरायै नमस्ते
 नमस्ते ॥ १०३ ॥ महाभ्रायपट्टाभियुक्तेषु भक्तेष्वभिज्ञापदायै परायै
 नमस्ते । नमः स्वात्ममात्रप्रथामात्रमूर्त्यै शिवामित्रगात्र्यै नमस्ते
 नमस्ते ॥ १०४ ॥ नमोस्तु तुलजापुरावसति शर्मभूत्यै नमो नमः
 स्थितिजुषे पुनः सततशर्मगोवर्धने । नमोस्तु जगदम्बिनके विहित-
 वासविन्ध्याचले नमोस्तु ललिते तवाकलित एष पुष्पाञ्जलिः
 ॥ १०५ ॥ आब्राल्याद्विषयसुरेषु ममचेता मातस्त्वां स्रुदपि
 न स्मरामि चित्ते । नो शिष्टस्त्वयि न कृतोऽपराधको मे क्षन्तव्यः
 सद्यनिरीक्षणेन मात्रा ॥ १०६ ॥ पाशाङ्कुशौ घनुर्याणान्वहन्ती
 स्वकरान्युजैः । अरुणा तरुणी काचित्पुरस्तादस्तु मे मुहुः ॥ १०७ ॥
 तारे तारय मां मातर्भवाङ्गीरुभयंकरात् । करद्वन्द्वं शिरश्चैक-
 मर्पितं तव पादयोः ॥ १०८ ॥ हित्वारुणे त्वां सुखवन्द्यपादामि-
 न्द्राग्निभृत्याः सुरलोकसिद्धयै । ते सैकवाभाः परितापभाजो वयं
 तु ते पादयुगं भजामः ॥ १०९ ॥ पुरः स्थापय पादाब्जमर्प-
 यामि शिरोऽधुना । पुनः श्लिष्यामि पश्यामि जिघ्रामि च
 लुठामि च ॥ ११० ॥ दोषी वा स्वगुणी वा स्वपराम्बाया मुदे
 भव । चिरं जीव महानन्द चपकेत्थं मम प्रिय ॥ १११ ॥ तत्रैव

गच्छ हेतुत्र यत्र सन्ति विमत्सराः । भट्टारिकाप्रियं मत्वा नैव त्वां
पीडयन्ति ते ॥ ११२ ॥ जरीगर्दु गुणान्कोऽपि नरीनर्तु महो-
त्सुकः । वरीवर्तु भवांस्तस्यां सरीसर्तु परा मयि ॥ ११३ ॥ यस्त-
त्रेषु स्वतन्त्रोऽक्षरकुशलमतिव्याकृतिन्यायवेत्ता शृङ्गारादिष्वभिज्ञः
कपिलफणिपतिप्रोक्तममैकभूमिः । दीक्षादक्षः श्रुतीनां शिरसि च
यचसां देवतानृत्यरङ्गो गुप्तप्रोक्तप्रवेत्ता कलयतु नितरामत्र टीकां
मेनोज्ञाम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकवर्यकैवल्यधामनिवासिध्रीकृष्णान-

न्दसरस्वतीस्वामिविरचितो महानन्दचपकः संपूर्णः ॥

ताराश्वधाटी ॥ ३३ ॥

वाराशिरूढसितवाराशिजातशवमारारिरूढचरणाऽघोराधिराज-
नुतघोराभिघातपटुघोराहिशोभिश्शिरसम् । तारामुपास्व भवभारान-
पास्य भवमारारिरूपसदनं कारागृहं भवति दारादिवन्धुजनतारा-
तिरेव सततम् ॥ १ ॥ वीरावलीविनुतपारावताभतनुताराधिराज-
सदनां हारायिताहिमणिहीरादिरत्नस्त्रचिताराढ्यहेममुकुटाम् । सा-
रामनर्घ्यतरवारादिशस्त्रवरपूरामिराजितकरां मारादिपदकनिबहारा-
त्तिभीरुरिह तारामुपास्व सततम् ॥ २ ॥ कर्त्री कपालयुगधर्त्री जग-
न्निबहभर्त्री विनाशजनुयोः कर्त्री मुमुक्षुभवहर्त्री निजेन वपुषात्री च
यापरचितिः । पात्री महेशहरिवेत्रीपतीननुविधात्री समस्तमुविदां
छात्रीभवत्सनकदात्री कृपानिवहपात्रीकुरुष्व सद्ये ॥ ३ ॥ मानं
विहाय किल दीनं निजं वदसि दानं गृहीष्यसि मुदाऽलानं
भविष्यति च कानंदिता भवति नानन्दतीपदपि सा । मे नन्दनप्र-

१ वैदिकपद्धतिविषयेन वैदिकतत्त्वावबोध इवानेनानन्दचपकेण तन्त्रतन्त्रम्-
तन्त्रतापि प्रकटीभवति श्रीस्वामिपादानाम्.

भृतिरानन्दहेतुरिति गानं करोष्यविरतं ज्ञानं तिरोभवति भानं
 न सज्जगत् आनन्दिनीं भज शिवाम् ॥ ४ ॥ पाटीर्यासितमुशाटी-
 विराजिकटिधाटीविनिर्जितमृगेद् चेटीभवदिविजभाटीभवजलज-
 जाटीकिताह्निमहिमोवाटीषु दिव्यतरुकोटीषु चामरसुकोटोरघृष्टचरणे
 नाटीकतेऽत्र परिपाटीषु मूढमतिराटीकवेदवचसाम् ॥ ५ ॥ नीला-
 मुपास्य मुखमूलाविभेदपदुरालानभूततमसां कालाहिदष्टतनुमाला-
 भरेण तव घालामृतुल्यमपि शम् । पालाकुचेषु मतिमालायसीद् बद्-
 कोलाभ एष पिततः कालानलज्वलिततूलाभ एष भवसीलापि तेन
 सुखदा ॥ ६ ॥ व्यर्थीभविष्यति कदर्थीकृतिरुवतु सार्थीकृते-
 शयपुपश्चार्थी न चेद्बुद्ध पुमर्थी कथं भजसि नार्थी तद्यास्ति धनदः ।
 अर्थीभवन्नपि रमार्थी यदि प्रभवसार्थीकृतेन मनसाऽपार्थीभवेत्तु
 परमार्थीति गीतिरितिमार्थीभवान्न विषये ॥ ७ ॥ वातातपादिभ-
 यपातादि नास्ति तव माता पिता, निजजनो गृतादिषक्तमतिजा-
 तातिबलविपदातायतामिलुलितः । भो ताव नास्ति हितकर्तापि
 नैव बहुवक्तापि याहि शरणं तं तारिणी सकलमंतारिणी मनसि
 संताममेवमनु वै ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्कृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता ताराश्रधाटी संपूर्णा ॥

चाटुदण्डकः ॥ ३४ ॥

भीरस्तु । जयजयजय ललिते वेदवाचाविष्कृते सुललितसकलसौ-
 भाग्यभूषणपरिष्कृते मुनिजनमनःकृताविष्कृते सरलतरकामेशधातु-
 वहरीसंपरिप्यक्तनुलते भृत्तिसीमन्तिनीसीमन्तसिन्दूरमकरन्दला-
 क्षारसोहासिचरणाम्बुजाते हिमजाते अजाते । परशंभुवैराग्यकूलं-
 यपोनुक्तनुत्तरीतीधरत्तरलनैसर्गचापत्यकल्याणभूमीयमानमदना-
 रयवीचीछटोहासि कर्णान्तसंचारिचारुवीक्षिते नर्मचेशसु दीक्षितं
 शिवनिरीक्षिते । शृङ्गारसंपन्नशृन्दारकीशृन्दधम्मिहमन्दारमन्देतरो-

द्रन्धसंमुखमधुभुक्समारब्धसंगीतसंगीतपादाम्बुजद्वन्द्वमकरन्दकीर्ते
ललितमूर्ते सुकीर्ते । नानाविधोत्कृष्टमाणिक्यसंघातसंनद्धकोटीरघट-
नाय नीचैः स्थितिप्राप्य वक्रत्यमाञ्जुदशोभापराभूतलोकत्रये शोभा-
लये अये । लालाटकाश्मीरपद्मादधोन्यस्तकस्तूरिकालब्धसंधानया
सुध्रुवा धन्विनोऽनङ्गस्य सुमयाणसदृशेन नेत्रत्रयेणाशुक्रुतसाहस्रलये
कृतपञ्चकृत्ये अकृत्ये । पत्नीसमान्निष्ठपद्मभ्रमाधायितारासमाकार-
मुक्तामणिद्योतिरुचिरास्यविम्बे प्रियकदम्बे गुरुनितम्बे । निशानाथ-
सावित्र्यकारि स्फुरन्मन्दहास्यप्रभापूरमग्रे कर्पूरगौरे निजेऽन्विष्य-
माणेयमित्यात्तशिवहस्तविन्यस्तनिजहस्तसंदर्शितानङ्गचातुचित्रे सु-
चरित्रे विचित्रे । शृङ्गारदीक्षाभिषिक्तस्तनारब्धसुमधन्वसप्रीयरु-
त्विक्चमत्कारकरपत्रलेखेऽनङ्गलेखे नतलेखे । पटच्छत्रहन्मण्डपा-
सीनकलरावहारासीसभ्यकृतशब्दशास्त्रीयगम्भीरवादाहतास्मीयकर्णे
अपर्णे सुवर्णे । कौसुम्भशाटीपराभूतरविसूतसतोपणायैव तुलितारुणा
मौल्यमाणिक्यवाहिहृदयेसदये जये । विहङ्गेशभीत्या भुजङ्गीपटान्त-
निगूढा किमिद्युत्प्रेक्षिका योग्यरोमावलीशालिजठरविम्बे जनिव-
हेरम्बे लावण्यविम्बे । गम्भीरनाभीविगाहन्मनःशोधसंघृतपति-
हस्तशाखासमा स्पर्शसंजातपञ्चेषुसंचारजनितरोमाञ्चै कृताङ्गकु-
ञ्चकान्तमञ्चै । कचभारकुचभारनग्रीभवन्मध्यसंगोपपर्याप्तघृतद-
त्तपट्टे साम्राज्यपट्टे शुभट्टे । नैतन्मनैसर्गगुरुभारविध्वस्तगिरिगर्व-
जाते सुजाते गरिजाते । बंधूकसञ्छायपटगुप्तमतिवृत्तमूरद्वयं वीक्ष्य
सिन्दूरसंलिप्तशुण्डातुलाघृतपार्श्वस्थगणनायममिर्वीक्ष्य नन्दितेपति-
नन्दितेदिते । रम्भापरीभावभटजट्टिकायुग्मतोपाय विन्यस्तसिञ्जान-
मश्मीरराजपदाम्भोजविन्याससंतोषितज्यम्बके अम्बिके शङ्करप्राण-
नायिके । सुधासिन्धुमध्ये मणिद्वीपशृङ्गोपरि स्थानसंस्थानसाम्राज्य-
सिंहासनोत्तमपदपङ्कजातानन्तन्द्रादिपीरवारवीक्षासमुद्योगविवृतता-
पाङ्गे कृतशंभुसङ्गे असङ्गे । हालाभदाधूर्णसानन्दनेत्रारविन्दे आनन्द-

कन्दे नतगोविन्दे अमन्दे । कोदण्डशरकाण्डपाशांकुशध्राजिकरकङ्क-
णकाणसूद्रीणवाणीखवीणां निचोलेऽमिगुप्तां यदमे करोत्यास्व-
मेऽप्रे । गम्भीरसंसारपाथोपिपरिपातदुःखेन मामार्तमुद्धरोदाम-
कारुण्यसिन्धो नतवन्धो सुवन्धो । त्वत्पादमपहाय यामि क वा
तूहि को वा परामर्ष्टुमीष्टे प्रपञ्चे वीक्षासमारब्धसकलप्रपञ्चे निष्प्र-
पञ्चे । नयनाश्रुसंमार्जनेवि क्षमः कोपि नेति प्रपन्नोस्मि पादा-
न्युजं ते यद्वन्धोचितं वेदिस तच्चाशु कुर्वित्यये प्रार्थयेऽहं मुहुर्मा-
तरद्धा क्षमः कापि नेति प्रसीद प्रसीद प्रसीद । जय जया-
मरवन्दिते । जय वीरसेवामिनन्दिते जयभक्तमुदिते । जय पर-
शिवाङ्कसंस्थिते । जय देवसंस्तुते । नमो विश्वात्मिके नमो-
मन्त्रात्मिके नमो गुर्वात्मिके नमश्चक्रात्मिके नमो नादात्मिके
नमो मदात्मिके भवे भवे त्वामेव सेवे शिवे नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।
अयि मातरेतु करुणा तव मयि ॥ बाले प्रपञ्चसंतप्ते । सेवे सेवे
त्वामयि नान्यं मामैतु मे मनः सुतराम् ॥ १ ॥ बालेन्दुशा-
लिभाला लाधालक्ष्मीललामृदुधरणाः । कुटिलालकनितिलाक्षा-
श्रुदुलाः प्राणाः शिवस्य मे प्राणाः ॥ २ ॥ पाशाङ्कुशशालिकरा
हस्तन्यस्तेक्षुचापकुसुमशराः । अरुणाः करुणामयः शिवसर्वस्वा
जनन्यो नः ॥ ३ ॥ धम्मिल्लमल्लिकाचिटसंत्रस्यन्नपनयुगलचदु-
लानि । कुटिलानि केशविपयेऽप्यकुटिलचेतांसि शंभुर्भा-
ग्यानि ॥ ४ ॥ अरुणानि भूरिकरणान्यरुणाधरपल्लवानि तरुणानि ।
लीढानि शर्वशाणे सन्तु पुरस्तादमर्ष्यरत्नानि ॥ ५ ॥ वाणीलक्ष्मी-
करतलदक्षकरं शिवमनोहरं वस्तु । अस्तु पुरस्तात्किंचन विशुद्ध-
पलं स्वभावगम्भीरम् ॥ ६ ॥ कल्पं करुणारसघनमभीष्टकलहं
शिवाङ्कसंरूढम् । प्रायमिवपुष्पशोभं स्निग्धच्छायं समाश्रये
मुग्धम् ॥ ७ ॥ मार्ष्वीमदालसानां सरसानां मन्दमुग्धदासानाम् ।
कामेशप्राणानां मल्लारूपाणां पदाब्जमृद्भोसि ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्कृष्णानन्दसरस्वतीविरचितशार्दुदण्डकः ॥

ताराष्टपदी ॥ ३५ ॥

सदयहृदये शिवे पाहि तारे । ध्रुवम् । सिन्धुसलिलकुले
 श्वेतकमले लसत्केसरे भासुरे भासि तारे । भालदेशे लसच्चन्द्र-
 चूडे मृदप्रेयसि प्रियतमं नयसि पारे । तारे० ॥ १ ॥ लीलये-
 न्दीवरं दिव्यगन्धोत्कटं करतले कलयसे क्रान्तमधुपम् । मधुर-
 सापूरितं शशिविन्ध्यमुग्रं नरकपालं करे ज्ञानदीपम् । तारे०
 ॥ २ ॥ द्वीपिचर्माम्बरे रिपुभयंकरखड्गमेकं वरं शमितशत्रुतापम् ।
 कर्त्रिं कामित्रिकातमस आराद्धिधौ ते करे राजते श्यामरूपे ।
 तारे० ॥ ३ ॥ नागभूपावृते नाकिजनसंस्तुते श्रुतिमत्भेषसे
 शान्तमूर्ते । प्रणतजनवत्सले हृत्सरोजस्थिते मत्सरातीतजनगीत-
 कीर्ते । तारे० ॥ ४ ॥ कठिनकुचमण्डले श्रुतिलसत्कुण्डले योगि-
 हृन्मण्डलावासनिरते । वासवादिश्रियं वारिता संददास्युद्धरसि
 विह्वलं जन्मगते । तारे० ॥ ५ ॥ चन्द्रचूडे महामुण्डमालाधरे
 चण्डमार्तण्डवत्तिमिरनाशे । कोदण्डशरकाण्डराजिभुजदण्डहतम-
 ण्डसेने परे स्वप्रकाशे । तारे० ॥ ६ ॥ नलिनमित्रं पदं ते सति
 ध्यायति ज्ञानपीयूषधारां खवति शुद्धाम् । नाम ते सुन्दरं यस्य
 वाचि स्थितं तां सभामन्यतो नित्यबुद्धाम् । तारे० ॥ ७ ॥ सिद्ध-
 साम्या लसद्द्रव्यधारिमका निःसरति वाक् । तस्य नित्यसिद्धा ।
 कृष्णमिक्षोरिमां शृणु शिवेभ्यर्थनां मुञ्च मा चित्तमपि मातरदा-
 सदयहृदये शिवे पाहि तारे ॥ ८ ॥

इति श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचिता ताराष्टपदी समाप्ता ॥

सूर्यसाधुचरितम् ॥ ३६ ॥

विवेकसीमा सूर्यस्य मित्रतापि च वास्तवी । व्रस्तेभ्यो याति दूरं
 स मुद्रितानां च सन्निधिं ॥ १ ॥ अस्तोदयाभ्यां मित्रत्वं प्रकटी-

कुरुपे रवे । उल्लासाच्च पद्माद्या यान्ति पर्यायतो मुदं ॥ २ ॥
 अहो रवेर्दयालुत्वं भिषजो गणकानपि । यः पोषयति गलैव
 गणनागदहेतुना ॥ ३ ॥ संचारो महतां नूनं सर्वविश्रान्तिका-
 रणम् । न संचरसि चेन्मित्र प्राणिनां का गतिर्भवेत् ॥ ४ ॥ एकं
 रवेर्दुर्भरत्वं प्रसिद्धं लोकवेद्योः । गुरुद्रोही याज्ञवल्क्यः शिष्य-
 त्वेन व्यवस्थितः ॥ ५ ॥ यथेष्टं संचर रवे मागास्त्वं दक्षिणां दिशम् ।
 तत्रत्यमातरिश्वाय तेजो न सहते तव ॥ ६ ॥ यदा त्वं याज्ञव-
 ल्क्याय ब्रह्मविद्यामुपादिशः । मन्ये ततःप्रभृत्येव स्वर्भानुस्त्वं
 प्रसत्यसौ ॥ ७ ॥ मित्रत्वं ते पुररुठ्य त्वयि लीनो विधुर्मुहुः ।
 कलाकर्पणपुण्येपि क्षीणस्त्वं तु यथास्थितः ॥ ८ ॥ स्वकलाकर्प-
 कस्यापि मित्रतां यासि हे रवे । युक्तं ते स तु मूढात्मा स्वयं
 कालेन नश्यति ॥ ९ ॥ राजा समीपमागत्य तेजः प्रार्थयतेऽधिकं ।
 देहि मा कुरु विश्वासं मित्रता राज्ञि कुत्र वा ॥ १० ॥ त्वयि
 शोभां मित्रशब्दो बहस्येव निरन्तरं । लक्ष्मीनिवासं कमलं
 चन्द्रं पोषयसेपि च ॥ ११ ॥ युक्ता खे मित्रत्वा भानो कमलानां च
 पोषणात् । राजतापि विधौ युक्ता परश्रीनाशनोद्यते ॥ १२ ॥
 त्रयीमये त्वयि सतां व्यवहारस्तु वैदिकः । राज्ञि भूतपिशाचाना-
 मुल्लूकानां महोद्यमः ॥ १३ ॥ विष्णोर्नाभिसरोजं त्वं तन्नेत्राल-
 म्बनाद्रवे । विकासयसि तद्राजा निमीलयति मत्सरान् ॥ १४ ॥
 सुविचार्यैव राजेति मित्रेति कवयो जगुः । तत्संमतं सतां नूनं
 कमलान्यत्र साक्षिणः ॥ १५ ॥ स्वभावतो द्रवं नीरं पनीभवति
 राजतः । त्वत्तो द्रवत्वमायाति मन्ये ते हृदयं हुतम् ॥ १६ ॥
 राक्षो हृदयकाठिन्यं जानाति विरही जनः । त्वामेव मित्रं विज्ञाय
 न जहाति बुधः क्वचित् ॥ १७ ॥ रवे मित्र त्वद्वियोगदुःखितान्य-
 म्बुजान्यपि । छिद्रं प्राप्य जहो राजा नाशयत्येव निर्दयः ॥ १८ ॥
 लक्ष्मीनिवासकमलविकासविमुराः शशी । राजाप्यासनमापेदेऽ-

धरितिज्यौतिषा रवेः ॥ १९ ॥ मित्रत्वात्पोषयत्येव राजेति
 विधुमादरात् । तथापि जठरस्थं स कलङ्कं दर्शयत्यहो ॥ २० ॥
 प्रत्यहं पूज्यसे मित्र द्विजैरादरपूर्वकम् । रात्रौ कुण्ठचतुर्थ्यां तु
 राजा कष्टेन हेतुना ॥ २१ ॥ वृष्ट्या वर्धयसे मित्र वनस्पत्यो-
 पधीगणान् । राजा भुक्त्वापि संक्षीणो मन्ये मित्रत्वशून्यतः
 ॥ २२ ॥ मित्र कुत्रापि कालेषु देशेषु न विनश्यति । राजाहं-
 कृतिपूर्णात्मा क्षीयतेऽसौ पुनःपुनः ॥ २३ ॥ मित्र त्वद्वत्ततेजोभी
 राजेति स निगद्यते । परं त्वारम्भकौटिल्याद्दशामाप्नोति तादृशीं
 ॥ २४ ॥ दृष्ट्वोद्यन्तं तु राजानं क्षीराब्धिर्वर्धतेऽचिरात् । न नद्यो
 मधुरास्तत्र साजात्यप्रेम दृश्यते ॥ २५ ॥ मित्रतां मा कुरु प्राज्ञ
 राज्ञा सह विभावसो । त्वामाच्छाद्य जगत्सर्वं गङ्गायां विनिम-
 यजेत् ॥ २६ ॥ अक्षीयमाणवपुषि स्थिते त्वयि सुधामयं । क्षीय-
 माणं तु राजानं प्राहुर्माग्यैरुकारणात् ॥ २७ ॥ यो न लज्जां बह-
 ल्येव भगिनीगृहनाशने । तेन राज्ञा कथं मैत्री स्थिरा भवति
 भास्करा ॥ २८ ॥ तत्पुत्रबुधमित्रत्वाद्यदि ते मित्रता विधौ । राजत्वात्काळ-
 मालक्ष्य बुद्धेर्भङ्गं विधास्यति ॥ २९ ॥ द्विजराज इति ज्ञात्वा य-
 दि त्वं मित्रतोत्सुकः । पृष्ठादेव गुरुं नूनं यशुक्तं तत्समाचर ॥ ३० ॥
 त्वयि मित्रे बुधे पुत्रे देवपूज्ये गुरावपि । स्वमङ्कं न जहात्येष राजा
 नो हठिनः खलु ॥ ३१ ॥ यदन्तःश्यामता सैव पूजाया भङ्ग-
 कारिणी । तापदोपि भवान् पूज्यो राजा शीतकरोपि न ॥ ३२ ॥
 अंतःकलंकहीनत्वान्मित्रशब्देन भण्यसे । तापप्रदोपि लोकानां
 न शीतकिरणस्ताथा ॥ ३३ ॥ धन्योसि मित्र मार्तण्ड यद्
 बुधन्निकटेन्वहं । पितुरंकः सुते मामूदिति विश्रामयस्वहो ॥ ३४ ॥
 खलकाकोत्सुकपूर्णं विश्वे संचर मा रवे । ज्ञात्वा ते हंसतां नूनं
 पीडयेयुर्दिवानिशं ॥ ३५ ॥ भासत्वात्त्वं वर्णशोहं धत्से लोकैक-
 भूषणं । खलकृष्णः खगाटोपे किं त्वं मित्र करिष्यसि ॥ ३६ ॥

हसत्व प्रकट भानो मा कार्पीर्यत्र कुत्रचित् । खलकाकोलूक
 सया पञ्चमन्त्रा स हति नो ॥ ३७ ॥ हस ते शुद्ध वर्णस्य मलिता
 एव शत्रव । दष्ट पर्वणि राजासावान्छादयितुमीहते ॥ ३८ ॥
 शत्रवो बहवो हस महता सहजा खला । कृष्णो युधिष्ठिरो रामो
 नलश्चात्र निदर्शन ॥ ३९ ॥ अपक्ष हसमालस्य राजासौ
 कुटिल खलै । नक्तचरैर्भिन्नचित्तो मन्ये त्वा भ्रामयत्यहो ॥ ४० ॥
 बुधगेह परित्यज्य राजगेह तु माविश । त्वत्तेजो हानयेदून
 मोपधी पालयिष्यति ॥ ४१ ॥ अदीनता दर्शयसि हस ससार-
 वीधिषु । राजा जाले विनिक्षिप्य द्रष्टुमिच्छति ते मुख ॥ ४२ ॥
 जडौपधिगणानां जडोऽसौ पालयन्नपि । न चेतनचमत्कार
 हसत्व परिपालयेत् ॥ ४३ ॥ पश्य पश्य शुभ हस पितर जडनायक ।
 फलकिन च राजान ज्ञात्वा त्वामेव सेवते ॥ ४४ ॥ मुक्ताना
 रसवेत्ता त्वमोपधीषु विकुण्ठित । औपधीशेन मित्रत्व हस
 ज्ञात्वा समाचर ॥ ४५ ॥ मुहुर्मुहुस्त्वया हस राजासौ धयली-
 कृत । तथापि निजकृष्णत्वं न मुचति हठी विधु ॥ ४६ ॥
 राक्षसस्वभावकृष्णस्य हृदय हस नावसि । त्वा कृष्णीकर्तुंकामस्य
 यन्ना पर्वणि पर्वणि ॥ ४७ ॥ मित्र हस क्रूरता ते बदन्यबुधमानवा ।
 राक्षस्तेजो भुवो वृष्टिममृतस्य प्रयच्छसि ॥ ४८ ॥ राजासौ सेवितो
 यन्नारिपटुलोक प्रयच्छति । त्व न हस ब्रह्मलोक मित्रता तत्र
 कुत्र हि ॥ ४९ ॥ यतात्मनेन भेदस्तु राक्षो हसस्य चानया ।
 एकत्रमान्यधिष्ठितो निष्कामोऽन्यत्र च शुभौ ॥ ५० ॥ पुनरा-
 वृत्तिरहिते हस मण्डल आविशन् । पुनरावर्तते राजा मन्येऽसौ-
 हृदयत्तमप ॥ ५१ ॥ हस ते निकट राजा स्वप्रकाशेच्छया गत ।
 त्यज स्वेच्छाविहार त्वमेव ऋक्षाधिनायक ॥ ५२ ॥ ब्रह्मविद्यावरिष्ठस्य
 हस राजापि तेन्तिके । गृहीत्वा तव विद्या स शिष्य बृत्वेव
 गच्छति ॥ ५३ ॥ मित्रस्य साधुवृत्तस्य स्वगृहाभ्यागतस्य च ।

हंसस्य श्रियमादत्ते राक्षि सद्वृत्तता कुतः ॥५४॥ महेशस्यापि मूर्द्धस्थः
 सर्वतः श्रियमाहरत् । राजासौ कुटिलो नूनं तव हंसस्य का कथा
 ॥५५॥ यः क्षीणो भजते मित्रं महेशं कलयैकया । प्राप्तसंपत्ततो दूरे
 हंस राजकथेदृशी ॥५६॥ राजगेहप्रविष्टेन प्राप्तं सिंहासनं त्वया । हंस
 तोयं मा भजस्व तेजोहानिर्भविष्यति ॥५७॥ राजगेहं मा विश त्वं
 मित्रं सिंहासनेच्छया । कन्यायास्ते तुलारोहो भवेद्दृक्षिकवेदना
 ॥ ५८॥ गुरोरुच्चासनत्वेपि मङ्गलस्यास्ति नीचता । तद्गेहं हंस विद्धि
 त्वं राक्षोस्य मलिनस्य तु ॥ ५९ ॥ नक्तं चरस्य राक्षोस्य वशे भूतानि
 सन्ति हि । न नक्तं चरसे हंस मन्ये तेनैव हेतुना ॥ ६० ॥ सेवा-
 छलेन त्वामेव मित्रं मिन्दन्ति मानवाः । राजापि नीलिमारोपी
 सहसे हंस तत्कथम् ॥ ६१ ॥ राजा स्वर्क्षाधिपो भूत्वा हंस ते
 द्विजराजताम् । खगत्वमात्रसाम्येन जहार कपटं कियत् ॥ ६२ ॥
 राक्षसक्षसमायोगाद्बुधप्रीतिर्न विद्यते । अतएव च तत्पुत्रो हंस
 त्वामेव सेवते ॥ ६३ ॥ मित्रं वापि महेशं वा क्षीण एव हि
 सेवते । पूर्णस्तु महिषीसंघं हंसराजायमीदृशः ॥ ६४ ॥ अल-
 व्ध्वा हंस ते घर्णे त्वामेव मलिनं पुनः । कर्तुमुद्यतचित्तत्वा-
 ब्राजा गच्छति तेन्तिकं ॥ ६५ ॥ हंसत्वाद्द्विजराजत्वं तव युक्त-
 मिदं सखे । राक्षो मलीमसस्यास्य केन दत्तमिदं पदं ॥ ६६ ॥
 भूताधिपेनापि हंस न च त्वं मलिनीकृतः । राक्षो तथा कृत
 इति मन्ये तच्छिरसि स्थितः ॥ ६७ ॥ हंस विश्रम्य तिष्ठ त्वं यत्र
 कुत्रापि कोटरे । मलीमसखगस्यास्य राक्षो मा विश कोटरे ॥ ६८ ॥
 सखलोकान्तगन्तुस्ते किं राक्षो भवने तव । नक्तं चरस्य भवने
 हंस ते संस्थितिः कथम् ॥ ६९ ॥ साजात्यमैत्री सर्वत्र प्रसिद्धापि स्थितिं
 गता । दोषाकरस्य हंसस्य साजात्यं केन कुत्र वा ॥ ७० ॥ दोषा-
 करोऽयं कुटिलो गुरुवत्पमपि स्पृशन् । राजा ते मित्रतां मिन्धाद्ध-
 स जागृहि जागृहि ॥ ७१ ॥ भूताध्यक्षललामोऽयमाहूय निज-

मन्दिरम् । भूतानि दर्शयेद्राजा हंस जा० ॥ ७२ ॥ ऋक्षाभ्यक्ष-
 प्रवेशेन पूजाभङ्गो भवेत्तव । ऐतिह्यमेतत्कीनादे हंस जा० ॥ ७३ ॥
 समद्विर्भयाद्वंस राजा त्र्यक्षशिरःस्थितः । कदाचित्मृगयां
 कुर्याद्वंस जा० ॥ ७४ ॥ समुद्रप्रियचारित्रः शात्याद्योपधि-
 वर्धनः । राजा चिरपाननो भासि हंस जा० ॥ ७५ ॥ कथिका
 वर्णपूर्णात्मा कर्मठानां गतिप्रदः । राजा वि० ॥ ७६ ॥ मुनि-
 दुःखदमारस्य मित्रं भूतेशभूषणम् । कुटिलो मलिनो राजा हंस
 जा० ॥ ७७ ॥ ब्रह्मविद्यादानशौण्डर्यं चेद्राजनि दित्ससि ।
 भार्गवस्य गतिस्तेपि राज्ञा पिङ्गाङ्गवे तव ॥ ७८ ॥ त्वं तु दोषात्र
 जानीषे राजा दोषाकरः खलः । संसर्गदोषतो हंस दुःखी काला-
 ङ्गविष्यसि ॥ ७९ ॥ ब्रह्मविद्यादानशौण्डर्येद्राज्ञे दातुमिच्छसि
 ॥ ८० ॥ देहि हंस स ते सेवामालं वचनमाचरेत् । ऋक्षनाथस्य
 सदनं याम्यादपि भयंकरम् । तदीयरुक्षसंघस्तग्रामविचार्यैव शात-
 येत् ॥ ८१ ॥ महेश्वरस्य शिरसि स्थितो नक्तंघरो यदा । ततः-
 प्रभृति हे हंस पिशाचाभ्योदपाटि किं ॥ ८२ ॥ महेश्वरस्य
 सङ्गोपि राज्ञो विफलतां गतः । मलीमसस्य राज्ञोस्य हंस ते संगतः
 किमु ॥ ८३ ॥ सद्वृत्तः पद्मिनीबन्धुस्त्रयीमूर्तिरकल्मषः । हंस
 एते तत्र गुणा राज्ञः स्वप्नेऽपि दुर्लभाः ॥ ८४ ॥ हंस त्वयि
 स्थिते राजा हृदो यच्छिन्नमस्तकम् । मन्ये साधुजनाः
 प्रायो न कोटिरस्यविचक्षणाः ॥ ८५ ॥ हंसस्य द्विजपूज्यस्य वधू
 तस्य यदम्बरम् । राजा गृह्णाति तन्मन्ये राजानो लोभिनः खलाः
 ॥ ८६ ॥ मित्र त्वदत्ततेजोभिः पूर्णचन्द्रं पिङ्गालकः । समागतो
 दुग्धानुद्धा तं वदन्ति शशं बुधाः ॥ ८७ ॥ मित्रदत्तद्युतिधरो मार्जारं
 वञ्चयत्यहो । दुग्धानुद्धिं समुत्पाद्य राजा क्रीडति वञ्चकः ॥ ८८ ॥
 त्वदीयसिंहासनगोप्येव मुञ्चति नो शशम् । अनीतिज्ञाय राजत्वं
 कथं हंस समर्पितं ॥ ८९ ॥ स्वयं सिंहासनारूढस्त्वां हंसीकृत्य

राजताम् । भुनक्ति तेन पापेन क्षीयते च्यवतेपि च ॥९०॥ मार्गा-
 गताय हंसाय तुभ्यं सिंहासनं बलात् । तदाति तत्पुना राजा
 स्वयमारोदुमिच्छति ॥९१॥ पायितो गरलं शंभुर्देवराजेन तद्विदा ।
 राज्ञानेन शिरःकान्तं जपन्हंसं स जीवति ॥ ९२ ॥ बहुवारमनेनैव
 राज्ञा पर्वणि योजितः । संकटे हंस ते नैव मित्रत्वं किं करिष्यसि
 ॥ ९३ ॥ मृत्योरंशहरो राजा मृत्यू राजांशजीवनः । विज्ञाय
 चैतयोरैक्यं हंस दूरेण संचर ॥ ९४ ॥ हंस किं ते सुतो राजा
 गुरुदारविटोपि च । स्वकरैः पोष्यते भूयो धन्या सा महतां
 दया ॥ ९५ ॥ हंस तेजस्त्वया वृत्तं जडे राजनि मन्दति ।
 बुधसङ्गानभिज्ञेन प्रवाही क्रियते किमु ॥ ९६ ॥ नीचः कुजन्मा
 यद्रेहे यद्गुरुर्नास्तिकाग्रणीः । तस्य राज्ञः कथं प्रीतिर्दसे मित्रे
 बुधेऽपि च ॥ ९७ ॥ यद्रेहे नास्तिकाचार उच्चतां भजते बुधः ।
 यत्संगं त्यक्तवान्हंसे तस्य राज्ञो रतिः कथम् ॥ ९८ ॥ भोभो हंस
 जगत्स्वामिन् त्वत्पादशरणः शशी । जगज्जीवनतां यातः पूज्यपाद-
 स्त्वमेव हि ॥ ९९ ॥ त्वत्पादालम्बतो राजाऽभवज्जलमयं सरः ।
 त्वदंशजेन रामेण शिला घाला कृतेति किम् ॥ १०० ॥ तेजोमयस्य
 हंसस्य बुधसङ्गममुच्यते । राज्यसेव्यस्य मित्रस्य वन्दनं नन्द-
 नायते ॥ १०१ ॥ सर्वदेवमयं हंसं मित्रसाधुमुपास्महे । स्वस्त्यस्तु
 द्विजराजाय यो रञ्जयति योगिनः ॥ १०२ ॥ मानसपद्मविका-
 सनहंसं सुतोपणफलैकपरत्वात् । तेजसिनो रवेरपि साधोम्रस्ताः
 खलोत्सूकाः ॥ १०३ ॥ हंसे गुणाः सन्तु मित्रे क्षोपाः सन्तु च
 राजनि । साधुचित्तोपमायां तु चन्द्र एव विशिष्यते ॥ १०४ ॥
 शैल्य रूपं मुधाप्यस्तु महेश्वरविभूषणे । पराक्रमोपमायां ॥
 सूर्यं पद्मं विशिष्यते ॥ १०५ ॥ राजा कुप्यतु वा मा वा हंसस्तु-
 प्यतु वा नवा । वाचस्पतिर्नापि तुष्येतुष्यसेव पुषः
 कविः ॥ १०६ ॥ पराक्रमो विद्वमान्तः कविता भोजसीमगा ।

पाण्डित्यं पुण्यपूरन्तमधुना तु यदस्ति तत् ॥ १०७ ॥ विक्रमो हंस
सौभाग्यं जज्ञौ विज्ञानभूषितः । श्रीकालिदासो वागीशो भोज-
राजसमागमम् ॥ १०८ ॥ कवितासरणिः कापि सरला सर्वतोमुखी ।
या पण्डितमुखारूढा विज्ञानह्याजसे (?) क्षिपेत् ॥ १०९ ॥ मित्र-
साधुचरित्रं तु वर्णितं रसविन्दुदे । सौराष्ट्रे गोण्डलपुरे कृष्णान-
न्देन भिक्षुणा ॥ ११० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितं
सूर्यसाधुचरितं समाप्तम् ।

कलिपरामर्शः ॥ ३७ ॥

पेवित्रौ चरणौ नौमि श्रीकृष्णस्य जगद्गुरोः ।
यज्जलं धुक्ते विष्णुं शिवं ब्रह्माणमप्यथ ॥ १ ॥
गङ्गां गीतां च गोविन्दं नमस्यामि महीयसः ।
येषां तरणिताद्वानमनुवृत्तं यथोत्तरम् ॥ २ ॥

त एव यथार्थमङ्गलाः ॥

अथ कलिं परामृशामः । श्रूयते लोके श्लोकः पौराणिकः सर्वज्ञो
व्यासो यमुवाच—‘कलौ दशसहस्राणि विष्णुस्तिष्ठति मेदिनी ।
तदर्थं जाह्नवीतीर्यं तदर्थं ग्रामदेवता’ इति । तस्यायं परामर्शः ।
कलौ दशसहस्राणि वर्षाण्यभिव्याप्य विष्णुर्यथाशास्त्रं विश्वप्रव-
र्तयिता मेदिनी तिष्ठति अधितिष्ठति अधिकृत्य तिष्ठति । अतएव
द्वितीयोपपत्तिरुभयत्र । अत्यन्तसंयोगविवक्षणादधिकरणविवक्ष-
णाच्च । अधियोगादधिकरणत्वं द्वितीयार्थः । ग्राममध्यास्त इतिवत्
एकदेशविवक्षया कलाविति सप्तमी । व्याप्तिविवक्षया सहस्राणीति
द्वितीया । अधिकारो नाम यथाशास्त्रं विश्वप्रवर्तनं कल्पनिको-
पमर्दनं च । यथा कयापि रीत्या प्रमादस्त कलेरवकाशं न ददा-

शुद्धे संपन्नेऽसत्कमण्डलावपि गङ्गेति यामुदाहरन्ति भाषायां ।
 मन्त्रमयी तु देवता मन्त्रान्तमनुवर्तते । वाचारम्भणश्रुतेर्वागन्तं
 संसारः अतएव 'गङ्गागङ्गेति यो व्रूयाद्योजनानां शतैरपि । मुच्यते
 सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छतीति स्मृतिरुपपद्यते । योजनश-
 तान्तरितेपि संनिधत्ते भक्ते । स्पष्टं चैतदेवताधिकरणे त्रैयासिके ।
 जलरूपस्य कालाधीनत्वेपि न जाह्नवी कालाधीनाऽतएव तत्सूनु-
 र्गङ्गेयो नाम कुरुकुलावतंसो भीष्मः खेच्छया महाबलां प्रति-
 पेदे । किं बहुना यस्या जलरूपमप्यजगमरं प्रसिद्धं शतान्तं स्थापि-
 तमपि न परिणमन इति । साहात्म्यं चाद्यापि तीरवासिभिः परितृश्यते
 चेतनता च तस्मात्तपोमय्या मन्त्रमय्याः स्मृतिमात्रेण संनिधिमाद-
 धानायाः स्मरणं विज्ञानं च यावत्तावद्धर्मा निराबाध इति यथा तथा
 विष्णुस्मरणं यावत्तावद्धर्मा निराबाधाः । यस्माद्भूता वर्तमाना वा
 यण्डितास्तत्त्वपरामर्शनपरा गीतायामेव संप्रवृत्ता दृश्यन्ते श्रुताश्च ।
 किमिदं पाण्डित्यमाहात्म्यम् उत गीतामाहात्म्यम् । वयं तु मन्यामहे
 पाण्डित्यमाहात्म्यमेतदिति किमन्यानां पुरतः सूर्यस्य दर्पणस्य वा
 साहात्म्यं स्वपररूपप्रतिपादकस्य । सत्यां बुद्धौ गीतायास्तदेवता-
 याश्चतुर्विधपुरुषार्थप्रकाशिकाया साहात्म्यम् । अर्जुनोपदेशेन बुद्धिदे-
 वता गीता निरूपिता भगवता । उत्तरोत्तरं बुद्धिर्वर्धत इति यदि
 तर्हि गीताशास्त्रमथितिष्ठति मेदिनी यावद्बुद्धिः । सत्यां धेनौ दुग्ध-
 मनुवर्तत इति न्यायात् । कस्त्वं कोऽहं कीदृशस्त्वं कीदृशोऽहमिति
 जिज्ञासायां दर्पणीभूतावतिष्ठते । यदि क्षीयत इति ते मतं तदा गीतैव
 बुद्धिं दास्यत्युपासनयेति मतमस्माकम् । यथा सूर्योपासनया नेत्र-
 रोगनिवृत्तिस्तथा गीतोपासनया बुद्धिदोषनिवृत्तिः । बुद्धेर्द्वौ दोषौ
 क्लृप्त्यं मोहश्चेति तन्निवृत्तौ बुद्धिर्लब्धैव अतएव फलमाह स्वयं
 भगवान्—'ददामि बुद्धियोगं तमि'ति । तत्स्वरूपमाह 'येन मामुप-

यान्ति त' इति छैव्यमोहविनाशे मल्लभ एव परिशिष्यते मयि लब्धे किं
न लब्धमेव एव बुद्धियोगः । छैव्यनाशात्पराक्रमः । मोहनाशादाचा-
रशुद्धिर्ज्ञानशुद्धिश्च । पशुत्वनिवृत्तेः । मोहफलं च सूचितं भगवता
'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह' इति । किं मार्जारो व्याघ्रो
भवेत् किं व्याघ्रो मार्जारो भवेत् । बुभूपायां द्वयोरपि हानिः ।
अतएवाचारविचारशुद्धिः फलमिति गीतार्थः पर्यवसितः । अहो
कृष्णस्य पाण्डित्यं यत्रैव सर्वेषां पाण्डित्यान्वेकीभवन्ति समुद्र इव
नद्यः । न तज्जलं यत्समुद्रेण नैकीभवितुं क्षमं यथा पापाणः । न
तत्पाण्डित्यं यद्वीतया नैकीभूतं यथा दुर्योधनस्य पाण्डित्यं पाण्डित्येनै-
कीभवति साजात्याज्जलवदिति द्रवस्वभावम् । अतएव लोके गाथाशतं
मुनयो बुद्धिरेकैवेति । सत्येवं गीताविनोदान्तं पाण्डित्यमनुवर्तिष्यते
दशसहस्रान्तं ततोऽधिकं वा । तदेतदिदानीं तनाध्यापनयन्नैरनुमीयते ।
एष महोपकारः । अतएवोक्तं श्रीव्यासेन मुनिना 'कलौ दशसहस्रान्तं
विष्णुं स्तिष्ठति मेदिनीमि'ति । युक्तं तत् । शास्त्रयोनित्वात् ।

गङ्गाया प्रेरितं यच्च लिखितं तच्च तत्तटे ।

प्रीणात्स्वनेन लेखेन लेखेश्वरजटास्पदा ॥ १ ॥

विस्मृत्य शङ्करं कृष्णमव्यवस्थां प्रवेदिरे ।

तपोन्तं च गताः प्रायो विस्मृत्य च भगोरथम् ॥ २ ॥

इममेवामिप्रायं मनसि निधाय वृद्धाः प्रातरुत्थाय स्वहितं
स्वहितमूलं श्रीगुरुं परमेश्वरं संचिन्त्य प्रह्लादनारदपराशरपुंडरीका-
दीन्स्मरन्ति स्म केन किं कृतं किमाप्तमिति परीक्षणाय ।

स्मरणीयास्त्रयो लोके पूरुषा इति मे मतिः ।

भगीरथः शङ्करोऽथ श्रीकृष्णो वा जगद्गुरुः ॥ ३ ॥

इमं कलिपरामर्शं योऽधीते प्रयतः पुमान् ।

तस्मात्पुंसः कलिर्दूर इति कृष्णानुशासनम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकृष्णधामनिवासिकृष्णानन्दसरस्वतीकृतः कलिपरामर्शः ।

समाप्तेयं विचारप्रथी ।

विवाहमण्डपः

साप्रत लोगोमे कन्या का पुनर्विवाह क्यों न करना और पुत्रका पुनर्विवाह क्यों करना, वैसेही कन्याका विवाह आठवें वर्षमें क्यों करना ऐसे बहुतरे प्रश्न सुननेमें आते हैं इन बातोंका समाधान यह है कि, जो पुरुष मानी जाने श्रेष्ठ कुलोत्पन्न होते हैं वह अपनी कन्याको दूसरा पति नहीं दिखला सकते हैं और ऐसी जो कन्या कुलीन हैं वह अन्य पतिको न तो देखती हैं या न दिखासकती हैं, क्यों कि यह केवल दोनोंको नीचल, मानभग आनेका प्रसंग है दूसरे हाथ, यह भी असंभव बात है कि जो मानी कुलीन पुरुष हैं वह ऐसी नीचत्व प्राप्तहुवे कन्याका अंगीकार करे इन्ही कारणोंसे कन्याका पुनर्विवाह व्यवहार रुक नहीं हुवा अब इनमेंसे जैसा जैसा मान, कम होगा वैसे पुनर्विवाहका भी प्रचार संभव है पुत्रका पुनर्विवाह माना गया है क्योंकि कन्या पुत्रके हातमें जित, जाने ताबेमें होती है इसलिये जित पदार्थका विशेष समग्र करना जैसा (तावेकरनेवाले) को रज्जासद नहीं है जैसा कि जित पदार्थको जैसा बहुत होनेसे रज्जासद स्पष्ट है यह बात नीतिमान लोगोंको अवश्य अंगीकार होगी अब जो धर्मज्ञ लोक हैं उन्हें नीति समति होकर और भी कुछ कहनेका अवकाश आया, क्योंकि जो कन्याको मानके अनुरोधसे पति न दिखलाया तो रुष्टिलोपका प्रसंग आता है इस कारणसे पति उसे दिखलाना अवश्य है वह दानपूर्वक है, क्योंकि वह अनन्यस्वरूप पुत्र होनेके कारण अनन्यरूपसे अंगीकार करता है दान भी पात्रका ज्ञान करके लिया जाता है इस हेतुसे दानप्रसंग आया नहीं तो अनन्य स्वीकारन संभव होता दानका प्रसंग आया तो कन्या देना इसका भी विचार करनेका प्रसंग आया तो जन्मकालसे मा बापके पास रह करके शांतिधर्मका ज्ञान होता है कुलधर्मज्ञान आठवें सालसे जो कुल सम्मत हो उस कुलसे उस कन्याको दीया जाता है यही ज्ञान प्रवेशसंधीका काल आया जैसा लड़का आठ सालका होकर कुलपरंपरा प्राप्त धर्मज्ञान प्रवेशना अविकारी होता है वैसेही कन्या अष्टम वर्षमें प्रवेशित कुलधर्म ज्ञानके विषय अधिकारी होती है और आगे जैसे जैसे ये दोनों बयस्क होते जाते हैं वैसे वैसेभी प्राप्त होती है, और ज्ञानप्रवेशभी रुकता जाता है यह नियम ज्ञानप्रधान जो ब्राह्मण उनके शांतिको समत दोगा, और जहाँ

व्यवहारभेद नियमोंके कारण कठोरता अवश्य है वहा साधारण दीर्घ कालही नियुक्त है जैसा कर्डाईका ग्रहण वैसा २ विवाह वा उपनयनका काल दीर्घ भी कबूल किया उस योगसे चारा वर्षका काल कन्याविवाहको और पुत्रको भी चारावर्ष उपनयन काल बिलव प्राप्त हुवा. इसके उपर आपत्तिमूलक उपनयनको ओर काल मिल सकता है तथापि वह यह गौण-पक्षमे गिना जायगा. कुमारी कामके परवश होनेसे धर्मज्ञानप्रवेशकी अधिकारी रहती नहीं इस अटकावसे आपत्काल भी रजोदर्शनके पूर्व आठवर्षसे चारावर्षके प्रवेशतक ही कालानुमोदन देता है और रजोदर्शन-से यौवन स्वरूपका बहिरगत्व प्रमाणसिद्ध है ऐसा समझना अवश्य है. और यह संभव पुत्र को प्राप्त नहीं तो उसे उपनयन अथवा विवाहके विषय मे अधिकारके भेदसे कालका विलंब मिल सकता है और कन्याका दान प्रतिग्रह स्वरूप विवाहका समत है तो दान प्रतिग्रह बधमेसे उसको बहार जिस तरहसे निकालना जो भी उसका पति परलोकवासी हुवा है तो भी उसके अनन्य अगीकारका त्याग करके नहीं गया इस कारण एक पुरुषसे जित हुई कन्या अन्यको नहीं मिलसकती है महामुनि मनु कहते हैं कि, (यस्या ग्रीयेत कन्याया वाचा स ये कृते पतिः ॥ तामनेन विधानेन निजो विदेत देवर ॥ १ ॥ इसका अर्थ, वाग्दानोत्तर जो, पति लोकातरवासी हुवा तो उसी वाग्दानके भरोसे उसके मा बापसे उत्पन्न पैदा हुये उस पतिके दुसरे भाईकी दी जाये पुत्रका मा बापसे अभेद होनेसे भाई भी अपने भाईसे अभेद रहता है. और इससे वाग्दानके समयके वाक्शो-को छुड़ाई नहीं आती दानप्रतिग्रह सत्कार न होनेसे जो भी और व्ययती हुई तो भी उस व्ययतीका अभेद उर्वरित है और यही कारण मे निजो विदेत देवर ऐसा मनुजीको घचन कहना पडा. देवरशब्दका अर्थ निरु-धतकार द्वितीय दूसरा घर ऐसा करते हैं वैयाकरण द्वितीय घरशब्दके स्थान देवरशब्दका आदेश करते हैं ऐसी सम्मती देते हैं (सर्व सर्वपदादेशा) यह न्याय बतलाते हैं. इस संकष्टमे जो पराशर वाक्य (जटे मृते प्रनजिते क्लीबेच पतिते पत्नी ॥ एतास्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ १ ॥) इस घचनकी वाग्दानोत्तर प्रत्यक्ष दानके पूर्वमे योजना करना पडता है नहीं तो यह वाक्य अचरितार्थ होगा क्यों कि अनन्य रीतीसे अगीकार किये हुये पत्नको अन्यता प्राप्त होनेका शरकाश न आया यही हेतुमे पत्न्यादान मृत्यु-रूप-तिकारोंकी छिदाना पडा, अब तक जो जिस जातमे प्रतिष्ठित है उन्हींके यहां